

ISSN 1015-1818 | e-ISSN 2619-9505

2020 / 1

Sayı: 71

Tarih Dergisi

*Turkish Journal
of History*

71. Yıl 71. Sayı

Kurucusu

Ord. Prof. M. Cavid Baysun

Tarih Dergisi

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI), TÜBİTAK ULAKBİM TR-Dizin,
SCOPUS ve EBSCO Historical Abstracts tarafından indekslenmektedir.

Turkish Journal of History is currently indexed by

Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI), TÜBİTAK ULAKBİM TR-Dizin,
SCOPUS and EBSCO Historical Abstracts.

Sahibi / Owner

İstanbul Üniversitesi / *Istanbul University*

Yayın Sahibi Temsilcisi / Representative of Owner

Prof. Dr. Mahmut AK

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye /
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Sorumlu Müdür / Responsible Manager

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul Türkiye /
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Ordu Cad. No: 6, Laleli, Fatih 34459, İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00 / 15882

E-mail: tjh@istanbul.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,

Fatih / İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed in

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.

2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,

İstanbul, Türkiye

www.ilbeymatbaa.com.tr

Sertifika No: 17845

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Statements and opinions expressed in papers published in this journal are the responsibility of the authors alone.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

The publication languages of the journal are Turkish and English.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in June and December.

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Arzu TOZDUMAN TERZİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– terzi@istanbul.edu.tr

Yardımcı Editör / Assistant Editor

Araş. Gör. Sinem SERİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
– sinemser@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Dorian Gordon BATES – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

Alan James NEWSON – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – ceraslan@hotmail.com

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – idbos@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mahir AYDIN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – mahiraydin2023@gmail.com

Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – hcsahin@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – topsakal@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Birsel KÜÇÜKSİPAHIOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye – ksipahi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Sevtap İSHAKOĞLU-KADIOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye – sevtapki@istanbul.edu.tr

ULUSLARARASI EDİTÖRYAL KURUL / INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdülkadir DONUK – Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN – Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahmeddin BAŞAR – Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK – Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya, Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN – İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Géza DÁVID – Eötvös Loránd Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Doktora Programı, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Giampiero BELLINGERİ – Venedik Ca' Foscari Üniversitesi, Asya, Akdeniz ve Afrika Araştırmaları Bölümü, Venedik, İtalya

Prof. Dr. Gregory C. MCINTOSH – Arader Galleries, San Francisco, ABD

Prof. Dr. Hayati DEVELİ – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dil Bilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Hikari EGAWA – Meiji Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kyoto, Japonya

Doç. Dr. Kenneth WEISBRODE – İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Prof. Dr. Norman STONE – İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Oğuz TEKİN – Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Direktörü

Pál FODOR – Macaristan Bilim Akademisi, Beşeri Bilimler Araştırma Merkezi Genel Müdürü, Budapeşte, Macaristan

Doç. Dr. Philipp O. AMOUR – Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Sakarya, Türkiye

Dr. Rhoads MURPHEY – Birmingham Üniversitesi, Tarih Bölümü, Birmingham, İngiltere

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU – Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SUNUŞ / PREFACE

TARİH DERGİSİ'NİN 71. YILI/SAYISI Prof. Dr. Mahmut Ak.....	VII
71. YILI KUTLARKEN Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu	IX

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Tarih Dergisi'nin Mutfağı <i>The Cuisine of The History Journal</i> İlhan Şahin	1
Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın <i>Pandemic Under Marcus Aurelius and Lucius Verus Between A.D. 165-180</i> Mustafa Hamdi Sayar	15
Eski Türklere Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları <i>Boundaries of Sovereignty in the Context of Kut and Tore in the Old Turks</i> Ali Ahmetbeyoğlu	29
Kangli (Kao-Ch'e) Boyları Hakkında Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on The Kangli Tribes</i> Ahmet Taşağıl	51
Haçlı Devletlerinde (Outremer) Kullanılan Unvanlara Dair <i>About the Titles Used in The Crusader States (Outremer)</i> Ebru Altan	67
Normanlar, "Gesta Roberti Wiscardi" ve Malazgirt Savaşı <i>Normans, "Gesta Roberti Wiscardi" and the Battle of Manzikert</i> Mustafa Daş	83
Büyük Selçuklular'ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları <i>A Family in The Service of The Great Saldjükids: Porsukids (The Sons of Porsuk)</i> Abdülkerim Özaydın	91
Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi <i>Health, Health Institutions and Medical Education in Seljuks</i> Muharrem Kesik	115
Osmanlı Kroniklerinde "Sebeb-i Telif"ler Üzerine <i>"Sebeb-i Telif"s in The Ottoman Chronicles</i> Abdülkadir Özcan	145
Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşiki'ya Dair Biyografik Katkıları <i>Contributions for the Biography of Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşiki</i> Kemal Beydilli	161
Tâcüttevârîh'in Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler <i>Some Analysis on the Sources of Tâcüttevârîh</i> Mehmet İpşirli	181

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- İbretnüma-yı Devlet* Adlı Eserin Yazarı Mustafa Kesbî midir? XVIII. Yüzyılın Bilinmeyen Bir Tarihçisi Üzerine Notlar
Who is Mustafa Kesbî, the Author of İbretnüma-yı Devlet? Notes on an Unknown Historian of the 18th Century
Feridun M. Emecen 197
- Osmanlılar Niçin Kalyon İnşasından Bir Süre İçin Vazgeçtiler? (1656-1682)
Why Did the Ottomans Temporarily Abandon the Construction of Galleons? (1656-1682)
İdris Bostan 223
- Osmanlı Ülkesinde Son Safevî Şehzâdeleri: Sam Mirzâlar
The Last Safavid Princes in the Ottoman Territories: the Sam Mirzas
Ömer İşbilir 239
- 1830'lu Yıllarda Osmanlı'da İç Göç: Üsküp Örneği
Internal Migration in The Ottoman Empire in the 1830s: The Example of Skopje
Nedim İpek 255
- Leh Asıllı Stanislaw Chlebowski'nin Osmanlı Saray Ressamı Olarak İstihdamı ve Ayrılışı
Hiring of The Polish Stanislaw Chlebowski as a Court Painter and Resignation
Fatma Ürekli 281
- Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasinin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904)
The Position of Abdulhamid II And Ottoman Diplomacy in The Developments of Far East (1895-1904)
Cezmi Eraslan, Umud Dere 317
- "Zorlayıcı Diplomasi"nin İzleri: Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da Uluslararası Bir Malî Kontrol Mekanizması Kabul Etmeye Zorlanması (1905)
Traces of Coercive Diplomacy: Forcing The Ottoman Empire to Accept an International Machinery of Financial Control in Macedonia (1905)
Metin Ünver 347
- Sultan Mehmed Reşad Döneminde İstanbul'daki Bulgar Cemaati: Nüfus, Yerleşim ve Ekonomi
The Bulgarian Community in Istanbul in The Time of Sultan Mehmed Reşad: Settlement, Population and Economy
Neriman Ersoy Hacısalıhoğlu 407
- Bandırma Taş Ocakları ve Ermeniler
Quarries in Bandırma and Armenians
Recep Karacakaya 429
- Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar
Discussions About the Invitation of The Ottoman Empire and Presentation Memorandums in The Paris Peace Conference
Mustafa Budak 445
- Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) Delegationlerine Dair Bazı Tespitler
Determinations About the Delegates of The Sivas Congress (4-11 September 1919)
Fatih M. Sancaktar 473

SUNUŞ

TARİH DERGİSİ'NİN 71. YILI/SAYISI

1949 yılında Ülkemizin alanında öncü süreli yayınlarından biri olarak yayın hayatına başlayan Tarih Dergisi, ilk sayıyı hazırlayan merhum Hocalarımızın duyduğu heyecanı kaybetmeden ve gösterdikleri bilimsel hassasiyet ve titizlikten taviz vermeden 71. yılı arkasında bırakıyor.

Tarih Dergisi bu uzun yolculuğun her anında taşıdığı misyonun farkında olduğunu, sayılarında tarih ilminin bir bütün olarak gelişmesine önemli katkılar sağlayan yoğun emek ve mesai ürünü orijinal çalışmaları bilim dünyasıyla buluşturarak göstermektedir. Bilimsel dergi yayıncılığının safahatı düşünüldüğünde, yeniliklere adapte olabilen, ulusal ve uluslararası yayın standartlarını yakalayan ve uluslararası indekslere girebilecek duruma gelmiş olan Tarih Dergisi'nin bir başarı örneği ortaya koyduğu ifade edilmelidir.

Bu başarıda şüphesiz Tarih Dergisi'ni yayınlayan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinin yukarıda bahsedilen bilimsel hassasiyetleriyle, aralarında Türkiye ve Dünya tarihçiliğinin yetkin birçok isminin de yer aldığı makale sahiplerinin aynı bilimsel düzlemde buluşmuş olmaları en büyük pay sahibidir. Nitekim bibliyografik olarak taranacak olursa Dergide yayınlanmış makalelerin büyük çoğunluğunun incelediği konularda kaleme alınmış ilk çalışma olma özelliği taşıdığı görülecektir. Dolayısıyla Tarih Dergisi yeni bulgu ve değerlendirmelerini bilim dünyasıyla paylaşmak isteyen bilim insanları ve araştırmacılar için saygın bir platform olma özelliğiyle her zaman akla ilk gelen müesseselerdendir.

71. yıla denk gelen bu 71. sayıyı daha da anlamlı kılan ise İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden yetmiş ve çalışmalarıyla birçok tarihi meselenin aydınlanmasına değerli katkılarda bulunmuş bilim insanlarının kaleminden çıkmış makaleleri ihtiva ediyor olmasıdır. Saygıdeğer Hocamız Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu bu sayı için kaleme aldığı yazıda, lisans öğrenciliğinden itibaren yakından gözlemlene şansı bulduğu Tarih Dergisi'nin yayın serüvenini, bu kapsamda başta Tarih Dergisi'nin kurucusu merhum Hocamız Ord. Prof. M. Cavid Baysun ve kendisine bu konuda her türlü fikrî ve idarî desteği gösteren Ord. Prof. Hamid Ongunsu olmak üzere Tarih Bölümü hocalarının gösterdiği çabayı ve bilimsel yaklaşımı oldukça canlı bir şekilde bizlere aktarmaktadır. Prof. Dr. İlhan Şahin ise yazısında 1970'li yıllarda rahmetli Prof. Dr. Münir Aktepe Hocamızın başkanlığında Tarih Dergisi'nin

bizzat kendisinin de içinde yer aldığı bir ekibin, adeta bir ağacın dalları gibi uyumlu çalışması sonucunda yayınlanması sürecini, bilhassa matbaa serencamını tüm detayları ve heyecanı ile tasvir etmektedir. Her iki Hocamızın yazılarında zikrettikleri üzere Tarih Dergisi günümüze birçok bilim insanı ve teknik personelin kıymetli çaba, uyum ve fedakârlıklarıyla ulaşmıştır. Bu vesile ile Tarih Dergisi'nin yayınlanmasında emeği geçenlerden ebediyete intikal etmiş Hocalarımızı ve Fakültemizin idarî ve teknik personelini rahmet ve şükranla yad ediyor, hayatta olanlara teşekkürlerimi sunuyor, sağlık ve afiyetler diliyorum. Tarih Dergisi'nin bilimsel geleneklerine uygun olarak, eskiçağdan tarihin yakın dönemlerine kadar muhtelif konularda kaleme alınmış orijinal çalışmalarını bu sayıya destek veren saygıdeğer akademisyenlere teşekkür ediyorum. 71. yılın anısına ithaf edilen 71. sayının hazırlanmasında, her zaman olduğu gibi yoğun bir mesai ve emek harcayan Editörümüz Prof. Dr. Arzu Terzi, çalışma arkadaşları ve Yayın Kurulunu kutluyorum.

Tarih Dergisi kurucu misyon ve değerlerden, yıllar içinde oluşan engin akademik tecrübe ve birikimden aldığı azimle geleceğin bilim dünyasında daha güçlü bir şekilde var olmaya devam edecektir. Dergimizin 71. yaşını kutluyor, bundan sonrası için de başarılarla dolu bir yayın hayatı diliyorum.

Prof. Dr. Mahmut AK
İstanbul Üniversitesi Rektörü

71. YILI KUTLARKEN

Bazı dergiler vardır, yayın hayatlarını uzun süre devam ettirirler, bazıları ise, çeşitli sebeplerden, bir müddet sonra yayınları durdurulmak mecburiyetinde kalınır. Bölümümüzün yayın organı olan *Tarih Dergisi* ilk grupta yer alıyor. Bunda, Derginin mimarı rahmetli hocam Prof. Cavid Baysun'un rolü büyüktür. Gerek O'nun yetiştirdiği gençler gerekse daha sonraki nesiller de Dergimize sahip çıkmışlardır. Bundan sonra da bu an'anenin devam edeceğine inanıyorum.

Tarih Dergisi'nin yayını için teşebbüs Prof. Cavid Baysun'dan gelmiş, o sırada Fakültemizin dekanı olan rahmetli hocam Ord. Prof. Hamid Ongunsu da hem bu fikri desteklemiş hem de idarî bakımdan yardımcı olmuştur¹. Ancak, 1937-38 senelerinde yayına başlayan, fakat ancak üç sayısı çıkartılabilen *Tarih Semineri Dergisi*'nin âkıbeti dolayısıyla dergi çıkıp kabul görünceye kadar da endişeler devam etmiştir.

Tarih Dergisi'nin ilk sayısının sunuş yazısında neden böyle bir dergiye ihtiyaç olduğu ve dergide ne gibi yazıların yer alacağı “Hiç bir iddia taşımadan neşriyat sahasına atılan Dergimiz, daha ziyade Tarih Zümresinin yeni istidatlarına ait kalem mahsullerine geniş mikyasta yer verecek, Tarihin bütün çağlarına mütedair tetkıklerin, kütüphane ve arşivlerde ele geçirilmiş vesikaların, seyahat raporlarının, bibliyografya haberlerinin ilh. meslek arkadaşlarına tanıtma vasıtası olacaktır. ... mevzuu doğrudan doğruya Tarih olan yazılardan başka, bu ilmin ilerlemesine hizmet eden şubelerden gelecek makalelere de sahifelerini memnurlukla açık tutmaktadır...” ifadesiyle açıklanmıştır.

Tarih Dergisi'nin hazırlık safhasını ise, o tarihte Prof. Baysun'un asistanı olan Dr. Orhan Köprülü'nün, Hocamızın vefatından sonra Derginin, O'nun hatrasına armağan edilen sayısında çıkan yazısında buluyoruz. Dr. Köprülü, “... o zamanlar Edebiyat Fakültesi'ne muvakkat bir barınak vazifesini gören eski binanın² üst katındaki, caddeye bakan küçük bir odasında Prof. Cavid Baysun, M. Münir Aktepe ve benim *Tarih Dergisi*'nin, 1. sayısını nasıl hazırladığımızı, bütün yazıları ve provalarını en ince teferruatına kadar nasıl gözden geçirdiğimizi canlı bir şekilde hatırlıyorum.” diyor ve “... hocamızın mecmua'nın ilk sayısını eline aldığı zaman bir çocuk gibi sevindiği”ni, hele Londra'nın Luzac, Kegan Paul, Heffer ve Thornton gibi

1 Tahrir Heyeti, “Ord. Prof. A. Hamid Ongunsu”, *Tarih Dergisi*, sayı 22 (1968).

2 Lâleli'de, Edebiyat Fakültesi olan, Zeynep Hanım Konağı'nın yanmasından sonra, yeni bina yapılıncaya kadar Fındıklı'da sahilde, bugün Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi olan bina Edebiyat Fakültesi'ne tahsis edilmişti.

belli başlı kitabıcılarının stoklarında *Tarih Dergisi*'nin bulunduğunu öğrendiğinde büyük bir memnuniyet ve gurur duyduğunu ilâve ediyor ³.

Ben, Prof. Baysun'un *Tarih Dergisi* konusundaki aynı heyecan ve titizliğini Tarih Bölümü talebesi olduğum 1950'li yıllarda da gördüm. Prof. Baysun, yazıların muhtevası kadar şekle de önem verirdi. Makale başlığının nereden başlayacağı, yazar isminin nereye konulacağı mühimdi. Hiçbir makale, çift numaralı sayfadan başlatılmaz, bir önceki makale tek numaralı sayfada bitse bile çift numaralı sayfa boş bırakılırdı. Ben de bu usûlü benimsemiş ve kitaplarımda olsun editörlüğünü yaptığım yayınlarda olsun, Hocamın izinden giderek, buna riâyet etmişimdir.

Makaleler dizilebilecek hale gelince matbaaya gönderilirdi. Fakültemiz Basımevi 1958'de faaliyete geçtiği için ilk sayılar özel matbaalarda basılmıştı. 3-4. sayıya kadar İbrahim Horoz, 5-12. sayı arası Osman Yalçın matbaalarında, 1958'de yayınlanan 13. sayıdan itibaren ise Fakültemiz Basımevi'nde dizilip basılmıştı. Hatırladığım yıllarda matbaalarla irtibat rahmetli hocam Münir Aktepe tarafından sağlanmıştı. Ord. Prof.⁴ Baysun'un vefatından sonra da Derginin birinci derecede sorumlusu emekli oluncaya kadar Prof. Dr. Aktepe olmuştu.

Bilgisayarın hayatımıza girmesinden önce bir kitap veya derginin dizgi işi hayli meşakkatliydi. Kurşundan dökülmüş olan harfler, ayrı ayrı kutularda bulunurdu. Farklı puntolar için de ayrı kutular olurdu. Dizgi, bu harflerin âit oldukları kutulardan birer birer alınıp birleştirilmesiyle ortaya çıkardı ki bu, tahmin edilebileceği gibi, hayli oyalayıcı ve dikkat isteyen bir işti. Zîrâ bu işlem sür'atle yapıldığı için hatalar kaçınılmaz olurdu.

Bir veya birkaç formanın dizilmesi bitip tashihleri de tamamlandıktan sonra yazar tarafından *basılısı* verilip basılır ve dizilmiş olan sayfaların harfleri âit oldukları kutulara dağıtılırdı. Dağıtma işi sür'atle yapıldığından bazı harflerin yanlış kutulara girmesi de kaçınılmaz olurdu. Bu tarz dizgilerin tashihlerini yapmak da ayrıca yorucu idi. Bazen marjlar, bu tashihlerle dolardı.

Fakülte Basımevi'nde daha sonra *linotip dizgi* yapan makinelere geçildi. Bu sistemde operatörün önünde daktilo klavyesi gibi bir klavye bulunur, metin burada yazılır, satır bittikçe yine kurşundan olmak üzere bütün bir satır kalıp halinde çıkar ve bunlar mürettip tarafından sayfaların altına konulacak notlar da yerleştirilmek üzere sayfalar bağlanırdı. Yalnız, bu tipte

3 Orhan F. Köprülü, "Ord. Prof. Cavid Baysun'un Ardından", *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1960), s. 9-10

4 Hocamız, 1960'da ordinaryüslüğe yükseltilmişti. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Kaybettiğimiz Bir Değer Ord. Prof. M. Cavit Baysun", *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1960), s. 1.

bir satırda tek bir harfin, hatta bir nokta veya virgülün dahi değiştirilmesi gerektiğinde bütün satır yeniden dizilir, bazen bu ikinci dizgide de hata olabilirdi.

Edebiyat Fakültemiz Basımevi bilgisayar dizgiye geçememiş ve maalesef 2000 yılında Basımevinin faaliyetine son verilmiş, bundan sonra basım işi Rektörlük Matbaasına geçmiş, 2011’de bu matbaa da kapanıncaya kadar burada, 2012’den itibaren ise Rektörlüğün yıllık olarak ihale ettiği özel matbaalarda basılmaya başlanmıştır.

Tarih Dergisi, uluslararası standartlara uydurulmuş, rektörlüğün 11 Nisan 2002’de hakemli dergi yönergesini kabulüyle 2002 yılındaki 37. sayısından itibaren hakemli bir dergi olarak yayın hayatına devam etmektedir.

Hangi şartlarda olursa olsun, Tarih Bölümü mensupları Dergimize sahip çıkmışlar ve Hocamız Ord. Prof. Cavid Baysun’un emânetini O’na yakışan halefleri olarak yaşatmaya devam etmişlerdir.

Ben de kendisinden pek çok şey öğrendiğim, akademik kariyerimde rehberim olan aziz ve değerli Hocamı, bu vesile ile bir kere daha, rahmet ve şükranla anıyorum.

Prof. Dr. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,

Tarih Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi

Tarih Dergisi'nin Mutfağı

The Cuisine of The History Journal

İlhan Şahin*

öz

Edebiyat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi'nin ilk ve en önemli fakültesi olma özelliğini taşır. Bu bağlamda fakülte, başta tarih olmak üzere insanî bilimlerin Türkiye'de kurucusu olmak gibi tarihî bir misyona sahiptir. Bu misyon hem yetiştirdiği bilim insanları hem de eğitim-öğretim ve uluslararası bilimsel periyodik yayınlarda kendini gösterir. Bu periyodik bilimsel yayınlardan en önemlilerinden biri, 1949 yılından bugüne kadar yayınlanan *Tarih Dergisi*'dir. Ord. Prof. M. Cavid Baysun tarafından tesis edilen dergi, kısa süre içinde önemli periyodik dergiler arasında yerini almıştır. Derginin ürün olarak ortaya çıkmasında iki önemli safhanın olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan biri, dergide yer alacak makalelerin basıma hazır bir hâle getirilmesi; diğeri ise derginin basım aşamasıdır. Bu makalede derginin özellikle 1974-1983 yılları arasındaki basımı ve basım safhası ele alınmakta ve bu bağlamda makalelerin basıma hazır hâle getirilmesi; uzun ve ince bir yol olan Edebiyat Fakültesi Basımevi'ndeki basım süreci üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Anahtar sözcükler: Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, mutfak, periyodik dergiler, basım

ABSTRACT

The Faculty of Letters is foremost among the faculties of Istanbul University. In this context, the faculty has an historic mission as the founder in Turkey of social sciences and, in particular, of history. The faculty's mission is both to nourish scholars and to stand out in both training and education as well as in international scientific periodicals. One of the most important of these periodicals is *Tarih Dergisi* (The History Journal), which began to be published in 1949. This journal was established by Distinguished Professor M. Cavid Baysun and quickly took its place among the important periodical journals of the day. However, we should take note of two important stages in the preparation of this journal in order for it to become a finished product. The first concerns the articles being put into a form that makes them ready for printing and the second is the printing stage of the journal. This article takes up the preparation for printing and printing stages as they happened between 1974 and 1984. In this regard, we address the matters of making the content ready for printing and also the long and careful path to publication in the printing stage at the Faculty of Letters Printing House.

Keywords: The Faculty of Letters, The History Journal, cuisine, periodical journals, printing

*Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: I.Ş. 0000-0002-3472-2007

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İlhan Şahin,

29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: ilsahin40@gmail.com

Başvuru/Submitted: 30.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
05.07.2020

Kabul/Accepted: 12.07.2020

Atıf/Citation:

Şahin, İlhan. "Tarih Dergisi'nin Mutfağı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 1-14.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.001>

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiye'nin en eski ve köklü eğitim ve öğretim kurumu olan İstanbul Üniversitesi'nin ilk ve en önemli fakültesi olma özelliğini taşır. Bu bağlamda fakülte, tarihî süreç içinde sadece eğitim ve öğretim bakımından değil, Türk dili ve edebiyatı, tarih, arkeoloji, coğrafya, sanat tarihi, şarkiyat, felsefe ve psikoloji, pedagoji, Batı filolojileri başta olmak üzere insanî bilimlerin Türkiye'de kurucusu olmak gibi tarihî bir misyona sahiptir¹. Bunun yanında fakülte, gelişmesine paralel olarak farklı disiplinlerde gerçekleştirdiği araştırmalarını ve süreli yayınlarını bilim dünyasına sunma gibi bir misyonu da yüklenmiştir. Başlangıçta çeşitli ihtisas alanlarına ait yazı ve çalışmalar, 1916-1933 yılları arasında çıkan *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*² ve 1917'de Dârülfünun İctimâiyat Dârülmesâisi tarafından sosyoloji alanında ilk defa yayımlanmaya başlanan *İctimâiyat Mecmuası*'nın içinde yer almaya başlamıştır³. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu takip eden yıllarda ise İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde kurulan Türkiyat Enstitüsü tarafından 1925'te *Türkiyat Mecmuası* yayım hayatına girmiştir⁴. Mehmed Fuad Köprülü'nün müdürlüğünde neşir hayatına başlayan dergi, hâlen süreli yayımlar arasında önemli bir yere sahiptir.

1933 Üniversite Reformu'ndan sonra Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde *Tarih Semineri Dergisi / Travaux du Séminaire d'Histoire* yayımlanmaya başlar. İmkânsızlıklar içinde çıkan dergi, I/1 (Millî Mecmua Basımevi: İstanbul 1937), I/2 (Millî Mecmua Basımevi: İstanbul 1937) ve II (Millî Mecmua Basımevi: İstanbul 1938) olmak üzere ancak üç sayı yayımlanabilir. Bunu takiben II. Dünya Savaşı'nın dünyayı sarmaladığı bir süreçte yeni bir derginin çıkmasına teşebbüs edilemez. Nihayet 1949 yılında Tarih Bölümü öğretim üyesi Ord. Prof. Cavid Baysun'un gayretleri ve çalışmaları sonucunda bölümde *Tarih Dergisi* adı altında bir dergi çıkarılmasına karar verilir⁵. Derginin ilk sayısında Tahrir Heyeti tarafından "Bir Kaç Söz" başlığı altında yazılan ve muhtemelen Cavid Baysun tarafından kaleme alınan yazıda, 11 sene önce *Tarih Semineri Dergisi* adıyla bir dergi tesis edildiği, derginin sadece üç sayı çıkabildiği, bütün arzulara, teşviklere ve hatta bazı teşebbüslere rağmen canlandırılmadığı

- 1 Fakültenin tarihçesi ile ilgili olarak bk. Cengiz Orhonlu, "Edebiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, haz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, s. 57-70; *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, haz. İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1973, s. 435-463; M. Taner Tarhan-Ömer Faruk Akün, "Edebiyat Fakültesi", *DİA*, X (1994), 399-403.
- 2 Tamamı 49 sayı (sekiz cilt) olan bu mecmuanın tesisi ve muhtevası için bk. Nurettin Albayrak, "Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası", *DİA*, VIII (1993), 525-526. Mecmuadaki makalelerin künyeleri için bk. Fehamettin Başar, "Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası'ndaki Makaleler ve Yazarları", *Tarih Dergisi [TD]*, sayı 38 (2003), 183-234.
- 3 İlk Türkçe toplum dergisi olan bu mecmuanın tesisi ve muhtevası için bk. Recep Şentürk, "İctimâiyat Mecmuası", *DİA*, XXI (2000), 448-449. Bu mecmuadaki yazılar günümüz Türkçesinde yayınlanmıştır (bk. *İctimâiyât Mecmuası*, yay. haz. Mehmet Kanar, sayı 1-6, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997).
- 4 Mecmuanın tesisi ve muhtevası ile ilgili genel bilgi için bk. İsmail Güleç, "Türkiyat Mecmuası", *DİA*, XLI (2012), 561-562
- 5 Derginin tesisi, yayım hayatına başlaması, muhtevası vb. konularla ilgili olarak bk. Mahmut Ak, "50. Sayısında İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi", *TD*, sayı 50 (2009), s. 259-273; Mahmut Ak, "Tarih Dergisi", *DİA*, XL (2011), 79-80.

hatırlatılır ve bu bağlamda önemli tedkiklerin intişârına vasıta olmak ve husule gelen boşluğu doldurmak için yeni bir derginin çıkarılmasına karar verildiği belirtilir. Ayrıca burada tarihin bütün çağlarına ait araştırmalara açık olacak olan derginin, Tarih zümresinin yeni istidatlarına ait kalem mahsullerinin geniş ölçüde yer alacağı, iki sayısız bir cilt olmak üzere senede iki defa çıkmasının planlandığı ve her sayınının 10 formadan aşağı düşmemesine gayret gösterileceği ifade edilir. Derginin sunuş yazısında *Tarih Semineri Dergisi*'ne atıfta bulunulması, seminer dergisinde kazanılan birikim ve tecrübelerden istifade edildiğinin açık bir ifadesi ve hatta dergilerin adı birbiriyle tam uyuşmasa da birbirinin devamı olduğunu gösterir. O zamanda dergilerde hakem heyeti vs. gibi oluşumlar olmadığından derginin neşriyle bizzat uğraşan hocalar, yazı işleriyle de meşgul olurlardı. *Tarih Dergisi*'nin ilk cildinin sayılarında yazı işleriyle meşgul olan hocaların Cavid Baysun, Münir Aktepe ve Orhan F. Köprülü olduğu görülür.

İlk cildin birinci sayısı 1949, ikinci sayısı ise 1950 yılında İstanbul'da İbrahim Horoz Basımevi'nde basılarak bilim dünyasına sunulan derginin bu sayılarında tertip ve düzen bakımından bazı hususlar dikkati çeker: Bu bağlamda her iki sayıdaki sayfa numaraları ile her biri 16 sayfa olan forma numaraları müteselsil olarak birbirini takip eder. Derginin baş tarafında yer alan İçindekiler kısmında unvanlar yazılmaksızın makale sahibi yazarların adı, soyadı, makale adları ve makalelerin dergi içindeki başlangıç sayfaları yer alır. Burada makalelerin başlangıç sayfalarından da anlaşılacağı üzere her makale dergi içinde tek sayfa numarasından başlar. Bu bakımdan her makalenin tek numaralı sayfada başlayıp çift numaralı sayfada son bulması ve iki makale arasında boş sayfa bırakılmaması, derginin yayın ilkesi olarak görülür. Ayrıca dergide her bir makalenin ilk sayfasına numara verilmeksizin atlama yapılır ve bu sayfayı takiben makalenin çift rakamlı sayfalarının üstüne tek sıra halinde makalenin adı; tek numaralı sayfalarının üstüne ise yazarın adı ve soyadı yazılır. Eğer çift rakamlı sayfanın üstüne makalenin adı, satıra sığmayacak kadar uzun olursa makalenin adında kısaltma yönüne gidilir.

24 makalenin yer aldığı birinci cildin ilk iki sayısında yazısı olan müellifler arasında Tayyib Gökbilgin, Şehabeddin Tekindağ, Münir Aktepe, Orhan F. Köprülü, Zeki Velidi Togan, Cavid Baysun, Hrand Andreasyan, Robert Anhegger, Cemal Tukin, İbrahim Kafesoğlu, Semavi Eyice, Fuad Köprülü, Clemens Emin Bosch⁶, Fevziye Abdullah, Oktay Aslanapa, İsmet Parmaksızoğlu ve İbrahim Artuk gibi seçkin tarihçilerin yer alması, derginin heyecanlı ve büyük bir alaka ile bilim dünyasına sunulduğunun işareti olmalıdır. Tabii olarak dergide bu gibi hocaların yazılarının varlığı, derginin ilmi ve akademik bakımdan ulu orta değil, yüksek seviyede orijinal yazıları kabul edeceğinin de bir işareti olmuştur. Zaten o dönemde Türkiye'de

6 Eskiçağ tarihi alanındaki akademik çalışmaları ve yayınlarıyla bilinen Clemens Emin Bosch'un hayatı ile ilgili olarak bk. Oğuz Tekin-Nil Türker Tekin, *Mülteci Bir Akademisyenin Biyografisi Clemens Emin Bosch (1899-1955)*, Suna-İnan Kıracı Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2007 (Bu bilgiyi vermek lütfunda bulunan Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye teşekkür ederim).

bu seviyede çıkan dergiler, bir elin parmak sayısı kadar azdı. Bu bağlamda tarih alanında Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı *Belleten*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin yayınladığı *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul Üniversitesi *Türkiyat Mecmuası*, Ankara'da *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yayınladığı *Vakıflar Dergisi* ilk akla gelenlerdir.

Tarih Dergisi'nin ikinci cildi (3-4) ve üçüncü cildi (5-6) ikişer sayı halinde çıkar. Bu ciltlerden ikincisi yine İbrahim Horoz Basımevi'nde basılmışken üçüncüsünün Osman Yalçın Matbaası'nda basıldığı dikkati çeker. Derginin Osman Yalçın Matbaası'nda basımı, IX. (sayı 13) cilde kadar devam eder. Bu ciltten itibaren derginin basım yerinde İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi adı görülmeye başlar⁷. Tarih alanında yaptığı yayınlarla istikrarlı çizgisini devam eden *Tarih Dergisi*, 1968 yılında kurucusu M. Cavid Baysun'u kaybeder⁸. Bu bakımdan 1969 yılında çıkan 23. sayıdan itibaren derginin hem dış kapağına hem de kapak kısmının yazısını yansıtan iç kısma çerçeve içinde *Kurucusu Ord. Prof. M. Cavid Baysun* yazılır. Derginin hem tesisi, idaresi ve yayınlanmasında öncü bir rol oynayan hem de sorumluluğunu taşıyan ve meslektaşları arasında İstanbul Beyefendisi olarak anılan Cavid Baysun'un, zaten dergiyle bütünleşmiş olan adının bu şekilde yazılması ve dergide ilânihaye adının yaşayacak olması, şüphesiz o dönemde her biri seçkin öğretim üyesi olan Tarih Bölümü mensuplarının ve talebelerinin hocalarına karşı gösterdikleri bir vefa ve kadirşinaslık örneğidir.

1974 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğrenci iken Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nde memur olarak göreve başlamam ve daha sonra Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'ne asistan olarak girmem sebebiyle bölümümüzde yayınlanan dergilerle iç içe olmaya başladım. O zaman bölümümüzde Prof. Dr. Münir Aktepe (1917-1996)'nin⁹ nezaretinde *Tarih Dergisi* ve *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu (1927-

7 Tarih Dergisi'nin basıldığı yerlerin aynı anlama gelen "basımevi" ve "matbaa" ile ifade edilmesi dikkat çekicidir. Matbaanın Osmanlılara girişi ile birlikte yaygın olarak kullanılan "matbaa" terimi, mühür ve damga basma anlamındaki Arapça "tab" sözcüğü ile ilgilidir. Ancak tab' etme / basım sanatının tarihi çok daha eskilere dayanmaktadır (bu konuda genel bir bilgi için bk. Kemal Beydilli, "Matbaa", *DİA*, XXVIII (2003), 105-110). İki kelimenin birleşmesiyle meydana gelen "basımevi" ise şüphesiz kitabın basıldığı yer anlamında "basım" ve "ev" sözcüklerinden meydana gelmektedir. Bu bağlamda bir addan türeyerek meslek bildiren veya o mesleği icra etme anlamına gelen "basmacı" sözcüğünün de "basma-cı" oluşumuyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

8 Cavid Baysun'un hayatı ve ilmi faaliyetleri hakkında bk. Münir Aktepe, "Ord. Prof. M. Cavid Baysun", *Belleten*, XXXIII/129 (1969), s. 97-113; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Kaybettiğimiz Bir Değer: Ord. Prof. M. Cavid Baysun", *TD*, sayı 23 (1969), s. 1-8; Orhan F. Köprülü, "Ord. Prof. Cavid Baysun'un Ardından", *TD*, sayı 23 (1969), s. 9-12; M. Münir Aktepe, "Baysun, Mehmet Cavid (1899-1968)", *DİA*, V (1992), 275-276.

9 Hayatı ve ilmi faaliyetleri için bk. Mücteba İlgürel, "Prof. Dr. Münir Aktepe'nin Hayatı ve Eserleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (1997), s. 1-14; Feridun Emecen, "Prof. Dr. Münir Aktepe'nin Akademik Hayatı", Münir Aktepe, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller* içinde, haz. Fikret Yılmaz, İzmir 2003, s. XXXV-XXXIX; Feridun Emecen, "Aktepe, M. Münir", *DİA*, EK-1 (2016), 67-68; Zeki Arıkan, "Yitirdiğimiz Büyük Değer. Münir Aktepe'nin Ardından", *Tarih ve Toplum*, sayı 153 (1996), s. 4-8.

1976)'nun¹⁰ nezaretinde ise *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* çıkmaktaydı. Bu dergilerin Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde olan hocalarımın nezaretinde çıkması, Cavid Baysun'un ne kadar isabetli hayrülhalefler bıraktığının göstergesi olmalıdır. Bunun yanında bölümün sadece bir kürsüsünde üç derginin birden çıkması, esasında Tarih Bölümü'nün sadece eğitim ve öğretimde değil, uluslararası bilimsel yayın ve araştırmalarda da öncü bir rol oynadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Tarih Araştırmaları Enstitüsü ve Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde görev yaptığım yaklaşık 10 yıl içinde her üç dergi için yazıların toplanması, basıma hazır bir hâle getirilmesi, Edebiyat Fakültesi Matbaası'na intikali, matbaada dizgiye girmesi, provaları çekilen sayfaların tashih için kürsüye gelmesi, tashihlerin matbaada düzeltilmesi, dizilen tashihlerin yeniden kürsüye intikali, burada tekrar gözden geçirilmesi ve nihayetinde dergilerin sorumlusu hocalarımın her makalenin baş tarafına “basıla” diye yazması, ilk formanın önlü arkalı ilk çıkan örneğinin hocalarımıza gönderilerek bir defa daha gözden geçirilmesi ve basım işlemi tamamlandıktan sonra formaların Mücellithane'ye geçmesi, burada bir seri işlemlerden sonra ciltlenip hazır bir hâle getirilmesi ve nihayetinde derginin ilgili kimselere ve kurumlara gönderilmesi hem ayrı ayrı bir süreç hem de uzun ince bir yoldu. Bu süreçte başta *Tarih Dergisi* olmak üzere diğer dergilerin yayına hazırlanmasında şüphesiz bölüm öğretim üye ve elemanlarının katkısı vardı.

1970'li yıllarda dergilerin yayınlanması esnasında Prof. Dr. Münir Aktepe başta olmak üzere faal olarak görev alan Prof. Dr. Şehabeddin Tekindağ, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu ve Doç. Dr. Mücteba İlgürel gibi hocalarımızın yanında asistan veya araştırmacı olan ve bizzat derginin baştan sona yayın sürecinin içinde yer alan Yeniçağ Tarihi Kürsüsü ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü elemanlarının adlarını burada yad etmem gerekir: F. Çetin Derin, Yusuf Halaçoğlu, İlhan Şahin ve Feridun M. Emecen. Tabii olarak bizler o zamanda hocalarımızın hocası Cavid Baysun'u görememiştik ama dergi çerçevesinde zaman zaman Cavid Baysun ile ilgili hatıraları dinliyorduk. Bir defasında Münir Aktepe hocamızın *Tarih Dergisi*'nin yeni basılmış bir sayısı elinde iken ve mutluluğu yüzünde okunurken: “*Cavid Bey, Tarih Dergisi'nin Bibliothèque Nationale de France (Fransa Millî Kütüphanesi)*’da yer aldığımı haber alınca çok sevinmişti” sözleri hâlâ hatırimdadır.

Dergilerin yayınlanması ile ilgili olarak her üç derginin de aynı süreçlerden geçtiğini söyleyebiliriz. *Tarih Dergisi* örneğinde derginin yayınlanmasını ele alacak olursak sırasıyla şöyle bir süreçten geçtiğini belirtmek mümkündür. Dergi, her şeyden önce başta Tarih Bölümü

10 Hayatı ve ilmî çalışmaları için bk. Şahabettin Tekindağ, “Kaybettiğimiz Bir Değer Cengiz Orhonlu”, *Tarih Dergisi*, sayı 30 (1976), s. 1-8; Nejat Göyünc, “Cengiz Orhonlu Hayatı-Eserleri-Şahsiyeti”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2 (1976), s. 7-32; Mahmut H. Şakiroğlu, “Prof. Dr. Cengiz Orhonlu 1927-1976”, *Bellekten*, XL/160 (1976), s. 669-686; Yusuf Halaçoğlu, “Hocam Cengiz Orhonlu”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, XII (1998), s. XI-XIII; İlhan Şahin, “Orhonlu, Cengiz”, *DİA*, XXXIII (2010), 393-394.

olmak üzere fakülte mensuplarının yazılarına açıldı. Ayrıca fakülte dışında araştırmalarıyla temeyüz etmiş olan yerli ve yabancı bilim insanlarının yazıları da hüsnü kabul görürdü. Bu arada hocam Cengiz Orhonlu, özellikle arşivde çalışan bazı genç araştırmacıların yazısını yayınlanmak üzere elden getirir ve verir. Gelen yazılar, daha çok tertip ve düzen bakımından kabaca hocamız Münir Aktepe'nin kontrolünden geçerdi. Bu bağlamda derginin tertip ve düzenine uygun olmayan yazıların dipnotlarında makalelerin ve eserlerin adı, italik olup olmaması, baskı yeri ve tarihi, sayfa numaraları ile ilgili bir eksiklik vb. olursa bizlerden kütüphaneye giderek tahkik etmemiz istenirdi. Hatta hocamız bu gibi ufak tefek düzeltmeler için: “*Oğlum, bu makale sahibi hocanın elinde yazı çok zor çıkar ama yazdığı zaman da iyi yazar, ufak tefek pürüzler için yazıyı dergiye küstürmemek lazımdır*” der ve elimize yazıyı tutuşturarak ufak tefek pürüzleri kütüphaneden halletmemizi isterdi. Bu bakımdan dışarıdan gelen yazılar arasında basılmamak üzere iade edilen yazılara hiç şahit olmadığımızı belirtmemiz gerekir.

Dergi ile ilgili yazılar basıma hazır hâle getirildikten ve basım ile ilgili resmî işlemler tamamlandıktan sonra makalelerin yer aldığı dosya Edebiyat Fakültesi Basımevi Müdürü olarak sırasıyla hizmet veren Nazım Tahaoğlu, Önder Orhon, Ahmet Avcı ve Yaşar Ulu'ya intikal eder. Buradan dosya dizgiye başlanmak üzere dizgi operatörlerine havale edilir. Matbaada Türkçe metinler başta olmak üzere Latin alfabeli metinler dizgi operatörleri tarafından *entertype* veya ağızdan söyleyişte *entertip* denilen dizgi makinesinde dizilir. Bu makinelerin özelliği, üzerinde daktilo tuşlarına benzer 90 tuşun olması, kurşun harfleri tek satır olarak dizmesi ve dökmesidir. O zaman matbaadaki dizgi operatörleri Şevki Usta olarak bilinen Ali Şevki Bengi ve Adnan Usta olarak bilinen Adnan Adsız idi. Matbaanın diğer kısımlarında görev yapan ustalarımız gibi işlerinin ehli olan bu ustalarımızın her biri bir günde iki forma (32 sayfa), hatta iki buçuk forma (40 sayfa) yazı dizebilmekteydiler. Dergi kendilerine intikal ettikten sonra derginin nasıl bir düzen ve sistemde dizileceğini çok iyi bilirler ve makinede bu düzene göre bir ayarlama yaparlardı. Bu bağlamda dergide dış kapağı takiben iç kapak, tek sayfada başlayan İçindekiler ve yine her biri tek sayfada başlayan makaleler yer alır. İçindekiler kısmı da dahil, her bir makalenin dizilmesine geçilmeden önce dizgi operatörlerimiz tarafından derginin formatına bağlı olarak bir nizampaj verilir.

Gözlemlerimiz ve ustalarımızın verdiği bilgilere göre verilen bu nizampaj bağlamında soldan sağa doğru dizilen her satırın uzunluğu (boyu) 26 *katrat* olur. Sayfanın üstten aşağıya doğru uzunluğuna ebadı (boyu) ise 40 *katrat* olarak hesaplanır. İlk sayfada makale adı yazılmadan önce üstte altı satırlık bir boşluk bırakılır. Bu uygulama İçindekiler kısmı için de geçerlidir. Bunu takiben makalenin ismi sağdan ve soldan ortalanarak 12 *punto* (font) kapital (büyük harf) siyah olarak yazılır. Sonra bu başlığın altına bir *katrat* yani bir satır boşluk bırakılır ve makale yazarının unvansız adı ve soyadı, üst başlığı ortalayacak şekilde 10 *punto*, düz (beyaz) ve italik olarak dizilir. Bunu takiben yazar adının ve soyadının altına

iki katrat yani iki satır boşluk bırakılarak metnin dizimine geçilir. Metnin diziminde 10 punto düz (beyaz) yazı karakteri kullanılır. Yazı karakteri 10 punto ise satırlar 12 punto üzerine dizilir. 12 punto ise 1 katrat olur. Normal makalelerde satır başlarının ara boşluklarını açmak için altı puntoluk boşluk bırakılır. Eğer metin içinde ara başlıklar olursa ara başlıkların üstüne ve altına birer katrat boşluk verilir. Her sayfada alta gelen dip notları ise 8 punto yazı ile dizilir. Ana metin ile dipnotları arasında bir çizgi olursa çizgi ile ana metin arasında altı punto boşluk; çizgi konmadığı takdirde 12 puntoluk bir boşluk bırakılır.

Makalelerin ilk sayfasını takip eden sayfaların üst kısmına gelen sayfa numaraları ve makale adları ile yazar adı ve soyadı, ana metin gövdesinden daha farklı bir şekilde dizilir. Bu bağlamda derginin çift rakamlı sayfasının sol tarafına gövde metnin hizasında sayfa numarası ve bu numaranın soldan sağa doğru hizasında ortalı bir şekilde makalenin adı 8 punto kapital yazı ile yazılır. Tek sayfaların üstüne ise yine gövde metnin hizasında sayfa numarası ve bu numaranın hizasında ortalı olarak yazar adı ve soyadı 8 punto kapital olarak yer alır. Makalelerdeki sayfa üst başlıkları bu şekilde yazıldıktan sonra bir katrat yani bir satır boşluk bırakılır ve asıl metnin dizgisi devam eder.

Dergide sayfa numaraları müteselsil olarak birbirini takip etmesine rağmen iç kapak ve İçindekiler kısmının ilk sayfası ile her makalenin başlangıç sayfası dergi basıldıktan sonra gözükmeyiz. Söz konusu sayfalara dizgi esnasında geçici sayfa numaraları verilir. Bir önceki ve sonraki sayfaların karışmaması için tedbir amaçlı verilen bu sayfa numaraları baskı esnasında çıkartılır. Bizim dizgicilerimizin ve matbaacılığın dilinde bu rakamlara *iğreti rakam* denir.

Entertype adlı dizgi makinesinde dizgi yapılacağı zaman dizgi operatörü klavyenin önüne oturur, satırları dergi nizamına uygun bir şekilde dizdikçe komutu verir, üst kısımda kanalların içinde *matris* denen harf kalıpları aşağı kısma düşerek dizilir. Bu işlem esnasında makinenin kazanında eriyen kurşun kalıpların daha sert bir şekilde dökümünün çıkması için *antimon* denen metal bir elementle karıştırılır. Eriyen kurşun, dizilen satırın üzerine dökülür ve böylece her satır parçalar halinde ortaya çıkmış olur¹¹. Dizgide metin arasına girecek Osmanlıca, Arapça ve Grekçe gibi harf veya yazılar olursa dizgi operatörü göz kararıyla bir boşluk bırakır ve dizgiye devam eder.

Derginin en sonunda yer alan Kitabiyat kısmı, sayfaya karnıyarak dediğimiz uzunlamasına çift sütun ve 8 punto ile dizilir. Burada iki sütunun arasını açmak için araya asıl malzemesi alüminyum veya kurşun olan *kadrat* konur. Bir kadrat yarım santim ve iki kadrat bir santimdir. Tabii olarak üç kadrat, dört kadrat da konabilir. Ancak dergide iki kadrat daha fazla tercih edilir.

11 Matbaada kurşunun makine potasında eritilmesi esnasında çıkan buhar, zehirlenme riskini ortaya çıkarırdı. Bu bakımdan her yıl hastanede matbaa personelinin kandaki kurşun ölçümü düzenli olarak yapılırdı. Kurşun oranı fazla çıkanlar en az üç veya altı ay ücretli izine çıkarlardı. Zehirlenmeye karşı mesai saatleri içinde panzehir olarak yoğurt yeme arası verilirdi.

Dergideki makalelerin içinde yer alan Osmanlıca, Arapça, Grekçe vb. harf veya yazılar matbaada Müreттіphane'de dizilirdi. Bu bakımdan Şevki Usta ve Adnan Usta tarafından Türkçe veya başka Latin alfabeli metinler dizildikten sonra makalelerin müsvedde metinleri Müreттіphane'nin dizgi kısmına geçirdi. O zaman bu kısımda yazılar müreттіp Ali Müren ve Erol Diner tarafından dizilmektedir. Gözlemlerimiz ve ustalarımızın verdiği bilgiler çerçevesinde burada dizgi için biri el, diğeri makine olmak üzere iki yöntem kullanıldığı görülür. Bizim dergimizde fazla Osmanlıca ve Arapça metinler olmadığı için genelde el ile dizgi yapıldı. El ile yapılan dizgilerde kullanılacak kurşun ve lehim karışımı madenî harfler, çekmeceli bir kasanın gözleri içindeydi. Bu tür kasalara matbaacılık literatüründe *hurufat kasası* denir. Burada *hurufât*, *harf* kelimesinin çoğulu olan *hurûfun* çoğuludur. Kasa içindeki hurufat harfleri 6, 8, 10, 12, 16, 18, 20, 24 veya daha fazla punto (font) karakterindeydi. Dizgide müreттіplerimiz dipnotlar için genelde 6 punto, bazen 8 punto; normal metin içi yazılarda 10 veya 12 punto; makale başlıklarında ise 16 punto kullanır. 18, 20, 24 puntolar genel bazı yazılarda ve başlıklarda yer alır. Ayrıca bu harfler arasında *italik*, *düz* yani *botanik* denen beyaz ve koyu siyah olanlar da vardır.

Hurufat kasasındaki harflerin, kelime veya metin olarak dizildiği alete *kumpas* veya *hurufat kumpası* denir. Kumpas, satırın boyuna göre ayarlanabilir. İlk dizgide ustamız harfleri genelde el ile alarak kumpasın içine tek tek yerleştirir. Satırlar tamamlandıkça satır aralıklarının açılması ve harflerin dağılması için her satırın arasına *antelin* denen ve inceliği iki punto olan kurşun bir alet yerleştirilir. İlk dizgiden sonra metinde tashihler olur ise tashihi yapılacak harfler dizgi içinden çekilerek alınır ve yerine doğrusu yerleştirilir. Bu çekilme ve yerleştirilme işlemi *çift* adıyla bilinen, cımbıza benzeyen, çelikten yapılan, el ile kullanılan ve esneyebilen aletle yapıldı. Osmanlıca ve Arapça metinlerin diziminde daha sonra matbaaya alınan entertype adlı makine kullanılmaya başlandı. Daktilo gibi harflerine el ile basılan makine, yazılan yazının her satırını eritilmiş sıvı kurşunla temas ettirmekte ve nihayetinde her satır kalıp halinde dışarıya mekanik olarak atılmaktaydı. Ancak *Tarih Dergisi'*nde Osmanlıca veya Arapça metinler genelde satır aralarında olduğu için el dizgisi tercih edilirdi.

Dizgi makinesinde satırlar kalıp halinde çıktıktan ve satırların içine veya arasına Osmanlıca, Arapça, Grekçe vb. harfler, kelimeler veya ifadeler girdikten sonra sayfaların bağlanması Müreттіphane'nin prova kısmında gerçekleşirdi. Burada sayfaları usulünce bağlayan ustalarımızdan Halil Coşkun ve Vural Yeşilyurt *müreттіp* olarak bilinmekteydiler. O zamanda yaptığı işi dikkatle gözlemlediğimiz müreттіplerimizden Halil Coşkun ile yıllar sonra konuştuğumuzda hâlâ mesleğinin heyecanı içindeydi. Burada dizgi makinesinde dökülen satırlar *kale* denilen kalıbın içine yerleştirilirdi. *Tarih Dergisi* ölçeğinde söz konusu kalıp, bir sayfanın boyutunu içine alacak şekilde 26x40 veya 28x42 *katratında*/ebadında olur. Satırlar kalıba yerleştirilirken önceden dizilen Osmanlıca, Arapça ve Grekçe harf veya

kelimeler de satır içine veya aralarına girer. Bu yerleştirmeler, dizgi operatörlerinin makale dizilirken harf veya yazı girecek kadar satırlarda bıraktıkları boşluklara yapılır. Boşluk bırakılan yerler *kopar* denilen kesici aletle kesilir ve dizilen harfler, kelimeler veya ifadeler araya konur. Satırlar kalıbın içine yerleştirildikten sonra kalıbın dağılmaması için etrafı ip ile sıkı bir şekilde sarılır. Bu ip genelde kenevirden olur. Bu işlemden sonra prova tezgahında ilgili sayfanın bir provası alınır. Bunun için düz bir mermerin üzerine mürekkep damlatılır, el merdanesiyle mürekkep ezilir ve merdane satırlar halinde dizilen sayfa üzerinde el ile bastırılarak gezdirilir. Böylece mürekkep sayfanın tamamına eşit olarak dağılır. Bunu takiben sayfanın üzerine bir prova kâğıdı konur ve prova tezgâhının merdanesi arkadan öne doğru çekilerek prova alınmış olur. Muhtemelen bu uygulama erken dönem matbaacılığında kitap, gazete gibi baskılarda uygulanan sistemin daha gelişmiş hali olmalıdır.

Provası çekilen sayfalar, orijinal müsvedde metin ile karşılaştırılmak ve tashihleri yapılmak üzere hocamız Münir Aktepe'ye getirilirdi. Hocamız fakültede yazısı olan hocaların veya araştırmacıların yazılarının özellikle ilk tashihlerine kendilerinin bakmasını tercih ederdi. Ancak fakülte dışından gelen yazıların tashihlerinin çok fazla dağıtılmadan kendi içimizde yapılmasına öncelik verirdi. Daha önce belirtildiği gibi derginin başlıca yayın ilkesi, dergideki makalelerin mutlaka tek sayfada başlaması, çift sayfada sona ermesi ve iki makale arasında boş bir sayfa olmamasıdır. Bu sebepten sayfası bağlanmış ve provası çekilmiş makalelerin çift sayfada sona ermesine dikkat edilirdi. Eğer çift sayfada sona ermemiş bir makale olursa makale sahibinden çift sayfaya taşacak şekilde ara bir paragraf yazılması istenirdi. Tashihler esnasında tespit ettiğimiz önemli bir husus, ilk müsveddede sehven gözden kaçan yanlış bazı kelime veya harflerin, dizgi operatörleri tarafından doğru olarak dizilmesiydi. Bu durum şüphesiz onların mesleklerinde çok donanımlı olduklarının bir işaretiydi. Dizilen satırlar soldan sağa kurşun dökme olduğu için satırlar arasında yanlış dizilen bir harfin tashihi çıkarsa, sadece o satır matbaada yeniden dizilirdi. Ancak bir satırda bir veya birkaç kelimenin ilave olması veya çıkarılması durumunda sadece o satırın değil, tashihli satırdan başlanarak paragraf sonuna kadar dizginin yeniden yapılması gerekirdi. Bu şekilde tashihli sayfalar birkaç defa dizgiye girebilir ve mürettepler tekrar prova çekmek durumunda kalabilirdi.

Derginin tashihleri tamamlandıktan sonra sıra basım işine gelirdi. Baskı ustası Ekrem Tanık, Şerif Yunker, Yüksel Bacak ve aynı zamanda mürettep de olan Halil Coşkun ile her an yüz yüze geliyor ve basım sürecini izliyorduk. Derginin standart baskı sayısı 1.000 adetti. Ancak basım esnasında bazı sayfaların veya formların bozuk çıkma ihtimali göz önüne alınarak baskı sayısı biraz yüksek tutulurdu. Baskı için genelde 75 gram birinci hamur kâğıt tercih edilirdi. Kâğıdın temin edilmesinden sonra her biri 16 sayfa olan formlar için 67x49 santim ebadında kâğıtlar Mücellithane'de kesilirdi. Matbaada iki baskı makinesi vardı. Bunlardan biri Alman Heidelberg, diğeri ise Japon malı baskı makinesi idi. Mürekkep olarak

ise markasını şimdi hatırlayamadığımız tipo baskıya uygun matbaa mürekkebi kullanılırdı. Mürekkebin basılan formlarda soluk ve çok koyu değil, aynı standartta olmasına özen gösterilirdi.

16 sayfa olan bir formanın ön ve arka yüzleri 8'er sayfadır. Her yüz (8 sayfa) ayrı ayrı baskıya girer. Baskıya başlamadan önce kalıplar halindeki kelimelerin araları ve harflerin gözleri, mürekkep artıkları ve kalıntılarından arındırılırdı. Bunun için yazıların üzerine benzin dökülür ve fırça ile bastırılarak temizlenirdi. Her forma için önlü arkalı ilk baskı numunesi alındıktan sonra harflerin gözlerinde kalıntı veya leke tespit edilirse bu defa toplu iğne ile çıkartılırdı. Sonra baskı ustalarımız formanın önlü arkalı tekrar baskısını yapardı. Temiz bir baskı çıkmışsa forma dergi ebadında katlanır ve hocamız Münir Aktepe'nin görmesi için bize teslim edilirdi. Hocamız baskıya girecek örnek formayı odasında kontrole başlamadan önce katlanmış formayı açarak masasının üstüne yayardı. Ön ve arka sayfalarda mürekkebin eşit olarak yayılıp yayılmadığını kontrol ederdi. Sonra bir satırın üzerine toplu iğne batırır ve toplu iğnenin arkadaki satırın tam üzerine gelip gelmediğine bakardı. Hatta bu uygulamayı birkaç satırın üzerinde de yapardı. Örnek formada herhangi bir şey yoksa formayı tekrar katlar, ilk sayfanın sağ üst köşesine "basıla" diye yazar ve altına imzasını atardı. Bu süreç içinde derginin basım işlemi devam eder ve tamamlanırdı.

Basım işi tamamlandıktan sonra formlar matbaanın *Kırma Yeri* de denen *Mücellithane* kısmına gelirdi. Burada basılan formların katlanma ve ciltlenme işlemi yapılır. O zaman matbaada kırma makinesi olmadığından kırmalar el ile gerçekleşirdi. Bu bakımdan kırma işine *el kırması* denir. Mücellithane'de kırma işlemleri Mehmet Arman, Mustafa Koluvaçık, Hüseyin Çakır, İsmail Saç tarafından yapılmaktaydı. Ayrıca burada özellikle cilt hususunda işinin ehli olan ustalarımızdan Namık Ünsal, Hulusi Alhan ve Arif Dülgeroğlu'nu da anmamız gerekir. Kırma işlemi *ıstaka* adlı bir aletle yapılır. Yassı olan ve zımpara ile perdahlanarak üzeri kayganlaşan bu aletin kemik olduğunu belirtmek gerekir. Nadir de olsa tahtadan da ıstaka olabilir. Ancak tahta ıstaka aşınmaya müsait olduğundan kullanım esnasında formlara zarar verebilir, kâğıdı zedeleyebilir ve hatta yırtabilirdi. Beyazımsı bir renkte olan kemik ıstaka, sabunun elden kaydığı gibi forma üzerinde kayardı. Bu sebepten ustabaşlarımız kemik ıstaka aletini tercih ettiklerini söylerlerdi.

Forma kırılacağı zaman sağ ele ıstaka alınır, sol el ile formanın bir ucu, diğer ucun tam üzerine getirilir ve sağ eldeki ıstaka ile formanın özellikle kırılma yeri üzerine bastırılarak ilk katlama işi gerçekleşir. Sonra bu katlamayı ikinci, üçüncü katlamalar takip eder ve böylece forma dergi veya kitap boyuna gelmiş olur. Formaların düzgün kırılabilmesi için kırılma esnasında üst ve alt uçların mutlaka birbirinin üzerine ve sayfa rakamlarının birbirinin üstüne gelmesine özen gösterilir. Böylece 16 sayfadan ibaret olan bir forma üçe katlanmış olarak hazır bir hâle gelir. Yapılan bu işleme *forma kırması* denir. Derginin basımında olduğu gibi ciltlenmesinde de en temel unsur formadır. Bu bakımdan basımda, harmanlamada ve dikişte

bir karışıklığa meydan vermemek için her formanın ilk başlangıç sayfasının altına *Tarih Dergisi Forma 1*, *Tarih Dergisi Forma 2* gibi birbirini takip edecek şekilde forma numaraları yazılır.

Formaların kırılmasını takiben her forma sırayla birbirinin üzerine gelecek şekilde masanın üzerine dizilir. Bunu takiben el ile sonuncu formadan başlanarak ilk formaya kadar her formadan birer tane alınır ve müteselsil olarak formalar bir araya getirilir. Böylece derginin formaları bir bütün halinde bir araya getirilmiş olur. Bu işleme *harman çekme* denir. Harman çekme işlemi tamamlandıktan sonra formaların sırtlarından iplikle dikiş işlemine geçilir. Dikiş makinesi ile gerçekleşen dikiş işlemi, diğer ciltleme usullerine göre en uzun ömürlü olanıdır. Elektrikle çalışan bu makine, ayak pedalıyla idare edilir. Dergi veya kitaplar açıldığında dikişlerin formalar arasında gözükmemesi için ince naylon iplik kullanılır. Bir numara iplik çok ince; üç, dört, beş ve altı numara iplikler kalın düşeceğinden genelde iki numara iplik tercih edilir. Dikişlerde standart bir numaranın kullanılması önemlidir. Eğer dikiş esnasında bir türden farklı numaralı iplikler karışık şekilde kullanılırsa sırt ve formaların arası gevşek olur ve formalar arasında boşluklar meydana gelir¹². Bu da eserin formalarının kısa bir süre içinde dağılmasına sebep olur.

Derginin her forması sırayla dikişe ayrı ayrı girer. Bu bağlamda ilk formadan başlanır ve son formaya kadar gelinir. Oturur vaziyette dikiş makinesini pedalıyla idare eden usta, her forma dikişe girdiğinde pedala bir defa basar. Her basmada formaya dört iğne iplikle beraber girer. Bu işlem son formaya kadar devam eder. Böylece derginin bir nüshasının dikişi tamamlanmış olur. İkinci nüshanın dikişine başlamadan önce pedala iki defa basılır; böylece arka arkaya gelen dergi nüshaları arasında bir boşluk veya gevşeklik bırakılır. Böylece dergi nüshalarının birbirinden kolayca ayrılması sağlanır. Derginin dikiş işlemi tamamlandıktan sonra iki pedal ile boşluk verilen dergi nüshaları arasındaki ipler makas veya jilette kesilerek nüshalar birbirinden ayrılır. Bu arada ebadı ve sayfa kalınlığı belirlenmiş olan derginin kapak ölçüleri de alınır ve baskı makinesinde kapak baskısı yapılır.

Dikişten sonra sıra derginin *bıçak* veya *giyotin* denen aletle tıraşlanmasına gelir. Bu aletle önce derginin girintili çıkıntılı olan ve *etek* denen alt kısmı ve sonra ise *baş* denen ve daha düzgün olan üst kısmı tıraşlanır. Sonra derginin basılan kapağı, pilyaj makinesine girer. Bu makinede kapağın sırtına yakın yerden uzunlamasına ince bir iz veya oluk açılır. Bunu takiben

12 Bu bağlamda fakültemiz matbaasının mücellithanesinde ustabaşı olan Mehmet Arman'ın konuyla ilgili anlattığı bir olay hâlâ hatırlıdır: Fen Fakültesi'nde fakültemizdeki matbaaya benzer bir matbaa vardı. Bir gün Fen Fakültesi Sekreteri, fakültemiz sekreteri Vedat Çiftçili'ye telefon ederek fakültesindeki matbaanın dikiş makinesinde bir arıza olduğunu ve forma dikişlerini çok gevşek yaptığını, ustalarının buna bir türlü çare bulamadığını söyler. Bunun üzerine Vedat Çiftçili bizim fakültenin matbaasına haber verir ve bu konuda bir ustanın gelmesini ister. Ustabaşı Mehmet Arman, Fen Fakültesi matbaasına gider ve incelemesi sonucunda makinede bir arıza olmadığını ve dikişte kullanılan iplerde ayrı ayrı numara kullanılmasından dolayı bu durumun meydana geldiğini belirtir ve böylece iş çözümlenmiş olur.

kapakların dergiye takılma işlemine geçilir. Kapaklar takılırken derginin her bir nüshasının sırtına fırça ile beyaz kâğıt tutkalı sürülür ve kapaklar el ile geçirilir. Kapaklar geçirildikten sonra derginin sırt kısmı daha iyi tutması için ıstaka ile bastırılarak sıvazlanır. Bunu takiben dergi tekrar bıçağa girer ve takılan kapakla beraber bu defa ön yani *ağız* kısmı tıraşlanır.

Derginin baskı işlemi tamamlandıktan sonra bütün sayılar ayniyata teslim edilirdi. Bunu takiben hocamız Münir Aktepe, yurt içindeki ve yurt dışındaki ilgili bilim insanlarına ve kurumlara gönderilmek üzere 150 civarında derginin verilmesi hususunda Dekanlığa bir yazı yazardı. Ayrıca dergiler, Fen Fakültesi'nin altındaki PTT şubesinden posta ile gönderileceğinden Dekanlıktan posta pulu, ambalaj kâğıdı ve paket ipi de istenirdi. Bu arada bir dergi örneği ile PTT'ye gidilir, yurt içi ve yurt dışı için üzerine kaç liralık pul yapışacağı öğrenilirdi. Bu işlerin tamamı kürsünün ve enstitünün genç elemanlarınca yapılırdı. Ayrıca hocamız dağıtım için İstanbul içinde elden verilecek ve posta ile yurt içine ve yurt dışına gönderilecek bilim insanlarının ve kurumların isim ve adreslerini gözden geçirirdi. Dekanlıktan dergiler, pul, ambalaj kâğıdı ve paket ipin gelmesini müteakip eldeki listeye göre paketleme işlerine başlanırdı. Bu paketleme işlerinde kâğıtlar bir dergiyi iki kat saracak şekilde kesilirdi. Ayrıca derginin gönderileceği bilim insanlarının ve kurumların adresleri, elimizdeki listeye göre kütüphane kataloglarındaki fişler ebadında kâğıtlara daktilo ile yazılırdı. Yazımı takiben arkası zamklanan adres kâğıtları, ambalaj kâğıdı ile düzgünce paketlenen ve iple sarılan her bir dergi paketinin sağ alt köşesine yapıştırılırdı. Paketin sol üst köşesine ise Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nün adresini belirten damga vurulurdu. Paketleme işleminden sonra isimler ve adresler çift kopyalı tutanak defterine posta ücretleriyle beraber yazılır ve Fen Fakültesi'nin altındaki PTT'ye teslim edilirdi. Burada çift kopyalı tutanak kâğıdının bir kopyası PTT'de kalmak üzere mühürlenir ve böylece işlem tamamlanırdı.

Bu işlemlerin Yeniçağ Tarihi Kürsüsü ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü mensuplarınca zevkle yapıldığını öncelikle belirtmem gerekir. Her şeyden önce mesleğimizin ilk yıllarında iletişim ağı bugünkü gibi dünyayı sarmalamış bir durumda değildi. Dolayısıyla alanında uzman pek çok tarihçinin ismini bile bilemiyorduk. Bu bağlamda her biri alanında seçkin bilim insanı olan Enver Ziya Karal, Bekir Sıdkı Baykal, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer, Akdes Nimet Kurat, Yuluğ Tekin Kurat, Osman Ersoy, Halil İnalçık,ERCÜMENT KURAN, Orhan Şaik Gökyay, Bernard Lewis, Victor Ménage, V. John Parry, Stanford Show gibi bilim insanlarına dergilerin gönderilmesi, onları daha sonra tanıma imkânımız olsa da önceden ismen bilmemize ve tanımamıza yardımcı olmaktadır.

Tarih Dergisi'nin az da olsa bir kısmı elden dağıtılırdı. Bu bağlamda Osmanlı tarihinin duayenlerinden Ömer Lütfi Barkan, Halil Sahillioğlu, Bayezid Kütüphanesi Müdürü Muzaffer Gökman, o zaman Osmanlı Arşivi (bugünkü Başkanlık Osmanlı Arşivi) Müdürü olan Midhat Sertoğlu, İbrahim Artuk ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi bilim insanlarına dergiler elden sunulurdu. Dergilerin sunumu esnasında bu duayen hocalarımızla konuşma imkânımız da

olurdu. Bu bağlamda derginin bir sayısını İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya sunmak üzere Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne gittiğimde, Uzunçarşılı Hoca'nın ayak üstü de olsa benimle kısa bir konuşma yapması, hayatımda unutamayacağım bir anı oldu. Hocamıza dergiyi sunduktan sonra önce derginin münderecatına kısaca baktı ve sonra yüzüme bakarak: “*Sen kiminle tez hazırlıyorsun*” dedi. “*Benim tez hocam Cengiz Orhonlu'dur. Hocamın nezaretinde tez hazırlıyorum*” dedim ve arkasından hemen ekledi: “*Çok iyi bir hoca ile çalışıyorsun*”.

1949 yılında tesis edilen *Tarih Dergisi*'nin bugüne kadar 70 sayısının yayınlanmış olması¹³, şüphesiz Tarih Bölümü'nde kurumsallaşma temelini çok sağlam atıldığının bir göstergesidir. Bugün bilgisayar ortamında genelde bir dergi veya kitap bir kişinin bir koldan çalışmasıyla basıma hazır bir hâle gelirken bizzat içinde yaşadığımız 1970'li yılların ortamında ve hatta daha önceki yıllarda dergiler bir ağacın gövdesindeki dallar ve budaklar gibi muhtelif kolların uyumlu çalışmasıyla yayımlanabilmekteydi. Ancak bu çalışma uzun ve ince bir yolun kat edilmesini icap ettiriyordu. Bu ince yolu kat etmek ise kolların ekip ruhu içinde çalışmasıyla mümkün olabilmekteydi. Ekibin içinde sadece bölümde dergiyle uğraşan hocalarımız ve meslektaşlarımız değil, vefat edenlerine Allah'tan rahmet, hayatta olanlarına uzun ömürler dilediğimiz fakültemiz matbaasının müdürlerinden Nazım Tahaoğlu, Önder Orhon, Ahmet Avcı, Hürol Özelsel ve Yaşar Ulu ile derginin matbaadaki basım süreci içinde kendilerinden çok şeyler öğrendiğimiz matbaa personelinden Adnan Adsız, Ali Şevki Bengi, Ali Müren, Erol Diner, Halil Coşkun, Vural Yeşilyurt, Ekrem Tanık, Şerif Yunker, Yüksel Bacak, Mehmet Arman, Mustafa Koluacı, Hüseyin Çakır, İsmail Saç, Namık Ünsal, Hulusi Alhan, Bekir Özbay ve Arif Dülgeroğlu gibi ustalarımız vardı. Bu ekip çalışmasının başarısında şüphesiz bir orkestra şefi gibi çalışanlar arasında aynı sesin çıkmasını sağlayan, saygı ve sevgi köprüsünü kuran merhum hocalarımızı burada yad etmek gerekir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

---

13 Belli bir sayıya kadar dergide yer alan makalelerin künyeleri için bk. Erdoğan Merçil, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Tahlili Bibliyografyası: 1949-1971”, *TD*, sayı 25 (1971), s. 221-238; Arzu T. Terzi, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Bibliyografyası: 1972-2000”, *TD*, sayı 37 (2002), s. 403-433; derginin 1-48. sayılarındaki makalelerin bibliyografyası için bk. Mahmut Ak-Soner Demirsoy, “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Bibliyografyası: Sayı 1-48”, *TD*, sayı 50 (2009), s. 275-336.

Kaynakça/References

- Ak, Mahmut, "50. Sayısında İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi", *Tarih Dergisi*, sayı 50 (2009), s. 259-273.
- _____, "Tarih Dergisi", *DİA*, XL (2011), 79-80.
- _____- Soner Demirsoy, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Bibliyografyası: Sayı 1-48", *Tarih Dergisi*, sayı 50 (2009), s. 275-336.
- Aktepe, M. Münir, "Baysun, Mehmet Cavid (1899-1968)", *DİA*, V (1992), 275-276.
- _____, "Ord. Prof. M. Cavid Baysun", *Belleten*, XXXIII/129 (1969), s. 97-113.
- Albayrak, Nurettin, "Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası", *DİA*, VIII (1993), 525-526.
- Arıkan, Zeki, "Yitirdiğimiz Büyük Değer. Münir Aktepe'nin Ardından", *Tarih ve Toplum*, sayı 153 (1996), s. 4-8.
- Başar, Fahameddin, "Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası'ndaki Makaleler ve Yazarları", *Tarih Dergisi*, sayı 38 (2003), 183-234.
- Beydilli, Kemal, "Matbaa", *DİA*, XXVIII (2003), 105-110.
- Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, haz. İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1973, s. 435-463.
- Emecen, Feridun, "Aktepe, M. Münir", *DİA*, EK-1 (2016), 67-68.
- _____, "Prof. Dr. Münir Aktepe'nin Akademik Hayatı", Münir Aktepe, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller* içinde, haz. Fikret Yılmaz, İzmir 2003, s. XXXV-XXXIX.
- Göyünc, Nejat, "Cengiz Orhonlu Hayatı-Eserleri-Şahsiyeti", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2 (1976), s. 7-32.
- Güleç, İsmail, "Türkiyat Mecmuası", *DİA*, XLI (2012), 561-562.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Hocam Cengiz Orhonlu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, XII (1998), s. XI-XIII.
- İctimâiyât Mecmuası*, yay. haz. Mehmet Kanar, sayı 1-6, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997.
- İlgürel, Mücteba, "Prof. Dr. Münir Aktepe'nin Hayatı ve Eserleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 15 (1997), s. 1-14.
- Köprülü, Orhan F., "Ord. Prof. Cavid Baysun'un Ardından", *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1969), s. 9-12.
- Merçil, Erdoğan, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Tahlili Bibliyografyası: 1949-1971", *Tarih Dergisi*, sayı 25 (1971), s. 221-238.
- Orhonlu, Cengiz, "Edebiyat Fakültesi'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, haz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1973, s. 57-70.
- Şahin, İlhan, "Orhonlu, Cengiz", *DİA*, XXXIII (2010), 393-394.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Prof. Dr. Cengiz Orhonlu 1927-1976", *Belleten*, XL/160 (1976), s. 669-686.
- Şentürk, Recep, "İctimâiyât Mecmuası", *DİA*, XXI (2000), 448-449.
- Tarhan, M. Taner - Ömer Faruk Akün, "Edebiyat Fakültesi", *DİA*, X (1994), 399-403.
- Tekin, Oğuz - Nil Türker Tekin, *Mülteci Bir Akademisyenin Biyografisi Clemens Emin Bosch (1899-1955)*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "Kaybettiğimiz Bir Değer: Ord. Prof. M. Cavid Baysun", *Tarih Dergisi*, sayı 23 (1969), s. 1-8.
- _____, "Kaybettiğimiz Bir Değer Cengiz Orhonlu", *Tarih Dergisi*, sayı 30 (1976), s. 1-8.
- Terzi, Arzu T., "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Bibliyografyası: 1972-2000", *Tarih Dergisi*, sayı 37 (2002), s. 403-433.

Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın

Pandemic Under Marcus Aurelius and Lucius Verus Between A.D. 165-180

Mustafa Hamdi Sayar*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.H.S. 0000-0001-6339-9002

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Hamdi Sayar,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mhsayar@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 17.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 12.07.2020

Atıf/Citation:

Sayar, Mustafa Hamdi. "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 15-28.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.002>

ÖZ

162 yılında Lucius Verus komutasında başlayan Parth seferi sırasında 165 yılında Nisibis'te görülmeye başlayan salgın esnasında sefere katılan askeri birlikler, imparatorluğun Balkanlar ve Avrupa bölgelerinde konuşlanmış bulunuyorlardı. 162 yılından 166 yılına kadar süren Parth seferine katılan askerlerin Ren ve Tuna sınırlarındaki sürekli konuşlandırılmış oldukları karargâhlarına dönmeleriyle birlikte salgın Avrupa'ya ve hatta Britannia'ya kadar taşındı. Bu durum Marcus Aurelius dönemindeki salgında oluşan kayıpların kesinlikle abartılmadığını oldukça yüksek can kaybı olduğunu, imparatorluğun sınırları içerisindeki nüfus yapısının önemli ölçüde etkilendiğini ve hastalığın yarattığı tahribatin dönemin kaynaklarında da belirtildiği gibi yıllarca sürdüğünü, hatta Roma sınırları dışında Barbaricum bölgesine de yayıldığını ortaya koymakta; belki Marcus Aurelius'un yerine geçen oğlu Commodus zamanında da devam etmekte olduğunu düşündürmektedir. Ne M.Ö. 430/429 yılında Atina ve çevresinde görülen salgının ve ne de M.S. 248 yılında Roma imparatorluğunda görülen ve Decius ya da Kyprianos salgını olarak tanımlanan hastalığın yayıldığı alan bu kadar büyük değildi ve bu kadar yüksek sayıda can kaybı yoktu. 6. yy. da Justinianus döneminde dalgalar halinde yayılan ve *Justinianus vebası* olarak tanımlanan veba salgını yıllarca kitlesel ölümlere neden olmuş ve neredeyse Ortaçağ'da görülen büyük veba salgınları gibi o zaman için bilinen dünyanın nüfus yapısının değişmesine neden olacak ağır can kayıpları meydana gelmişti. 19. yy.da bazı eskiçağ tarihçileri *Antoninus salgını* olarak bilinen Marcus Aurelius dönemindeki salgının yarattığı yıkıcı etkinin Roma imparatorluğunun 3. yy.da yaşadığı, siyasi, asker ve iktisadi krizin hazırlayıcısı olduğunu hatta eskiçağın bitimi olarak yorumlanabileceğini öne sürmektedirler. Ancak Roma imparatorluğunun 3. yy.da yaşadığı krizin 2. yy.ın ikinci yarısındaki Antoninus salgınının yarattığı olumsuzluklardan başka nedenleri de vardı.

Anahtar sözcükler: Lejyon, sefer, bölgelerüstü salgın, belirti, bölgelerarası hareketlilik

ABSTRACT

A pandemic began to occur in Nisibis in AD 165 during the Parthian expedition, which began in AD 162 under the command of Lucius Verus. Military troops which had their headquarters stationed in the Balkans and in the European

regions of the empire, were involved in the Parthian expedition and suffered under this pandemic. The epidemic then moved further into Europe and even to Britannia, as the soldiers who had participated in the expedition from AD 162 to AD 166 later returned to their headquarters at the borders of the Rhine and Danube. The losses which occurred as a result of the epidemic in the period of Marcus Aurelius were not exaggerated. The death toll was very high and the population structure within the borders of the empire was significantly affected. The destruction caused by the disease continued for years, as stated in the sources of the period. According to these sources, the disease even spread to the Barbaricum region outside the borders of Rome and also continued during the period of Commodus who reigned immediately after his father Marcus Aurelius. Neither the epidemic which had occurred in 430-429 BC in the vicinity of Athens, nor that of AD 248 in Rome (also called Decius or Kyprianos), spread to such a vast area as the pandemic of AD 165, and the death toll of these other epidemics was not as high as that of AD 165. By comparison, the Plague of Justinianus in the 6th century spread in waves and caused many deaths for years. Like the plagues of the medieval period it changed the populational structure of the world. In the 19th century ancient historians argued that the destructive effect of the pandemic of Marcus Aurelius' era, also known as "The Antoninus Epidemic", caused the political, military and economic crisis that the Roman Empire faced in the 3rd century and it could even be interpreted as the end of Antiquity. However, there were other reasons for this crisis in the 3rd century, and it is notable that the negative effects of the pandemic were mainly seen in the second half of the 2nd century.

Keywords: Legio, expedition, pandemie, symptom, intrerregional mobility

M.S. 162 yılında Roma imparatorluğu uzun zamandır savaşmakta olduğu Parth krallığına karşı yeni bir askeri harekate başladı. Roma imparatorluğunu M.S. 161 yılında ölen imparator Antoninus Pius'un yerine geçen imparator Marcus Aurelius ve tıpkı onun gibi Antoninus Pius tarafından evlat edinilmiş olan Lucius Verus birlikte yönetmekteydiler¹. 162 yılında başlayan Parth seferinin komutasını Lucius Verus üstlenmişti². Verus'un hareketin komuta merkezi olarak kullandığı Antiokheia'dan (=Antakya) yönettiği harekât büyük ölçüde başarılı oldu³. Ren ve Tuna sınırlarından Anadolu'ya sevk edilen üç lejyon, Kappadokia valisi Statius Priscus'un komuta ettiği Legio V Macedonica, Legio II Adiutrix ve Legio I Minervia, Romalılar ve Parthlar arasında tampon bölgeyi işgal ederek ve özellikle

- 1 Antoninus Pius'un, Marcus Aurelius ve Lucius Verus'u evlat edinme süreci ve bu kararları almasının zamanlaması ve gerekçeleri hakkında bkz. Chr. Michels, "Antoninus Pius und die Rollenbilder des Römischen Princeps", *Klio Beiheft*, No. 30, Berlin 2018, s. 22-25.
- 2 SHA, Verus 4-6; K. H. Ziegler, *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts*, Wiesbaden 1964; K. Schippmann, *Grundzüge der parthischen Geschichte*, Darmstadt 1980; K. Strobel, "Zeitgeschichte unter den Antoninen Die Historiker des Partherkrieges des Lucius Verus", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, ed. Wolfgang Haase, Teil II: Principat, Band 34/2 Berlin 1994, 1315-1360; G. Bowersock, "Lucius Verus in the Near East", *Rome et ses provinces. Génèse et diffusion d'une image du pouvoir*, ed. C. Evers - A. Tsingarida, Hommage à J.-Ch. Balty, Bruxelles 2001, s. 73-77; P. Edwell, *Between Rome and Persia, The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, London 2008; J. Fündling, "Lucius Verus, Seine Lobredner, seine Kritiker und sein Platz in der Herrschaft"; *Studien zur antiken Geschichtsschreibung*, ed. M. Rathmann, Antiquitas I. 55. Bonn 2009, 211-236; M. C. Bishop, *Lucius Verus and the Roman Defence of the East*, South Yorkshire 2018; A. Demandt, *Marc Aurel, Der Kaiser und seine Welt*, Münih 2018, 148-149.
- 3 Lucius Verus'un Antiokheia'yı karargâh olarak kullanması ile yaklaşık 50 yıl evvel yine Parthlara karşı yapılan seferde imparator Traian'ın Antiokheia'yı karargâh olarak kullanması arasındaki yapısal benzerlikler hakkında bkz. A. Gebhardt, "Imperiale politik und provinzielle Entwicklung. Untersuchungen zum Verhältnis von Kaiser Heer und Städten im Syrien in vorseverischer Zeit", *Klio Beiheft*, Neue Folge 4, Berlin 2002, s. 152-155.

Elegeia⁴ ile stratejik Artaxata şehirlerini⁵ ele geçirerek daha sonra Parth ülkesinin merkezine yapılacak hareketin kuzeyden güvenceye alınmasını sağladılar⁶. 164 yılında Antiokheia'da bulunan Lucius Verus, ileri harekâtı başlatmaya karar verdi ve Avidius Cassius komutasında taarruza geçen Roma lejyonları Edessa (=Urfa) ve Carrhae (=Harran) şehirlerini ele geçirdiler⁷. Edessa'dan doğuya doğru ilerleyen Roma birlikleri o dönemde ormanlık bir arazi içinde bulunan Nisibis'e (Nusaybin) ulaşarak büyük stratejik önemi olan Nisibis'i uzun süren çatışmalar sonucunda ele geçirebildiler⁸. Nisibis yüzyıllar boyunca Parthlar ile Romalılar arasında sık sık çatışmalara sahne olan bir sınır garnizonu oldu⁹. Avidius Cassius Parth kralı Vologaeses'i yenerek bölgeden geri çekilmek zorunda bıraktı¹⁰. Roma birlikleri güneye doğru ilerleyerek Fırat nehri batı kıyısındaki stratejik öneme sahip Dura-Europos şehrini ele geçirdiler. Böylece Babil'den Palmyra'ya ve oradan da Suriye'ye uzanan ticaret yolunun denetimi Roma ordusuna geçmiş oldu. Daha güneyde Bırtha üzerinden Sura kalesine ulaşan Roma birlikleri burada gemilerden oluşturdukları bir köprü ile Fırat nehrinin doğu kıyısına geçtiler¹¹. Bugün Bağdat şehrinin bulunduğu bölgenin güneyinde Dicle ırmağı batı kıyısında yer alan ve Seleukos krallığının eski başkenti olan Seleukeia şehrine vardılar¹². Seleukeia şehri ile karşı kıyıda nehrin doğu yakasında bulunan Parth'ların başşehri Ktesiphon Roma birlikleri tarafından ele geçirildi¹³. Parth kralı IV. Vologaises'in karargâh olarak kullandığı kaleyi yakarak tahrip etmişlerdi¹⁴. Bu sırada Romalı askerler bir Apollon Komaeos tapınağına girmişler ve Apollon heykelini ganimet olarak alıp Roma'daki Apollon tapınağına sunmak üzere beraberlerinde götürmüşlerdi¹⁵. Ayrıca yağma sırasında tapınağın adyton kısmında buldukları dar bir açıklıktan girdiklerinde uzun zamandır açılmamış olan ve içinde niteliği bilinmeyen bir madde olan eski bir mahfaza (= *labes primordialis*) kırılmış ve içinden *spiritus pestilens* = *salgın ruhu* olduğuna inanılan bir duman havaya yayılmıştı¹⁶. Bu maddeden yayılan mikropların bulaştığı askerlerin ölümcül bir hastalığı Roma'ya ve İtalya'ya yaydıkları ve oradan da Gallia'ya ve Britannia'ya kadar bu hastalığın

4 Erzurum'un batısında yer almaktadır.

5 Erivan'ın yaklaşık 20 km güneyinde Artaşat ören yeri.

6 Bkz. Ekteki harita.

7 Lukian, Historia 22.

8 Cassius Dio 68, 26, 1; Nisibis 363 yılında Sasanilerin eline geçti; 1260 yılında Moğol hükümdarı Hülâgû'nun yıkımına uğradı.

9 Ammianus Marcellinus 25, 8, 14.

10 Cassius Dio 71, 2, 3.

11 Cassius Dio 71, 3, 1.

12 Bölgeye 116 yılında ulaşan imparator Traian buradaki yerleşmeleri Parth'ların barınmamaları için yaktırmıştı. Cassius Dio 68, 30, 2. Bkz. Ekteki harita.

13 Cassius Dio 71, 2.

14 Cassius Dio 23, 6, 24.

15 Bu olay hakkında ayrıntılı bilgi ve önceki yayınlar hakkında bkz. H. Klinkott, "Parther-Pest-Pandoramythos Katastrophen und ihre Bedeutung für die Regierungszeit von Marc Aurel"; *Marc Aurel. Wege zu seiner Herrschaft*, ed. V. Grieb, Gutenberg 2017, s. 285-305.

16 Ammianus Marcellinus 23, 6, 24.

yayıldığı iddia edilmektedir¹⁷. Oysa bu yağmalama öncesinde Seleukeia’da salgının zaten başlamış olduğu öne sürülmektedir. Bu önemli askeri başarıları kazanan Roma ordusu salgın hastalık ve açlıktan kırılmasına rağmen güçlkle Suriye’ye geri dönebildi¹⁸. 165 yılı sonbaharında sona eren Parth seferinin muzaffer komutanı Lucius Verus doğu cephesini büyük ölçüde güvene almış olarak 166 yılı yazında İtalya’ya geri döndü ve 12 Ekim günü Marcus Aurelius ile birlikte görkemli bir zafer alayıyla Roma şehrine girdi¹⁹. Roma devleti Parthlara karşı kazandığı zaferle büyük bir güç olduğunu göstermişti. Ancak Romalıların hesaba katmadıkları bir olumsuzluk vardı. Kazandıkları bu büyük Parth zaferi için çok büyük bir bedel ödeyeceklerini zaman gösterecekti²⁰.

Parth seferine katılan askeri birliklerin mensuplarında ağır hastalık belirtileri görülmeye başladı²¹. Hastalanmaya başlayanların sayısının hızla artmasıyla birlikte Roma ordusundaki askeri doktorlar bu durumun nedenini araştırmaya başladılar ve yayılan hastalık ile Parth seferi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu belirlediler²². Aslında salgının ilk belirtileri Nisibis’te (=Nusaybin/Mardin) konuşlanmış olan lejyon birliğinin askerleri arasında bir yıl önceden, 165 yılında görülmeye başlamıştı. Parth seferine katılan lejyonların Ren ve Tuna sınırlarındaki asli karargahlarına dönmeleriyle birlikte salgın Avrupa’ya taşındı. 162 yılından 166 yılına kadar süren Parth seferine katılan askeri birlikler, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde konuşlanmışlardı. Tamamı Parthlara karşı gönderilen legio I Minervia (Germania inferior), legio II adiutrix (Pannonia inferior), legio V Macedonica (Aşağı Moesia) dışında birçok lejyonun içinden bir kısım birlik vexillatio olarak alınarak doğu cephesine

-
- 17 W. Eck, “Die Seuche unter Marc Aurel: Ihre Auswirkungen auf das Heer”, *L’Impatto della “Peste Antonina”*, ed. E. Lo Cascio, 2012, s. 63-78.
- 18 Cassius Dio 71, 2, 4.
- 19 SHA, Aurelius 12, 9 vd.; Eutropius 8, 10; Grieb 2017, 109 vd.; Michels 2017, 226-235; Der Triumph der Samtherrschaft von 166; Roma’da zafer alayı yapılmasının ideolojik niteliği ve zafer alayı güzergahı hakkında bkz. T. Hölscher, “Die Stadt Rom als triumphaler Raum und ideologischer Rahmen in der Kaiserzeit”, *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, ed. F. Goldbeck - J. Wienand, Berlin 2017, 283-315.
- 20 A. Marcone, “La peste Antonina Testimonianze e interpretazioni”, *RSI*, 114, 2002, 803-819.
- 21 SHA, Verus 8, 1-4; Epitome de Caesaribus 16, 3; Eutropius 8, 12; Hieronymos, chronikon 168 ve 172 yılları olayları; Orosios 7, 15, 5 vd.; SHA, Aurelius 13, 3-6; bkz. C. A. Behr, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Amsterdam 1968; *Publius Aelius Aristides Heilige Berichte*, ed. H. O. Schröder, Heidelberg 1986; ayrıca krş. St. Winkle, *Eine Kulturgeschichte der Seuchen*, Düsseldorf-Zürich 1997, s. 434 vd.; Hatip Aelius Aristides’in de hieroi logoi (=kutsal sözler) eserindeki nutuklarından birinde (oratio 48, 38) bahsettiği Smyrna (=İzmir) salgını büyük ihtimalle bu salgın olmalıydı; “*Yazın en yakıcı günlerini Smyrna’nın kenar semtlerinden birinde geçirdiğim bir sırada tüm komşularım bir bulaşıcı hastalığa yakalandılar. Önce iki ya da üç hizmetçim hastalandı, daha sonra da bir diğerleri. Sonunda genç-yaşlı herkes yatağa düştü. En son hastalanan kişi bendim. Şehir merkezinden gelen hekimler yakınlarına bile hastabakıcılık yaptırıldılar. Hatta benimle ilgilenen hekimler de birer hizmetçi gibi çalıştılar. Bu arada hayvanlar da hastalanmıştı. Hastalardan herhangi biri yürümeye kalksa kapıya bile varamadan düşüp ölüyordu. Her yere bir umutsuzluk, feryat, inilti ve çözümsüzlük hakimdi. Şehir merkezinde de aynı korkunç hastalık hüküm sürmekteydi*”, çeviri için bkz. <http://hasanmalay.com/index.php/felsefe/2020-04-25-14-15-19>.
- 22 Roma ordusunda görev yapan askeri doktorlar hakkında en kapsamlı bilgileri Augustus dönemi yazarı olan Gaius Iulius Hyginus’tan (M.Ö. 64 - M.S. 17) öğrenmekteyiz. Hyginus, *De munitionibus castrorum* 4, 35. Marcus Aurelius bir yasal düzenlemeyle askeri doktorlara vergi muafiyeti getirmiştir; bkz. *Digest* 50, 6. 7 (6).

gönderilmişlerdi. Parth seferine mevcudlarının bir bölümüyle katılan Pannonia superior eyaletinden legio X Gemina, Tuna sınırından legio VII Claudia, Suriye’den legio III Gallica ve diğer Suriye lejyonları ile Filistin’den legio VI Ferrata ve Mısır’dan bazı birliklerin yanı sıra sayıları tam olarak bilinmeyen çok miktarda yardımcı birliğin de (=auxilarii) katılmış oldukları anlaşılmaktadır²³. Sefer bitince bu birliklerin kara yoluyla geri dönüşleri sırasında geçtikleri yerlere hastalığı taşımış oldukları kuvvetle muhtemeldir²⁴. Hastalığın Roma lejyonları tarafından önce Anadolu sahiline doğru yayıldığı²⁵ ve kısa süre sonra Atina’da etkili olmaya başladığı görülmektedir. Salgın Balkan yarımadasına ve İtalya’ya yayılarak Roma’da hastalanmalara neden olmaya başladı. Bu salgının hangi hastalık olduğu konusunda araştırmacılar farklı görüşler taşımaktadırlar. Asya’dan fareler tarafından taşınan veba²⁶ ile kolera, tifüs veya çiçek hastalığı bu kavramlarla ifade edilmekteydi. Kaynaklarda salgın hastalık eskiçağ grekçesinde *loimos*, *phthora* ya da *nosos* latin dilinde ise *lues*, *pestis*, *pestilentia* veya *plaga* kavramlarıyla ifade edilmektedir. Tıp tarihçilerinin yorumlarına göre bu sözcükler her türlü salgın hastalığı tanımlamak için kullanılan kavramlardır²⁷. Neredeyse her dört kişiden biri ölmekteydi. Salgın İtalya’dan Gallia’ya (Fransa) ve Hispania (=İspanya) ve hatta deniz aşırı coğrafi konumuna rağmen Britannia’ya kadar yayılmıştı. Tarihi kaynakların bildirdiğine göre birçok bölgenin nüfus yapısı oralarda yerel yönetim birimlerinde görev yapacak uygun aday bulunamayacak kadar bozulmuş ve bu nedenle yerel yönetim görevlerine aday olacaklarda aranılan şartlar kolaylaştırılmıştı²⁸. Salgının gerçek boyutlarına ilişkin en kapsamlı bilgileri Mısır papyrusları vermektedir²⁹. Salgın öncesi ve salgın sırasında toplanan vergileri belgeleyen listelerin incelenmesi sonucunda da nüfusun dörtte birinin hayatını kaybettiği saptanabilmektedir.

M.Ö. 166 yılında Akdeniz’in tümüne ve Batı Avrupa kadar yayılan salgın eskiçağın en büyük küresel salgınıydı³⁰. Daha önceki yüzyıllarda olduğu bilinen salgın hastalıkların

23 Suriye eyaletinde konuşlanmış yardımcı birlikler hakkında bkz. P. Weiß, *Die Auxilien des syrischen Heeres von Domitian bis Antoninus Pius*, Chiron 36, 2006, s. 249-298.

24 Parth savaşına katılan birlikler ve bunların doğu sınırına intikal etmeleri ile doğudan tekrar karargahlarına dönüşleri sırasında temas ettikleri sivil yerleşim yerleri ve bu yolla hastalığın hızla yayılması hakkında bkz. Eck, “Die Seuche unter Marc Aurel: Ihre Auswirkungen auf das Heer”, s. 65-66.

25 Manisa’nın Gördes ilçesine bağlı Çiçekli ile Dutluca köyleri arasında bulunan Hyssa adındaki eskiçağ köyünde M.S. 2. yy.da yaşamış olan Flaccus isminde bir köylü kendisini ölümcül bir salgından kurtaran tanrıya orada kaya yüzeyine yazdığı bir adak yazıtı ve armağanlar sunmuştu; bkz. <http://hasanmalay.com/index.php/felsefe/2020-04-25-14-15-19>.

26 Veba hastalığının fareler tarafından taşındığı arkaik dönemden beri bilindiğinden Apollon sağlık ve veba tanrısı olarak Akdeniz kültürlerinde tapınım görmüş ve bu nedenle yan isimlerinden biri *sminthos* = fare olarak tanımlanmıştı, bkz. Homeros’un İlias destanı I, 48 vd. ve 450 vd.

27 Bkz. H. Schlange-Schöninghen, *Die römische Gesellschaft bei Galen, Biographie und Sozialgeschichte*, Berlin - New York 2003, s. 145 vd.

28 Eck, “Die Seuche unter Marc Aurel: Ihre Auswirkungen auf das Heer”, s. 69.

29 R. Fink, *Roman Military Records on Papyrus*, Ann Arbor 1971.

30 K. Harper, *The Fate of Rome, Climate, Disease and the End of Empire*, Princeton/Oxford 2017, 98. Harper boyutları bilinmeyen büyük bir küresel salgın olduğundan emindir. Ancak salgının Afrika bölgesinden İtalya’ya geldiğini yazmaktadır.

hiçbiri bu kadar geniş bir coğrafi alanda etkili olmamıştı. Ancak daha önceki ve daha sonraki salgınlarda çıkış yeri olarak kaynaklarda hep Avrupa toprakları dışındaki bölgelerin gösterilmesi ilginçtir. M.Ö. 5. yy. sonunda Atina'da görülen salgında, M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda görülen ve yıllarca süren salgınlarda da çıkış bölgelerinin Etiyopya gibi Avrupa ve Akdeniz havzası uzağındaki bölgeler olarak belirtilmeleri dikkat çekicidir. Marcus Aurelius ve Lucius Verus'un Roma devletini birlikte yönettikleri dönemde ortaya çıkan ve esasen *eskiçağın küresel salgını* (=pandemisi) olarak da tanımlanabilecek olan bu salgının hızla yayılmasında Roma imparatorluğunun egemenliği altındaki bölgelerin M.S. 2. yy. da ulaştığı yüksek refah düzeyinin büyük rolü vardı. Roma devleti M.Ö. 1. yy. ın son çeyreğinden başlayarak tüm Akdeniz bölgesini ve komşu coğrafyaları Roma şehrinden yönetecek merkezi bir yönetim sistemi kurmuş ve imparatorluğun her tarafında hayatın temelinin oluşturduğu şehirleşmeye, ticareti desteklemek amacıyla limanlara ve şehirleri birbirine bağlayan yolların yapımına büyük önem vermişti. O dönem için yoğun nüfusa sahip olan şehirlerde insanlar dar alanda birlikte yaşamaktaydılar. Şehirleri birbirine bağlayan mükemmel birer mühendislik eseri olan yollar ve köprüler ile deniz üzerinden limanlar arasında ulaşımı sağlayan gemiler, bölgelerarası hareketliliği arttırmış ve hızlandırmıştı. Roma imparatorluğu sınırları içinde yaşayan insanların refahı için yapılmış olan bu yatırımlar Roma devletinin egemenliği altında yaşayanlar için ölümcül sonuçlara yol açmaya başlamıştı. Eskiçağın en kapsamlı merkezi yönetim sistemine sahip Roma devleti sağlam eyalet yapısına rağmen bölgelerüstü boyuttaki salgın hastalık karşısında çaresiz kalmıştı. Çünkü bu boyutta geniş bir coğrafyaya yayılan salgınla insanlık daha önce karşılaşmamıştı. Milattan önceki yüzyıllarda İtalya yarımadasında bazı bölgelerde salgın hastalıkların ortaya çıktığını tarihi kaynaklar yazmaktadır³¹. M.S. 2. yy. ın ikinci yarısında ortaya çıkan salgın hastalık sırasında gerçi önce tanrıların öfkesini neden Romalılara yöneltmiş olduğunun nedenleri araştırıldı³². Tanrıların topluma huzur

31 İmparator Augustus döneminde yaşamış olan tarihçi Titus Livius (M.Ö. 59 - M.S. 17) M.Ö. 3. yy. da İtalya'da bir salgın hastalığın ortaya çıktığını yazmaktadır; bkz. Livius 10, 47, 6. Ancak bu salgının ve diğer yayılan hastalıkların İtalya yarımadası dışına yayılıp yayılmadığı bilinmemektedir. Bu tür çaresiz kalınan durumlarda Roma'da Kapitol tepesindeki tapınakta muhafaza edilen kehanet kitaplarına başvurulmakta ve kehanet kitaplarının tavsiyesi doğrultusunda genellikle Epidauros'ta (Epidauros, Yunanistan'da Mora yarımadası üzerinde Argolis bölgesinde ve Naphlion şehri yakınlarındadır) bulunan sağlık tanrısı Asklepios'un kutsal alanına bir heyet gönderilerek salgının ortadan kalkması için tanrıya yakarılırdı. Livius'un anlattığı M.Ö. 292 yılındaki bu olay sırasında da Romalılar çare olarak hemen senatör Quintus Ogulnius Gallus başkanlığında bir heyeti Epidauros'a yolladılar. Heyet sağlık tanrısının sembolü olan bir yılanı alarak Roma'ya döndü. Yılan serbest bırakılınca yüzerek Tiber nehri üzerindeki adacığa çıktı. Bu olayı Romalılar tanrının kendilerine verdiği bir işaret olarak kabul edip Tiber üzerindeki adada sağlık tanrısı için bir tapınak yaptırmaya karar verdiler. Bu olay Romalıların salgınları tıpkı diğer Akdeniz kavimleri gibi tanrılar tarafından üzerlerine gönderilmiş olumsuz olaylar olarak yorumladıklarını ve bu olumsuzluğun ortadan kalkmasını da ancak tanrıların sağlayacağına inandıklarını göstermektedir. M.Ö. 3. yy. başlarında Romalılar henüz tıp ilmine ve tıbbi yöntemleri kullanarak insanları iyileştirmeye çalışanlara güvenmek yerine tanrıların bağışlayıcılığına sığınmayı tercih etmekteydiler.

32 Tanrıların öfkesini Roma'ya yöneltmelerin başında tahta göz diken Avidius Cassius olduğu öne sürülmüştür bu konu hakkında; bkz. SHA, Verus 8, 3; A. Birley, *Mark Aurel, Kaiser und Philosoph*, München 1977, s. 272-274; J. Fündling, *Mark Aurel*, Darmstadt 2008, s. 95-96.

sağlaması aynı zamanda baş rahip olan Roma imparatorunun göreviydi³³. Ancak hemen sonrasında hastalığın kaynağı somut verilere dayanılarak araştırıldığında bu hastalığın ilk olarak Parth'ların Bağdat yakınlarındaki başşehri Ktesiphon'u yağmalayan Romalı lejyon askerlerine bulaşmış olduğu anlaşıldı. M.S. 4. yy.da Ktesiphon'un Romalılar tarafından ele geçirilmesini anlatan Ammianus Marcellinus, Romalı askerlere bu hastalığın Parth kralının ikametinin de bulunduğu yerdeki Apollon Komaeos kutsal alanının yağmalanması sırasında kutsal sayılan bir mahfazanın kırılması ve içindeki ölümcül maddenin yayılmasıyla bulaştığını yazmaktadır³⁴. Bu olayın gerçek olup olmadığı bilinmemektedir³⁵. Belki Roma'da hastalıktan kırılan Roma halkı bu öyküyü uydurmuş olabilir. Belki de Parthlardan kaynaklanan bir lanetleme hikayesi olarak değerlendirilebilir. Ancak bu hastalık nereden kaynaklanırsa kaynaklansın, çok hızlı yayılmaktaydı ve daha önceki salgınlarda uygulanan tanrılara yakarma, kurbanlar ve çeşitli hediyeler sunma herhangi bir yarar sağlamıyor ve hastalık hızla yayılıyordu.

Roma'da 12 Ekim 166 tarihinde Marcus Aurelius ile Lucius Verus'un birlikte yaptıkları zafer alayından önce başkentte salgın belirtilerinin görüldüğü ve 163 yılından beri Roma'da imparatora çok yakın olan ünlü Bergamalı hekim Galen'in, kölelerinin birbiri ardına ölmeleri nedeniyle Lucius Verus'un Roma'ya ulaşmasından önce salgın nedeniyle Roma'dan ayrılmış olduğu bizzat kendi yazdıklarından anlaşılmaktadır³⁶. Galen (M.S. 129-199) Bergamalı bir mimarın oğluydu³⁷. Bergama'dan sonra Smyrna ve İskenderye'de iyi bir tıp eğitimi aldıktan sonra 157 yılında döndüğü memleketi Bergama'da gladyatör okulunda doktor olarak görev yaptığı sırada anatomi ve özellikle yaralanmalara cerrahi müdahaleler konusunda önemli deneyim kazanmıştı. 163 yılında Roma'ya giden Galen kısa zamanda ünlü bir hekim oldu. Sıklıkla hastalıklar yaşayan ve aynı zamanda bir filozof olan imparator Marcus Aurelius, Galen'in tedavi yöntemlerinden başka Hippokrates'in tıp öğretisini daha geliştiren yazılarını da yakından takip etmekteydi³⁸. Galen hem Hippokrates'in (M.Ö. 460-370) sistemli hale getirdiği teşhis ve tedavi yöntemlerine sadık kalmakta ve hem de yaşadığı dönemdeki hastalıkların seyrine göre kendine özgü yeni teşhis ve tedaviler geliştirmekteydi.

33 Bazı bilim insanları Marcus Aurelius ile Lucius Verus arasındaki rekabetin bu salgına sebep olduğuna inanların sayısının o dönem Roma toplumunda oldukça fazla olduğunu yazmaktadırlar; bkz. Klinkott, s. 298-305; Salgın sırasında Apollon'a yapılan adakların dikkat çekecek düzeyde arttığı görülmektedir, bkz. Harper, s. 101; Ph. Deeg, *Der Kaiser und die Katastrophe*, Stuttgart 2019, s. 189.

34 Ammianus Marcellinus 23, 6, 24; Deeg, s. 186.

35 Klinkott, s. 301 vd.; Klinkott Ktesiphon'da kutsal bir mahfazanın açılmasıyla yayılan madde anlatımının Pandora mythosuyla özdeşleştirilen uydurulmuş bir öykü olduğu düşüncesindedir. Buna karşın Adams salgının doğudan başladığı tezine katılmaz ancak bu düşüncesinin gerekçesini de belirtmez; G. W. Adams, *Marcus Aurelius in the Historia Augusta and Beyond*, Lanham 2014, s. 97.

36 PIR² G 24.

37 Galen hakkında bkz. *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson, Cambridge 2008; S. Mattern, *The Prince of Medicine Galen in the Roman Empire*, 2013.

38 Galen'in bizzat yazdığı tahmin edilen içerikleri tıbbi, felsefi ve tıp etiğine yönelik 441 eseri vardır. Bunların listesi hakkında bkz. K. Brodersen, *Galen*, Stuttgart 2016, s. 40.

M.S. 166 yılında salgın başladığında yaklaşık 37 yaşında olan Galen Roma'da imparatorun en güvendiği hekimlerin başında gelmekteydi. Ancak imparatorluğun merkezinde birdenbire çok sayıda insan ölmeye başlayınca ve neredeyse yanındaki tüm kölelerini salgın nedeniyle kaybedince Roma'da kalmak yerine hızla başkentten ayrıлып daha güvenli olmamasına rağmen memleketi Pergamon'a (=Bergama) gitti. Fakat Galen'in bu olaya ilişkin anlatımları incelendiğinde onun, Roma'dan salgın başlaması nedeniyle Verus'un Roma'ya gelmesinden önce ayrıldığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık iki yıl kaldığı Bergama'dan 168 yılında imparator Marcus Aurelius'un derhal kuzeydoğu İtalya'da Venedik yakınlarında bulunan Aquileia şehrine gelmesini emretmesi üzerine ayrıldı. Marcus Aurelius'un Markoman savaşını yönettiği ana karargâhın bulunduğu Aquileia'ya ulaşan Galen hem imparatoru tedavi etti ve hem de orada hastalığın belirtilerini ve insan vücudundaki tahribatını ayrıntılarıyla gözlemledi³⁹. Hastalığın belirtileri olarak ateş, ishal, boğazda iltihap ve hastalığın bulaşmasından dokuz gün sonra deride görülen kabarıklıkları saptadı⁴⁰. Bu saptamaları nedeniyle Marcus Antonius dönemindeki büyük salgın *Galen salgını* olarak da tanımlanmaktadır⁴¹. Bazı tıp tarihçileri, Galen'in saptamalarını yorumlayarak çağdaş tıp verileri doğrultusunda bu salgın hastalığın tifüs ya da veba değil daha çok çiçek hastalığı belirtileri olarak yorumlanabileceğini tahmin etmektedirler. Galen ise o dönemdeki tıp bilgisi doğrultusunda solunan havanın kalitesinin bozulmasıyla bu hastalığın oluşmuş olabileceğini tahmin etmektedir. Galen, Aquileia'da imparatorun, ordugâha birlikte gidip orada revirde⁴² yatan hastalanmış olan askerleri ayrıntılı bir şekilde tedavi etmesi isteğini rüyasında tanrı Asklepios'un kendisine görünerek askeri seferlere katılmasını yasakladığı gerekçesiyle reddetti⁴³. Marcus Aurelius bu gerekçeyi kabul etti ve birlikte Roma'ya giderek imparatorun oğlu Commodus'un boğazındaki iltihaplanmayı tedavi etti⁴⁴. Galen, Roma'daki ağır havanın hastalığın nedenlerinden biri olabileceğini düşünmektedir. Marcus Aurelius'un da solunan havanın çok kirli ve ağır olduğunu söylemiş olduğunu tarihi kaynaklar yazmaktadır. Marcus Aurelius'un oğlu Commodus, hekim Galen'in bu değerlendirmesinin o kadar etkisinde kalmıştır ki Roma'daki ikametgâhını terk etmiş ve Latium bölgesinde bulunan Laurentum'daki villasına giderek orada temiz havada defne ağaçlarının kokusunun kendisine iyi geleceğini düşünmüştür. Roma şehrinde yaşayanların ise böyle bir imkanları yoktu. Sadece kulak ve burunlarına sürdükleri güzel kokulu merhemlerle kendilerini korumaya çalışmaktaydılar. Bu yöntemin hiçbir faydasının olmadığı, çaresiz bir şekilde insanların

39 Galen 19, 18 K = Scripta Minora II 98; H. G. Schmitt, *Die Pest des Galenos*, Würzburg 1936; P. Moraux, *Souvenir d'médecin: Galien de Pergame*, Paris 1985, s. 17.

40 Galen 19 Cassius Dio 72, 14, 3 Herodian I, 12

41 Galen'in teşhisleri, tedavi yöntemi önerileri ve can kaybı hakkında bkz. R. J. Littmann - M. L. Littmann, "Galen and the Antonine Plague", *AJPh*, 94, 3, 1973, s. 243-255.

42 Roma ordugahlarının askeri hastahaneleri = *valetudinaria exercitus* ve sahada kurulan revirleri hakkında bkz. Seneca, *de ira* I, 16, 4.

43 Galen 9.

44 Galen 14.

ölümlerini izlemekten başka doktorların ellerinden bir şeyin gelmediği anlaşılmaktadır⁴⁵. Sadece Roma şehrinde kaç kişinin öldüğü tam olarak bilinmese de sayının çok yüksek olduğu tahmin edilmektedir⁴⁶. Kimsesizlerin ve kölelerin ölmeleri halinde cesetleri yolun kenarına atılmakta ve yeni bulaşıcı hastalıkların oluşması tehlikesi yaratmaktaydılar⁴⁷. Durumu iyi olanlar yüksek toplumsal tabakaların mensupları ise onurlandırılarak törenle defnedilmekteydiler⁴⁸. Marcus Aurelius üst toplumsal tabakalarla ve senatörlerle gerginlik yaşamamak için onlardan ölenleri Roma devleti hizmetinde ölmüş gibi yücelterek devlet töreniyle defnedilmelerine imkân tanıyan düzenlemeler yapmıştır⁴⁹. Yakınlarını kendi imkanlarıyla ve geniş katılımı ile defnedemeyenlere devletin yardım etmesini, defin ekipleri kurarak yollarda defnedilemeden bırakılanları özel yapılmış arabalarla taşıtarak bu definler için belirlenmiş yerlere defnedilmeleri için yasal düzenlemeler yapmıştır⁵⁰. Definlerin Roma çevresinde tarıma elverişli arazilere yapılmasına izin verilmemekteydi. Marcus Aurelius bunlardan başka imparatorluğun her tarafında rahiplerin tanrılara yardım etmeleri için yakarmalarını, arınma törenleri düzenlemelerini ve Roma dini dışındaki dinlerin inanç dünyasından da yararlanılabilecek ritüellere başvurmalarını emretmiştir⁵¹.

Salgının yayıldığı coğrafi alanın genişliği ve yıllarca sürmesi Roma imparatorluğu sınırları içindeki nüfus yapısını önemli ölçüde değiştirmiş olmalıydı⁵². Salgının Roma dışında eyaletlerde ne kadar can kaybına sebep olduğu bilinmemektedir. Galen'in memleketi Bergama'da da ağır kayıplar olduğu ve Asklepion'da 17 yıl tedavi gördükten sonra 181 yılında hayatını kaybeden ünlü Mysia'lı hatip Aelius Aristides'in de Anadolu'da bu salgının devamı kabul edilen salgınlardan birinde ölmüş olabileceği tahmin edilmektedir⁵³. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanların da salgından etkilendikleri bildirilmektedir. Atina'da da ağır kayıplar olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi kaynakların kaydettiği M.S. 2. yy.ın son çeyreğinde ortaya çıkan salgınlardan 166 yılında başlayan bu salgının devamı mı yoksa bu salgından

45 J. Kobes, "Pest in der hohen Kaiserzeit"; *Pest Die Geschichte eines Menschheitstraumes*, ed. M. Meier, Stuttgart 2005, s. 76; H. Sonnabend, *Katastrophen der Antike*, Darmstadt 2013, s. 50; Harper, s. 98.

46 J. Greenberg, "Plagued by doubt: reconsidering the impact of a mortality crisis in the 2nd c. A.D.", *JRA*, 16, 2003, s. 413-425.

47 Fündling, *a.g.e.*, s. 96.

48 Bu konu SHA Aurelius 13, 3-6; Birley, *a.g.e.*, s. 274 ve dipnot 38'de Marcus Aurelius'un hayatının anlatıldığı *Scriptores Historiae Augustae*'de verilen bilgileri ayrıntılı bir şekilde yorumlar. Buna karşın Adams, salgının doğudan başladığı tezine katılmaz ancak bu düşüncesinin gerekçesini de belirtmez (*a.g.e.*, s. 97).

49 SHA Aurelius 13, 3 vdd. 17, 2.

50 J. Toner, *Roman Disasters*, Cambridge/Malden 2013, s. 53 vd.

51 SHA Aurelius 13, 1.

52 Bazı araştırmacılar salgının şiddetinin abartıldığını düşünmektedirler, bunun için bkz. F. J. Gilliam, "The Plague under Marcus Aurelius", *AJP*, 82, 1961, s. 225-251.

53 Bkz. Klinkott, s. 297; ayrıca krş. Chr. P. Jones, "Aelius Aristides and the Asklepion", *Pergamon: Citadel of the Gods*, ed. H. Koester, *Harvard Theological Studies*, 46, 1998, s. 63-76; Aristides'in Marcus Aurelius ve Lucius Verus dönemine ilişkin nutukları ve Bergama'da gördüğü tedavi süreci hakkındaki bilgiler için bkz. Demandt, *Marc Aurel*, s. 164-166.

bağımsız mı geliştikleri de bilinmemektedir⁵⁴. Kesin olan ise; bu salgının 166 yılından 170 yılına kadar şiddetini azaltmadan devam etmiş olduğudur⁵⁵. Yedi yıl boyunca yoğunluğu oldukça azalan salgının 177 yılında yeniden hızlanarak kitlesel ölümlere yol açtığı ve bunun 180 yılından sonra azalmaya başladığı düşünülmesine rağmen bazı tarihçiler 189 yılında Commodus döneminde çok büyük bir salgının Roma'ya kadar yayıldığını yazmaktadırlar⁵⁶. Roma şehrinde salgın döneminde günde 2.000 kişinin hayatını kaybettiğinden Nikaia'lı (İzmit) tarihçi Cassius Dio bahsetmektedir⁵⁷.

M.S. 162 ile 166 yılları arasında yapılan Parth seferini yöneten Lucius Verus M.S. 169 yılı başında Aquileia'dan Roma'ya giderken Altinum'da 39 yaşında öldü. Marcus Aurelius ise Tuna sınırını korumaya çalışırken M.S. 180 yılında Sirmium yakınlarında Bononia'da -bazı tarihçilere göre Vindobona'da (=Viyana'da)- 60 yaşında öldü⁵⁸. Her iki imparatorun da salgın hastalık nedeniyle ölüp ölmedikleri halen sorgulanmaktadır⁵⁹. Salgının sosyal ve ekonomik etkileri ise Roma imparatorluğu için çok yıkıcı oldu. Büyük insan kaybı nedeniyle işgücü eksilmesiyle şehirlerdeki ekonomik hayat ve kırsal kesimdeki zirai faaliyetler olumsuz etkilendi. Bölgelerarası ticari hareketlilik büyük ölçüde kesintiye uğradı. M.S. 2. yy.ın ikinci yarısındaki bu salgının Roma imparatorluğunun tüm eyaletlerine yayıldığı, hatta Barbaricum olarak tanımlanan Roma sınırları dışındaki bölgelerde de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu bölgelerde yoğun yerleşim ve fazla insan hareketliliği olmamasından ötürü can kayıplarının fazla olmadığı tahmin edilmektedir. Tarih boyunca görülmüş büyük salgınlardan hiçbiri Marcus Aurelius dönemindeki kadar büyük bir coğrafyayı bu kadar ağır kayıplarla

-
- 54 Bazı araştırmacılar birbirlerinden bağımsız gelişen yerel salgınların tüm Roma imparatorluğuna yayılımı olduğunu düşünmektedirler. Klinkott, s. 289.
- 55 Duncan-Jones 1996 yılında yazdığı bir makalede salgının 165 yılından sonra da devam ettiğini insanların ihtiyaçlarının temin edilmesi için gerekli tedarik zincirinin ve üretimin düşmesini pişmiş toprak kapların üretim yoğunluğu ve sikkeler üzerinden yorumlamaya çalışmaktadır. R. P. Duncan-Jones, "The Impact of Antonine Plague", *JRA*, 9, 1996, 108-136. Bazı araştırmacılar bu sonucun amphora buluntularının farklı bölgelerde farklı yoğunluklar göstermesi nedeniyle gözden geçirilmesi gerektiğini yazmaktadır, bkz. Ehmgig, 1998, 206-208; Duncan-Jones 1996'da ortaya koyduğu saptamaları 2018 yılında yazdığı bir makaleyle salgının yayılma alanı ve süresine kadar daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir. R. P. Duncan-Jones, "The Antonine Plague", *Arctos Revisited*, 52, 2018, s. 41-72.
- 56 Cassius Dio 72, 14, 3; Herodian I 12.
- 57 Cassius Dio 71, 2, 4; Fündling, *a.g.e.*, 95 vd.
- 58 Cassius Dio, imparator Marcus Aurelius'un salgın hastalığa yakalanması nedeniyle öldüğünü yazar; Cassius Dio 72. 33. 4; *Scriptores Historiae Augustae*'da Marcus Aurelius hayatını anlatan anonim biyograf, imparatorun ölümünden çok sayılamayacak kadar çok insanın ölmesine üzülme gerektiğini yazmaktadır; SHA 28,4; D. Pausch, "Der Philosoph auf dem Kaiserthron, der Leser auf dem Holzweg?", *Marc Aurel in der Historia Augusta in Millenium*, 4, 2007, 107-155; Sonnabend, s. 120; Adams, s. 125; Deeg, s. 190.
- 59 Marcus Aurelius'un hastalığı hakkında bkz. SHA, Aurelius 28, 1; Herodian 1, 3, 1; Orosios 7, 15, 12; Marcus Aurelius'un hastalığının 166'da başlayan ve yıllarca devam eden salgınla bağlantılı olduğu öne sürülmektedir; bkz. Sonnabend, s. 51 ve 119; Birley, s. 378 vd. Marcus Aurelius'un ölüm döşeginde kendisinin ölümüne değil salgının kurbanlarına ağlamaları gerektiğini söylerken, kendisinin onlardan biri olmadığını ifade etmesi doğrudan salgınla ilişkili bir hastalıktan ölmediğinin belgesi olarak kabul edilmektedir, s. SHA Aurelius 28, 4.

etkilememiştir⁶⁰. Marcus Aurelius'un salgın nedeniyle giderek sayıları azalan askeri birliklerin kayıplarını gidermek için aldığı askere alma önlemleri ile Atina'da Areopag'a seçilebilmek için üç yıl önce getirmiş olduğu üç nesil öncesine kadar ailesinin fertlerinin özgür vatandaş olmalarının aranması için kendi yaptığı düzenlemeyi kaldırmak zorunda kalması hem askeri birliklerde ve hem de sivil halkta çok ciddi kayıplar olduğunu, birçok kimsenin ailesinin üç nesil oluşturmasının salgın nedeniyle oluşan kayıplardan ötürü mümkün olmadığını göstermektedir⁶¹. Bu durum Marcus Aurelius dönemindeki salgında oluşan kayıpların kesinlikle abartılmadığını oldukça yüksek can kaybı olduğunu, imparatorluğun sınırları içerisindeki demografik yapının önemli ölçüde etkilendiğini ve hastalığın yarattığı tahribatın dönemin kaynaklarında da belirtildiği gibi yıllarca sürdüğünü ortaya koymaktadır. Ne M.Ö. 430/429 yılında Atina ve çevresinde görülen salgının ve ne de M.S. 248 yılında Roma imparatorluğunda görülen ve Decius ya da Kyprianos salgını olarak tanımlanan hastalığın yayıldığı alan bu kadar büyük değildi ve bu kadar yüksek sayıda can kaybı yoktu. 6. yy.da Justinianus döneminde dalgalar halinde yayılan ve *Justinianus vebası* olarak tanımlanan veba salgını yıllarca kitlesel ölümlere neden olmuş ve neredeyse Ortaçağda görülen büyük veba salgınları gibi o zaman için bilinen dünyanın nüfus yapısının değişmesine neden olacak ağır can kayıpları meydana gelmişti. 19. yy.da bazı eskiçağ tarihçileri bu salgının yarattığı yıkıcı etkinin Roma imparatorluğunun 3. yy.da yaşadığı, siyasi, askeri ve iktisadi krizin hazırlayıcısı olduğunu hatta eskiçağın bitimi olarak yorumlanabileceğini öne sürmektedirler⁶². Ancak Roma imparatorluğunun 3. yy.da yaşadığı krizin 2. yy.ın ikinci yarısındaki büyük salgının yarattığı olumsuzluklardan başka nedenleri de vardı⁶³. Nitekim 20. yy. tarihçileri tüm yıkıcı etkilerine rağmen Marcus Aurelius dönemindeki salgının Roma imparatorluğunun ve eskiçağın sonu olarak yorumlanamayacağını belirtmektedirler⁶⁴.

60 Marcus Aurelius'un asker mevcudunun salgın nedeniyle hızla azalmasına karşı aldığı önlemlerin gerekliliğini ve ne ölçüde faydalı olduklarının mezar yazıtları, askeri birliklerin onurlandırma listeleri ve askeri diplomalar vasıtasıyla belirlenmeleri hakkında bkz. Eck, "Die Seuche unter Marc Aurel: Ihre Auswirkungen auf das Heer", s. 68-76.

61 Bu konu hakkında bkz. Chr. P. Jones, "Recruitment in time of plague: the case of Thespieae", *L'Impatto della "Peste Antonina"*, ed. E. Lo Cascio, 2012, s. 83.

62 Bu görüşler hakkında bkz. B. G. Niebuhr, *Vorträge über Alte Geschichte II (1825)*, 1848, s. 65; O. Seeck ise imparatorluğun nüfusunun neredeyse yarısının hayatını kaybettiğini belirterek ordunun mevcudunun da büyük ölçüde azaldığını ve askeri gücünü kaybeden Roma devletinin çöktüğünü düşünmektedir, O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Stuttgart I, 1895, s. 398.

63 Bkz. Chr. Bruun, "The Antonine Plague and the 'Third-Century Crisis'", *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, ed. O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes, Leiden 2007, s. 201-217.

64 Gilliam, a.g.m., s. 160; Birley, s. 272, 352 vd.; A. Demandt, *Der Fall Roms*, Münih 2014, s. 292; Klinkott, s. 285-305.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Adams, G. W., *Marcus Aurelius in the Historia Augusta and Beyond*, Lanham 2014.
- Barnes, T. D., "Hadrian and Lucius Verus", *JRS*, 57, 1967, 65-79.
- Behr, C. A., *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Amsterdam 1968.
- Birley, A., *Mark Aurel, Kaiser und Philosoph*, München 1977².
- Bishop, M. C., *Lucius Verus and the Roman Defence of the East*, South Yorkshire 2018.
- Bowersock, G., "Lucius Verus in the Near East", *Rome et ses provinces. Génèse et diffusion d'une image du pouvoir*, ed. C. Evers - A. Tsingarida, Hommage à J.-Ch. Balty, Bruxelles 2001, s. 73-77.
- Brodersen, K., *Galen*, Stuttgart 2016.
- Bruun, Chr., "The Antonine Plague and the 'Third-Century Crisis'", *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20-24, 2006)*, ed. O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes, Leiden 2007, s. 201-217.
- Deeg, Ph., *Der Kaiser und die Katastrophe*, Stuttgart 2019.
- Demandt, A., *Der Fall Roms*, Münih 2014.
- _____, *Marc Aurel, Der Kaiser und seine Welt*, Münih 2018.
- Duncan-Jones, R. P., "The Antonine Plague", *Arctos Revisited*, 52, 2018, 41-72.
- _____, "The Impact of Antonine Plague", *JRA*, 9, 1996, 108-136.
- Eck, W., "Die Seuche unter Marc Aurel: Ihre Auswirkungen auf das Heer", *L'Impatto della "Peste Antonina"*, ed. E. Lo Cascio, 2012, 63-78.
- Edwell, P., *Between Rome and Persia, The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, London 2008.
- Ehmig, U., "Die Auswirkungen der Pest in antoninischer Zeit", *ZPE* 122, 1998, 206-208.
- Fink, R., *Roman Military Records on Papyrus*, Ann Arbor 1971.
- Fündling, J., "Lucius Verus, Seine Lobredner, seine Kritiker und sein Platz in der Herrschaft"; *Studien zur antiken Geschichtsschreibung*, ed. M. Rathmann, Antiquitas 1. 55. Bonn 2009, 211-236.
- _____, *Mark Aurel*, Darmstadt 2008.
- Gebhardt, A., "Imperiale politik und provinziiale Entwicklung. Untersuchungen zum Verhältnis von kaiser Heer und Städten im syrien in vorseverischer Zeit", *Klio Beiheft*, Neue Folge 4, Berlin 2002.
- Gilliam, F. J., "The Plague under Marcus Aurelius", *AJP*, 82, 1961, 225-251.

- Greenberg, J., "Plagued by doubt: reconsidering the impact of a mortality crisis in the 2nd c. A.D.", *JRA*, 16, 2003, 413-425.
- Harper, K., *The Fate of Rome, Climate, Disease and the End of Empire*, Princeton/Oxford 2017.
- Hölscher, T., "Die Stadt Rom als triumphaler Raum und ideologischer Rahmen in der Kaiserzeit", *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, ed. F. Goldbeck - J. Wienand, Berlin 2017, 283-315.
- Jones, Chr. P., "Aelius Aristides and the Asklepios", *Pergamon: Citadel of the Gods*, ed. H. Koester, *Harvard Theological Studies*, 46, 1998, 63-76.
- _____, "Recruitment in time of plague: the case of Thespieae", *L'Impatto della "Peste Antonina"*, ed. E. Lo Cascio, 2012, 79-85.
- Klinkott, H., "Parther-Pest-Pandoramythos. Katastrophen und ihre Bedeutung für die Regierungszeit von Marc Aurel"; *Marc Aurel Wege zu seiner Herrschaft*, ed. V. Grieb, Gutenberg 2017, 285-305.
- Kobes, J., "Pest in der hohen Kaiserzeit"; *Pest Die Geschichte eines Menschheitstraumes*, ed. M. Meier, Stuttgart 2005.
- Littmann R. J. - M. L. Littmann, "Galen and the Antonine Plague", *AJPh*, 94, 3, 1973, 243-255.
- Marcone, A., "La peste Antonina Testimonianze e interpretazioni", *RSI*, 114, 2002, 803-819.
- Mattern, S., *The Prince of Medicine Galen in the Roman Empire*, 2013.
- Michels, Chr., "Antoninus Pius und die Rollenbilder des Römischen Princeps", *Klio Beiheft*, No. 30, Berlin 2018.
- _____, "Sieg und Triumph in der Zeit von Antoninus Pius bis Commodus", *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, ed. F. Goldbeck - J. Wienand, Berlin 2017, 215-253.
- Moraux, P., *Souvenir d'médecin: Galien de Pergame*, Paris 1985.
- Niebuhr, B. G., *Vorträge über Alte Geschichte II (1825)*, 1848.
- Pausch, D., "Der Philosoph auf dem Kaiserthron, der Leser auf dem Holzweg?", *Marc Aurel in der Historia Augusta in Millennium*, 4, 2007, 107-155.
- Publius Aelius Aristides Heilige Berichte*, ed. H. O. Schröder, Heidelberg 1986.
- Schippmann, K., *Grundzüge der parthischen Geschichte*, Darmstadt 1980.
- Schlange-Schöningen, H., *Die römische Gesellschaft bei Galen, Biographie und Sozialgeschichte*, Berlin - New York 2003.
- Schmitt, H. G., *Die Pest des Galenos*, Würzburg 1936.
- Scriptores Historiae Augustae (SHA).
- Seeck, O., *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Stuttgart I, 1895.
- Sonnabend H., *Katastrophen der Antike*, Darmstadt 2013.
- Strobel, K., "Zeitgeschichte unter den Antoninen Die Historiker des Partherkrieges des Lucius Verus", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, ed. Wolfgang Haase, Teil II: Principat, Band 34/2 Berlin 1994, 1315-1360.
- The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson, Cambridge 2008.
- Toner, J., *Roman Disasters*, Cambridge/Malden 2013.
- Weiß, P., *Die Auxilien des syrischen Heeres von Domitian bis Antoninus Pius*, Chiron 36, 2006.
- Winkle, St., *Eine Kulturgeschichte der Seuchen*, Düsseldorf-Zürich 1997.
- Ziegler, K. H., *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts*, Wiesbaden 1964.

Ek

M.S. 2. yy.da Anadolu, Yakın Doğu, Balkanlar, Orta ve Doğu Akdeniz

Anna Maria Wittke - E. Olshausen - R. Szydlak, *Historischer Atlas der antiken Welt, Der Neue Pauly Supplemente, c. III, Stuttgart 2007.*

Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları

Boundaries of Sovereignty in the Context of *Kut* and *Töre* in the Old Turks

Ali Ahmetbeyoğlu*

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: AA. 0000-0003-4628-5913

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ali Ahmetbeyoğlu,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: aliahmetbeyoglu@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 17.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 13.07.2020

Atf/Citation:

Ahmetbeyoğlu, Ali. "Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 29-50.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.003>

Öz

Çeşitli kadim devletlerde olduğu gibi, Türk devlet anlayışı da kendine özgü karakteristik bir yapıya sahiptir. Yaşam biçimi ve coğrafi şartlar, diğer devletlerle olan ilişkiler, karşılaştıkları problemler, inandıkları din, mensup oldukları kültür, hukuk anlayışı, değer yargıları ve kâinat algısı Türk devlet düşüncesi ile uygulamalarının temellerini ve sınırlarını oluşturmaktadır. Teşkilatlı boylar halinde yaşayan, sosyal yapılarında toprağa bağlı ayrıcalıklı sınıf bulunmayan, ruhban zümresi olmayan ve tarih sahnesine siyasi teşekkülle çıkan Bozkır Kültüründen neşet eden felsefeyle Türklerin hayatın merkezine ve kâinat algılarına devleti, devletin temeline de Töre'yi yerleştirmişlerdir. Hükümdar devletin esas unsurlarından biri olarak onun nitelikleri devletin niteliklerini, yönetimin sınırlarını belirlemiştir. Hükümdar devleti temsil eden ve bir bakıma devlet yerine geçen sembol olarak algılanmıştır. Bu nedenle yürütmenin başında bulunan ve sorumluluğunu taşıyan Hükümdar taşınması gereken niteliklerinde zaf göstermeye başlar, toplumun ve devleti oluşturan güçler birlikteliğinin beklentilerini karşılayamaz duruma düşer, ülkeyi felaketlere açık hale getirir ise hakimiyeti tartışmalı konuma gelir ve bu durumda Meclis devreye girerek Töre'ye göre hükümdarlığı sonlandırır.

Anahtar sözcükler: Töre, Meclis, Kut, Hükümdar, Türk Devleti

ABSTRACT

As in various ancient states, the Turkish state concept has its own characteristic structure. Lifestyle, geographical conditions, relations with other states, problems, belief systems, culture, the understanding of law, practice of values, and perception of the universe set the boundaries and the idea of the Turkish state. Turks did not have a privileged class attached to the land in their social structures or clergy. They lived in organized clans and came onto the stage of history in a political formation. Turks placed their state at the center of life and in their perceptions of the universe, and at the foundation of the state they placed *töre* (moral laws) with the philosophy that arose from steppe culture. The ruler set the qualifications of the state and the limits of the administration as one of the principal elements of the state. The ruler was perceived as a symbol representing the state and, in a way, as a substitute for the state. Therefore, if the ruler, who bears the responsibility of the executive, begins to show weakness in his qualities, becomes unable to meet the expectations of the unity of society which the forms the state, or makes the country open to disasters, his rule becomes controversial. In this case, the assembly would step in and end his reign according to *töre*.

Keywords: *Töre*, Assembly, Kut, Ruler, Turkish State

Giriş

Devlet diye adlandırılan ve toplumların sosyal organizasyon ve zekâlarının zirve noktasını teşkil eden kurumun, bir toplulukta bulunup bulunmadığı konusunda yeterli nüfus, yurttaş olma özellikleri, toplumsal düzeni sağlamak için oluşturulan hukuki kuralların uygulanması amacıyla siyasi ve askeri güç varlığı, toplumsal birliği koruma ve bağımsızlık, vergi toplama, siyasi meşruluğun bir dayanağının bulunması gibi çeşitli özellikler aranmıştır¹. Eski Türk cemiyetinde sosyal yapının en üst kademesini teşkil eden ve Oksızlık (istiklal, bağımsızlık), Uluş (ülke), Kün (halk), Töre (kanun) olmak üzere dört temel unsurdan oluşan “İl”, Willhelm Thomsen’e göre; “siyasî bakımdan bağımsız, muntazam teşkilatlı millet”; R. Giraud’ya göre, “Teşkilatlı devlet, imparatorluk, siyasi hâkimiyet”; G. Clauson’a göre, “Bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik”; A. V. Gabain’e göre, “Ülke, imparatorluk, iktidar veya hükümet” demektir². Kaşgarlı Mahmud İl’e sulh manası vermiştir³ ki, devletin fonksiyonuyla yakından alakalıdır.

Çeşitli kadim devletlerde olduğu gibi, Türk devlet anlayışı da kendine özgü karakteristik bir yapıya sahiptir. Yaşam biçimi ve coğrafi şartlar, diğer devletlerle olan ilişkiler, karşılaştıkları problemler, inandıkları din, mensup oldukları kültür, hukuk anlayışı, değer yargıları ve kâinat algısı Türk devlet düşüncesi ile uygulamalarının temellerini ve sınırlarını oluşturmaktadır. Teşkilatlı boylar halinde yaşayan, sosyal yapılarında toprağa bağlı ayrıcalıklı sınıf bulunmayan, ruhban zümresi olmayan ve tarih sahnesine siyasi teşekkülle çıkan Bozkır Kültüründen neşet eden felsefeyle Türkler, hayatın merkezine ve kâinat algılarına devleti, devletin temeline de Töre’yi yerleştirmişlerdir. Bu durum Oğuz Kağan Destanı ve Göktürk Abidelerinde açık ifadelerle yansımıştır.

İslam öncesi devirlerde Türkler kâinatın tek hâkimi, tek ve mutlak kudret sahibi, Göktanrı diye adlandırılan bir yüce yaratıcıya inanmaktadırlar. Bu inanç sisteminde Tanrı mefhumu, kâinatın ve hayatın sahibi, düzenleyicisi, ölüm ve hayatın tek sahibi, nimet ve sıkıntıyı veren tek güçtür. O (Tanrı) Bayat (Kadim), Mengü (Baki), Bir (Vâhid), Mungsuz-knedi kendine mevcut ve sıkıntıdan uzak (Muhalefetü’n L’il Hâvadis), Diri (El Hayy), Erkli (İrade sahibi) ve Ogan (Kudret sahibi) olan, Törütgen (el Halik-yaratıcı) ve yarattıklarına hitap eden, konuşan (Kelâm sahibi), Vâcibü’l Vücûd bir varlıktır⁴. Bu inanç Törenin oluşumu ve yönetimin sınırlarının çizilmesinde ana unsurların başında gelmiştir.

1 A. Bıçak, *Türk Düşüncesinin Kökenleri*, c. I, Dergah Yayınları, İstanbul 2009, s. 62.

2 İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1997, s. 233.

3 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati’l-Türk, I-IV*, çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1939-1941, c. I, s. 48.

4 S. Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayınları, İstanbul 2011, s. 15.

1. Türk Devlet Düşüncesi ve Oğuz Kağan Destanı

Türk devlet düşüncesinin oluşmasında ve gelecek nesillere intikalinde Oğuz Kağan Destanı mühim bir yer tutmuştur. Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz nezdinde evren tasavvuruna paralel devlet anlayışı kurulmuştur. Destanda Oğuz Türklerin ilk atası olarak kabul edilmiş, icraatlarıyla kendinden sonraki hükümdarlara rol model oluşturmuştur. Ehemmiyeti dolayısıyla da tarih boyunca soyu kutsal addedilmiştir⁵. Kagan kelimesi taşıdığı anlam ile Oğuz'un rol model alındığı ve merkezi bir konumda olduğuna işaret etmiştir⁶.

Oğuz'un fiziki özellikleri, annesini bir kere emdikten sonra bir daha emmemesi, kırk günlük olunca konuşması, beslenmek için çorba ve et istemesi, gençliği döneminde bir ejderhayı öldürmesi ve fiziksel gücü onun normal bir insan olmadığına delilidir ve bu özellikleriyle lider olmayı hak etmiştir⁷. Ayrıca Oğuz'un yaptığı iki evlilik onun lider olacağına göstergesi olarak görülmüştür. İlk evlendiği kız gökten ışık huzmesi içerisinde inmiştir. Bu eşinden Gün, Ay ve Yıldız isimlerinde üç oğlu olmuştur⁸. Çoğu kültürde olduğu gibi Türkler açısından da ışık, kutsallığı ifade etmektedir. Gökten inen ışık bu bağlamda Tanrıyı temsil ettiğinden, Tanrı Oğuz'un emellerini gerçekleştirmesi için yardım etmiştir. İkinci eşini ise bir göldeki ağaç kovuğunda bulmuştur. Bu eşinden de üç çocuğu olmuştur, isimleri ise Gök, Dağ ve Deniz'dir⁹. Buradaki göl, ada, ağaç evren modelini ortaya koymaktadır¹⁰. Türk kozmolojisine göre dünya sular içerisinde yüzen bir kıtadır¹¹. Dünya modelini açıklayan su da ağaç da kozmogonideki ifade ettikleri manalar açısından kutsal olarak nitelendirilmiştir. Ateş, su, toprak ve ağaç Türk inancındaki yerlerinden dolayı kutsaldır. İkinci eşini bulduğu ortamda hayatı oluşturan dört öğeden üç tanesi mevcuttur. Su yer gibi ana kabul edilir ve ruhuna dua edilir. Bu bağlamda ikinci karısı yer-suların Oğuz'un amacına hizmet etmek maksadıyla gönderdiği eşidir¹².

Bu iki kozmik unsurun birleştiği noktada Oğuz bulunmaktadır. Oğuz, Kaganlığını ilan ettikten sonra;

*“Yurdum ırmaklarla denizlerle dolsun
Gökteki güneş ise yurdun bayrağı olsun
İlimiz (Devlet) çadır, yukarıdaki gök olsun
Dünya devletim olsun, halkımda çok olsun¹³, demiştir.*

5 Ü. Hassan, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Alan Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 180.

6 Bıçak, *aynı eser*, s. 66,

7 W. Bang - R. Rahmeti Arat, “Oğuz Kağan Destanı”, yay. haz. Osman Fikri Sertkaya, *Makaleler*, c. I, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 614, 616.

8 Bang - Arat, *aynı eser*, s. 616-618.

9 B. Ögel, *Türk Mitolojisi, I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 117.

10 S. Dıvıtcioğlu, *Oğuz'dan Selçukluya Boy, Konat ve Devlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 26-27.

11 J. Poul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2002, s. 123.

12 Bıçak, *aynı eser*, s. 65.

13 Ögel, *aynı eser*, s. 118.

Oğuz bu söyledikleriyle bir nevi evren tasavvurunu ortaya koymuştur. Yurdun su ve denizlerle dolu olması, yani bütün ırmak ve denizlere hâkim olmak isteği, su ögesini ön plana çıkartmaktadır. Destanda açıkça bayrak olarak tanımlanan güneş devleti temsil etmektedir. Bu sebeple dönemin insanının düşüncesinde güneş nasıl dünyanın etrafında dönüyorsa, bayrağında dünyanın etrafında dönecek bir güneşe sahip olması başka bir deyişle dünyanın bir bayrak altında toplanması gerekmektedir¹⁴. Göğün otağ olarak nitelendirilmesi, dünyanın tümünün hükümdarlık altına alınacağına ifadesidir. Gök nasıl dünyayı kuşatıyorsa Oğuz'un kuracağı devlet de dünyayı o şekilde kuşatmalı yani hâkimiyeti altına almalıdır¹⁵.

Oğuz Kağan Destanı'nda bahsedilen dünya devleti lafta kalmamış devamında Oğuz'un yaptığı seferler ve kazandığı zaferler sonucunda gerçekleştirilmiştir. Oğuz'un kurduğu dünya devletinde cihan hâkimiyeti temel güçtür. Zira gücü sonucunda dünyaya hâkim olabilmıştır. Oğuz'a dünya hâkimiyetini veren bu gücün iki temeli vardır, bunlardan ilki Tanrı tarafından verilen Kut yani yönetme yetkisidir. Oğuz'un doğuşundaki fiziki tasvir, devamındaki olağan üstü özellikleri Onun Tanrı tarafından seçildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca yaptığı iki evlilikle kozmik unsurları birleştirmesi ve kendisinin merkeze oturması da Oğuz'un bu iş için seçildiğini göstermektedir. İkinci unsur ise kazanılan Kut'un korunmasıdır ki, bu kabaca Tanrının emirlerine uymak ve hâkim olduğu toplumun ihtiyaçlarını gidererek adil bir yönetime sahip olmakla mümkündür. Oğuz, destanda topluma kendisini lider olarak kabul ettirmiş ve gayesi uğruna savaşırabilmiştir. Bu durumda Oğuz'un Kut'un ikinci gereğini yerine getirdiği görülmektedir¹⁶.

Destanın son bölümünde bilge vezir Ulu Türk'ün gördüğü rüya ön plana çıkmakta ve rüyanın konusunu altın yay ile üç gümüş okun doğudan batıya doğru uzanması oluşturmaktadır. Oğuz Han büyük oğullarını yayı, küçük oğullarını ise gümüş okları bulmaları için görevlendirir. Altın yay ile gümüş okları bulan çocuklarına bunları paylaştırmıştır. İlk eşinden olan çocuklar altın yayı almış ve sağ tarafa oturtturmuşlardır; üç gümüş ok ikinci eşinden olan çocuklara verilmiş ve onlarda sol tarafa oturtturmuşlardır. Bu durum Türk anlayışının bir parçasıdır. Altın gümüşten daha değerli olduğu için, ayrıca ok'un yay'la atılmasından dolayı Tanrının gönderdiği kızdan olan çocuklar sağ yani kutsal tarafa oturmuşlar; yer-suları temsil eden ikinci eşinden olan çocuklar da yerin göğe bağlı olmasından dolayı sol tarafa oturmuşlardır¹⁷.

14 S. Koca, "İdeal Bir Türk Hükümdarı ve Baş Komutan Olarak Oğuz Kağan (Oğuz Kağan'ın Türk Tarihi Bakımından Değerlendirmesi)", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine M. Altay Köymen Armağanı*, ed. Mehmet Hacı Gökmen, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2011, s. 88.

15 Bıçak, *aynı eser*, s. 67-68.

16 Koca, *aynı eser*, s.84-85; Bıçak, *aynı eser*, s. 68.

17 Bang-Arat, *aynı eser*, s. 632-634; H. Şen, *İslam Öncesi Türk İnanış ve Düşüncesinde Gök*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 126-127.

2. Orhun Abideleri ve Kaganlık/Devlet Anlayışı

Oğuz Kağan Destanı'nın dışında bizlere eski Türk toplumundaki devlet anlayışını gösterecek ikinci önemli belge muhakkak ki Orhun Abideleridir. Abidelerde Kaganların Tanrı tarafından insanlığı yönetmek için yaratıldığı açık olarak gzlmektedir. “*Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kagan*”¹⁸, “...üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun zerine ecdadım Bumin Kagan, İstemi Kagan oturmuş. Oturarak Türk milletinini ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş”¹⁹, “*Yukarıda Türk tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İteriş Kaganı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak...*”²⁰ ifadeleri bu düşüncenin en güzel yansımalarıdır.

Göktürklerin inancına göre üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında ikisi arasında kişioğlu yaratılmış, insanlık zerine Bumin ve İstemi, Kagan olarak gnderilmiřtir²¹. İş başına geçen hükümdarları ilk işi yasaları düzenlemek ve bu yasalara göre devleti ynetmekte²². Devletin birinci görevi, toplumun ihtiyaını karşılamak ve toplumun devamını sağlamaktır. Devletin düzenini sağlayacak olan Kaganın görevi ise, devletin hukuki temeli olan Treyi tesis edip ona riayet etmektir²³. Devlet kinat modeline göre oluşturulmalıdır. Ayrıca hükümdar ailesinden olsa bile Kagan olabilmek için Tanrıdan Kut alınmalıdır. Kut'a sahip olmanın şartı da devlete sahip olmak, savaşları kazanıp güçlü bir devlet kurmaktır ki, aksi durumda Kut geri alınır²⁴. Türk devlet düşüncesinde dirayetli, bilgili ve işin ehli kaganların, komutanların ve devlet adamlarının yetişmemesi halkın devlet ile arasının açılmasına, neticede Kaganın Kut'unu kaybetmesine yol açmıştır. Bu durum Göktürk Abidelerinde düzenin bozulması, devletin çökmesi ya da dağılmasıyla ilişkilendirilmiştir. Çin esareti sırasında çekilen sıkıntılar; “... İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime il kazanıyorum der imiş. Kaganlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş.”²⁵ ifadeleriyle dile getirilmiştir. Halkın esarete isyanı devletin Türkler için ne anlama geldiğinin bir göstergesi olmuştur.

Türk devletinin yeniden kurulması Tanrının izni ve yer-suların yardımıyla gerçekleşmiştir. Devlet toplumun var oluşu için kaçınılmaz olmakla birlikte yapısı Töreye uygun olarak

18 Kl Tiğin, Güney Yüzü 1. Satır, M. Ergin, *Orhun bideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008, s. 3.

19 *Bilge Kagan*, Doğu 2-3, s. 33; *Kl Tiğin*, Doğu 1, s. 9.

20 *Kl Tiğin*, Doğu 11, s. 13.

21 *Kl Tiğin*, Doğu 1, s. 9.

22 *Bilge Kagan*, Doğu 2-3, s. 33.

23 A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 42.

24 A. Donuk, *aynı eser*, s. 38-42.

25 *Kl Tiğin*, Doğu 9 - 10. Satır, s. 11.

oluşmalıdır. Töreyle bağlılık metinlerinde: “Devlet kurup Töreyle düzeltmişler”²⁶, “Devletini ve Töreni kim bozabilir”²⁷ gibi ifadelerle vurgulanarak, devletin Töresiz yani hukuksuz olamayacağı gösterilmiştir. Ayrıca devleti hak eden dirayetli kişilerin yöneteceği konusunda bizlere Tonyukuk’un şahsında bilgi sunulmaktadır. Tonyukuk, akıllı, bilge, cesur, savaşçı, tecrübeli ve kendinden emin ayrıca en büyük rakibi olan Çinlileri çok iyi tanıyan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır²⁸. Bu vasıfları taşıyan kişilerin devlet yönetiminde başarılı olacağı belirtilmiştir. Kaganlarla alakalı olarak da Kül Tigin Abidesi’nde “Onlar akıllı (bilge) hükümdar imişler, cesur hükümdar imişler, Komutanları da akıllı imiş şüphesiz, cesur imiş şüphesiz. Beylerde halk ile barış ve uyum içerisinde imiş şüphesiz, Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları (Töreyle) düzenlemişler”²⁹ demektir. Bu ifadelerle göre cesaret iç karışıklıkları önlemenin yanında dışarıdan gelecek tehlikelere karşı koyabilmek ve iktisadi çıkarları korumak amacıyla savaşabilmek anlamına gelmektedir. Bilgelik Töreyle bilmekle, halkın sorunlarını anlayabilmek ve akıl düzenin sürdürülebilmesi için vazgeçilmez hususlardır³⁰.

Abidelerde devletin iç düzenini sağladıktan sonra aynı Oğuz Kağan Destanı’nda olduğu gibi, Tanrı buyurduğu için yayılma harekâtına başlanmış ve Türk Töresini çevre halklara ve dünyaya yaymaya başlamışlardır³¹. Kurulan düzene güvenin ne kadar fazla olduğunu; “Ey Türk, Oğuz Beyleri ve halkı, işitin! Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe, ey Türk halkı, senin devletini ve Töreni kim bozabilir?”³² satırları göstermektedir. Ayrıca bu satırlar evrenin iki unsuru gök ile yeri devletle ilişkilendirirken, devlet ile toplumsal var oluş arasındaki bağı da ortaya koymaktadır. Esas olan burada toplumsal var oluşun devamlılığını sağlamaktadır. Devletin yok olması milletin yok olması anlamına gelmekle beraber verilen tasvir tıpkı kıyamet gibi de görülmektedir. Yukarıdaki ifadeler aynı zamanda Türklerdeki devletin yok olması toplumun yok olmasına, toplumun yok olması da kıyametin kopmasına sebep olacaktır düşüncesine de işaret etmektedir.

Devletin kuruluş genişlemesinde devlet ile özdeşleştirilen Kagan çok önemli bir rol oynamaktadır. İyi Kaganlar döneminde devlet genişlemiş, halk refah ve huzur içerisinde yaşamıştır; fakat kifayetsiz Kaganlar döneminde ise devlet çökmeye yüz tutmuş, Tanrı tarafından Kut geri alınmıştır. Çünkü hükümdar Tanrı’nın isteği olan Töreyle tesis edememiştir. Bu düşünce Abidelerde; “kardeşler ağabeyleri, oğullar babaları gibi yaratılmadığından, akılsız Kaganlar iş başına gelmiş, yardımcı olarak da akılsız komutanları seçtiklerinden, düzenin bozulmasına neden olmuşlardır”³³ sözleriyle ifade edilmiştir.

26 Kül Tigin, Doğu 3; Bilge Kagan, Doğu 4, s. 9.

27 Bilge Kagan, Doğu 17, s. 41.

28 R. Girraund, *Göktürk İmparatorluğu*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 114-116.

29 Kül Tigin, Doğu 3, s. 9.

30 A. Donuk, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 9, 11.

31 Örnek olarak Kül Tigin, Doğu 1-2. satır verilebilir. Ergin, *aynı eser*, s. 9.

32 Kül Tigin, Doğu 22; Bilge Kagan, Doğu 18-19. Ergin, *aynı eser*, s. 17, 41.

33 Bilge Kagan, Doğu 5-6. satır. Ergin, *aynı eser*, s. 35.

3. Kut

Kut genel bir tarifile siyasi iktidar anlamındadır³⁴. Yani Türk hükümdarına yönetme hakkının Tanrı tarafından verilmesi olarak isimlendirilebilir. Oğuz Kağan Destanı'na göre Oğuz Han hem karizmatik bir kimsedir hem de hâkimiyeti ilâhî bir menşeden almıştır. Bu telakki aynı zamanda Orhun Abidelerine ve diğer kaynaklara da yansımıştır. Yönetme hakkı hükümdara Tanrı tarafından ilâhî bir lütuf olarak verilmiştir. Kagan, Tanrı irade ettiği, kendisine Kut (devlet, baht, iyilik, talih) ve ülüg (kısmet) verdiği için idare etme hakkına sahiptir. Türk Kaganı âdetâ göğün, Tanrının yeryüzündeki halifesi-temsilcisi gibidir. Nitekim Asya Hun Devleti Tanhu'su Mo-tun'un unvanı "*Göktanrı'nın tahta çıkarttığı Tanrı Kut'u Tanhu*"³⁵ idi. Hsia Hun Devleti Tanhu'su Hê-lien Po Po (5. asrın ilk çeyreği) "*Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı*"³⁶ demiştir. Bunun benzer örneği Avrupalıların Attila'yı Tanrının kılıcı olarak görmeleri gösterilebilir. Göktürk Kaganları bizlere bıraktıkları Abidelerde "*Tanrı gibi gökte olmuş Türk bilge Kaganı*"³⁷, "*Tanrı buyurduğu için, Kut'um olduğu için Kagan oldum*" demişlerdir³⁸. Uygur hükümdarı da Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'a 1027 yılında yazdığı mektuba; "*Göklerin sahibi Tanrı, yeryüzü ülkelerinin ve birçok kavmin hâkimiyetini bizlere verdi*" diye başlamıştır³⁹. Bu ifadeler Türk hükümdarlarının Kut ve kısmetle donatıldığına inandıklarını göstermektedir.

Türk hükümdarının Tanrı ile olan bağı şeklinde de görebileceğimiz, başka bir deyişle devleti temsil eden Kaganın Tanrıyla alakası olarak adlandırabileceğimiz bu Kut sayesinde Tanrı Türk devletine doğrudan etki edebilmektedir. İslam öncesi dönemde Türk devletinin temel ve karakteristik özelliği olan merkezi otorite unsuru doğrudan Tanrı ile alakalıdır. Kagan, ancak Tanrı'nın onaması ve desteği ile Kagan olabiliyordu. Bu durum Göktürk Abidelerinde Bilge Kagan'ın tahta geçmesi ve başarısı "*Tanrı Kut verdiği için*"⁴⁰ şeklinde açıklanmaktadır.

Aynı anlayış Uygur Kaganlarının unvanlarında da görülmektedir. Ay Tengri'de Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan, Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kagan, Ay Tengri'de Kut Bulmuş Bilge Kagan gibi⁴¹. Tuna Bulgarları da hâkimiyetin Tanrı menşeli olduğuna inanmış ve bu

34 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 248; S. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 39. A. Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı" isimli makalesinde bu konuda en derli toplu bilgiyi sunmakta ve çeşitli araştırmacıların fikirlerini belirtmektedir. Detaylı bilgi için bakınız A. Donuk, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XI, İstanbul 1979-1980, s. 51, dipnot 120, İstanbul 1981; ayn.yzr., *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, s. 78-79.

35 Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 248-49.; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler*, s. 77-78.

36 Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 249; Donuk, "Türk Devletlerinde Hakimiyet Anlayışı", s. 49; M. Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 45-46.

37 *Kül Tigin*, Güney 1. Ergin, *aynı eser*, s. 3.

38 *Bilge Kagan*, Kuzey 7. Ergin, *aynı eser*, s. 59.

39 O. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 168.

40 *Kül Tigin*, Doğu Cephesi, 29. Satır. Ergin, *aynı eser*, s. 18-19.

41 D. Hocaoğlu, *Türk Kozmolojisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 112; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde Unvan ve Terimler*, s. 78; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s. 24-32.

durumu diktikleri Abidelerde dile getirmişlerdir. Krum Han Kitabesinde Tervel Han'ın “*Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından getirildiği*”, Malamir Kitabesinde “*Tanrıya benzer Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Malamir*”, Çatalar Yazıtı'nda “*Yeryüzünde Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Han Omurtag*” ifadeleri yer almaktadır⁴². Selçuklu Sultanı Sencer 1133 senesinde Abbasi Halifesine gönderdiği bir mektupta, Ulu Tanrının lütfü ile Cihân Padişahlığına yükseldiğini ifade etmiştir. Hâkimiyetin kendisine Allah tarafından verildiğine inanan Sultan Alparslan da Tanrının kendisine teveccüh gösterdiğini, âdemoğulları arasında dünya işlerini nizama koyması için seçildiğini ifade ederek; “*zamanın çehresini fikirlerin nuru ile aydınlatmış, dünya yüzünü devletin büyüklüğü ve adaleti ile süslemiş, devlet merdivenlerini çıkmamı emretmiştir*” demiştir⁴³.

Göktürk alfabesiyle yazılıp günümüze kadar ulaşan Irk Bitig adlı fal kitabında görüldüğü üzere, bir insan Tanrı'yu yücelterek ve saygıyla niyaz ederek Kut isteyebilmektedir. Tanrı da bu niyazı geri çevirmeyerek isteyene Kut ve sürüler veriyor, uzun ömürler bağışlıyordu⁴⁴. Bu bilgidен anlaşıldığı üzere Kut Tanrı tarafından verilmektedir. Kaynaklardan öğrenildiğine göre Tanrı'nın kendisine Kut ve saadet verdiği kulun işi her gün yükselirdi⁴⁵. Tanrı kime destek ve yardımda bulunursa o kul Kut bulurdu⁴⁶. Tanrı kime inayet ve yardım ederse dünya onun olur⁴⁷. Kut Tanrı'nın fazlıdır⁴⁸. Kut'u yükselten de O (Tanrı) idi⁴⁹. Kut'un güçlenmesinin bir diğer sebebi de halkın hayır duasıdır⁵⁰. Verilen bu Kut daimi değildir. Belli durumlarda Tanrı Kut'u verdiği kişiden alabilmektedir. Bey'in (Hükümdarın) gönlü, dili ve tabiatı düzgün olmazsa Kut o memlekette dolaşmaz, kaçar⁵¹. Hükümdarların Töreye uymaları gerekmektedir, zira Kagan uyarsa halk da Töreye riayet ederdi⁵². Eğer Kagan Töreeye riayet etmezse Tanrı Kut'u kendisinden alır, o kişiyi zillete düşürür ve alçaltırdı. Mesela Töreeye göre Kaganlık Bilge Kagan'ın hakkı iken, onun yerine geçmeye çalışan İnel Kagan, Tanrının verdiği Kut'u toparlayamaması sebebiyle tahtından olmuş ve Töreeye uymadığı gerekçesiyle öldürülmüştür⁵³. *İbni Batuta Seyahatnamesi*'nde Türklerin yılda bir kere toplanarak Kaganın Töreeye uygun hareket edip etmediğini kontrol ettiklerini, gerekirse Kaganın düşürülebileceğini belirtmiştir⁵⁴. Bunlar bizlere zorbalık ile Törenin bir arada bulunmayacağını göstermektedir.

42 A. Ahmetbeyoğlu, “Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir (831-836) Han”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, ed. Nejdet Bilgi ve Mehmet Ersan, Beta Basım, İzmir 1999, s. 217-218.

43 Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 364; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı, II*, A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s. 4.

44 H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları, Irk Bitig*, c. III, TDK Yayınları, İstanbul 1940, Paragraf 47.

45 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk, I-IV*, çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1939-1941, c. I, s. 320.

46 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. R. R. Arat, TTK Basımevi, Ankara 1985, Beyit: 1267-68.

47 *K.B.* Beyit: 6192.

48 *K.B.* Beyit: 6193.

49 *K.B.* Beyit: 1258.

50 *K.B.* Beyit: 6424.

51 *K.B.* Beyit: 2012.

52 *K.B.* Beyit: 2111.

53 Orhun Abideleri, Bilge Kagan, Doğu Cephesi 29. Satır; Niyazi, *aynı eser*, s. 48; İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970, s. 23.

54 O. Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 40; Niyazi, *aynı eser*, s. 60.

Bu konuda DLT’de “*Zor Kapıdan girerse Töre bacadan çıkar*”⁵⁵ denilmektedir. Türk toplumu için Töre o kadar önemlidir ki devletsiz olunur fakat Töresiz olunamazdı⁵⁶.

Kut, Tanrı’nın bağışı idi. Devlet yönetimi için devleti yönetme yetkisinin bir kişiye verilmesi olarak ifade edilmektedir; fakat hükümdarlık, yönetme yetkisi Töre ile sınırlandırılmıştır⁵⁷. Daha açık bir ifade ile Tanrı, Türk Kaganını ancak Türk Töresini yürütmeleri için tahta çıkartmaktaydı. Kaganlar hakimiyeti Töreye göre kullanırlardı. Yusuf Has Hacib, Karahanlılar ve Gazneliler dönemi Türk hâkimiyet telakkisini en belirgin şekilde yansıtan *Kutadgu Bilig*’de; yöneticilerin kanun (öngdi) ve Töreye uymaları gerektiğini, böylece halkın da uyacağını belirtmiştir. Yusuf Has Hacib “*Eğer (Törenin tabbikinde) kusur edersen Tanrı’dan affını dile*”, diyerek Töreyle hatalı uygulayanları ikaz etmiştir. Bu bakımdan Türk hükümdarının despotik bir saltanat sürmesi mümkün değildir⁵⁸. Kagana yönetme yetkisini verse de Töre tarafından sınırlandırılan bu Kut’un bazı özellikleri bulunmaktadır. Mesela Kut’un tabiatı kararsızdır, Kut alınca emniyet hissine kapılmak yanlıştır. O gelir gider dünyayı dolaşır, kendisine sabit bir yurt yoktur. Fakat onu bir yerde tutacak olan da alçak gönüllüktür⁵⁹. Kut’un tabiatı yumuşaktır, yaşı küçüktür. Bütün bey ve büyüklere giden yol ondan geçer. Yine o, her türlü büyüklüğün kaynağıdır⁶⁰. Kut insandaki asıl cevherdir. Kut insanın bir nevi otonom kudretidir. Bir nevi nefis kontrolüdür. Kut hizmet amacıyla kapıda beklemektir⁶¹. Kut’un özelliklerini daha da çoğaltmak mümkündür. Bunun dışında Kut kazanmak için kendi özüne, nefisine sahip olmak gerekmektedir. Kut alçak gönüllü kişiye verilmektedir. Kut güler yüzlü tatlı dilli olanı sever, ona gider⁶². Kut’un kendisi temizdir, temizlik arar, ancak saf olanı destekler⁶³. Kut adaletli olanı tercih eder, sıkı bir terbiyeden geçene Kut verilir, büyüğünü büyük tutana, kanaatkâr ve rıza sahiplerine Kut verilmektedir⁶⁴. Bunun durumların tersi söz konusu olunca yani kötü bir insan olunca da Kut kaçmaktadır.

4. Töre ve Devletin Fonksiyonları

Kut’un uygulanmasında vazgeçilmez unsurlardan birisi olarak gösterilen, Tabgaçlardan beri bilinen ve esas söyleniş şekli “törö” olan Töre (Törüğ); Türk devletinin ve toplumunun siyasi ve sosyal hayatını tanzim eden sözlü hukuk kurallarının tümüne verilen isimdir⁶⁵.

55 D.L.T. C.II s. 17 vd.

56 D.L.T. C.II s. 17 vd.

57 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 250.

58 K.B. Beyit: 1458, 2111; Hocaoğlu, *aynı eser*, s. 16.

59 Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, s. 83.

60 K.B. Beyit: 674-675.

61 Başer, *aynı eser*, s. 84-85.

62 K.B. Beyit: 2649, 2764, 2478, 163.

63 K.B. Beyit: 2105.

64 Başer, *aynı eser*, s. 91-92.

65 A. Donuk, *Eski Türklerde Devlet ve Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 1978, s. 85; E. Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003, s. 12.

Töre kelimesi türe kökünden gelmektedir ve türetmek anlamındadır. Orhun Abidelerinde Töre on bir yerde geçmiş ve altısında İl (devlet) ile birlikte yer almıştır. Zira Türklerde devletin varlığı Törenin varlığıyla sıkı sıkıya bağlıydı. Kaşgarlı Mahmud Töre'yi düzen, nizam, görenek, âdet yerine kullanmıştır. DLT'de Töre kelimesi beş ayrı yerde geçmektedir. Bunlardan biri madde başı, diğerleri ise başka maddelerin açıklanması sırasında verilen örneklerde zikredilmiştir. *Törü: Töre. Atalardan kalan yazılı olmayan kaideler. İl gider, Töre kalır. Zulüm kapıdan girince Töre bacadan çıkar. İl barışa (Töre'ye) kavuşsun. İl terk edilir, âdet (Töre) terkedilmez.* Kaşgarlı, Töre'yi Arapça resm (usul, kural, düzenleme) kelimesiyle izah etmiştir. Ayrıca âdet, gelenek ile de açıklamıştır. Töre göğü ayakta tutan sistemdir, o bozulursa kâinat bozulur. Bu kelime bir bakıma İlahi nizam olarak adlandırılabilir zira Tanrı yarattığı her şeye yetmektedir⁶⁶.

Töre üç şekilde teşekkül ederdi. Birincisi Kagan veya Boy Beyi yahut Bodun idarecisinin buyruklarının hukuk oluşturmasıydı. Orhun Abidelerinde Türk halkını derleyip toplayan ve aynı siyasi yapı içerisinde birleştiren Ulu Kaganın yaptığı işlerin en önemlilerinden birisinin kanun yapmak olduğu belirtilmiştir. Bu konuyu Yusuf Has Hacib şöyle açıklamıştır; *“Hükümdarlık uludur; çok iyidir fakat daha iyi olan Töredir. Fakat bundan da iyi olan Törenin tüz (eşit) tatbik edilmesidir”*. Hangi hükümdar devletine kanun koydu ise, o devletini tanzim etmiş olurdu. *“Halka hep iyi kanunlar tatbik edilmelidir”*. *“Ey hükümdar iyi kanun yap...Kanuna kendin riayet et ki, halk da sana itaat etsin”*⁶⁷. Hukukun oluşmasında ikinci yol kimi kanun ve kuralların kurultaylarda alınan kararlarla oluşmasıydı. Üçüncü yol da örf ve âdetlerin hukuku yani Töre'yi meydana getirmesiydi. Özellikle aile ve miras hukuku, ticaret hukuku alanında Türk toplumunda örf ve âdetler belirleyici rol oynamıştır. Örf ve âdet hukukunun köklü yapısı sayesinde fazla sarsıntı geçirmeden bir siyasi yapıdan diğerine intikal edebilmiştir. DLT'de geçen *“İl gider, Töre kalır”* Türk atasözü, Boydan başlayarak devlete kadar Türk siyasi teşekküllerinden daha fazla belirleyici olanın hukuki esaslar olduğunu ortaya koymaktadır. Müslüman Selçuklularda da İslam hukukunun yanı sıra ihtiyaç duyuldukça oluşturulan hukuk, İslam âlimlerinin içtihatlarıyla değil tam tersine hükümdarların emir ve fermanlarıyla meydana gelmiştir. Oluşum şeklinin farklılığı sebebiyle de ayrı bir isimle anılmış ve örfi hukuk denilmiştir⁶⁸.

66 DLT. I, s. 18,106; II, s.25; III, s. 221; Başer, *aynı eser*, s. 112-113; D. Düzgün, “Divanü Lügati't-Türk'te Sosyal Normları Karşılayan Kavramlar”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 55, Ankara 2007, s. 203-207.

67 K.B. Beyit: 2029, 2713, 4013, 5196, 5252.

68 K.B. Beyit: 453-455; M. Akif Aydın, “Türk Hukuk Tarihinde Devlet ve Hukuk”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu, Türklerde Devlet Bildiriler*, ed. Hayrunisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, Seçil Ofset, İstanbul 2018, s. 47-51; S. Uğurlu - K. Yılmaz, “Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre'den Örf'e Değişim”, *Turkish Studies*, sayı 6/2, 2011, s. 954-955; E. Yakut, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (3), Ankara 2002, s. 414-415; S. Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947, s. 206, 261, 286; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 15; H. Cin - A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1989, s. 34, 43; İbn Fazlan, *Seyahatname*, haz. R. Şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1995, s. 116.

Devlet düzenini sağlamakta uygulanması gereken temel unsur Töredir. Töre, geleneklerde ortaya çıkan ve uyulması zorunlu olan değerler bütünü⁶⁹, yani hukuktur. Her kurum ve sosyal eylem kendi geleneğini meydana getirdiğinden, bu geleneklerin dayandığı ilkeler Töreyle oluşturmaktaydı. Ayrıca yılda iki defa toplanan kurultaylar ve hükümdarların aldıkları kararlar da Töre dediğimiz geleneklere dayanmaktaydı. Kişi ve kurumların gerçekleştirdikleri eylemler Töreyle uymak zorundaydı, aksi takdirde cezai işleme maruz kalarak cezalandırılırdı. Bu bakımdan Törenin bir bağlayıcılığı ve yaptırım gücü bulunmaktaydı. Töre kişiye bakılmaksızın -ister hükümdar olsun, isterse sıradan insan- uygulanmıştır. Töre geleneklerden meydana geldiğinden, toplumun da bu gelenekleri bilmesinden dolayı yöneticilerin Töreyle uyup uymadıkları halk tarafından kolaylıkla denetlenilebilmiştir. Törenin en temel amacı kişisel hak ve özgürlükleri güvence altına alarak, devletin adalet yönünde işlemesini sağlamaktır. Böylece kişi kendini güvende hisseder ve kendini güvende hisseden kişi Töreyle ve Törenin uygulayıcısı hükümdardaki hükümdar ve devlete sıkı sıkıya bağlı hale gelirdi. Bu durum toplumsal birliği arttırır ve toplumsal birlik toplumsal varoluğu sağlardı. Kişisel özgürlüklerden başlayarak toplumsal varoluğu sağlanmasında temel şart olan Töre, devlet eliyle gerçekleştirildiğinden insanların devlete aidiyeti sağlanırdı.

Karizmatik olduğunu bildiğimiz hükümdar Tanrıdan aldığı güç ile Türk devlet düşüncesinde mutlak otorite sahibi, despot bir yapıya bürünmemiştir. Bunun temel sebeplerinden birisi olarak Kut ve Töreyle gösterebiliriz. Zira Kut hükümdara halkı yönetmesi amacıyla verilmiştir. Tanrının istekleri yerine getirilmez ise bu yetki geri alınarak başkasına devredilmiştir. Öte yandan Türk toplumunda bir Töre yapısının bulunması ve herkesin bu yapıya riayet etmek zorunda kalması, Töre önünde Kagan ile halkın ayrılmadan işledikleri suçta göre cezaya tâbi tutulmaları diktatörlüğü engellemiştir. Törenin tarihi süreçte hâkimiyet hakkına müdahale edişi fiiliyatta Kaganı sınırladığını göstermiřtir⁷⁰. Nitekim Göktürk Kaganlarından Ta-po (581)'nun istişare etmeden yerine Talo-pien'i varis bırakması devlet meclisince Töreyle uygun bulunmayarak reddedilmiřtir⁷¹. Bu durum hükümdarın her ne kadar karizmatik bir hüviyete sahip olsa da devlet işleri açısından danışmaya ve Töreyle verilen önemi ortaya koymakta, gerektiğinde hükümdarın kararlarının iptal edebileceğini göstermektedir. Hatta istişare meclisi olarak gösterebileceğimiz meclisin, Kut'u toplayamadı diyerek hükümdarı uzaklaştırdığı bilinmektedir. Hazarlarda ise akıl melekelerini yitireceği düşüncesiyle hükümdarların kırk yıldan fazla görev yapamaması⁷² hükümdarın sonsuz

69 Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 117; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, s. 250.

70 H. İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İnan Siyaset ve Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 266; N. G. Ergen, "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", *Polis Bilimleri Dergisi*, cilt I, sayı 3, s. 5-6; Hocaoğlu, *Türk Kozmolojisi*, s. 16.

71 A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1995, s. 34.

72 Mesudî, *Murûc ez-Zehbe*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 72; İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, s. 80-81, 123.

yetkiye sahip olmadığını göstermiştir. Türk hükümdarı Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olmakla beraber hiçbir zaman Tanrı özelliği taşımamıştır. Tanrı, görevini başarması için hükümdara sadece ferdi yetenek ve üstünlük bahsetmiştir. İslam devletinde de devlet başkanının yetkilerini Allah'ın rızasına uygun kullanması gerekirdi. Tasarrufları naslara aykırı olmamalıdır. Naslara aykırı tasarruflarda bulunur, nasların düzenlemediği sahalarda adaletten saparsa dünyada ve ahirette müeyyidelerle karşılaşır⁷³.

Kut ile Töre arasında güneş ile ay arasındaki bağlantı vardır. Burada ay Kut'u, güneş ise Töre'yi temsil etmektedir. Ay güneşten ışık alarak gece kendini gösterdiği gibi Kut da Töreden beslenmektedir. Bunların dışında Töre ve Kut'un uygulanabilmesi adalet ve irfan ile gerçekleşirdi. Bunun yanında Eski Türk hâkimiyet telakkisi siyasi iktidarın kaynağını Tanrıya bağlamakla hükümdarı Tanrı katında sorumlu tutuyordu. Hükümdar da Tanrıya karşı sorumlu olduğundan, Tanrının yardımı ile Kut'unun devam edeceğine inandığından, onun iradesine uygun şekilde milleti yönetmek mecburiyetinde hissediyordu. Tanrıya uyması da gerekiyordu. Töre yoluyla idareci altındakilere karşı sorumlu bulunduğundan, Türk hükümdarlarının insafsız, müstebit olmaları pek mümkün değildi.

Kozmolojik olarak Tanrının yeryüzündeki sembolleri dağ, ağaç ve Kagandır. Bu bakımdan tıpkı Oğuz Kağan Destanı'nda olduğu gibi hükümdar kozmik düzenin merkezindedir. İnanç sisteminde hükümdarın en önemli özelliği Tanrı tarafından seçilmiş olmasıdır. Dolayısıyla hükümdarın Tanrı ile olan ilişkisi tüm toplumu ilgilendirmektedir. O cezalandırılırsa bütün toplum cezalandırılmakta, lütfâ mazhar olursa bütün halk bundan nasiplendirilmektedir. Ayrıca topluma karşı en önemli vazifelerinin başında da Tanrı ile toplum arasındaki ilişkileri düzenlemek gelmektedir⁷⁴.

Hükümdar devletin esas unsurlarından biri olduğundan onun nitelikleri devletin niteliklerini, yönetimin sınırlarını belirlemiştir. Hükümdar devleti temsil eden ve bir bakıma devlet yerine geçen semboldür⁷⁵.

Oğuz Kağan Destanı'nda ve Göktürk Abidelerinde tespit edilebilen kâinat tasavvuru ile Türk devlet anlayışı arasındaki benzerlik, cihanşümül Türk devlet anlayışının, toplumsal düzen ile evrensel düzenin birleşmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Toplumsal düzeni oluşturan unsurlar ahlak ilkeleri, iktisadi yapı, yaşayış biçimi, inanç sistemi ve Töredir. Devlet bu ilkelerin her biri ile uyum içerisinde yapılandığından söz konusu ilkeleri kendi bünyesinde barındırır. Bu bakımdan toplumsal düzeni oluşturan ilkeler toplumun tamamı için sağlanmalıdır ve devlet bu işlemi gerçekleştirmekle yükümlüdür. Bu babda hükümdar ve devlet ricalî Töre adı verilen hukuki düzeni uygulamak ve bu hukuki düzene

73 Niyazi, *aynı eser*, s. 60 vd.

74 Bıcağ, *aynı eser*, c. I, s. 80.

75 Giraud, *Göktürk İmparatorluğu*, s. 114-115.

uymak zorundadır. Aksi takdirde ise siyasi meşruiyetini kaybederek cezalandırılmaktadır. Öte yandan devlet toplumsal düzene uymak zorunda olduğu kadar evrensel düzene de uymalıdır. Bunun başlıca nedeni ise hükümdarın yönetme yetkisini Tanrıdan almasıdır. Türklerin inancına göre devlet, hükümdara Tanrı'nın bir bađışdır⁷⁶.

Hülasa olarak Türk düşüncesinde devlet hükümdarın şahsında temsil edildiğinden, hükümdarın Tanrı ile olan ilişkisi devleti de bağlamaktadır. Bu durum en açık ifadesi Göktürk Abidelerinde yer alan hükümdarın Tanrı adına insanlığı yönetmek için gönderildiğı sözüdür. *Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kagan*⁷⁷ ifadesi bu durumu göstermektedir. Ayrıca yine Göktürk inancına göre *üstte mavi gök, altta yağız yer yaratılmış, bu ikisi arasında da insanoğlu yaratılmıştır*⁷⁸. Bu insan oğlunun üzerine Bumin ve İstemi hükümdar olarak tahta oturmuşlardır. Kadim Türk telakkisini yansıtan Abidelere göre iş başına gelen Kaganın ilk işi, Türk halkının devletini ve yasalarını düzenlemek ve yasalara göre onları yönetmek olmuştur. Hükümdar olacak kişinin gök ve yerin yaradılışıyla beraber ele alınması hem hükümdarın hem de yönetme işinin ilahi düzenin bir parçası olduğunu bizlere göstermektedir. Evrenin temel parçalarını oluşturan gök ile yerin yaratılmasının hemen ardından insanın yaratılması, ardından da yönetilme meselesinin çözülmesi, devletin yaratılış ve kâinat tasavvurundaki yerini ve ehemmiyetini ortaya koymaktadır.

Türk devletinin karakteristik yapısında, Cihan Hâkimiyeti ülküsünde Tanrının kâinatı yaratma ve evren tasavvuru ile Kut anlayışı belirleyici rol oynamıştır. Herhangi birinin hükümdar olabilmesi için Tanrının Kut vermesi gerekmektedir⁷⁹. Kut aldığına inanılan hükümdar toplumun sorunlarını çözerek, toplumu memnun ederek Kut sahibi olduğunu ispatlamak zorundadır. Başarılı hükümdarlar, Kut sahibi oldukları için Tanrının yeryüzündeki gölgesi olarak nitelendirilmişler ve bu sebepten dolayı Tanrının korumasında olduklarına inanmışlardır⁸⁰. Hem Tanrıyı hem de halkı temsil eden hükümdar toplumsal varoluşun temel dayanağıdır. Toplumun güven ve huzur ortamında varlığını sürdürmesinin yanında halkının Tanrı nezdinde iyi bir yere sahip olmasını sağlayacak olan da O dur. En temel görevlerinden birisi de halkı birleştirmek ve isteğine uygun olarak bütün insanları göğün altında Türk devletinin idaresinde toplamaktır⁸¹.

Hükümdarın halk ile olan ilişkisi, devletle olan münasebetini ve yönetiminin sınırlarını da büyük ölçüde belirlemektedir. Hükümdar devletin temsilcisi olması nedeniyle onun özellikleri devletin ve bu devleti oluşturan halkın özellikleri olmalıdır. Hükümdarın her

76 Giraund, *aynı eser*, s. 108.

77 *Kül Tigin*, Güney 1, Ergin, *aynı eser*, s. 3.

78 *Kül Tigin*, Doğu 1; *Bilge Kagan*, Doğu 2, Doğu 3, Ergin, *aynı eser*, s. 9, 33.

79 Bıcağ, *aynı eser*, c. I, s. 79.

80 Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, s. 91.

81 Roux, *aynı eser*, s. 227.

şeyden öte sahip olması gereken iki nitelik vardır bunlar, bilgelik ve savaşıclıktır⁸². Bu niteliklerden ilki olan bilgelik, Türk hükümdarınca ahlaki, dini, iktisadi ve sosyal değerler başta olmak üzere, toplumun düşünce ve eylemlerini yönlendiren bir yapıdır. Bu yapıda esas unsur Türk toplumunun Töresi ve gelenekleridir. Hükümdarın hareket noktasını, yetkilerinin hudutlarını bu unsurlar ile değerler silsilesi belirlemiştir.

Devletin hukuk mekanizmasının işlemlerini sağlayan Töre ile devletin dâhili ve harici işleri görülmektedir. Törenin kapsamı halkın hak ve hürriyetleri, kanun, hukuk, hükümdarın etkileri ve vazifeleri cezai hükümleri içermektedir⁸³. Devletin varlığı bu Töre diye adlandırılan hükümlerin uygulanmasına bağlıdır. Türk Töresinin sert, kesin ve değişmez maddeleri olmakla beraber, devrin şartlarına göre ilaveler yapılabilir, değiştirilip yeniden yorumlanabilirdi. Değiştirilemeyen maddeler bir nevi kanunların ruhunu belirleyen anayasa hükümleri gibiydi. Kutadgu Bilig’den anlaşıldığına göre Törenin değişmez esasları könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tuzluk (eşitlik) ve kişilik (insanlık, cihanşümullük) idi. Töre hükümleri hükümdar da dahil bütün toplum için bağlayıcıydı⁸⁴.

Devlet ve vatandaşların kurumlar arasındaki ilişkilerini düzenleyen, yönetim erkinin sınırlarını belirleyen eski Türk kamu hukuku Türk idari yapısı ile doğrudan irtibatlı idi. Türkistan bozkırlarında cereyan eden ve at ile demirin temel unsurunu oluşturduğu Türk idari ve sosyal yapısının, kültürünün Göktürk öncesi dönemlerine dair kaynaklarda açık bilgiler bulunmamaktadır. Bu nedenle Göktürk cemiyet yapısı esas olarak alınmaktadır. Hareket noktasını oluşturan Orhun Abidelerine göre, Türk Bozkır Cemiyeti’nin yapısını şu şekilde tespit etmek mümkündür: Oguş (Aile), Urug (Aileler Birliği), Bod (Boy, Kabile), Bodun (Boylar Birliği), İl (El, Devlet, Bağımsız Topluluk, İmparatorluk). Bu yapının işleyişi Türk toplum hayatını düzenleyen kaidelerin oluşumu ve aile reisinden devlete kadar yönetim erklerinin fonksiyonları, hudutları açısından belirleyici unsur olmuştur⁸⁵.

Eski Türk devlet geleneğinde hükümranlılık Oğuz Han soyuna ait olduğundan bütün Türk hükümdarları kendilerini o soydan kabul ederlerdi. Halk da o hanedanın Oğuz Han soyundan geldiğine inanırdı. İslam öncesinde devlet başkanlığında Kut bu soyda tecelli ettiği gibi, İslam döneminde de bu hanedan telakkisine sadık kalındı. Nitekim Selçuklular güçlüyken hâkimiyet hakkına sahiptiler ve onlara diğer Türk boyları da tâbi idiler. Selçukluların gücü kalmayınca yani nasipleri tükenince hâkimiyet Osmanlılara geçmiştir⁸⁶.

82 Giraund, *aynı eser*, s. 114-115.

83 Başer, *aynı eser*, s. 112-113.

84 Donuk, *Eski Türklerde Devlet ve Teşkilatı*, s. 87, Dipnot 705.

85 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 227.

86 Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 45, 49; C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1954, s. 266; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lüğati’l-Türk*, I, s. 48, 106, 168; II, s. 10, 25, 238; III, s. 21, 123; Z. Gökalp, *Türk Devletinin Tekâmülü*, Ülkü Ocakları Yayınları, Ankara 1976, s. 14-15; S. Çağatay, “İl, Ulus ve Yönetenler”, *DTCF Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1976, s. 286.

5. Eski Türk Devletlerinde Meclis (Toy, Kurultay) ve Hükümdarın Fonksiyonu

Devlet idaresinin temelini oluşturan meclisler, Asya Hunlarından beri bilinmekte ve bütün büyük Türk devletlerinde farklı isimlerle de olsa mevcudiyetine rastlanmaktaydı. Belirli yer ve zamanlarda toplanan, sıkı protokol kurallarının uygulandığı meclisler Kaganın açış konuşmasıyla çalışmalarına başlardı. Devletin en önemli kararlarının alınıp görüşüldüğü, Kagandan sonra devlet teşkilatında önemli bir yere sahip olan bu meclislerde devletin savaş açılıp açılmaması, harici problemleri, iktisadi, askeri, siyasi, kültürel gibi dahili tüm meseleleri gündeme getirilip görüşülerek karara bağlanırdı. Elçiler kabul edilir, hükümdarların kararları, devlet organlarının icraatları ve Törenin uygulanışı denetlenir, Kaganlık makamı boş ise yeni Kagan seçimi, tasdiki ve gerektiği takdirde Töreye yeni hükümlerin ilave edilmesi de gerçekleştirilirdi. Ayrıca ordu teftiş edilir, insan gücü saptanır, toplum hayatının önemli unsuru hayvan sayısı belirlenir ve Kaşgarlı Mahmud'un "Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelişen bilgi ise bozuk ve kötü çıkmaz", sözündeki gibi uygulamaya dönük sağlıklı ve doğru kararlar almak için ülke meselelerine dair genel müzakere yapılırdı⁸⁷.

Eski Türk İl (el)'inin yani devletin başında İlig, Elig, İllig denilen hükümdar bulunurdu, Bunlar genelde Tanhu, Han, Yabgu, Kagan (daha çok cihanşümüllüğü ifade eder) gibi unvanlar kullanırlardı. Ayrıca İl-teber (Uygurlarda), Kül Erkin (Karluklarda) unvanları da görülmüştür. Belirli bir Boy'un başındaki şahsın unvanı olan "Bey" de, Kutadgu Bilig'de olduğu gibi sonraları hükümdarları ifade etmek için kullanılmıştır. Karahanlılarda devletin başında bulunan Hakana "Arslan Han", onun hâkimiyetinde bulunan ülkenin batısını yönetene de "Buğra Han" denirdi. Gaznelilerde hükümdar Mahmud'un halifeden aldığı çeşitli unvanlar arasında "Sultan"ın da bulunması Türk hükümdarlarının bir unvan daha kullanmalarına vesile olmuştur. Büyük Selçukluların en göz kamaştırıcı dönemlerinde (Melikşah-Sencer devirleri) merkezde bulunan büyük Hakana Es Sultanü'l-Azam denilmekte idi. Tuğrul Bey, Sultan unvanı almıştır. Zamanla Yabgu unvanı terkedilerek Melik unvanı benimsenmiştir⁸⁸.

Otağ, Orgin (taht), Tuğ, Davul, Kotuz, yay eski Türklerde hükümdarlık alametleriydi. Zaman içerisinde ele geçirilen bölgeye içinde Örgin bulunan Kale-Saray inşa etmek de hâkimiyete işaret etmiştir. Tahtlar altından yapılmış ve "Altın Otağ" diye anılmıştır. Otağ'ı yıkmak hükümlanlığa son vermek demektir⁸⁹. Göktürkler ve Uygurlarda olduğu gibi Tuğ,

87 M. Mandaloğlu, "İslamiyetten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 6, 2012, s. 211-232; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basım Evi, Ankara 1982, s. 73-94; DLT.; A. Pamir, "Orta-Asya Türk Hukukunda 'Töre' Kavramı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. LVIII, no. 2, s. 366-367; N. Akpınar, *Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türkler Devletlerinde Meclis*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 8.

88 Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, s. 71, 79-80; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s. 78-82; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 10.

89 A. Taşağıl, "Eski Türk İdaresi", *Tarih ve Medeniyet*, sayı 58, 1999, s. 58; R. Özdamar, *İslamiyet Öncesi Türkler'de Hakimiyet Mefhumu*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1997, s. 21-22.

Altından Kurt Başlı Sancaktı. Kotuz ise Börk'e takılan küçük bir tutam yabancı sığır yahut at kuyruğu kılı, tüyü idi. Eğer devlet kurucusu olarak kendisinin otoritesi kabul edilen ilk hükümdar değil de ölüm gibi çeşitli sebeplerle hükümdarlık makamı boşalmış ise, önce hukuki bakımdan tahta çıkması gereken şehzadeye hükümdarlık teklif edilir, şehzade alçak gönüllük göstererek üç kez bunu reddeder, nihayetinde kabul ederdi⁹⁰. İslamlaşmayla birlikte hükümdarlığın halife tarafından tasdiki, ülkede okunan hutbelerde hükümdarın adının, unvan ve lâkablarının zikredilmesi, parada adının olması, hükümdarın başının üzerinde çetr (sırmalı kadifeden şemsiye), taht, tâc, tırâz (hükümdarın ad ve lâkablarının işlenmiş bulunduğu -sembolü olan renkte imal edilen- elbisenin adı), bayrak, nevbet hâkimiyet alameti idi. Türk Hükümdarı tahta çıkış töreninde yüzü batıya dönük vaziyette keçe veya halıya oturtularak veya kalkan üzerinde havaya kaldırılır, güneş yönünde dokuz kere döndürülürdü. Her dönüşte hanedan üyeleri, devlet erkânı, yerli ve yabancı davetliler saygıyla eğilirlerdi. Akabinde hükümdar ata bindirilerek dolaştırılırdı. Ayrıca Kagan seçilecek kişinin boğazı bir ipek şeritle iyice sıkıştırılarak kaç yıl hüküm süreceği ile ilgili soru sorulduğu, söylediği sözlerin millet tarafından dikkatlice dinlenip, tasdik edildiğine dair rivayetler bulunmaktadır ki, bunun Türk hükümdarlarının sınırsız salahiyetine sahip olmadığına delalet ettiği düşünülmüştür. Tahta çıkma töreni; genelde boylar yani güçler birlikteliği şeklinde kurulan Türk devletlerinde hükümdara kuruluş ruhu ve felsefesi ile devletin temel unsurlarını hatırlatması bakımından sembolik önem taşımıştır. Hükümdar, başarılı olabilmesi için Tanrının verdiği başlıca şu üç özelliği kendinde toplamalıydı: 1- Tanrı kendisine “yarlıg” vermeliydi. 2- Tanrı onu “Kut” ile donatmalıydı. 3- Onun kısmetli (ülügli) olması gerekirdi⁹¹.

Kutadgu Bilig'e göre Türk Hükümdarı; Bilge, akıllı ve bilgili, cesaretli-kuvvetli ve kahraman olmalı, asil soydan gelmeli, dürüst ve fazilet sahibi olmalı, sözünde durmalı, hasis olmamalı, yumuşak huylu-alçak gönüllü-himmet ve haya sahibi, ihtiyatlı ve uyanık, aceleci değil sabırlı olmalı, zalim olmamalı, merhametli-şefkatli olmalı, yalancı olmamalı, siyasette mahir olmalı, inatçı olmamalı, temiz, takva sahibi, tatlı dilli-güler yüzlü olmalı, mağrur-kibirli olmamalı, tok gözlü, gönlü temiz-kalbi doğru, anlayışlı, misafirperver, nefesine hakim olmalı, harama el uzatmamalı, Tanrı'ya kulluk etmeli, içki içmemeli, kumar oynamamalı, fesattan uzak durmalı, kan dökmemeli, düşmanlık besleyip kin gütmemeli, kılıcı elden bırakmamalı, dünya malına değer vermemeli, dünyaya aldanmamalı, varlığının fani olduğunu unutmamalıdır⁹².

90 L. N. Gumilöv, *Eski Türkler*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 1999, s. 83.

91 A. Donuk, *Eski Türklerde Devlet ve Teşkilatı*, s. 163-166; A. Taşağıl, “Gök Türk Devlet Modeli”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu, Türklerde Devlet Bildiriler*, ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, Seçil Ofset, İstanbul 2108, s. 123; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 10-27.

92 Donuk, *Türk Hükümdarı*, s. 9-27; N. Ağırnaslı, “Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Adâlete ve Refaha Dayalı Toplum Düzeni Oluşturma Gayretleri”, http://cahij.com/Makaleler/2070740253_112-122.pdf, s.114-116; A. Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 108.

Bu vasıfları taşıması gerektiğine inanılan hükümdardan beklenen vazifeler ise şöyle idi; Barış ve sükûnu sağlamalı ve bunu yalnız Türk ülkesi ölçüsünde değil, dünya çapında gerçekleştirmeli; milleti için gündüz oturmadan, gece uyumadan hizmet etmeli ve vatani müdafaa etmeli; memleketi tanzim ve idare etmeli; halkı düzene sokmalı; iyi kanunlar yapmalı, adaletle tatbik etmeli ve halkı korumalı; dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmalı; halkı çıplak ise giydirmeli, aç ise doyurmalı; yiyecek-içecek vermeli ve mal dağıtmalı; kuldan fakir adını kaldırmalı; halkın menfaatini düşünmeli ve Onlara şefkatle muamele etmeli; devlet idaresinde sadık, seçkin idare adamlarına görev vermeli; âlimleri himaye etmeli; kumandan olmalı, asker toplamalı, askeri memnun etmeli; kötüleri cezalandırmalı, iyileri korumalı; meclisi toplamalıdır⁹³.

Selçuklulara kadar Türk devletlerindeki anlayışı yansıtan Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib, halkın hükümdardan esas beklentisini ve hükümdarın onlardan isteğini şu noktalarda toplamıştır:

- Memlekette, gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru (para ayarının korunması, iktisadi istikrar),
- Halkı adil kanunlar ile idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru (adil kanun),
- Bütün yolları emin tut, yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır (asayiş),
- Halk hükümdarın emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmelidir,
- Hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidir,
- Hükümdarın dostuna dost, düşmanına düşman olmalıdır.

Böylece Hükümdar halka karşı vazifesini yapmış olur, halk da hükümdarın hakkını ödemiş olur⁹⁴.

Hükümdar taşıması gereken niteliklerinde zaaf göstermeye başlar, toplumun ve devleti oluşturan güçler birlikteliğinin beklentilerini karşılayamaz duruma düşer, ülkeyi felaketlere açık hale getirir ise hakimiyeti tartışmalı konuma gelir ve bu durumda Meclis devreye girerek hükümdarlığı sonlandırılırdı.

Sonuç

Türk kültürünün ve toplumunun zirve müessesesi olan devletin temelini hukuk ve adalet oluşturmuştur. Türk devletini Töre etrafında teşekkül etmiş bir anlayışın ürünü olarak değerlendirmek gerekmektedir. Hükümdarın Kut sahibi olması gerekliliği Töreyle bağlı kalıp kalmaması ile ilişkilendirilmiş, Töreyle bağlı olan hükümdar Kut sahibi sayılmış, Töreyle uymayan hükümdarlığını yitirmiş hatta bazen katledilmiştir. Dolayısıyla hükümdarın Kut

93 Donuk, *Türk Hükümdarı*, s. 27-38.

94 K.B. Beyit: 5574-5583.

sahipliğinin somut şartı devleti güçlendirmek, ayakta tutmak, halkın refah ve huzurunu temin etmek ise soyut şartı da devletin kuruluş ve işleyiş düzenini sağlayan Töreye bağlılık olmuştur. Hükümdarın sahip olması gereken bilgelik ve savaçılık vasıfları da bu iki şartı yerine getirmeye matuf olarak karşımıza çıkmıştır.

Türk devletinde Kut verildiğine inanılan hükümdar kutsal addedilmemiştir. İlahi menşei Kut daimî değildi. Asıl kutsal olan Töre idi. Hükümdar Kut sahipliğini ancak Töreyle bağli kalarak tesis edebilir ve sürdürülebilirdi.

Hükümdarın kutsal olmamasının bir tezahürü olarak kurultay (meclis) müessesesi ön plana çıkmıştır. Hükümdarın denetlenme vazifesi yanında devletin asli işlerinin de görüldüğü kurultay, Türk devletlerinde hükümdarın bir tanrı-kral yahut iktidarını tek başına kullanan despotik bir egemen haline gelmesi önündeki engel konumundaki en önemli yapıydı. Töreyle uymayan hükümdarın ikaz edilmesi de meclisin uhdesindeydi. Bu nedenle hükümdarın Kut alması kâfi değildi, töreye sadık kalarak kut sahipliğinin isbat-ı vücut etmesi gerekmektedir. Töreyle sadık kalmamak adaletin zıttı olan zulmü getirir ki, bu da hükümdarın ve devletlilerin sınırlarının tayini bakımından önemli bir noktaydı.

Kut'unu yahut metafizik meşruiyetini yitirmemek için yasayı eşit tatbik etmek, adil olmak ve doğruluktan ayrılmamak Türk hükümdarlarının vazgeçilemez vasıfları arasında yer almıştır. Kanuna ve örfeye bağlılık sayesinde ki sırf güce bağlı bir zorbalık yerine hükümdarın meşru otoritesinden bahsetmek mümkün olmuştur. Kut ve Kut'un somut delili olarak kabul edebileceğimiz Töreyle bağlılık, hükümdarın egemenliğinin kaynağını ve sınırını oluşturmuştur. İktidarını Töreyle göre sürdürmek mecburiyetinde olan hükümdar bu temel kaideden ayrıldığı anda meşruiyetini kaybederdi. Devletin idari mekanizmasında yer alan yöneticiler de ülkede geçerli olan hukuka aykırı davranarak yetkilerini aştıklarında makam ve mevkilerinden uzaklaştırıldı.

Türk devlet felsefesine göre meşruiyetini Töreden alan ve sadece kendi ülke sınırları dâhili için değil, cihanşümul sorumluluk yüklenen Türk hükümdarına sonsuz hâkimiyet-yönetim yetkisi verilmemiş, dini değerler, kadim gelenekler ve yasalar ile yönetim gücü sınırlandırılmıştır. Adeta modern devlet teorisinde kuvvetler ayrılığı marifetiyle tesis edilmeye çalışılan denetlenebilir bir devlet anlayışının erken dönem tezahürü olarak kabul edilebilecek bir tatbikat söz konusudur. Modern devletin yetkilerini ve görevlerini anayasada belirlemesi gibi Türk devlet geleneğinde de Töre ve yasalar marifetiyle hükümdarın iktidarının çerçevesi belirlenmiş ve denetlenebilir kılınmıştır. İslam öncesi ve sonrası Türk devletlerinin temel ilkeleri olan gelenek-töre-şariat-yasa-akıl hükümdarlar başta olmak üzere devlet kurumlarının, idarecilerinin yetki ve güçlerinin hudutlarını belirleyen başlıca âmil olmuştur.

Türk devletini sadece bir soy asabiyesine dayanan egemenlik tezahürlerinden ayıran ve bir Türk devlet felsefesinden bahsedilmesini mümkün kılan ve bu felsefe bağlamında bir fenomen olarak incelenmesini zaruri hale getiren de Töreyle riayet meşruiyetin doğrudan kaynağı olmasıydı. Zira Türk düşüncesi ve tarihi sürece göre devlet hükümdarın şahsi malı değildi. Sadece belli ölçülerde kullanmak kaydıyla hâkimiyet hakkı hükümdara aitti.

Türk devletinin dört temel unsuru olarak zikredilen istiklal, ülke, halk, Töre (kanun)den; töre harici diğer üç unsur herhangi bir siyasi organizasyonun devlet olarak incelenebilmesi için gereken asgari şartlardı. Ancak Türk devletinin alâmet-i fârikâsı töreye bağlılığıydı. Diğer üç unsur ise, töre üzerine inşa edilmiştir.

Nitekim İslâm öncesinde Töre olarak isimlendirilen metafizik meşruiyet kaynağı İslâm sonrası dönemde şer'î hükümler olarak karşımıza çıkmaktadır. Örfî uygulamaların Şer'î Hukukun izin vermesiyle tatbiki de Törenin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Yine Töreyle bağlılık fikrinin Türk devletinde yer etmişliği İslâmiyet sonrası dönemde ilahi hükümlere riayet fikrini kolaylaştırmış ve tatbikini mümkün kılmıştır. Denebilir ki İslamiyet öncesi dönemde Töre şeklinde tezahür eden hak, adalet ve hukuk fikri; İslamiyet sonrası dönemde İslâm'ın şer'î hükümlerine tahavvül etmiş ve egemenliğin sınırı ve şer'î hükümlere riayet meşruiyet kaynağı olarak görülmüştür.

Türk-İslam devletlerinde hükümdarların aslî vazifesi kanun yapmaktan ziyade kanunu adil uygulamaktır. Asli ahkâma herhangi bir müdahale söz konusu olmadan gündelik hayatı sevk ve idare için yapılacak düzenlemeler de hukuk ihtisası gerektirdiğinden bu konularda düzenleme yapma işi hukukçular tarafından icma yoluyla gerçekleştirilmiştir. Burada da hükümdarın hukuk marifetiyle sınırlandırılmasını müşahade etmek mümkündür. Yine İslamiyet öncesi dönemden Kurultaya benzer yapıların da Âlimler ve İhtiyarlar Meclisi yahut Divan-ı Saltanat isimlerinde Türk-İslam devletlerinde uygulandığı bilinmektedir. Hükümdar seçmekten, hükümdar emirlerini tartışmaya kadar pek çok yetkiyi haiz olan bu mekanizmaların varlığı da hükümdarın hâkimiyet sınırına işaret ettiği açıktır.

Türk devletleri hukuk felsefeleri, idari yapıları, uygulamaları ve evrensel anlayışlarıyla tarih boyu insanlığı etkilemişlerdir. Zira coğrafi olarak Çin, Roma gibi çok kuvvetli devlet organizasyonlarının çok yakınında ayakta kalmak ancak bir devlet marifetiyle mümkün olmuş ve bu yüzdendir ki devletsiz kalmayı ölmek olarak gören Türk insanı, devletin ebed-müddet yaşamasının temelinde eşit tatbik edilmesi gereken, İl'in kuruluş ve işleyiş düzenini ifade eden Törenin yattığına inanmıştır. Modern devlet teorisinde hukuk devleti ilkesi olarak karşımıza çıkan egemenin denetlenmesi gerekliliği fikri Türk devletinde Töreyle bağlılık şeklinde tezahür etmiştir.

Hülasa Türk devlet geleneğinin üzerine inşa edildiği Türk devlet felsefesi, devleti hükümdarın şahsında temsil etme anlayışı üzerine otursa da hükümdar İslamiyet öncesi ve sonrası dönemde bir sınırlandırmaya tâbi tutulmuştur. Bu sınırlandırma İslamiyet öncesi dönemde Töre, İslamiyet sonrası dönemde Şer'i Hukuk şeklinde tezahür etmiştir. Bu sınırlandırmanın ihlali Meclis (Kurultay) tarafından yasa ve gelenek açısından incelenmiş ve sınırların ihlal edildiği tespit edilmiş ise hükümdarlığın alınması yaptırım uygulanmıştır. Bu adalet temelli devlet anlayışıdır ki Cihan Hâkimiyeti ülküsünü mümkün kılabilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ağırnaslı, Nilay, “Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Adâlete ve Refaha Dayalı Toplum Düzeni Oluşturma Gayretleri”, http://cahij.com/Makaleler/2070740253_112-122.pdf, s.114-116.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tuna Bulgar Hükümdarı Malamir (831-836) Han”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, Beta Basım, ed. Nejdet Bilgi ve Mehmet Ersan, İzmir 1999, s. 65-68.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- Akpınar, N., *Büyük Hun Devletinden Osmanlı Devletine Kadar Türkler Devletlerinde Meclis*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.
- Alföldi, A., “Türklerde Çifte Krallık”, *II. Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, İstanbul 1943, s. 507-519.
- Arsal, S. Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947.
- Arslan, Mahmut, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve “Çifte Hükümdarlık” Meselesi”, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu Bildiriler*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 1990, s. 223-242.
- Aydın, M. Akif, “Türk Hukuk Tarihinde Devlet ve Hukuk”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu, Türklerde Devlet Bildiriler*, ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, Seçil Ofset, İstanbul 2018, s. 47-54.
- Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2017.
- Bang, W. - R. Rahmeti Arat, “Oğuz Kağan Destanı”, yay. haz. Osman Fikri Sertkaya, *Makaleler*, c. I, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 605-672.
- Başer, Sait, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*, İrfan Yayınları, İstanbul 2011.
- Bıcak, Ayhan, *Türk Düşüncesinin Kökenleri*, c. I, Dergah Yayınları, İstanbul 2009.
- Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. N. Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1954.

- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.
- Cin, Halil - Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1989.
- Çağatay, Saadet, "İl, Ulus ve Yönetenler", *DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1976, s. 281-308.
- akır, A., *Bozkır Kültür evresinde Sosyal Yapı ve Teşkilatlanma*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- andarlıoğlu, Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Deer, Jozsef, "İstep Kültürü", *DTCFD*, XII, Ankara 1954, s. 159-176.
- Dilaçar, Agop, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 1988.
- Divitcioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selukluya Boy, Konat ve Devlet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Donuk, Abdulkadir, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XI, İstanbul 1979-1980, s. 29-56.
- _____, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- _____, *Eski Türklerde Devlet ve Teşkilatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 1978.
- _____, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.
- Düzgün, Dilaver, "Dıvan Lgati't-Türk'te Sosyal Normları Karşılayan Kavramlar", *A.. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 55, Ankara 2007, 201-215.
- Ergan, Nevin Güngör, "Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol", *Polis Bilimleri Dergisi*, cilt I, sayı 3, Ankara 1999, s. 18-19.
- Ergin, Muharrem, *Orhun bideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008.
- Erkoç, H. İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- Gökalp, Ziya, *Türk Devletinin Tekml*, lk Ocakları Yayınları, Ankara 1976.
- Gömeç, S. Yağmur, "Türklerde Devlet ve Hkimiyet Düşüncesi zerine Bir Değerlendirme", *I. Türk Tarihi Sempozyumu, Türklerde Devlet Bildiriler*, ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, Seçil Ofset, İstanbul 2108, s. 471-490.
- _____, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- _____, "Kagan ve Katun", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 29, Ankara 1997, s. 81-90.
- Gmilv, Lev Nikolayevic, *Eski Türkler*, ev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 1999.
- Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003.
- Hassan, mit, *Eski Türk Toplumunu zerine İncelemeler*, Alan Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Hocaoğlu, Durmuş, *Türk Kozmolojisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- İbn Fazlan, *Seyahatname*, haz. R. şeşen, Bedir Yayınları, İstanbul 1995.
- İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İnan Siyaset ve Nazariye ve Gelenekleri", *Türk Kültürü Dergisi, Reşit Rahmeti Arat İçin*, sayı 39, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, s. 259-271.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Kutatgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati 'l-Türk, I-IV*, çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1939-1941.
- Koca, Salim, “İdeal Bir Türk Hükümdarı ve Baş Komutan Olarak Oğuz Kağan (Oğuz Kağan'ın Türk Tarihi Bakımından Değerlendirmesi)”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine M. Altay Köymen Armağanı*, ed. Mehmet Hacı Gökmen, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Konya 2011, s. 75-120.
- _____, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, cilt III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 347-385.
- Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı, II*, A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- Mandaloğlu, Mehmet, “İslamiyetten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 6, Ankara 2012, s. 211-232.
- Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Niyazi, Mehmet, *Türk Devlet Felsefesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- Okandan, R. Galip, *Umumi Amme Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1976.
- Orkun, H. Nanik, *Eski Türk Yazıtları, Irk Bitig*, c. III, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1940.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1968.
- _____, *Türk Mitolojisi, I*, TTK Yayınları, Ankara 1971.
- _____, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982.
- Özdamar, Ramazan, *İslamiyet Öncesi Türkler'de Hakimiyet Mefhumu*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1997.
- Pamir, Aybars, “Orta-Asya Türk Hukukunda ‘Töre’ Kavramı”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. LVIII, no. 2, Ankara 2009, s. 359-385.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.
- Roux, J. Poul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.
- Şen, Hüseyin, *İslam Öncesi Türk İnanış ve Düşüncesinde Gök*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.
- Taşgılı, Ahmet, “Eski Türk İdaresi”, *Tarih ve Medeniyet*, sayı 58, İstanbul 1999, s. 58-62.
- _____, “Gök Türk Devlet Modeli”, *I. Türk Tarihi Sempozyumu, Türklerde Devlet Bildiriler*, ed. Hayrunnisa Alan, Ali Ahmetbeyoğlu, Uğur Demir, Adnan Baycar, Seçil Ofset, İstanbul 2108, s. 111-134.
- _____, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.
- _____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Uğurlu, Serdar – Kadir Yılmaz, “Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre'den Örf'e Değişim”, *Turkish Studies*, sayı 6/2, 2011, s. 949-972.
- Yakut, Esra, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt I, sayı 3, Ankara 2002, s. 401-426.
- Yusuf Has Hacib, *Kutatgu Bilig*, çev. R. R. Arat, TTK Basımevi, Ankara 1985.

Kanlı (Kao-Ch'e) Boyları Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation on The Kangli Tribes

Ahmet Taşağıl*

öz

Orta Asya tarih sahnesinde boylar halinde yaşamak ve boy grupları oluşturmak önemli bir özelliktir. 7. yüzyılın 2. çeyreğine kadar üç önemli boy grubu sırasıyla Ting-ling'ler, Kanglılar ve Tölesler olarak gösterilebilir. 627 yılından sonra söz konusu küçük boy grupları daha fazla ön plana çıkarak kendi adlarıyla tanınacaklardır. Hunlar zamanında ana boy grubunun adı kaynaklarda Ting-ling'dir. M.S. 4. yüzyılda bu ana boy grubu adı kaybolarak yerini Kanglı adı almıştır. Tabgaç, Akhun ve Juan-juan gibi üç büyük siyasi gücün arasında sıkışan dolayısıyla bir devlet kuramayan Kanglılar, kaynaklarda anlatılan kültürel özellikleri sebebiyle ilginç bir yere sahiptir. Kanglılar yaklaşık 200 yıl varlıklarını koruduktan sonra Töles adıyla yollarına devam edecekler; Gök Türk Kağanlığının ana halk kitlesini meydana getireceklerdir. Daha sonra kendi özel boy adlarıyla anılarak siyasi olaylara katılan boylar aradan geçen asırlardan sonra günümüz Türk Dünyasının etnik yapısının oluşumuna katkı sağlamışlardır. Büyük hanedanlarının yanında ana boy gruplarını incelemek bir anlamda Türk tarihinin kökenlerine ışık tutmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kanglılar, Tölesler, Türk boyları, Orta Asya, Çin kaynakları, Tabgaç Devleti, Juan-juan Kağanlığı

ABSTRACT

Living in tribe formation and forming tribes are important features in the field of Middle Asian History. The Ting-lings, Kanglis and Töleses were three important tribes up until the second quarter of the 7th century. After 627 these little tribal groups would be more prominent and they would be mentioned with their respective names. In the time of the Huns, the main tribal group recorded in the sources was that of the Ting Lings. In 4th century AD, this main tribe vanished and was replaced with the Kanglis who were stuck between three great political powers, the Tabgaçs, Akhuns and Juan Juans, and were thus unable to form a state, although they have an interesting place in history due to their cultural features. After maintaining their existence for 200 years the Kanglis would become Töles and they would be the nucleus of the Gök Türk Khanate's population. Then they would be mentioned by name among the other tribes that had participated in political events, and they contributed to the formation of the ethnic structure of the modern Turkish world. Investigating the main tribe formations along with the great dynasties will shed light upon the origins of Turkish history.

Keywords: Kanglı Tribes, Central Asia, Ancient Turkic, Chinese Sources, Wei Dynasty

*Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.T. 0000-0002-1435-8877

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet Taşağıl,
Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: atasagil@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 17.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 11.07.2020

Atıf/Citation:

Tasagil, Ahmet. "Kanlı (Kao-Ch'e) Boyları
Hakkında Bir Değerlendirme." *Tarih Dergisi -
Turkish Journal of History*, 71 (2020): 51-66.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.004>

İslam Öncesi Türk tarihinde 7. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kurulan büyük devletlerin yanında üç ana boy grubu Orta Asya'da tarih sahnesinde yer almış ve daha sonra ortaya çıkacak Türk boylarına alt yapı oluşturmuşlardır. Bunlar Ting-ling'ler, Kanglılar ve Töleslerdir. 627 yılından sonra söz konusu küçük boy grupları daha fazla ön plana çıkarak kendi adlarıyla tanınacaklardır. Hunlar zamanında ana boy grubunun adı kaynaklarda Ting-ling'dir. M.S. 4. yüzyılda bu ana boy grubu adı kaybolarak yerini Kanglı adı almıştır. Tabgaç, Akhun ve Juan-juan gibi üç büyük siyasi gücün arasında sıkışan dolayısıyla bir devlet kuramayan Kanglılar, kaynaklarda anlatılan kültürel özellikleri sebebiyle ilginç bir yere sahiptir. Kanglılar yaklaşık 200 yıl varlıklarını koruduktan sonra Töles adıyla yollarına devam edecekler; Gök Türk Kağanlığının ana halk kitlesini meydana getireceklerdir. Kaynakların verdiği bilgiler ölçüsünde Kanglı (Kao-ch'e)'ların kültürel ve siyasi durumu değerlendirilecektir.

Ağırlıklı olarak Kazakistan bozkırları olmak üzere geniş alanlara yayılmış Ting-ling丁零 boyları adı birden kaybolur ve yerini Kanglı (Kao-ch'e/高車) boy grup adı alır. Yüksek Araba anlamına gelen Kanglı (Kao-ch'e/高車 okunuşu Gao-çı), teriminin Türkçe karşılığı Kanglı olmalıdır. En azından Türkçe tercümesi budur. Biz daha önce yazdığımızın (Kao-ch'e)' aksine daha anlaşılabilir olması için Türk kültüründeki karşılığı Kangılı (Kağnılı) sözüyle yazdık. Yani burada kullandığımız Kanglı adı Çince kaynaklarda geçen Kao-ch'e/高車 teriminin Türkçe karşılığıdır. Konunun daha iyi anlaşılması için bu yol tercih edilmiştir.

7. yüzyıl ortalarında yazılan Çin kaynakları Kanglıların köklerini Hunların ataları zamanında aramışlar ve o dönemde geçen Kızıl赤狄 ve Ak Ti狄白 (okunuşu Di) topluluklarıyla aynileştirmişlerdir. Böyle bir bağlantı kurma Kanglıların öncesinde Ting-ling'lerin bağımsız ve geniş coğrafyaya yayılma durumundan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Ak ve Kızıl Ti kavramlarının içinde de Kızıl Ti grubuna bağlanması², işaret edilen genel boy kitlelerinin güneyinde bulunduğunu gösterir. Fakat, durumun açık olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak, Kanglıların doğrudan Ting-ling'lerin devamı olduğu açıktır. Daha doğrusu sadece Ting-ling adı tarih sahnesinden kaybolmuş; yerine Kanglı adı kullanılmaya başlamıştır. Her şeyden önce bu tür adlandırmaların komşu milletler tarafından yapıldığını göz önüne almak gerekir. Sonuçta biz o devirde Kanglıların kendilerine ne dediğini bilmiyoruz. Yüksek Araba kavramı kendilerinin imal ettikleri ve kullandıkları büyük tekerleklerden kaynaklanmaktadır. Komşularına göre farklı daha yüksek tekerlekli arabalar ürettikleri ve bu arabalara bindikleri veya yük taşımacılığında kullandıkları bilinen bir gerçektir.

Çin kaynakları Kanglıların (Kanglı)'ların kökenini, efsanevi devirlere kadar götürür. Bu söz konusu kaynakların genel bozkır boy dağılımı açısından geleneksel bir yaklaşımdır. Ön plana çıkan ve önemli roller oynayan toplulukların ataları çok eski devirlerde aranır.

1 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 28-41; Kao-ch'e'lar için ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Bellekten*, XII/48 (1948), 795-833.

2 Pei Shih北史 98, s. 3270; Wei Shu魏書 103, 2307.

Hunların atalarının anlatıldığı dönemde söz konusu edilen çok sık adları geçen Ti'lerin³ Kızıl Ti grubunun onların ataları olduğuna işaret edilir⁴. Daha sonraları Ti-li adıyla anılmışlar ve bundan dolayı pek çok araştırmacı tarafından Ting-ling boylarının devamı olarak değerlendirilmişlerdir⁵. Çinlilerle temasa geçmeden önce kuzeyde yaşarlarken adları Ch'ih-lo idi⁶. Eğer bu boyun daha önce varlığını tesbit edebilsen farklı sonuçlara ulaşmamız mümkün olacaktı. Yine kaynakların bildirdiğine göre onların atası Hunların (hükümdarının) yeğeni gösterilir. Bu durum da aklımıza “*acaba Kanglı boy liderleri Büyük Hun İmparatorluğu hanedan ailesinden mi geliyorlardı?*” sorusunu getirmektedir. Dilleri Hunların konuştuğu dil ile aynı olup sadece arada küçük bazı farklar vardı⁷. Biz bu tür bir değerlendirmeyi Doğu Gök Türk - Batı Gök Türk dillerinin anlatılmasında da görürüz. Diğer taraftan Akhun-Eftalitlerin Kanglılarla ilişkisi ve kökeni konusundaki ilgileri oluşları Japon alimi Kazuo Enoki tarafından ileri sürülüp tartışılmıştır⁸.

Kanglıların sosyal hayatı ve gelenekleri hakkında ilginç bilgiler kaynaklara yansımıştır. Bunlar Hunların ataları zamanında başlayan ve bizim ilk izlerine rastlayabildiğimiz bozkır sosyal hayatının devamı niteliğindedir. Onların kültürü hakkında şöyle bir değerlendirme yapılmıştır: *Onların bir hükümdarı yoktu* kaydından onların devlet kuracak kadar üst düzey bir örgütlenme yapamadıkları sonucunu çıkarırız. *At ve sığır düğün hediyesi* daha doğrusu çeyiz olarak kızla birlikte damat tarafına verilirdi. Bu bilgiden doğrudan kızların mirastan pay hakkı konusuna açıklama getirilir. *Bu vergi de olabilir* kaydından vergi olarak geleneksel koyun vergisi aklımıza gelir. *Düğünlerinde çiğ et yedirilir ve kısrak kımızı içirilirdi*. Bilindiği gibi kımız geleneksel içkidir. Çiğ et konusunda Çinliler kadar pişirmedikleri konusunu anlarız. *Temiz değillerdir*. Bu konu da Çinlilere göre daha az yıkandıkları sonucunu ortaya koyar. Çünkü onlar bozkırlarda yaşıyorlardı. *Kadınlar koyun kemiklerini deriye sararlar ve bunu saçlarına dolandırarak baş süsü diye taşırlar*. Söz konusu ifade de koyun kemiklerinden saç tokası yaptıklarına işaret eder. *Ölümler silahları ile birlikte mezara konulur*. Gök Türkler zamanındaki geleneklere uygun olarak defnedilirdi sonucu çıkar. *Kültürleri Juan-juan'larınki gibidir*. Kanglıların zamanında büyük devlet Juan-juan'lardır. Dolayısıyla model olarak onu alan Çin kaynakları daha sonra Gök Türkleri esas alarak boyları değerlendirecektir. Sonuçta bozkırları paylaşarak hayatını idame ettiren halklardır. Dolayısıyla kültürlerinin benzemesi de normal bir durumdur. *Yalnız arabalarının tekerleği daha büyüktür*. Bu ifade doğrudan Kanglı meselesine açıklık getirir. Onların kullandıkları arabaların diğerlerine

3 E. Esin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, İstanbul 1978, s. 49-52; C. Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 15 vd.; K. Salgarılı, *Dunhu-Kaoçı*, Almatı 1999, s. 78-82.

4 Pei Shih 98, s. 3270; Wei Shu 103, 2307.

5 A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 7-12.

6 Pei Shih 98, s. 3270; Wei Shih 103, 2307.

7 Taşağıl, s. 28 vd.

8 K. Enoki, “On the Nationality of the Ephtalites”, *Studia Asiatica*, Tokyo 1998, s. 140-143.

göre daha yüksek olduğunu açıklar. *Mitolojilerinde kurttan hamile kalma vardır. Bu yüzden şarkıları kurt ulumalarına benzer imiş.* Bu durum doğrudan Türk kökenli bir bozkır boy grubu olduklarını açıklar. Daha sonra Gök Türklerin kuruluşunda daha gelişmiş bir mitolojik metin detay görürüz. Bütün Türk kökenli toplulukların sosyo-kültürel iz ve özüne burada rastlamamız çok önemli bir noktadır. *Çadırlarda oturup, at beslerler⁹. Kadın kamları da mevcuttur.* Her iki konuda Eski Türk sosyal hayatı konusunda bize ışık tutar.

429 yılından sonra Kanglı boylarının çoğunun göçebeliği terk edip tarla ziraatine geçtikleri bildirilir. Geleneksel hayat tarzını değiştiren boyların nerelerde yaşadığı açıkça belirtilmese de Turfan civarında olduklarını tahmin ediyoruz. Çünkü daha sonra Töles boylarını anlatan metinlerde¹⁰ Turfan'a yakın yerlerdeki boyların bitki yetiştiriciliğinde uzmanlaştıklarına dair bilgiler vardır. *450 yılındaki büyük törende ise beş grup bir araya toplanmış ve göğe kurban sunmuşlardı¹¹.* Genel dağınık olduğunu ifade ettiğimiz boyların senenin belirli zamanlarında bir araya gelerek tören yapmaları ilginç bir durumdur. Haziran ayının 10-20. günleri arası bahar bayramı niteliğinde törenler yapılıyor ve kurbanlar sunuluyordu. Aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmayan insan gruplarının sosyal ve kültürel hayatta bir araya gelerek hayat tarzlarını sürdürmeleri varlıklarını korumaları açısından bütünlük arz etmektedir.

Rivayete göre (onların söylediğine göre): *Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardı. Onlara kutsal oldukları gözle bakılıyordu. Hükümdar "Ben bu kızları normal herhangi bir insana veremem, onları Göğe (Tanrı) vereceğim" dedi. Bu sebepten merkezinin dışındaki insan ayağının basmadığı bir yere kule gibi bir bina yaptırıp "Göğün kendisi gelip alsın" diye dilekte bulunarak iki kızını oraya yerleştirdi.*

Aradan üç yıl geçtiğinde kızların anası onları geri getirmek istedi. Hükümdar "olmaz, hala vakti gelmedi" dedi.

Bundan sonra daha bir yıl geçtikten sonra, yaşlı bir kurt gelip kule-evin altına in kazdı ve gece gündüz uludu. Bunu gören küçük kız: Bizi babamız, Gök'e vermek için buraya yerleştirdi. Şimdi buraya bir kurt geldi. Belki onun gelişi bir iyiliğin işareti olmalıdır" diyerek evden çıkıp kurdun yanına gitmek istedi. Ablası "bu hayvan, ona varıp, ata-anamızı küçük düşürme" diye karşı çıktı. Onu dinlemeyen kız kardeşi kurda vardı. Onunla evlenip bir oğlan doğurdu. Bu oğuldan gelen torunlar çoğalarak kendilerine bir devlet kurdular. Bu sebepten onların insanları uluyan kurt gibi konuşurlar.

Onların yaşayışı hakkında devam ederek: *Onların bir merkeze bağlı liderleri yoktur. Her kabilenin kendi idarecisi yani boy beyi vardır. Birbirleri ile dayanışma içinde yaşarlar. Akın*

9 Pei Shih 98.

10 Pei Shih 北史 99; Sui Shu 隋書 85; T'ung Tien 通典 199-1080; Wen-Hsien T'ung-k'ao 文獻通考 344-2698 a, b; Ts'e-fu Yüan-kuei 冊府元龜 956, 33, 34; Chiou T'ang Shu 舊唐書 199, s. 5343-5345.

11 Wei Shu 103.

vaktinde, tehlike anında birbirleri için canlarını verirler. Çarpışmalar esnasında bir hatta durmazlar; üç kola ayrılıp düşmanlarını sıkıştırırlar. Aniden saldırıp aniden geri çekilirler. Belirli bir yerde savaşmazlar. Evlenme sırasında at ve öküz verilmesinin büyük önemi vardır. Anlaştıktan sonra dünürlük kurulus. Damadın akrabaları atları sürerek getirirler ve kızın akrabalarının her biri istedikleri atı kendileri tutup alırlar. Atların sahipleri çevrilen yerin dışına çıkararak ellerini şaklatırlar ve atları ürkütürlerdi. Atlardan düşmeyenler, bindikleri atları alırlar: Düşenler ise yeniden at seçer. Dünürler atları seçtikten sonra düğün töreni sona ererdi. Tahıl yetiştirmezler; şarap yapmazlardı. Düğün günü damat ve geline kımız ile kurutulmuş et verilir. Ev sahibi konukları bekler. Yerlere oturmada düzen yoktur. Yurt keçe evin önüne grupla gelip çimenlerin üzerine oturur; uzun gün boyu et yiyip, kımız içerler. Geceye de sarkıtırlardı. Ertesi günü gelinlik kız kendi babasına varıp, damadın akrabaları atları dönerek kızın evine sürüp getirirler. Gelinin akrabaları daha da onların içinden atları seçip alırlar. Kızın ana-babası ve kardeşleri ve yakın akrabaları hiçbir şey demezler. Dul kadınlara evlenmeyi münasip görürler. Öylelerine saygı gösterirler. Dışarıda yürüyüş sırasında yabancı adamla karşılaştığında onu hiç kimsenin almadığına bakarak hayvanlarına damga basarlar. Ev içinde temizliğe dikkat etmezler. Yıldırım düşmesi hoşlarına gider. Her yıldırım düşüşünde göğe ok atarlar. Bundan sonra o yeri bırakıp başka bir yere giderler Ertesi yıl sonbaharda atlar semizleştğinde, yıldırım düşen geçen yılki yerde toplanıp koyun keserler bıçakla yüzüp meşale (kandil) yaparlar; aynı felaketi Çin'deki yakma gibi kadın kam dua eder. Ata binen erkekler grubu yıldırım düşen yerin etrafını dönerler. Üyenki (bir ağaç cinsi) veya karağacın dallarından bir demet alıp kesilen yerlerini yukarı doğru koyarlar; onun üstüne kımız koyarlar. Kadınlar koyun kemiğini kendi başlarına koyarlar; saçlarını çevirerek büküm yapıp uçlarını aşıya salarlar; böylece taç gibi görünür.

Ölüyü kazılan yere götürüp, cenazeyi onun içine koyarlar; eline çekilmiş ok tuttururlar; beline kılıç takarlar; aynı canlı adammış gibi koltuğunu mızrak sıkıştırırlar; mezarı gömmezler. Eğer biri yıldırım düşüp ölse veya hastalıktan ölse, ona baht için dua edilir. Eğer hepsi iyi sonuçlanmışsa o zaman ruhlara ulaştırıp bildirmek için her türlü hayvan kesip, kemiğini ateşte yakıp gönderirler. Bundan sonra yeri ata binip döneler. Bazen birkaç yüz kez dönerler. Buna herkese katılır. Evinde her şeyi iyi sağ salım olanlar şarkı söyleyip, müzik eşliğinde oyun oynarlar. Evinde biri ölenler üzüntüden ağlayıp, göz yaşı dökerler¹².

Onlar bir yerden bir yere otun bol, suyun gür olan yerine göçüp giderler. Deriden giysiler giyerler; etli çörek yerler. Hayvanları Juan-juan'larla aynıdır. Sadece arabalarının tekerlekleri yüksek ve bağlantı yerleri çoktur¹³.

Kanglılar, kuzey doğularında Juan-juan'lar, güney doğularında Tabgaç Devleti ve güney batılarında Akhunlar tarafından çevrelenmişti. Dolayısıyla tarihleri o zamanın bu büyük uç

12 Bu konuda ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1993, s. 17-18.

13 Pei Shih 98.

gücü arasında varlığını devam ettirebilme mücadelesi şeklinde gelişecektir. Anlaşıldığına göre mühim ve kalabalık kütleleri Turfan civarında oturuyor, duruma göre Juan-juan ve Tabgaç Devletleri arasında bağlılık konusunda tercih ediliyorlardı.

Sosyal hayatları ve kültürel durumları hakkında bu değerlendirmeleri yaptıktan sonra şimdi tarihi kaynaklarda verilen bilgiler ışığında Kanglıların siyasi tarihine devam edelim. M.S. I. yüzyılın sonlarına doğru bölünmüş Hunlar, hızla yıkılışa giderken doğudan gelen Hsien-pi'ler güçlenerek onların yerini almaya başladılar. Özellikle M.S. 89'da Hunlara karşı aldıkları galibiyet Moğolistan ve Kuzey Çin'de onları en büyük güç haline getirdi. Aynı sıralarda bağımsız kalan Kanglılar henüz Ting-ling adını taşıyorlardı. Doğuda yükselen yeni güç Hsien-pi Devletine bağlandılar. Fakat, Kanglı boylarının tamamının onların hakimiyetine girdiği söylenemez. Sadece Gobi Çölünün güney ve kuzeyinde yaşayan Kanglı grupları Hsien-pi'lere katılmış olabilir. Bu arada söz konusu Kanglı boylarının avcılık ve hayvancılık ile geçindikleri ve aralarında herhangi bir siyasi birliğin bulunmadığının bildirilmesi ilginçtir. Dolayısıyla aralarında bir siyasi örgütlenme gerçekleştiremedikleri için dağınık vaziyette yaşıyorlardı. Aksine Hsien-pi'lerin kurduğu Juan-juan Devleti ise kısa sürede büyümüştü. Güneybatılarında bulunan Kanglıların onlara direnecek gücü yoktu. Zaten onlar da direnmeyerek bağlandılar.

Neticede Ting-ling'ler yani Kanglılar (Yüksek Arabalılar/Kao-ch'e) da adı geçen kavmin hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı. Bu esnada Kanglıların bir kısmı, Gobi Çölünün güneyi ve kuzeyinde avcılık ve hayvancılıkla iştigal ediyorlardı ve herhangi bir devletleri yoktu. Akabinde Juan-juan Devleti, tesis edildikten hemen sonra hızla büyümüştü¹⁴. Bu devlet 5. yüzyılın başında güney batılarındaki Kanglı bölgesini ele geçirdi. Onlara direnemeyerek yenilgiye uğrayan Kanglıların lideri Pei-hu-li, Çin'deki Tabgaç (Kuzey Wei) Devletine kaçarak kendini kurtarabildi. Hizmetine girdiği Tabgaç hükümdarı Tao-wu-ti, ona kötü davranmadığı gibi kendi devleti içerisinde yüksek bir makam vererek koruması altına aldı. Tabgaçlar ile Juan-juan'lar rakip oldukları için hükümdarın işine geliyordu. Ayrıca Juan-juan hükümdarının onun öldürülmesi konusunda baskı yapması söz konusu olamazdı. Tabgaç Devleti hizmetinde çok başarılı olan Pei-hu-li'nin torunları Kuzey Wei (535-557), Doğu Wei (550-577) ve Kuzey Ch'i devrine kadar üst düzey görevlerini devam ettirdiler.

Cungarya, Tarbagatay ve Tanrı Dağlarının doğu taraflarında yaşayan Kanglılar ise Tabgaçlara rakip olmuşlardı. Dağınık durumda olmaları ve kendi aralarındaki organizasyonsuzluk burada da kendini gösterdi. Defalarca savaşmalarına rağmen Tabgaçlar karşısında galip gelemediler. 300'lü yılların sonlarında birkaç defa Tabgaçlar tarafından mağlup edilen Kanglı'lar, esas ilk ağır yenilgilerini 389 yılında almışlardı. On iki yıl sonra

14 Çin'deki Tabgaçlar ve Juan-juan ilişkileri için bkz. Fan Kuo-chien, *Pei Wei Yü Juan-juan Yen-chiou*, Tai-pei 1988.

Tabgaçlar bir kez daha onları yendi ve yirmi binden fazla araba ele geçirdiler. Bu savaşlar sırasında onların kabile sayısının otuz yedi olduğu bildirilmektedir. Bundan iki yıl sonra bir kabile daha teslim oldu¹⁵.

Aslında nüfus ve boy sayısı bakımından hatırı sayılır güçleri vardı. Ama bir türlü kendilerinden daha organize kuvvetlerle baş edemiyorlardı. Sonuçta asla birleşemediler ve aralarında bir devlet kuramadılar. Kanglıların doğu grubu Juan-juan'lar ile Tabgaçlar arasında hakimiyet konusunda sürekli el değiştirdiler. Onların bu başarısız teşkilatlanma halleri, neticede Tabgaçlar ile Juan-juan'lar arasında gidip gelmelerine yol açtı.

Bazı Kanglı boylarının güçlenerek ön plana çıkmaya gayret ettiğini ancak bunu uzun zaman sürdümediğini görüyoruz. Bu Kanglı boyları arasında diğer boylara nazaran daha fazla yükselerek idareyi elinde tutan Ho-lui kabilesi gücünü yitirince Moğolistan'da bulunup biraz canlanmış olan Kanglı siyasi birliği dağılıp gitti. Bundan sonra onlar Juan-juan'lara göçüp bağlandılar. Kuzey Wei Devletinin hükümdarı T'ai-wu, Juan-juan'lara üç kez sefer düzenlemek zorunda kalmıştır. Söz konusu askeri seferlerin en büyüğü 429 yılında gerçekleşmiş, Nisan ayından Temmuz'a kadar devam etmişti. Neticede Juan-juan'lar ağır yenilgiye uğrayınca onların idaresi altındaki Kanglı kabileleri kendi bağımsızlıkları için hareketlenmeye başladılar.

Kanglıların doğu grubu yaklaşık "*Kingan Dağlarından Kuzey Moğolistan'a*" kadar geniş sahada yaşayanlar Kuzey Wei Devletine itaat ettiler. Bununla beraber Kanglı boylarının tamamen Tabgaçlara bağlandığını söyleyemeyiz. Mesela Kuzey Moğolistan'daki Fu-fu-lo adlı Kanglı kabilesi ile birlikte başka bazı boylar batıya doğru harekete geçtiler. 481 yılına gelindiğinde batıya gidenlerin Tanrı Dağlarının güney doğu eteklerine ve özellikle Turfan/Beşbalık (Kao-ch'ang)'a yerleştiğini görüyoruz. Turfan bölgesindeki küçük devletçik onlar tarafından ele geçirilmişti. Bundan sonra onların yeni yerleştikleri bölgede kuvvetlendiklerine şahit oluyoruz. Nitekim, 485-486 yıllarında A-fu-chih-lo liderliğindeki Fu-fu-lo kabilesi, Altay, Tanrı dağlarının arasındaki sahada uzun mücadeleler yaptıktan sonra Cungarya'da bağımsız bir devlet kurmayı başardı.

Aradan çok zaman geçmeden batıda yönünde bir düşmanla karşılaştılar. O sırada gücünü zirvesinde olan Akhunlar, Cungarya'daki Kanglı Devletinin uzun süre yaşamasına izin vermediler. Onların saldırısı sonucu Kanglı Devleti yıkıldı ve arta kalanlar, doğuya yönelerek Juan-juan'lara boyun eğmek zorunda kaldılar.

Burada bahsettiğimiz olaylarda yer alan Kanglıların çok sayıda boydan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu boylardan bazıları diğerlerine nazaran daha örgütlü oldukları için güçlenmişlerdi. Dolayısıyla ön plana çıkmaları mümkün oluyordu.

15 Wei Shu 2.

Bu olaylar esnasında temayüz eden önemli kabilelerin adlarının *Ti, Yüan-ho, Hu-lü, Chie-pi, Hu-ku, İ-ch 'i-chih* olduğunu anlıyoruz¹⁶.

Bunlardan çoğu Lu-hun (Lukçun) Denizinin (göl) kuzey batısına 100 li'den fazla mesafede olan bir sahaya göç ettiler. Bu bölgede Çin ile daha yakından ilişki kurmak imkanı bulacaklardı. Burada sayıları artıp kuvvetlendiler. Juan-juan'larla düşman oldular. Ayrıca sürekli Wei ülkesine saldırıda bulundular¹⁷. Söz konusu bölge Kao-ch'ang yani Turfan'dır.

Gobi Çölü ve Batısındaki Kanglılar

Kansu eyaletinden başlayarak Kuzeybatı Çin'de hakim olan Tabgaçlar, daha sonra hakimiyet alanlarını Orta Çin'e doğru genişletti. Hatta daha da doğuya doğru uzandı. Her ne kadar Çin'in zengin topraklarına sahip olsalar da Tabgaç yöneticilerinin bozkırda gözü vardı. Bunun için rakipleri Juan-juan'larla çetin mücadelelere giriştiler. Kanglılar da böylece iki güç arasında sıkışmışlardı. Onlar duruma göre hareket ediyorlar, bazen Tabgaçlara bazen Juan-juan'lara bağlanıyorlardı. Ancak Tabgaçlar Kanglıları ve bölgelerini kendi hakimiyetine almaya karar verdi. Bunun için çeşitli zamanlarda Cungarya bozkırları, Tarbagatay ve Batı Moğolistan topraklarına uzanan seferler düzenledi. Tabgaç hükümdarı T'ai-tsu (Wei İmparatoru T'ai-wu M.S. 424-452) onlar üzerine hücumla kalkan ilk imparatordur. İmparatorun onlar üzerine bizzat büyük bir ordu ile uzun bir süren sefere çıkması Kanglıların o devirde hatırı sayılır derecede kuvvetli seviyede olduklarına işaret eder. İlk seferinde Tabgaç imparatoru Jo-lo Suyu'nu geçerek, batıya doğru Lu-hun Denizine kadar ilerlemiştir. Orada bindiği savaş arabasını bırakıp bölgenin coğrafi şartlarına uygun şekilde ata binerek kuzey batı istikametinde yüz li'den fazla ilerledi. Kanglıların beklemediği ani bir baskın düzenleyerek onları ağır bir yenilgiye uğrattı. At, sığır ve keçi gibi hayvanlardan iki yüz binden fazla ele geçirilmiş, ayrıca çok sayıda insan esir alınmıştı. Onun baskımından kurtulabilenleri de takip ederek Kurt Dağı (Lang Shan)'nda bir büyük bir galibiyet kazandı.

Arkasından kuzey bölgelerini tamamen teftiş etmek amacıyla generallerini doğu batı olmak üzere ikiye ayırıp kendisi altı ordu ile orta yoldan ilerledi. Neticede Chiao-jan Suyu'nun kuzey batısında yaşayan Kanglı kabilelerini de bozguna uğrattı liderlerini yakaladı. Düzenlenen büyük askeri seferde bütün Tabgaç ordularının birleşmesi sayesinde ayrı ayrı askeri birimlerden oluşan Kanglıların otuzdan fazla boyunu yenmişlerdi. Bundan başka Prens İ, kuzey batıya doğru hücumla kalkıp Gobi Çölü'nün içinde yüz li (50 km) daha ilerledi. Geride kalıp kendini kurtarmış yedi kabileyi daha mağlup etti. Tabgaç hükümdarından arka arkaya ardına kuvvetli darbelere maruz kalan Kanglılar korkup dağılmışlardı. Demek ki, tamamen yok edilmemiş ya da itaat altına alınmamışlardı. Ayrıca daha sonra imparatorun Niou Ch'uan (dere)'in güneyine çekilip bir av düzenlediğinde yedi yüz li'lik bir alanı çevirme

16 Wei Shu 103, s. 2307; Pei Shih 98, s. 3270.

17 Wei Shu 103, s. 2308; Pei Shih 98, s. 3271.

görevini Kanglı atlılarına vermesi önemli bir süvari gücünün Tabgaçların askeri kuvvetleri arasında yer aldığını gösterir. Atlıların olağanüstü çevik hareketi sonucunda çok sayıda av hayvanı P'ing-ch'eng'a sürülerek, Çinliler tarafından kolayca avlandı. Onların bu başarılı işinden dolayı *Tabgaç imparatoru Kanglılar için bir geyik bahçesi yaptırttı* kaydını belirli bir alanın Kanglı boylarının avlanması için tahsis edildiği şeklinde değerlendirmek gerekir. Söz konusu bu bahçe (av sahası) güneyde T'ai-yin'i takip ederek, kuzeyde Çin Seddi'nden biraz uzakta, doğuda Pai-teng'ı içine alıp Batı Dağlarına kadar gidiyordu¹⁸.

Tabgaçlar ele geçirdikleri Kanglı boyları mensuplarını doğrudan asimile etmek istemediler. Onların Çinleşmesi işlerine gelmezdi. Çünkü, kuzeyin dinamik insanları iyi savaşçı süvarilerden meydana geliyordu ve Çinlilerin daha fazla işlerine yarardı. Böylece daha sonra Gök Türklerin Çin'e yerleştirilmeleri sırasında açık misallerini görebileceğimiz bir uygulama yapıldığı anlaşılıyor. İşin özünde Çinlilere yenilen ya da teslim olan boylar bu ülkenin sınırları içinde kuzey taraflarında kendi hayat tarzlarını devam ettirebilmeleri amacıyla yerleştiriliyordu değerlendirmesini yapabiliriz.

Hunların zayıflayıp kıtlık içine düştükleri zamanda gerçekleştiği gibi bozkırın insanları daha rahat yaşamak ve yiyecek bulmak amacıyla kitleler halinde göç ettiği olay tekrarlanıyordu. Kanglı boyları da akın akın giderek Çin'e sığınması dengeleri değiştiriyordu. Nitekim, Çin'e teslim olan Kanglı boylarının sayısı bununla da kalmamıştı. Chih-li-ho, Mo-fu Ts'u-li-chien gibi reisler de dokuz yüzdenden fazla aile ile birlikte Çin tabiiyetine girdiler. Bunlardan Ts'u-li-chien'e Çin generallik ve bazı askeri unvanları takdim edildi. Chieh-pi boyu, reisleri Mo-fu Fan-tou-chien kendi kabilelerinden otuzdan fazla birlik ile Çinlilere tâbi olmuştu. Onu devlet hizmetinde bir göreve atadılar. Savaş bakanı yardımcısı Ssu-ma Tsan-chün (?) gibi yüksek bir makama tayin edildi. Ayrıca kendilerine imparator tarafından maaş ve yiyecek de bağışlanmıştı. Yukarıda şahıs isimlerinde geçen Mo-fu adının Türkçe Baga olduğu anlaşılır¹⁹.

Ardı ardına üzerlerine düzenlenen seferlere dayanamayan Kanglılar, zaferler kazanamaları da tamamen yok olmadılar. Bunlardan biri Chie-pi boyu idi. Chie-pi boyundan sonra bir başka Kanglı kabilesi ön plana çıkmaktadır ki, onun adı da Hu-lü"dür. Moğolistan coğrafyasında hakim olan Juan-juan'ların hükümdarı She-lun, Tabgaçlar tarafından mağlup edilince askerlerini toplamış ve Gobi Çölünün kuzeyine çekilmişti. Bu sırada Kanglıların Hu-lü boyunun reisi Pei-ho-li, onun düştüğü zor durumdan memnun olarak şöyle demişti: *"She-lun'un yeniden topladığı askerler aciz ve atları da azdır. Onun işine bakmak şimdi kolaydır"*.

Bundan sonra kendi boyunun insanlarını toplayan Pei-ho-li gizlice onların memleketine girdi. İlk önce kolayca zafer elde ettikten sonra hemen rehavete kapıldılar. Ama arkasından

18 Wei Shu 103, s. 2308; Pei Shih 98, s. 3271-2372.

19 Wei Shu aynı yer; Pei Shih aynı yer.

başlarına büyük bir felaket gelecekti. Juan-juan'ların çadırlarını ve evlerini yıktıkları gibi kadınları ve kızlarını alarak uykuya daldılar. Onların bu gafletini uzaktan yüksekte gören She-lun, kaçan dağılan halkını topladı. Nihayetinde, bin kişi toplamayı başararak sabahı bekledi. Erken vakitte düzenlediği bir baskınla hepsini katletti. Ani baskından Hu-lü boyunun sadece onda ikisi-üçü kurtulabilmişti. Kurtulmayı başaran, ancak, her şeyini kaybederek yalnız kalan liderleri Pei-ho-li gidip Tabgaçların hizmetine girdi ve kendisine Meng-tu düklüğü²⁰ unvanı sunuldu.

Bundan sonraki süreçte Pei-ho-li, Çin'de çok meşhur olmuştur. Özellikle onun kahraman, dürüst insan karakteri gösterdiğinden bahsedildiği gibi savaş atlarına bindiğinde diğer bütün insanlardan farklı bir görüntü çizdiği vurgulanmıştı. Onun heybeti ve haşmetinden dolayı ağlayan çocukları korkutmak için "*Pei-ho-li geliyor*" diye söyleyip korkutarak sustururlarmış. Diğer taraftan bekar kızlar "*iyi bir koca arıyorsanız, aradığınız Pei-ho-li gibi olsun*" derlermiş. Üstelik saadet ve felaketin gelip gelmeyeceğini bildiği ve "*elli fal çubuğunu*" çok iyi kullandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Çin sarayında çok itibar kazanan Pei-ho-li'nin küçük oğlu Ho-tang'ın da saray hizmetine girmesine izin verildi. Onun ölümüne çok üzülen Tabgaç imparatoru cenazesinin Çin usullerine göre defnedilmesini ve ölüm sonrası unvanının Ch'ung-chuang (sadık ve kuvvetli) olmasını emretti²¹.

Onun Orta Asya sahnesinden çekilip Tabgaçlara sığınması üzerine ortaya çıkan boşlukta, Yüan-ho adlı kabile daha sonra Orta Asya'nın doğusunda ön plana çıkmaktadır. Kanglıların bu boyunun Uygurların 5. yüzyıldaki ataları olduğu iddia edilmişti²². On iki Kanglı boyunun adları arasında zikredilmeyen Yüan-ho boyunun adı sadece General İ-wei'in seferi sırasında geçmekte ve Wu-pin boyu ile birlikte bahsedilmektedir²³. Adı geçen general yirmi bin kişi ile kuzeyde sefere çıkmış ve Kanglı boylarından Yüan-ho'lar ile Wu-pin'leri mağlup etmişti.

Yukarıda adından bahsettiğimiz Hu-lü boyunun reisi Pei-ho-li öldükten sonra Çinli kumandan İ-wei, yirmi bin kişilik bir süvari kuvvetiyle kuzeye doğru harekete geçti. Karşısına çıkan Kanglı boylarından Yüan-ho ile Wu-pin'leri mağlup etti. Tao-wu zamanında Kanglı'ların Çinlilere göre çok farklı vahşi karakterde oldukları için adı geçen kumandan ele geçirdiği kabileleri çeşitli yerlere dağıtıp yeni kabileler meydana getirilmiştir²⁴.

20 Dük (kung) batı dillerindeki karşılığıdır. Türkler de Dük (kung) unvanı yoktur. Ancak belki ayanlık gibi düşünülebilir. Burada Çin'de bu unvanı aldığı için açıklamasına gerek görülmemiştir.

21 Pei Shih 98, s. 3272; Wei Shih 103, s. 2309.

22 Ögel, a.g.m., s. 818.

23 Wei Shu 103, aynı yer; Pei Shih 98, aynı yer.

24 Wei Shu aynı yer; Pei Shih, aynı yer.

Kanglıların Juan-juan'larla İlişkisi

M.S. 413 yılından sonra Juan-juan'ların Kanglı boylarıyla kurdukları münasebetlerden kaynaklar bahsetmektedir. Bu tarihten önce Kanglıların Ch'ih-lo-hou isimli beyi, bağlı olduğu kendi reisine isyan edip Juan-juan'ların hükümdarı She-lun'a sığındı. Ona yol göstererek Kanglılara hücum ettirdi. Yine Kanglılar yenilerek dağıldılar ve onların reisleri Ch'ih-lo-hou oldu. Buna rağmen Juan-juan'lar arasında Ch'ih-lo-hou mutlu olamadı. Çünkü, She-lun'un oğlu She-pa ile Pu-lu-chen onun evine gidip küçük karısı ile münasebette bulundular. Kadın, Pu-lu-chen'a kocasının Ta-tan adındaki prensi tahta çıkarmak istediğini ve bu yüzden Ta-tan'ın altından at dizginini güven telkin etmek için gönderdiğini söyledi. Bunu duyunca çok kızan Pu-lu-chen, sekiz bin süvari ile Ch'ih-lo-hou'yu kuşattı. Çaresiz kalan Ch'ih-lo-hou bütün eşyasını yaktıktan sonra kendisini bıçakla öldürerek intihar etti. Arkasından Ta-tan'a da gizlice bir tuzak kuran Pu-lu-chen onu da ortadan kaldırmak niyetinde idi. Ancak, vaktinde hareket eden Ta-tan, Pu-lu-chen ve She-pa'yı yakalatıp, iple boğdurttu kendisi tahta çıktı²⁵.

Kanglı'ların başsız oldukları için, kendilerine sığınacak bir devlet aradıkları anlaşılmaktadır. Çünkü kendi aralarında herhangi bir devlet kurabilecek bir yetenekli lider çıkaramamışlardır.

424'lü yıllar geçildiğinde Tabgaç - Juan-juan savaşları hızla devam ediyordu. Kanglılar yine tarihî kaynaklarda yer almışlardır. Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratan Tabgaç hükümdarı ülkesine geri dönerken Kanglıların doğu boylarının bin li uzaklıktaki İ-ni-po isimli mevkiye bulduklarını duydu. Alınan bilgiye göre onların çok sayıda hayvanları vardı ve ayrıca çok kalabalık idiler. İmparator, onları An Yüan isimli bir generali vasıtasıyla baskına uğrattıp, mallarını yağmalamak istedi. Onun bu fikrine durum tehlikeli olabilir diye bazı devlet adamları itiraz ettilerse de dinlemeyip gönderdi. Çinli kumandan öncelikle daha önce Tabgaç hakimiyetine giren Kanglı kabilelerini harekete geçirmişti. Üzerlerine büyük bir ordunun geldiğini gören İ-ni-po'daki Kanglılar, kendiliğinden teslim oldu. Verilen bilgiye göre yüzbinlerce Kanglı, Tabgaç hakimiyetine girdiği gibi bir milyondan fazla at, sığır ve koyun da ele geçirilmişti. Teslim olanlar hayvanlarıyla birlikte Gobi Çölünün bin li (500 km) güneyindeki bir yere yerleştirilmişlerdi. Kanglılar su ve meraları takip ederek hayvancılık yaptıklarından, ikamet ettirildikleri bölge onlara çok iyi gelmişti. Bu arada tarım ürünleri ekmeyi ve yemeği öğrendikleri vurgulanmaktadır. Tabii ürettikleri mallarından Çin sarayına vergi veriyorlardı. Neticede bölgelerinin verimliliği dolayısıyla Kanglıların hayvanlarının sayısı çok artmış; at, koyun ve sığır gibi hayvanlar ucuzlamıştı²⁶. Burada bahsedilen İ-ni-po bölgesi Turfan'da olmalıdır²⁷. Çin'e teslim olan Türklerin sayılarının birkaç yüz bin olması onların nüfusunun kuvveti hakkında bize fikir vermektedir.

25 Pei Shih 98, 3252; Wei Shu 103, s. 2292.

26 Pei Shih 98, 3273; Wei Shu 103, s. 2309.

27 Ögel, a.g.m., s. 820.

428 yılında Juan-juan'ların hükümdarı Ta-tan, on binden fazla süvariyle Çin'in kuzey sınırlarını darmadağın etti. Çin'in sınırlarında yaşayan halklar yağmalanmış ve öldürülmüştü. Onların bu hücumlarını kendi tebaaları olan Kanglıları kullanmak suretiyle engelleyen Çinliler, arkalarından kendi kumandanları Kuang Ning'i göndermişlerdi. Fakat, bu kumandan Juan-juan'lara yetişemedi. Çünkü, Kanglılar, Juan-juan'ları ağır bir bozguna uğratmışlar, onları kuzeye çekilmek zorunda bırakmışlardı²⁸.

430'da da Tabgaçlar, Juan-juan'lar üzerinde düzenledikleri büyük sefer ve kazandıkları zafer sırasında Kanglı'ların büyük yardımını gördüler. Adı geçen tarihte Tabgaç ordusu, Yenisey Irmağının kaynaklarına kadar uzanan uzun bir sefer düzenlemişti. Tabgaç ordusunun karşısında tutunamayan Juan-juan hükümdarı batıya doğru kaçtığında onları takip etmek işi Kanglılara kalmıştı. Önleri Kanglılar tarafından kesilince Juan-juan'lar geri dönmek zorunda kaldı. Üç yüz bin kişiden fazla Juan-juan, Tabgaçlara teslim oldu. Ayrıca bir milyondan fazla at onların eline geçmişti²⁹.

430 yılındaki savaşlarda adlarının zikrinden sonra yaklaşık kırk bir sene yani 471 yılına kadar Kanglı adı kaynaklarda görülmemektedir. Bir başka ifade ile onlar herhangi bir olaya karışmamışlardı. Kao-tsung adı geçen tarihte Tabgaç imparatoru olduktan sonra onlar hakkında enteresan bir kayıta "*Kao-tsung zamanında (471-500) beş kabile Kanglı'ları toplanarak göğre kurban sundular. Birkaç on bin kişilik büyük bir kalabalığı toplantı yapıp at yarışları tertip ettiler. Bu hoş ve neşe veren bir adettir. En eski atalardan beri bile büyük bir bayram yapılmadığını söylerler. İmparator da bizzat bayrama şeref verince herkes sevindi.*" demektedir³⁰.

Bundan sonra imparator Hsiao Wen, güneye düzenlediği bir sefere Kanglıların da katılmasını istedi. Ancak, onlar katılmadı. Üstelik Yüan-ho ailesinden Shu-che'yi kendilerine reis seçerek kuzeye ilerleyerek Çin sınırlarından çıkıp isyan ettiler. Chin-ling'e vardılar. Çin askeri valisi (tu-tu) Yü Wen-fu onların arkasından giderek yenilgiye uğrattı ve geri döndü. Devamında tekrar Çinliler tarafından mağlup edildiler. İkinci ordu tarafından da mağlup edilince Juan-juan'lardan dış destek aramayı düşündüler. Ancak, onlar da onu hakimiyetleri altına almak isteyince pişmanlık duyarak geri Çin'e geldi ve tâbi oldu. Kaynağın bildirdiğine göre bu sırada Kanglıların on iki boyu daha vardı³¹. Her halde iki boy kuzey batıda bağımsız durumda bulunuyordu. Yüan-ho kabilesinin ya da ailesinin Kanglı boyları arasında önderlik yapacak konumda olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kanglıların Çin'e giden grupları orada eriyip gitti. Ama, eski yurtlarında kalanlar, özellikle Juan-juan'ların baskısından kurtulanlar varlıklarını devam ettirebildiler.

28 Wei Shu, 91, 2130a.

29 Pei Shih 98, aynı yer.

30 Wei Shu 103, s. 2309; Pei Shih 98, 3273.

31 Pei Shih 98, s. 3273; Wei Shu 103, 2310.

Kanglı'ların Fu-fu-lo adlı bir boyunun V. asrın ikinci yarısında kuvvetini artırıp siyasi bir birlik kurduğunu görmekteyiz. Önceden bu boy Juan-juan'lara itaat etmek zorunda bırakıldı. Juan-juan'ların hükümdarı Tou-lun zamanında kendi içinde bu siyasi birlik parçalandı. Bunun üzerine A-fu-chih-lo, amcasının oğlu Ch'iung-ch'i kendi yanlarında yüz bin kişilik bir kütle ile birlikte Tabgaçlara bağlandı³².

Aslında Tou-lun, 479 yılında Tabgaçlara saldırdığında, A-fu-chih-lo buna karşı çıkmış ve kendine bağlı boylarla batıya doğru ilerlemişti. Akabinde batıda bir devlet kurdu.

Bu devlet bazı Kanglı gruplarının daha önce geldiği Ch'ien-pu bölgesinin kuzeyinde bir yerde kurulmuştu. Kaynakların bildirdiğine göre Hou-lou-pu-lo onların hükümdarlık unvanı idi. İmparator karşılığı kullanılmıştı. Çin dilinde anlamı *Büyük Göğün Oğlu* idi. Amcasının oğlu Ch'iung-ch'i'nin unvanı vezir karşılığı olan Hou-pei idi. A-fu-chih-lo kuzeyde, güneyde Ch'iung-ch'i olmak üzere ülkelerini ikiye ayırmışlardı. Eskiden bağlı oldukları Tou-lun, onların üzerine birkaç defa saldırıp yendi ise de neticede A-fu-chih-lo tarafından mağlup edilerek, doğuya çekilmek zorunda bırakıldı³³.

487 yılında Juan-juan hükümdarı Tou-lu, Çin'deki Wei devletine akın yapmak istediğinde Kanglı'lardan A-fu-chih-lo ona bu akının gereksiz olduğunu söyledi ise de Tou-lun dinlemedi. Buna kızan A-fu-chih-lo kendisine bağlı olanlarla birlikte batıya gitti ve bağımsızlığını ilan etti. İleri gelenleri ona "Ulu Gök'ün Oğlu" anlamına gelen *Huo-lu-fu-lo* unvanını verdiler. Ch'iung-ch'i ise veliaht idareci anlamına gelen Huo-pei adlı bir unvan aldı. Her iki Kanglı idarecisi barış içinde yaşamaya başladılar. A-fu-chih-lo kuzeyi, Huo-pei ise güneyi idare ediyordu. Juan-juan hükümdarı onları yenmek ve yeniden devletine bağlamak için geldi ise de A-fu-chih-lo tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Neticede tou-lun ülkesini doğuya taşımak zorunda kaldı.

Bundan sonra gittikçe kuvvetlendiği anlaşılan A-fu-chih-lo'nun liderliğindeki Fu-fu-lo Devleti ekonomik açıdan da kalkınmaya başladı. Üstelik dış diplomatik destek arayarak Juan-juan'ları ortadan kaldırmak niyetinde olan Kanglı hükümdarı 490 yılında Soğd asıllı Yüe-chu'yu Çin başkentine göndererek iki ok ve vergi takdim edip şöyle dedi: "*Juan-juan'lar Çin imparatorlarının topraklarında çok yağmalar yaptılar. Biz onları tehdit ettik ise de dinlemediler. Bunun üzerine bizde onlara isyan ettik ve buraya geldik. Şimdi Juan-juan'ları cezalandırmalıyız.*"

Onların bütün iyi niyetine rağmen Tabgaç imparatoru Hsiao Wen, onlara inanmamış, durumu daha yakından anlamak için Yü-t'i adlı birini mukabil elçi olarak göndermişti. Arkasından yine Kanglı'ların idarecileri adı geçen Çin elçisi ile birlikte Pu-chie'yi gönderip

32 Pei Shih aynı yer; Wei Shu 103, aynı yer.

33 Pei Shih 98 ve Wei Shu 103, aynı yer.

yine vergi sunmuşlardı. Maksatları Juan-juan'lara karşı ittifak yapmaktı. Bu defa ikna olan Çin imparatoru Yü-t'i'nin yanına Ch'ang-shang'ı da katarak Kanglı'lara bir defa daha gönderdi. Her ikisine de işlemeli pantolon ve ceketler ile yüz top kumaş verilmesini emretti³⁴.

Onların Juan-juan'lardan kurtularak güçlenmeleri ipek yolu üzerindeki önemli bir merkez Turfan (Kao-ch'ang) üzerinde söz sahibi olmaları, Batı Türkistan'ın bir başka siyasi gücü Akhun'ların menfaatine dokunmuştu. Dolayısıyla Akhunlar, güneydeki Kanglı hükümdarı Ch'ung-ch'i'yi mağlup edip öldürdüler. Oğlu Mi-wu-t'u esir düştü. Dağılan boyların halkının bir kısmı Çin'e, diğer kısmı da Juan-juan'lara sığındı. Çin'e sığınanlar imparatorun emri ile Meng Wei tarafından Kao-p'ing-ch'eng'e yerleştirildiler (491-500)³⁵.

Bundan sonra Çinlilerin de Turfan ve batıya giden ipek yolları üzerinde söz sahibi olmak isteği ön plana çıkıyordu. Fakat, Akhunlar o sırada çok güçlü olduklarından böyle bir şey mümkün değildi.

Kuzeydeki Kanglı boylarının idarecisi A-fu-chih-lo'nun bölgesi ise iç çekişmeler yüzünden karışıklığa sürüklendi. Büyük oğlu babasının diğer karıları ile münasebette bulundu. Hatta babasını öldürmek için planlar kurduğunda onun tarafından öldürülerek ortadan kaldırılmıştı. Ancak, A-fu-chih-lo'nun zalimce idaresi yüzünden halk isyan edip onu öldürdü ve yerine devlet adamlarından Pa-li-yen'i reis seçtiler. Çin ile iyi ilişkiler tesis eden yeni Kanglı hükümdarı, Akhunlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Akhunlar, yeni hükümdarı tanımamışlar, daha önce esir aldıkları Mi-wu-t'u'yu Kanglı hükümdarı yapmak istemişlerdi. Halk, Pa-li-yen'i öldürüp Mi-wu-t'u'yu devletin başına geçirdi. Yeni hükümdar da Çin'e elçi gönderip vergi sundu. Sunulan hediyelerin miktarı bir külçe altın, bir külçe gümüş, altın çubuklar, yedi at ve on deve idi. Karşılığında Tabgaç imparatoru da Mu Jung-t'an'ı Kanglılara gönderip çeşitli kumaşlardan 60 parça sunulmasını emretti.

Akhun-Çin ülkeleri arasındaki münasebetlerle sıkışan Kanglılar, kuzey doğudan gelen Juan-juan'larla, Barköl (P'u-lei)'ün doğusunda savaşmak zorunda kaldı. Juan-juan hükümdarı Fu-t'u, Mi-wu-t'u'yu bozguna uğrattı. Mağlup olan Kanglılar yüz li batıya kaçtı. Fu-t'u, ordusuyla Hami şehrine kadar ilerledi. Bu esnada Kao-ch'ang'lılar Çin'e göç ediyorlardı. Onları karşılamak için gelen Çinli general Meng Wei'i gören Fu-t'u korkup geri çekilmeye başladı. Onların geri çekilişini gören Mi-wu-t'u, Juan-juan'lara ani bir baskın yapıp, dağıttı. Hatta Fu-t'u'yu savaş meydanında (Barköl'ün kuzeyinde) öldürdü. Saçını keserek Çinli general Meng Wei'e gönderdi. Arkasından Tung-cheng beyi Yü-liang'ı gönderip beş tane iyi at, altın, gümüş, samur ve deri yolladı. Çinliler de ona kırmızı ipeklilerden on dört parça, çeşitli işlemelilerden altmış top hediye ettiler³⁶.

34 Pei Shih, *aynı yer*; Wei Shu, *aynı yer*.

35 Pei Shih *aynı yer*; Wei Shu, *aynı yer*.

36 Pei Shih 98, s. 3273-3274; Wei Shu 103, s. 2310-2311.

Mi-wu-t'u, Mo-ho Ch'ü-fen Wu-yin Ch'ih-ho-ch'en'ı göndererek kendi ülke mahsullerinden sundu³⁷.

516 yılından (ya da o yıllarda) sonra Juan-juan'lar hükümdarları Ch'ou-nu önderliğinde, ona ağır bir darbe vurup savaş meydanında öldürdüler. Feci bir ölüm oldu. Onu yakalayıp başı yere gelecek şekilde iki bacağından atın eyerine bağladılar. Bu suretle başı yere sürtünerek öldürülmüş ve vernik sürülerek kafatasından içki tası yapılmıştır.

Onun ölümü üzerine Kanglı halkının hepsi kaçarak Akhunlara sığındı. Birkaç sene sonra Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu'ya kendi ülkesine dönmesi için izin verildi. Bundan sonra Kanglı Devletinin başına o geçti. Çin'e elçi göndererek münasebette bulundu. Karşılığında Çinliler Yü K'ai'ı yollayarak, İ-fu'ya devlete açan kral ve batı denizi eyaletini Çin adına batı sınırlarını koruyan general unvanını sundular.

İ-fu'nun sayesinde Kanglı'lar bir kez daha Juan-juan'ları bozguna uğrattı. Bu sefer Juan-juan hükümdarı P'o-lo-men, Liang-chou'ya kaçtı.

522 yılında İ-fu, Çin'e elçi gönderip vergi sunarak, kırmızı boyalı, perdeli ve yastıklı, elle çekilen araba istedi. Kendisine buna ilave olarak beş tane mahmuz, kumaştan yelpaze, beş yeşil eyer, beş vernikli kapı, on davul boynuzu (tokmak) verilmesini arzu edince hepsi gönderildi.

Juan-juan'larla yaptığı ikinci savaşı kaybeden İ-fu, geri döndüğünde kendi küçük kardeşi Yüe-chü tarafından öldürüldü. Bu sefer onun öldürdüğü hükümdarın oğlu Pi-shih, onu öldürüp kendi tahta geçti. 540 yılında o da Juan-juan'lara yenilmekten kurtulamadı. Tahta çıkan Yüe-chü, 536 yılında Juan-juan'lara tekrar yenilince Yüe-chü'nün oğlu Ch'ü-pin, kaçıp Çin'deki Wei Devletine sığınmıştı. Doğu Wei Devletinin Hsien-wu adlı prensi imparatoruna rica ederek, onun ve etrafındakilerin Çin'e sığınmalarının kabulünü sağladı. Kanglı prensi ve kuzey güvenliğini kuran general unvanlarını alan Ch'ü-pin, az sonra hastalanıp öldü³⁸.

Neticede Kanglı adı Ting-ling'in yerini aldıktan sonra 536 yılına kadar varlığını sürdürdü. Onların yerine bahsettiğimiz tarihlerde Töles ana boy grup adı ortaya çıktı. Töles boy grubu kaynaklara göre Moğolistan'daki Tola Irmağından Kafkas Dağlarının kuzeyine kadar geniş alanda dağınık yaşıyorlardı. Kanglılar, Ting-ling'lerden aldıkları mirası Töleslere aktardılar. Böylece varlığından haberdar olduğumuz Töleslerden zamanımız Türk Dünyasını oluşturan boyların alt yapısı meydana geldi. Bu duruma göre Kanglıların, Ting-lingler ile Tölesler arasında köprü vazifesini gördüğünü anlamak mümkündür. 11. yüzyılda Aral Gölünün kuzey ve doğu taraflarında Kıpçak boyları arasında karşımıza çıkan Kanglı boyu daha sonra başta Kazak topluluğu arasında olmak üzere günümüze kadar ulaşma başarısını göstermiştir.

37 not 27 ve de Enoki, *aynı eser*, s. 153.

38 Wei Shu 103, s. 2311-2312; Pei Shih 98, 3275.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Kaynak Eserler

- Wei Shu魏書 (Wei Shou/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
- Chou Shu周書 (Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
- Pei Shih 99 北史 (Li Te-lin/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
- Suei Shu隋書 (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)
- Chiou T'ang Shu舊唐書 (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)
- Hsin T'ang Shu新唐書 (Ou Yang-hsiou/ 1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)
- T'ung Tien通典 (Tu Yu/805) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)
- Ts'u-fu Yüan-kuei册府元龜 (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/ 1005-1013) (Chung-hua Shu-chü yayınevi baskısı, T'ai-pei 1981)
- Wen-hsien T'ung-k'ao文獻通考 (Ma Tuan-lin/ 1254), (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)

Telif Eserler

- Enoki, K., "On the Nationality of the Ephtalites", *Studia Asiatica*, Tokyo 1998, s. 140-143.
- Esin, Emel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, İstanbul 1978.
- Kuo-chien, Fan, *Pei Wei Yü Juan-juan Yen-chiou*, Tai-pei 1988.
- Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Bellekten*, XII/48 (1948), 795-833.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1993.
- Salgarulı, K., *Dunhu-Kaoçı*, Almatı 1999.
- Taşgılı, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları*, Ankara 2004.
- Türkeli, Cevat, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Haçlı Devletlerinde (*Outremer*) Kullanılan Unvanlara Dair

About the Titles Used in The Crusader States (*Outremer*)

Ebru Altan*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: E.A. 0000-0003-4246-7672

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ebru Altan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: efaaltan@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 27.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
22.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
26.06.2020

Kabul/Accepted: 26.06.2020

Atıf/Citation:

Altan, Ebru. "Haçlı Devletlerinde (*Outremer*)
Kullanılan Unvanlara Dair." *Tarih Dergisi - Turkish
Journal of History*, 71 (2020): 67-81.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.005>

ÖZ

Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) sırasında ve sonrasında Doğu'da Latinler tarafından kurulmuş olan ve outremer şeklinde ifade edilen dört Haçlı Devleti, hükümdarın taşıdığı hâkimiyet unvanına bağlı olarak krallık, kontluk, prinkepslik gibi farklı isimlerle anılmıştı. Kudüs'ün ilk Latin hükümdarı taçlandırılmadığı için yaygın olarak prinkeps unvanını kullanmış; fakat 1100 yılından itibaren krallığın hükümdarları resmen kral sıfatını taşımışlardır. Feodal bir yapıya sahip olan bu Latin devletlerinde kralın vasalları olan iktâ sahibi asiller lord, senyör, baron gibi farklı unvanlarla tanımlanmıştır. Bu devletlerin en önemli idarî birimlerinde yer alan seneşal, konnetabl, marşal, çemberlayn ve şansölye olarak adlandırılan yüksek memurların unvanları da kendi içinde hiyerarşik bir sıraya sahip olmuştur. Bu yazıda Kudüs Krallığı, Urfa Kontluğu, Trablus Kontluğu ve Antakya Prinkepsliği olarak adlandırılan Haçlı Devletlerinde kullanılmış olan hâkimiyet ile asalet ve memuriyet unvanları kaynakların verdiği bilgiler ışığında ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Haçlı Devletleri, Outremer, unvan, asalet, memuriyet

ABSTRACT

The four major Crusader States (*Outremer*), founded in the East by the Latins due to the First Crusade, were called a kingdom, county or principality depending on their ruler's title. The first ruler of the Crusader Kingdom adopted the title of princeps instead of king. Officially, from the year 1100, rulers of the Kingdom carried the title of king. In these Latin States with a feudal structure, the nobles who were vasals of the king were designated as lord, seigneur or baron. Also, high officers in the most important administrative units of the *Outremer* were called seneşal, konnetabl, marşal, çemberlayn and şansölye in a hierarchical order. This paper examines the titles of sovereignty, nobility and office holder used in the Crusader States of the Kingdom of Jerusalem, the Principality of Antioch, the County of Edessa and the County of Tripoli.

Keywords: Crusader States, Outremer, title, nobility, official

XI-XII. yüzyıllarda Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin’de Latinler tarafından kurulan ve Haçlı Devletleri (*Outremer*, deniz aşırı ülke) olarak adlandırılan siyasî teşekküllerin idarî yapıları birbirine benzer olsa da bu devletler, hükümdarın taşıdığı hâkimiyet unvanına bağlı olarak krallık, kontluk, prinkepslik gibi farklı isimlerle anılmışlardır. Bunun yanında, günümüzde feodalizm olarak adlandırılan sisteme benzer bir idarî yapıya sahip olan söz konusu Latin (Frank) devletlerinde kralın doğrudan vasalları olan asillerin taşıdığı sıfatlar ile yüksek memuriyet unvanları da kendi içinde hiyerarşik bir sıraya sahipti. Bu yazıda Birinci Haçlı Seferi sayesinde Doğu’da kurulan Haçlı Devletlerinde kullanılmış olan hâkimiyet, asalet ve memuriyet unvanları ele alınacaktır.

Kudüs’ün İlk Latin Hükümdarı Godefroi’nın Unvanları (*Prinkeps, Advocatus*)

Kudüs’ün Latinler tarafından işgalinin (15 Temmuz 1099) ardından burada kurulan idarî sistem başlangıçta oldukça karışık bir durum arz ettiği için bu devletin ilk Haçlı hükümdarının kullanacağı unvan tartışma konusu olmuştu¹. Bazı liderler *Tanrı’nın Krallığı* olarak addedilen bu topraklarda doğrudan papa tarafından idare edilecek teokratik bir sistem düşünmüşlerdi. Fakat devlet, teokratik değil monarşik bir krallık şeklinde gelişme gösterecek, papalık da bunu takip eden süreçte Haçlı Devletlerinin hamisi olmaya devam edecektir.

Filistin’de Hz. İsa’nın mirası olarak görülen krallığa (*regnum*)² bir hükümdar (*rex*) seçmek için 17 Temmuz 1099’da yapılan toplantıda, özellikle din adamları Hz. İsa’nın acı çektiği, dikenli taç giydiği bu topraklara bir kral seçilmesinin doğru olmadığını ileri sürüp bunun yerine *Tanrı’nın Krallığı*’nı (*Regnum Dei*) koruyacak bir *savunucu* (*advocatus*) seçilmesini istemişlerdi. Bu yüzden Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles kendisine krallık teklif edilince Kudüs’e, *İsa’nın Krallığı*’na, bir kral seçme fikrinin günahkârlık olacağı düşüncesiyle bu unvanı kabul edemeyeceğini belirtti. Bunun üzerine 22 Temmuz’da yapılan toplantıda Aşağı Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon Kudüs’ün ilk hükümdarı seçildi; ama bu tartışmalı unvanı almaktan çekinerek kral olarak taçlandırılmayı kabul etmedi. Bu yüzden taçlandırılmadığı için kral unvanını taşımasa da resmen bir krallığın hükümdarı olmuştu. Runciman³ gibi bazı tarihçiler Godefroi’nın, dindarlığı sebebiyle Kudüs’te kilisenin yüksek hâkimiyetini kabul ettiği için kral unvanını almadığını düşünürler; ama onun bu noktada politik davranıp din adamlarıyla çatışmaktan veya kiliseyle yetki konusunda karşı karşıya

1 Papanın Haçlı ordusundaki temsilcisi, Le Puy Piskoposu Adhemar bir süre önce ölmüştü. Yeni Papalık Legatı Daimbert ise ancak Eylül 1099’da Doğu’ya ulaşacaktı.

2 Papa II. Urbanus, 1095 yılında Clermont’ta Haçlı Seferi çağırısı yaparken herkesi *Tanrı’nın Krallığı*’nı kurtaracak bir sefere davet etmişti, Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, *RHC occ.*, III, Paris 1866, s. 324.

3 St. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, terc. F. Işıltan, Ankara 1989, s. 226.

gelmekten kaçınmış olması mümkündür⁴. Öte yandan Ortaçağ politik anlayışına göre meşru bir kral olabilmek için papa veya imparator gibi evrensel bir gücün bu konuda yetki vermesi hususunda bir gereklilik de söz konusuydu⁵.

Godefroi de Bouillon (1099-1100) Kudüs Krallığı'na hükümdar seçildikten sonra, kaynaklarda Avrupa'da kullandığı dük unvanının yanı sıra daha çok prinkeps olarak anılmıştır (*dux et princeps Ierusalem, princeps regni* veya *prinkeps civitati*). O, ismen kral olmasa da *Tanrı'nın Krallığı'nın*, Haçlı liderleri tarafından yapılan bir seçim yoluyla Tanrı tarafından belirlenmiş hükümdarı olarak görülmüştü. Godefroi, prinkeps unvanının yanı sıra kaynaklarda "Kutsal Mezar'ın Savunucusu" (*Advocatus Sancti Sepulchri*) olarak da tanımlanmıştır⁶.

Prinkeps: Latince kökenli *princeps* kelimesi "birinci, önde gelen, hükümdar" gibi anlamları ifade ediyordu. Avrupa'da hanedanın erkek üyelerine verilen bir soyluluk unvanı olan prens kelimesi de bu kökenden türemiştir. Fakat günümüzde de kullanılan prens tabiri ile prinkeps kelimesinin tamamen aynı anlamı ifade ettiğini söylemek doğru olmaz. Bu tabir, Roma imparatorlarının resmî unvanı olarak, "eşitler arasında birinci" (*primus inter pares*) anlamında, ilk kez İmparator Augustus (M.Ö. 27- M.S. 19) tarafından kullanılmıştı. Roma tarihinde Augustus ve Diokletianus'un (285-305) saltanatı arasında kalan ve kendilerini *princeps* olarak adlandıran imparatorların dönemi de *principat* (*principatus*, imparatorluk) olarak anılmıştır⁷. Zaman içinde değişime uğrayan prinkeps terimi, Haçlı Seferleri döneminde, belirli bir bölgede tam tasarruf hakkına sahip bağımsız bir toprak sahibi için kullanılırdı. Bununla beraber Birinci Haçlı Seferi'nin çağdaş kaynakları bu sefere kumanda eden liderleri tanımlarken de sık sık adı geçen terimi kullanmışlardır⁸. Ayrıca Haçlı ordusunda yer alan diğer

4 *Gesta Francorum*, nşr. ve trc. R. Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979, s. 92 vd; Raimundus Aguilers, *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem, RHC occ.*, III, Paris 1866 s. 295 vd., 301 / trc. H. Hill-L. Hill, *Raymond d'Aguilers, Historia Francorum* Philadelphia 1968, s. 121 vd., 129; Fulcherius, *RHC occ.*, III, s. 361; *Lignages d'Outremer, RHC Louis*, II, s. 441; J. Riley-Smith, "The Title of Godfrey of Bouillon", *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 52 (1979), s. 83-86. Haçlı Seferi'ne katılmamış olup XII. yüzyılın ilk yarısında seferin görgü tanığı anonim bir müellife ait olan *Gesta Francorum*'u temel alarak Kuzey Fransa'da I. Haçlı Seferi tarihini yeniden yazan Guibertus, Baldericus, Robertus adlı üç keşiş (E. Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi*, Ankara 2018, s. xviii) tarafından kaleme alınan eserlerde Godefroi kral (*rex*) olarak zikredilmiştir. Bkz. *Robert the Monk's History of the First Crusade, Historia Iherosolimitana*, trc. C. Sweetenham, Aldershot 2005, s. 202; A.V. Murray, *The Crusader Kingdom of Jerusalem: A Dynastic History*, 1099–1125, Oxford, 2000, s. 69 vd.

5 R. Hiestand, "Some Reflections on the Impact of the Papacy on the Crusader States and the Military Orders in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *The Crusades and the Military Orders*, ed. Z. Hunyadi -J. Laszovsky, Budapest 2001, s. 10 vd.

6 *Gesta Francorum*, s. 92; Fulcherius, *RHC occ.*, III, s. 361; Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis*, nşr. ve trc. S. B. Edgington, *Albert of Aachen. Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007, VII, 30; Murray, s. 70.

7 *Princeps* ve *principatus* terimleri hakkında bkz. J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1976, s. 849-51.

8 Bkz. *Gesta Francorum*, s. 13, 36, 93, Fulcherius, *RHC occ.*, III, s. 245vd., 332, 348, 357; Raimundus, *RHC occ.*, III, s. 267. Ordunun liderleri için prinkeps yerine bazen *maiores* veya *seniores* gibi terimler de kullanılmıştır (*Gesta Francorum*, s. 18, 30, 35). Birinci Haçlı Seferi ordularında prinkeps unvanının kullanımı hakkında geniş bilgi için bkz. C. Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, Leiden, 2008, s. 213-241.

seçkin asiller için de bu sıfat (*principes noblissimi*) söz konusu olmuştur. Bu sebeple liderleri, diğer önde gelen asillerden ayırt etmek için prinkeps unvanı genelde *büyük* anlamında başka sıfatlarla beraber (*principes maiores*) kendini göstermiştir⁹.

Böylece genelde hem Haçlı Seferi'nin liderleri hem de ordudaki diğer önde gelen asiller için prinkeps unvanı kullanıldığından Godefroi, Kudüs hükümdarı olunca üstünlüğü vurgulanarak “Kudüs'ün en yüce prinkepsi” (*summus princeps Ierusalem*) olarak tanımlanmıştır¹⁰. Onun kardeşi Baudouin de Boulogne, Urfa'ya geldikten sonra (Şubat 1098) prinkeps (*principe Baldwino, princeps Balduinus*)¹¹ sıfatıyla tanımlanmış; daha sonra Kudüs'te taçlandırıldıktan (11 Kasım 1100) sonra da kral unvanının yanı sıra bazen yine *princeps (magnificus princeps)* şeklinde anılmıştır¹².

Bundan başka Norman lider Bohemud Antakya'da, yeğeni Tankred ise Galilaea'da hâkimiyet kurduktan sonra bağımsız olduklarını vurgulamak için bu unvanı kullanmışlardı. Güney İtalya'da önce Lombard liderler tarafından kullanılan bu unvanı daha sonra adı geçen bölgeyi işgal eden ve papalıktan başka hiçbir yüksek hâkimiyeti tanımayan Norman reisleri de kullanmıştı. Bu sebeple Antakya'nın zaptından sonra burada hâkimiyet kuran Bohemund, kendi bölgesinde tüm otoriteyi elinde bulunduran bağımsız bir hükümdar olduğunu, Batı Avrupa'da veya Yakındoğu'da herhangi bir hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında bulunmadığını gösterecek şekilde prinkeps unvanını (*princeps Antiochie*) benimsemişti. Bu sebeple buradaki Haçlı Devleti literatürde küçük bir egemen devlet anlamında genellikle prinkepslik (*principat, principatus*) olarak anılmıştır¹³.

Advocatus (savunucu): Godefroi, Kudüs hükümdarı olarak prinkeps unvanını benimserken “Kutsal Mezar'ın Savunucusu” (*Advocatus Sancti Sepulchri*) olarak da anılmıştı. Bazı tarihçilere göre bu unvan, onun kilisenin hâkimiyetini kabul ettiğini ve yetkisinin kilise adına mukaddes yerlerin savunulmasıyla sınırlı olduğunu göstermiştir¹⁴. Papa II. Urbanus vefatından kısa süre önce (29 Temmuz 1099) Pisa Piskoposu Daimbert'i legatlık yetkisi ve önemli bir deniz gücüyle beraber Doğu'ya göndermişti. Godefroi'nun hükümdar seçilmesinden bir süre sonra (Eylül 1099) Laodikeia'ya ulaşan Daimbert, buradan Antakya Prinkepsi Bohemund ve Urfa Kontu I. Baudouin ile birlikte Kudüs'e gitmişti (21 Aralık). Ardından Arnulf'un azlini takiben Kudüs patriği seçilmiş (1 Ağustos) ve 1099

9 Raimundus, *RHC occ.*, III, s. 272. Kaynaklarda bazen Musul Valisi Kürboğa, Danişmedli Gümüştegin Gazi gibi Müslüman lider ve hükümdarlar da *princeps* olarak adlandırılmıştır, bkz. Albertus, IV, 12, VII, 27.

10 Albertus, VI, 48. Bazen de *magnificus princeps*: Albertus, VII, 30; VI, 37.

11 Albertus, III, 17; IV, 6. Baudouin 1100 yılında Kudüs kralı olunca Urfa'yı kendisine iktâ ettiği akrabası II. Baudouin de prinkeps olarak adlandırılmıştır (*princeps Rohas* veya *principis Rohas civitatis*, Albertus, IX, 40; XII, 31).

12 Fuchorius, *RHC occ.*, III, s. 367; Albertus, VII, 42; Willermus, *RHC occ.*, III, s. 387; Kostick, s. 228.

13 Albertus, V, 26; Willermus, *RHC occ.*, III, s. 755; Altan, *Antakya*, s. 99.

14 J. L. La Monte, *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291*, Cambridge 1932; Runciman, I, s. 226; J. Prawer, *The Crusaders' Kingdom*, London 2001, s. 37.

yılındaki Noelde Kudüs'te Godefroi, Antakya'da Bohemund'un hâkimiyetini törenle tasdik etmişti¹⁵. Her ne kadar Godefroi, 120 gemiden oluşan Pisa filosunun desteğini alabilmek için daha sonra patriğe bazı tavizler vermek zorunda kalsa da bu üç lider kendilerini onun vasalı olarak görmemişlerdi. Ama Daimbert, başında patriğin bulunduğu teokratik bir sistem hususundaki arzusunu açıkça ifade etmiş ve bu konuda çaba göstermiştir. Anlaşılan, prinkeps unvanı Godefroi'nın kiliseye tâbi bir görevli olmaktan ziyade gerçek manada bir hükümdar olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumda hükümdarlık unvanı *princeps* olan Godefroi'nın *advocatus* olarak da anılması aslında kilisenin ve Hıristiyan toplumun müdafaası hususundaki sorumluluğuna işaret etmektedir. Bütün Hıristiyan hükümdarlar Latin Kilisesi'ni korumakla görevliydi; özellikle Alman imparatorları, taçlandırma merasimi sırasında Roma Kilisesi'nin koruyucu ve savunucusu olacaklarına dair yemin ederlerdi. Roma geleneğinde *advocatus* (veya *defensor*, savunucu) kelimesi imparator, kral ve prinkeps unvanlarıyla birlikte sıkça kullanılmıştı¹⁶.

Bununla beraber Godefroi'nın kendisinin *advocatus* unvanını nadiren kullandığı anlaşılıyor. Papa II. Urbanus'un halefine hitaben Eylül-Ekim 1099'da Laodikeia'da (Lâzikiye) yazılan bir mektupta bu unvana rastlanır. Papalık legatı olarak Doğu'ya gönderilen Daimbert Laodikeia'ya ulaştığında orada bulunan Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles ile beraber bu mektubu yazmış ve o sırada Kudüs'te olan Godefroi'nın adı da mektuba dâhil edilmişti; ama bu onun imzasını taşıyan resmî bir belge değildi¹⁷. Bununla beraber, Godefroi ve Baudouin'in Haçlı Seferi hakkında bilgi veren ve seferden geri dönenlerden aldığı bilgileri de kullanarak XII. yüzyılın ortalarına doğru Laurence de Liège tarafından yazılmış olan *Gesta episcoporum Virdunensium* adlı eserde Godefroi'nın Kudüs Krallığı'na hükümdar seçildiği; fakat onun kral olarak değil *advocatus* olarak anıldığı görülmüştür¹⁸. Sadece Godefroi değil onun haleflerinin de bu tür koruma ve savunma anlamı içeren unvanlar kullandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Godefroi'nın halefleri I. Baudouin (1100-1118), II. Baudouin (1118-1131) ve I. Amaury (1162-1174), kral (*rex*) unvanlarının yanı sıra “Kutsal Mezar ve Kudüs'ün savunucusu”, “Hıristiyanlığın savunucusu”, *defensor* ve *advocatus* gibi unvanlarla anılmışlardır. Sonuçta Kudüs'te dini olmayan bir monarşinin temelleri atılırken krallığın idaresi ve Hıristiyan toplumun savunulup korunması görevini üstlenmiş olan Godefroi, hâkimiyet yetkisinin doğrudan Tanrı'dan alınmış olduğunu vurgulayacak şekilde prinkeps unvanını, kiliseye karşı sorumluluğunu göstermesi açısından da “savunucu” (*advocatus*) unvanını benimsemiştir¹⁹.

15 Albertus, VII, 6-7; Wilemus, *RHC occ.*, III, s. 385-387 / terc. Krey, I. s. 400-403.

16 Riley-Smith, “The Title of Godfrey of Bouillon”, s. 86; Murray, s. 75vd.

17 Riley-Smith, “The Title of Godfrey of Bouillon”, s. 83.

18 Bkz. Murray, s. 71 vd.

19 Murray, s. 73, 77.

Kral (rex) Unvanının Kullanılması ve Kralın Yetkileri

1100 yılında Godefroi'nın vâris bırakmadan ölümü üzerine Filistin'e davet edilen kardeşi Urfa Kontu I. Baudouin, dünyevi bir monarşiyi savunuyor, ama krallıktaki en yüksek dinî otorite tarafından tanınmayı da önemsiyordu. Bu durum, kendisine yarı ilahi bir güç kazandıracak olan krallık yetkisini doğrudan Tanrı'dan aldığı somut ve resmî bir göstergesi olacaktı. Öte yandan kral unvanı hem Galilaea bölgesinde prinkeps unvanıyla bağımsız bir hükümdar gibi davranan ve Patrik Daimbert'in müttefiki olan Norman lider Tankred'e karşı kendisine bir üstünlük getirecek, hem de kiliseden bağımsız bir hükümdar olduğunu ortaya koyacaktı. Sonunda Baudouin de Boulogne, bazı itirazlara rağmen 1100 yılının Noelinde Bethlehem Kilisesi'nde yapılan törenle Patrik Daimbert tarafından taçlandırılarak resmen kral unvanını aldı. Bunu takiben Kudüs kralları kaynaklarda *Jerusalem Latinorum rex* olarak tanımlanmışlardır²⁰.

Kral I. Baudouin (1100-1118), bazı çağdaş Avrupa monarşilerinin aksine yetkileri merkezde toplamak yerine asilleriyle paylaştı. Kral devletin en yüksek ve itibarlı mevkiinde bulunsa da yetkileri sınırsız değildi; yasama ve yargı güçlerini elinde bulunduran ve asillerden oluşan bir feodal konsil vardı: Yüce Divan (*Haute Cour* bazen *curia generalis*, *curia regis*) “En Yüksek Anayasa Mahkemesi” veya “Yüksek Adalet Divanı” olarak krallıktaki en etkili kurumdu. Kudüs krallık tahtı bazen seçimle bazen de intikal yoluyla elde edilebiliyordu. Asiller ve piskoposların devletin başı olarak seçtiği kralın konsil tarafından onaylanması ve tanınması gerektiğinden seçimden sonra konsilde yapılan bir törenle resmen görevine başlardı. Bu toplantıda konsil üyeleri yeni krala hizmet ve sadakat yemini ederlerdi. Böylece Yüce Divan tarafından tanınmış olan kral, eşitler arasında birinci (*primus inter pares*) addedilirdi. Kral, yüksek divanın başkanı, ordunun başkumandanı ve merkezi idarenin sorumlusuydu. Yüksek memurları atar, vasallarına iktâ edilen toprakların satılmasına veya başkasına devredilmesine mani olabilir, dul kalan vârislere koca seçebilirdi. Bunun dışında Yüce Divan bir hukuk ve yargı kurulu olarak toplanacak vergilerden, askerî seferlerin onaylanmasına, para basma vs. işlerine kadar her konuya müdahilirdi. Danışma meclisi gibi krala tavsiyeler verir, bazen görüş ayrılığı yüzünden kralla anlaşmazlığa düşebilirdi. *Haute cour* ayrıca cinayet, ihanet ve kölelerin serbest bırakılması, dirliklerin satılması, feodal anlaşmazlıklar gibi ceza davalarıyla da ilgilenirdi. Fakat asil olmayan Frank vatandaşlarının davalarına büyük şehirlerdeki “Burjuva Mahkemeleri” (*bourgeois*, vatandaş) bakardı; bu mahkemenin başkanı ise şehrin viskontu (reis) idi²¹.

Kont ve Haçlı Kontlukları: Latince *comes* (refakatçi, gözetmen) kelimesinden gelen kont terimi, Roma İmparatorluğu zamanında saraydaki bazı ileri gelen memurlara, yüksek

20 Fulcerius, *RHC occ.*, III, s. 382; Albertus, VII, 43; Murray, s. 95 vd.

21 La Monte, s. 87-106; Runciman, II, s. 250 vd.; Işın Demirkent, “Kudüs Krallığı'nda Devlet İdaresi”, *Haçlı Seferleri Tarihi, Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, İstanbul 2007, s. 249-255.

mevki sahibi kişilere verilen onur unvanıydı. Roma idarî geleneğini büyük ölçüde devam ettiren Frank Devleti'nde (Merovenjiyen - Karolenjiyen) en yüksek memurların yanı sıra yerel komutan ve yargıç gibi yüksek mertebedeki görevlilere de bu unvan verildi. Fakat ilk Frank kralları zamanında bazı kontların belirli bir görevi yoktu; bunlar krala bağlı olarak onun emirlerini yerine getiren kimselerdi. Bu unvanın ifade ettiği anlam X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar bir hayli değişiklik gösterdi. Feodal gelişmeyle beraber seçkin bir kraliyet memuru olmaktan çıkan kont, kendisine veraset yoluyla intikal eden sınırlı bir bölgede vasal statüsünde hüküm süren bir kişiydi. Fakat, toplumda ayrı bir sosyal sınıf olan ve aristokrasiyi oluşturan lordlardan bazıları, bu sınıfa dâhil olmakla beraber kendilerine intikal eden bir kontluğa sahip olmasalar da kont unvanını aldılar. XII. yüzyılda orta statüdeki bir lord, kont unvanını alabilirdi²².

Urfa ve Trablus'da kurulan Haçlı Devletlerinin²³ hükümdarları kont unvanıyla anılmışlardı. Urfa Kontluğu'nun kurucusu olan Baudouin de Boulogne, ailesinden kendisine toprak mirası kalmadığı için dini mesleğe yönelmiş olsa da Haçlı Seferi'nden bir süre önce şövalye olmak için kiliseden ayrılmış ve ağabeyi Godefroi de Bouillon'un hizmetine girmişti²⁴. Bu dönemde en geç 1096 yılında Godefroi'nın Lorraine'deki (Lotharingia) vârisi olarak tanınmış olan Baudouin, ayrıca Verdun Piskoposluk bölgesine²⁵ ait olan toprakların kontu seçilmişti. Godefroi de Bouillon Haçlı Seferi'ne çıkmadan önce kendi kontrolündeki Verdun Kontluğu'nu Piskopos Richer'e teslim etmişti. Bunun üzerine, bölgesindeki kontu tayin etme hakkına sahip olan piskopos da Verdun Kontu unvanını Baudouin'e vermişti. Fakat Baudouin kısa bir süre sonra ağabeyi ile birlikte Doğu'ya sefere gitmeye karar vererek kontluğu piskoposa teslim etti. Çünkü Godefroi Haçlı Seferi için para sağlamak amacıyla Lorraine bölgesindeki topraklarını satmış veya ipotek ettirmişti. Bu durumda başka dayanağı kalmayan Baudouin, piskoposluk bölgesinin kontu olarak bağımsız hareket etme fırsatı bulamazdı. I. Baudouin Mart 1098'de Urfa'da hükümdar olduktan sonra da kont unvanını benimsemişti²⁶.

Trablus Haçlı Kontluğu'nun temellerini atan Birinci Haçlı Seferi liderlerinden Toulouse Kontu Raymond de St. Gilles'in Doğu'daki halefleri de onunla aynı unvanı taşımış ve 1109'da kurulan devlet kontluk olarak anılmıştır. Fakat Antakya Prinkepsliği gibi, bu iki

22 Niermeyer, s. 204-206.

23 Latince *Comitatus Edessanus* ve *Comitatus Tripolitanus* şeklinde anılan Urfa Kontlu ile Trablus Kontluğu, Willermus, *RHC occ.*, III, s. 755; Jacques de Vitry, "*Historia Iherosolimitana*", *Gesta Dei per Francos*, ed. J. Bongars, I/2, Hanoviae, 1611, p. 1068-1069.

24 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK-Ankara 1990, s. 1 vd.

25 Verdun Piskoposu Haimont (990-1024) ve haleflerine kont unvanı bağlı oldukları Kutsal Roma Germen İmparatoru III. Otto tarafından (996-1002) verilmişti.

26 Murray, s. 34 vd. Haçlı Seferi sırasında Baudouin'in ordusunda vaiz olarak yer alan ve kontluğun kuruluş aşamasına şahit olan Fulcherius (*RHC occ.*, III, s. 367, 374) efendisini lord (*dominus*) ve kont (*comitis Balduini*) olarak tanımlamıştır. Baudouin Urfa'ya hâkim olduktan sonra dük (*dux*) unvanıyla da zikredilmiştir (*Baldwinus dux civitatis Rohas*, Albertus, VII, 31, 33).

kontluk da doğrudan doğruya Kudüs Krallığı'na bağlı değildi; aslında toprakları teorik olarak da krallığın bir parçası sayılmıyordu; daha ziyade kralının üstünlüğünü tanıyan müttefik devletler statüsündeydiler. Kudüs kralı, Doğu'daki bütün Frank Devletlerinin yüksek hâkimi olarak görülse de Kudüs'te ancak kudretli bir şahsiyet hüküm sürdüğü zaman kontlara bunu fiilen (de facto) kabul ettirebilmişti; yani bu kontlarla Kudüs kralları arasında ilişkilerde daha ziyade kişisel anlaşmalar veya bağlar belirleyici olmuştu. Krallığın ilk dönemlerinde kontlar krala sadakat yeminiyle biat ederek onun yüksek hâkimiyetini tanımışlardı, ama bu üstünlük kralın unvanından dolayı değil şahsi gücünden kaynaklanmıştı. Kral, bu Haçlı Devletlerini Müslümanlar veya Bizans tarafından bir dış tehdit söz konusu olduğunda koruyan, liderler arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapan üstün bir konumdaydı. Ayrıca krallar, Doğu'daki Latin hükümdarlardan birinin esareti sırasında ya da çocuk yaşta olması sebebiyle baronların daveti üzerine nâip sıfatıyla devletin sorumluluğunu üstlenmiş, vasilik yapmış veya genç vâriselerin evlendirilmesi gibi bazı yetkileri de kullanmıştır. Urfa ve Trablus Haçlı kontları dış işlerinde bağımsız olup savaş, barış ve anlaşma yaparken kralın rızasını almak zorunda değillerdi; ama savaş zamanında kralla iş birliği içinde olurlardı. Mesela Trablus Kontu III. Raymond (1152-1187), Hittin Savaşı (1187) öncesinde Selâhaddin Eyyûbî ile barış yapmış olduğu halde kralla beraber adı geçen savaşta yerini almıştı.

Kudüs Krallığı'ndan daha önce kurulmuş bağımsız bir devlet olan Urfa Kontluğu'nun ilk hükümdarı I. Baudouin (1098-1100), ağabeyi Godefroi'nin halefi olmak üzere Filistin'e giderken akrabası II. Baudouin du Bourg'u vasalı sıfatıyla Urfa'nın idaresiyle görevlendirmişti (1100). Aynı şekilde daha sonra II. Baudouin Kudüs kralı olurken (1118) Urfa'yı kendisine vasallık yemini eden Joscelin de Courtenay'e iktâ etmişti. Kudüs'ün ilk kralları Trablus üzerinde de yüksek hâkimiyet kurmuşlardı. 1109 yılında Trablus ele geçirildiğinde Raymond de St. Gilles'in oğlu Kont Bertrand, Kral I. Baudouin'e vasallık yemini ederek Trablus'un hâkimi olmuştu; fakat Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos (1081-1118) ile de şahsen müttefikti. Daha sonra Trablus Kontu Pons, 1122 önce Kral II. Baudouin'e, 1131 yılında da Kral Foulque'a karşı vasallık statüsünü terk etmeye kalkışsa da ilkinde kendi divanının zoruyla, ikincisinde de mağlup olarak tekrar Kudüs kralına itaat arz etmek zorunda kalmıştı²⁷. Kral Amaury ise 1164-1171 yılları arasında çocuk yaştaki Trablus Kontu III. Raymond'un en yakın erkek akrabası olarak niyabetini üstlenmişti. Fakat III. Raymond büyüyünce kralın yüksek hâkimiyetini kabul etmedi, üstelik eşinden dolayı Galilaea Prinkepsi unvanını da taşıyordu.

Antakya Prinkepsi Bohemund (1098-1111) ve halefleri ise hiçbir zaman Kudüs kralını metbu olarak görmemişlerdi. Fakat Kudüs kralları metbu sıfatıyla olmasa da gerektiği zaman yüksek divanın kararıyla Antakya'da nâiblik görevini üstlenmişlerdi. Nitekim Kral II. Baudouin (1100-1118), Roger de Salerne'in 1119 yılında Artuklu İlgazi (1106-1122) ile

27 Bkz. Fulcherius, III, 11; Willermus, XII, 17; XIV, 4-5.

yapılan Kanlı Meydan Savaşı’da hayatını kaybetmesi üzerine ülkenin güvenliği söz konusu olduğundan Antakya’daki baronların davetiyle niyâbet görevini üstlenmişti. 1126 yılında prinkeşpliğin meşru vârisi II. Bohemund Doğu’ya gelince de devleti ona teslim etmişti. Ancak kızı Alice ile evlendirdiği II. Bohemund, kısa süre sonra Kilikya’da Danişmendiler ile savaşta ölünce (1130) kral, bu kez torunu küçük Prenses Constance’ın vasisi olarak baronların daveti üzerine bir kez daha aynı görevi üstlenmişti²⁸.

Asalet Unvanları: *Lord, Senyör, Baron*

XII. yüzyılda Kudüs Krallığı, Batı Avrupa’daki çağdaş birçok devlet gibi, asiller tarafından idare edilen çok sayıda yarı bağımsız bölgeden oluşmaktaydı. Latinler tarafından Doğu’da kurulan idarî yapı, Ortaçağ Avrupa’sındaki düzenin benzeri olmakla beraber elbette farklılıklar arz ediyordu²⁹. Ülkenin Tanrı’ya ait olduğu ve kralın onun arzusuyla hüküm sürdüğü anlayışının hâkim olduğu sistemde kral piramidin en üstünde yer alsa da kiliseye karşı sorumluydu. İlk 30 yıl içinde Müslüman hâkimiyetindeki şehirlerin ve kalelerin ele geçirilmesiyle krallığın hâkimiyet alanı genişledi ve asillere arazi tahsis etme uygulaması başladı. Bu asiller, krala vergi ödemenin yanı sıra askerî hizmet şartıyla kendilerine tahsis edilen bölgelerde hüküm sürebiliyorlardı. Toprak; sahibi öldüğünde, Filistin’den ayrıldığında ya da sahip olduğu mülkünü, arazisini satmak zorunda kaldığında el değiştirebilirdi. Ayrıca veraset hakkını elinde bulunduran kral herhangi bir sebeple bu toprağın devlete iadesini isteyebilirdi. Dirlik sahibi ağır bir suç işlerse mahkeme kararıyla da toprağı elinden alınabilirdi.

I. Baudouin 1118 yılında öldüğünde Tyrus (Sûr) ve Askalan dışında bütün sahil şehirleri Frankların hâkimiyetine girmişti. Asalet sınıfının önde gelen mensuplarına başlıca kentler veya topraklar tahsis edilmiş ve sistem içinde zamanla bir hiyerarşi oluşmuştu. Doğu’daki feodal sistemde bu bölgeler genel olarak *lordluk*, *senyörlük* veya *baronluk* unvanıyla anılıyordu. Sadakat yemini ederek krala tâbi olan ve askerî hizmet karşılığında kendilerine *fief* (*feudum*, iktâ) tahsis edilmiş olan asiller³⁰, doğrudan kralın vasallarıydı. Bu feodal beyler kaynaklarda *lord*, *senyör*, *baron*, *kont*, *princeps* gibi unvanlarla zikredilmişlerdir. Bunların hizmetinde olan daha aşağı derecedeki asiller de dolaylı olarak kralın vasalı sayılıyordu. Şövalyeler ise toprak sahiplerinin emrindeki soylu ve eğitilmiş askerlerdi. Doğu’da krallar sadece önde gelen asillere değil askerî hizmet karşılığında şövalyelere de araziler tahsis ederlerdi; ama şövalyelerin büyük kısmına bazı şehir ve köylerden sağlanan para-iktâları

28 Kudüs kralının Urfa, Trablus ve Antakya’nın Haçlı hükümdarlarıyla ilişkisi ve hukuki durumu hakkında geniş bilgi için, bkz. T.A. Archer-C.L. Kigsford, *The Crusades, The Story of the Latin Kingdom of Jerusalem*, New York 1902, s. 115 vd.; La Monte, s. 187- 202; Runciman, II, s. 254 vd.

29 Filistin’deki Feodalizm hakkında bkz. J. Riley-Smith, *The Feudal Nobility and The Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, London 1974, s. 3-20. La Monte, (s. 87), bunu “ideal feodal sistem” olarak açıklamıştır.

30 Latin kaynaklarında yüksek asalet sınıfı genellikle şövalyelerden (*militēs*) ayrı tutulur ve *principes*, *proceres* veya *optimates* olarak tanımlanır (Albertus: *militēs et principes regni Iherusalem*).

verilirdi. Şövalyeler, kralın vasalları veya lordların vasalları olabilirdi; ikinci durumda ise kralın dolaylı vasalları sayılıyorlardı.

Lord (*dominus*): Latince “efendi, sahip, hâkim, hükümdar” anlamlarını taşıyan bir unvandı. Senyör, baron gibi unvanlardan birini taşıyan iktâ sahibi soylu bir vasal, aynı zamanda lord olarak anılır; hükümdarın vasalı olarak üzerinde hüküm sürdüğü topraklar da lordluk (*dominium*) unvanını taşırdı.

Senyör (*seigneur, bey, efendi*): Ortaçağda toprak sahibi feodal lordlara (beylere) verilen bir soyluluk unvanı olup bir senyörün üzerinde hüküm sürdüğü toprak senyörlük olarak tanımlanırdı. Bu unvan Latin Doğu’da yaygın olarak kullanılmış, bu feodal beyler baron olarak da anılmıştır.

Baronlar (*baron, çoğul: barones*): Kudüs’teki iktâ sahipleri arasında “yüksek sınıf, zengin adamlar veya baronlar” denilen bir grup vardı. Latince *baro* (adam) kelimesinden gelen bu terim, kaynaklarda açıkça tanımlanmasa da söz konusu dönemde genellikle büyük vasallar ve ülkenin önde gelen şahsiyetlerinden oluşan seçkin bir grubu ifade etmek için kullanılmıştı; ama büyük iktâ sahibi vasalların yanı sıra daha mütevazî iktâların sahiplerinin de baron olarak anıldığı olmuştur³¹. XIII. yüzyıl ortalarında Filistin’deki en büyük hukuk bilginlerinden biri olan Yafa-Askalan Kontu Jean d’Ibelin’in (1215-1266) ifadesine göre, genel olarak doğrudan krallığa bağlı dört büyük vasallık baronluk olarak tanımlanmıştır: Yafa ve Askalan Kontluğu; Galilaea Prinkeşliği; Maverai-Ürdün Senyörlüğü; Sidon (Sayda) Senyörlüğü. Bu büyük baronlukların diğer lordluklardan ayrı tutulduğu, *konstable* ve *marşal* gibi yüksek derecedeki memurlarını kendilerinin belirlediği ve krallığın Yüce Divan’ına katılabildikleri anlaşılmaktadır. Galilaea Prinkeşi ve Yafa Kontu dışındaki bütün iktâ sahibi vasallar senyör, lord (*dominus*) olarak anılmışlardır³².

Bohemund’un yeğeni Tankred, yukarıda belirtildiği gibi, Birinci Haçlı Seferi sırasında Galilaea bölgesinde hâkim olduğu topraklarda bağımsızlığını ilan etmek için prinkeps unvanı olarak Galilaea (veya Taberiye) Prinkeşliği’ni kurmuştu. Godofroi tarafından Geldemar Carpenel’e vaat edilmiş olan Hayfa ele geçirilince (25 Temmuz 1100) patriğin de desteğiyle Tankred şehre hâkim olmuş, böylece toprakları Galilaea’dan sahile kadar genişlemişti. Fakat Bohemund’un 1100 yılında Danişmendilere esir düşmesi üzerine nâip sıfatıyla Antakya’nın idaresini üstlenmek için Filistin’den ayrılırken (Mart 1101), bir yıl üç ay içinde geri dönmezse bu topraklardaki hâkimiyet hakkından vazgeçeceğine dair Kral I. Baudouin’e söz vermişti. Neticede Bohemund ancak Mayıs 1103’te esaretten kurtulabildiği için Tankred bu süre içinde geri dönmeyince toprakları krala devredilmişti. Bunu takiben Hugue de St. Omer kral

31 Niermeyer, s. 85 vd.; Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 16-20

32 Archer-Kingsford, 116; Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 16 vd. Daron (Darum), Hebron (St. Abraham), Beysan, Nazareth, Arsûf, Kaysâriye (Caesarea), Nablus, Tyrus, Hayfa, Toron, Banyas, Scandelion, Beyrut, Lydda, Montgisard diğer önemli iktâlar (*fief*) arasındaydı.

tarafından kendisine iktâ edilen Galilaea bölgesinin prinkepsi olmuştu. Böylece Kudüs'ün vasalı olarak prinkepslik adıyla anılmaya devam eden bu baronluğun kendi vasalları da olmuştur (Beyrut, Nazareth ve Hayfa)³³. Haçlılar tarafından 1099 yılında ele geçirilen Yafa ise genellikle kraliyet ailesinin mensuplarından birine tahsis olunurdu. Remle ve Ibelin de Yafa kontunun vasallarıydı. 1153 yılında Askalan'ın ele geçirilmesinden sonra birleşik Yafa-Askalan Kontluğu olarak anıldı. Kraliçe Melisende (1134-1151) ile Kral Foulque'un (1131-1143) ikinci oğlu olan I. Amaury, 1162 yılında Kudüs kralı olmadan önce Yafa ve Askalan kontuydu.

Mâverâ-i Ürdün Senyörlüğü (*Outre-Jourdain*, Ürdün Ötesi), Ürdün Nehri'nin doğusunda Ölü Deniz'in güneydoğusuna kadar Kerek ve Montreal (Şevbek) kalelerini de içine alan geniş, fakat sınırları tam olarak tanımlı olmayan bir bölgede II. Baudouin zamanında kurulmuştu. Mısır'dan Dımaşk'a ve Arabistan'a giden kervan yollarının üzerinde bulunan bölge ekonomik açıdan da krallık için oldukça önemliydi. 1177 yılında bölgenin vârisesi Etiennette de Mily ile evlenerek Ürdün ötesindeki bölgeye hâkim olan Renaud de Chatillon, bu senyörlüğün son hâkimi olmuş, ama kralın tâbisi değil bağımsız bir prinkeps gibi hareket etmişti. Nitekim Hittîn Savaşı (1187) öncesinde Selâhaddin Eyyübî ile yapılmış bir ateşkes anlaşmasını (1185) tanımayarak Kahire'den Dımaşk'a giden Müslüman kervanına saldırdığı zaman, Kral Guy de Lusignan'ın bütün ısrarlarına rağmen Müslümanlarla kendisinin anlaşma yapmadığını ileri sürüp barışın korunması için tazminat ödemeyi reddetmiştir³⁴.

Devlet Görevlilerinin Unvanları

Latin Doğu'daki (*outramer*) yüksek memuriyet unvanları XI. yüzyıl Fransa'sından alınmıştı. Doğu'da bu mevkiler nadiren verasetle babadan oğula geçer, bir iktidarın süresi bitince yüksek memurlar değişebilirdi. Kudüs Krallığı'nda bu yüksek mevkiler iktâ sahibi asiller arasından seçilirdi. Seneşal (*seneschal*), konnetabl (*constable*), marşal (*marshal*), çemberlayn (*chamberlain*), şansölye (*chancellor*) unvanlarını taşıyanlar krallıktaki en yüksek devlet memurlarıydı. Diğer Haçlı devletleri de kendi saraylarında büyük ölçüde bu modele göre organize olmuşlardı. Ayrıca tarikat şövalyelerinin ve patriğin olduğu gibi dört büyük baronluğun ve Kaysâriye hâkimlerinin de kendi yüksek memurları vardı.

Seneşal (*seneschal*): Kralın şahsi temsilcisi olarak en yüksek memur sayılan seneşal, teşrifat nazırıydı. Doğu'da bu unvana sahip olan kişi, Avrupa'daki mevkidaşının aksine hiçbir zaman büyük bir güce sahip olamamıştır. Taç giyme töreninde hükümdarın önünde asayı taşır, bunu takiben verilen ziyafette krala servis yapardı. Ayrıca kraliyetin bütün memurları ve hazine dairesi de ona bağlıydı. Bütün kale ve şatoları teftiş eder, garnizonları bir şatodan ötekine transfer edebilirdi; ancak şatoların valileri üzerinde yetkisi yoktu. Kral

33 Fulcerius, *RHC occ.*, III, 384/ Ryan, s. 150 vd; Altan, *Antakya*, s. 106-113.

34 Ebru Altan, "Renaud De Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâverâ-i Ürdün Senyörü (1177-1187)", *Tarih Dergisi*, Sayı 55 (2012 / 1), İstanbul 2013, s. 1-30.

veya temsilcisi (*bailli*, nâip, vekil) bulunmadığı zamanlarda davalara bakabilir, Yüce Divan'ı toplayabilirdi. Krala seferlerde refakat eder veya kralın katılmadığı seferde ordusuna komuta edebilirdi. Savaş kazanılınca kralın ganimet payını alır ve muhafaza ederdi.

Konnetabl (*constable*): Şeref payesi açısından seneşalın önceliği olsa da ikinci sıradaki konnetabl aslında daha önemli bir figürdü. Batı'daki uygulamada sıradan bir askerî memur olan konnetabl, Doğu'daki krallığın en önemli görevlisiydi. Ordunun başı ve en yüksek kumandan olarak askerini idare ve organizasyonundan sorumlu olup taç giyme merasiminde kral kiliseye giderken ve dönerken kraliyet sancağını taşır, atının yularını tutardı. Askerlerin savaşta düzenini sağlar, eğer kral veya *bailli* şahsen sefere katılmamışlarsa kralın bütün savaş yetkilerine sahip olarak orduya komuta ederdi. Konnetabl seferlerde aynı zamanda askerî hâkim olup bütün davalara bakardı. Kendilerine *sodeers* denen Frank asıllı ücretli askerler hukuken ona bağlı olup bu askerlerin ödemelerinin düzenli yapılmasını sağlardı. Parasını alamayan bir asker konnetabla müracaat eder, o da borçlu olan lordtan parayı alırdı. Borçlunun parası yoksa konnetabl onun mallarına el koyup satardı. Lord borcunu inkâr ederse de mesele mahkemeye intikal ederdi. Pek çok ünlü baron, Kudüs'te konnetabl olarak adından söz ettirmişti: Sayda Hâkimi Eustache Garnier, Galilaea Prinkepsi Guillume de Buris, Onfroi de Toron, Amaury de Lusignan, Balian d'İbelin gibi.

Marşal (*marshal*): Konnetablın sorumluluklarını paylaşan yardımcısı ve temsilcisiydi. Kralın ve konnetablın sözcüsü gibi hareket ederek onların emirlerini orduya iletirler, savaşta kraliyet sancağını taşır, savaştan sonra yine konnetablın emriyle ganimetin paylaşılmasını sağlar, kralın payını seneşale teslim ederdi. Bundan başka tüm atların sorumluluğu kendisindeydi. Savaşlarda ölen veya sakatlanan atların yerine yenilerini temin etmek (*restor*) en önemli görevlerindendi. Savaştan önce şövalyelerin, askerlerin silah ve malzemelerini teftiş eder, gerekli bakım ve onarımı sağlar, eksiklerini giderirdi. Bu teftişte bütün atları inceler, değerlendirir ve listesini yapardı. *Turkopol* (*Turcoples*) denilen ve isim olarak Bizans'tan alınmış olan ücretli askerler de marşala bağlı olup emirleri ondan alırlardı. Bu askerler ülke içindeki yerli Hıristiyanlardan, sonradan Hıristiyan olanlardan veya melezler arasından seçilip askere alınarak yetiştirilen hafif teçhizatlı süvarilerdi³⁵.

Çemberlayn (*chamberlain*): Hâcib veya saray nazırı olarak tanımlanan çemberlayn saray masraflarının idaresi ve kralın şahsi maliyesinden sorumluydu. Ayrıca taç giyme merasimi günü kralı tören için giydirir, kraliyet kılıcını taşıyarak resmî geçidin önünde yürürdü. Kilisede diğer memurlardan tacı, asayı ve diğer eşyayı alıp krala verirdi. Vasallar krala sadakat yemini ederken onlara nezaret eder ve yemin metnini okuturdu. Krala sadakat yemini eden bütün vasallar ona bir hediye verirlerdi. Dolayısıyla bu makamın geliri oldukça iyiydi.

35 Bizans ordusundaki *Turkopoller*, Türk asıllı ücretli askerdi (bkz. Y. Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)", *Selçuk Üni.Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25 (2009), 64). Filistin'deki *turcopoller* hakkında bkz. La Monte, s. 160-162; Runciman, II, s. 244.

Şansölye (chancellor): Hiyerarşide yüksek memuriyetlerin sonuncusu olan şansölye kraliyet sekreteri ve devlette yazı işlerinin başkanıydı. Bütün resmî evrakı kaleme alır, bunların kaydını tutar ve kralın mührünü bu evraklara basardı. Batı'daki gibi Kudüs'te de bu makamda daima bir din adamı bulunurdu; ama aynı zamanda saray papazı değildi. Şansölye, hiçbir zaman Batı'daki gibi yasama ve yargı gücüne sahip olmamış, her zaman kraliyet sekreteri olarak kalmıştır³⁶.

Viskont: Krallığın yüksek memurlarından biri olmasa da mahalli idareden sorumlu önemli bir bölgesel memurdu. Kaynaklarda yetkisi konusunda çok detaylı bilgi mevcut değildir. Asillerden biri veya bir şövalye viskont seçilebilirdi. Kudüs Krallığı'nda 37 kadar viskont görev yapardı. Bunlardan en önemli olanları Kudüs, Akka, Nablus (Neapolis) ve Daron'daki kraliyet viskontlarıydı. Kudüs Viskontluğu krallığın önemli bir idarî birimiydi. Bu dört viskontun haricindeki 33 viskont iktâ sahibi baronlar tarafından tayin edilirdi. Doğrudan krala bağlı şehirlerde kralın, iktâ arazilerinde ise o toprak sahibi olan lordun temsilcisi ve Burjuva Mahkemesi'nin reisiydi. Şehirdeki asayişin sağlanmasından sorumlu olup adli görevlerinin yanı sıra kendi bölgesindeki malî işlere de bakardı. Vergileri, kiralari, cezaları vs. toplar, mahalli idare için gerekli parayı ayırdıktan sonra kalanı hazineye teslim ederdi. Yerel idareci olarak viskont, yasakları ve fermanları çıkarır ve uyulmasını sağlardı. *Sergeantlar* da onun sorumluluğundaydı. Askerlikle yükümlü dirlik sahibi olan *sergeantlar* (sergent), büyük arazi sahiplerinin topraklarına yerleştirilmiş Frank asıllı ve askerlikle yükümlü tam teçhizatlı yaya askerlerdi.

Mathesep (muhtesib, çarşı pazarı denetleyen görevli): Bu Arapça unvanı³⁷ taşıyan görevli, viskontun vekili olup bazen *baş sergeant* olarak da anılmıştır. *Sergeantları* komuta eden *mathesep*, onların silah ve teçhizatından sorumluydu. Viskont ve *mathesep* bağlı *sergeant* bölükleri güvenlik kuvveti olarak görev yaparlardı, ayrıca çarşı ve pazarları denetlerdi. Bunların dışında *butler* (merasim görevlisi) *dragomen* (*dragomannus*, tercüman / Arapça konuşan kâtip), *logothete*, *admiral* gibi memuriyetler söz konusu olsa da bunlar hakkında kaynaklarda yeterli derecede mâlûmat mevcut değildir.

Kudüs Krallığı'ndaki baronlukların da kendi özel memurları vardı. Her büyük baronun kurşundan yapılmış mührü olurdu. Trablus Kontluğu'nda yüksek dereceli memurlar Kudüs'teki memurlarla aynı unvanları taşıyor ve aynı görevleri yapıyorlardı; şehirler de viskontlar tarafından idare edilmekteydi. Antakya Prinkepsliği'nde seneşal, şansölye, konnetabl, marşal gibi yukarıda belirtilen memuriyetlerden başka *dux* olarak adlandırılan bir görevli daha vardı. Şehirlerin ve devlete bağlı arazilerin idaresi konusunda Bizans sistemini örnek alan Antakya Prinkepsliği'nde *dükler* Antakya, Lâzikiye ve Cebele'de idareden sorumlu kişilerdi.

36 Yüksek memurlar için bkz. Archer-Kingford, s. 124 vd.; La Monte, s. 116-123; Praver, s. 123 vd.; Runciman, II, s. 253; Demirkent, "Kudüs Haçlı Krallığı'nda devlet idaresi", s. 256.

37 Muhtesib, İslâm devletlerinde kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli Hisbe teşkilâtının faaliyetlerinden sorumlu memur. C. Kallek, "Hisbe", *DİA*, 18, s. 133-143.

Bu görevliyi hükümdar tayin eder, istediği zaman da azlederdi. Antakya dükü Frank asiller arasından tayin edilirdi, ama yardımcısı viskont yerli memurlardan biri de olabilirdi. Lâzikiye ve Cebele dükleri ise çoğu zaman yerli halktan biri olurdu. Urfa Haçlı Kontluğu'nda ise şansölye, konstable ve marşaldan başka hazineden (*secretarium*) sorumlu olan bir *secretarius* (hazinedar) olduğu anlaşılmaktadır. Kontun bir vasallar divanı mevcuttu, ama büyük dirlik arazileri fazla değildi. Latinlerin en uçtaki ileri karakolu olan Urfa Kontluğu'nun yasal müesseseleri gelişmemiş olup memuriyetler de genelde Bizans sistemine göre yetişmiş olan Ermeni zümrenin elindeydi. Urfa'da idarî açıdan Bizans'tan kalan sistem devam ettirilmiş görünmektedir³⁸.

Sonuç olarak, kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, XII. yüzyılda Doğu'da biri krallık, biri prinkepslik, ikisi de kontluk olarak anılan dört büyük Haçlı Devleti kurulmuş, hükümdarın taşıdığı hâkimiyet unvanı devletin taşıdığı unvanın tanımlanmasında belirleyici olmuştur. Antakya Prinkepsliği ve bu iki kontluk doğrudan doğruya Kudüs Krallığı'na bağlı olmayıp daha ziyade kralın üstünlüğünü tanıyan müttefik devletler statüsündeydiler. Kudüs'ün ilk Haçlı hükümdarı bazı itirazlar sebebiyle taçlandırılmadığı için hiçbir zaman kral unvanını taşımamış, prinkeps olarak ifade edilen hükümdarlık unvanını kullanmıştı. Fakat bunun yanı sıra kilisenin ve Hıristiyan toplumun müdafaası hususundaki sorumluluğuna işaret eden *advocatus* (Kutsal Mezar'ın Savunucusu) olarak da anılmıştı. 1100 yılından itibaren Kudüs hükümdarları resmen kral olarak taçlandırılmış ve bu unvanı kullanmaya başlamışlardır. Norman lider Bohemud da Antakya'ya hâkim olduktan sonra bağımsız olduğunu ilan etmek için prinkeps unvanını almış, Urfa ve Trablus'taki devletlerin hükümdarları ise kont unvanını taşımışlardır. Doğu'da ele geçirilen başlıca şehirler ve kaleler Asalet sınıfının önde gelen mensuplarına tahsis edilince feodal sistemde bu bölgelerin hâkimleri genel olarak *lord*, *senyör* veya *baron* unvanıyla anılmıştır. Fakat en büyük dört vasallık genelde baronluk olarak anılmak suretiyle diğer lordluklardan ayrı tutulmuştur. Bu devletlerde yüksek memurların taşıdığı unvanlar da hiyerarşik olarak seneşal, konnetabl, marşal, çemberlayn, şansölye olarak adlandırılmıştı. Bu unvanlar o dönemdeki Fransa'dan alınmış olsa da uygulamada konumu ve önemi her zaman aynı olmamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

---

38 Archer-Kingsford, 125-127; La Monte, s. 135-137; Runciman, II, s. 254, 256; Riley-Smith, *The Feudal Nobility*, s. 86 vd., 89, 96; Demirkent, "Kudüs Haçlı Krallığı'nda devlet idaresi", s. 257.

Kaynakça/References

- Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae*, nşr. ve trc. S. B. Edgington, *Albert of Aachen. Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007.
- Ayönü, Yusuf, “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 25 (2009), s. 53-69.
- Demirkent, Işın, “Kudüs Krallığı’nda Devlet İdaresi”, *Haçlı Seferleri Tarihi, Makaleler-Bildiriler-İncelemeler*, İstanbul 2007, s. 249-259.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium, RHC occ.*, III, Paris 1866, s. 311-485.
- Gesta Francorum (Anonim)*, nşr. ve trc. R. Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1979.
- Hiestand, Rudolf, “Some Reflections on the Impact of the Papacy on the Crusader States and the Military Orders in the Twelfth and Thirteenth Centuries”, *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, ed. Z. Hunyadi -J. Laszovsky, Budapest 2001, s. 3-20.
- Jacques de Vitry, “*Historia Iherosolimitana*”, *Gesta Dei per Francos*, ed. J. Bongars, I/2, Hanoviae, 1611, s. 1051-1171.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *DİA*, c. XVIII, s. 133-143.
- Kostick, Conor, *The Social Structure of the First Crusade*, Leiden 2008.
- La Monte, John L., *Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 to 1291*, Cambridge 1932.
- Lignages d’Outremer, RHC Louis*, II, Paris 1843, s. 441-474.
- Murray, Alan V, *The Crusader Kingdom of Jerusalem: A Dynastic History, 1099-1125*, Oxford 2000.
- Niermeyer, J. F., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1976.
- Prawer, Joshua, *The Crusaders Kingdom*, London 2001.
- Raimundus Aguilers, *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem, RHC occ.*, III, Paris 1866, s. 231-309; trc. H. Hill-L. Hill, *Raymond d’Aguilers, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Philadelphia 1968.
- Riley-Smith, Jonathan, *The Feudal Nobility and The Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, London 1974.
- Riley-Smith, Jonathan, “The Title of Godfrey of Bouillon”, *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 52 (1979), s. 83-86.
- Robert the Monk’s History of the First Crusade, Historia Iherosolimitana*, trc. C. Sweetenham, Aldershot 2005.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. F. Işıltan, I, Ankara 1989.
- Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, RHC occ.*, I; terc. E. A. Babcock - A. C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre*, I, New York 1943.

Normanlar, “Gesta Roberti Wiscardi” ve Malazgirt Savaşı

Normans, “Gesta Roberti Wiscardi” and the Battle of Manzikert

Mustafa Daş*

ÖZ

Bizans İmparatorluğu, 11. yüzyılın ikinci yarısında doğuda, Anadolu için Türklerle mücadele ederken; batıda, İtalya'daki son topraklarını kapırdığı Normanların Balkanlar'a karşı ilerleyişini durdurma çabası içerisindeydi. Batı'dan gelen Norman tehdidi Bizans'ın Balkanlardaki askerî güçlerini bütünüyle Anadolu için seferber etmesini engellemiştir. Dolayısıyla Normanların, Malazgirt Savaşı'nda Türkler lehine bir rol oynamaları söz konusu olmuştur. Güney İtalya'da Normanların varlığı ve özellikle Robert Guiscard'ın bölgede siyasî bir hâkimiyet oluşturmasını ana tema edinen en önemli Latin-Norman kaynaklarından birisi Guillaume d'Apulie / William of Apulia tarafından yazılan, epik /destansı *Gesta Roberti Wiscardi*'dir. Malazgirt Savaşı'yla çağdaş olan eserde Robert Guiscard'ın şahsiyeti ve kahramanlığını yüceltmek esas amaçtır. Bu eserde doğal olarak Bizans'a geniş yer verilmekte ve Malazgirt Savaşı'ndan da bahsedilmektedir. Makalemizde *Gesta Roberti Wiscardi* adlı Norman kaynağının Malazgirt Savaşı hakkındaki kayıtlarına yer verilerek, bu konuda değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar sözcükler: Normanlar, Bizans, Malazgirt Savaşı, Romanos Diogenes, Gauillaume d'Apulie, Gesta Roberti Wiscardi, Türkler

ABSTRACT

In the second half of the 11th century, while the Byzantine Empire was struggling with Turks for Anatolia in the east, it lost its last territory in Italy in the west and was trying to stop the Normans from advancing towards the Balkans. The Norman threat from the west prevented Byzantium from mobilizing its military forces in the Balkans entirely for Anatolia. Therefore, it so happened that the Normans played a role in favor of the Turks in the Battle of Manzikert. *Gesta Roberti Wiscardi*, which was written by Guillaume d'Apulie / William of Apulia, is one of the most significant Latin-Norman sources whose main theme is the existence of Normans in South Italy and especially the political control of Robert Guiscard in that region. This work, which is contemporary with the battle of Manzikert, essentially aims to increase the dignity and bravery of Robert Guiscard. Naturally this work also contains information on Byzantium and the battle of Manzikert. In our article, the Norman source, *Gesta Roberti Wiscardi* will be evaluated in terms of its importance and its information related to the battle of Manzikert.

Keywords: Normans, Byzantium, Battle of Manzikert, Romanos Diogenes, Gauillaume d'Apulie, Gesta Roberti Wiscardi, Turks

*Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye

ORCID: M.D. 0000-0001-9400-7059

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Daş,
Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İzmir, Türkiye
E-posta/E-mail: mustafa.das@deu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.07.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
07.07.2020

Kabul/Accepted: 11.07.2020

Atıf/Citation:

Daş, Mustafa. "Normanlar, "Gesta Roberti Wiscardi" ve Malazgirt Savaşı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 83-90.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.006>

Savaşçı ve denizcilik özellikleriyle ünlü olan Kuzey Avrupa halklarından Vikingler zapt ettikleri veya yerleştirildikleri toprakları yurt edinmeleri ve buralarda çeşitli siyasi oluşumlar kurmalarıyla da tarihte adlarından söz ettirmişlerdir. 10. yüzyılın başlarında, Vikinglerin Fransa'ya yönelik olarak uzun zamandır gerçekleştirdikleri yoğun ve tahrip edici yağma baskınlarına bir çözüm olarak, Batı Francia'nın Karolenj Kralı Saf Charles (879-929), ülkesinin kuzeyine Vikinglerin yerleşip, yurt tutmalarına izin veren bir anlaşma yaptı (911)¹. Buraya yerleşen Vikingler, zamanla Norman adını aldılar ve yurt tuttıkları topraklar da Normandiya şeklinde isimlendirildi. Bir süre sonra Hıristiyanlığın yayılması ve yerel halklarla kaynaşmaları sonucunda Viking özelliklerinden bir hayli uzaklaşsalar da savaşçı ve maceraperest karakterlerini korudular. Normanlar güçlü bir merkezi iktidara bağlı olarak yaşayan bir halk değildi. Nitekim Karolenj ve daha sonra da Kutsal Roma-Germen kral veya imparatorlarının nazarında Norman şefleri, feodal erk sahibi "dük" veya "kont" olarak görülmüşlerdir. Ayrıca X. yüzyıldan itibaren Normandiya'da Normanlar kalabalık ve askeri bakımdan güçlü geniş aile şeflerinin etrafından toplanan büyük sülalelerden oluşuyordu. Bu sülalelerden birisi de Tancred adlı bir şefin kurmuş olduğu Hauteville "hanedanı" idi. Bu tür büyük sülalelere mensup olan Norman grupları, siyasi ve kültürel olarak bağlı oldukları Norman Dükünün erkine rağmen, kendi kararlarıyla başka erk sahiplerine (krallar, dükler, imparatorlar) ücretli asker olarak hizmetlerini sunuyorlar ve karşılığında da yaşayacakları topraklar veya maddi gelirler elde ediyorlardı². Bu bağlamda Hauteville ailesine mensup bazı Normanlar, İtalya'ya yaptıkları dinî amaçlı bir ziyaret sırasında, bu ülkedeki Lombard hanedanlarının teklifi üzerine ücretli asker olarak burada kaldılar. Bu sırada İtalya'da Benevento, Capua ve Salerne'deki Lombard prenslikleri, Sicilya'daki Müslüman emirler, Papalık ve Roma-Germen İmparatorluğu önemli aktörler olarak kendilerini gösteriyordu. Güney İtalya'da Calabria ve Apulia bölgelerindeyse Bizans iktidarı çok güçlüydü ve Lombard prenslikleri üzerinde oldukça nüfuz sahibiydi. Bu güç odaklarının güney İtalya'ya tek başına hâkim olabilmek amacıyla kendi aralarındaki mücadeleler, Normanların ücretli asker statüsünde bölgede kendilerini göstermeleri ve kabul ettirmeleriyle sonuçlandı. 1017'de ilk Norman savaşçıları İtalya'da başarılı ve kazançlar elde edince, Fransa'daki diğer Normanlar da İtalya'ya ilgi göstermeye başladılar. 1035 yılında Hauteville sülalesinden iki kardeş William (veya Guillaume) ve Drogo kalabalık savaşçı kitleleriyle birlikte Güney İtalya'daki en büyük Lombard prenslerinden Capua Lordu Pandulf'un hizmetine girdiler³. Daha sonra da üçüncü kardeş Robert Guiscard İtalya'da kendini gösterdi. Bunu takip eden süreçte Norman savaşçıları, Lombard prensleri, Papalık ve Roma-Germen İmparatorluğu arasında yaşanan siyasi-askerî gelişmeleri kendi ikballeri için çok iyi

1 Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, çev. M. Morali, İstanbul 2014, s. 532-533.

2 F. Chalandon, *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, Paris 1907, s. 1-3; Marjorie Chibnall, *The Normans*, Malden 2006, s. 75.

3 C. Homer Haskins, *The Normans in European History*, Boston 1915, s. 201.

değerlendirdiler. 1040 yılında Melfi şehrine sahip olan Norman şefleri burada bir prenslik kurmayı başardılar⁴. Başlangıçta Bizans'ın nazarında ücretli asker grubu olarak görülen ve önemsenmeyen Normanlar, diğer aktörler Papa II. Clemens (1046-1047) ve Germen İmparatoru III. Heinrich (1039-1056) tarafından desteklenmesi gereken güç olarak dikkate alındılar. Bu sayede kuvvetlenen Normanlar destekçileri aleyhine büyüyünce İmparator III. Heinrich ve Papa IX. Leo (1049-1054) tepki gösterip harekete geçtiler fakat başarılı olamadılar. Bir süre sonra da Papa II. Nicolaus (1058-1601), 1059'da Normanların Hauteville ailesinin en yaşlısı ve güçlüsü olan Guiscard [Tilki] lakaplı Robert'i, "Apulia ve Calabria, Tanrı ve Aziz Petrus'un, nayet ve yardımı ile Sicilya Dükü" olarak tanıdığını ilan etti⁵.

Normanlar ve Robert Guiscard'ın İtalya'ya gelmeleri sonrasında Güney İtalya'daki sekiz asırlık Bizans hâkimiyeti çok olumsuz etkilenmiştir. Bölgedeki gelişmeleri iyi değerlendiren Normanlar, adım adım Bizans egemenliğini sarsmışlar ve en nihayetinde 1071 ilkbaharında Bizans'ın İtalya'daki son kalesi olan Bari, Robert Guiscard tarafından zapt edilmiş ve Bizans Batı Avrupa'dan ebediyen çıkartılmıştır. Normanlara yönelik Bizans siyaseti üç farklı tavır olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir taraftan İtalya'daki Bizans topraklarını korumak için Robert Guiscard'ın Normanlarına karşı amansız bir şekilde askeri direniş gösterip savaşan Bizans, diğer taraftan Guiscard'dan ayrı başına buyruk hareket eden Norman şeflerini ordusunda ücretli asker olarak istihdam edip, kendisine bağlamanın yollarını ve bu askeri güçten faydalanmanın çarelerini aradı. Nitekim Norman Roussel /Urselius de Bailleul askerleriyle birlikte Malazgirt'te Türklere karşı savaşmak üzere Bizans hizmetine alındı⁶. Bilindiği üzere bu savaşta ihanet ederek, Bizans imparatorunu terk etmiş ve Malazgirt sonrasında da Anadolu'da büyük sorun haline gelmiştir. Bari'nin kaybedilmesi sonrasındaysa Bizans, Normanlarla diplomatik temaslar kurup, evlilikler yaparak, Balkanlar üzerindeki Norman tehdidini ortadan kaldırmayı hedefledi.

Normanların önce Güney İtalya'da sonrasındaysa Adriyatik sahilleri üzerinden Balkanlar'da Bizans'la mücadele ettikleri sırada, bilindiği üzere doğuda, Selçuklu Türkleri Anadolu'yu fethetmek üzere büyük çabalar gösteriyorlardı. 1035-1050'li yıllarda İtalya'da Normanlar, Anadolu'daysa Türkmenler ve Selçuklu kuvvetleri, birbirleriyle hiçbir diplomatik temas kurmaksızın veya iletişim içerisinde olmaksızın ortak düşmanları Bizans üzerinde fetihler için mücadele halindeydiler. Hem Normanlar hem de Türkler aynı yıl içerisinde yani 1071'de Bizans'a karşı kesin başarı elde ettiler; 1071 ilkbaharında Norman zaferiyle

4 F. Şen, *Normanların Güney İtalya ve Sicilya Fetihleri, 1059-1130*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015, s. 72.

5 Anna Komnena, *Alexiade, Malazgirt Sonrası İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*, çev. B. Umar, İstanbul 1996, s. 22; S. Gölgesiz Karaca, "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1 (2012), s. 101-118.

6 Anna Komnena, s. 10; Karaca, s. 107.

Bari düşürüldü, Batı'da Bizans hâkimiyeti silindi, 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferiyle de Türkler, Anadolu'ya tedricen sahip olarak, Bizans'a doğuda ölümcül bir darbe vurdular⁷.

Başta Robert Guiscard'a bağlı olan Normanlar olmak üzere Norman tarihinin ana kaynaklarının en önemlilerinden biri şüphesiz Guillaume d'Apulie (William of Apulia)'nin *Gesta Roberti Wiscardi* adlı destanıdır. Şair ve tarihçi olan Guillaume d'Apulie, Robert Guiscard'ın vârisi Dük Roger Borsa (1185-1111) ve Papa II. Urbanus'un (1088-1099) isteği üzerine şiirsel eserini 1095-1098 yıllarında yazmıştır. Yazarın esas amacı Normanları ve Robert Guiscard'ı yüceltmek, onların Hıristiyanlık uğruna savaştıklarını göstermektir. *Gesta Roberti Wiscardi*'nin birçok baskısı yapılmıştır⁸. Bizans ordusunda ücretli asker olarak bulunan Normanlar vasıtasıyla, Malazgirt Savaşı üzerine edindikleri bilgilere eserlerinde yer vermiş olmaları, bu kaynakları hem Bizans hem de Türk tarihi için önemli kılmaktadır⁹.

Guillaume d'Apulie, Normanların Bari kuşatmasını anlatırken, Bizans'ta 1067-1071 arasında yaşanan gelişmeleri de hikâye etmekte ve Malazgirt savaşı öncesi, savaş sırasındaki ve sonrasındaki gelişmeleri de anlatmaktadır. Öncelikle *Gesta Roberti Wiscardi* içerisinde yer alan Malazgirt Savaşıyla ilgili kayıtların Türkçe tercümesi şöyledir:

"Bu sırada Roma İmparatorluğunu Mikhail kardeşi Konstantinos'la birlikte yönetmekteydi. Onların saltanatları Grekler için ölümcül oldu zira utanç verici bir atalet içinde, sinsî lükse kapılmış vaziyette savaşı sürekli erteleyerek, bütün güçlerini eğlenmeye verdiler. Bu imparatorlar döneminde Romania¹⁰'nın verimli topraklarında oturan Hıristiyan halk, Doğu'dan Türklerin istilasıyla korkutulup, kaçırıldı. Bu halktan çoğu Türklerin katil kılıçlarıyla hayatlarını kaybettiler ve şehirler zapt edildi, bütün halk Türklere boyun eğdi, onlara haraç ödedi ve kölelik yaptı. Türklere karşı imparatorlar, korkaklık içindelerken, tek bir şövalye bile göndermediler. Bundan dolayı [Bizans] senatosunun bir kararıyla, anneleri Eudokia, seçkin bir şövalye olan Romanos ile evlendi. Bu kadın kocasının şahsından çok onun soyunu ve cesaretini sevmişti. Romanos, çatalı ve çift bir sakala sahip olduğu için Diogenes lakabını taşıyordu. Diğer imparatorların yerini alan Romanos bütün işlerini savaş hazırlığına ayırdı, üvey oğullarını eğlenceyle baş başa bıraktı ve zavallı Bizans ülkesinden insanları kovan Türklere karşı savaş için hazırlandı.

7 D. Biodeau Gonthier, *Mantzikert et les Normands: Les perceptions et les représentation des Byzantins dans la propagande anti-byzantine des chroniqueurs italo-normands du 11e siècle*, Mémoire présenté à l'Université de Sherbrooke, 2017.

8 Guillermi Apuliensis, "Gesta Roberti Wiscardi", M.G.H., *Scriptorum*, c. IX, 1851, s. 239-298; Guillaume de Pouille, *La geste de Robert Guiscard*, ed. ve Fransızca çev. M. Mathieu, Palermo 1961; William of Apulia, *William Of Apulia, The Deeds of Robert Guiscard*, digital İngilizce çev. G. A. Loud, 1995 [https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf] son erişim 07.07.2020.

9 M. Mathieu, "Une source négligée de la bataille de Mantzikert: Les "Gesta Roberti Wiscardi" de Guillaume d'Apulie", *Byzantion*, c. XX, 1950, s. 89-100.

10 Romania: Bizans ülkesi, Anadolu.

Romanos'un Türklere karşı savaşında talihi farklı şekillerde tecelli etti. Zira genellikle muzafferdi, çarpışarak Türkleri bozguna uğrattı ama çoğunlukla da iki halk bir birlerine eşit şekilde mücadele etti. Nihayet, Romanos, kendi hükümdarlığını tanıyan şehirleri denetlemek, ispatlanmış kahramanlığının itibarını göstermek üzere çok sayıda kontu göndermiş, ve kendisi birkaç seçkin adamıyla karargâhında kalmıştı. Birden bire kalabalık yığınlar halinde Türkler, Sultanlarıyla birlikte karargâhı zorlamaya başladılar. İmparatorluk karargâhını işgal etmek amacıyla yoğun çarpışmalara giriştiler. İlk çarpışmada ve ikinci vuruşmada püskürtüldüler. Sonunda, kendi hayatından çok, savaş ve açlık nedeniyle tükenmiş halde olan adamlarının yaşamlarından endişe eden Romanos, karargâhını korumaktan umudunu kesti, endişeli bir halde, karargâhta para edecek ne varsa, değerli elbiseler, altın ve gümüş kaplar, hepsinin getirilmesini karargâha saçılmasını emretti. Türkler karargâhı işgal ederlerse bu hazineleri görünce Greklere [Bizanslılara] kötü davranmayı bırakacaklarını düşündü. Fakat geceleyn kaçan ücretli askerler parayı götürmüşlerdi. Grekler geceyi uykusuz geçirmek zorunda kaldılar.

Gün doğumunda Türkler kalabalıklar halinde karargâhın etrafını sardılar. Her taraftan oklar uçuyordu; gökyüzünü ok yağmuru kapladı. Grekler, [karargâha] sızan Türklere karşı direnmeyi başaramadılar. Bütün istihkâmlar çöktü. Fakat Türkler, askerlere vurmaktan ziyade ganimetle daha fazla meşgul olduklarından, çoğunluğu kaçmayı başardı.

Greklere şefi, silahlarının üzerinde parlayan ve ihtişamlı kendini gösteren, zırhının üzerine altınla nakşedilmiş kartal işaretinden tanıdı. O, düşmanlarının mızraklarıyla kırılmış kılıcıyla ve kendini savunmayı bırakmaksızın [çarpışırken] görüldü. Rastgele atılan bir ok, ihtiyatsız bir anında onu yaraladı. Ve böylece, en sonunda Romanos, adamlarından birkaçıyla esir edildi.

Türkler onun karargâhını tahrip ettikten sonra Romanos'u kendi karargâhlarına götürdüler ve Türklerin kralının yanında çok güzel bir oturma üzerine onu oturtular.

[Türk] Kral, Diogenes'e "kendisi ona esir düşseydi ne yapardı" diye sordu.

Romanos cevap verdi: "Eğer sen bu şekilde benim veya adamlarımın insafına kalsaydın, ya kafanı uçurmalarını emrederdim ya da seni bir kafeste taşıtırdım". Kral, dedi ki, ben asla böyle bir kötülük yapmayacağım. Buna karşın artık bundan sonra Diogenes ebedi barışa sahip olacak, o barış ki elçileri vasıtasıyla kendisinin sıkça istediği barıştı. Ve bu barışı kalıcı kılabilmek için kral kızını Diogenes'in oğluna eş olarak verecekti.

Bu şartlar altında barış anlaşması yapıldıktan sonra, Romanos'a çokça hediyeler verildi, ülkesine geri gönderildi ve bütün esirler serbest bırakıldı. Kral, onlara uzun bir süre yol boyunca refakat etti, şerefli biçimde ona korumalık yaptı. Romanos bu şekilde yönlendirildikten sonra, [kalan yoluna] devam etmekte serbest bırakıldı.

Fakat Romanos'un üvey oğulları bu şekilde olumlu şartlar içeren barışı iyi karşılamadılar. Onlar Grek silahlarını korumaya hiçbir şekilde ehil değillerdi. Ve Romanos'un imparatorluk tahtına yeniden oturmasına karar verildi.

Diogenes, onların kendisine düşman olduklarını öğrenince, Türklerin yardımına güvenerek, onlara karşı iç savaşa hazırlandı. Üvey oğullar, direnemeyeceklerini gördükleri zaman hileli bir uzlaşmayla ona üstün gelmeyi denediler. Jocelin'le birlikte hileden haberdar olmayan on iki rahip barış mesajlarıyla gönderildi. Romanos, sevgisini birçok defa ispatlamış olan Jocelin'i bir dost olarak kabul etmekte tereddüt göstermedi. Romanos, Jocelin ve rahiplere güvendi. Onlara yeminle taahhütte bulundu ve istedikleri şeref sözünü verdi. Zavallı, yeniden imparator olma umutları boşunaydı. Zira Ereğli'ye varır varmaz tutuklandı ve gözleri oyuldu. O denli şanlı olan saltanatı keşişliğe döndü. Artık iki kardeş güvenle İmparatorluğu yönettiler.

Bu sırada yapılan zalimlikler cezasız kalmadı. Zira Romanos'un oğlu Türkler ve Ermenilerle ittifak yaptı, doğudaki toprakları tiranların imparatorluğundan söküp aldı, buraları ateşe ve kılıca boğdu. Bu andan itibaren, Türkler Romania'ya karşı, yağma ve ölüm getirerek, harekete geçtiler.

Bu ülke, en yüce irade tarafından uyarılmış ve diğerlerinden daha güçlü olan Galyalıları tarafından, silahlarının gücüyle düşmana boyun eğdirdikten sonra, hürriyetine kavuşturulmamış olsaydı, bugün bile hâlâ İmparatorluğun [Bizans'ın] hükmü altına giremezdi. Bu ırk [Galyalılar=Haçlılar] Tanrı'nın iradesi / isteğiyle, uzun zamandır kapalı olan Hz. İsa'nın Mezarının kutsal yollarını açma görevine kendini adadı.

Böyle büyük bir adamın [Romanos Diogenes'in] kör edilmesini isteyen iradeyle bu sefiller yakalandılar ve iktidardan atılıp, haklı olarak sert bir cezaya maruz kaldılar. Bir masumu cezalandırmak görevini almış olanlara, suçluları çeşitli cezalara çarptırma emri verildi".

Guillaume d'Apulie'nin gerek Malazgirt Savaşı üzerine verdiği bilgileri ve gerekse de eserin tamamını değerlendirirken gözden kaçırılmaması gereken bazı hususlar vardır. Yukarıda da işaret edildiği üzere *Gesta Roberti Wiscardi*, Norman Dükü Roger ve Papa II. Urbanus'un isteğiyle yazılmıştır. Dolayısıyla Guillaume, bir taraftan İtalya'nın tamamen yabancı olan Normanların Güney İtalya'daki hâkimiyetlerini meşrulaştırmak, bu hâkimiyetin kurucusu sayılan Robert Guiscard'ı yüceltmek diğer taraftan da bunu yaparken Papa II. Urbanus'un Haçlı siyasetine uygun bir üslup kullanmak zorundaydı¹¹. Bu arada eserin yazıldığı tarih de dikkat çekicidir. 1085 sonrasında kaleme alındığı genel kabul görmekle birlikte, eser kesinlikle 1098'de bitirilmiş olmalıdır. Zira "Galyalıları" tabiriyle Haçlılardan bahsedip, onların Anadolu'yu geri alarak, Bizans'a bırakmalarına ve "Hz. İsa'nın Mezarı'na giden

11 Guillaume de Pouille, *La Geste de Robert Guiscard*, s. 13-15.

kutsal yolları açma” görevini üstlenmelerine atıflarda bulunulurken, Antakya’nın Haçlılar tarafından alındığından hiç bahsedilmemesi 1098 yılını telifin bitişi olarak almamızı gerekli kılıyor.

Başta Guillaume d’Apulie olmak üzere, Aimé du Mont-Cassini gibi Latin-Norman kaynakları, İtalya’daki Norman fetihlerini meşrulaştırmak adına, Bizans’ı “öteki” olarak sunmaya gayret etmektedirler. Eserlerinde Bizans’ın içerisinde bulunduğu askerî-siyasî sorunlarını, güçsüzlüklerini ön plana çıkarırlarken, Bizanslıların “Hıristiyanlığın düşmanı Türkleri”, mağlup edemeyişleri fikrini sıkıca savunmaktadırlar. Bu fikri desteklemek adına Malazgirt Savaşındaki Bizans bozgunu *Gesta Roberti Wiscardi*’de nispeten tarafsız bir üslupla verilmektedir. Guillaume d’Apulie’nin Malazgirt Savaşıyla ilgili bir hayli malumat sahibi olduğu ve bu bilgileri birincil şahitlerden edindiği kesindir. Bu kayıtlarda Romanos Diogenes’ten olumlu yönleriyle bahsedilmesi, Guillaume’un bu bilgileri Romanos taraftarlarından almış olduğunu akla getirmektedir. Türkler ve Sultan Alp Arslan hakkında, diğer Hıristiyan müelliflere göre ılımlı bir üslup kullanmış olması da ayrıca dikkat çekicidir.

Sonuç itibarıyla Guillaume d’Apulie’nin Anadolu’daki Normanlar ve Romanos taraftarlarından öğrendiği bilgileri genel hatlarıyla eserinde yansıttığı görülmektedir. Malazgirt Savaşı’nın ayrıntılarına girmeksizin, Normanlar ve Batılı Hıristiyanların Bizans’a karşı mücadelelerini meşrulaştırma amacı güttüğü açık olan kaynak, Türklerin Malazgirt başarısını, bu amacı için bir araç olarak kullanmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Anna Komnena, *Alexiade, Malazgirt Sonrası İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*, çev. B. Umar, İstanbul 1996.
- Bauer, Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası*, çev. M. Moralı, İstanbul 2014.
- Biodeau Gonthier, D., *Mantzikert et les Normands: Les perceptions et les représentation des Byzantins dans la propagande anti-byzantine des chroniqueurs italo-normands du 11e siècle*, Mémoire présenté à l’Université de Sherbrooke, 2017.
- Chalandon, F., *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, Paris 1907.
- Chibnall, Marjorie, *The Normans*, Malden 2006.

- Gölgesiz Karaca, S., "XI. Yüzyılda Bizans-Norman İlişkilerine Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1 (2012), s. 101-118.
- Guillaume de Pouille, *La geste de Robert Guiscard*, ed. ve Fransızca çev. M. Mathieu, Palermo 1961.
- Guillermi Apuliensis, "Gesta Roberti Wiscardi", M.G.H., *Scriptorum*, c. IX, 1851, s. 239-298.
- Haskins Homer, C., *The Normans in European History*, Boston 1915.
- Mathieu, M., "Une source négligée de la bataille de Mantzikert: Les "Gesta Roberti Wiscardi" de Guillaume d'Apulie", *Byzantion*, c. XX, 1950, s. 89-100.
- Şen, F. *Normanların Güney İtalya ve Sicilya Fetihleri, 1059-1130*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015.
- William of Apulia, *William Of Apulia, The Deeds of Robert Guiscard*, dijital İngilizce çeviri G. A. Loud, 1995 [<https://ims.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/29/2019/02/William-of-Apulia.pdf>] son erişim 07.07.2020.

Büyük Selçuklular'ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları

A Family in The Service of The Great Saldjükids: Porsukids (The Sons of Porsuk)

Abdülkerim Özaydın*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi (Emekli), İstanbul,
Türkiye

ORCID: A.Ö. 0000-0001-8844-4180

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Abdülkerim Özaydın,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: ozaydina@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 14.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
23.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
23.06.2020

Kabul/Accepted: 23.06.2020

Atıf/Citation:

Özaydın, Abdülkerim. "Büyük Selçuklular'ın
Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları." *Tarih Dergisi -
Turkish Journal of History*, 71 (2020): 91-113.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.007>

ÖZ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na hizmetleriyle tanınan Porsukoğulları'nın tespit edilen ilk reisi Porsuk'tur. Emîr Porsuk, Sultan Tuğrul Bey tarafından Bağdat şahneliğine getirilmiş (451/1059), Sultan Alp Arslan ile birlikte Malazgirt Savaşı'na katılmış, Sultan Melikşah tarafından da Anadolu'nun fethine memur edilmiştir. 490 (1094) yılında vefat eden Porsuk'tan sonra aynı adı taşıyan oğlu Porsuk da Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiş ve Haçlılara karşı başlatılan cihad harekâtında önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Teldânis'te Haçlılara mağlup olan (509/1115) ve çok üzülen Porsuk birkaç ay sonra vefat etmiştir (510/1116). Porsukoğulları Selçuklular'ın Irak siyasetinde önemli rol oynamışlardır. Bu makalede Porsukoğulları'nın Selçuklular'a hizmetleri ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Porsuk, Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar, Irak, Selçuklular, Teldânis, Haçlılar

ABSTRACT

The first identified chieftain of the Porsukids was Porsuk, who served in the service of the Great Saldjükid Empire. Amîr Porsuk was brought to the governorship of Bağhdād by Sultān Toğhril-Beg (451/1059), participated in the Battle of Manzikert with Sultān Alp Arslan, and was appointed to the conquest of Anatolia by Sultān Malikshāh. After Porsuk, who passed away in 490 (1094), his son Porsuk of the same name also entered the service of Sultan Barkyaruq and Muhammad Tapar. He also assumed important responsibilities in the djihād campaign against the Crusaders. He was defeated by the Crusaders at Tell-Danīs (509/1115). Porsuk, who was very upset about this, died a few months later (510/1116). The Porsukids played an important role in the Irāk politics of the Saldjükids. This article discusses the services of the Porsukids to the Saldjükids.

Keywords: Porsuk, Toğhril-Beg, Alp Arslan, Malikshāh, Barkyārūq, Muḥammad Tapar, Saldjükids, Irāk, Tell-Danīs, Crusaders

Porsukoğulları Selçuklular'a yaptığı askerî hizmetlerle tanınmış bir ailedir. Porsukoğulları ailesinin tarih sahnesinde önemli rol oynayan ilk ferdi Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (1040-1063) azatlısı Emîr Porsuk'tur¹. Sultan Tuğrul Bey Irak'ta huzur ve emniyeti sağladıktan sonra Azerbaycan istikametinde hareket ederken veziri Amîdülmülk el-Kündürî'yi Bağdat'ta bırakmış, büyük emirlerinden Porsuk'u da Bağdat şahnesi olarak görevlendirmişti (Rebîülevvel 452/Nisan 1060)². Emîr Porsuk Bağdat'ın ilk şahnesidir³. Bağdat'ta huzur ve asayiş sağlayan Porsuk'un 455 (1063) yılında Tuğrul Bey tarafından hacib tayin edildiğini görüyoruz⁴.

Haciblerle gulamlıktan yetişen kumandanların devlet protokolünde ilk sıralarda yer aldığını görüyoruz. Sultan Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'a gelen beylerin isimleri protokolde zikredilirken o sırada haciblik görevini de yürüten Porsuk'a Vezir Emîdülmülk el-Kündürî'den hemen sonra yer verilmesi de bunun açık bir kanıtıdır. Zira tâbi devletlerin hükümdarları (Ashâbü'l-etrâf) Ali b. Ebû Kâlicâr, Hezâresb ve Bedr b. Mühelhil'in adları daha sonra zikredilmiştir⁵.

Emîr Porsuk Sultan Alp Arslan döneminde (1063-1072) de önemli görevler üstlendi. Sultan Alp Arslan tahta çıktığında hacib olarak görev yapan Porsuk Hûzistan⁶, Basra ve Errecân⁷ Sultan Tuğrul Bey zamanında hazineye ödenmesi gereken 1.000.000 dinarı tahsil etmek, Hezâresb'in yanında tutuklu bulunan Hille Mezyedî emîri Seyfûddevlî Sadaka'yı hapisten kurtarmak ve Basra'nın Büveyhîler'den Ebû Ali b. Ebû Kâlicâr'a teslim edilmesini sağlamakla görevlendirilmiş ve bu maksatla Hûzistan hâkimi Hezâresb'in yanına gönderilmişti (Zilkade 456/Ekim-Kasım 1064)⁸. Alp Arslan bu hareketiyle bir yandan geçmiş yıllara ait vergileri tahsil etmeye çalışırken Basra'yı da Hezâresb'in elinden almak istiyordu. Ancak Hezâresb bu vergileri ödeyecek durumda olmadığı için Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıkıp mazeret beyan etti. Ancak Sultan onu yanında tuttu ve Harizm'e giderken maiyetinde götürdü. Harizm dönüşü Nişabur'a gelince hazineye olan borcunu ödemesi için onu Hûzistan'a gönderdi (458/1066). Hezâresb bu parayı ödeyebilmek için Ahvaz'da Deylemliler'in mallarına ve iktâlarına el koydu ve muazzam miktarda para topladı⁹. Olağanüstü yetkilerle Hezâresb'in yanına giden Emîr Porsuk Seyfûddevlî Sadaka'nın serbest bırakılmasını sağlamış; ancak diğer hususları yerine getirememişti.

1 Porsuk (Bursuk) adı hakkında bk. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, II, 85-87.

2 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1386/1964, X, 8-9; Müneccimbaşı, *Câmi'u'd-düvel*, nşr. ve trc. Ali Öngül, İzmir 2000, I, 25.

3 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 271.

4 Cl. Cahen, "Bursuk", *EP* (İng.), I, 1336.

5 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968, s. 97; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, s. 255.

6 Hûzistan, İran'ın güneybatısında bir eyalet. Geniş bilgi için bk. Recep Uslu, "Hûzistan", *DİA*, XVIII, 436-439.

7 Errecân, İran'da Şiraz'a 60 fersah (360 km.) mesafede büyük bir şehir. Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, nşr. Ferid Abdülazîz el-Cündî, Beyrut 1410/1990, I, 172-173.

8 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 119.

9 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman*, nşr. Muhammed Enes - Kâmil Muhammed el-Harrât, Beyrut 1434/2013, s. 170; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 61-62.

Emîr Porsuk'un Sultan Alp Arslan'ın meşhur kumandanları, Gevherâyîn, Serheng Savtekin, Aytekin es-Süleymânî, Sanduk (Saltuk) Bozan ve Afşin gibi beylerle Malazgirt Meydan Muharebesi'ne katıldığına dair rivayetleri doğru kabul edenler olduğu gibi bunu şüpheyle karşılayan tarihçiler de vardır¹⁰. Kanaatimizce Tuğrul Bey döneminden itibaren seçkin beyler arasında yer alan Emîr Porsuk, Sultan Alp Arslan devrinde büyük emirler arasında yer almış ve Malazgirt Savaşı'na katılmıştır.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (1068-1071) arasında yapılan antlaşma yeni Bizans İmparatoru VII. Mikhail Dukas (1071-1078) tarafından bozulunca başta Kutalmışoğulları olmak üzere Türkler Anadolu'daki fetih harekâtına devam ederek çok geniş alanda hâkimiyet kurmuşlardı.

Kutalmışoğulları, Anadolu'da fetihlerde bulunduğu sıralarda Bizans İmparatorluğu taht kavgaları yüzünden ciddî tehlikelerle karşı karşıya kalmıştı. İmparatorluk iddiasıyla isyan etmiş olan Rumeli ordusu kumandanı Nikephoros Bryennios 1077 Kasım ayında Edirne'ye gelerek buradan İstanbul'a bir ordu sevk etti. Anadolu ordusu kumandanı Nikephoros Botaneiates de Anadolu'da İmparator VII. Mikhail Dukas'a karşı isyan edip kendilerini imparator ilan etti (7 Ocak 1078). Kütahya'dan hareket eden Botaneiates daha önce Bizans'a sığınmış olan Selçuklu kumandanı Erbasgan aracılığıyla Bithynia'dan İznik'e kadar uzanan bölgenin hâkimi olan Türkler'in reisi Kutalmış oğlu Süleymanşah'a haber gönderip askerî yardım talep etti. Süleymanşah, müttefiki Botaneiates'in Mart 1078'de İznik'e girmesine müsaade ettiği gibi İstanbul'a giderken önemli bir askerî birlikle kendisini destekledi. Türk birliklerinin desteğiyle Nikephoros Bryennios'u esir alan Botaneiates Bizans tahtını ele geçirip imparator oldu (3 Nisan 1078). Ancak Bizans'ta taht kavgaları son bulmamıştı. Nikephoros Melissenos, Botaneiates'e karşı isyan etti ve bu defa da Melissenos, Süleymanşah'ın yardımıyla Botaneiates'i tahtından uzaklaştırmak için Kadıköy'e kadar geldi. Ancak Botaneiates'in seçkin kumandanlarından Aleksios Komnenos daha erken davranıp Bizans tahtını ele geçirdi. Türkler Melissenos'un kendisini desteklemek üzere yerleştiği şehirleri boşaltmayıp tamamen kendi hâkimiyetleri altına aldılar. Süleymanşah da İznik'i başkent yaparak Anadolu/Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurdu (1081)¹¹.

10 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 62.

11 Mikhael Attaleiates, *Tarih*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 261-263, 269-270, 283 vd.; Nikephoros Vryennios, *Tarihin Özü*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 141-142, 147 vd.; Anna Komnena, *Alexiad*, trc. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 23 vd.; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 150 vd.; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abü'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945-1950, I, 327 vd.; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s. 106; Faruk Sümer, "Malazgirt Savaşı'na Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1975, s. 198; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yınanç, Ankara 2013, I, 65-66; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 180; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 63; Ali Sevim - Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1990, I, 52; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014, s. 216, 336; Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşı'na İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümelere", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII (1986), s. 291-334; Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013, s. 92, 154, 167.

Sultan Melikşah 470 (1077) veya 471 (1078) yılında Anadolu'da başına buyruk hareket eden ve bağımsızlık sevdasında olan Kutalmışoğulları'nı ve diğer Türkmen beylerini kontrol altına almak ve Anadolu'daki fetih harekâtının Büyük Selçuklular'a tâbi olarak gerçekleştirilmesini sağlamak üzere cesareti ve başarılarıyla temayüz etmiş olan Emîr Porsuk'u görevlendirdi. Bazı kaynaklara göre Porsuk bu harekâtıyla Bizans İmparatorluğu'nu 300.000 dinar haraç vermeye, bizzat imparatoru da 30.000 dinar cizye ödemeye mahkûm etti¹². Başka bir rivayette ise imparatorun bu parayı vermemesi üzerine bizzat Sultan Melikşah İstanbul'a bir sefer düzenleyerek Rumlar'ı 1.000.000 altın ödemeye mecbur etti¹³.

Sultan Melikşah'ın Emîr Porsuk'u Anadolu'ya göndermesiyle ilgili rivayet ve değerlendirmeleri iki grupta toplamak mümkündür. Bu rivayetlerden birincisine göre Büyük Selçuk Sultanı ile daha yakın ilişkiler içinde bulunan Kutalmışoğlu Süleymanşah Bizans İmparatorluğu'nun desteğiyle kendisine ve Sultan Melikşah'a cephe alan Mansur'dan şikâyetçi olmuş, sultan da Bizans İmparatoru Nikephoros Botaneiates'e haber gönderip sarayında ağırladığı Mansur'un derhal bertaraf edilmesini talep etmiş, ancak imparator: “*Bize iltica eden bir şahsı hepimizin ölümüne sebep olacağını bilsek de teslim etmeyiz*” demiş ve sultanın arzusunu yerine getirmemiştir¹⁴. Mansur daha sonra tekrar Anadolu'ya geçerek kardeşi Süleymanşah ile mücadeleye girmiş, Süleymanşah da bu gelişmeler üzerine yine Sultan Melikşah'tan yardım istemiştir. Sultan da büyük emîrlerinden Porsuk'u Anadolu'ya göndermiş, Süleymanşah ile iş birliği yapan Porsuk bir hile ve savaş taktiğiyle Mansur'u bertaraf etmiştir¹⁵.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, Mansur ile Emîr Porsuk savaş meydanında karşı karşıya geldiklerinde Porsuk'un Mansur'a hitaben: “*Bizim yüzümüzden çok sayıda Türk ölüyor. Savaşta hangimiz galip gelirse Türkler onun etrafında toplansınlar*” dediğini, Mansur'un da buna razı olduğunu nakleder¹⁶.

İkinci rivayete göre ise, merkezî otoriteyi tesis etmek konusunda son derece hassas olan Sultan Melikşah, başta Kutalmışoğulları Mansur ve Süleymanşah olmak üzere başına buyruk hareket eden bütün beyleri kendine tâbi kılmak üzere Emîr Porsuk'u Anadolu'ya sevk etmiştir¹⁷.

12 Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kivâmeddin Burslan, İstanbul 1943, s. 69; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, 67; Özaydın, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, 54-57.

13 Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, trc. Necati Lugal, Ankara 1943, s. 49; Krş. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 58.

14 Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abü'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945-1950, I, 328-329.

15 Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, I, 328-329; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 75; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 4213; Sevim-Yücel, *a.g.e.*, s. 101; Turan, *Türkiye*, s. 180; Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s. 280; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s. 58.

16 *Abü'l-Farac Tarihi*, I, 328-329.

17 Vryennios, *a.g.e.*, s. 147-148; Turan, *Türkiye*, s. 56 vd.; a.mlf., “Süleymanşah I”, *İA*, XI, 207; Sevim-Merçil, s. 90-91; Cl. Cahen, *Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi*, trc. Bahaeddin Yediyıldız - Yaşar Yücel, Ankara 1992, s. 36; a.mlf., *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 89; Ayönü, *a.g.e.*, s. 65; İsmet Burak Batır, *Selçuklu Başkenti İznik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 42-44, 68-70.

Cenâbî bu konuda şu bilgilere yer vermektedir: “*Kutalmış Alp Arslan’a yenildi ve atından düşerek öldü. Oğlu Emîr Mansûr Anadolu’ya yönelerek buradaki şehirleri fethetti. Melikşah hükümdar olunca Mansûr’un elindeki yerler için vergi koydu. Sonra Emîr Porsuk Melikşah’tan Anadolu’daki yerlerin vergisini toplama yetkisi aldı. Porsuk ordusuyla Anadolu’ya varıp Mansur b. Kutalmış’ı öldürttü ve Anadolu’yu istilâ etti. Emîr Porsuk Mansur b. Kutalmış’ı öldürdüğünde kardeşi Süleyman henüz daha küçüktü. Süleyman büyüdüğü zaman İznik’i istilâ etti ve ağabeyi Mansur’un elindeki şehirlere hâkim oldu. Türkmenler de ona itaat edince durumu daha da güçlendi ve birçok Anadolu şehri fethetti*”¹⁸. Cenâbî’nin verdiği bu malumat Süryânî tarihçi Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbrî tarafından tarih de verilerek (1078) açık bir şekilde desteklenmektedir¹⁹. Yalnız Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbrî’nin Mansur yerine sehven Kutalmış dediğini belirtmeliyiz.

Bu konuda kesin bir kanaate ulaşmak için kaynaklardaki bilgi ve rivayetlerin yeterli olmadığını söylememiz gerekir. Bu yüzden tarihçiler de haklı olarak farklı görüşler ileri sürmüş ve farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Kanaatimizce Kutalmışoğulları başlangıçta fetih harekâtını birlikte sürdürüyorlardı. Ancak daha sonra bazı sebeplerle Mansur’un Bizans ile iyi ilişkiler kurmak ve onların desteğiyle Anadolu’da tek başına hâkimiyet tesis etmek istediğini, buna karşılık Süleymanşah’ın Büyük Selçuklu imparatoru Sultan Melikşah’tan yana tavır aldığını ve daha sonraki tarihlerde Büyük Selçuklular ile iyi ilişkiler içinde olduğunu, Antakya’nın fethi (477/1084-1085) ve Haleb’in kuşatılması münasebetiyle Şerefüddeve Müslim b. Kureys ile yapılan görüşmelerde de Süleymanşah’ın Sultan Melikşah’a bağlılığını açıkça ilan ettiğini ve Antakya’yı fethedince de durumu Sultan Melikşah’a bildirdiğini, sultanın da İsfahan’da törenler düzenlediğini dikkate alırsak onun Büyük Selçuklular’la yakın ilişkiler içinde olduğunu ve bağımsız hareket etmek isteyen ağabeyi Mansur’a karşı Sultan Melikşah’tan yardım istediğini ve bunun üzerine de Emîr Porsuk’un hem Kutalmışoğulları arasındaki bu mücadeleye hem de bağımsız hareket eden beylere müdahale etmek için Anadolu’ya gönderildiğini söyleyebiliriz²⁰.

Porsuk’un 1078 yılındaki bu seferinden sonra Anadolu’daki hâkimiyeti daha da güçlenen ve egemenlik sahalarını genişleten Süleymanşah, 1081’de Bizans tahtına çıkan yeni imparator Aleksios Komnenos ile İznik’in kuzeybatısında denize dökülen Dragos (Drakon) çayı sınır olmak üzere bir antlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmayla Süleymanşah Marmara Denizi kıyılarına kadar bütün Anadolu’ya fiilen hakim olduğunu Bizans İmparatorluğu’na kabul ettirmiş oldu²¹. Bu ilk seferinden sonra altı yıl boyunca kaynaklarda Emîr Porsuk hakkında

18 Muharrem Kesik, *Cenâbî’nin el-Aylemü’z-zâhir fi ahvâli’l-evâil ve’l-evâhir Adlı Eserinin Tenkitli Metin Nesri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 1.

19 *Abû’l-Farac Tarihi*, I, 328-329.

20 Ali Sevim, “Süleyman Şah I”, *DİA*, XXXVIII, 103-105.

21 Sevim, “Süleyman Şah I”, s. 104; Gülşay Öğün Bezer, “Anadolu’nun Fethi ve Drakon Çayı Anlaşmasının Bu Süreçteki Yeri”, *TYB AKADEMİ*, yıl 4, sayı 12 (Eylül 2014), s. 21-34.

hiçbir malûmât yoktur. 477 (1084) tarihinde Sultan Melikşah'ın Musul'da bulunduğu sırada Belh ve Tohâristan²² hâkimi olan kardeşi Tekiş'in Horasan'da ikinci defa isyan ettiğini öğrenince derhal başkent İsfahan'a hareket etmiş ve kış mevsimini orada geçirdikten sonra Horasan'a yürümüş ve Tekiş'i sığınmış olduğu Venec Kalesi'nde muhasara altına almıştır. Bu kuşatmaya Emîr Porsuk, Artuk Bey, Emir Kamac (Kumac), Bozan, Humartaş, Ayaz ve Turşek gibi büyük kumandanlar katılmıştır²³.

Anadolu/Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın 18 Safer 479'da (4 Haziran 1086) ölümü üzerine Halep hâkimi İbnü'l-Huteytî, Sultan Melikşah'ı gelişmelerden haberdar edip Tutuş'un Haleb'i ele geçirdiğini bildirdi ve kendisini Haleb'e davet etti. Bunun üzerine Sultan Melikşah İsfahan'dan yola çıktı (Cemâziyelâhir 479/Eylül-Ekim 1086). Sultan öncü birliğinin sevk ve idaresini Emîr Porsuk ve Emîr Bozan gibi büyük emîrlere tevdi etmişti²⁴.

1082-1083 yılında Tarsus, Adana, Misis, Anazarba ve civarındaki yerleri fetheden Süleymanşah Antakya'yı fethetmek üzere İznik'ten ayrılırken yerine güvendiği beylerden Ebü'l-Kasım'ı vekil tayin etmişti. Ebü'l-Kasım son derece ihtiraslı biri olup hâkimiyet sahalarını genişletmek istiyor ve 1081'de Süleymanşah ile Aleksios Komnenos arasında imzalanan Dragos Suyu (Drakon) antlaşmasını ihlâl etmekten çekinmiyordu. Sultan Melikşah Haleb'e giderken Musul'a uğradı (Receb 479/Ekim-Kasım 1086). Oradan Harran, Urfa, Ca'ber Kalesi ve Menbic yoluyla Haleb'e ulaştı ve şehri ele geçirip Sâlim b. Mâlik'e teslim etti (479/1087)²⁵.

Emîr Porsuk 480 yılı Muharrem ayında (Nisan-Mayıs 1087) Emîr Bozan ve diğer beylerle Sultan Melikşah'ın kızı Mahmelek Hatun'un Halife Muktedî-Biemrillah ile evlenmesi münasebetiyle hazırlanan görkemli çeyizin İsfahan'dan Bağdat'a götürülmesiyle görevli alayın başında bulunuyorlardı²⁶. Bağımsızlık sevdasındaki Ebü'l-Kasım imzalanan Dragos Suyu (Drakon) antlaşmasını ihlâl ederek, Bithynia yöresine ve Marmara sahillerine kadar akınlar düzenlemeye başladı. Ayrıca kardeşi Ebü'l-Gazî'yi de Kayseri valiliğine getirdi. Bu akınlara son vermek isteyen İmparator Aleksios Komnenos *megas primekerios* unvanına sahip Tatikios adlı kumandanını İznik'e sevk etti. Tatikios'un bu seferini gerçekleştirdiği tarih, hâlâ tartışmalı bir konudur. Yukarıda belirtildiği gibi İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilerle

22 Ceyhun nehrinin yukarı havzasında tarihi bir bölge. Geniş bilgi için bk. Hüseyin Salman, "Tohâristan", *DİA*, XLI, 214-215.

23 Bundârî, s. 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 137-138; Yinanç, *a.g.e.*, I, 114; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, 107; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 59; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013, s. 175; Ali Öngül, "Tekiş b. Alp Arslan", *Tarih Dergisi*, sayı 36 (İstanbul 2000), s. 321-334

24 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 148.

25 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1962, s. 173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 148-149; Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, s. 143; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 178.

26 İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyli Tarihi Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 11; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 92.

göre Sultan Melikşah Emîr Porsuk'un da bulunduğu orduyla 479 yılı Receb ayında (Ekim-Kasım 1086) Musul'a gelmişti²⁷. Porsuk 480 yılı Muharrem ayında da (Nisan-Mayıs 1087) Sultan Melikşah'ın Halife Muktedî-Biemrillah ile evlenecek olan kızı Mahmelek Hatun'un çeyizini Bağdad'a götürün alayın başında bulunuyordu²⁸. Eğer bu bilgiler doğru ise Sultan Melikşah'ın 50.000 kişilik orduyla Emîr Porsuk'u İznik üzerine sefere memur etmesi²⁹ en erken 480 Muharremi'nden (Mayıs 1087) sonra olmalıdır³⁰. O halde Emîr Porsuk'un Anadolu'da bağımsız hareket eden beylerle yaptığı mücadeleyi ve Konya ile Aksaray'da gerçekleştirdiği imar faaliyetlerini³¹ de dikkate alırsak onun en erken 1088-1089 veya 1090 yılında İznik'e ulaşmış olduğunu söyleyebiliriz³². Ebü'l-Kasım 200 kişiyle gerçekleştirdiği bir huruc hareketiyle Tatikios'u uzaklaştırmayı başardı. Ancak Porsuk'un İznik'e yaklaşmakta olduğunu öğrenen Tatikios İznik'ten 22 km. uzaklıktaki Basileia denilen yere çekildi. Tam bu sırada gece vakti gelen bir köylüden Emîr Porsuk'un büyük bir orduyla İznik istikametine ilerlediğini öğrenince de derhal İstanbul'a hareket etti. Ebü'l-Kasım Bizans ordusuna saldırdıysa da hiçbir şey elde edemedi geri çekildi. Ebü'l-Kasım bu sırada Gemlik'te küçük bir filo tesis etmek üzere harekete geçti. Bunu haber alan Aleksios Komnenos, Manuel Butumites emrindeki bir donanmayı Gemlik'e sevk ettiği gibi Tatikios kumandasındaki bir orduyu da Ebü'l-Kasım üzerine gönderdi. Ebü'l-Kasım Bizans kuvvetlerine kahramanca mukavemet ettiyse de sonunda mağlup olarak İznik'e çekilmek zorunda kaldı³³.

İmparator Aleksios Komnenos da Porsuk İznik'i ele geçirecek olursa bölgedeki Türk hâkimiyetinin daha da güçleneceğini biliyordu. Ancak o doğrudan Porsuk ile mücadeleye girmek yerine onun karşısına Ebü'l-Kasım'ı çıkarmanın ve onu desteklemenin daha doğru olacağını düşünüyordu. Ebü'l-Kasım ile baş başa kalırlarsa Bizans için hem dinî³⁴ hem de stratejik açıdan çok önemli olan İznik'i daha kolaylıkla ele geçirebileceğine inanıyordu. Bu sebeple Ebü'l-Kasım'a haber gönderip Porsuk'a karşı iş birliği yapmak üzere kendisini İstanbul'a davet etti. Ebü'l-Kasım da daveti kabul edip İstanbul'a gitti. İstanbul'da törenlerle karşılandı ve kıymetli hediyeler verildi. Bizans'ın donanma komutanı (*Droungarios*) Eustathios, Ebü'l-Kasım İstanbul'da bulunduğu sırada İzmit'i zapt etmişti. İmparator Aleksios Komnenos Ebü'l-Kasım ile bir antlaşma imzalayıp kendisine Sebastos (Sebastia) unvanını verip hediyelerle İznik'e yolcu etti³⁵. İzmit'in Bizans donanması tarafından işgal edildiğini

27 *el-Kâmil*, X, 148.

28 *el-Kâmil*, X, 160.

29 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 197.

30 Özaydın, "Porsuk", *DİA*, XXXIV, 324; Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005, s. 180-183.

31 Yinanç, I, 182.

32 Cl. Huart, "Bursuk", *İA*, II, 820; Özaydın, "Porsuk", s. 325; Turan, *Türkiye*, s. 85; Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu*, s. 94; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985, s. 111.

33 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 198-199; Turan, *Türkiye*, s. 84; Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 10; Ayönü, *a.g.e.*, s. 79-80; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 42.

34 Semavi Eyice, "İznik", *DİA*, XXIII, 543-545; Mustafa Sinanoğlu, "İznik Konsili", *DİA*, XXIII, 549-552.

35 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 199-200.

öğrenen Ebü'l-Kasım Bizans ile yaptığı antlaşmadan pişman oldu. Fakat tam bu sıralarda Porsuk muazzam bir orduyla İznik kapılarına dayanmıştı. Bundan dolayı yapabileceği bir şey yoktu ve sessiz kalmayı tercih etti.

Porsuk İznik'i üç ay boyunca kuşattı. Porsuk'a karşı mukavemet edemeyeceğini gören Ebü'l-Kasım acilen İmparator Aleksios Komnenos'tan yardım istedi. Anna Komnena'nın ifadesiyle “*Porsuk'a teslim olmaksansa imparatora köle olmayı yeğledi*”³⁶. İmparator derhal komutanlarının İznik'in yardımına koşmalarını istedi. İmparatorun asıl hedefi Ebü'l-Kasım'a askerî yardımda bulunarak Porsuk'u bölgeden uzaklaştırmak ve İznik'i kendi hâkimiyeti altına almaktı. Üç ay süren kuşatmaya rağmen şehri ele geçiremeyen Porsuk bizzat İmparatorun yardıma geldiğini zannederek kuşatmaya son verip geri çekildi³⁷. İmparator Aleksios Komnenos'un Ebü'l-Kasım'a yardım göndermesinin sebebi, Ebü'l-Kasım'ı korumak veya kurtarmak değildi. Ebü'l-Kasım'ın zayıf düşmesinden istifadeyle İznik'i işgal etmekte. Çünkü İznik'in Büyük Selçuklular'ın eline geçmesi halinde şehri zapt etmenin çok zor olacağını biliyordu.

Sultan Melikşah Anadolu'da bağımsız hareket eden Türk beylerini ve özellikle de Ebü'l-Kasım'ı itaat altına almakta kararlıydı. Hatta bu yüzden Bizans imparatoruyla ittifak kurmaya teşebbüs etmiş ve Siyavuş adlı bir elçisini imparatora gönderip sihriyet yoluyla akrabalık tesis etmeyi önermiş ve bu gerçekleşecek olursa Türk beylerini kıyı bölgelerinden geri çekeceğini bildirmişti. Ancak Siyavuş'un Sultan Melikşah'a ihanet ederek Bizans saflarına geçip Hristiyan olması yüzünden bu ittifak gerçekleşmemiş, Siyavuş'un ihanetiyle Sinop da Bizans'a teslim edilmişti³⁸.

Emîr Porsuk'un başarısız olduğunu gören Sultan Melikşah onu geri çağırıp yerine Urfa Emîri Bozan'ı görevlendirdi³⁹. Sultan Melikşah Emîr Bozan'a İmparator Aleksios Komnenos'a teslim edilmek üzere bir mektup verdi. Anna Komnena'nın eserine aldığı mektupta şu satırlara yer veriliyordu: “*İmparator! Sana ilişkin şeyleri öğrendim: Nasıl, daha devletin yönetimine henüz geçmiş iken, kendini çeşitli tehlikelere karşı karşıya bulunduğunu; nasıl sen Lâtinleri yeni haklamış iken İskitler'in (Peçenekler) sana karşı saldırı hazırlığına giriştiklerini, Emîr Ebü'l-Kasım'ın kendisinin de (vaktiyle) Süleyman'ın seninle yapmış bulunduğu antlaşmayı çiğneyerek, Asya'yı (Anadolu) tâ Damalis/Üsküdar'a kadar talan ettiğini (bana anlattılar). Ebü'l-Kasım'ın yörelerden kovulmasını ve Asya'nın (Anadolu) Antakya ile birlikte, senin egemenliğine dönmesini istiyorsan oğullarımın en büyüğü ile*

36 *Alexiad*, s. 201.

37 Anna Komnena, s. 202; Turan, *Türkiye*, s. 115; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 11-13; Cl. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979, s. 94; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 92-93, 427; Ayönü, *a.g.e.*, s. 80-81.

38 Ayönü, s. 82-83.

39 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 105; Yaşar Yücel - Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1990, I, 81; Ayönü, *a.g.e.*, s. 83.

*evlendirilmek üzere bana kızımı gönder. Böylelikle artık engel tanımayacaksın ve yanında bağlaştık olarak ben bulununca yalnız doğuda değil tâ İlliyrikon/Arnavutluk'a kadar ve tüm batıda da her şeyi başaracaksın, bizim sana göndereceğimiz ordular sayesinde artık hiç kimse sana karşı koyamayacak*⁴⁰.

Bozan, Selçuklu ordusuyla İznik önlerine gelip şehri kuşatmaya başladı ve birkaç defa hücumda bulundu. Ancak İmparatorun desteği ve Ebü'l-Kasım'ın şiddetli mukavemeti yüzünden başarılı olamayan Bozan kuşatmaya son verip Ulubat yakınlarına çekildi ve orada karargâh kurdu⁴¹.

Ebü'l-Kasım İmparatorun niyetini –geç de olsa– anlayınca Sultan Melikşah'a itaat arz etmek üzere 15 katıra taşıyabilecekleri kadar altın ve kıymetli hediyeler yükleyerek başkent İsfahan'a gitmeye karar verdi ve kardeşi Ebü'l-Gazî'yi İznik'te vekil bırakıp yola çıktı. Ancak bütün ısrarlarına rağmen Sultan Melikşah tarafından huzura kabul edilmedi ve kendisine Emîr Bozan ile anlaşması söylendi. Ebü'l-Kasım çaresiz Bozan ile görüşmeye karar verdiyse de yolda Bozan'ın görevlendirdiği 200 kişilik müfreze tarafından yayının kirişiyle boğularak öldürüldü (484/1091 veya Şaban 485/Eylül 1092)⁴².

İmparator Sultan Melikşah'ın mektubunda belirttiği hısımlık kurma teklifini hoş karşılamadı; ancak sultandan çekindiği için red cevabı da vermeyip mektubu cevapsız bıraktı. Daha sonra Kurtios başkanlığındaki bir heyeti Sultan Melikşah'a gönderip yeni tekliflerde bulundu. Ancak Sultan Melikşah'ın ölümüyle heyet İstanbul'a geri dönmüş ve teklifler değerlendirilememiştir⁴³.

Porsuk ve Bozan'ın gerçekleştirdiği seferlerden sonra Sultan Melikşah Anadolu'nun büyük bir kısmını itaat altına almış, ancak bu durum kısa sürmüştü⁴⁴. Sultan Melikşah'ın ölümünden (485/1092) sonra başlayan taht kavgaları sırasında Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun, oğlu Mahmud adına mücadele ediyordu. Sultan Berkyaruk ile 16 Zilhicce 485 (17 Ocak 1093) tarihinde Berûcird (Bürûcird)⁴⁵ yakınlarında vuku bulan savaşta Terken Hatun'un ordusunda yer alan Porsuk, Kamac ve Üner gibi büyük emîrlerin Berkyaruk'un safına geçmesi yüzünden Terken Hatun mağlûp oldu⁴⁶. Sultan Melikşah'ın kardeşi Tutuş da saltanat davasıyla ortaya atılmıştı. Sultan Melikşah'ın büyük kumandanlarından

40 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 203.

41 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 203.

42 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 203-204; Yinanç, *a.g.e.*, I, 184; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 92-93; Demirkent, *Kılıç Arslan*, s. 13-14; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 105-106; Turan, *Türkiye*, s. 87; Ayönü, s. 84-85.

43 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 204.

44 Bundârî, *a.g.e.*, s. 55; Turan, *Türkiye*, s. 60.

45 Hemedan ile Kerec arasında Kerec'e 10 fersah (60 km.) mesafede bir belde. Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 480.

46 İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, IX, 63; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 215 vd.; Anonim *Selçuknâme*, trc. H. İbrahim Gök - Fahrettin Coşkun, Ankara 2014, s. 25; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, I, 334; Özaydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 19.

Kasımüddeve Aksungur ile Bozan başlangıçta Tutuş'u destekliyorlardı. Ancak Berkyaruk'un sultanlığını ilan etmesi üzerine Tutuş'un saflarından ayrılıp Berkyaruk'un tarafına geçtiler. Porsuk da Sultan Berkyaruk'u destekleyen kumandanlar arasındaydı⁴⁷.

Berkyaruk, Tutuş ile yaptığı savaşta mağlûp olunca Gümüştekin Cândâr, Emîr Yaruk ve Porsuk da onunla birlikte Sultan Mahmûd b. Melikşah'ın hâkimiyetindeki İsfahan'a sığındı (Şevval 487/Ekim-Kasım 1094)⁴⁸. Sultan Tuğrul Bey devrinden itibaren Selçuklu hanedanına hizmet eden seçkin emîrlerden biri ve ilk Bağdad şahnesi olan Emîr Porsuk 490 yılı Ramazan ayında (Ağustos 1094) bir Batnî fedâisi tarafından öldürüldü⁴⁹.

Sultan Berkyaruk'un İstifâ Divanı başkanı Ebü'l-Fazl Mecdülmülk el-Balâsânî diğer divanları da kontrolü altına almış ve adeta Vezir Fahrülmülk'ün hiçbir etkisi kalmamıştı. Batnî fedâilerinin Selçuklu Devleti'nin büyük emîrlerini art arda katlettikleri bir sırada Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk kendisinin de vezirlikten uzaklaştırılmasında önemli rol oynadığını düşündüğü Mecdülmülk'ün Emîr Porsuk'un katlinden de sorumlu olduğunu iddia edince Porsuk'un iki oğlu Zengî ile Akbör de babalarını katleden Batnîler'i Mecdülmülk'ün azmettirdiğini ileri sürüp Sultan Berkyaruk'tan onu kendilerine teslim etmesini istediler. Sultan Berkyaruk Zencan'da⁵⁰ bulunduğu sırada Emîr-i âhûr İnanç Yabgu, Bilge Beg ve Togayürek Porsukoğulları'na bağlı emirlere haber gönderip Mecdülmülk'ün öldürülmek üzere Sultan tarafından kendilerine teslim edilmesi hususunda onlardan yardım istediler. Onlar da derhal harekete geçip Hemedan yakınlarındaki Sicas'tan⁵¹ Sultan Berkyaruk'a haber gönderip ordunun tamamının onayını aldıklarını belirterek “*Mecdülmülk'ü teslim ederseniz biz de kullukta hizmete devam ederiz. Aksi halde sizden ayrılır onu da zorla alırız*” dediler. Sultanın gönlü Mecdülmülk'ü teslim etmeye razı olmadı, ancak olaylar hızla gelişti. Sultan emîrleri ve askerleri yatıştıramadığı gibi Mecdülmülk'ün ölümüne de engel olamadı (492/1099). Bu durum Porsukoğulları'nın ordu içindeki durumunun ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Bu hadise aynı zamanda Sultan Melikşah'ın ölümünden henüz yedi yıl bile geçmeden ehliyetsiz ve liyakatsiz sultanların elinde devlet otoritesinin ve hükümdarlık müessesesinin nasıl sarsıldığını gösteren bir ibret sahnesidir⁵².

47 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 222.

48 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 234; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 145; Özgüdenli, *a.g.e.*, s. 145.

49 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 271.

50 Zencan, Tahran ve Kazvin'den Tebriz'e giden yol üzerinde Zengânerûd nehri kıyısında kurulmuş tarihî bir şehir. Geniş bilgi için bk. Özeydin, “Zencan”, *DİA*, XLIV, 251-253.

51 Sicas, Hemedan-Ebher arasında bir belde. Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, III, 213-214.

52 Bundârî, *a.g.e.*, s. 87-88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 289-290; Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, trc. Ahmed Ateş, Ankara 1957, I, 142; Reşîdüddin, *Câmi'ü'l-tevârih*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 62-63; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâî, Tahran 1339 hş., s. 442; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 341; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 157-161; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 57-58; a.mlf., *Muhammed Tapar*; s. 13-15.

Porsukoğulları, Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki taht kavgaları sırasında da önemli rol oynadılar. Taht kavgaları sırasında Muhammed Tapar'ın öz kardeşi Sencer'e mağlûp olan Sultan Berkyaruk İsfahan'a gittiye de şehre giremedi. Askerî yardım aramaya devam ederken Hûzistan'a yöneldi ve orada aradığını buldu. Asker-i Mükrem'de⁵³ Porsukoğulları'ndan Zengî b. Porsuk ile kardeşi İlbegi b. Porsuk gibi iki büyük kumandan kendisine destek oldular. Bu sırada Emîr-i âhûr vefat etmiş, askerleri de Ayaz'a katılmıştı. Ayaz ordusuyla Sultan Berkyaruk'a katılıp Melik Muhammed Tapar ile savaşmak üzere hareket etti⁵⁴. Asker-i Mükrem'de iki ay kalan Sultan Berkyaruk buradan Hemedan'a gitti. Hemedan'da Emîr-i âhûr İnanç Yabgu ile Emîr Ayaz da 5.000 kişilik süvari birliğiyle Berkyaruk'un saflarına katıldı⁵⁵.

Muhammed Tapar kuvvet muvazenesinin giderek aleyhine geliştiğini görünce derhal Berkyaruk'un üzerine yürüdü ve taraflar Hemedan'da savaşa tutuştular (3 Cemâziyelâhir 494/5 Nisan 1101). Bu savaş sırasında Berkyaruk'un ordusunun sol cenahında Porsukoğulları vardı. Savaş Muhammed Tapar'ın mağlûbiyeti ve değerli veziri Müeyyidülmülk'ün esaretiyle sonuçlandı⁵⁶. Rakip sultanlar onları kendi saflarına almak için çalışırlardı. Meselâ 494 (1100-1101) yılında Sultan Berkyaruk, iki müttefik Muhammed Tapar ile Sencer'in kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenince bulunduğu yerden ayrılıp Emîr Ayaz ile buluşmak üzere Hemedan'a doğru yola çıktı. Ancak Ayaz'ın Melik Muhammed Tapar ile haberleştiğini ve onun saflarına katılmak istediğini öğrenince Hemedan'a gitmekten vazgeçti ve Hûzistan'a müteveccihen hareket etti. Tüster'e yaklaşınca Porsukoğulları'na bağlı emirlere haber gönderip onları kendi yanına davet etti. Ancak onlar Ayaz'ın Berkyaruk'un yanına gitmediğini bildikleri ve Muhammed Tapar'dan korktukları için Sultan Berkyaruk'un davetini kabul etmediler⁵⁷.

Emîr Çavlı Sakavu 494 (1100-1101) yılında Batınî katliamı için hazırlandığı sırada hedefini gizlemek için Porsukoğulları'na bağlı emirlerin Râmhürmüz⁵⁸ ve Errecan⁵⁹ arasındaki topraklarına saldırıp ele geçirmek için yola çıktıklarını ve kendisinin onlara mukavemet edecek durumda olmadığını, bu yüzden topraklarını terk edip Hemedan'a gideceğini ilân etti. Bâtınîler Çavlı'nın gerçekten topraklarından ayrılacağına inanıp bunu bir fırsata çevirmek istediler. Ancak Çavlı bu taktiğiyle Bâtınîler'in ileri gelenlerinden 300 kişiyi katletti, silâh ve hayvanlarını ganimet olarak aldı. Bu hadise Çavlı Sakavu gibi güçlü

53 Asker-i Mükrem, Hûzistan'da bir şehir. Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, IV, 139.

54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 123.

55 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 303; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 22.

56 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, Haydarâbâd/Dekken 1359, IX, 123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 303-304; Râvendî, *a.g.e.*, s. 144; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, II, 343; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 21-22.

57 *el-Kâmil*, X, 306.

58 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 320.

59 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 329-331; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 26-28.

bir emîrin bile Porsukoğulları'ndan çekindiğini açıkça ifade etmiş ve Bâtınîler de buna inandıkları için tuzağa düşmüşlerdi⁶⁰.

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında 495 yılı Safer ayında (Kasım-Aralık 1101) vuku bulan ve 4 Rebûlevvel 495 (27 Aralık 1101) tarihinde anlaşmayla sonuçlanan üçüncü savaşta da Porsukoğulları askerleriyle birlikte Berkyaruk'un safında yer almışlardır⁶¹. Aynı şekilde çok sayıda şehre hâkim olan Ebû Sa'd Muhammed b. Mudar b. Mahmud adında biri Basra hâkimi İsmâil'e karşı harekete geçip şehri onun elinden almak istedi. İsmâil'in bir grup adamını esir aldı ve Übüle Kalesi sahibini de öldürdü (495/1101-1102). Sonra da Hûzistan'ı ellerinde bulunduran Porsukoğulları'na haber gönderip Basra'yı ele geçirmeleri için kendilerine askerî yardımda bulunmalarını istedi⁶². Bu da Porsukoğulları'nın askerî gücüne işaret eden bir hadise olarak değerlendirilmelidir.

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında vuku bulan dördüncü savaşta (Cemâziyelevvel 495/Şubat-Mart 1102) mağlûp olan Muhammed Tapar İsfahan'a kaçarken Emîr İlbegi b. Porsuk ve Emîr Ayaz onu yakalamakla görevlendirilmişti⁶³.

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki saltanat mücadelesi devam ediyor ve Rey'de hutbe Sultan Berkyaruk adına okunuyordu. Muhammed Tapar'ın kumandanlarından Yınal b. Anuştekin el-Hüsâmî Rey'e gidip hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmak istiyordu. Muhammed Tapar'dan izin alıp kardeşi Ali b. Anuştekin ile birlikte Rey'e hareket ettiler ve Safer 496'da (Kasım-Aralık 1102) Rey'e girerek hutbeyi efendileri adına okuttular. Yınal şehirde zalimce uygulamalarda bulundu, halkın mallarını müsadere etti ve 15 Rebûlevvel 496 (27 Aralık 1102) tarihine kadar orada kaldı. Bu sırada Sultan Berkyaruk'u destekleyen Porsuk b. Porsuk (Porsukoğlu Porsuk) Emîr Yınal'ın üzerine yürüdü ve Rey kapısında savaşa tutuştular. Yınal ve kardeşi Ali mağlûp oldu. Yınal dağlara çekilirken Ali de Kazvin'e gitti⁶⁴.

Sultan Muhammed Tapar'ın amcazadesi Mengüpars b. Börüpars Nihavend'i işgal ederek isyan etti (Muharrem 499/Eylül-Ekim 1105) ve Porsukoğulları'na mensup emirlere de haber gönderip onları kendine katılmaya ve itaat etmeye çağırdı. Porsukoğlu Zengî o sırada Melik Muhammed Tapar tarafından tevkif edilmişti. Muhammed Tapar'ın yakın adamları Zengî ile görüşüp kardeşlerini Mengüpars'ı desteklememeleri konusunda uyardı. Zengî de derhal kardeşlerine mektup yazıp onları Mengüpars'a itaat ettikleri takdirde başına gelecek tehlikeleri hatırlattı ve Mengüpars'ı tevkif ederek kendisini kurtarmalarını istedi. Zengî'nin mektubunu alan Porsukoğulları, Mengüpars'a haber gönderip bağlılıklarını bildirdiler, o da onların desteğini sağlayacağına inanarak Hûzistan'a hareket etti. Porsukoğulları Hûzistan

60 Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 320.

61 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 329-331; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 26-28.

62 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 340-341.

63 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 332-333; Kazvîni, s. 443; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 29-30.

64 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 353.

yakınlarındaki kendi topraklarında Mengüpars'ı yakalayıp tevkif ettiler. Maiyetindeki askerler dağıldı. Porsukoğulları onu başkent İsfahan'a götürdüler. Sultan Muhammed Tapar da Mengüpars'ı amcası Tekiş'in oğullarıyla birlikte tevkif etti. Olayların Sultan Muhammed Tapar'ın istediği gibi cereyan etmesini sağlayan Zengî b. Porsuk da serbest bırakıldı. Sultan Muhammed Tapar Porsukoğulları'nın iktaları olan Lişter (Tüster), Sâbürhast ve Ahvaz ile Hemedan arasındaki diğer kale ve şehirlerden feragat etmelerini istedi. Bu yerlere karşılık kendilerine Dînever ve diğer bazı şehirleri ikta etti⁶⁵.

Sultan Muhammed Tapar tarafından Hemedan valisi tayin edilen Porsuk b. Porsuk ve Porsukoğulları'na mensup Aksungur el-Porsukî ve diğer emîrler Hille Mezyedî Emîri Seyfûdevle Sadaka b. Mansûr'un Sultan Muhammed Tapar tarafından mağlûp ve katledildiği savaşta önemli hizmetlerde bulundu. Bazkuş adlı bir gulam tarafından öldürülen Sadaka'nın kesik başı da Porsuk'un memlûklerinden olan Aksungur el-Porsukî tarafından Sultan Muhammed Tapar'a gönderildi (Receb 501/Mart 1108)⁶⁶.

Muhammed Tapar'ın meşhur kumandanlarından Musul Emîri Çavlı Sakavu Anadolu/Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan karşısında kazandığı zaferden (500/1107) sonra çok geniş bir alanda hâkimiyet tesis etmiş ve büyük bir servete sahip olmuştu. Bundan dolayı gurura kapılan Çavlı Sultan Muhammed Tapar'a karşı isyankâr bir tavır içine girdi. Bu yüzden Sultan Mevdûd b. Altuntekin'e, Porsukoğulları'na mensup emîrlere Sökmen el-Kutbi'ye, Aksungur el-Porsukî'ye ve diğer bazı emîrlere haber gönderip Musul ve Çavlı'nın elindeki diğer yerleri geri almalarını emretti. Bu emîrler Musul'a doğru hareket edince Çavlı gerekli tedbirleri aldıktan sonra Porsuk'un kızı olan karısını 1.500 süvari ve piyade birlikleriyle Musul'da bırakıp şehri terk etti. Sultanın sevk ettiği ordu 501 yılı Ramazan ayında (Nisan-Mayıs 1108) Musul önlerinde karargâh kurdu. Çavlı'nın karısı çok sıkı tedbirler aldığı için halk ondan şikâyetçiydi. Muhasara Muharrem ayı sonuna (9 Eylül 1108) kadar devam etti. Sonunda Mevdûd Musul'a girdi. Porsuk'un kızı olan Çavlı'nın karısı sekiz gün kalede kaldı. Mevdud'a haber gönderip kardeşi Porsuk b. Porsuk'un yanına gitmesine izin verilmesini talep etti. Mevdud da sahip olduğu para ve eşyalarla şehirden ayrılmasına izin verdi⁶⁷. Bu hadise Porsukoğulları ailesinin sadece erkeklerinin değil kadınlarının da iyi bir savaşçı olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Sultan Muhammed Tapar Suriye'de Haçlı zulüm ve istilâsına maruz kalan şehirlerdeki halkın ve Hâşîmî eşrafından bir zatın başkanlığında sûfi, tüccar ve fakihlerden oluşan bir

65 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 146; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 398-399; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 44-45.

66 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 155 vd.; Bundârî, s. 103; İbnü'l-Kalânîsî, s. 159; İbnü'l-Esîr, X, 440-448; Râvendî, *a.g.e.*, I, 156; Hüseyinî, s. 55; Mawlavî Fâdil Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938, s. 122; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 50; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, V, 115.

67 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 457-459; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, II, 347; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 2013, I, 116; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 53.

heyetin Bağdat'ta feryad ederek yardım istemeleri üzerine 504 yılı sonlarında (Haziran-Temmuz 1111) kumandanlarına haber gönderip cihad için gerekli hazırlıkları tamamlamalarını emretti ve oğlu Mesud'u da cihad için Emîr Mevdûd ile birlikte Musul'a gönderdi. Cihad emri üzerine harekete geçen ilk Emîr Mevdûd oldu. Mevdûd'un asıl hedefi İslâm âleminin bağrına bir hançer gibi saplanan Urfa Haçlı Kontluğu'na son vermektir. Meraga Emîri Ahmedil, Ahlatşah Sökmen el-Kutbî, Porsuk'un üç oğlu İlbeği ve Zengî ve babasıyla aynı adı taşıyan Porsuk, Erbil Hakimi Ebü'l-Heycâ, Artuklu Emîri İlğazi'nin oğlu Ayaz ve Bekciyye emîrleri de vardı⁶⁸. İslâm ordusu 15 Muharrem 505 (24 Temmuz 1111) tarihinde Fırat'ı geçerek 19 Muharrem'de (28 Temmuz 1111) Joscelin'in hâkimiyetindeki Telbâşîr⁶⁹ önlerinde karargâh kurup sultanın başkumandan tayin ettiği Emîr Porsuk'u beklemeye başladı. Porsuk b. Porsuk nikris (gut) hastalığına mübtelâ olmasına rağmen ordusuyla gelip şehri kuşattı. Ahlatşah Sökmen el-Kutbî de bu sırada hasta olmasına rağmen Sultan Muhammed Tapar'ın emrine uyarak Selçuklu ordusuna katılmıştı⁷⁰. Telbâşîr tam düşmek üzereyken Kont Joscelin, Emîr Ahmedil ile anlaşarak onun ordusuyla geri çekilmesini sağladı. İlğazi o sırada esir alınmış olan oğlu Ayaz'ı kurtarmak için Hıms'ı (Humus) kuşattıysa da Porsuk'un kumandasındaki Selçuklu ordusu yaklaşınca kuşatmaya son verip Hıms'tan uzaklaştı⁷¹. Ordunun en büyük emîrlerinden biri olan Porsuk oğlu Porsuk hasta olduğundan mahfe içinde taşınıyordu. Hasta olan Sökmen el-Kutbî de vefat etmişti (505/1111). Ahmedil de Sökmen el-Kutbî'nin iktalarını ele geçirmek niyetiyle bir an önce memleketine dönmek istiyordu. Selçuklu ordusu emîrler arasında çıkan ihtilaf yüzünden dağıldı⁷².

Haçlılar'a karşı başarılı seferler tertip eden Musul Emîri Mevdûd'un Bâtıniler tarafından öldürülmesi (507/1113) üzerine Musul Valisi tayin edilen dede Porsuk'un memlûkü olan Aksungur el-Porsukî⁷³ Sultan Muhammed Tapar tarafından cihada memur edildi. Aksungur el-Porsukî Urfa, Seruc, Samsat (Sümeysat) ve Fırat kenarında Franklar'a ait bahçe ve tarlaları sistemli bir şekilde tahrip etti. Ancak selefleri gibi Aksungur el-Porsukî'nin yaptığı bu sefer de başarılı olmadı. Maraş, Keysûn⁷⁴ ve Ra'ban⁷⁵ ile diğer bazı şehir ve kalelere hâkim olan müteveffa Gog Vasil'in karısının Aksungur el-Porsukî'ye itaat arz edip sadakatini bildirmesi bu seferin yegâne başarısı olarak kaydedilebilir. Ermeni naibinin Türk hâkimiyetini tanınması

68 İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 173; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 483-485 (İbnü'l-Esîr sehven bu olayı 505 yılı olayları arasında zikreder); İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*, nşr. Sâmî ed-Dehhân, Dimaşk 1954, II, 158; Urfalı Mâteos, *Vekayinâme*, s. 242-243; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, 142-145; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 111, 114.

69 Telbâşîr, Haleb'in kuzeyinde, Haleb'e iki günlük mesafede müstahkem bir kale. Yâkut el-Hamevî, II, 47.

70 İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 174-175; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, II, 158; Coşkun Alptekin, *Dimaşk Atabegliği (Togteginliler)*, İstanbul 1995, s. 41.

71 Alptekin, *a.g.e.*, s. 72.

72 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 487; Özeydın, *Muhammed Tapar*, s. 114 vd.

73 Aksungur el-Porsukî, Sultan Muhammed Tapar ve oğlu Mahmud'un meşhur emîri. Geniş bilgi için bk. Coşkun Alptekin, "Aksungur el-Porsukî", *DİA*, II, 297.

74 Keysun, Maraş'ın doğusunda bir şehir. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, 14.

75 Ra'ban (Araban), Gaziantep'e bağlı bir ilçe.

Urfa'nın bütün kuzey batısını Türk nüfuzu altına sokmuştur. Ancak Aksungur el-Porsukî'nin İlgazi ile mücadeleye girmesi yüzünden bundan arzu edilen sonuç alınamamıştır (507/1114)⁷⁶.

Aksungur el-Porsukî Sultan Muhammed Tapar'a isyan eden İlgazi ile yaptığı mücadelede mağlûp olunca görevinden alınmış ve Rahbe'ye çekilmişti. Sultan Muhammed Tapar, İlgazi'nin Tuğtekin ve Haçlılar'la iş birliği ve ittifak yaptığını duyunca Hemedan Emîri Porsukoğlu Porsuk kumandasında muazzam bir ordu hazırladı. Bu orduya Emîr Cüyûş Bey, Gündoğdu ile Musul ve el-Cezîre bölgesi askerleri de katılacaktı. Sultan Muhammed Tapar Porsuk b. Porsuk'a önce İlgazi ile Tuğtekin'i te'dip etmesini sonra da Haçlılar üzerine yürümesini emretti⁷⁷.

Emîr Gündoğdu ve Cüyûş Bey'in de bulunduğu Selçuklu ordusu 508 yılı Ramazan ayında (Ocak-Şubat 1115) sefer hazırlıklarına başladı ve 10 Zilhicce 508 (7 Mayıs 1115) tarihinde Rakka civarında Fırat'ı geçip Halep'e yaklaşık 12 km. mesafedeki en-Nâûra'da şehir mütevellisi Lü'lü el-Hâdim ve Emîr Şemsü'l-Havâss'a haber gönderip şehri teslim etmelerini istedi. Onlar önce söz verdilerse de sonra vazgeçip İlgazi ve Tuğtekin'den yardım istediler. Porsuk b. Porsuk Selçuklu ordusu Bâlis'te iken Tuğtekin'in Halep'e girdiğini ve Halep askerinin de onun safına katıldığını öğrendi ve 19 Muharrem 509 (14 Haziran 1115) tarihinde Humus emîriyle birlikte Tuğtekin'in ağırlıklarının bulunduğu Hama'ya yürüdü. Porsuk, şehri bir süre kuşattıktan sonra silâh zoruyla zapt etti ve sultanın emri gereğince Hayırhan (Kırhan) b. Karaca'ya teslim etti⁷⁸.

Porsuk'un cihad harekâtı Haçlı liderlerini endişeye sevk etti. Tuğtekin ile Şemsülhavâs Antakya'ya giderek müttefikleri Kudüs Kralı Baudouin, Trablusşam kontu Pons ve Antakya Prinkepsi Roger'den yardım istediler. Pons'un yardıma gelmesi üzerine ordugâhını Şeyzer'de kurmuş olan Porsuk b. Porsuk taktik icabı el-Cezîre'ye çekildi. Roger müttefiklere Efamiye'de toplanmayı teklif etti. Burada yaptıkları müzakereden sonra muazzam Selçuklu ordusu karşısında başarılı olamayacakları hususunda anlaşıldılar. Efamiye'de iki ay bekleyen müttefikler Porsuk b. Porsuk'un Eylül ortalarında Hısnu'l-Eknâd'a çekilmesi üzerine dağıldılar. İbn Munkız Porsuk b. Porsuk'un Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle Tuğtekin ve İlgazi'yi te'dip ettikten sonra gerçekleştirmesini istediği Haçlılar'a karşı cihad harekâtına dair şu malûmatı nakleder: “*Babam Sultanın emriyle 509 (1115) yılında İsfehsâlar (başkumandan) Porsuk'un ordusuna katılmak üzere yola çıktı. Porsuk'un emrinde muazzam bir ordu vardı. Bu orduya katılan kahraman emîrler arasında Musul hakimi Emîrü'l-cüyûş Bozaba, Rahbe hakimi Sungur*

76 Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 253-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 501-502; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abü'l-Farac Tarihi*, II, 354; W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907, s. 97; Harold S. Fink, “The Role of Damascus in the History of the Crusades”, *Muslim World*, XLIX (1959), s. 46; Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, I, 157-160; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord, a L'epoque des croisades et la principaute franque d'Antioche*, Paris 1940, s. 270; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret İşiltan, Ankara 1987, II, 218; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 126-128.

77 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 509; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, II, 174; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu'l-Fârikî / Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid*, nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad, Kahire 1959, s. 283; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 130.

78 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 509-510; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, II, 174; Özeydin, *Muhammed Tapar*, s. 130-131.

*Dıraz, Emîr Gündoğdu, Hâcib-i kebîr Bektemûr; cesaretiyle tanınan Zengî b. Porsuk, Emîr Temîrek, Bekciye Emîri İsmâil de vardı. Ordu Kefertâb önlerinde konakladı*⁷⁹. Selçuklu ordusu Kefertâb üzerine yürüdü ve şiddetli bir muhasaradan sonra şehri ele geçirip Munkızoğulları'na teslim etti ve çok sayıda Frank askerini katletti⁸⁰. Buradan Efâmiye ve Maarretü'n-Nu'man üzerinden Haleb'e gitmek üzere Teldânîs'e doğru yola çıkan ordu kendinden emin bir şekilde hiçbir tedbir almadan ilerliyor, ağırlıkları ve hayvanları önden gidiyordu. Porsuk 23 Rebûlâhîr 509 (15 Eylül 1115) günü sabah Haleb-Kefertâb arasındaki Teldânîs'te konakladı⁸¹.

Antakya Prinkepsi Roger Selçuklu ordusunun hareketini yakından takip ediyordu. Selçuklu ordusunun ağırlıklarını taşıyan birlikler Haleb'in batısındaki Cebel-i Sümmâk'e varınca dağınık bir vaziyette dinlenmeye çekildi. Kumandanların bir kısmı yiyecek temin etmek için köylere gittiği gibi bir kısmı da Buzâa'yı⁸² teslim almak üzere ordudan ayrılmıştı. Muharip birliklerin henüz gelmediğini gören Roger 23 Rebûlâhîr 509 (15 Eylül 1115) tarihinde saldırıya geçerek ordugâhı işgal etti. 500 müslümanı katledip bir o kadarını da esir aldı ve pek çok ganimet ele geçirdi. Selçuklu ordusundan kurtulabilenler Halep yakınlarındaki Tel-Sultan'a gittiler. Porsuk kumandasında arkadan gelen asıl ordu da olup bitenden habersiz ilerlerken aynı akıbete uğramaktan kurtulamadı. Porsuk ve kardeşleri İlbegi ve Zengî 100 süvariyle Dânis'teki bir tepeye⁸³ sığındı. Porsuk b. Porsuk bu hezimetini içine sindiremeyip Haçlılar'a hücum etmek istediye de yanındaki askerler ona mani oldular ve kaçıp kurtulmasını tavsiye ettiler. Fakat o “*Allah yolunda savaşarak ölmeyi buna tercih ederim*” diyerek bu teklifi reddetti. Ancak yakın adamlarının o sırada Haçlılar'la savaş girmenin uygun olmadığını söyleyerek ısrar etmeleri üzerine kaçıp kurtuldu⁸⁴. Haçlı birlikleri bir süre onu takip ettilerse de sonra geri dönüp müslümanları katletmeye devam ettiler. Selçuklu ordusu dağınık bir vaziyette en-Nakira'ya⁸⁵ gitti⁸⁶.

Yeni bir Haçlı takibâtına maruz kalmaktan korkan Porsuk b. Porsuk elindeki esirleri öldürttü⁸⁷. Kefertab'daki Selçuklu birliği de bu haberi alınca orada esir aldıkları Haçlılar'ı katlederek intikam aldılar⁸⁸.

79 İbn Munkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-dîniyye, Kahire ts., s. 73.

80 Runciman, *a.g.e.*, II, 109.

81 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 510; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, II, 175; Üsâme İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1990, s. 75; Fink, *a.g.m.*, s. 47; Runciman, *a.g.e.*, II, 108; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 152-153.

82 Buzâa (Bizâa) Haleb'e bağlı bir belde. Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, I, 486.

83 Teldânîs (Dânis) Halep-Kefertâb arasında, Haleb'in 35 mil güneybatısında. Fink, *a.g.m.*, s. 47.

84 *Anonim Süryani Vekayinâmesi* (İngilizce kısmı trc. *The First and Second Crusades from an Anonymous Chronicle* [çeviren A. S. Tritton, notlar H. A. R. Gibb], *JRAS*, January 1933, s. 86.

85 Nakira'nın yeri için bk. R. Dussaud, *Topographie Historique de La Syrie Antique et Médiévale*, Paris 1927, VIII, B 1.

86 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 511; Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 257-258; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, II, 176; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 134.

87 İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 191; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 253-254, 257-258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 501 vd.; Runciman, *a.g.e.*, II, 130-131; Alptekin, *a.g.e.*, s. 74-75.

88 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 511.

Suriye'deki müslümanlar kendilerini Haçlı zulmünden kurtaracağını umdukları bu ordunun hiç beklenmedik bir şekilde bozguna uğramasından çok müteessir oldular⁸⁹. Porsuk b. Porsuk kumandasındaki bu ordunun Teldânîs'teki mağlûbiyeti üzerine Büyük Selçuklu hükümdarları Suriye'yi tekrar kontrol altına alma gayretlerinden tamamen vazgeçtiler. Porsuk b. Porsuk da bu bozgunun geride kalan kısmını gururu kırılmış bir vaziyette, Haçlılar'a bir şey yapamamanın ezikliği ve mahcûbiyeti içinde geçirirken Selçuklular'a karşı Haçlı liderleriyle ittifak yapan müslüman emîrlere de bundan büyük bir utanç duydular ve yarın sıranın kendilerine gelmesinden endişeye kapıldılar. Porsuk'un bu mağlûbiyeti Büyük Selçuklu Devleti'nin itibarını sarsmış, Artuklular gibi bazı beylikler bağımsız hareket etmeye başladıkları gibi Haçlılar da büyük bir darbeden kurtulmuş olmanın rahatlığına kavuşmuşlardır.

Haçlılar'a karşı yeni bir cihad harekâtına hazırlanan Porsuk b. Porsuk birkaç ay sonra üzüntüden öldü (510/1116-1117). Dindar ve hayırsever bir insandı. Kardeşi Zengî de aynı yıl vefat etti⁹⁰.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine (24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118) yerine devlet erkânının desteğiyle 14 yaşındaki oğlu Mahmud Büyük Selçuklu tahtına çıkarıldı. Buna karşılık Horasan meliki olan amcası Sencer de 14 Haziran 1118'de saltanatını ilan ederek Büyük Selçuklu tahtının yegâne sahibi olabilmek için Mahmud üzerine yürüdü. Sâve civarında yapılan savaşta Mahmud mağlûp oldu (2 Cemâziyelâhir 513/10 Eylül 1119). Bu savaşta Porsukoğulları da Mahmud'un safında yer alıyordu⁹¹.

Sultan Muhammed Tapar'ın hacibi ve oğlu Mahmûd'un gözde emîrlerinden Ali b. Ömer rakip kumandanlar tarafından sürekli olarak sultana ihbar ediliyor ve onu bertaraf etmesi isteniyordu. Bunu öğrenen Ali b. Ömer Berûcird ile Kerec arasında yer alan Bercin Kalesi'ne kaçtı. Oradan da Porsukoğulları'ndan Akbörü b. Porsuk ile iki kardeşinin oğulları Eroğlu b. İlbegi ve Hindû b. Zengî'nin hâkimiyetindeki Hûzistan'a gitti. Onlara haber gönderip kendisini himaye edeceklerine dair *âhidnâme* aldı. Ancak Porsukoğulları Emîr Ali'yi Tüster'e⁹² 6 fersah (36 km.) kala durdurup topraklarına sokmadılar. Çıkan savaşta mağlûp olan Ali b. Ömer yakalandı ve Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın emriyle öldürüldü (513/1119-1120)⁹³.

Halife Müsterşid-Billâh (1118-1135) ile Dübeys b. Sadaka 517 (1123) yılında savaşa girdiler. Emîr Porsuk'un memlûkü Aksungur el-Porsukî de askerleriyle halifenin saflarına katıldı. Aksungur el-Porsukî bir tepe üzerinde duruyor, Emîr Akbörü b. Porsuk da 500 süvariyle

89 Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 294; Runciman, *a.g.e.*, II, 133; Fink, *a.g.m.*, s. 47; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 134-135.

90 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 511.

91 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 548; Bundârî, *a.g.e.*, s. 147.

92 Tüster (Şüster), Hûzistan'ın en büyük şehri. Yâkut el-Hamevî, *a.g.e.*, II, 34.

93 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 557.

pusuda bekliyordu. Savaş kızışınca Akbörü, Dübeys'in askerlerine saldırdı. Hepsini bozgun halinde kaçtı ve kendilerini nehire attılar. Birçoğu boğuldu, bir kısmı da öldürüldü⁹⁴.

Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın ölümü (525/1131) üzerine veziri Dergüzîni (Dergezîni) Emîr Porsuk, Kızıl, Aksungur ve Karadoğan gibi kumandanları da yanına alarak Sultan Sencer'e katılmak üzere onun hâkimiyetindeki Rey şehrine gitmiş ve kış mevsimini orada geçirmiştir⁹⁵.

Halife Müsterşid-Billah ile Sultan Mesud arasında vuku bulan anlaşmazlık sırasında Sultan Mesud'dan ayrılarak halifeyi desteklemeye karar veren Yarınkuş (Barankuş) Bâzdâr, Kızıl Âhûr, Hemedan valisi Sungur Humartekin gibi emîrlere Hûzistan'a gidip Porsuk b. Porsuk ile ittifak ve iş birliği yaptılar. Halife Sadîdüddeve İbnü'l-Enbârî'yi bu emîrlere gönderip gönüllerini aldı. Onlar da halifeden bir an önce hareket etmesini istediler. Nihayet Halife Müsterşid-Billah 8 Şaban 529 (24 Mayıs 1135) tarihinde yola çıktı. Porsukoğlu Porsuk, yolda halifeye katıldı. 10 Ramazan 529'da (24 Haziran 1135) Dâ-yı Merc'de⁹⁶ vuku bulan savaşta Porsuk b. Porsuk da Barankuş (Yarınkuş) Bâzdâr, Nûruddeve Sungur, Kızıl Âhûr diğer bazı kumandanlarla birlikte ordunun sağ cenahında yer aldı. Sol cephede ise Çavlı, Şarapsâlâr Porsuk ve Oğul Bey yer alıyordu. Savaş Halife Müsterşid-Billah'ın mağlûbiyetiyle sonuçlandı⁹⁷.

Sık sık taraf değiştiren emîrlere güvenmeyen Sultan Sencer Sultan Mesud'a (1132-1154) hâdimi ile gönderdiği bir mektupta aralarında Porsuk'un da bulunduğu kumandanların kardeşi I. Tuğrul'un da aleyhinde çalıştıklarını ve bu yüzden onlara asla güvenmeyip başlarını kesip kendisine göndermesini istedi⁹⁸. Mesud amcasının bu uyarılarını dikkate almak yerine onları bu mektuptan haberdar etmiştir. Nitekim bu kumandanlar Sultan Sencer'in işaret ettiği gibi ikili oynamışlardır. Sultan Mesud'un yanına gidip kendilerini halifeye karşı sefere memur etmesini isterken bir taraftan da halifeye mektup yazıp Porsuk b. Porsuk'un memleketinde yani Hûzistan'da bulduklarını, Mesud'un kendisiyle savaşmak niyetinde olduğunu, böyle bir şey olursa Sultan Mesud'a karşı ön safta savaşacaklarını söylediler⁹⁹. Halifeden de istedikleri cevabı alamayan bu kumandanlar Porsuk b. Porsuk b. Porsuk'un idaresindeki Hûzistan'a döndüler¹⁰⁰. Bu da bize Porsukoğulları'nın sahip olduğu askerî güç ve mâlî imkânları gösterir.

Halife Müsterşid-Billah'ın 529 yılı Şaban ayında (Mayıs 1135) Sultan Mesud'a karşı harekete geçmekte geç kalması onun bazı tereddütleri olduğuna işaret etmektedir. Nitekim

94 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 607-609.

95 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 607-609.

96 Dâ-yı merc (Dâ-yı merg), Hemedan civarında Pencengüst yakınlarında bir mevki. Râvendî, *a.g.e.*, I, 218 n. 6.

97 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 24-27; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billah", *DİA*, XXXII, 46.

98 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 43; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, II, 251.

99 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 43-44; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, II, 253.

100 Köymen, *İkinci İmparatorluk*, II, 255.

Beyaba adlı kumandan halifeden ayrılıp Sultan Mesud'un safına katıldı. Ancak Porsuk b. Porsuk b. Porsuk'un emrindeki birliklerle halifeye katılması onu cesaretlendirmiş olmalı ki tekrar harekete geçmiştir¹⁰¹.

Melik Davud b. Sultan Mahmud Azerbaycan askerleriyle birlikte 4 Safer 530 (13 Kasım 1135) tarihinde Bağdad'a gelip Daru'l-memleke'de (Saltanat Sarayı) konakladı. Porsukoğlu Porsuk, İmadeddin Zengî, Alpkuş el-Kebîr, Yarınkuş Bâzdâr gibi büyük emîrler de Melik Davud'un yanında yer aldılar. Davud adına hutbe okutan Halife Râşid-Billah da (1135-1136) Sultan Mesud'a karşı Davud ile birlikte savaşmaya hazır olduğunu ilan etti. Ancak Sultan Mesud karşısında başarısız olup dağıldılar¹⁰². Melik Davud'u destekleyen ve Sultan Mesud'a karşı savaşan Tüster (Şüster) hakimi Porsuk b. Porsuk b. Porsuk, Alpkuş es-Silâhî, Hemedan şahnesi Sungur Humartekin ve diğer emîrler Sultan Mesud'u ziyaret edip af dilediler. Sultan Mesud da onları bağışladı ve kendilerine emân verdiği gibi Alpkuş es-Silâhî'yi de Bağdat şahnesi tayin etti. (531/1136)¹⁰³.

Râvendî aralarında Emîr Porsuk b. Porsuk b. Porsuk'un da bulunduğu bir grup emîrin Sultan Mesud ile aralarında cereyan eden bir hadiseyi şöyle nakleder: “*Sultan Mesud Müstersid'in kardeşi el-Muktefi'yi tahta çıkarıp onun halifeliğine biat etti ve Bağdat'tan Hemedan'a geldi. Emîrlerden bir kısmı Lişter (Tüster) sahibi Bursuk (Porsuk) ile sultana muhalefet etmeğe ahdetmişlerdi. Sultandan yersiz istek ve dilekte bulundular. O zaman Lişter (Tüster) civarında bir otlakta bulunuyordu. Sultan Hemedan'dan akşamüzeri atına atlayıp ertesi gün öğle namazında, öğle sonu istirahat vaktinde onların yanlarına geldi. Hepsini uyuyorlardı. Kimseyi incitmedi. Orduğâhın ortasından onların çadırına indi. Emîrlere haber verilince birer ikişer geldiler ve yeri öptüler. Hepsini kabul edip kusur ve cürümlerini affetti*”¹⁰⁴.

Porsukoğulları Irak Selçuklu sultanları arasındaki taht kavgaları sırasında I. Tuğrul (1132-1134) ile Davud'u desteklediler. Tüster şehrinin 533 (1138-1139) yılında Porsukoğulları'ndan Hamza b. Porsuk'un hâkimiyetinde olduğu kaydedilmektedir¹⁰⁵. Kaynaklarda daha sonraki yıllarda Porsukoğullarından hiç bahsedilmemesi ilginçtir. Muhtemelen gözden düşmüş ve iktaları ellerinden alınmış olmalıdır.

Sonuç

Büyük Selçuklu sultanları Selçuklu hanedanına (Âl-i Selçuk) hizmet eden Türkmen veya memlûk (gulâm) asıllı kumandanları her zaman korumuş ve onların çocuklarını ve torunlarını da önemli makam ve görevlere getirmişlerdir. Tuğrul Bey'den Sencer'e kadar bütün Büyük

101 Köymen, *İkinci İmparatorluk*, II, 262.

102 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 36-37.

103 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 47.

104 Râvendî, *a.g.e.*, II, 220.

105 Özaydın, “Porsuk”, s. 325; Cahen, “Bursuk”, s. 1337.

Selçuklu sultanları önemli makamlara getirecekleri emirlerde hanedana sadakatle hizmeti esas almışlardır.

Sultan Tuğrul Bey memlûkü olan Emîr Porsuk'u önce Bağdat şahneliğine tayin etmiş sonra da hâciplik makamına getirmiştir. Sultan Alp Arslan da başta Malazgirt Meydan Muharebesi olmak üzere savaşlarda kahramanlık gösteren ve Âl-i Selçuk'a sadakatle bağlı olan Türkmen ve memlûk asıllı beyleri her zaman takdir etmiş ve Danişmend Gazi, Mengüçük Gazi ve Saltuk Gazi gibi Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasında önemli rol oynayan beylere fethedecekleri yerleri babadan oğula intikal etmek üzere ikta etmiştir. Sultan Alp Arslan devrinin de seçkin emirlerinden biri olan ve kanaatimizce Malazgirt Savaşı'na da katılan Porsuk olağanüstü yetkilerle mücehhez kılınarak siyâsî, askerî, mâlî ve idarî önemli görevler üstlenmiştir.

Her önemli olayda Sultan Melikşah'ın da yanında gördüğümüz Emîr Porsuk başına buyruk hareket eden beyleri ve özellikle Kutalmışoğulları'nı itaat altına almak üzere Anadolu'ya gönderilmiş ve bölgede Büyük Selçuklu hâkimiyetini tesis etmiş, Süleymanşah'ın ölümünden sonra da onun vekili olan Ebü'l-Kasım ile mücadele etmişse de başarılı olamamış ve görevi Emîr Bozan'a devretmek zorunda kalmıştır.

Porsuk'un ölümünden sonra onun çocukları da Fetret devri taht kavgalarında destekledikleri hanedan mensuplarının başarı kazanmasında önemli rol oynamışlardır. Sultan Muhammed Tapar döneminde (1105-1118) Haçlılar'la yapılan mücadelede Porsuk b. Porsuk kahramanca savaşmış ve Haçlılar karşısında geri çekilmektense şehit olmayı tercih edeceğini ifade etmiştir. Ancak Haçlılar karşısında aldığı mağlûbiyet onu çok üzmüş ve 510 (1116-1117) yılında üzüntüsünden vefat etmiştir.

Porsukoğulları ailesi Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud ile Sultan Sencer arasındaki taht kavgasında Mahmud'un yanında yer almışlardır. Irak Selçuklu melikleri I. Tuğrul, Davud ve Mesud ile Abbâsî halifelerinin de müdâhil olduğu saltanat mücadelesinde taht iddiacılarının her zaman yanlarında görmek istedikleri askerî kabiliyetleriyle temayüz etmiş bir ailedir. Âl-i Selçuk'a sadakatle hizmetleri sebebiyle Hûzistan eyaletini uzun yıllar ellerinde tutmayı başarmışlardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Alptekin, Coşkun, “Aksungur el-Porsukî”, *DİA*, II, 297.
- Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, İstanbul 1995.
- Anna Komnena, *Alexiad*, trc. Bilge Umar, İstanbul 1996.
- Anonim *Selçuknâme*, trc. H. İbrahim Gök - Fahrettin Coşguner, Ankara 2014.
- Anonim *Süryani Vekayinâmesi* (İngilizce kısmî trc. *The First and Second Crusades from an Anonymous Chronicle* [çeviren A. S. Tritton, notlar H. A. R. Gibb], *JRAS*, January 1933.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.
- Batır, İsmet Burak, *Selçuklu Başkenti İznik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- Bezer, Gülay Ögün, “Anadolu’nun Fethi ve Drakon Çayı Anlaşmasının Bu Süreçteki Yeri”, *TYB AKADEMİ*, yıl 4, sayı 12 (Eylül 2014), s. 21-34.
- Bosworth, C. E., “The Political and Dynastic History of the Iranian World”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, V.
- Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvâmeddin Burslan, İstanbul 1943.
- Cahen, Cl., “Bursuk”, *EP* (İng.), I, 1336-1337.
- _____, *La Syrie du Nord, a L’epoque des croisades et la principaute franque d’Antioche*, Paris 1940.
- _____, *Osmanlılar’dan Önce Anadolu’da Türkler*, trc. Yıldız Moran, İstanbul 1979.
- _____, *Türkler’in Anadolu’ya İlk Girişi*, trc. Bahaeddin Yediyıldız - Yaşar Yücel, Ankara 1992.
- Demirkent, Işın, *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul 2005.
- _____, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996.
- _____, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 2013, I.
- Dussaud, R., *Topographie Historique de La Syrie Antique et Médiévale*, Paris 1927, VIII, B 1.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945-1950, I.
- Eyice, Semavi, “İznik”, *DİA*, XXIII, 543-545.
- Fink, Harold S., “The Role of Damascus in the History of the Crusades”, *Muslim World*, XLIX (1959), s. 41-53.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, nşr. Abdülhüseyn Nevâi, Tahran 1339 hş.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- Huart, Cl., “Bursuk”, *İA*, II, 820.
- Hüseynî, *Ahbâru’l-devleti’s-Selçukîyye*, trc. Necati Lugal, Ankara 1943.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, nşr. Sâmî ed-Dehhân, Dımaşk 1954, II.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd/Dekken 1359, IX.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1386/1964, X.
- İbnü'l-Ezrak el-Fârîkî, *Târîhu'l-Fârîkî / Tarîhu Meyyâfârîkîn ve Âmid*, nşr. Bedevî Abdüllatif Avad, Kahire 1959.

- İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dımaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014.
- _____, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kesik, Muharrem, *1071 Malazgirt: Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013.
- _____, *Cenâbi'nin el-Aylemü'z-zâhir fî ahvâli'l-evâil ve'l-evâhir Adlı Eserinin Tenkitli Metin Neşri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamani*, Ankara 1992.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- Müneccimbaşı, *Câmi 'u'd-düvel*, nşr. ve trc. Ali Öngül, İzmir 2000, I.
- Nikephoros Vryennios, *Tarihin Özü*, trc. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- Öngül, Ali, "Tekiş b. Alp Arslan", *Tarih Dergisi*, sayı 36 (İstanbul 2000), s. 321-334.
- Özaydın, Abdülkerim, "Melikşah", *DİA*, XXIX, 54-57.
- _____, "Porsuk", *DİA*, XXXIV, 324.
- _____, "Zencan", *DİA*, XLIV, 251-253.
- _____, *Sultan Berkjaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- _____, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, XXXII, 46.
- _____, *Selçuklular Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013.
- Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, trc. Ahmed Ateş, Ankara 1957, I.
- Reşîdüddin, *Câmi 'u'î-tevârih*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1987, II.
- Salman, Hüseyin, "Tohâristan", *DİA*, XLI, 214-215.
- Sanaullah, Mawlavî Fâdil, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938.
- Sevim, Ali - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*; Ankara 1995.
- _____- Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara 1990, I.
- _____, "Süleyman Şah I", *DİA*, XXXVIII, 103-105.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir 'atü'z-zaman*, nşr. Muhammed Enes - Kâmil Muhammed el-Harrât, Beyrut 1434/2013.
- _____, *Mir 'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İznic Konsili", *DİA*, XXIII, 549-552.
- Stevenson, W. B., *The Crusaders in the East*, Cambridge 1907.
- Sümer, Faruk, "Malazgirt Savaşı'na Katılan Türk Beyleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1975, s. 197-207.
- _____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, II.
- Turan, Osman, "Süleymanşah I", *İA*, XI, 207.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003.

_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

Tülücü, Süleyman, “Malazgirt Savaşı’na İştirak Eden Türk Beyleri ve Hal Tercümelere”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII (1986), s. 291-334.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Ankara 1962.

Uslu, Recep, “Hüzistan”, *DİA*, XVIII, 436-439.

Üsâme İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, trc. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1990.

_____, *Kitâbü’l-İ’tibâr; Mektebetü’s-Sekâfeti’d-dîniyye*, Kahire ts.

Yakût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Beyrut 1410/1990, I.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, haz. Refet Yinanç, Ankara 2013, I.

Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi

Health, Health Institutions and Medical Education in Seljuks

Muharrem Kesik*

Öz

Selçuklular askerî ve siyasî başarılarının yanı sıra tıp eğitimi ile hastalıkların tedavisine de büyük önem vererek bu alanda da üstünlük sağlamışlardır. Selçuklu sultanları, devletin kuruluşundan itibaren sağlık alanında yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Selçuklularda sağlık hizmetleri genellikle *bimâristan*, *dârü'-şifâlar* ve *kervansaraylar* gibi kurumlarda verilmekte idi. Büyük Selçuklu Devleti'nde tıp eğitimi ise medreselerden çok bimâristan ve dârü'-şifâ gibi tesislerde yapılmaktaydı. Selçuklular hem sosyal devlet anlayışının prensipleri gereği hem de birçok coğrafyanın keşişim noktasında bulunmanın getirdiği salgın hastalık riskine karşı sağlık konusuna ehemmiyet göstermişlerdir. Cüzzam, çiban, çiçek, felç, veba, verem gibi hastalıklara karşı devrin ötesinde tedavi yöntemleri uygulanmıştır.

Selçuklu coğrafyasında seyyar hastaneler, kervansaray hastaneleri ve saray dârü'-şifâları bulunmaktaydı. Sefere çıkan orduların beraberlerinde de develer üzerinde taşınan seyyar hastaneler bulunurdu. Selçuklu ülkesinde kervansaraylarda yolculara belli bir süre boyunca bedava sağlık hizmeti verilirdi. Ayrıca hükümdarların da şahsi doktorları bulunmaktaydı. Hükümdar ve devlet adamlarının dışında da hayırseverler dârü'-şifâlar yaptırırlardı.

Nişâbur, İsfahan, Bağdad, Halep, Amasya, Çankırı, Konya, Kayseri, Malatya, Erzurum gibi şehirler aynı zamanda önemli sağlık merkezleri konumundaydılar. Buralarda bulunan bazı sağlık kurumları kitâbeleri ile günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kitâbeler ışığında Selçuklu Devleti'nin sağlık hususunda her türlü tedbiri aldığı ve masraftan kaçınmadığı da görülmektedir. Ayrıca Selçuklular döneminde yetişen birçok ünlü doktor yıllar boyunca hem Osmanlı medeniyetine rehberlik etmiş hem de onların eserleri, Avrupa'da yıllarca ders olarak okutulmuştur. Bu çalışma ile Selçukluların sağlık alanında attığı önemli adımlar, kurdukları tesisler ve döneme damgasını vuran mühim tıpçılar ele alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Selçuklular, Tıp, Selçuklu Hastaneleri, Hastalıklar, Dârü'-şifâ

ABSTRACT

In addition to their military and political success, the Seljuks also achieved great accomplishments in the medical field by giving great importance to medical education and treatment of diseases. From the very foundation of the Seljuk empire, the Sultans invested heavily in medicine. Medical services in the Seljuk Empire consisted of the following: bimâristans, dârü'-şifâs and caravanserais. In the Great Seljukian state, medical education was carried out

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.K. 0000-0003-3143-8622

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Muharrem Kesik,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: muharremkesik@gmail.com

Başvuru/Submitted: 12.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 13.07.2020

Atıf/Citation:

Kesik, Muharrem. "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 115-144.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.008>

in facilities such as bâmâristan and dârûş-şifâ rather than in madrasahs. The Seljuks placed great importance on health, both in regard to the principles of social state understanding and the risk of possible epidemics caused by being at the intersection of many geographies. State of art treatment methods were applied against diseases such as leprosy, boils, smallpox, strokes, plague, and tuberculosis.

There was an abundance of mobile hospitals, caravanserai hospitals, and palace hospitals in the Seljuk region. Mobile hospitals were carried on camels and accompanied the armies that went on campaigns. Throughout the Seljuk empire, free health services were provided to passengers in caravansaries for a certain period. In addition, the Sultans had highly trained personal doctors. As well as providing health care for monarchs and statesmen, wealthy Seljuks also built dârûş-şifâs for the public.

Nishapur, Isfahan, Baghdad, Aleppo, Amasya, Çankırı, Konya, Kayseri, Malatya, and Erzurum hosted important health centers in the Seljuk times. Evidence of some of the health institutions in these places has survived until today with their inscriptions. In the light of these inscriptions, it is seen that the Seljuk State took every precaution regarding health and did not avoid the expense. Besides, many famous doctors who were trained in the Seljuk period guided the Ottoman civilization over the years through scientific studies, and their works have been taught in Europe for years. In this paper, the important steps which were taken by the Seljuks in the field of health, the facilities they established, and the important medical professionals who left their mark on the period are discussed.

Keywords: The Seljuks, Medicine, The Seljuk hospitals, Diseases, Dârûş-şifâ

Türkler, bilinen ilk dönemlerinde tedavi ihtiyaçlarını din adamı sayılabilecek *kamlardan* karşılamakta olsalar da Uygurlar devrinde artık din ve tıp birbirinden ayrılmıştır. Karahanlılar, Gazneliler ile Selçuklu devletleri döneminde ise tıp hizmeti ve eğitimi veren önemli kurumlar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılar, buldukları coğrafya itibariyle, Budistler tarafından yapılan hastanelere mimari açıdan benzemektedirler. Bu benzerlik açık olarak Gevher Nesibe Hatun tarafından inşa ettirilen yapıda görülebilmektedir¹. Sağlık eğitimi ve klinik tedaviye büyük önem veren Selçuklu Devleti, ülkenin dört bir yanında çağının ilerisinde sayılabilecek sağlık kurumları meydana getirmiştir. Selçukluların tıbbî bu yatırımları devletin kalkınmasına ve sosyal refahın artmasına vesile olmuştur. Ayrıca Selçuklular, sosyal devlet anlayışı ekseninde bu sağlık kurumlarını yönetmiş ihtiyaç sahiplerine, yolculara ve diğer hastalara belli bir müddet ücretsiz tedavi uygulamışlardır. Bu makale ile Selçukluların tıp sahasındaki gelişmişlik düzeyini, bu alanda yetişen ünlü bilim adamlarını, dönemin hastalıklarını, tedavi yöntemlerini araştırıp incelemeye çalıştık.

Büyük Selçuklu Devleti kuruluşundan itibaren İslâm tıp ilmine dâhil olmuş ve bu yönde çalışmalarını yürütmüş; devletin zamanla gelişmesi, ekonomisinin güçlenmesiyle birlikte tıbbî sahadaki çalışmaları ve bu alanda çalışan Müslim-gayrimüslim bilim adamlarına olan desteği de giderek artmıştır².

1 Arslan Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilenmesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul 1992, s. 6. Uygur döneminde tıp alanındaki gelişim, elimizdeki belgeler ve terminolojik zenginlik düşünüldüğünde dikkat çekmektedir. Konu için bkz. Mahmut Gürkan, "İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri", *Avrasya Terim Dergisi*, 1/2 (İstanbul 2013), s. 88-94.

2 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 351.

Selçuklular döneminde, ordunun içinde devamlı olarak orduyla hareket eden, askerlerin sağlık işlerinden sorumlu ve onlara gerekli acil müdahalenin yapılabilmesi için *seyyar hastaneler* bulunmaktaydı. Sultan Melikşâh zamanında orduda *cerrahlar*, *kehhaller* (göz doktoru), *hasta bakıcıları* ve *cerge* adı verilen seyyar hastane çadırları bulunmaktaydı³. Bu seyyar hastaneler; doktorlar, müstahdemler, ilaçlar ve tüm malzemeleriyle beraber 200 kadar deve ile taşınabilmekteydi⁴. Ancak Selçuklular adına esas tedavi ve sağlık hizmetlerini üstlenenler, kurumsal müesseseler olan bîmâristan, dârü’ş-şifâlar ve kervansaraylar idi. Büyük Selçuklu Devleti’nde tıp eğitimi medreselerden çok genellikle; Bîmâristan ve Dârü’şifâ gibi tesislerde yapılmaktaydı. Burada görev yapan hekimler seyyar olarak çarşı ve pazarlarda hastaları tedavi etmekteydiler. Buna örnek olarak Şamlı Muhaddeb adlı bir tabibin hastalarını çarşılarda para karşılığında tedavi etmesi gösterilebilir. Ayrıca bu tabip, vefat etmeden önce evini tıp ilmi için vakfetmiş ve burada Müslümanların yararlanması için de bir kütüphane kurduğunu belirtmiştir.

Selçuklular zamanında yaptırılan ilk Selçuklu hastanesi, Sultan Alp Arslan’ın Veziri Nizâmü’l-Mülk tarafından Nişâbü’r’da inşa ettirilmiştir. Ancak Selçukluların, 1055 itibariyle inşa etmeye başladıkları, Bağdâd, Şîraz, Berdesir, Kâşân, Ebher, Zencân, Gence, Harran ve Mardin’deki çok sayıda bîmâristan günümüze ulaşmamıştır⁵. Selçuklular tarafından hastane ve tıp eğitimi veren kurumların inşa edilmesinin iki önemli nedeni vardı. Birincisi, Türklerin sosyal bir devlet anlayışına sahip olmasıdır. Sosyal devlet anlayışının gerekliliği *Orhun Abideleri*’nde ifade edilmekte olup, muhtaç durumdaki halkın sağlık sorunlarıyla ilgilenilmesi de sosyal devlet anlayışının bir parçasıdır. İkincisi ise Selçuklular tarafından yönetilen toprakların, ticaret yolları ve kervansaraylar nedeniyle farklı coğrafyalara açık halde bulunması, salgın hastalıkların da bu ulaşım ağı sebebiyle hızlı bir biçimde yayılabiliyor olmasıdır⁶. Nitekim dârü’ş-şifâlarda temizliğe büyük önem verilir, hastaların kıyafetleri yıkanır, yatak, çarşaf ile havluları temiz ve düzenli tutulurdu. Buralarda yemekhane, ilaç, macun ve hususi içecekler için ayrı bölümler mevcut olurdu⁷. Tacirlerin sağlıkları bir bakıma devletin sorumluluğu dahilindeydi⁸. Hastanelerin bünyesinde kütüphaneler de bulunmaktaydı. Selçuklular döneminde tıp medreselerinde kullanılan kitaplar, sonraki yüzyıllarda Avrupa’da kullanılmaya başlanmıştır. Bu noktada Avrupa’nın, tıp eğitiminde Türklerden etkilendiği düşünülmektedir. Batı okullarında kullanılan kitapların listesinde, Huneyn b. İshak, er-Razi, İbn el-Cazzar ve Haly Abbâs gibi bilim adamları mevcuttur⁹.

3 Turan, *a.g.e.*, s. 353.

4 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 250, 346.

5 Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies*, III (2011), 156-157; Arslan Terzioğlu, “Bîmâristan”, *DİA*, VI, 167.

6 Ahmet Hulusi Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri 1991, s. 23; Afet İnan, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara 1969, s. 10.

7 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 343.

8 Emine Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul 1977, s. 7.

9 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 11.

Hız. Peygamber devrinden itibaren Müslümanların tıp sahasında önemli gelişmeler kaydettikleri ve dünya tıp literatürüne kıymetli çalışmalar kazandırdıkları zaten mâlûmdur. Selçuklular da en başından itibaren gerçek bir amme hizmeti olarak gördükleri hasta tedavisi ile yakından ilgilenmişler ve bu yolda çeşitli müesseseler inşa etmişlerdir. Selçuklularda *bîmârhâne*, *mâristân*, *şifâiyye*, *dâru't-tıb*, *dâru's-sıhha*, *dâru'l-âfiye* gibi isimler de verilen *dâru's-şifâlar*¹⁰, genellikle bünyelerindeki medreseler vasıtasıyla hem hastaların tedavi edildiği hem de talebelerin tıp tahsilinde buldukları ve uygulamalı tıp eğitiminin verildiği kurumlardı¹¹. Buralarda hem bedenî hem de rûhî hastalıkların tedavisi için teorik ve pratik çalışmalar yürütülürdü. Selçuklu *dâru's-şifâ*larındaki müderrisler buralarda tıp talebelerine ders verdikleri gibi çeşitli bîmâristanlarda da tabip olarak vazife yapmaktaydılar¹². Bu medreseler, bir bakıma günümüz eğitim-araştırma hastanelerine benzemektedir. Öğrenciler, medresenin evvân kısmında toplanırlar, hastalıklar ve tedavi usulleri hakkındaki dersleri dinlerler, akabinde öğrendikleri hususları müderrislerin gözetimi altında hastalar üzerinde tatbik ederlerdi¹³. Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063) emriyle Amîdü'l-Mülk el-Kündürî (ö. 456/1064) tarafından tekrar düzenlenen Bağdâd'daki *Bîmâristân-ı Adudî*'de tıp öğrencilerine doktora tezi mahiyetinde birer çalışma yaptırıldığı bilgisi de oldukça önemlidir¹⁴.

Selçuklular zamanında tıp medreselerinde okutulan bazı önemli kitaplar arasında ise Huneyn b. İshâk'ın *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-Tıb* ve *Medhal fi't-Tıb* adlı eserleri, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb*'i, Ebû Bekr er-Râzî'nin *et-Tıbbü'l-Mansûrî* ve *el-Hâvî* isimli kitapları, Sâbit b. Kurre'nin *Zahîre*'si, Ebû Bekr el-Ecvîni'nin *Hidâye*'si, Ahmed Ferec'in *Kifâye*'si, Seyyid İsmâ'il b. Hasan el-Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârizmşâhî*'si, Alî b. Abbâs el-Mecûsî'nin *el-Kitâbü'l-Meleki*'sinden başka; Hipokrat'ın *Fusûlü Bukrât* adıyla bilinen *Aforizmalar* kitabı ile Galenos'un tıbbî dair kaleme aldığı makaleler bulunmaktaydı¹⁵. Türkiye Selçuklu sahasında hem tıp medreselerinde müderrislik, hem de bizzat tabiplik yapmış bazı zevât arasında “melikü'l-hükemâ”, “reîsü'l-etıbbâ” ve “beyhekim” unvanlarıyla bilinen Ekmelüddîn b. Müeyyed en-Nahcivânî, Ebû Bekr Sadrüddîn İbnü'z-Zekî el-Konevî, tıbbın birçok dalında 150'yi aşkın eser vermiş olan Muvaffakuddîn Abdülatîf el-Bağdâdî, Sultan I. İzzeddin Keykâvus (608-616/1211-1220) ile I. Alâeddin Keykubâd'ın (616-634/1220-1237) hekimliğini yapmış olan Şemsüddîn İbn Hiblîl el-Mavsılî, rüya tabirine dair *Kâmilü't-Ta'bîr* adlı eseriyle tanınan Ebû'l-Fadl b. İbrâhîm et-Tiflîsî, çok yönlü meşhur âlim Kutbüddîn-i Şîrâzî, II. İzzeddin Keykâvus'a (643-660/1246-1262) tabiplik yapmış olan Takıyyüddîn er-

10 Türkiye Selçuklu sahasındaki hastane adlandırmaları için bkz. Ziya Kazıcı, “Eğitim”, *DGBİT*, İstanbul 1989, XIV, 92; Yasemin Aydınoglu, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009, s. 3.

11 Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 2014, s. 2; Aydınoglu, *a.g.t.*, s. 3.

12 Kazıcı, “Eğitim”, s. 94; Kayhan, *a.g.m.*, s. 156.

13 Kayhan, *a.g.m.*, s. 158.

14 Terzioğlu, *a.g.m.*, s. 168-169.

15 Terzioğlu, *a.g.m.*, s. 170.

Re'su'l-'Aynî, Bedrüddîn-i Tebrîzî, Celâleddin Karatay'ın biraderi olan Hekîm Kemâlüddîn, Cemâleddîn-i Aksarayî gibi isimler bulunmaktadır¹⁶.

Selçuklulardaki tıp medreseleri ile ilgili olarak, öncelikle Tuğrul Bey'in buyruğuyla yukarıda adı geçen Bîmâristân-ı Adudî'nin tamir edilerek buradaki tabip sayısının 28'e yükseltildiğini ve burada yoğun bir tıp tedrisinin başlatıldığını ifade etmek gerekir¹⁷. Doğrudan Selçuklular tarafından inşa edilen ilk hastanenin ve bunun yanı sıra ilk tıp medresesinin meşhur Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk (ö. 485/1092) tarafından Büyük Selçuklu Devleti'nin henüz kuruluş devrinde Nişâbü'r'da tesis edildiği bilgisi de¹⁸ Selçukluların tıp eğitimine ne denli ehemmiyet verdiklerini gösterir niteliktedir. Aynı şekilde Bağdâd'daki *Nizâmîye Medresesi*'nin kompleksinde de en başından itibaren bir bîmâristan bulunuyordu¹⁹ ve muhtemelen burada tıp talebelerine uygulamalı dersler verilmekteydi.

Türkiye Selçukluları döneminde kurulup günümüze ulaşmış en eski hastane ve aynı zamanda dünyanın en eski tıp fakültesi, I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in (588-593, 601-607/1192-1196, 1205-1211) kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan adına 602/1206 yılında yaptırdığı *Gevher Nesibe Hatun Dâru'ş-şifâsı* bünyesinde²⁰. Sivas şehrinin merkezinde Sultan I. İzzeddîn Keykâvus tarafından 514/1217 yılında inşa ettirilen dâru'ş-şifâ kompleksinde "*Şifâiyye*" adıyla bilinen bir tıp medresesi de bulunmaktaydı²¹. Yine Türkiye Selçuklu Devleti'nin İlhanlı tahakkümünde bulunduğu devrenin meşhur devlet adamı Mu'înüddîn Süleymân Pervâne'nin (ö. 676/1277) 1275 yılında Tokat'ta inşa ettirdiği *Pervâne Bey Dârü'ş-şifâsı*'nın bünyesindeki tıp medresesi "Gök Medrese" adıyla bilinmektedir²². Konuya Suriye Selçuklularından örnek vermek gerekirse, Melik Tâcüddevle Tutuş'un (471-488/1078-1095) memlûklerinden

- 16 Adı geçen Selçuklu tabipleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebû Bekr Sadrüddîn İbnü'z-Zekî el-Konevî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb*, yay. Ali Sevim, Ankara 1972, s. 2-3, 29, 48-49; Ahmet Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Ankara 2014, s. 90-96; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Anadolu'da Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul 1957, s. 17; Ahmet Hulusi Köker, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Mektebi*, Kayseri 1992, s. 50-55; Erdal Sargutan, "Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara 1976, s. 320; Aydınoglu, a.g.t., s. 30-39.
- 17 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, nşr. Muhammed Enes Elhin-Kamil Muhammed el-Harrat, Beyrut 2013, XIX, s. 16-17; trc. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zaman Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Ankara 2011, s. 38-39. Krş. Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 121; Kayhan, a.g.m., s. 156; Terzioğlu, a.g.m., s. 165. Şunu da ifade edelim ki Selçuklulardan önceki bir tarihte inşa edilmiş olup günümüze ulaşabilen herhangi bir tıp medresesi mevcut değildir. Terzioğlu, a.g.m., s. 165.
- 18 Subkî, *Tabakatu'ş-Şâfiyye*, Kahire 1966, IV, 314. Krş. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 346; Terzioğlu, "Bîmâristan", s. 167.
- 19 Terzioğlu, "Bîmâristan", s. 168.
- 20 Gevher Nesibe Hatun Dâru'ş-şifâsı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006, s. 196-197; Afet İnan, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 1-7; Celaleddin İcmeli, "Türk-İslâm Tababeti ve Dârü'ş-şifâlar", *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (1988), s. 157-175; Ahmet Hulusi Köker, "Gevher Nesibe Dârü'ş-şifâsı ve Tıp Medresesi", *DİA*, XIV, 39.
- 21 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2011, s. 343; a.mlf., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 2012, s. 134; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997, s. 98-99; Terzioğlu, a.g.m., s. 167; Gönül Cantay, "Keykâvus I Dârü'ş-şifâsı", *DİA*, XXV, 353.
- 22 Terzioğlu, a.g.m., s. 167; Özkan Ertuğrul, "Gökmedrese", *DİA*, XIV, 139; Muharrem Kesik, "Mu'înüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI, 93.

Humar Tegin'in Bağdâd'daki *Nizâmiyye Medresesi* yakınında ve *Tutuşiyye Medresesi*'nin yanında bir dâru-ş-şifâ yaptırmış olduğu kaydı zikredilebilir²³. İmar faaliyetlerine büyük önem veren Kirmân Selçuklu hükümdarlarından Melik I. Turanşah'ın (477-490/1085-1097) da muhtemelen saray mensuplarının tedavisi amacıyla Berdesîr'de inşa ettirdiği külliye de bîmâristân ile birlikte bir tıp medresesi bulunuyordu²⁴.

Selçuklulara tâbi İldenizliler Atabegliği döneminde de yine Azerbaycan'da çok sayıda sağlık kurumu inşa edilmiştir. Gence, Berde, Beylagan ve Arran coğrafyasında eczaneler ve hastaneler mevcuttu. Şamahı'da, *Melhem Tıp Medresesi* olarak adlandırabileceğimiz kurum ile Gabala, Derbend, Şabran, Bakü ve Şirvân coğrafyasının diğer şehirlerinde yine muhtelif hastaneler vardı. Tebriz ve yakın coğrafyasında da benzer şekilde sağlık kurumları işletilmekteydi. Şamahı'da Kafiyeddin Ömer tarafından büyük bir hastane kurulmuştur. Bu kişi ayrıca "özel" bir tıp medresesi de açmıştır. Burada Türk öğrenciler, "doğal" yöntemlerle hastalıkları nasıl iyileştirebileceklerini öğrenip, yazılı tıp eserlerini de kullanabilmek adına Arapça, Farsça, Grekçe ve diğer yabancı dillerin eğitimini almaktaydılar²⁵.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde, kervansaraylar da tedavi amaçlı kullanılan müesseselerden idi. El-Ömerî ve Kalkaşendî, Türkiye'deki kervansaray dahilinde bir bîmâristânın da mevcut olduğu bilgisini vermektedirler. Celâleddin Karatay'ın Kayseri'ye yakın bir mesafede mevcut bulunan kervansarayında, hasta yolculara içecek ve ilaç ikram edildiği bilinmektedir²⁶. Selçuklu kervansaraylarında üç gün boyunca, buraya gelen insanlara ücretsiz sağlık hizmeti verilmekteydi. Kervansaray bünyesinde hekimler bulunuyor veya yakınındaki büyük şehirden hekim çağrılıyordu. Hekimler ve ilaçlar, vakıf bünyesinden karşılanmaktaydı. Sadece yolculara değil, yakınları dâhilindeki yerleşim birimlerine de sağlık ihtiyaçları adına hizmet etmekteydiler. Müdahalelere rağmen vefat eden hastanın kefenlenme masrafı da yine vakıf bünyesinde karşılanırdı²⁷. Fakir ve zengin arasında bir ayırım gözetilmemekteydi, hastalar iyileşene kadar hastanelerde kalabilmekteydiler. Dolayısıyla hastalar için tanınmış bir süre mevcut değildi²⁸. Selçuklu eczaneleri, döneme kıyasla gayet gelişmiş müesseselerdi, gerekli ilaçların yapımı için Hindistan coğrafyasından ürünler dahi temin edilmekteydi. Bu eczaneler, şehirlerde bulunduğu gibi kervansaraylarda da mevcuttu²⁹.

23 Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülâzîz el-Cündî, Beyrut t.y., II, 18.

24 Terzioğlu, a.g.m., s. 168; Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)", *DİA*, XXXVI, 379.

25 Farid Alakbarlı, "Medicine in Azerbaijan During the Rule of Elzanid Dynasty (1136-1225)", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Esin Kahya-Sevgi Şar-Adnan Ataç-Mümtaz Mazıcıoğlu, Ankara 2006, s. 44-45.

26 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9.

27 Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980, s. 180-181; Bahattin Keleş, "Selçuklular'da Sağlık Politikası ve Kervansaraylarda Sağlık Hizmetleri", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özcan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, II, 1028.

28 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 51-52.

29 Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 54.

Selçuklu hastaneleri, İslâm tarihinin elimize ulaşabilmiş en eski hastaneleridir³⁰. Dolayısıyla İslâm tıp tarihi incelenirken, Türk tıp tarihinin incelenmesi de zorunludur. Selçuklular tarafından, Anadolu’da inşa edilen hastaneler Osmanlılar tarafından da muhafaza edilmiştir³¹. Bununla beraber Osmanlılar sağlık kurumlarının inşası ve işleyişinde yine Selçuklular gibi vakıf sistemi kullanmışlardır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti’ni hem örnek almışlar hem de devamlılığını sağlamışlardır³². Türkiye Selçuklu Devleti’nde uygulanan tıbbî metotlar ve müdahaleler, III. Selim döneminde (1789-1807) tıp alanında yapılan ıslahatlara kadar Osmanlılarda da kullanılmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti, uzun bir süre Selçuklulardan aldığı yöntemleri devam ettirerek tıbbî düzenini işletmiştir³³. Mithat Paşa ise Suriye’de vali iken bir *gurebâ hastanesi* kurmuş ve gerekli maddiyatı *Nûreddin Zengî Hastanesi*’nin vakfından karşılamıştır³⁴. Dolayısıyla müesseseler arasında maddî, kültürel veya sistematik açılardan devamlılık olduğu da düşünülebilir.

Türkiye Selçukluları döneminde tıp ilminin gösterdiği önemli gelişmelerden biri de literatürün Türkçeleşmeye başlamasıdır. İslâmî tıp geleneği içerisinde ilk Türkçe tıp eserleri bu dönemde kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda ilk çalışma, 1233 tarihinde Hâzrem’den Anadolu topraklarına gelen Hekim Bereke’nin *Tuhfe-i Mübârizî* adlı tercümesidir³⁵. Nâsirüddin Tûsî’nin öğrencisi olan Kutbeddin Şirazî, Konya’ya kadar gelmiş ve İbn Sinâ’nın eserine *Tuhfetü’s-Sa’diyye* adlı bir şerh yazmıştır³⁶.

Türkiye Selçuklularında, hayır kurumlarının bânileri arasında kadınların da olduğu görülmektedir. Kadınların imar faaliyetlerine olan katılımı Türkiye Selçuklu Devleti’nde görüldüğü gibi, daha önceki siyasî teşekküllerde de mevcuttu. Tedavi amaçlı kullanılan, Kütahya’daki *Yoncalı Hıncası* ise hanedan mensubu olmayan Gülsüm Hatun tarafından, 1223 yılında inşa ettirilmiştir³⁷.

Sultan I. Alâeddin Keykubâd, Gâziye Hatun ile olan evliliğinden hemen önce, kendisinin gelin alayını karşılamak için Malatya’ya giderken boynunda çıkan bir çıban yüzünden ağır bir biçimde hastalanmıştı³⁸. Sultan I. İzzeddin Keykâvus ise verem hastalığı yüzünden hayatını kaybetmişti. Dolayısıyla, sağlık hizmetleri veren kurumların açılmasının ve tıbbî eğitimin

30 Terzioğlu, a.g.m., s. 167.

31 Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, s. 27.

32 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 23.

33 Yıldırım Yavuz, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, VIII/2 (Ankara 1988), s. 123.

34 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 3.

35 İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*, İstanbul 2018, s. 168.

36 Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm’da Bilim ve Medeniyet*, İstanbul 2011, s. 207.

37 Funda Gülay Kadioğlu-Selim Kadioğlu, “Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar”, *Mersin Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, ed. İlter Uzel-Tamer Akça, I, (Mersin 2011), s. 1-3.

38 Uyumaz, “XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyıl Başlarına Kadar Anadolu’da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemleri”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil Armağanı*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 212.

gerçekleşmesinin gerekliliği hükümdarlar tarafından bilinmekteydi. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın Urfa'dan gelmiş Hristiyan bir hekimi vardı³⁹. Urfalı tabip Hasnon Türkiye Selçuklu devlet adamlarından Emîr-i Âhur Seyfeddîn ile İhtiyareddîn Hasan'ı tedavi etmişti⁴⁰. Mezkûr sultanın hekimliğini yapan bir diğer isim Hubeys-i Tiflisî de tabipliğinin yanı sıra sultan adına birçok eser meydana getirmişti⁴¹.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tuğrul Bey (1040-1063) çeşitli hastalıklara yakalanmış bu nedenle doktorunu yanından ayırmamıştı⁴². Ünlü âlim Ömer Hayyam, Selçuklu dönemi tabipleri arasındaydı. Sultan Melikşâh'ın oğlu Sencer (1119-1157) çiçek hastalığına yakalandığında tabip olarak Ömer Hayyam'a gösterilmişti⁴³. Sultan Sencer döneminde vezirlik makamında bulunan Mu'ineddin Ahmed Kaşî; Kâşan, Ebher, Zencân, Gence ve Arrân'da hastaneler yaptırmıştı. Özellikle bu dönemde ilaçlar, uyuşturucu maddeler ve tedavi yöntemlerine dair pek çok eser yazan Ebu Ali Yahya b. Cezele ile Sultan Sencer'in baştabibi görevinde bulunan Bahâüddin Muhammed b. Mahmud gibi âlimler, bu hastanelerde hizmet veren önemli isimlerdir. Yine Selçuklular döneminin ünlü tabiplerinden İsmail b. Hasan el-Cürcânî (1042-1137), Cürcân şehrinde tıp eğitimi aldıktan sonra; Nişâbü'r ve Merv gibi şehirlere gitmiş ve tıp alanındaki çalışmalarına buralarda devam etmiştir. Daha sonra Hârezmşâh Kutbeddin Muhammed ve Atsız'ın hizmetinde bulunmuştur. O, eserlerinin bir kısmını burada telif etmiştir. Uzun yıllar Hârezm'de kaldıktan sonra Merv'e dönerek Sultan Sencer'in hizmetine girmiş, araştırmalarını ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Tıbbâ dair Arapça ve Farsça eserleri vardır. En önemli eseri *Zahîre-i Hârezmşâhî* olup Farsça yazılmış en eski tıbbî ansiklopedidir ve on kitaptan oluşmaktadır. Sultan Sencer'in tabiplerinden olan Yûsuf el-Îlakî döneminin önemli simalarından biri idi; 1141 yılında Katvan Savaşı'nda şehit olmuştur. Îlakî'nin, *Kitâbü'l-esbâb ve'l-alâmât, el-Fusuk el-Îlâkiyye* ve *Mecmû' fi'l-tıbb* adlı tıbbâ dair eserleri bulunmaktadır⁴⁴. Sencer döneminde şair Nizâmî Aruzî'nin de tıp ilmiyle uğraştığına dair bilgi mevcuttur⁴⁵.

Yahudi kökenli olan Ebu'l-Berekât Hibetullah b. Melkâ el-Bağdâdî (440-547/1077-1152), XII. yüzyılın meşhur filozof tabiplerindendir ve Sultan Muhammed Tapar devrinde

39 İbnü'l-Kiftî, *Târihü'l-Hükemâ*, nşr. Julius Lippert, Leipzig 1903, s. 177-178.

40 Ebu'l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, II, 523. Krş. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011, s. 286; a.mlf., *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000, s. 114.

41 Fazlıoğlu, a.g.e., s. 167.

42 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 283.

43 Merçil, *Saray Teşkilatı*, aynı yer; Ramazan Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2005, I, 443; V. Minorsky, "Ömer Hayyam", *İA*, IX, 474. Ömer Hayyam, Sencer'i muayene ettikten sonra durumunun/akabetinin kötü olduğunu söylemişti. Sencer bunu haber aldığı anda içten içe kin tutmuş bir türlü onu sevememişti. Şeşen, a.g.m., aynı yer; Minorsky, a.g.m., aynı yer.

44 Efe Yeşildurak, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular'da İlmî ve Fikrî Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015, s. 74 vd.; Sencer dönemindeki tabipler hakkında ayrıca bkz. Şeşen, a.g.m., s. 447-451.

45 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 284. Nizâmî Aruzî, Gurî ordusunun 1156'da Herat civarında bozguna uğratılmasından sonra kaçıp saklanmıştı. Bu sırada bir ara tıp ve nücum ilmiyle uğraşmıştı. H. Masse, "Nizâmî Aruzî", *İA*, XI, 328.

Selçuklu sarayında bulunmuştur. Hibetullah b. Melik Ebu'l-Berakât Evhâdu'z-Zeman, Bağdâdlı tanınmış bir tabip idi. Tıp bilimleri yanında mantık, riyaziye gibi çeşitli bilimlerle de meşgul olmuştu. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ve karısının hizmetinde bulunmuş ve bu hizmetlerinden dolayı birçok kez ödüllendirilmişti. Bu âlim daha sonradan Müslüman olmuş ve *Mu'teber* adlı bir tıp kitabı yazmıştı⁴⁶. Iraklı filozoflardan Evhâdu'z-Zemân Ebu'l-Berekât b. Melikü't-Tabîb, cüzzamın tedavisinde kullanılmak üzere ilaç üretmiştir. Sultan Muhammed Tapar zamanında bazı yanlış teşhislerinden dolayı hapsedilmiş olsa da Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un *kulunç hastalığının* tedavisi için Hemedan'a taşınmıştı. Sultan Mesud *humma hastalığına* yakalandığında tabip Ebu'l-Berekât öteki doktorlarla yaptıkları konsültasyon sonrası sultanı tedavi etmişti. Celîl Ebu'l-Hasan el-Esrâdî, Sultan Mesud'un hekimliğini yapmıştır. Muhammed b. Ahmed Tûsî ise *Acâibü'l-Mahlûkât* adlı eserini bizzat Sultan II. Tuğrul'a (1177-1194) ithaf etmişti⁴⁷.

Gerek Büyük Selçuklu gerekse Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarları ve devletin ileri gelenleri ile diğer Türk-İslâm Devleti yöneticileri, buldukları bölgelerde birçok hastane ve bunlara bağlı kütüphaneler inşa ettirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti'ndeki tıbbî faaliyetler Türkiye Selçuklu Devleti tıbbının oluşmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Anadolu'nun fethiyle beraber Türkistan coğrafyasından birçok ilim adamı da Anadolu'ya göç etmiştir.

Tıp ilmi ne kadar gelişirse gelişsin mutlaka her dönem çaresi tam olarak bulunamayan veya salgın özelliği taşıyan hastalıkların insanoğlunun başına büyük dertler açtığı tartışılmaz bir gerçektir. Bu hastalıkların kimisi ilaç ile tedavi ediliyor kimisi ise dönemin şartlarının elverdiği surette küçük çaplı cerrahî müdahalelerle ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu. Türkiye Selçuklu Anadolu'sunda bütün yönleri ile geliştirilen hastanelerde klinik tıbbın tüm ihtiyaçları karşılanmaya çalışılıyordu. Selçuklular ayrıca hekim yetiştirmeye de çok önem veriyorlardı. Bu doğrultuda pek çok tıbbî eser meydana getirildi. Bilhassa İbn Sinâ'nın meşhur *Kânûn*'una şerh niteliği taşıyan eserler kaleme alınıyordu. Meşhur Selçuklu Tarihçisi İbn Bîbî, Müstevfi Sadeddin Ebu Bekr-i Erdebilî'den İbn Sinâ'nın *Kânûn*'unu Anadolu'da tanıtan kişi olarak bahsetmektedir⁴⁸.

Selçuklu dünyasının en önemli tıp adamları ise şu kişilerdir: Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ahmed b. Ebû Sâdık en-Nîşâbü'rî, el-Hakîm Davud el-Tabîb, el-Hakîm Yahya b. Muhammed el-Gaznevî el-Müneccim el-Müzehhib, Ebû Said Muhammed b. Ali el Tahhan, Ali b. Muhammed el-Kâîni, Aynü'z-zaman el-Hasan b. Ali el-Kattân el-Mervezî, Zeyneddin İsmail el-Hüseynî et-Tabîb, Şemseddin b. Hibl el-Musulî, Ebu'l-Fadl b. İbrahim b.

46 Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (Aralık 2018), s. 9.

47 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 205; Kayhan, a.g.m., aynı yer.

48 İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 634. Krş. Fazlıoğlu, a.g.e., s. 166.

Mehmed el-Tiflisî, Cerrah Fasil, Semoil b. Yahya el-Mağribî, Muvaffaküddin b. el-Matran, Muvaffaküddin Abdüllatif Bağdadî, Ebulfedec Nasranî, Bahâüddin Ebû Senâ Mahmud Taberî el Mahrumî, Efdâlüddin Huncî, Ebu'l-Ferec el-Malatî, Ebû Sâlim b. Kurebâ, Tabib Ekmeleddin, Tabib Gazanfer, Ali Sivasî, Hekimoğlu Zekioğlu Ebûbekir Sadreddin Konevî, Bedreddin Tebrizî, Necmüddin Nahçıvanî, Kudbuddin Şirâzî, Fahreddin Ahlatî, Şem'un Harputî, Hekim Şerafeddin Yakubî, Kemaleddün Karatay, Takiyyüddin Re'sü Aynî, Sadri Feridüddin Mehmed Cacermî, Bedreddin b. Cerberî, İzzeddin b. Hibl el-Musulî, Taküyüddin Tabib Resevî, Safiyüddin Nasranî, Emir Tabib Ahmed, Şeyh Nureddin Bimâristanî, Şecâüddin Ali b. Ebu Tahir, Fazlullah Reşüddin, Hekim Burhaneddin Ebûbekir, Şamlı Muhadab, Urfalı Hekim Hanson, Hekim Celaddin Aksarayî, İbnü'n-Nafis, İbnü'l-Kuff, İbn-i Ebî Usaybia⁴⁹.

Türkiye Selçuklularında tabiplere protokolde hitap şekilleri hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Selçuklularda tabiplere, *Mizac-ı eyyâm-ı ikbâl-i âliyi-i Mevlânâ Melik el-hükemâ, Sultan et-etibbâ, Eflâtun ed-dehr; Hipokrat el-asr; Mesih el-zamân, Fahr el-mille ve 'd-dîn* gibi ifadelerle hitap edilirdi⁵⁰.

A. Selçuklular Döneminde Görülen Önemli Hastalıklar

Cüzzam: Hansen basili olarak bilinen bir mikro organizma tarafından meydana getirilen çevresel sinir sistemi ve deri başta olmak üzere birçok sistem ve organa yerleşen bulaşıcı bir hastalıktır.

Ahmed Eflâkî'de geçen bir bahse göre; Mevlânâ bir kez kaplıcaya gitmek ister. Arkadaşları ondan önce giderek hamamı yıkayıp temizler, bütün müşterileri çıkarıp Mevlânâ'yı karşılamaya giderler. Fakat Mevlânâ gelene kadar hamam cüzamlılarla ve diğer hastalıklara yakalanmış insanlarla dolar bunun üzerine Mevlânâ'nın arkadaşları hastaları zorla hamam dışına çıkarmak isterler. Bu durumu gören Mevlânâ arkadaşlarına öfkelenip, onlara yaptıklarının yanlış olduğunu söyleyip kendisi de hastaların bulunduğu suya girer⁵¹.

Çıban: Deride kıl kökleri veya yağ bezlerinin kanallarına giren bir bakteriden meydana gelen iltihaplanmadır. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd, Eyyübî Hükümdarı Melik Adil'in kızı Gâziye Hatun ile evlenmek üzere gelin alayını karşılamak için Malatya'ya giderken yolda boynunda bir çıban çıkmış ve ağır bir şekilde hastalanmıştır⁵². Ferideddin Muhammed Câcermi, Bedreddin b. Harirî, İzzeddin b. Hubel Mavsilî, Takiyeddin Tabib

49 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 13. Konu için ayrıca bkz. Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *III. Türk Tıp Tarihi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-23 Eylül*, Ankara 1999, s. 211-233.

50 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 287.

51 Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, trc. Tahsin Yazısı, İstanbul 1989, I, 372. Krş. Uyumaz, a.g.m., s. 212.

52 Uyumaz, a.g.m., aynı yer.

ve Safiyeddevle Nasranî gibi devrin ünlü doktorları sultanın tedavisi için çeşitli ilaçlar kullanmalarına rağmen sultan çıbanın verdiği rahatsızlıktan kurtulamadı. Sultan, bir süre sonra cerrah Vasil adlı bir doktorun cerrahî müdahalesinden sonra şifa buldu⁵³.

Çiçek: Daha çok çocuklarda görülen ölümcül bir hastalıktır. Süryanî Mikhail'in kaydına göre⁵⁴, 1141 yılında Malatya'da meydana gelen bir deprem sonrası küçük çocuklarda çiçek hastalığı görülmüştü. Çiçek, Selçuklular Dönemi'nde sadece Anadolu'da değil dünyada pek çok yerde görülen ve çaresi bulunmayan bir hastalıktı. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ve kardeşi Mahmud da çiçek hastalığına yakalandılar. Mahmud bu hastalıktan kurtulamayıp vefat ettiyse de Berkyaruk iyileşmiştir⁵⁵.

Felç: Sinir sisteminde veya kaslarda meydana gelen tahribat sonucu oluşan bu hastalık, vücutta maruz bıraktığı kısmın kullanılmamasına yol açar. Bizans kaynağında yer alan ifadeye göre Sultan II. Kılıç Arslan'ın elleri sakattı ve her iki ayağı topaldı. Bu yüzden Bizanslılar ondan "Topal Arslan" olarak bahsetmek suretiyle alay ediyordu⁵⁶. Burada onun felçli olup olmadığı tam olarak anlaşılamıyor. Dânişmendlilerin başarısız hükümdarlarından Malatya Meliki Zünnûn felç geçirmişti⁵⁷. Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli komutanlarından olan Musul Emîri Çökürmüş de hayatının son demlerinde felç geçirmiş ve savaşlara özel bir araçta taşınarak katılmıştı⁵⁸.

Kulunç: Bağırsaklarda biriken gazdan dolayı kaynaklanan bir rahatsızlıktır. Sultan Rükneddin II. Süleymanşah (1196-1204), Gürcü Kraliçesi Tamara üzerine düzenlediği ikinci seferine çıktığı sırada yolda rahatsızlanmış ve yedi gün kulunç ağrısı çektikten sonra vefat etmiştir⁵⁹.

Şap/Dabak: Sığır, manda, koyun, keçi ile domuz gibi hayvanlarda görülen ve oldukça bulaşıcı bir hastalıktır. Sultan Mesud'un Ermeniler üzerine düzenlediği bir seferde (1154) atların bu hastalığa yakalanması nedeniyle birçoğu telef olmuştur⁶⁰.

53 Merçil, *Meslekler*, s. 115-116; a.mlf., *Saray Teşkilatı*, s. 286.

54 Süryanî Mikhail, *Vekayinâme*, trc. Hrant D. Andreasyan, 1944 (TTK'da yayımlanmamış nüsha), s. 118. Krş. Uyumaz, a.g.m., s. 212.

55 İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi'l-Tarih*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut 1997, VIII, 381; trc. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, X, 199; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, Mısır, II, s. 205; İbnü'l-Verdî, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, Beyrut 1996, II, 7.

56 Niketas, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 84.

57 Niketas, a.g.e., s. 84; Kadı Ahmed Nigedî, *el-Veledü's-Şefik*, trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015, s. 439. Krş. Muharrem Kesik, *Dânişmendliler*, İstanbul 2017, s. 136; Uyumaz, a.g.m., s. 213.

58 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 321-322.

59 Uyumaz, a.g.m., s. 214.

60 *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 2019, s. 309. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 192, n. 105; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003, s. 113, n. 536.

Veba: Pislikten kaynaklanan bu hastalık ciddi felaketlere neden olmaktadır. Ebu'l-Ferec'in ifade ettiğine göre⁶¹; Nikephoros Botaneiates, Kutalmışoğullarının da desteğiyle imparatorluk tacını ele geçirmek için İstanbul'u dört ay kuşatmış bu yüzden şehirde büyük bir kıtlık başlamış ve bu da vebaya neden olmuştu. Bu nedenle neredeyse şehir halkının birçoğu telef oldu⁶². Kaynakların belirttiğine göre, I. Kılıç Arslan'ın (1093-1107) saltanatının başında (1092-1093) Anadolu'da büyük bir veba salgını başlamış ve bundan dolayı o kadar çok can kaybı olmuştur ki ölenleri defnedecek kişiler dahi zor bulunmuştu⁶³. Süryani müellif Mikhail'in kaydına göre, 1141 yılında Malatya'da büyük bir veba salgını yaşanmıştı⁶⁴. Sultan I. Mesud'un 1154 yılında Ermeniler üzerine düzenlediği seferi esnasında Konya ve Kilikya'da veba salgını yaşanmıştı. Sultan I. Mesud'un ordusu bit vebasına yakalandı. Hatta kaynakların ifadesiyle Sultan Mesud'un burada hastalığa yakalandığı ve seferden döndükten bir süre sonra 1155 yılında vefat ettiği bildirilir⁶⁵. *Salgurlular Atabegliği*'nde Sa'd b. Zengî'nin saltanatının başında Fars bölgesinde büyük bir kıtlık yaşandı ve ardından da veba ortaya çıktı⁶⁶.

Verem: Akciğerlerde bakterilerden kaynaklı meydana gelen bir hastalıktır. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk başkent İsfahan'da bulunduğu sırada verem ve basura yakalandı. O, bir sedye üzerinde Bağdad istikametinde yol alırken Bürüçird mevkiinde durumu ağırlaştı. 2 Rebî'u'l-âhîr 498 (22 Aralık 1104) tarihine kadar 40 gün burada yaşam mücadelesi verdi. Berkyaruk, muhtemelen verem hastalığından⁶⁷, Sultan I. İzzeddin Keykâvus da bu hastalıktan dolayı vefat etmiştir⁶⁸. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in kızkardeşi Gevher Nesibe Hatun verem hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmişti.

Yukarıda saydığımız bu hastalıklardan başka; *Gut, İdrar Rahatsızlığı, İshal, Kulak Ağrısı, Nezle, Eklem İltihabı, Sersâm, Sıtma* gibi hastalıklar da Selçuklular Dönemi'nde görülen diğer önemli hastalıklardandı.

B. Hastalıklarla Mücadele ve Tedavi Sistemi

1. Tıbbî Müdahaleler

Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın boynundaki şişler ve uların tedavisi ile ilgili dönemin ünlü hekimleri sultanın boynuna sargı ve pansuman yaparak rahatlatmaya çalışıyorlardı. Çünkü neşterin ucu cerahate değerse ciddi bir soruna yol açabilirdi. İzzeddin İbn Hubel-i

61 Ebu'l-Ferec, *Tarih*, I, 328.

62 Uyumaz, a.g.m., s. 215-216.

63 *Urfalı Mateos*, s. 177. Krş. Uyumaz, a.g.m., s. 216.

64 Süryani Mikhail, *a.g.e.*, s. 118.

65 Kesik, *I. Mesud*, s. 113; Uyumaz, a.g.m., s. 216.

66 Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991, s. 63.

67 İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasarı'd-Düvel*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1997, s. 172. Krş. Abdülkerim Özaydın *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 129-130.

68 Salim Koca, *Sultan İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997, s. 100.

Musulî, Takiyeddin Tâbib-i Reanil Safiyüddeve Nasranî gibi hekimler bunun fayda vereceğini düşünseler de sultanın ızdırabı bir türlü dinmek bilmiyordu⁶⁹. Fakat cerrah Vasil sultanı kontrol ederken cerahatin olgunlaştığını görmüş ve neşterin ucu ile içindeki iltihabı çıkarıp sultanın sağlığına kavuşmasına vesile olmuştur⁷⁰. Arif Çelebi de Amasya seyahati sırasında hastalanmış ve civardaki doktorlar şifa bulması için ona su katılmış şarap içmesini söylemişlerdir⁷¹. Sultan Melikşâh, Bağdad'ı son ziyareti sırasında av yerinde yediği av etinden hummaya yakalanıp rahatsızlanınca hekimler tedavi etmek için sultandan kan almışlardı⁷².

2. Alternatif Tıp/Tedaviler

Söz konusu tedavi yönteminde genel olarak hastanın manevi açıdan güçlü ve hastalıkla mücadele etmesinde ruhen yardımcı olması amacıyla *Dua* kullanılırdı. Mesela Hz. Mevlânâ'nın muhiplerinden biri bir gün sıtma olunca Mevlânâ'ya gelip sıtmadan şikâyetçi olur. Bunun üzerine Hz. Mevlânâ, “*hastasının iyi olması için yaz ve suya atması için ona ver.*” diyerek şunları yazdırır, “*Ey Ümmü'l-Muldem! Eğer sen yüce Allah'a iman ettinse başı ağrıtmı, ağzı bozma, eti verme, kanı içme. Beni veya falan kimseyi bırakıp Tanrı'ya şirk koşan kimseye git; çünkü ben Allah'tan başka tanrı yoktur, Muhammed (s.a.v) onun kulu ve elçisidir diyorum.*” Muhip, sıtmalı bu sudan içtikten sonra sağlığına kavuştu⁷³. Mevlânâ'nın dostlarından Fahreddîn-i Sivasî ateşli ve tehlikeli bir sıtmaya yakalanmış ve bir süre sonra yatalak olmuştu. Hiçbir hekim onun hastalığına derman olamamıştı. Mevlânâ onu ziyarete gittiğinde onun bu halini gördü ve derhal oradakilerden sarımsak taneleri getirmelerini istedi. Ardından bunlar ezilip hastaya yedirildi, hasta o gece iyileşti⁷⁴. Yine Mevlânâ hazretleri üç diş sarımsak, eğer bunu yiyemeyenler olursa üç badem üzerine “*Ezan, İzin, Pesin*” yazar ve yemesi için sıtmalıya verirdi. Mevlâna fazla uyumaktan şikâyet eden Celâleddin Feridun'a haşhaşın sütünü çıkarıp içmesini tavsiye etti⁷⁵. Mesela; Mevlânâ hazretlerinin hasta olan bir müridini ılıcadaki suyun içine defalarca sokup çıkardığı ve bir süre dinlendikten sonra hastanın eski sağlığına kavuştuğu bilinmektedir⁷⁶.

Ahmed Eflâkî'nin naklettiği bilgiye göre; dinî ilimlerde ve aynı zamanda tıbbî ilimlerde bilgin olan Seyyid-i Sırdan Burhaneddin hazretleri “*şalgam turşusu faydalı ve turşuların da en iyisidir. Şalgamı çiğ yemek göze aydınlık verir*” demiştir⁷⁷.

69 İbn Bîbî, *a.g.e.*, s. 313.

70 İbn Bîbî, *a.g.e.*, s. 313-314

71 Merçil, *Meslekler*, s. 121.

72 İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 209; Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 282 dipnot 1781.

73 Uyumaz, *a.g.m.*, s. 220.

74 Eflâkî, *a.g.e.*, I, 363. Krş. Merçil, *Meslekler*, s. 120; Uyumaz, *a.g.m.*, s. 220-221.

75 Feridûn b. Ahmed-i Sipehsâlâr, *Mevlânâ ve Etrafindakiler Risâle*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1977, s. 102. Krş. Uyumaz, *a.g.m.*, s. 221.

76 Eflâkî, *a.g.e.*, I, 622-623. Krş. Merçil, *Meslekler*, s. 120; Uyumaz, *a.g.m.*, s. 221.

77 Eflâkî, I, 64-65. Krş. Uyumaz, *a.g.m.*, s. 222.

Selçuklular tarafından inşa edilen hastanelerde ayrıca müzikle tedavi de uygulanmaktaydı: Sezer Erer ve Elif Atıcı'ya göre,⁷⁸ *Nureddin Hastanesi*'nde ve *Gevher Nesibe Hatun Hastanesi*'nde müzikle tedavi mevcuttu. *Amasya Dârü'ş-Şifâsi*'nde ise sadece müzik değil, su sesinin de yine ruhsal veya zihinsel rahatsızlıkları olan hastaların tedavisinde kullanıldığı söylenmiştir. Dârü'ş-şifâların nasıl yönetilip işletildikleri, *Sivas Dârü'ş-Şifâsi*'na ait olan vakfiyeden görülebilmektedir: burada farklı alanlarda uzman olan hekimler bir arada çalışıyor, yapının başında bir mütevellî bulunuyor ve bu mütevellî ilaçların yapımı için gerekli maddelerin temini, hastanenin onarımı ve kaynakların kullanımı gibi konulardan sorumlu oluyordu.

3. Tedavide Kullanılan İlaçlar

Hastalığın iyileşmesi ve hastanın tekrar eski sağlığına kavuşabilmesi için tabip ile eczacılardan zaman zaman haplar ve türlü bitkilerden macunlar yapılması istenirdi. Mesela; Erzincan'da bulunduğu sırada Sultan Rükneddin IV. Kılıç Arslan, Erzincanlı tabip Alâeddin'den kendisine birtakım macunlar yapmasını istemiştir. Mevlânâ Celâleddin ise, dönemin tabibi olan Ekmeleddin Tabib'den 17 seçkin dostu için müşhil ilacı hazırlamasını istemiştir. Bundan başka kabızlık giderici ve ishal kesmek için *helile* kullanılıyordu⁷⁹.

Çeşitli hastalıkların tedavisinin yanı sıra zehirlenmeye karşı panzehir olarak *tiryak* adlı bir ilaç kullanılmaktadır. Bal ve sirkenin karışımından elde edilen bir çeşit şerbet olan *sirkengübin/sirkencübin* (iskencübin) safra tedavisinde kullanılmaktaydı. Göz ağrısı ve kuruluşunu gidermek için *tutiya*, gözün daha iyi görmesini sağlamak için *sürme* kullanılırdı. Dimağ ve kalbin takviye edilmesinde, baş ağrısı ve ağız çarpılmasına şifa olarak *galiye* adlı bir ilaç kullanılıyordu. Galiye, *misk*, *amber* gibi çeşitli kokular kullanılarak elde edilen bir ilaçtı. Felç, sara, mide rahatsızlıkları için *efsintin otu* (acı pelin otu) kullanılıyordu. Aynı bitki, hastalık sırasında oluşan titremeleri önlemek amacıyla da kullanılmaktaydı⁸⁰.

C. Dârü'ş-Şifâ Türleri

1. Seyyar Dârü'ş-şifâlar

Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın ordusunda tabiplerin, hastaların alet ve edevatın 100 veya duruma göre 200 deve ile taşındığı bir seyyar hastane bulunmakta idi. Kaynaklara göre ünlü hekim Ebü'l Hakem el Bahilî el Endelüsî, Irak Selçukluları Sultanı Mahmud'un ordusunda 40 deve ile taşınan ve karargâh yerlerinde kurulan dârü'ş-şifâlarda tabip idi. Irak

78 Sezer Erer-Elif Atıcı, "Selçuklular'da ve Osmanlılar'da Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, XXXVI/1 (Bursa 2010), s. 31.

79 Eflâkî, I, 130. Krş. Merçil, *Meslekler*, s. 117; Uyumaz, a.g.m., s. 222-223.

80 Merçil, *Meslekler*, s. 118-119; Uyumaz, a.g.m., s. 223.

Selçuklularında *Dîvânu'l-İstifâ*'nın başına getirilen Mustevfî Azîzeddin Ebû Nasr b. Ahmed b. Hamid, Sultan Mahmud'un karargâhı için alet edevat, çadır, ilaç, tabip, hademe ve hastaları 200 deve tarafından taşınabilen çok büyük bir gezici hastane inşa ettirmişti⁸¹. Mısır'da Memlûk sultanlarının Selçukluların bu geleneğini sürdürdükleri ve bir yere giderken seyyar hastanelerini yanlarında götürdükleri bilinmekteydi⁸².

2. Kervansaray Dârü's-şifâları

Türkiye Selçuklu Devleti'nin hemen her bölgesinde, özellikle Anadolu'da kurulmuş olan kervansaraylarda, hastalanan yolcular ve tacirler için birer dârü's-şifâ bulunduğu bilinmektedir. Kayseri yakınlarındaki *Karatay Hanı*'nın vakfiyesinde yer alan hasta yolcuların tedavisi için ilaç ve meşrubat tayini hakkındaki bilgilerde kervansarayların içerisinde dârü's-şifâlar olduğunu doğrulamaktadır.

3. Saray Dârü's-şifâları

Seyyar ve kervansaray dârü's-şifâlarının yanı sıra saraylarda da dârü's-şifâlar bulunmakta idi. Meselâ Kirmân Selçuklularından I. Turan Şah'ın başşehri Berdesir'in dışında bir saray ile onun güneyinde bir cami ve hepsi birbirine bitişik olmak üzere dârü's-şifâ, medrese, hankâh, hamam ve ribattan oluşan bir külliye M. 1085-1086 yılında inşa ettiği bilinmektedir. I. Turanşah'ın sarayındaki bu dârü's-şifâ, saray mensupları ve muhafızların sağlık sorunlarını gidermek için kurulmuştur⁸³.

Türkiye Selçuklu Devleti, halkın sağlık ihtiyacını aslı vazifesi olarak kabul etmiş ve bunu millî bir politika haline getirmiştir. Devlet, kervanlar sayesinde çeşitli yöndeki ülkelerle ticaret yapan tacirlere sağlık hizmeti sunmakla kendisini mükellef sayıyordu⁸⁴. Bunun yanında Türkiye Selçuklu Devleti'nin komşu ülkelerle olan ticaretinin canlılığı ve bu canlılık neticesinde ülkede salgın hastalıkların baş göstermesini önlemek devletin aslı vazifesi idi⁸⁵. Dârü's-şifâlar en çok bîmâristan olarak isimlendirilmiştir⁸⁶. Bu müesseselerin idaresi ve idâmesi vakıflardan elde edilen gelirlerle sağlanmaktaydı. Bu vakıfların idaresi *vakfiye* adı verilen özel olarak hazırlanmış metinlerle belirlenirdi⁸⁷.

Sivas Dârü's-şifâsı Vakfiyesi, özellikle Türkiye Selçuklu dârü's-şifâlarının kadro, çalışma düzeni, eğitimi, yönetimi, vakıfları ve hekimleri hakkında doğrudan bilgi veren kaynaklar arasındadır. Vakfiyeden anlaşıldığına göre Selçuklu dârü's-şifâlarında dahilî ve

81 Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 346.

82 Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 287-288.

83 Terzioğlu, a.g.m., s. 167-168.

84 Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, s. 7.

85 Afet İnan, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara 1969, s. 10.

86 Ahmet Süheyl Ünver; "Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin Kuruluş Nedenleri", *Dirim*, sayı 1, 1972, s. 38.

87 Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 2.

cerrahî hastalıklar ile göz hastalıkları tedavi ediliyor, ihtisas sahibi olarak cerrah, kehhal yani göz hastalıkları uzmanı ve genel hastalıklar mütehasısları çalışmaktaydılar. Hastanenin bütün giderlerini karşılamak için vakfedilen bağışların ve hastanenin düzenli bir şekilde çalışmasını sağlayan bir müteveli tayin edilmekteydi. Âdeta hastanenin idarî işler müdürü gibi görev yapan bu müteveli; hekim ve memur tayinlerini ilaç yapılacak maddelerin alım ve satımını, hastanenin onarımını ve artan gelirle de yeni gelir getirici kaynaklar gibi görevleri yüklenmişti. Bu görevlerine karşılık mütevelliyeye yılda 4.000 dirhem ile ekimlik buğday maaş olarak verilmekteydi.

D. Türkiye Selçuklu Devleti'nde Sağlık Hizmeti ve Eğitimi Veren Kurumlar

1. Afyonkarahisar

Karaca Ahmed Tekkesi: Cüzzamlıların tecrit edilmesine hizmet eden bir yapı olarak kullanılmıştır⁸⁸.

2. Amasya

a. Amasya Dârü's-şifâsı: Yeşilirmak'ın kenarında mevcut, 1308-1309 tarihinde Moğol hâkimiyeti döneminde Anber b. Abdullah ve Anadolu Emîri Ahmed Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Yapıda büyük kesme taşlar kullanılmıştır. Bir hastane olan yapıda kesin olmamakla beraber tıp eğitimi de verilmiş olabilir. *Cerrâhiyye-i İlhâniyye* adlı tıp kitabının müellifi Sabuncuoğlu Şerefeddin b. Ali de burada çalışmıştır. 1873 yılından sonra sadece zihinsel hastalıklara sahip insanlara hizmet ettiği için *tumarhâne* olarak anılmıştır. Medrese planında olup, dikdörtgen halde büyük bir avlusu vardır, mazgal ve pencerelerde ışılandırma ile havalandırmaya da sahiptir⁸⁹.

b. Torumtay Camii: Kitâbesi mevcut değilse de yapım yılı (1266) gereği Amasya valisi Seyfeddin Torumtay tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir⁹⁰. Turan, bu yapı bünyesinde bir dârü's-şifâ olduğu bilgisini vermektedir⁹¹. Yapıya “*Gökmedrese Camii*” adı da verilmektedir⁹².

88 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

89 Gönül Cantay, “Amasya Dârü'sşifâsı”, *DİA*, III, 5-6; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s. 10, 24; Semra Ögel, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994, s. 105, 114; Haldun Eroğlu, “XV. Yüzyıl Tabiblerinden Şerefeddin Sabuncuoğlu ve Amasya Darüşşifası”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XI, Ankara 2000, s. 147-156; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 66-69.

90 Ertuğrul, “Gökmedrese”, *DİA*, XIV, 141.

91 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 343.

92 Konu için ayrıca bkz. Selda Kalfazade, “Gökmedrese Camii”, *DİA*, XIV, 140-142.

3. Aksaray

Aksaray Dârü’ş-şifâsı: “*Aksaray Tımarhanesi*” veya “*Aksaray Bimârhanesi*” olarak da bilinmektedir. Bu yapıdan Esterâbâdî’nin “*Bezm ü Rezm*” ve Aksaraylı Kerîmüddin Mahmud’un “*Müsâmeretü’l-Ahbar*” adlı eserlerinde bahsedilmektedir⁹³. İki duvarı haricinde bina günümüze ulaşamamıştır. Yapım yılı bilinmese de I. Alâeddin Keykubâd döneminde inşa edildiği düşünülmektedir⁹⁴.

4. Akşehir

Akşehir Hastanesi: Sahip Ata Fahreddin tarafından 1260 yılında Akşehir’de inşa ettirilmiştir. Yapı hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur ve günümüze ulaşamamıştır. Mescidine ait kayıtlardan (evkafından) XV. yüzyıla kadar ayakta olduğu tespit edilmiştir⁹⁵. Yapı, Süheyl Ünver tarafından “*Akşehirde Hastane*” olarak tanımlanmıştır⁹⁶.

5. Burdur

Veli Dede Türbesi: Cüzzamlı hastaların tecrit edilmesi için kullanılmıştır. Onocak⁹⁷ yakınlarındadır⁹⁸.

6. Çankırı

Atabeg Cemâleddin Ferruh Dârü’ş-şifâsı: 1235 tarihinde I. Alâeddin Keykubâd’ın emîrlerinden Atabeg Cemâleddin Ferruh tarafından, Çankırı’da kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Bu yapı Dârü’ş-şifâ, Dârü’l-hadis ve bir türbe olmak üzere inşa edilmişse de Dârü’ş-şifâ’sı günümüze ulaşamamıştır. Yapıda kesme ve moloz taşı kullanılmıştır. Dârü’ş-şifâ, zamanla işlevini yitirip tahrip olmuş ve eklemelerle bir Mevlevîhâne’ye dönüştürülmüştür. Yapının altı odası vardı. Taşlardan birinin üzerinde, tıp ve farmakolojiye ait bir temsil olan yılan tasviri mevcuttur⁹⁹. Bu amblem, kitâbe ile beraber Çankırı Müzesi’ne kaldırılmıştır.

93 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara 1990, s. 426-427, 477; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbar*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 247; Asaf Ataseven, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri”, *Vakıf Haftası Dergisi*, II, İstanbul 1985, s. 159; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 52-55; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, I, İstanbul 1974, 1001-1002; Nevzat Topal, “Türkiye Selçukluları Devrinde Aksaray Şehrinde Eğitim-Öğretim ve İlmi Faaliyetler”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 1/2 (Nevşehir 2016), s. 219; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 70.

94 Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2016, s. 157.

95 Ünver, *a.g.e.*, s. 77; Muhammet Kemalöglü, “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devleti’nde Darüşşifalar”, *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, XIII, Malatya 2014, s. 294; Ataseven, *a.g.m.*, s. 159.

96 Ünver, *a.g.e.*, s. 77.

97 Burdur’un Yeşilova ilçesine bağlı bir köydür.

98 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

99 Ünver, *a.g.e.*, s. 69-70. Yılan veya ejderha tasviri, tıp ve eczacılık tarihinde yer almaktadır. Yılan, Asklepius Asası olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada Asklepius olarak adlandırılan kişi Antik Yunan’da bir Tıp

Geriye kalan yapılar “*Taşmescid*” olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁰. Kitâbede, “*Allah, kendisinin yardımcılarını ve dostlarını aziz kılsın ki Keyhüsrev oğlu, emirülmüminin, büyük Sultan, Keykubâd saltanatına bağlı kişi Atabeg Cemâleddin Ferruhu’l- Melikiyyü’l- İtaki*¹⁰¹ bu uğurlu yapıları inşa ettirmiştir” yazılıdır¹⁰².

7. Erzurum

Pasinler: Osmanlı arşivinde bulunan 1147 tarihini işaret eden belgede, Erzurum’un Pasinler ilçesinde, Toprak Tekke adlı mahal ruhsal veya zihinsel rahatsızlıkların tedavi edildiği bir tımarhane olarak kullanılmıştır¹⁰³.

8. Harput

Harput Bîmâristanı: 1229 senesinde Nureddin Artukşah tarafından inşa ettirilmiştir. Bir kısmı günümüze ulaşabilmiş kitâbesinden yapıyı inşa edenin Bedrik adlı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Moğol kumandanı Baycu Noyan da bu hastanede bir süre kalıp tedavi görmüştür. Dulkadiroğulları döneminde (1337-1522) yıkılıp taşları devşirme malzeme olarak kale tamiratında kullanılmıştır¹⁰⁴. Ancak hastanenin varlığını gösteren birinci elden kaynağa sahip değildir.

Tanırsıdır ve kendisinin yılan dolanmış olduğu bir asası mevcuttur. Buradaki yılan, iki taraflı olmayı temsil etmektedir. Bu iki anlamlılık, farklı şekillerde yorumlanmaktadır: Yılan, deri değişimi yapan bir canlı olduğu için, derisini yani kendisini bir bakıma yenileyerek dirilmektedir. Bir diğer açıklama ise hekimlik mesleğinin, yaşam ve ölüm gibi birbirine zıt iki kavram üzerine olan bir uğraş olması nedeniyle, yılanın da bunu sembolize ettiği: hekim bir kişiyi hayata döndürmeyi başarabildiği gibi bunu başaramadığı zaman hasta kişi hayatını kaybetmektedir. Bir diğer açıklama ise hekimler tarafından kullanılan ilaçlara dâirdir. İlaç doğru zaman ve doğru yerde kullanıldığı takdirde iyileştirebildiği gibi yanlış zaman ve yanlış yerde kullanıldığında hastaya zarar vermektedir. Farklı bir açıklama ise bazı yılanlardan elde edilen zehirlerin, ilaç olarak kullanması meselesidir. Lakin doğru yılan seçilmediğinde ve doğru şekilde kullanılmadığında bu da hastayı öldürebilmektedir. Bu hal yine yılanı dâir iki taraflı bir özellikler. Dolayısıyla, mezkûr binada yılan tasviri olması, tıp ve hekimlik adına bir temsil olarak anlaşılmalıdır. Pierre Grimal, “Asklepios”, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, trc. Sevgi Tamgüç, İstanbul 2010, s. 92-93; Albert Jonsen, *The New Medicine and the Old Ethics*, Harvard 1990, s. 122; Jan Schouten, *The Rod and Serpent of Asklepios, Symbol of Medicine*, New York 1967, s. 2; Henry Sigerist, *A History of Medicine*, Oxford 1987, s. 27-28; James Kelhoffer, *Miracle and Mission*, Tübingen 2000, s. 438-439.

100 Ünver, a.g.e., s. 69-70; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 56-58; Muhammet Görür, “Çankırı Taşmescid 2011 Yılı Kazısı”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IX/10 (Ankara 2014), s. 598-599; Halit Çal, “Çankırı Mevlevihanesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXIII, Ankara 2015, s. 149-150, 153-156, 162; Ataseven, a.g.m., s. 159. Konu için ayrıca bkz. Yılmaz Önge, “Çankırı Darüşşifası”, *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s. 251-257.

101 İtaki, “azad edilmiş köle” anlamındadır. Nitekim bahsi geçen kişi bir Atabeg’dir.

102 Ünver, a.g.e., s. 70. Ünver’in eserinde mevcut çevirinin sadeleştirilmiş halidir.

103 Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, I, 535-536.

104 Kemalöglü, a.g.m., s. 8.

9. Kastamonu

Ali b. Pervâne Hastanesi: 1272 tarihinde olmak üzere Mu'neddin Süleyman Pervâne'nin oğlu Ali Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Mimarı bir Türk olup “*Kayserili Sa'd*” olarak biliniyordu. Bu yapının dış tarafa bakan pencereleri yoktur, tüm pencereleri avluya açıktır. Bahçesinde altı tane mezar (makber) vardır ve duvarlarında 45 cm. boyutunda Selçuklu tarzında saçakları bulunmaktadır. Aynı yapının Selçuklu usulü yazısıyla bir de kitâbesi mevcuttur. Türbesinde 18 tane sanduka bulunmaktadır. Önce II. Mahmud (1808-1839) daha sonra da II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) onarımdan geçirilmiştir¹⁰⁵. Yapının, Türkistan'da benzerleri görüldüğü üzere artı (+) şeklinde dört eyvanlı planında olup, kubbe formuyla da Avrupa'daki Gotik mimariyi etkilediği düşünülmektedir¹⁰⁶. Kitâbede, “*Bağışlayıcı ve esirgeyici Allah'ın adıyla, Kuran'da her ne indirdiysek o ancak şifâ ve rahmettir. İnananlar için Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem demiştir ki 'Allah'ın kulları, hastalıklarınıza çareler bulun'. Şüphesiz ki Allahu Tealâ ölümünden başka her derde bir devâ vermiştir. Bu uğurlu imaret, Allah'ın rızasına ve bağışlayıcılığına en çok ihtiyaç duyan kişi Ali b. Süleyman b. Ali tarafından halkın hizmetine verilmiştir. Allah, onun hizmetini kabul etsin ve günahlarını affetsin ve hayırlar onun olsun. 671 yılının ortalarında Allah'a şükür ederek ve Peygamberine salavat vererek. Âciz kulların en âcizi, gevher-baş¹⁰⁷ ona nezaret etti. O ki Allah'ın rahmetine muhtaçtır. Mimarı Kayserili Sa'd'dır. Allah'ın bağışlayıcılığı ona ve tüm Müslümanlara nasip olsun*” yazmaktadır¹⁰⁸.

10. Kayseri

a. Giyâseddin Tıp Mektebi ve Gevher Nesibe Hatun Hastanesi: 1205 yılında Giyâseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi Gevher Nesibe Hatun tarafından inşa ettirilmiştir. “*Çifteler*”, “*Giyâsiye*” veya “*Şifâiye*” olarak da adlandırılır. “*Çifteler*” adı verilmesinin nedeni medrese ve hastanenin aralarında iki geçit olmasıdır. Medrese tarzında inşa edilmiş olup bu dönemde kullanılan 32 metre eninde ve 40 metre boyunda sarı renkli taşlardan yapılmıştır. Üç büyük salonu, üç eyvanı ve üç de odası vardır. Medresesi, hastaneye oranla daha ufaktır. Bünyesinde bir türbe mevcuttur ve burada medfun olan kişinin bizzat Gevher Nesibe Hatun olduğuna inanılır. Bu kurumda görev yapan hocalar arasında, doktorlar ve cerrahlar vardı. Göz hastalıkları uzmanı olan doktorlar da bunların içinde yer almaktaydı. Bu binanın ne zamana kadar faal olduğu kesin olarak bilinmiyorsa da XV. yüzyıla kadar kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bu eserin inşa sürecinde, taş ustaları taşların yerlerini önceden tayin etmek için üzerlerine semboller kazımışlardır. Bunlar, Orhun Abideleri'ndeki ve Romen Alfabeti'ndeki

105 Ünver, *a.g.e.*, s. 71-76; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dariüşşifaları*, s. 59.

106 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

107 Kelime, “Gevher-baş” olarak bir özel isimdir. Gevher kelimesinin anlamı, açık kestone rengindeki at yelisesidir. Özel isim olup, buradaki kişinin saç rengi üzerinden yapılmış bir isimlendirmedir.

108 Ünver, *a.g.e.*, s. 72-73. Ünver'in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

harflere benzemektedirler¹⁰⁹. Giriş kapısı duvarının sağ iç kısmında kabartma bir de arslan resmi mevcuttur. Şâm'daki Nureddin Hastanesi, 1239 yılında genişletilirken bu yapı örnek alınmıştır¹¹⁰. Kitâbesi mevcuttur. Kitâbe'de “*Büyük Sultan Gıyâseddin Kılıç Arslan'ın oğlu Keyhüsrev'in saltanatı daim olsun. Bu binanın inşâsı Kılıç Arslan'ın kızı, dünya ve din'deki ahlakın temsili Gevher Nesibe Sultan'ın vasiyeti üzerine altı yüz iki senesinde gerçekleşmiştir*” yazmaktadır¹¹¹.

Yapının inşasına dair bir anlatı mevcuttur: Gevher Nesibe Hatun, saraydaki baş sipahiye âşik olmuştur. Ancak ağabeyi olan Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev bu askerle bir araya gelmelerini arzu etmemiş ve sipahiye savaşa göndermiştir. Asker muharebede hayatını kaybetmiş ve kız kardeşi de haberi alınca hastalığa yakalanıp yatağa düşmüştür. Ağabeyi ondan af dilemek için yanına geldiğinde, Gevher Nesibe Hatun, hükümdara: “*Ben devasız bir derde düştüm, kurtulmama imkân yok. Hiçbir hekim derdime çare bulamadı, ben artık ahiret yolcusuyum. Eğer dilerse benim mal varlığımla adıma bir dârü's-şifâ yaptır. Bu dârü's-şifâda bir yandan dertlilere şifâ verilirken bir yandan da devası olmayan dertlere şifâ aransın. Bu dârü's-şifâda ünlü hekimler ve cerrahlar yetişsin. Burada kimse bir kuruş ödemesin. Burası benim adıma bir vakıf olsun...*” demiştir¹¹². Gevher Nesibe Hatun'un, veremden vefat ettiği bilinmektedir¹¹³.

b. Erkilet Hızır İlyas Ferahabat Hastanesi (Sanatoryumu): Kayseri'de, 1241 tarihinde yüksek ve havası iyi olan Erkilet'te bir sanatoryum inşa edilmiştir. Nitekim tıpkı Gevher Nesibe Hatun gibi Sultan İzzeddin Keykâvus da verem (tüberküloz) hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmişti. Ebu Bekir b. Yusuf Re'sul Aynî ise burada görev alan doktorlardandı¹¹⁴.

11. Konya

a. Alâeddin Dârü's-şifâsı: Alâeddin Keykubâd tarafından yaptırılan bu yapının tamamı günümüze ulaşamamıştır. Alâeddin Tepesi'nin kuzeyinde mevcuttu. Bünyesinde bir mescit, tımarhane ve şifâhâne de vardı. Yapının bir kısmı halen ayakta olup *Şifâhâne Mescidi* ya da *Sakahane Mescidi* olarak anılmaktadır¹¹⁵.

b. Miskinler-Sırçalı Sultan Tekkesi: Miskinler Tekkesi, cüzzamlılar için Alâeddin Keykubâd tarafından yaptırılmıştır. Cüzzamlıların, hastalıklarını bulaştırmamaları için

109 Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, s. 39; Ünver, *a.g.e.*, s. 52-55; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 42-45.

110 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 10.

111 Ünver, *a.g.e.*, s. 52. Ünver'in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

112 Müjgan Cumbur, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifâhaneler”, *Erdem*, III/8 (Mayıs 1987), s. 343.

113 Köker, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi”, s. 39.

114 Kemaloğlu, *a.g.m.*, s. 7-8.

115 Yusuf Küçükdağ-Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, Konya 1994, s. 285. Konu için ayrıca bkz. Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 7.

açılmıştı. Kadın ve erkekler için ayrı bölümleri mevcuttu¹¹⁶. Günümüze ulaşamamış olup Demirci Hacı Mescidi'nin yanında yer almaktaydı. “Sırçalı” olarak da anılmasının nedeni bu mahallin aslında Sırçalı Mescid'in yanında bulunduğu zannedilmesiydi.

c. Karatay Dârü's-şifâsı (Küçük Dârü's-Şifâ): Köker, eserinde Konya Dârü's-Şifâları başlığında kitâbesi olmaması sebebiyle “*Küçük Dârü's-şifâsı*” adında bir imardan bahsetmektedir. Burası, Sultan II. Kılıç Arslan tarafından 1173 tarihinde yaptırılmıştır. Yapı günümüze ulaşamamıştır. Selçuklu döneminin önemli isimlerinden Hekim Ekmeleddin Nahçıvani de burada çalışmıştır. Hekim Kemaleddin Karatay bu yapının mütevellisidir¹¹⁷.

d. Konya Dârü's-Şifâsı: Konya'da 1113 tarihinde Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultanı Melikşâh tarafından yaptırılmış bir hastanenin varlığı Osmanlı Arşivi'nde mevcut bir vakfiyede görülmektedir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde hâlâ kullanılmaya devam edilen yapı, artık III. Alâeddin Keykubâd döneminde “sığınılacak” bir mahal olarak zikredilmektedir. Osmanlılar tarafından kullanılmaya devam edilen Dârü's-Şifâ, 1669'a kadar hizmette olmuşsa da XIX. yüzyılın ikinci yarısında Konya'da görülmez. Konumu ise Konya Surları'nın Ertaş Kapısı olarak adlandırılan girişinin dışında, Gömeç Hatun Tekkesi'nin yakınında idi¹¹⁸.

12. Sivas

a. İzzeddin Keykâvus Şifâhânesi: “*Şifâiye Medresesi*” olarak da bilinen bu yapı 1217 tarihli olmak üzere İzzeddin Keykâvus tarafından bir Dârülhadis ile karşı karşıya olarak inşa edilmiştir. Türkiye Selçukluları tarafından yapılan en büyük hastanedir. 48 metre uzunluğunda ve 68 metre genişliğindedir. Toplam 28 odadan ibarettir. Büyük bir dış kapısı, altı kemerden oluşan bir revakı ve bir de divanhanesi ile ortasında boş bir odası vardır. Divanhanesinin de bir ameliyathane olduğu düşünülür. Eğitim ve öğretim yeri olan medresenin avlusunda Sultan I. İzzeddin Keykâvus tarafından yaptırılan bir türbe yer almaktadır ve bu türbenin içinde 13 tane sanduka bulunmaktadır. Verem hastalığından ölen İzzeddin Keykâvus, vasiyeti gereği bu sandukalardan birinde yatmaktadır. Türbe içi ve dış cephesi çini ve nakışlarla süslenmiştir. Günümüze ulaşmış Arapça bir vakfiyesi vardır. 1755 yılında onarımdan geçmiştir. Kitâbesinde, “*Bu hastane, Allah'ın emri ile muzaffer olan, karalar ve denizlerin hâkimi, Selçuk ailesinin tâcı, emîrümüminîn, Sultan İzzeddin Rükni'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Keyhusrev oğlu Ebu'l-Feth Keykâvus tarafından altı yüz on dört tarihinde inşâ ettirilmiştir*” yazmaktadır¹¹⁹. Selçuklu hükümdarına ait olan sandukanın üzerinde bizzat kendisi tarafından ölmeden önce yazıldığı düşünülen bir şiir mevcuttur¹²⁰.

116 Küçükdağ-Arabacı, s. 285-286.

117 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 7.

118 Ayten Altıntaş, “Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Darüşşifası”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Özcan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, I, 56-58.

119 Ünver, *a.g.e.*, s. 56. Ünver'in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

120 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 7.

“Biz Cihânı terkedüp gittik,
Zahmet ve rahatı nakşedüp gittik
Şimdiden geru nöbet erdi size
Nitekim evvel ermişdi bize”

b. Turan Melek Dârü’ş-şifâsı: Bu hastane ufak bir yapı olmak üzere Ahmedşah Câmii’ne bitişiktir. 1228 yılında Turan Melek tarafından inşa ettirilmiştir. Turan Melek olarak zikredilen bu kişi Fahreddin Behrâmşah’ın kızıdır. Yanındaki türbenin de Turan Melek’e ait olduğuna inanılır. Sekiz hasta odası, ortasında bir çeşme olmak üzere avlusunda da direkler ve kemer görülür. Bir de divanhanesi vardır. Girişinde de yine Arapça bir kitâbe mevcuttur. Büyük boyutlu ve çok figürlü olması nedeniyle özel bir yapıdır. Ay ve güneşi temsil eden semboller mevcuttur¹²¹. Kitâbede, “*Bu yapı, merhum hükümdar Fahreddin Behrâmşah’ın kızı, Allah’ın affına pek muhtaç, adaleli kişi Turan Sultan tarafından, Allah’ın rızasına kavuşabilmek için altı yüz yirmi altı senesinin ilk ayında inşâ ettirilmiştir*” yazmaktadır¹²².

13. Tokat

Tokat Pervâne Bey Dârü’ş-Şifâsı: Eser Muîneddin Pervâne tarafından başlatılmışsa da kendisinin ölümünden sonra tamamlanabilmiştir. “*Gökmedrese*” adıyla da bilinmektedir. Yapı, orijinal formuyla günümüze ulaşamamıştır. İlk yapıldığı zamanda iki avlusu ve iki çifte medresesi olduğundan buranın bir “*Tıp Medresesi*” veya “*Şifâhâne*” olduğu düşünülür. Yapının ilk halinden elimizde kalan sadece “*Taçkapı*” kısmıdır¹²³.

E. Diğer Selçuklu Devletlerinde Sağlık Hizmeti ve Eğitimi Veren Kurumlar

1. Mescid-i Câmi ve Bîmârîstan: Kirmân Selçuklularında Melik I. Turanşah, başkenti Berdesir’in dışında bir saray, köşk, Mescid-i Câmi adındaki büyük ibadethane, medrese, ribat, hankâh ve hamamdan oluşan, her biri birbirine yakın olmak üzere büyük bir mimari teşekkül kurmuştur. Yapıların arasında bir de bîmârîstan mevcuttu. Bu sağlık kurumu diğerleriyle beraber olmak üzere 1085-1086 tarihinde inşa edilmiştir. Yapı muhtemelen saray mensupları ve askerleri için kurulmuş, halkın hizmetine sunulmamıştır¹²⁴.

121 Ögel, *Anadolu’nun Selçuklu Çehresi*, s. 24-25, 28-29, 33, 35; Ünver, *a.g.e.*, s. 49-50; Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, s. 10, 31; Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 51-55.

122 Ünver, *a.g.e.*, s. 49. Ünver’in eserinde mevcut tercümenin sadeleştirilmiştir halidir.

123 Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, s. 60-65. Matthews Lectures, “Gök Medrese (Blue Medrese) of Sahip Ata at Sivas”, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Mimarlık*, ed. Çiğdem Kafescioğlu, İstanbul 2012, s. 224-225. Konu için ayrıca bkz. Oktay Aslanapa, *Anadolu’da Türk Mimarisi*, Ankara 1991, s. 93; Ünver, *a.g.e.*, s. 79-83.

124 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9.

2. Nişâbûr'daki Bîmâristan: Selçuklular tarafından ilk bîmâristan Sultan Alp Arslan tarafından Nişâbûr'da inşa edilmiştir. Günümüze kadar ulaşmamıştır¹²⁵.

3. Nizâmiye Medresesi ve Bîmâristan: 1067 yılında Sultan Alp Arslan tarafından, Bağdâd'da inşa ettirilen Nizâmiye Medresesi'nin yanında bir de bîmâristan bulunmaktaydı¹²⁶.

4. Bîmâristan at-Tutuşî: Bağdâd'da, Melikşâh'ın kardeşi Tutuş adına maiyetinden Humartekin tarafından Dicle'nin Doğu yakasında bir bîmâristan inşa ettirilmiştir¹²⁷.

5. Adûdî Hastanesi: Tuğrul Bey'in emri ile Abdü'l-Mâlik veya Vezir el-Kündurî tarafından, Bağdâd'da Büveyhoğulları'ndan kalan Adûdî Hastanesi, yeniden düzenlenip Selçuklular tarafından hizmete açılmıştır. Bu yenilenme al-Huld Sarayı'nın değişimi vesilesiyle gerçekleşmiştir. Önceki dönemde hastanede 24 doktor mevcut iken Selçuklular döneminde bu sayı 28'e yükselmiştir. Doktorların uzmanlık alanlarında dahiliye, cerrahî, göz sağlığı, ortopedi gibi muhtelif kollar mevcuttur. Bu hastane aynı zamanda öğrencilere derslerin öğretildiği bir mahal olduğundan, medrese niteliği de taşımaktaydı. Bu medresede yazılmış, “*Kitâb-ı Calinos fî Tedbîrû's-Sihha*” adlı Ayasofya Kütüphanesi'nde muhafaza edilerek günümüze gelen bir yazma eser de mevcuttur¹²⁸. Bu eser, bir öğrenci olan Hibetullah ibn el-Meramî tarafından hazırlanmıştır. Hoca İbn Saîd el-Haravin adlı kişi de kendisine bu eser üzerinden bir imtihan yaparak, başarılı olmasıyla öğrencisine “*Doktor*” unvanını vermiştir. Bu sebeple ilk “*Doktor*” unvanının bu şekilde verildiği de düşünülür¹²⁹.

Bu hastaneyle ilgili olarak Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserinde Garsunni'me Hilâl b. es-Sabiîn'den naklen şu önemli kayıt yer alır¹³⁰:

“Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî, Bağdat'taki Büveyhî hükümdarı Adudu'd-devle Ebû Şucâ Fenahüsrev (977-1012) tarafından inşa edilmiş olan Adudî Hastahanesi'ne (el-Bîmâristânü'l-Adudî) gidip oradaki faaliyetleri düzenlemiştir. Bu denetleme hakkında Garsunni'me, şu ilginç bilgileri vermektedir:

Hastanede ilâç, doktor ve içilecek şuruplar yoktu; hastalar yerlerde yatıyorlardı. Hastanın biri, başucundaki soğanı kokuyordu, ötekisi ise su yokluğu nedeniyle susamıştı. Bunu gören Amîdülmülk, hastaya bizzat su getirmek için su küpüne gidince, küpte su yerine, çamur, pislik ve kurtları buldu. Ebu'l-Hüseyn b. el-Mühtedî, hastahane işlerini yürütme görevini, bir Yahudiye vermişti. Yahudi, hastahane gelirlerini sağlayan vakıfların bütün gelirlerine elkoyup kendi çıkarları için kullanmıştı. Bu denetleme sonunda, hastahane'nin bu kötü durumunu tespit eden Amîdülmülk, bu kurumun işlerini düzene sokmak amacıyla büyük çaba gösterdi.

125 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, aynı yer.

126 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 2.

127 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, aynı yer.

128 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, aynı yer; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016, s. 262.

129 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 2.

130 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, trc. Ali Sevim, s. 38-39.

O, ilk iş olarak hastahane vakıflarının gelirlerine elkoyan kimseleri buradan uzaklaştırdı; ayrıca hastahaneye ait birçok mal ve mülkleri daha da çoğaltma faaliyetlerini bizzat üzerine aldı ve hastahaneyi onartmaya başlattı. Garsunni 'me, hastahanenin 15 bin tuğladan yapılmış olduğunu, özellikle ifade etmiştir. Onarım sonunda, hastahanenin kapı tarafında, içinde 100 dükkânın bulunduğu çarşı, eski haline getirildi. Amîdülmülk, hastahaneye çeşitli ilaçlar, şuruplar, çok az bulunan ve ilaç yapımında kullanılan değerli bitki kökleri sağladı; hastalar için yatak, yorgan çarşaflar, tıbbî kuvvet şurupları, buz, müstahdem, doktor ve hizmetkârlar getirtti. Onun bu çabaları sonucunda, hastahaneye 28 doktor, aşçı kadınlar, kapıcılar ve bekçiler sağlanmış, hastahanenin yanında, içinde, çeşitli meyve ve sebzelelerin yetiştirildiği bir bahçe düzenlenmiş, düşkün ve yoksul hastaların taşınması için hastahanenin Dicle'ye bakan kapısının önüne kayıklar konulmuştur. Doktorlara gece ve gündüz hastahane nöbet tutturularak, hastalar sürekli kontrol altında bulundurulmaya başlanmıştır. Hastahane depolarında, ilaç yapımında kullanılan toz ve kesme şeker, badem ve kayısı (veya zerdali) vs. şeyler için küpler, içinde tıbbî bitki köklerinin bulunduğu kalın Çin kapları, dört sepet Kâbil ve Hint karahalilesi, dört sepet demirhindi, zencefil, öd ağacı, misk, ağız geniş çömlekler içinde Çin ve Râvend anberi, tiryâk-i Fârukî ve her türlü tıbbî bitkiler (veya kökler), hastalar için yeni dikilmiş giysiler ve mendiller bulunan sandıklar, ayrıca kefen sandıkları, büyüklü küçüklü yemek kazanları, çömlek ve tencereler, çeşitli tıbbî âletler, 24 adet yatak, ancak halife ve hükümdarların saraylarında bulunabilen güzel eşyalar vardı. Vezir Amîdülmülk, hastahaneye kolayca ve çabucak açılır kapanır bir kapı da yaptırmıştı. Hastahane, bu yıl içinde, 300 çocuk ve 80 bebek sünnet ettirildi. Hastahane çalışan müstahdemler için her gün 1370 rıt (1 rıt 300 gram) ekme çıkarılırdı.”

6. Müstansariyye Medresesi: 1227 yılında Bağdâd'da olmak üzere Halife Müstansır tarafından Selçuklular döneminde inşa ettirilmiştir¹³¹. Eğitim içeriği nedeniyle, İslâm dünyasının ilk üniversitelerinden biri olarak kabul edilir. Dört Sünnî mezhep için ayrı ayrı bölümlerden oluşan, her iki katında da 39 küçük odası, 12 büyük odası, orta boyutta da birkaç odası olan bir yapıydı. Binanın bir tıp medresesi ve bir eczanesi vardı. Burada bir doktor ile 10 kadar da tıp öğrencisi bulunurdu. Timur'un Bağdâd'ı işgali neticesinde medresenin bünyesi zayıflamıştır. İlerleyen dönemlerde de işlevini kaybettiği görülmektedir: Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdâd'ı fethi sırasında askerî amaçlarla kullanılmıştır¹³².

7. Nureddin Zengî Bîmâristanı: Şâm'da, 1154 yılında Selçuklu Atabegi Nureddin tarafından inşa edilmiştir ve “*Bîmâristan-ı A'zam*” adıyla anılmaktadır. Doktorlar Galenos, Râzî ve İbni Sinâ gibi önemli uzmanların görüşlerinden beslenerek çalışmalarını yürütmekteydiler. Kahire'deki Kalavun Hastanesi, uygulamalarında bu hastaneyi örnek almıştır¹³³. Dönemin diğer yapılarında olduğu gibi dört eyvanlıdır; köşelerinde dört büyük oda vardır ve yan taraflarında ikişer küçük oda yine mevcuttur. Memlûkler devrinde birçok kez değişikliğe uğramıştır. Yapı günümüze kadar gelebilmiştir ve müze olarak kullanılmaktadır¹³⁴.

131 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9; Sâmî es-Sakkar-Nebi Bozkurt, “Müstansariyye Medresesi”, *DİA*, XXXII, 121.

132 es-Sakkar-Bozkurt, “Müstansariyye Medresesi”, s. 121-123.

133 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9-10.

134 Engin Bekaş, “Nüreddin Zengî Bîmâristanı”, *DİA*, XXXIII, 262-263.

8. Bâbü'l-Barid'de İnşâ Edilen Bîmâristan: Şâm'da, Bâbü'l-Barid'de Melik Dukak tarafından inşa edilen bir bîmâristan mevcuttur. İbn Asâkir eserinde, bu yapıdan bahsetmektedir¹³⁵.

9. Basra: Selçuklular döneminde Basra'da inşa edilmiş bir tıp medresesi vardı¹³⁶.

10. Dair Hızkıl (Deyri) Tekkesi: Bağdâd'da, Selçuklular döneminde cüzzamlıları tecrit için kullanılmıştır¹³⁷.

11. Ahmed Kâşi: Sultan Sencer döneminde, Vezir Ahmed Kâşî tarafından Ebher, Zencân, Gence ve Arrân'da hastaneler inşa edilmiştir¹³⁸.

12. Müeyyedüddin Reyân: Bu atabeg tarafından Berdesir'de inşa edilmiş bir hastane mevcuttu¹³⁹.

13. Mücâhiddîn Kaymaz: Kaymaz'ın, Dicle Nehri kenarındaki külliyesi içinde bir hastane mevcuttu¹⁴⁰.

14. Muzafferüddin Gökböri: Atabeg Muzafferüddin Gökböri tarafından yaptırılan bir hastane Erbil'de mevcuttu¹⁴¹. Türkmen beyi ayrıca yaşlı ve görme engelliler için dört tane Dârü'l-aceze, dul kadınların kalabileceklere mahaller, yetimler için yetimhaneler açtırmış ve de kimsesiz bebekler için süt anneleri tayin ettirmiştir¹⁴². Atabeg, Türklerde sosyal devlet anlayışı tarihi adına en önemli isimlerden biridir. Kendisinin kurduğu bu hastaneyi büyük bir sosyal hizmet teşekkülünün kısmı olarak görmek daha doğru olacaktır.

15. Muzafferüddin Ebu Bekr b. Sa'd: Atabeg Ebu Bekir'in vezirlerinden Fahreddin Ebu Bekir içinde Darü'ş-şifa da olan bir külliye yaptırmıştı¹⁴³.

16. Ebu'l-Mefâhir Mesud: Bu Selçuklu devlet adamı tarafından Şîraz'da yaptırılmış bir hastane mevcuttu¹⁴⁴.

17. Kirmân: Kirmân'da Kutlu Türkan Hatun tarafından yaptırılan bir hastane vardı¹⁴⁵.

18. Bîmâristan-ı Farukî: Silvan'da, Selçuklulara tâbi Türkmen beyliği Sökmeşahlardan (Ermanşahlar, Ahlatşahlar, Sökmeniler) Nâsîru'd-devle tarafından ruhsal ve zihinsel

135 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 9.

136 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 10.

137 Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri*, s. 8.

138 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

139 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

140 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

141 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

142 Köker, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, s. 3.

143 Bayat, *a.g.e.*, s. 262; Erdoğan Merçil, *Salgurlular*, s. 135.

144 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

145 Bayat, *a.g.e.*, s. 262.

hastalıklara sahip insanlarla ilgilenilmesi için bir bîmâristan inşa edilmiştir. Muhtemelen şehrin Artuklular tarafından alınması sırasında yaşanan çatışmalarda harap olmuştur¹⁴⁶.

19. I. Muhammed: I. Muhammed Kirmânşah tarafından, Berdesir dışında bir bîmâristan inşâ edilmiştir. Bu yapı bir diğer Kirmân Selçuklu Devleti Hükümdarı Turanşah tarafından, saray ve çevresi için inşa edilmiş hastane gibi değil, halkın kullanımını adına inşa edilmiştir¹⁴⁷.

20. Tutuşu Selçuki oğlu Dekkani Hastanesi: Yapı, Süheyl Ünver tarafından bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu hastane Selçuklulardan Şâm'da olan hâkimlerden Dekkân b. Tutuş'a ait bir eserdir¹⁴⁸.

Sonuç

İslâm ile aydınlanıp gelişen Türk Devletleri, İslâm'ın insan sağlığına verdiği değer sayesinde tıp ilminde de büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu ilerleme sürecine Selçukluların büyük katkı sağladıkları anlaşılmaktadır. Selçuklu sultanları, kendi sağlıkları yanında toplumun ve teb'alarının hatta ülkeye dışarıdan gelen misafirlerin bile sağlıklarına büyük önem ve değer vermişlerdir. Onlar tıp ile ecza alanındaki ilim adamlarını da önemsemiş, bu sahada kıymetli ilim adamlarının yetişmesine de vesile olmuşlardır. Çok sayıda sağlık kurumları inşa ederek toplum sağlığının korunmasına özen göstermişlerdir. Özellikle Türkiye Selçuklu Devleti, gelişme gösterdiği süreçte Anadolu'nun dört bir yanına Dârü'ş-Şifâ'lar inşa ettirerek bunları halkın kullanımına sunmuşlardır. Buralarda sadece basit hastalıkların tedavisi değil cerrahî operasyonlar da gerçekleştirilmiştir. Devlet ileri gelenleri, sağlık alanına yaptıkları yatırımlarla Anadolu'nun, dönemin en büyük tıp merkezlerine sahip olmasını sağlamışlardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

---

146 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, I, 260; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004, s. 109.

147 Terzioğlu, a.g.m., s. 168.

148 Ünver, a.g.e., s. 84.

Kaynakça/References

- Ahmed Eflâkî, *Âriflerin Menkibeleri*, trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1989, I.
- Alakbarlı, Farid, “Medicine in Azerbaijan During The Rule of Elzanid Dynasty (1136-1225)”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Esin Kahya-Sevgi Şar-Adnan Ataç-Mümtaz Mazıciöğlu, Ankara 2006, s. 44-49.
- Altıntaş, Ayten, “Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Darüşşifası”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, I, 56-69.
- Arslan, Terzioğlu, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’da Tıbbi Rönesansı Etkilenmesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul 1992.
- Aslanapa, Oktay, *Anadolu’da Türk Mimarisi*, Ankara 1991.
- Atabek, Emine, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul 1977.
- Ataseven, Asaf, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darüşşifalar”, *II. Vakıf Haftası (3-9 Aralık 1984) (Konuşmalar ve Tebliğler)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1985, s. 157-162.
- Atçeken, Zeki- Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya 2016.
- Aydınoğlu, Yasemin, *Selçuklularda Tıp Eğitimi ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*, Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2009.
- Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1990.
- Bakır, Betül-İbrahim Başağaoğlu, “Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, 20-24 Mayıs 2008, Konya 2008, I, 535-536.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İstanbul 2016.
- Beksaç, Engin, “Nüreddin Zengî Bîmâristanı”, *DİA*, XXXIII, 262-263.
- Cantay, Gönül, “Amasya Darüşşifası”, *DİA*, III, 5-6.
- _____, “Keykavus I Darüşşifası”, *DİA*, XXV, 353-355.
- _____, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 2014.
- Cumbur, Müjgan, “Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler”, *Erdem*, III/8, s. 343.
- Çal, Halit, “Çankırı Mevlevihanesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, XXIII, Ankara 2015, s. 149-175.
- Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût B. Abdillâh El-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân*, thk. Ferid Abdülaziz El-Cündî, Beyrut t.y., II.
- Ebü Bekr Sadrüddîn İbnü’z-Zekî El-Konevî, *Ravzatü’l-Küttâb ve Hadikatü’l-Elbâb*, yay. Ali Sevim, Ankara 1972.
- Ebu’l-Ferec, *Tarih*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, I-II.
- Ebu’l-Fidâ, *El-Muhtasar Fi Ahbari’l-Beşer*, Mısır t.y., II.
- Erer, Sezer-Elif Atıcı, “Selçuklular’da ve Osmanlılar’da Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler”, *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, XXXVI/1, (Bursa 2010), s. 29-32.

- _____, "Selçuklular'da ve Osmanlılar'da Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, II, 1637-1642.
- Eroğlu, Haldun, "XV. Yüzyıl Tabiblerinden Şerafeddin Sabuncuoğlu ve Amasya Darüşşifası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XI, (Ankara 2000), s. 147-156.
- Ertuğrul, Özkan, "Gökmedrese", *DİA*, XIV, 138-139.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*, İstanbul 2018.
- Görür, Muhammet, "Çankırı Taşmescid 2011 Yılı Kazısı", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, IX/10, (Ankara 2014), s. 597-614.
- Grimal, Pierre, "Asklepios", *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, trc. Sevgi Tamgüç, İstanbul 2010.
- Gürkan, Mahmut, "İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri", *Avrasya Terim Dergisi*, I/2, (İstanbul 2013), s. 88-94.
- İbn Bîbî, *El-Evâmîrü'l-Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi'l-Târih*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut 1997, VIII; trc. Abdülkerim Özyayın, İstanbul 1987, X.
- İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, nşr. Halil Mansur, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Kıftî, *Târihü'l-Hükemâ'*, nşr. Julius Lippert, Leipzig 1903.
- İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l- Muhtasar Fi Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut 1996, II.
- İçmeli, Celaleddin, "Türk-İslâm Tabâbeti ve Dârü's-Şifâlar", *Fırat Ün. Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1 (1988), s. 157-175.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, I, 223-359.
- İnan, Afet, "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 1-7.
- _____, *Kayseri Gevher Nesibe Şifaiyesi*, Ankara 1969.
- İzgi, Cevat, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, İstanbul, 20-23 Eylül 1993*, Ankara 1999, s. 211-233.
- Jonsen, Albert, *The New Medicine and The Old Ethics*, Harvard 1990.
- Kadı Ahmed Nigedî, *El-Veledü's-Şefik*, trc. Ali Ertuğrul, Ankara 2015.
- Kadioğlu, Funda Gülay- Selim Kadioğlu, "Adı Dârü's-Şifalara Ad Olan Kadınlar", *Mersin Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, ed. İlter Uzel-Tamer Akça, I, (Mersin 2011), s. 1-7.
- Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kalfazade, Selda, "Gökmedrese Camii", *DİA*, XIV, 140-142.
- Kaya, Selim, I. *Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.
- Kayhan, Hüseyin, "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV/2, (Aralık 2018), s. 1-14.
- _____, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies*, III, (2011), s. 155-163.
- Kazıcı, Z., "Eğitim", *DGBİT*, İstanbul 1989, XIV, 92.

- Keleş, Bahattin, “Selçuklular’da Sağlık Politikası ve Kervansaraylarda Sağlık Hizmetleri”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer, Konya 2008, II, 1028.
- Kelhoffer, James, *Miracle And Mission*, Tübingen 2000.
- Kemaloğlu, Muhammet, “XI-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Darüşşifalar”, *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, V/13, (Malatya 2014), s. 289-301.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Kesik, Muharrem, “Muînüddin Süleyman Pervâne”, *DİA*, XXXI, 91-93.
- _____, *Dânişmendliler*, İstanbul 2017.
- _____, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003.
- Koca, Salim, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, Ankara 1997.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, c. I, İstanbul 1974.
- Köker, Ahmet Hulusi, “Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi”, *DİA*, XIV, 39-42.
- _____, *Selçuklu Gevher Nesibe Sultan Tıp Mektebi*, Kayseri 1992.
- _____, *Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet*, Kayseri 1991.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Küçükdağ, Yusuf-Arabacı, Caner, *Selçuklular ve Konya*, Konya 1994.
- Lectures, Matthews, “Gök Medrese (Blue Medrese) Of Sahip Ata At Sivas”, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Mimarlık*, ed. Çiğdem Kafescioğlu, İstanbul 2012, s. 224-225.
- Masse, H., “Nizâmi Aruzî”, *İA*, XI, 328.
- Merçil, Erdoğan, “Kirman Selçukluları (Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat)”, *DİA*, XXXVI, 377-379.
- _____, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1991.
- _____, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011.
- _____, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, Ankara 2000.
- Minorsky, V., “Ömer Hayyam”, *İA*, IX, 474.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm’da Bilim ve Medeniyet*, İstanbul 2011.
- Niketas, *Historia*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- Ögel, Semra, *Anadolu’nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994.
- Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992.
- Önge, Yılmaz, “Çankırı Darüşşifası”, *Vakıflar Dergisi*, V, (Ankara 1962), s. 251-257.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498 / 1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Es-Sakkar, Sâmî-Bozkurt, Nebi, “Müstansırıyye Medresesi”, *DİA*, XXXII, 121-123.
- Sargutan, Erdal, “Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları”, *Vakıflar Dergisi*, XI, (Ankara 1976), s. 313-322.
- Schouten, Jan, *The Rod And Serpent Of Asklepios, Symbol Of Medicine*, New York 1967.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zemân*, nşr. Muhammed Enes Elhin-Kamil Muhammed El-Harrat, Beyrut 2013, XIX; trc. Ali Sevim, *Mir’âtü’z-Zaman Fi Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular*, Ankara 2011.

- Sigerist, Henry, *A History Of Medicine*, Oxford 1987.
- Sipehsâlâr, (Feridûn B. Ahmed), *Risâle*, çev. Tahsin Yazıcı, *Mevlânâ ve Etrafindakiler Risâle*, İstanbul 1977.
- Subkî, *Tabakatu's-Şâfiyye*, Kahire 1966, IV.
- Süryanî Mikhail, *Vekayinâme*, trc. Hrnt D. Andreasyan, 1944 (TTK'da Yayımlanmamış Nüsha).
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Anadolu'da Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul 1957.
- Şeşen, Ramazan, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabibler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2005, I, s. 441-452.
- Tekiner, Halil, *Gevher Nesibe Dariüşşifası, Ortaçağ Tıp Tarihinde Öncü Bir Kurum*, Kayseri 2016.
- Terzioğlu, Arslan, "Bimâristan", *DİA*, VI, 163-178.
- _____, *Türk İslam Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbi Rönesansı Etkilenmesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul 1992.
- Topal, Nevzat, "Türkiye Selçukluları Devrinde Aksaray Şehrinde Eğitim-Öğretim ve İlmi Faaliyetler", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, I/2, (Nevşehir 2016), s. 219.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.
- _____, *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- _____, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1980.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2011.
- _____, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrnt D. Andreasyan, Ankara 2019.
- Uyumaz, Emine, "XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz-Muharrem Kesik-Aydın Usta-Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 211-225.
- Ünver, Ahmet Süheyl, "Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin Kuruluş Nedenleri", *Dirim*, sy. 1, (1972).
- _____, *Selçuk Tababeti*, Ankara 2014.
- Yavuz, Yıldırım, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, VIII-2, (Ankara 1988), s. 123.
- Yeşildurak, Efe, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular'da İlmi ve Fikri Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015.

Osmanlı Kroniklerinde “Sebeb-i Telif”ler Üzerine

“Sebeb-i Telif”s in The Ottoman Chronicles

Abdülkadir Özcan*

*Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

ORCID: A.Ö. 0000-0002-8865-5508

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Abdülkadir Özcan,
Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: akozcan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
06.07.2020

Kabul/Accepted: 06.07.2020

Atıf/Citation:

Özcan, Abdülkadir. "Osmanlı Kroniklerinde
"Sebeb-i Telif"ler Üzerine." *Tarih Dergisi - Turkish
Journal of History*, 71 (2020): 145-159.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.009>

ÖZ

Osmanlı kronikleri genelde Allah'a hamd ü sena, Peygamber'e salât selâm ile başlar. Daha sonra müellif kendini tanıtır ve eserinin adını verir. Ardından telif sebebini açıklar. Biz bu makalemizde XV. yüzyıldan itibaren yazılmış genel ve özel tarihler ile bazı monografik eserlerin telif sebepleri üzerinde duracağız. Yaptığımız araştırmalarda müelliflerin büyük çoğunluğu eserinin telif sebebini toplumu bilgilendirme, diğerleri önce yazılmış olanları hatalı bulup yeniden kaleme alma, bir kısmı da verilen emir ve tavsiyeye uyarak yazma şeklinde açıklamıştır. Önemli bir kısmı ise Kur'an'daki kıssalardan hareketle tarihi itibarlı bir ilim olarak gördüğü için eserini yazmıştır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı, müellif, kronik, sebeb-i telif

ABSTRACT

Ottoman chronicles generally begin with praise and glory to Allah and prayers and peace upon the Prophet. Then the author introduces himself and gives the name of his work, after which he explains the reason for compiling it. In this article, we will focus on the reasons why certain general and special histories from the fifteenth century onwards, and also some monographic works, were compiled. In our research, we discovered that the vast majority of authors gave the following reasons for compiling their works: to enlighten the public, to re-write what had been written before and had been found to be wrong, and to comply with the orders and recommendations given to them. A significant part of them compiled their works because they saw history as a respected science due to the parables in the Qur'an.

Keywords: Ottoman, author, chronic, *sebeb-i telif* (reason for compiling)

Osmanlı kronikleri genel olarak Allah’a hamd ü senâ, Hz. Peygamber’e salât u selâm, dönemin hükümdarını medh ü sena ve dua ile başlar. Daha sonra müellif kendini tanıtır ve eserinin adını verir. Ardından eserini niçin yazdığını belirtir ki bu genelde “*sebeb-i telif*” kaydı olarak bilinir. Müellif, nâzım veya şair burada eserini yazma sebebini, kendisinin kimin/kimlerin, neyin/nelerin teşvik ettiğini belirtir.

Çalışmamızda sadece Osmanlı kroniklerinin telif sebepleri üzerinde durulacak, ancak asırlar boyunca kaleme alınmış kronik türü eserlerin tamamına yer verilmeyecek, sadece her asırdan tipik örnekler seçilerek telif sebepleri üzerinde yorumlar yapılmaya çalışılacaktır.

Konuya girmeden önce kronik kavramı hakkında bir şeyler söylemek gerekecektir. Aslı Latince “*chronicus*” olan kelime Fransızca söylenişi olan “*chronique*”ten Türkçeye girmiştir. Kelime anlamı olayları vuku buluş tarihi sırasıyla veren eser yani vekayinâme/kronoloji demektir. Osmanlı döneminde genellikle bütün tarih eserlerine vekayinâme denildiğinden biz burada genel mahiyetteki eserlerden birkaçını da bahis konusu edeceğiz.

Bilindiği üzere Osmanlı tarih yazımı destan, menakıbnâme ve manzum tarihlerle başlayıp gazanâme veya gazavâtâmelerle devam etmiştir¹. Daha sonra ise gerçek anlamda ilk kronikler sayılabilecek Tarihi Takvimler ve bunlara dayalı anonim Tevârih-i Âl-i Osman’lar ortaya konulmuştur.

XV. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin tarihi genellikle hılkatten veya İslâmiyetin zuhurundan başlayan genel tarihler içinde ele alınmıştır. İlk özgün Osmanlı tarihi bu asrın son çeyreğinde Veziriazam Karamanî Mehmed Paşa tarafından Arapça olarak telif edilmiştir. Müellifi bilinen ilk özgün Türkçe Osmanlı tarihini ise Âşıkpaşazâde telif etmiştir. Bu genel eserleri kronik/ vekayinâme olarak kabul etmenin doğru olup olmayacağı tartışılabilir. Zaman içerisinde kaynak türlerinin çeşitlenmesine paralel olarak hılkatten ve kuruluştan başlayan genel tarihler belki de kroniklerin dışında tutulabilir. Aslında Osmanlı tarih yazıcılığının ilk altın çağı kabul edilen II. Bayezid devrinden itibaren belli bir dönemin olaylarını veren eserler için kronik denilmesi daha uygun olacaktır kanaatindeyim.

Eserini telife Fatih Sultan Mehmed döneminde başlayıp II. Bayezid döneminde bitiren ve bu padişaha sunan Tursun Bey’in *Târîh-i Ebülfeth*’i ilk kroniklerden kabul edilebilir. İlk örnekleri Fatih döneminde görülen fakat daha güzel örnekleri Kanuni Sultan Süleyman döneminde ortaya konulan yarı resmî hanedan/saray tarihleri olan şehnâmelerin de bir bakıma gerçek resmî vekayinâmelerin prototipleri oldukları söylenebilir. XVIII. yüzyıl başlarında kurulan resmî vak’anüvislik müessesesi ile birlikte artık gerçek anlamda kronikler/ vekayinâmeler ortaya çıkmış ve bu tür imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürmüştür.

1 Feridun M. Emecen, “Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı: İlk Manzum Tarihler”, *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, İstanbul 2020, s. 375-392.

Yukarıdaki kısa girişten amacımız bu çalışmamızda hangi eserlerin telif sebeplerinin söz konusu edileceğini ortaya koyma çabasıdır. Zira çalışmaya başladığımızda bütün genel Osmanlı tarihleri mi, yoksa gerçek anlamda olayları yıl yıl veren eserler mi söz konusu edilecektir gibi sorularla karşılaştık. Sonunda burada müstakil çalışma konusu olanların dışındakilerden bazıları hakkında da tipik örnekler vermeyi kararlaştırdık. Vereceğimiz sebep-i telif örneklerini ise mümkün merteye kronolojik bir sıralamaya tabi tuttuk.

TURSUN/DURSUN BEY ve *TÂRİH-İ EBÜLFETH*'İ

Bürokrasi kökenli olup İstanbul kuşatmasında bulunan ve gözlemlerine dayanarak *Tarih-i Ebülfeth* adıyla doğrudan Fatih Sultan Mehmed devrinin tarihini yazan Tursun Bey (ö. 1491'den sonra) eserinin telif sebebini mealen, “*Müelliflik iddiasında değilim, ancak her kap içindekini sızdırır. Görülen iyilik ve nimete şükretmek gerekir. Bundan dolayı eser telif eden tenkide açık da olsa müellifler arasına girdim*” sözleriyle açıklar. Bu ifadeden herhangi birinden teşvik görmediği, nimete şükür gerek derken de eserini sunduğu Veziriazam Mahmud Paşa'ya olan minnet borcuna dikkat çektiği söylenebilir².

ÂŞIKPAŞAZÂDE ve *TEVÂRİH-İ ÂL-İ OSMAN*'I

Yaklaşık bir asır kadar yaşamış, Fetret Devri, Çelebi Mehmed, II. Murad, II. Mehmed ve II. Bayezid dönemlerini idrak etmiş olan Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed (ö. 1484'ten sonra), menâkıbnâme üslûbuyla yazdığı eserinin telif sebebi olarak, *bir cemaatte Âl-i Osman'ın tarihlerinden ve menkıbelerinden bahsedilip kendisinden sual edilmesi üzerine onlara cevap olarak eserini yazmaya başladığını* belirtir³.

ORUÇ b. ÂDİL ve *TEVÂRİH-İ ÂL-İ OSMAN*'I

Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde yaşayan, divan kâtipliği yaptığı anlaşılın Oruç Bey (ö. 1503'ten sonra) eserini II. Bayezid devrinde kaleme almıştır. Oruç b. Âdil, diyâr-ı Rûm'un Allah tarafından övüldüğü ve fetihle müjdelendiği, bundan dolayı İstanbul'un defalarca kuşatma altına alındığı; ancak başarılı olunamadığını belirttiğinden sonra, Osman oğullarından bir âdil ve gazi padişahın bunu başardığını söyleyerek eserini Bayezid'in atalarının dünya durdukça unutulmamaları için yazdığını ifade eder⁴.

NEŞRÎ ve *CİHÂNNÜMÂ'SI*

İlmiye kökenlidir. “*İlimsiz hayat anlamsızdır*” diyen Neşrî (ö. 1520) üç şerefli ilimden birisi olarak “tarih”i gösterir. Diğer ikisi ona göre “ilm-i tevhîd” ve “ilm-i şerâyi”dir. Eserini özellikle Türkçe yazdığını ifade eden müellif, amacının eski hükümdarların şiyerini bir araya

2 *Tarih-i Ebü'l-Feth*, nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1977, Giriş, s. XIX-XX, Metin, s. 7-8.

3 *Tevârih-i Âl-i Osman (Osmanlı Tarihleri I* içinde nşr. Atsız), İstanbul 1949, s. 91.

4 *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2007, s. 1-2.

getirip halka tarih bilinci vermek olduğunu, zira diğer alanlarda eserler yazıldığı halde tarih dalındaki eserleri dağınık bulunduğunu belirttikten sonra, âlemin yaradılışından zamanına kadar gelen bir tarih yazıp II. Bayezid döneminde temize çektiğini ifade ile eserinin adını *Cihannümâ* koyduğunu belirtir⁵.

İDRÎS-İ BİTLİSÎ ve *HEŞT BEHİŞT* İ

Akkoyunlu sarayında münşi iken bu devletin Safeviler tarafından yıkılmasından sonra Osmanlı Devleti'ne sığınan İdrîs (ö. 1520), Yavuz Selim döneminde İran ve Mısır seferlerine katılmış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun savaşız olarak Osmanlı'ya ilhakında etkili olmuş ve 1520 yılında ölmüştür. *Heşt Behişt* adlı kuruluştan başlayan Farsça Osmanlı tarihini II. Bayezid'in emriyle kaleme almıştır. Telif sebebi esas olarak Sultan Bayezid'in, belâgatlı, zarif ve latif Farsça bir tarih kitabı yazmasını emretmesi olmakla birlikte Bitlisî bu emri biraz açarak mealen: Osmanlı saltanatının başlangıcından 1503 yılına kadar bu hanedanın haberlerini tashih ederek ahval ve eserlerini açıklamak üzere herkesin nezdinde rağbet görecektir, belâgatlı bir üslûp ile zarif ve latif bir telifin yapılmasında uyulması vacip olan sultanın fermanını gerekçe gösterir⁶. Bu sözlerden, II. Bayezid'in daha önce yazılmış tarih kitaplarını beğenmediği veya basit bulduğu, İdrîs'e belâgatlı Farsça bir Osmanlı tarihi yazdırmak istediği anlaşılmaktadır.

HADÎDÎ ve *TEVÂRÎH-İ ÂL-İ OSMAN* İ

XVI. yüzyılda manzum bir Osmanlı tarihi yazan Hadîdî'nin (ö. 1530'dan sonra) vakıf nazırlığı yapmasından hareketle bürokrasi kökenli olduğu söylenebilir. Ona göre daha önce yazılmış tarihler daha ziyade başka dillerden tercüme edilmiştir. Kendisi okuyanlardan dua talep etmektedir.

Hadîdî "*Der-sebeb-i Nazm-ı Kitâb*" başlığı altında şunları yazar:

*Cihân var olunca ideler yâd
Duâ-i hayr ile cânun olsa şâd
Yanımda ne Nizâmî Hamse'si var
Ne hod Firdevsî'nin Şehnâme'si var
Selef ki yazdılar nice hikâyet
Acem'den terceme edüp rivâyet
N'ola yanımda yoğ ise resâil
Acem'den ya Arab'dan kavli-kâil*

5 *Cihannümâ*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 3-5.

6 *Heşt Behişt*, Süleymaniye Ktp. nr. 2197, vr. 7a'dan naklen Muhammed İbrahim Yıldırım, *Heşt Behişt VII. Ketibe Fatih Sultan Mehmed Devri*, Ankara 2013, Giriş, s. LIII. Geniş bilgi için bk. Vural Genç, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlisî (1454-1520)*, Ankara 2019, s. 360-473.

Hadîdî bunları dese de kaynak olarak Âşıkpaşazade, Oruç Bey, Neşrî, Karamanî Mehmed Paşa'nın eserleri ile anonimlerden birini kullanmış olmalıdır⁷.

İBN KEMAL/KEMALPAŞAZÂDE ve *TEVÂRÎH-İ ÂL-İ OSMAN'I*

İlmiye kökenli tarihçilerden olup mesleğinde şeyhülislâmlığa kadar yükselmiş olan İbn Kemal'in (ö. 1534) *Tevârîh-i Âl-i Osman* adlı tarihini II. Bayezid'in emriyle Türkçe olarak yazdığı malumdur. Nitekim eserinin dibacesinde müellif telif sebebini;

“*Senin fermanına baş eğdi hâme
Yüz üstüne dedi işitti nâme*”

beyitiyle açıklasa da, devamında *tarih kitapları olmasa geçmişin bilinemeyeceği ve unutulup gideceğini, bu yüzden Sultan Bayezid'in havâss u avâm herkese yararlı olması için sade bir Türkçe ile yazmasını istediğini* belirtir⁸. Bu ifadelerden Sultan II. Bayezid'in önce İdrîs-i Bitlisi'ye belâgatlı Farsça bir tarih yazdırdıktan sonra İbn Kemal'e de Türkçe bir tarih yazdırtması Türkçe'ye verdiği değer olarak da değerlendirilebilir.

LUTFİ PAŞA ve *TEVÂRÎH-İ ÂL-İ OSMAN'I*

Devşirme kökenli olup Enderûn'da yetişmiş ve sadrazamlığa kadar yükselmiş bir devlet adamıdır. Lutfî Paşa (ö. 1563) *Tevârîh-i Âl-i Osman* adlı eserinin telif sebebi olarak mealen, *Sultan II. Bayezid zamanında Enderûn'da bulunup orada yetiştiğini, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında doğuda ve batıda birçok siyasî ve askerî olayların içinde bulunduğunu* yazar ve Yavuz'u müceddid kabul ettiğini belirtir⁹. Açıkça telif sebebini söylemese de bildiklerinin kaybolup gitmemesini sağlamak olduğu düşünülebilir.

Lutfî Paşa küçük fakat önemi daha büyük *Âsafnâme* adlı eserini ise, *veziriazamlığın adap ve erkâmı ile kanun ve divanı eskisine göre perişan gördüğü için bu makama gelenlere bir yazdigâr olarak yazdığını* ifade eder¹⁰.

CELALZÂDE MUSTAFA ve *TABAKATÜ'L-MEMÂLİK'İ*

Mustafa Efendi (ö. 1567) bürokrasi kökenlidir. Tarihi, geçmişten ibret alma vesilesi olarak kabul eder. *Tabakâtü'l-memâlik* adlı eserinin telif sebebini, *başta padişah ve bazı devlet ileri gelenlerinin teşviki, padişahın hayır duasını alma arzusu ve vefatından sonra adının baki kalmasını isteme* olarak verir de asıl niyetinin *önceki tarihçilerin ihmal ettikleri devletin merkez ve taşra yapısını, ilmî, askerî, malî teşkilâtını da yazmak olduğu* anlaşılır¹¹. Ancak maalesef eserinin bu kısmı mevcut değildir.

7 *Tevârîh-i Âl-i Osman*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, Giriş, s. XXXIV-XL, Metin, s. 13, 15.

8 *Tevârîh-i Âl-i Osman*, haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, VII, Giriş, s. XIX-XX.

9 *Tevârîh-i Âl-i Osman*, haz. Âli Bey, İstanbul 1341, s. 1-16.

10 *Lutfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, haz. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 1-3.

11 Abdülkadir Özcan, “Tabakatü'l-Memâlik”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 301.

CENÂBÎ MUSTAFA EFENDİ ve *el-AYLEMÜ'Z-ZÂHİR*'İ

İlmiye kökenli olan Cenâbî (ö. 1590) müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Diğer ilimler arasında tarihi zirvede görmüş ve herkesin anlaması için aslı Arapça olan *el-Aylemü'z-zâhir* adlı genel tarihini önce Arapça yazmış sonra da Türkçe özetini yapmıştır. Kendi ifadelerine göre o *eserini bir makam sahibinin isteği doğrultusunda değil, kendi arzusuyla insanlara hizmet ve yol göstermek amacıyla yazmıştır*. Ona göre tarih ilimlerin zirvesinde olup insanlar tarih sayesinde Allah'ı ve yarattıklarını tanıyabilirler; dünyanın faniliğini, ahiretin bâkiliğini anlayabilir, böylece de mutluluğa erişebilirler. Bundan dolayı tarih telif ederek insanlara doğru yolu ve aydınlığı göstermek gerekmektedir. Cenâbî bu sorumluluk bilincini de *geride bıraktıklarımız bizlere delâlet eder, öyleyse biz göçüp gittikten sonra eserlerimize bakın* şeklinde ifade etmiştir¹². Mustafa Efendi Arapça eserinin Türkçe özeti olan *Dürr-i Meknûn* adlı tercümesini ise Sultan III. Murad'ın emriyle herkesin yararlanması için yapmıştır.

HOCA SADEDDİN EFENDİ ve *TÂCÜ'T-TEVÂRİH*'İ

İran kökenli olup Yavuz Sultan Selim'in Tebriz'den beraberinde getirdiği bestekâr ve hanende Hasan Can'ın oğludur. İlimyeden yetişen Sadeddin Efendi (ö. 1590) III. Murad ve oğlu III. Mehmed'e hocalık yapmış ve şeyhülislâmlığa yükselmiştir. Tarihle ilgisi Mustafa Lârî'nin *Mir'âtü'l-edvâr* adlı genel tarihini Farsçadan Türkçeye çevirmekle başlamıştır. Ancak Osmanlı tarihi kısmına gelince *Mir'âtü'l-edvâr*'da önemli *hata ve eksikler görünce bir Osmanlı tarihi yazmaya karar vermiştir*. Sadeddin Efendi bu gerekçesine daha önce yazılmış eserlerin muhtasar, eksik ve yanlışlarla, Farsça parlak cümlelerle dolu olmasını da ekler. Ayrıca ona göre bu eserler kronoloji ve nekroloji bakımından da eksiktir. Çoğu da yorumdan uzak olup sadece II. Bayezid devri sonlarına kadar gelmektedir. Kendisi Kanuni dönemini de yazmak istediğini, ancak diğer meşguliyetlerinden dolayı buna fırsat bulamadığını, dönemin padişahı III. Murad'ın eserini temize çekip takdimini istemesi üzerine de çalışmasının adını *Tâcü't-tevârih* koyduğunu ifade etmiştir. Sadeddin Efendi'nin Farsça dediği eserler herhalde çok kullandığı ve örnek aldığı İdrîs'in *Heşt Behişt*'i ve çevirmeye başladığı Lârî'nin *Mir'âtü'l-edvâr*'ı olmalıdır. Bazı müellifler gayet süslü ifadeler kullanmış derken, belki de Tursun Bey'i veya İbn Kemal'i kastetmiş olabilir. Ancak ibret olması için tarih herkesin anlayabileceği açık bir dille yazılmalı demesine rağmen kendisinin buna uymayıp eserini adeta el sine-i selâse ile yazması da dikkat çekicidir. Eseri methiyelerle doldurmamalı derken Bitlîsi'yi nazara vermek istediği söylenebilir. Hoca Sadeddin Efendi'nin, *tarihî bilginin sonraki nesillere aktarılmasını emanet gibi görmesi* de dikkat çekicidir¹³.

12 *Müverrih Cenabi Mustafa Efendi ve Cenabi Tarihi*, haz. Mehmet Canatar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 55.

13 *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1279, I, 1-12; Mehmet İpşirli, "Tâcü't-tevârih", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 357-358.

GELİBOLULU ÂLÎ MUSTAFA EFENDİ ve *KÛNHÛ'L-AHBÂR*'I

Bürokrasi kökenlidir. Çeşitli yerlerde kenar defterdarlıkları ve Cidde sancak beyliği yapmış, çeşitli alanlarda birçok eser kaleme almış olan Âlî'nin (ö. 1600) en büyük ve en önemli eseri *Künhü'l-ahbâr* adındaki genel dünya tarihidir. Tarih kitaplarının herkesin istifade edebileceği dille yazılması gerektiğini belirten Âlî, bir tarihçide bulunması gereken dört ilkeden söz etmiş ve ezcümle, “*tarihçi taassupla yazılan bilgi ve hikâyelerden uzak durmalıdır. Gerçeği araştırmalı, düşman için bile yalan yanlış yazmamalıdır. Edindiği bilgilerin yararlı kısmını ayrıntılı, abartılı kısımlarını ise terk etmelidir*” dedikten sonra, “*haber-i vâhid bilgi ile yetinmeyip aynı konuya dair başka haberleri de değerlendirmelidir*” sözünü de ekler. Âlî bu hususla ilgili olarak seleflerini eleştirir ve eserini *tarih yazımına mükemmellik kazandırmak, devleti yönetenleri bilgilendirmek için* telif ettiğini belirtir¹⁴.

HASANBEYZÂDE AHMED PAŞA ve *TARİH*'İ

Bürokrasi kökenli olan Ahmed Paşa (ö. 1636) Anadolu defterdarlığına kadar yükselmiş ve 1636 yılında vefat etmiştir. Kendi adıyla anılan eseri aslında kuruluşta başlarsa da Yavuz Selim dönemi sonlarına kadar gelen kısım *Tâcü't-tevârih*'ten özetlenmiştir. Kanuni, II. Selim ve III. Murad dönemleri için daha önce yazılmış XVI. yüzyıl tarihçilerinin eserlerinden yararlanarak, III. Mehmed döneminden sonraki kısımları ise doğrudan kendi gözlemlerine dayanarak kaleme almıştır. 1628-1635 yılları arasında birkaç telif merhalesi geçiren *Hasanbeyzâde Tarihi* daha sonra başta Peçuylu İbrahim, Kâtib Çelebi ve özellikle Solakzâde Mehmed Hemdemî olmak üzere birçok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Müellif telif sebebi olarak *devri ulemasını, özellikle Şeyhülislâm Zekeriyyâde Yahya Efendi'nin teşvikini belirttikten sonra amacının idarecilere ve halka faydalı bir kitap yazmak olduğunu* ifade eder. Hoca Sadeddin Efendi'nin dilinin ağırlığından dolayı onu *halkın anlayabileceği şekilde sade bir dille özetlemek istediğini* de ekler. Bu arada farklı telif merhalelerinde farklı gerekçeler belirtir¹⁵.

PEÇUYLU İBRAHİM EFENDİ ve *TARİH*'İ

Macaristan'ın Peçuy şehrinde doğmuş, eğitimini orada, Bosna'da ve Budin'de almış, bazı paşaların maiyetinde Avusturya savaşlarına katılmıştır. Osmanlı bürokrasisinin maliye kaleminde görevler yapan İbrahim Efendi, 1549 yılı civarında vefat etmiştir. Kendi adıyla anılan ünlü eseri 1520-1639 yılları arası olaylarına dairdir. Telif sebebi olarak eserini *olayların unutulmaması ve gelecek nesillere aktarılması için herkesin anlayacağı dil olan Türkçe yazdığını* belirtir. Özellikle doğup büyüdüğü Macaristan hakkında detaylı bilgi sahibi olmasından dolayı halka doğru bilgiler vermek, Türkçe yazmasını ise herkesin yararlanmasını sağlamak şeklinde ifade eder¹⁶.

14 Jan Schmidt, “Künhü'l-ahbâr”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 556.

15 *Hasanbeyzâde Tarihi*, haz. Şevki Nezihî Aykut, Ankara 2004, Giriş, s. XLVI vd.

16 *Târih-i Peçevî*, İstanbul 1281, I, 2-3.

KÂTİB ÇELEBİ ve FEZLEKE'Sİ

Bürokrasi kökenli olup çok yönlü bir müellif olan Kâtib Çelebi (ö. 1657) hemen her alanda eser kaleme almıştır. Tarih anlayış ve yazımında İbn Haldun etkisinde olup eserlerini genelde Arapça yazmıştır. Tarih ile ilgili Arapça *Fezleketü't-tevârih* aslında tarihin bir ilim olup olmadığı, tarihin diğer ilimlerle münasebeti hakkında bilgiler ihtiva eder. Müellif burada sanki daha sonra yapacağı çalışmalar için bir hareket noktası arar gibidir. Bunun zeyli durumundaki *Fezleke*'yi ise *daha çok kişinin yararlanması amacıyla* Türkçe yazdığını belirtir¹⁷.

Kâtib Çelebi insanı duygulandıran bir başka telif sebebini *Düstürü'l-amel* adlı risalesinde belirtir. Devlet felsefesi de yaptığı eserindeki şu ifadeler manidardır:

"Egerçi sûretâ darb-ı hadîd-i bârid gibi görünmekle ashâb-ı devlet kusûr-ı himmet sebebi ile tegâfûl edüp münkatı olmazlar ise, bâri yevm-i âhirette kat'-ı ma'zeret olunmuş ola." Kâtib Çelebi burada, söylediklerinin devlet adamlarınca dikkate alınmayacağını bildiği halde ahirette vebal altında kalmaktan kurtulmak amacıyla olduğunu açıkça belirtir¹⁸. Çok sayıda eseri bulunan Kâtib Çelebi'nin diğer eserlerinin sebeb-i teliflerinin incelenmesi başlı başına bir araştırma konusu olabileceğinden bu iki eseriyle iktifa edilmiştir.

SARI ABDULLAH EFENDİ ve GAZÂNÂME'Sİ

XVII. yüzyılda yaşamış, reisülküttaplık görevinde bulunmuş, ilmi ve tasavvufi yönüyle temayüz etmiş olan Sarı Abdullah Efendi (ö. 1660) daha ziyade *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* adıyla yaptığı *Mesnevî* şerhiyle tanınır. *Gazânâme-i Halil Paşa* adlı monografik eserini bu asrın önemli devlet adamlarından olup kaptanıderyalık ve sadrazamlık görevlerinde bulunmuş olan *Kayserili Halil Paşa'nın unutulmaması, ileride hayırla anılması için* telif etmiştir. Abdullah Efendi'nin devamında, *nice devlet adamlarının yaptıkları güzel hizmetler saklı kalmış, hep dönemin padişahları ön plana çıkarılmıştır* demesi farklı bir telif sebebini öne çıkarır. Müellife göre böylece gelecek nesiller onu tanıyacıklar ve deneyimlerinden istifade edeceklerdir¹⁹.

SOLAKZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ve TARİH'İ

Solakzâde Mehmed Efendi (ö. 1658) XVII. yüzyılda yaşamış çok yönlü bir şahsiyettir. IV. Murad'ın musahibi olmuş, daha sonra da sarayda kalmaya devam etmiştir. Şiir ve özellikle musikiden anlayan, besteleri de olan Solakzâde kendi adıyla anılan tarihinin telif sebebi olarak, *küçüklüğünden beri tarihe düşkün olduğunu, içinde yaşadığı olayları yazmak istediğini ancak bir türlü fırsat bulamadığını, bu hususta Hasodabaşı Hasan Ağa'nın*

17 *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016, I, 3-4.

18 *Düstürü'l-amel li-İslahi'l-halel*, İstanbul 1280, s. 121.

19 *Gazânâme-i Halil Paşa*, haz. Meltem Aydın, Ankara 2017, Giriş, s. 48-49; Metin, s. 122-124.

kendisini teşvik ettiğini vurgular. Tezkire müellifi çağdaşı Güftî'ye göre ise, IV. Mehmed tarafından Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârih*'ini icmal etmesi istenmiş, Solakzâde de bu emri yerine getirmiştir²⁰.

HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ ve *TENKÎHÜ'T-TEVÂRÎH* ile *TELHÎSÜ'L-BEYÂN'I*

XVII. yüzyılda yaşamış Osmanlı entelektüellerden biri Hezarfen Hüseyin Efendi'dir (ö. 1691?). Çeşitli konularda birçok eseri vardır. 1670-1673 yılları arasında kaleme aldığı *Tenkîhü't-tevârih* adlı genel tarihinin başında müellif, "tarih"i Kur'an ve Hadis'ten sonra gelen en faydalı ilim olarak görür. Tam olarak ispatlanamasa da bu eserini IV. Mehmed'e tarih muallimliği yaparken yazmış ve dönemin kazaskeri Vişnezâde İzzetî Mehmed Efendi'ye sunmuştur. Telif sebebi olarak *tarihin geçmişten ibret alınmasına vesile olması, tarih bilmenin insanı çeşitli ortamlarda hazır cevap yapması* gibi gerekçeler göstermiş, eserini *Türkçe telif etmekle de toplumu şuurlandırmayı* amaçlamıştır.

1675 yılında kaleme aldığı *Telhîsü'l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osman*'ın telif gerekçesi ise, *kendisine Tenkîhü't-tevârih sunulan İzzetî Mehmed Efendi'nin teşvikidir. Tenkîh'i okuduktan sonra bu kazasker Osmanlı Devleti'nin yapısıyla da ilgili orta sınıfın anlayabileceği bir eser yazmasını, böylece şeriata ve akla dayanan bu kanunların feraset ve tecrübeye dayalı eski kanunlara üstünlüğünü ortaya koymasını tavsiye etmiş*, Hezarfen de tavsiyeye uyararak 1675 yılı civarında bu eserini yazmıştır²¹.

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA ve *ZÜBDE-İ VEKAYÎÂT'I*

Bürokrasi kökenli olup yedi defa Osmanlı maliyesinin başında bulunan Sarı Mehmed Paşa'nın (ö. 1717) 1656-1703 yılları arası olaylarına dair *Zübde-i Vekayiât* adlı eserini telif gerekçesi, *geçmiş tarihçilerin eserlerini okudukça iyi adla anılmalarına vesile olmasından dolayı, onların ulaştığı zikr-i cemil ve ecr-i cezilden kendisinin de pay sahibi olmak istemesidir*²².

RÂŞİD MEHMED EFENDİ ve *TARİH'İ*

Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi (ö. 1735) kendi adıyla anılan eserini Sadrazam Damad/Şehid Ali Paşa'nın emriyle telif başlanmış, daha sonra da Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın emriyle devam ettirmiştir. Dibacesinde tarih fenninin yol gösterici bir ışık gibi olduğunu belirtmiş ve *Devlet-i Aliyye'nin nimetlerinden yararlanan biri olarak teşekkür babında olayları telif başlayıp, tarih fenninin ulema zümresinden ziyade padişah ve vezirlere gerekli olduğu inancının telifte etkili olduğunu* vurgulamıştır²³.

20 *Solak-zâde Tarihi*, haz. Vâhid Çabuk, Ankara 1989, I, 3-4; Abdülkadir Özcan, "Solakzâde Mehmed Hemdemî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 370.

21 *Telhîsü'l-beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 13.

22 *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 2-3.

23 *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan ve dğr., İstanbul 2013, I, Giriş, s. XXV-XXVI.

ŞEHRİZÂDE MEHMED SAİD ve *KURRETÜ'L-EBSÂR*'I

XVIII. yüzyılda yaşamış velut müelliflerden Şehrîzâde Mehmed Said Efendi (ö. 1178/1764-65) *Târîh-i Nevpeydâ* adıyla da bilinen *Kurretü'l-epsâr* adlı eserinin telif sebebini şöyle açıklar: Bir mecliste tarih ilminin faydası ve malzemeleri tartışılırken *Naîma Tarihi* de gündeme gelmiştir. Kendisi de burada çok sayıda tarih kitabına sahip olduğundan, ancak bunların karışık ve birbirinden kopuk bulunduğundan söz etmiştir. Sonuçta, *dostlarının istekleri üzerine himayesinde yaşadığı devletin nimetlerine hem şükür babında hem de "insan fanidir, eserleri ise bakidir", "insan ömrünün sonuna kadar hayırla anılır" mealindeki ısrarları karşısında eserini telif başlamıştır*²⁴.

ŞEMDÂNİZÂDE FINDIKLILI SÜLEYMAN EFENDİ ve *MÜR'İ'T-TEVÂRİH*'İ

İlmiye kökenli olan Süleyman Efendi (ö. 1779) eğitimini tamamladıktan sonra çeşitli yerlerde kadılık ve naipliklerde bulunmuş, bu arada İstanbul mahkemesi kısmet-i askeriyeye kâtipliği yapmıştır. Sultan I. Abdülhamid'e sunduğu *Mür'î't-tevârih* adlı eseri Kâtib Çelebi'nin 1655'e kadar gelen *Takvîmü't-tevârih*'inin biraz genişletilmiş ve Şeyhî Mehmed ile İbrahim Müteferrika'nın 1733-34'e kadar yaptıkları zeyillerin 1777 yılına kadar gelen zeylidir. Süleyman Efendi eserinin telif sebebini, *Kur'an-ı Kerim'deki kıssalardan hareketle tarih ilminin üstünlüğüne bağlar. Bu arada tarihin faydalarından, tarih bilmenin devlet idarecileri için öneminden söz eder; hatta tarihçiyi bir tür toplum hekimi gibi algılar. Kendisini bu hususta yeterli bulan Şemdanîzâde Kâtib Çelebi'nin Takvîmü't-tevârih'inin havassa yönelik olduğundan, avamın da yararlanması için eserini yazdığını ifade eder. Ayrıca bu alanda çalışacaklara faydalı olmak istediğini belirtir*²⁵.

AHMED VÂSİF EFENDİ ve *TARİH*'İ

XVIII ve XIX. yüzyıl vak'anüvislerindedir. Tarihi Kur'an ve hadislerden sonra en şerefli ve en aziz bir ilim ve fen olarak belirten Ahmed Vâsîf (ö. 1806), *tarihçilerin tarihî bilgileri nesilden nesile aktarmalarının önemi üzerinde durur ve böylece ataların sünnetinin ihya ve unutulmaktan korunup topluma mal edileceğini* belirtir²⁶. Resmî vak'anüvis olarak Vâsîf'ın kendisinin de bu sorumluluğun bilincinde olduğu düşünülebilir.

ŞÂNİZÂDE ATAULLAH EFENDİ ve *TARİH*'İ

Atâullah Efendi (ö. 1826) çok yönlü müelliflerden olup aynı zamanda Osmanlı modern tıbbının öncüsü kabul edilir. İyi bir eğitim almış, Halıcıoğlu Mühendishanesi ve Süleymaniye Tıp Medresesi'nde eğitimini sürdürmüş, bu arada bazı Batı dillerini öğrenmiştir. Müderrislik

24 *Kurretü'l-epsâr* üzerinde doktora çalışmalarını sürdürmekte olan ve elindeki müellif hattı eserdeki bilgileri benimle paylaşan talebem Nurten Sevinç'e teşekkür ederim.

25 "Şem'dânîzâde Süleyman Efendi", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 502.

26 *Târîh-i Vâsîf*, Bulak 1243, s. 2.

hizmetlerinde bulunmuş, 1819 yılında vak'anüvisliğe getirilmiş ve 1826 yılında vefat etmiştir. Vak'anüvis olarak yazdığı ve 1808-1821 yılları arası olaylarını kapsayan eserinin mukaddimesinde özetle, *önce tarih ilminin metodolojisi üzerinde durmuş, amacını tarihin önemini vurgulamak, ilke ve yöntemi hakkında bilgi vermek, malumatı gelecek nesillere ulaştırmak ve tarihten ibret almak olarak belirtmiştir*. Telif sebebi de bir bakıma bu olduğu söylenebilir²⁷.

FERAİZİZÂDE MEHMED SAİD EFENDİ ve *GÜLŞEN-İ MAÂRİF*'İ

Mehmed Said Efendi (ö. 1835) ilmiye kökenli olup mahkeme kâtipliği, Bursa Emir Sultan Camii'nde imamlık ve hatiplik yapmıştır. *Gülşen-i Maârif* adlı genel tarihinin telif sebebi olarak; *eski tarihlerin gereksiz ifade ve şişirmelerle dolu olduğunu, bu yüzden olayların anlaşılmasında güçlük çekildiğini, hâlbuki tarih kitaplarının açık, külfetsiz ve kolay anlaşılır bir dil ile yazılmasının gerektiğini; bunu gerçekleştirmek ve okuyanların hayır dualarına mazhar olmak için eserini yazdığını* belirtir²⁸.

SAHHAFLAR ŞEYHİZÂDE ESAD EFENDİ ve *TARİH*'İ

İlmiye kökenli olup, çeşitli görevlerde bulunmuş, bu arada ilk Türk gazetesi olan *Takvîm-i Vekayî* nazırlığı yapmıştır. Aynı zamanda çok iyi bir kitap koleksiyoneri olan Esad Efendi (ö. 1848) günümüze Süleymaniye Kütüphanesi'nde istifadeye açık binlerce ciltlik yazma eser bırakmıştır. Birçok telif eseri de vardır. Bir devlet tarihçisi/vak'anüvis olarak yazdığı eserinin telif sebebi *bu işle görevlendirilmiş olmasıdır. Buna lâyık olmaya çalıştığını ve hüsnükabul görmesini dilemektedir*²⁹. Bu bakımdan Esad Efendi'nin ifade ve görüşlerinin konjonktürel olduğu söylenmelidir.

HAFIZ HIZIR İLYAS ve *LETÂİF-İ VEKAYİ-İ ENDERÛNİYYE*'Sİ

Ünlü hekimler Mustafa Behcet ve Abdülhak Molla'nın kardeşidir. Küçük yaşta Enderûn'a girmiş, uzun süre burada çalışmış ve birçok olaya şahit olmuştur. Daha sonra ilmiyeye girerek kadılık görevlerinde bulunmuş, müftülük yapmış ve 1864 yılında vefat etmiştir. *Letâif-i Vekayî-i Enderûniyye* adlı eserin müellifidir. Hem hatırat hem de vekayinâme özelliği gösteren eserde saray hayatı yanında, İstanbul'daki gelişmeler ve siyasi olaylar hakkında bilgiler de yer alır. Telif sebebi, *müellifinin tarihe olan ilgisidir. II. Mahmud döneminde saray hizmetinde iken gördüklerini bir kenara not eden Hızır İlyas, çevresinin teşvikleriyle bunları kitap haline getirmeyi, gördüğü nimetlere vefa borcu bilmiştir*. Herkesin kolayca yararlanabilmesi için de sade bir dil kullanmıştır³⁰.

27 Bu önemli mukaddime için bk. *Şâni-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, s. 14-24.

28 Abdülkadir Özcan, "Ferâizizâde Mehmed Said", *DİA*, XII, İstanbul 1995, 366-367.

29 *Vak'anüvis Es'ad Efendi Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, Eylül 2000, s. 10, 13-14.

30 *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat – Letâif-i Vekayî-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2011, s. 1.

HAYRULLAH EFENDİ ve TARİHİ

II. Mahmud'un hekimbaşısı olan Abdülhak Molla'nın oğlu olup ilmiyeden yetişmiştir. İzmir kadılığı yapmış, daha sonra maarif ve ziraat meclisi üyeliklerinde bulunmuş, Tıbbiye nâzırı olmuş, Tahran büyükelçiliği yapmış ve 1866 yılında orada ölmüştür. Yazmış olduğu daha ziyade *Hayrullah Efendi Tarihi* olarak bilinen *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* adlı eseri kuruluştan I. Ahmed dönemine kadar gelir. Osmanlı tarih yazımı ve anlayışında çığır açan Hayrullah Efendi, asıl olaylar yerine tali olanlardan söz eden, hadiseler arasında sebep-netice kurmayan, tarafsızlık ilkesine uymayan geçmiş tarih yazıcılarını eleştirir. Onların bıraktıkları eserleri kullanırken de temkinli davrandığını, hatta bazen Batılı yazarların eserlerini kullandığını, onların da sübjektifliğine rağmen en iyisinin Hammer olduğunu belirtir. Hayrullah Efendi eserinin dibacesinde *aillesinin 160 yıldır bu hanedana hizmet ettiğini, kendisinin de hizmet düşüncesiyle bu eserini yazdığını belirtir. Kolay anlaşılması için de sade bir dil kullandığını* ilâve eder³¹.

TAYYARZADE ATAULLAH EFENDİ ve TARİHİ

Ataullah Efendi, babası gibi Enderûn'da çalışmış, Anadolu'da bazı yerlerde mal müdürlüğü, mutasarrıflık gibi çeşitli görevlerde bulunmuş, 1880'li yıllarda Medine'de vefat etmiştir³². Kendi adıyla anılan beş ciltlik eserinde Osman Gazi'den Kanuni Sultan Süleyman'a kadar devlet teşrifatından ve Enderûn görevlilerinden, burada yetişmiş sadrazamlardan, yüksek rütbeli devlet adamlarından ve şairlerden söz etmiştir. Baş kısımdaki ifadelerinde *telif sebebinin, geçmişi gelecek nesillere tanıtmak olduğunu belirtir. Bunu daha önce birçok kişinin yaptığını, kendisinin de onları örnek aldığını ifade eder. Bu hususta kendisini teşvik edenler bulunduğunu da ekler.*

MUSTAFA NURİ PAŞA ve NETÂYİCÜ'L-VUKUÂT'I

İzmir'de doğmuş, özel hocalardan dersler aldıktan sonra mülkiyede Defter-i Hakanî, Maarif ve Evkaf nazırlığı gibi görevlerde bulunmuş, 1890 yılında vefat etmiştir. Mustafa Nuri Paşa kuruluştan 1841 yılına kadar gelen *Netâyicü'l-vukuât* adlı dört küçük ciltten oluşan eserini yepyeni bir metotla yazmıştır. Olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmuş, devletin sadece siyasi ve askeri değil, diğer müesseselerinden de söz etmiştir. Telif sebebi olarak, *çocukluğundan beri tarihe ilgisi ve devletin geçirdiği değişimin gerekçelerini gelecek nesillere anlatmak arzusu olduğunu belirtir. Özellikle amacının genel bir Osmanlı tarihi yazmak olmayıp, devletin kuruluşundan itibaren siyasi idare ile kanun ve nizamların zaman içinde değişmesinin sebeplerini ve sonuçlarını bulmak olduğunu da ekler*³³. İbn Haldun nazariyesine

31 Ömer Faruk Akün, "Hayrullah Efendi Tarihi", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 76-79.

32 Mehmet İpşirli, "Atâ Bey, Tayyarzâde", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 34-35.

33 *Netâyicü'l-vukuât*, İstanbul 1327, I, 2 vd; Tahsin Özcan, "Mustafa Nuri Paşa", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 342-343.

göre devletin ömrünü dönemlere ayıran Mustafa Nuri Paşa, İbn Haldun'un Emevî, Abbasî ve Fatımîleri bildiği için devlet ömrünü 120 yıl olarak sınırladığını belirttiikten sonra, altı döneme ayırdığı Osmanlı Devleti'nin bu düşünceyi yaktığını da vurgular gibidir.

MİZANCI MURAD BEY ve *TÂRİH-İ EBÜ'L-FARUK'U*

Murad Bey (ö. 1917) Rodos'tan oğluna gönderdiği mektupta eserinin sebab-i telifini, *erbâb-ı tedkike bir târîh-i Osmânî nümûnesi hediye etmek* şeklinde açıklar. Zira o, bir devletin tarihini yazan müverrihler olayları sayıp dökme veya yüksek tabakasının faaliyetlerini övme ve tevîl ile yetinirlerse aslî görevlerinin onda birini bile yapmış olamazlar kanaatindedir. Yine ona göre Osmanlı Devleti tarihi henüz yazılmamıştır. Mevcut olanlar da vukuat cetvellerinden ibarettir. *Amacının vukuatı tasvirinden ziyade hikmetlerini tayine çalışarak tarihçilere bir muhakeme zemini hazırlamak olduğunu ifade eder*. Eserinde Murad Bey'in ruh haline bağlı olarak siyasi kanaatlerini anlamak mümkündür³⁴.

KIBRISLI KÂMİL PAŞA ve *TARİH'İ*

Osmanlı tarihi yazan sadrazamların sonuncusu Kâmil Paşa'dır (ö. 1913). Kuruluştan başlayıp Sultan Abdülmecid devri sonlarına kadar gelen *Târîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmânîyye* adlı eserinin telif gerekçesini müellif, *mazuliyet zamanlarını değerlendirmek, yerli ve yabancı kaynakların ışığında daha önce yazılanların eksikliklerini tamamlamak ve onları devam ettirmek* şeklinde açıklar. *Eski tarihleri yüzeysel ve faydasız gören Kâmil Paşa'nın kendisinin de Hammer'in etkisinden kurtulamamış olduğu görülmektedir*³⁵.

Sonuç olarak, seçtiğimiz bu 32 tarih müellifinin büyük çoğunluğu eserini toplumu bilgilendirme ve bildiklerini gelecek nesillere aktarma amacıyla yazmıştır. İkinci sırada önce yazılmış olanları hatalı bularak iyi bir tarih yazma düşüncesi ön plandadır. Üçüncü ve dördüncü sıralarda birilerinin emri, talebi ve teşviki ile Kur'an'daki geçmiş kavimlerin kıssalarına dikkat çekilerek tarihin Kur'an ve Hadis'ten sonra gelen itibarlı bir ilim olması gerekçe gösterilmiştir. Örnek aldığımız müellifler çerçevesinde en alt sırada nimete teşekkür, iyi adla anılıp okuyanlardan dua talebi ile verilen göreve lâıyk olma, hüsnükabul görme gibi telif sebepleri yer almaktadır. Özellikle resmî devlet tarihçileri olan vak'anüvislerin bu kategoride oldukları, dolayısıyla onların tarihçilikten ziyade musanniflik yönlerinin ağır bastığı dikkati çekmektedir. Gerçekten vak'anüvislerin büyük çoğunluğunun olayları naklederken konjonktürel davrandıkları gözlerden kaçmamaktadır. Bu arada tarihe olan ilginin de sebab-i teliflerden biri olduğu görülmektedir. Özellikle tarih telifi anlayışının değişmeye başladığı XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Şânîzâde Ataullah, Cevdet Paşa ve Hayrullah Efendi ile başlayıp Mustafa Nuri Paşa ile devam eden çağdaş anlayışa

34 Birol Emil, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979, s. 547-552.

35 Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 392-394.

yakın eleştirel tarihçiliğin örneklerinin verilmesi, bu eserlerde tarihin tanımının yapılması ve metodolojisi üzerinde durulması dikkat çekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Ahmed Vâsıf Efendi, *Târîh-i Vâsıf*, Bulak 1243.

Akün, Ömer Faruk, "Hayrullah Efendi Tarihi", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 76-79.

Âşıkpaşazâde/Âşıkpaşaoğlu *Tevârih-i Âl-i Osman (Osmanlı Tarihleri I* içinde nşr. Atsız), İstanbul 1949.

Çetin, Atilla, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *DİA*, XXV, Ankara 2002, 392-394.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

Emecen, Feridun M., "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı: İlk Manzum Tarihler", *Osmanlı Klasik Çağında Hilafet ve Saltanat*, İstanbul 2020, s. 375-392.

Emil, Birol, *Mızancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1979.

Genç, Vural, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlisi (1454-1520)*, Ankara 2019.

Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991.

Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat – Letâif-i Vekayi-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul 2011.

Hasanbeyzâde Ahmed Paşa, *Hasanbeyzâde Tarihi*, haz. Şevki Nezihî Aykut, Ankara 2004.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1279, I.

İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Şerafettin Turan, VII, Ankara 1957.

İpşirli, Mehmet, "Atâ Bey, Tayyazâde", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 34-35.

_____, "Tâcü't-tevârih", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 357-358.

Kâtib Çelebi, *Düstûrü'l-amel li-İslahî'l-halel*, İstanbul 1280.

_____, *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016, I.

Lutfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Âlî Bey, İstanbul 1341.

Lütfî Paşa *Âsâfnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, haz. Mübahat S. Küttükoğlu, İstanbul 1991.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukuât*, İstanbul 1327, I.

- Müverrih Cenabi Mustafa Efendi ve Cenabi Tarihi*, haz. Mehmet Canatar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.
- Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2007.
- Özcan, Abdülkadir, “Ferâizîzâde Mehmed Said”, *DİA*, XII, İstanbul 1995, 366-367.
- _____, “Solakzâde Mehmed Hemdemî”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 370.
- _____, “Tabakatü'l-Memâlik”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 301.
- Özcan, Tahsin, “Mustafa Nuri Paşa”, *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 342-343.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, İstanbul 1281, I.
- Râşid Mehmed Efendi - Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan ve dğr., İstanbul 2013, I.
- Sarı Abdullah Efendi, *Gazânâme-i Halil Paşa*, haz. Meltem Aydın, Ankara 2017.
- Schmidt, Jan, “Kühü'l-ahbâr”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, 556.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, haz. Vâhid Çabuk, Ankara 1989, I.
- Şânî-zâde Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008.
- “Şem'dânîzâde Süleyman Efendi”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 502.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- Vak'anüvis Es'ad Efendi Târîhi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000.
- Yıldırım, Muhammed İbrahim, *Heşt Behişt VII. Ketibe Fatih Sultan Mehmed Devri*, Ankara 2013.

Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşıkî'ya Dair Biyografik Katkılar*

Contributions for the Biography of Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşıkî

Kemal Beydilli**

*Bu çalışmanın zemininde vaktiyle (1971) Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi'nde yapılan ve rahmetli doktora hocam Prof. Dr. Hans Joachim Kissling'e takdim edilen bir seminer ödevi yatmaktadır. Bu vesile ile o zamanlar enstitümüzün genç ve donanımlı baş asistanı olarak hepimiz üzerinde hakkı bulunan ve daha sonraları Prof. Kissling'e halef olarak enstitü başkanlığına getirilen Prof. Dr. Hans Georg Majer'i şükranla یاد ederim. Sunmakta olduğum bu çalışma ise doğal olarak Almanca metnin genişletilmiş ve yeni bilgi ve belgelerle güncelleştirilmiş hali olup günümüzde dek oluşan ve yeni pek bir şey getirmeyen yayımların muvacehesinde Âşıkpaşazâde biyografisine bazı düzeltmeler ve katkılar yapmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmam esasında her zamanki gibi bilgilerimi paylaşan ve yeni kaynaklara işaret eden değerli meslektaşlarım Feridun Emecen ve İlhan Şahin'e teşekkür ederim. Ama özellikle ilk günde olduğu gibi şimdi de metni okuyup düzeltmelerde bulunan çok değerli meslektaşım Hedda Reinold-Kiel Hanımefendi'ye sonsuz teşekkür ve şükranlarımı sunarım.

**Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: K.B. 0000-0001-8537-4316

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kemal Beydilli,

29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: beydilli.kemal@gmail.com

Başvuru/Submitted: 15.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested: 22.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received: 03.07.2020

Kabul/Accepted: 15.07.2020

Atf/Citation:

Beydilli, Kemal. "Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşıkî'ya Dair Biyografik Katkılar." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 161-180. <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.010>

öz

Osmanlı kuruluş dönemleri kaynakları arasında ilk sıralarda yer tutan Âşıkpaşazâde Tarihi, yazarı Derviş Ahmed Âşıkî ile beraber hâlâ güncelliğini koruyan bir konudur. Son senelerde yapılan iki büyük yayın, master ve doktora seviyesindeki sair çalışmalar bunun göstergesidir.

Bu çalışma özellikle yazarın biyografisini tekrar ele almakta, yerleşmiş ve maalesef sorgulamadan hep tekrarlanan gelen biyografik bilgisini gözden geçirmekte, bu konuda önemli düzeltmeler yapmakta ve yeni katkılarda bulunmaktadır.

Âşıkpaşazâde'nin kendisiyle ilgili olarak tarihten çıkartılan bilgilerden denetlenmesi, doğum tarihi ve ölüm senesiyle ilgili farkı yaklaşımların sorgulanması, bir derviş olarak mensup olduğu tarikat, isimleri zikredilen damadı Seyyid Velâyet ve kızı Râbia dışında kalan sair aile fertleri bu çalışmanın ağırlıklı konularındandır.

Çalışmanın en önemli belgesi muhakkak ki Âşıkpaşazâde'nin bizzat kendi eliyle kaleme aldığı ve imzasını taşıyan ve II. Bayezid'e sunmuş olduğu bir belgedir. Bu belge ilk defa olmak üzere burada ilim dünyasının nazarlarına arz edilmekte, ayrıca burada bu fevkalade özgün belgenin görüntüsüne de yer verilmektedir.

Anahtar sözcükler: Âşıkpaşa, Âşıkpaşazâde, Derviş Ahmed Âşıkî, Seyyid Velâyet, Râbia, Konya, Sadreddin Konevî Dergâhı, Şeyh Cüneyd, Abdüllâtîf Makdisi, II. Mehmed, İstanbul, II. Bayezid

ABSTRACT

One of the most prominent sources for the Early Ottoman History, *History of Âşıkpaşazâde* and its author Derviş Ahmed Âşıkî remain current in contemporary history research. Two different publications of this *History* in recent years and some other works written as graduate and dissertation works demonstrate the actuality of this historical source.

This paper reevaluates the biography of the author, reviews and criticizes the engrained information which has been unfortunately repeated without further examination and make some important corrections and contributions. Investigating the biographical information derived from the work of Âşıkpaşazâde, questioning the various claims about his dates of birth and

death, detecting his Sufi lodge as a dervish and identifying his family members (except the known daughter Rabia and his groom Seyyid Velâyet) are the main topics of this paper.

The most important historical document presented in this paper is certainly the one which has been written and signed personally by Âşıkpaşazâde and presented to Beyazid II. This document is being published for the first time in this paper for researchers, additionally the original image of the document is added.

Keywords: Âşıkpaşa, Âşıkpaşazâde, Dervîş Ahmed Âşıkî, Seyyid Velâyet, Râbia, Konya, Sadreddin Konevî Dergâhı, Şeyh Cüneyd, Abdüllâtîf Makdisî, II. Mehmed, İstanbul, II. Bayezid

Âşıkpaşazâde, malum olduğu üzere XV. yüzyılın maruf müverrihlerindedir. Asıl ismi Ahmed olup büyük dedesi Âşık Paşa'ya izâfeten Âşıkpaşazâde olarak anılmaktadır. Âşık Paşa, yani müellifin büyük dedesi 13 Safer 733 (3 Kasım 1332) tarihinde Kırşehir'de vefat etmiş olup, tanınan eseri *Garib-nâme* adını taşır¹. Tertip bakımından *Kutadgu Bilig*'e benzeyen *Garib-nâme*'de büyük ölçüde Yunus Emre'nin ve Mesnevi'nin tesiri görülür. Âşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi'nin Anadolu'da özellikle XIV. yüzyıl ortalarındaki sosyal olaylara ve daha sonra birçok tarihî esere kaynaklık eden bir menâkıp yazması², yazarımız Dervîş Ahmed'in ulemâ bir ailenin silsilesinden geldiğini gösterir.

Âşıkpaşazâde Tarihi'ni ilk yayınlayan Âlî Bey, mukaddime kısmında Hammer'in yazmış olduğu *Osmanlı Tarihi*'nin Türkçe tercümesine istinaden Âşıkpaşazâde hakkında verilen bazı bilgilerin yanlış olduğunu kaydetmektedir³. Hammer'den yapılan bu tercümenin Almanca aslı ile mukayesesinde, aslında doğru olarak verilen bilgilerin Türkçeye yanlış aktarılmış olduğu görülmüştür. “Sâhib-i eser, Dervîş Ahmed, Âşık Paşa'nın Hafidzâdesi bulunan Süleyman'ın hafidi Yahya'nın oğludur” ve “Bu Dervîş Ahmed Murad-ı evvel devrinin en meşhûr ahlâk-ı

1 Âşık Paşa hakkında, bk. Fuat Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi* (=İA), cilt 1, s. 701-706; Günay Kut, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi* (=DİA), cilt 4 (1991), s. 1-3. Eserin tıpkıbasım, karşılaştırmalı ve aktarmalı metin halindeki yayını için bk. Âşık Paşa, *Garib-nâme*, I (1-2)-II (1-2), haz. Kemal Yavuz, İstanbul 2000. Bu yayının Giriş kısmında Âşık Paşa'nın hayatı ve eserinin nüshaları hakkında geniş bilgi verilmektedir.

2 Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsîyye fî menâsibi'l-ünsîyye*, (nşr. İsmail Erünsal-A. Yaşar Ocak), İstanbul 1984

3 Âlî Bey (nşr.), *Tevârih-i Âl-i Osmân*, İstanbul 1332, bk. Medhal. Âşıkpaşazâde tarafından *Menâkıb u Tevârih-i Âl-i Osman* adı verilen eserin daha sonra yapılan neşirlerinin farklı başlıklar altında yapıldığı dikkati çekmektedir. Eserin daha sonra yapılan neşirleri için bk. Friedrich Giese (nşr.), *Die altosmanische Chronik des Aşıkpaşa-zade*, Leipzig 1929; Nihal Atsız Çiftçioğlu (nşr.), “Tevârih-i Âl-i Osmân”, *Osmanlı Tarihleri* I, İstanbul 1947; Nihal Atsız (sadeleştiren), *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 1970; *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des osmanischen Reiches nach der Chronik “Denkwürdigkeiten und Zeütläufe des Hauses Osman” vom Derwisch Ahmed, genannt Aşık-Paşa Sohn*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Richard F. Kreutel, Graz/Wien/Köln 1959. *Âşık Paşazade, Osmanoğulları'nın Tarihi*, nşr. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, İstanbul 2003; *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013. Eski bilgileri tekrarlayan, Âşıkpaşazâde'nin biyografisine yeni hiçbir şey katmayan bir çalışma olarak bk. İbrahim Kaya Şahin, *Âşıkpaşa-zâde as Historian: A study on the Tevârih-i Al-i Osman: Tarihiçi olarak Aşıkpaşa-zade Tevârih-i Al-i Osman üzerine bir inceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi 2000. Ayrıca daha sistemli olmakla beraber aynı şekilde konuya yeni bir katkı sunmayan 2011'de İngiltere'de doktora tezi olarak hazırlanan ve daha sonra -bazı kısımlar dışarıda bırakılmış olarak -basılan Lale Özdemir, *Ottoman History Through the Eyes of Aşıkpaşazade*. İstanbul 2013.

zahidâne şüerâsından biridir” cümlelerinin bu Türkçe tercümeleri ile Almanca aslı arasında yanlışlıklar vardır⁴. “Murad-ı evvel devrinin en meşhûr ahlâk-ı zâhidâne şüerâsından biridir” cümlesi ile Almanca metinde işaret edilen Türkçe çevirisinde olduğu gibi Derviş Ahmed/Âşıkpaşazâde olmayıp, bizzat Âşık Paşa’nın kendisidir. Süleyman da Âşık Paşa’nın “hafîzâdesi” olmayıp, Almanca aslında doğru verildiği gibi “oğlu”dur. Bunların dışında Hammer’in Derviş Ahmed hakkında verdiği bilgilerde de bazı yanlışlıklar vardır. Mesela, Âşık Paşa’yı I. Murad devrinin bir şahsiyeti olarak göstermesi hatalıdır, zirâ Âşık Paşa’nın ölüm tarihi 13 Safer 733 (3 Kasım 1332) olduğundan, I. Murad devrinde yaşamamış olması gerekir. Zaten Derviş Ahmed eserinde Âşık Paşa’nın Orhan devrinde yaşadığını yazmaktadır. Yine Hammer’in Derviş Ahmed’i II. Bayezid devrinin bir şahsiyeti olarak göstermiş olması da tam isabetli değildir, zira genelde Hicrî 803 (baş. 22 Ağustos 1400) yılında doğduğu kabul edilen müverrihin, II. Murad ve II. Mehmed devirlerini de idrak etmiş olması gerekmektedir. Ölümü genelde *1484 sonrası* olarak kabul edildiğine göre II. Bayezid devrinin bir kısmında da berhayat olmalıdır. Ölüm tarihinin çok daha geç, doğum tarihinin de daha erken olduğuna dair mevcut kabullere aşağıda değinilecektir.

Derviş Ahmed’in hayatı hakkında bilgilerimiz az ve yetersizdir⁵. Bu sebepten ötürü de genelde aynı bilgiler tekrarlanmaktadır. Bilinenlerin çoğu ise eserinde kaydettiği bazı noktalardan çıkartılanlardır. XV. ve XVI. yüzyıl kaynakları arasında da hayatına ait esaslı bilgiye rastlanmamaktadır⁶. Meselâ, damadı Seyyid Velâyet⁷ ile dostluğu olan Taşkôprüzâde’nin dahi -hiç olmazsa bu münasebetle Derviş Ahmed’i tanıyabileceği düşünülürse- biyografik eseri *Şakaikü'n-Numaniyye*’de kendisinden ayrıca bahsetmemiştir. *Menâkıb-ı Tâcî'l-Ârifîn Tercümesi*’nde de Derviş Ahmed’e ait bilgiler çok azdır. *Şakaik* müellifi eserinde Seyyid Velâyet’e ayırdığı bölümde, Derviş Ahmed’in adını ancak

4 Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches (GOR)*, I, Pest 1827, XXXIII.

5 “Zamanına kadar bilinenleri özetler” (İnalçık, “Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalıdır”, *Söğüt’ün İstanbul’u: Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, derleyenler Oktay Özel-Mehmet Öz, İstanbul 2005, s. 119, not 1) ifadesiyle yazarı biraz tahfif eder edâdaki yaklaşımına rağmen, günümüze kadar gelen mevcudatın fevkinde ve hâlâ aşılammış derecelerde muhkem bir madde olarak bk. Fuat Köprülü “Âşıkpaşazâde”, *İA*, cilt 1, s. 706-709. Hans Georg Majer, “Tevârîh-i Âl-i Osmân”, *Kindler’s Neues Literatur-Lexikon*. Hrsg. Walter Jens, Band 19, München 1992, s. 643-644. Ayrıca muhtasarca kaleme alınan bir madde olarak bk. Abdülkadir Özcan, “Âşıkpaşazâde”, *DİA*, cilt 4 (1991), s. 6-7. Hayatı ve tarihine dair mevcut bilgileri tekrar ele alarak değerlendirmelerde bulunan yeni yapılmış zahmetli çalışmalar için bk. Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *Âşık Paşazâde Tarihi*, s. 31 vd. ve *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, s. XVII.

6 Tarihinden çıkartılan mahdud bilgiler dışında hayatına dair söylenecek pek fazla bir şey yoktur. “*Tarihçimizin katıldığı 1457 Mora seferinden muhtemel ölüm tarihi olan 1502’ye kadar geçen kırk beş yıl boyunca hayatına dair hiçbir bilgimiz yoktur*” ifadesi durumu yeterince aydınlatmaktadır. (bk. Necdet Öztürk, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. XXIV). Âşıkpaşazâde’nin biyografisine dair kendi eserinden çıkartılan bilgiler için kezâ Öztürk, s. XX-XXIV. Ayrıca bk. Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *Âşık Paşazâde*, s. 31-37.

7 855/1451 Bursa doğumlu, 929/1522 İstanbul’da öldü. Hayatı ile ilgili bk. Haşim Şahin, “Seyyid Velâyet”, *DİA*, cilt 27 (2009), s. 75-77. Maddede tam ismi verilmemektedir. Şöyle olacak: Mustafa b. Ahmed es-Sadrî el-Konevî, Taşkôprülüzâde, *Hada’ikü’ş-Şaka’ik*, (Mecdî tercümesi), İstanbul 1269, s. 251’den naklen İnalçık, “Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı”, s. 142.

münasebet düştüğü için anmaktadır. Mesela, Seyyid Velâyet'in Dervîş Ahmed'in kızı ile evlendiği gibi⁸. *Tâcü'l-Ârifin Tercümesi*'nde verilen bilgiler önemli olmakla beraber yeterli değildir. Şeyh Ebu'l-Vefâ'nın (1026-1107)⁹ tedvin etmiş olduğu bu eserin bazı kısımlarını tercüme eden Seyyid Velâyet'in adını bilmediğimiz bir müridi, şeyhi hakkında ve dolayısı ile Dervîş Ahmed hakkında arzu edilen bilgiler vermektedir. Bu mukaddimeden anlaşıldığı kadarıyla Seyyid Velâyet bir hac seferinden döndüğünde, Şeyh Ebu'l-Vefâ'nın menâkıbından iki nüshayı beraberinde getirir. Eserin mütercimi olan bu mürid, bazı zamanlar bu kitabı okumaktadır. Bir gün Seyyid Velâyet, bunu tercüme etmesini, böylece Arapça bilmeyenlerin de istifade edebileceklerini ihlas edince, müridi bu kitabın bazı kısımlarından seçtiği parçaları özetleyerek tercüme eder.¹⁰ Bu tercümenin II. Bayezid devrinde yapıldığı şüphesizdir.¹¹ Daha sınırlı bir tarih ise, Prof. Kissling'in tercümesinin mukaddimesinde yer alan bilgilere istinaden verdiği 1493/94 yıllarıdır¹². Bu mukaddimeden çıkan bilgilere göre, Seyyid Velâyet'in ilk üç çocuğunu küçük yaşlarda kaybetmiş olduğunu anlamaktayız. Hattâ dördüncü çocuğu uzun ömürlü olması dileğinin nişânesi olarak "Pürhayat" adını taşımakta ve isminin yanında "Tavvelallâhu hâcâtehü bi'l-ilmî ve'l-âmâli ilâ yevmi'l-kiyâme" duâsı bulunmaktadır. Mütercimim bildirdiğine göre 22 Rebiülevvel 887 (11 Mayıs 1482) tarihinde doğan ve Seyyid Velâyet'in beşinci çocuğu olan Cemâleddin, 12 yıl yaşadıktan sonra 899'da (baş. 12 Ekim 1493) ölmüştür¹³. Bizim faydalandığımız tercüme ise, bu tarihten sonra tamamlanmış olmalıdır. Zira 10 Zilhicce 899 (11 Eylül 1494) tarihinde Seyyid Velâyet'in -ikinci hac ziyareti münasebetiyle- Mekke'de bulunduğu ve orada Zeyniyye şeyhi Abdü'l-Mu'tî'den icâzet aldığı belirtilmektedir¹⁴. Mütercim, Seyyid Velâyet Mekke'de iken eserin tercümesinin sonuna geldiğine göre, eserin daha önceden elinde olması icab eder. Mütercim-müridin kendi ifadesine nazaran, Seyyid Velâyet bunu bir hac dönüşünden getirdiğine ve Seyyid Velâyet'in son hac seferi bu tercümeden çok sonra, 920 (baş. 26 Şubat 1514) senesinde olduğuna göre, bu eser ancak Seyyid Velâyet'in ilk hac seferinde, yani 880 (baş. 7 Mayıs 1475) senesinde beraberinde getirilmiş olmalıdır. Böylece, *Şakaik*'te¹⁵ Seyyid Velâyet'in ilk hac seferinde, Mekke'de Şeyh Abdü'l-Mû'tî'den

8 Mecdî, *Şakaik Tercümesi*, s. 352. Mütercim için bk. Abdülkadir Özcan, *DİA*, cilt 28 (2003), s. 228-229. Seyyid Velâyet'in Râbia ile evlenme tarihi 874/1469-70 olarak gösterilmektedir. Bk. Haşim Şahin, *DİA* maddesi; İnalçık, "Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı", s. 142. Ayrıca Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s. 37. Burada damadın ismi *Seyit Vilâyet* olarak geçer!

9 Hakkında bk. Ahmed Yaşar Ocak, "Ebül Vefâ el Bağdâdî", *DİA*, cilt 10 (1994), s. 347-348.

10 *Tercüme-i Menâkıb-ı Tâcü'l-ârifin*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2427, Mukaddime.

11 H. J. Kissling, "Schejch Sejjid Vilâyet (1451-1522) und sein angebliche Menâqibnâme", *ZDMG*, CXIII, s. 64.

12 Kissling, aynı yer.

13 Seyyid Velâyet'in aile vakfında üstlendiği bir vazife sebebiyle (1546) adı anılan Mustafa isimli oğlu için bk. İnalçık, "Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı", s. 125.

14 Bu tarikat hakkında bk. H. J. Kissling, "Einiges über den Zejnîje-Orden im Osmanischen Reiche", *Der Islam*, 39, (1964), s. 143-179. Ayrıca bk. *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae, I. Derwischtum*, München 1986, s. 312-348. Bu tarikata dair değerli bir madde için bk. Reşat Öngören, "Zeyniyye", *DİA*, (2013), 44, s. 367-371.

15 Mecdî, s. 352; O. Rescher (Almanca terc.), *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye*, İstanbul 1927, s. 224.

icâzet aldığına dair kayıt, bu mütercim-mürîd'in açık ifadesiyle tezkib olunmaktadır. Verilen bilginin mantıkî sonucuna göre, bu icâzeti Seyyid Velâyet'in ikinci hac seferinde almış olduğu ve mütercimin bu ikinci hac seferi hakkında bilgi verebildiğine göre de mukaddimeyi bu tarihten sonra bitirmiş olduğu meydana çıkmaktadır. Yine, bu sonuca göre, *Şakaik*'in Almanca tercümesinde¹⁶ görülen, Seyyid Velâyet'in bir hac seferinde -ki bunun ikinci hac seferi olması icab etmektedir- yanında bulunan Şeyh Ahmed adlı bir zatın¹⁷, parantez içinde Seyyid Velâyet'in kayınpederi, yani Derviş Ahmed olduğuna dair açıklama ise, Türkçe tercüme ve Arapça aslına tetabuk etmediği gibi, menâkıb mütercimi olan mürîdin verdiği bilgiye de uymadığından, yanlış bir açıklama olması gerekmektedir. Bu tercümenin mukaddemesindeki en önemli bilgi, şüphesiz Derviş Ahmed'in o tarihlerde hâlâ yaşadığını çıkarttığımız kısımdır: “Bu bende-i günahkâr ve perişân-ı rûzgâr, kalîlü'l-amel, kesrî'l-emel bicârîhi inâyet-i ilâhî ve lutf-ı pâdişâhî erîşüb Konstantiniyye şehrinde merhûm ve mağfûr kutbü'l-evliyâ ve tâcü'l-esfiyâ Hazreti Âşık Paşa oğlu Hazreti Şeyh Ahmed Âşıkî -dâmet berekâtuhu enfâsihi'ş-şerifeti- güveğisi Hazreti Seyyid Velâyet...”. Böylece, Derviş Ahmed'in (Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî) ismi yanında yazılan bu duâ, onun bu tercüme sonunda yazılan mukaddemenin kaleme alınış tarihi olan 1493/94 senelerinde hâlâ sağ olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu duâdan Derviş Ahmed'in *nefesi kuvvetli* bir şahsiyet olduğu anlamı da çıkmaktadır¹⁸. Prof. Majer'in *Kindler's Neuen Literatur-Lexikon*'da yayımlanan maddesinde yer alan ve Âşıkpaşazâde'nin ölüm tarihi olarak H. 899'da (baş. 12 Ekim 1493) ber-hayat, ancak 900'de (baş. 2 Ekim 1494) ölmüş olması icap ettiğine, dolayısıyla güvenilir bilgilerden hareketle 1494 senesinin yaklaşık ölüm tarihi olduğuna dair olan beyanında -diğer kaynakları yanında- muhtemelen bu bilginin de payı vardır¹⁹.

Öte yandan İnalçık'ın işaret ettiği “1 Rebiülevvel 891 /7 Mart 1486 tarihli Hacı Bey Mülknâmesi'nin altında “Fahrü'l-meşâyih Ahmed b. Âşık Paşa” kaydından²⁰ ve Fatih imareti vakıflarından günlük 7 akçe almakta olduğu “6 Rebiülahir 897 / 6 Şubat 1492” tarihli bilgidен²¹ kendisinin **seksenli** ve doksanlı senelerde berhayat olduğu tebellür eder. Bu durum, genelde 1484'ten sonra olarak kabul gören ölüm tarihinin çok daha sonraları olduğuna ve -1400 olarak hesaplanan, ancak aşağıda görüleceği üzere tartışmaya açık

16 Rescher, s. 225.

17 Mecdî, s. 353'te Şeyh Ahmed Mahmud; *Şakaik*'in Arapça aslında (*Sakâ'iq an-Nu'maniyya*, Kahire 1310), s. 533'te Şeyh Ahmed.

18 Kissling, “aynı makale”, s. 67.

19 “Vertrauenswürdiges Angaben, nach denen Âşıkpaşazâde 899 H noch gelebt haben muss, aber 900 H bereits verstorben war, lassen heute 1494 als ungefähres Todesjahr begründen...”, *Kindler's Neuen Literatur Lexikon*, Band 19, s. 643.

20 İnalçık, “Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı”, s. 120. Burada verilen 1 RA. 891 tarihinin karşılığı yukarıda düzeltilmiş olduğumuz gibi 7 Mart 1486 olmalıdır. Makalede verilen 12 Ocak 1491 tarihi yanlış hesaplanmıştır. Necdet Öztürk aynı bilgiyi tarih çeviri denetimi yapmadan kullanmıştır. Bk. *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. XXV.

21 İnalçık, “Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı”, s. 125.

olan yeni doğum tarihi de haliyle doğru ise- doksanı aşan yaşlara eriştiğine dair önemli bir kanıt daha ortaya çıkmış olur. İncalcık'ın bildirdiği -aşağıda tekrar değineceğimiz- *anonim bir kronik yazarının Âşıkpaşazâde'yi "çok yaşlı, yüz yaşlarında olan Ahmed Âşıkî adlı bir dervîş"*²² olarak takdim etmesi ve aile şeceresini vererek kimlik tesbitinde de şüpheye yer bırakmaması, kendisinin epey muammer olduğu hususuna açıklık getirir²³. Ancak -kutsal kitaplarda geçen çok uzun seneler muammer olan peygamberleri hatırlatan- bu tür kayıtlardaki ifadeleri sorgulamadan kabul etmek pek de isabetli değildir. Âşıkpaşazâde'nin Şeyh Ede-Balı'nın **120** yaşında öldüğüne dair beyanı²⁴ ve Ede Balı'nın damadı Mahmud Paşa'nın **100** yaşını geçmiş olduğu ve bu yaşlarda kendisinden bazı hadiseleri dinlediğine dair olan²⁵ kayıtları bu durumu gözler önüne serer. İncalcık'ın da Âşıkpaşazâde'yi damadı ve kızı evkafı dâhilinde olarak aile vakfı özelliği taşımakta olan ve bu sebepten zikredilen tarih itibarıyla doğrudan Âşıkpaşazade'ye aidiyeti ikna edici ve pek tutarlı görünmeyen vakıf kayıtlarından²⁶ ve de tarihinde kaydettiği son olaylardan hareketle, 908/1502'de, (dolayısıyla **109** yaşında!) hayata veda etmiş olarak göstermesi²⁷, bu anlamda tahkike muhtaç bir zafiyete işaret eder. Hele *tarihindeki son kayıtlardan*, yani 1502 senesinden yola çıkarak ölüm tarihine yapılan bu işaret tamamen tutarsız ve de metot açısından mahzurludur, zira mevcut nüshalardaki muhteva sorunları, son hadiselerin yer alışındaki ve bunların tarihlerindeki farklılıklar böyle bir varsayımı imkânsız kılmaktadır²⁸.

Dervîş Ahmed'in zamanında pek tanınmadığını ve bu sebepten ötürü devrinin kaynaklarına girmediğini, dolayısıyla ölüm tarihini zabt edenin çıkmadığını söyleyebiliriz. Dervîş Ahmed'in kaç tarihinde ve nerede doğduğu hakkındaki bilgileri de ancak kendi eserinde mevcut ifadelerinden anlamaktayız. Doğum tarihi hakkındaki bilgimiz müellifin²⁹ "*Bu ömür seksen altı olduğunda-Bayezid Han Boğdan'a ağduğunda*" beytinin çözümüne dayanmaktadır³⁰. II. Bayezid'in "Kili" ve "Akkirman" fethi için İstanbul'dan hareketi birçok

22 Bibliothèque Nationale, Supplément Turc, Paris, 1047, 6b-7a'dan naklen İncalcık, "Âşıkpaşazâde Nasil Okunmalı", s. 124.

23 İncalcık maalesef bu alıntıyı özgün ifadesiyle aktarmamaktadır. Ancak bu bilginin kaynağının *Oruç Bey Tarihi* olması icap edeceğine aşağıda değinilecektir.

24 İncalcık, "Âşıkpaşazâde Nasil Okunmalı", s. 132.

25 Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s. 33.

26 Damadı Seyyid Velâyet ve kızı evkafıyla ilgili kayıtlar için bk. İncalcık, "aynı makale", s. 125. Bilgiye aynen kabul eden, Necdet Öztürk, *aynı eser*, s. XXV.

27 "Âşıkpaşazâde tarihindeki son olayların 908/1502'de gerçekleşmesi ve yeni vakıfların aynı yılın Kasım ayında yapılmış olmasını göz önünde tutarak kendisinin 1502'de öldüğünü tahmin edilebilir": İncalcık, "aynı makale", s. 124.

28 Mevcut nüshaların tadadı, tahlili ve muhteva ve bitiş tarihlerindeki değişkenlik için bk. Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s.42-47; Necdet Öztürk, *aynı eser*, s. XXXI-XXXVII.

29 Âli Bey, s. 35; F. Giese, s. 33.

30 Ağmak= çıkmak

eserlerde tespit edildiğine göre³¹ Hicrî 889 (baş. 30 Ocak 1484) olduğundan, doğum tarihi Hicrî 803 (baş. 22 Ağustos 1400) olarak ortaya çıkmaktadır³².

Derviş Ahmed'in kendi kaydından yola çıkılarak belirlenen bu doğum tarihi genelde hemen herkes tarafından kabul edilmiştir³³. Ancak buna karşılık bu tarihin yanlışlığını ileri sürenler de mevcuttur. Âşıkpaşazâde Tarihi'nin iki yayınında görüldüğü gibi, bunlar Râif Yelkenci ve Nihal Atsız Beylerdir³⁴. Bunlara nazaran, "Bu ömür seksen altı olduğunda-Bayezid Han Boğdan'a ağduğunda" beytinin son mısraındaki isim yanlış olmalıdır. Bu mısraın doğru şekli ise, "Muhammed Han Boğdan'a ağduğunda"dır. "Bayezid Han" adı bir yanlış kopya etmeden veya Bayezid Han devrinde yapılan istinsahlarda müstensihin işgüzarlığı ile kasten yazılmış olmalıdır!³⁵ Râif Yelkenci ve Nihal Atsız'ın iddiaları, bu muhayyel yanlışlığa dayandığından, onların bu tezi teyiden yazdıklarına geçmeden evvel, bu iddianın çekirdeğini teşkil eden yukarıdaki "yanlışlığın" olamayacağına dair önemli bir mütalaayı açıklamak yerinde olur.

Bilinen nüshalara istinâden böyle bir yanlışlığın olabileceğini tahmin ve kabul için her şeyden evvel şüpheli bir durum yoktur. Eserin Âlî Bey tarafından yapılan İstanbul basımında, bu mısra mevcut olduğu gibi, F. Giese tarafından elde mevcut 12 nüshayı karşılaştırarak yapılan yayında da bu mısra ve onu tamamlayan şiir yer almaktadır³⁶. Hem de "Bayezid Han" şekli ile! Demek ki, elde mevcut bütün nüshalara nazaran, böyle bir yanlışlık olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Kanaatimizce bu mısra da yer alan padişah adı ileride açıklanacak bazı noktalara cevap bulma gayreti ile değiştirilmek istenmiştir. Her şeye rağmen böyle bir yanlışlığı kabul etmenin en zayıf tarafı, elde mevcut bütün nüshaların, o "Bayezid Han" diye yanlış yazılan nüshadan istinsah edilmiş olması lâzım geleceğini icap ettirmesidir. Aslında,

31 Hammer, *GOR*, II, 288; Hoca Sâdeddin, *Tâcü'l-tevârih*, İstanbul 1280, II, 41. 4 Rebiülahir 889 Cuma; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, 409. 4 Rebiülahir 889 / 10 Mayıs 1484.

32 86 yaş Hicrî olduğundan 889'dan çıkartılmalydı, böylece 803 senesine erişilir. Bunun da Miladî başlangıcı 22 Ağustos 1400'dür. Hicrî senenin Miladî'den (1484) çıkartılması ve doğum tarihi olarak 1397/98 senesinin bulunması her halde doğru değildir! Bk. Necdet Öztürk, *aynı eser*, s. XVIII. Fuat Köprülü'den teyit getirecek olursak: "Doğum yılı olarak -kendî ifadesine nazaran, 889'da 86 yaşında bulunduğuna göre- 803 (1400) yılını kabul etmek lâzımdır", *İA*, I, 707. Bilgi sorgulaması olmayan yaklaşımlar doğum tarihini daha da sıkıntılı ve de tutarsız hale sokulmaktadır: "1393 yılında... Elvan Çelebi köyünde doğmuştur. Franz Babinger gibi bazı araştırmacılar 1400 yılında doğduğunu yazarlarsa da hayatına baktığımızda 1393 yılının, yaşına ve yaşadıklarına daha uygun olduğu görülür. Bu durumda Âşık Paşazâde'nin doğum tarihinin 1393 yılı olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak yazarın 1397 yıllarında doğmuş olması da ihtimal dâhilindedir"! Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s. 31.

33 Âlî Bey, medhal kısmı; M. Fuad Köprülü, "Âşık Paşa-zâde", *İA*, cilt 1, s. 707; Franz Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, s. 35. Kezâ, Abdülkadir Özcan, *DİA*, cilt 4, s. 6. Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 1, sayı 2, 2002, s. 105.

34 Atsız, "Tevârih-i Âl-i Osmân", s. 82; Atsız, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. IV.

35 Atsız, "Tevârih-i Âl-i Osmân", s. 82.

36 Lale Özdemir, doktorasının yazma metninde bu nüshaları tek tek göstermekte (s. 84-86), olmakla beraber kitap halinde basıldığında bunlara yer vermemiştir.

yanlılık iddiası taşıyan mısraın yer aldığı beyit, eserde yer alan bir şiirin ilk beytidir ve bu şiirdeki diğer mısralar ise böyle bir yanlılığın olmadığını açıkça göstermektedir.

“Bu ömür seksen altı olduğunda - Bayazid Han Boğdan'a ağduğunda
Çözildi sancağı kösler çalındı - Gönülüb devlet ilen gittiğünde
Hücûm-ı devleti dutdı cihânı - Durub İstanbul'dan çıktığıında
Yedi hutbe sekiz han Bayazid'e - O Cuma gün gazâyâ gittüğünde
Kalem dutdum menâkıbı ki yazdum - Kulak dut sen Âşıkî dedüğünde”

Görüldüğü gibi şiirin tamamında Bayezid'in adı tekrar geçmekte ve II. Bayezid'in 10 Mayıs 1484 senesinde bir *Cuma* günü Boğdan'a sefer için İstanbul'dan çıktığı ise tarihlerimizde kaydedilmektedir.

Acaba böyle bir yanlılık olması gerektiğine neden ihtiyaç duyulmuştur? Doğum tarihini veren mısra da bir yanlılık aranmasının sebebi, anlaşıldığına göre aşağıdaki bazı noktaların izahına bir mesned bulmak içindir. Meselâ, bu iddia esas alınınca, Dervîş Ahmed'in 803 (1400) senesinde değil, 795 (baş. 17 Kasım 1392) senesinde doğduğu kabul edilmektedir³⁷. Bu değişikliğe göre Dervîş Ahmed 816 (baş. 3 Nisan 1413) tarihinde Geyve'de hastalandığında, 13 değil 20 yaşlarında olacaktır. Böylece, “816 (1413) yılında Geyve'de hastalanması 13 yaşında bir çocuk olması lâzım” gelmeyecek³⁸, “Büyük bir ihtimalle kendisi Mehmed Çelebi'nin ordusunda 13 yaşında bir çocuk olarak değil 20 yaşında bir delikanlı olarak sefere iştirak etmiş olacaktır³⁹. Bundan başka müverrih İstanbul basımının 188. sahifesinde (Âlî Bey), 883 (baş. 4 Nisan 1478) yılında İskenderiye'nin (İşkodra) alınması dolayısı ile “Sultan Mehmed'in cem'i gazâsı İskenderiye'de tamam oldu” diyerek, “Fatih devri savaşlarının” bittiğini açıklamış oluyor. Eğer (müverrih) II. Bayezid devrinde sağ olmuş olsaydı, herhalde böyle bir beyanda bulunmayacaktır, zira Fatih'in seferleri devam etmektedir⁴⁰.

Her ne kadar eldeki bütün nüshalarda mevcut olan “Bayezid Han Boğdan'a ağduğunda” mısraının yanlılığı kabul edilemezse de ileri sürülen bu noktaları açıklamak için böyle bir tasarrufta bulunmaya da lüzum yoktur. Zira Dervîş Ahmed eserinin ilk bilgilerini 13 yaşında okuyor ve 86 yaşında tarihini kaleme almaya başladığı zaman, aradan uzun yıllar (73 sene) geçmiş oluyor. Eserin ilk bilgilerinin 20 yaşında okunduğunu kabul etsek bile, yine aradan 66 sene geçmiş olacaktır. Üstelik biz Dervîş Ahmed'in, Yahşi Fakih'in evinde okuduğunu kabul ettiğimiz, Yıldırım Bayezid devrine kadar gelen olayların böyle bir ilk okuyuşun verdiği bilgiye dayanıp dayanmadığını, sonradan tekrar okuyup okumadığını, bazı notlar alıp almadığını kesin olarak bilmemekteyiz. Kendi eserinde de bu konuyu aydınlatacak yeterli bir işaret yoktur. Fakat dikkate alınması gereken ilgi çekici nokta, Dervîş Ahmed'in Yahşi

37 Atsız, “Tevârih-i Âl-i Osmân”, s. 82.

38 Atsız, “Tevârih-i Âl-i Osmân”, s. 82.

39 Atsız, “Tevârih-i Âl-i Osmân”, s. 82.

40 Atsız, “Tevârih-i Âl-i Osmân”, s. 82.

Fakih'in oğlu olan Tâceddîn İbrahim ile yakın münasebette ve hattâ Tâceddîn İbrahim'in Derviş Ahmed'in müridi olduğudur⁴¹. Bu yakın münasebet bize Derviş Ahmed'in eserinin ilk bilgilerinin bulunduğu çevreden uzak durmadığını göstermektedir.

Mesela, “13 yaşında bir çocuk iken, Mehmed Çelebi ordusunda olduğu için sefere iştirak etmesi uzak bir ihtimal”⁴² mülâhazası ile müverrihin yaşını yirmiye çıkartmak amacıyla mezkûr mısraı yanlış kabul etmeye de lüzum yoktur. Zira Derviş Ahmed 816 (1413) senesinde Geyve'de bulunmaktadır, ama hangi sebepten ötürü ve kiminle geldiği belli değildir. Hele sefere iştirak için gelmiş olabileceği gerçekten “uzak bir ihtimal”dir.

Mesela, müellifin “Sultan Mehmed'in cem'i gazâsı İskenderiye'de tamâm oldu” kaydına istinaden, “eğer Âşıkpaşaoğlu II. Bayezid devrinde sağ olmuş olsaydı herhalde böyle bir beyanda bulunmazdı” tezi için dahi mezkûr mısraı yanlış kabul edilmesine gerek yoktur. Zira her şeyden önce “Sultan Mehmed'in cem'i gazâsı İskenderiyye'de tamâm oldu” kaydındaki “**cem'i**” kelimesi yalnız iki nüshaya istinad eden Âlî Bey yayınında mevcut olup on iki nüshaya istinaden eseri yayınlayan F. Giese basımında mevcut değildir. İleri sürülen iddianın ağırlık merkezi ise, bu kelime olup, onun ise varlığı şüphelidir. “Sultan Mehmed'in gazâsı İskenderiyye'de tamâm oldu” cümlesiyle Âli Bey'in yayınladığı nüshalardaki “Sultan Mehmed'in **cem'i** gazâsı İskenderiyye'de tamâm oldu” cümlesi arasındaki anlam farkı ise büyüktür. Bunun dışında dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da müellifin her padişah devrindeki bütün olayları sırası ile ve noksansız kaydetmiş olduğudur.

İnalcık, makalesinde Âşıkpaşazâde'nin doğum tarihi olarak yukarıda tartışılan H. 795/1392-93 senesini kabul etmekte⁴³, ancak Âşıkpaşazâde'nin açık beyanından hareketle 1400 olarak belirlenen tarihe rağmen bu tercihinin gerekçesine ve Nihal Atsız tarafından yapılan tasarrufa hangi sâik ile riayet ettiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmamakta ve bu tarihi sorgusuz benimsemiş görünmektedir. Aynı davranış diğer yeni yayınlarda da gözlenmektedir⁴⁴.

Bütün bu iddialar yanında Derviş Ahmed'in II. Bayezid devrinde yalnız yaşadığı değil, aynı zamanda eserini de bu padişah devrinde yazmış olduğu, artık anlaşılmiş bulunmaktadır. Nitekim menâkıb tercümesindeki⁴⁵ bilgiler yanında müellifin eserinde⁴⁶ mevcut şu satırlar -ki eserin Derviş Ahmed tarafından yazıldığı Atsız tarafından kabul edilen kısımları

41 Kissling, “Einiges über den Zejnîje-Orden im Osmanischen Reiche”, s. 117.

42 Atsız, “Tevârih-i Âl-i Osmân”, s. 82.

43 “Âşıkpaşazâde, 795/1392-93'te, görünüşe göre, Elvan Çelebi köyünde doğdu”, bk. İnalcık, “Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı”, s. 122.

44 Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s. 31; Necdet Öztürk, *aynı eser*, s. XVIII.

45 Krş. Dipnot 2.

46 Âlî Bey, s. 60; F. Giese, s. 154; Richard Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte*, Wien-Köln 1959, s. 227; Atsız, “Tevârih-i Âl-i Osmân”, s. 208; Atsız, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 181.

arasındadır.⁴⁷ Dervîş Ahmed'in II. Bayezid devrini idrak ettiğini "... ve Kızıl Ahmed'e Rum Eli'nde tımar verdi, eyü ocak verdi. Hünkâr Kastamoni'yi kendi kullarına verdi, Kızıl Ahmed de hünkârdan destur diledi. Eyitdi: Varayım, Bolu'dan evüm getüreyim, dedi. Hünkâr gelince, Rum Eli'ne bile geçeyüm, dedi. Kızıl Ahmed'e destur verdiler. Bolu'ya geldi. Heman gün gecesiyle kaldı. Dünle Karaman yolın ele alub gitti, sürdi. Karaman'a vardı. Karamanoğlu âna harçlık verdi. Uzun Hasan'a gitdi, anun yanında nice zaman durdu. "Tâ devri Sultan Bayezid gelince". Kızıl Ahmed'in "tâ Sultan Bayezid devri gelinceye kadar" ne yaptığını tesbit edebildiğine göre, Dervîş Ahmed'in II. Bayezid devrini idrak etmiş olması gerekmektedir.

Doğduğu yer hakkında diyebileceğimiz ise ancak bir tahminden ibarettir. Bu da müellifin kendi ifadesinden çıkarılmaktadır. Âşıkpaşa ailesinin yerleşmiş olduğu eski Tanun köyü, müverrihin büyük babası Süleyman'ın erkek kardeşi olan Elvan Çelebi'ye temlik olarak verildikten ve buraya aile fertlerinin yerleşmesinden sonra Elvan (Çelebi) Köyü (Amasya sancağının Mecidözü kazasına bağlı)⁴⁸ adını aldığına ve burada bir de tekve tesis edildiğine nazaran⁴⁹, Dervîş Ahmed'in burada dünyaya gelmiş olabileceğini kabul edebiliriz. Müellif de bu köyden "bizim Elvan Çelebi" diye bahsetmektedir⁵⁰.

Hayatı hakkında yine tarihindeki ifadelerden anlaşılanlar ise çok az ve yetersiz bilgilerdir. Bunlara göre, müverrih 816 (baş. 3 Nisan 1413) yılında Geyve'de hastalanmış ve Orhan Gazi'nin imamı olan İlyas Fakih'in oğlu Yahşi Fakih'in evinde kalmıştır⁵¹. Bu evde Yıldırım Bayezid devrine gelinceye kadarki hadiseleri anlatan ve eserinin ilk kaynağı olacak olan bilgileri yazılı olarak bulmuştur. Çelebi Sultan Mehmed'in kardeşi Musa ile mücadele için Rumeli'ne geçtiği sırada 13 yaşında bulunan müverrihin, kiminle ve ne sebeple Geyve'de bulunduğunu bilmemekteyiz.

825 (baş. 26 Aralık 1421) tarihinde Dervîş Ahmed'in Elvan Çelebi tekyesinde olduğu anlaşılmaktadır⁵². O sırada II. Murad maksatlı olarak "Düzmece" lakabıyla anılan Yıldırım Bayezid'in oğlu Şehzade Mustafa ile mücadele etmekte idi. Bu mücadelenin kazanılmasında büyük yardımı dokunan ve Rumeli beyleri üzerinde büyük nüfuzu bulunan Mihaloğlu Mehmed Bey avf ile Tokat'tan ordugâha çağrılır. Mihaloğlu Mehmed Bey, Amasya civarında Mecidözü kazasından iki saatlik mesafede bulunan Elvan Köyü ve tekyesine uğrar. Ordugâha müteveccihen bu köyü terk ettiğinde Dervîş Ahmed de onunla beraberdir⁵³.

47 Atsız, "Tevârih-i Âl-i Osmân", s. 82.

48 Köprülü, *İA*, I, 707; Abdülkadir Özcan, *DİA*, 4, s. 6.

49 Köprülü, *İA*, I, 707.

50 Âlî Bey, s. 97; Giese, s. 86.

51 Âlî Bey, s. 84; Giese, s. 75.

52 Âlî Bey, s. 97; Giese, s. 86.

53 Âlî Bey, s. 97; Giese, s. 86.

840 (baş. 16 Temmuz 1436) senesinde Derviş Ahmed'in hacca gittiğini öğrenmekteyiz⁵⁴. Bu kendisinin ilk hac ziyaretidir. Mısır'da ve Mekke'de bazı şeyhler ile görüştüğü bilinmektedir⁵⁵.

841 (baş. 5 Temmuz 1437)'de hacdan, ümeradan İshak Bey ile beraber dönmüştür⁵⁶. Aynı sene içinde yine İshak Bey ile Üsküp'e gitmiş, İshak Bey'in yaptığı akınlara iştirak etmiş, İshak Bey oğulları Paşa Bey ve Kılıç Doğan ile birlikte kendi ifadesiyle "haramiliğe" çıkmıştır⁵⁷. Yine İshak Bey'in maiyetinde iken vuku bulan bir savaşta düşman "kırdığı" ve beş tane esir aldığını, bu esirleri Üsküp'e getirerek 900 akçaya sattığını eserinde anlatmaktadır.

842 (baş. 24 Haziran 1438) senesinde II. Murad'ın Belgrad seferinde bulunmuştur⁵⁸. Yapılan akınlara iştirak etmiş olduğunu ve 100 akçaya altı-yedi yaşlarında bir çocuk satın aldığını, ayrıca akınlardan yedi kul ve bir cariyeyi kendi hissesi olarak kazandığını bildirmektedir. Bu sefer esnasında Padişahın kendisine esir vermesi üzerine, "Devletlü Sultanım, bu esirleri götürmeye at gerektir ve bu yolda akça gerek" dediğini ve padişahın kendisine 5.000 akça ve iki at verdiğini, yine kendi satırları arasında bulmaktayız⁵⁹.

Derviş Ahmed'in 842-852 (1438-48) yılları arasında ne yaptığı ve nerede bulunduğu hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Ancak 852 (baş. 7 Mart 1448) tarihinden evvel Konya'da Şeyh Sadreddîn Konevî zaviyesinde bulunduğunu ve bu sıralarda bu zâviyenin şeyhi olduğunu anladığımız Abdüllâtif Makdisî'nin müridi olduğunu eserin kendisinden çıkartabilmekteyiz⁶⁰. Derviş Ahmed bu tekyede bir Zeyniyye şeyhi ve bu tarikatın Anadolu'da müessisi olduğunu bildiğimiz Abdüllâtif'in, Şii ve Râfîzî Şeyh Cüneyd ile yaptığı dinî münakaşada hazır bulunmuş ve eserinde bu olaydan kısa da olsa bahsetmiştir. Derviş Ahmed'in bu konuda yazdığına göre: Şeyh Cüneyd Abdüllâtif'e "ataya ashâb mı evlâdır yoksa evlâd mı evlâdır" diye sorar. Abdüllâtif verdiği cevapta, "ashâb hakkında kelâm-ı kadîmde muhâcirin ve'l-ensâr" dendiğini ve "mezâhib-i Erbaa'nın dahi ashâbdan alındığını evlâddan alınmadığını" ifadeyle bunları âyetler ile teyid eder. Bunun üzerine Şeyh Cüneyd, Abdüllâtif'e hitâben, "ol âyetler ashâb hakkında nâzil olduğunda sen orada mıydın?" diye

54 Âlî Bey, s. 125; Giese, s. 113. Hicrî 840 senesinin hac ayı olan Zilhicce, 6 Haziran 1437'de başladığından Âşıkpaşazâde'nin Mekke ziyaretinin 1437 içinde vâki olması gerekmektedir. Dönüşünün de en az 3-4 ay sürecek uzun bir yol katedilmesi zaruretinden ötürü 1437 senesinin sonlarına doğru olması gerektiği açıktır.

55 Derviş Ahmed'in hac vesilesi ile Mısır'a uğrayıp orada Seyyid Vefâ'dan "ahz ü tarikat" ettiği (Hüseyn Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, İstanbul 1281, s. 154) hakkındaki kayıt ve Şakaik'te Seyyid Velâyet'in 880 (baş. 7 Mayıs 1475) senesinde ilk hac seferinde yine Mısır'da Şeyh Seyyid Vefâ ibn Seyyid Ebu Bekir ile "musahabet" ettiğine dair kaydı (Mecdî, s. 352; O. Rescher, s. 224) ayrıca açıklanmaya muhtaçtır. *Hadikatü'l-Cevâmî*'de, Âşıkpaşazâde hakkında verilen bazı bilgilerin -mesela ölüm tarihi- yanlış olduğu düşünülecek olursa, bu konuda dahi bir karıştırmamanın ihtimali mevcut olabilir.

56 Âlî Bey, s. 126-127; Giese, s. 114.

57 Âlî Bey, s. 126-127; Giese, s. 114.

58 Âlî Bey, s. 125; Giese, s. 113.

59 Âlî Bey, s. 126-127; Giese, s. 114.

60 Âlî Bey, s. 265; Giese'de mevcut değil.

sorunca münakaşa büyümüş ve Abdüllâtîf Cüneyd'e "sen bu i'tikad ile kâfirün oldun ve bu i'tikad ile sana uyanlar dahi kâfir olur" diye karşılık vermiştir. Bu münakaşada hazır bulunan Hoca Hayreddîn⁶¹ Şeyh Cüneyd'in koluna girer ve odasına alır. Bu arada "Fakîr dahi Şeyh Abdüllâtîf'in koluna girüb odadan aldım, gittim" kaydına nazaran, Dervîş Ahmed de Şeyh Abdüllâtîf'i oradan uzaklaştırmıştır. Bu durumda Dervîş Ahmed'in Konya'da, Sadreddîn Konevî zaviyesinde hacca gitmeden evvel (840/1436) bulunduğu dair Âlî Bey'in eserin medhalindeki iddiasının yanlış olması gerekmektedir. Söz konusu iddia Âşıkpaşa hakkında yazanlar tarafından aynen tekrarlanmakta ve sorgulanmamaktadır⁶². Dervîş Ahmed, eserinde⁶³ Konya'da mezkûr zaviyede bulunduğu sırada, bu zaviyenin şeyhi Abdüllâtîf Makdisî'nin Şeyh Cüneyd ile olan malum münakaşasını görgü şahidi olarak nakletmektedir. Bu münakaşanın ne zaman vuku bulduğuna dair kesin bir tarih söylenmemiş ise de bunun her şeyden evvel, Şeyh Cüneyd'in babasının ölümünden sonra Anadolu'ya geçtiği bilindiğine göre⁶⁴ ve babası İbrahim'in ölüm tarihi 851 (baş. 19 Mart 1447) olduğuna nazaran, Hicri 840 (baş. 16 Temmuz 1436) tarihinde hacca giden Dervîş Ahmed'in, Konya'daki bu münakaşada hac seferinden çok daha sonra hazır bulunmuş olduğu meydana çıkmaktadır. Bu münakaşanın Hicri 851'den sonra ne zaman olduğuna dair verilecek en yakın tarih, Şeyh Abdüllâtîf'in Konya'dan Bursa'ya en son geldiği Şa'ban 852 (baş. 30 Eylül 1448)⁶⁵ tarihinden az evvel olduğudur. Abdüllâtîf Makdisî'nin (ö. 856/1452) Şam'dan Konya'ya ilk gelişi Zilkade 815 (baş. 2 Şubat 1413) tarihindedir⁶⁶. Şakaik'te verilen bilgiye göre, Abdüllâtîf Konya'da bir müddet kalmakta⁶⁷ ve Celâleddîn Rûmî, Şemseddîn Tebrizî ve Sadreddîn Konevî'nin mezarlarını ziyaret ederek Konya'yı terk ve Bursa'ya muvasalat etmektedir. Bu, Abdüllâtîf'in Konya'ya ve Bursa'ya ilk varışıdır. Abdüllâtîf, Bursa'da meşhur ulema Mollâ Şemseddîn Mehmed b. Hamza çevresinde hüsnü kabul bulan bir şahıs olmuş ve orada uzun bir müddet, hiç olmazsa, bu zikredilen zâtin ölüm tarihi olan 833 (baş. 30 Eylül 1429) yılına kadar kalmış olmalıdır⁶⁸. Muhtemelen Abdüllâtîf Konya'ya birçok defalar gelmiştir. Konya'da en son bulunduğu ve bu şehri en son terk ettiğine dair bildiğimiz tarih ise, daha önce verilen Şa'ban 852 / Ekim 1448 tarihidir. Böylece bu tarihten evvel Konya'da bulunmaktaydı. Münakaşanın baş aktörü olan Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya gelişi ise, belirtildiği gibi, babasının ölümünden (851/1447) sonradır. Cüneyd'in amcası "ilm ve fazlı" ile tanınan Ca'fer, kardeşi İbrahim'in yerine şeyh olunca, Şîî ve Rafizî fikirleri olan Cüneyd onunla geçinemez ve Azerbaycan, Doğu Anadolu yolu

61 Bu zât II. Mehmed'in hocalığında da bulunmuştur, Mecdî, s. 19.

62 Bk. Necdet Öztürk, s. XXI.

63 Âlî Bey, s. 265.

64 Âlî Bey, s. 265; Mükrimin H. Yınanç, "Cüneyd", *İA* (1978), 3, s. 242; Walter Hinz, *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert*, s. 25 vd. Tahsin Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", *DİA* (1993), 8, s. 123-124.

65 İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfan*, Bursa 1302, s. 96.

66 Mecdî, *Şakaik*, s. 87; Rescher, s. 35.

67 Hocazâde Hilmi'ye göre 1 sene, bk. *Ziyâret-i Evliyâ, İstanbul 1325*, s. 7.

68 Krş. Kissling, Einiges über den Zejnîje-Orden im Osmanischen Reiche, s. 161-162.

ile Konya'ya gelir. Burada Derviş Ahmed'in bize ilettiği münakaşa cereyan eder⁶⁹. Derviş Ahmed'in 17-20 Ekim 1448 tarihinde vuku bulan II. Kosova savaşına iştirak ettiğine⁷⁰ ve Abdüllâtîf'in Bursa'ya Şa'ban 852 / Ekim 1448'de vâsıl olduğuna göre -Bursalı Belîğ'in, "852 tarihinde Mahrûse-i Bursa'ya tahrîk-i semend-i nehât edüb" kaydına nazaran bu muvasalatın acele olduğu anlaşılmalıdır-, yapılacak bu büyük savaşın duyuluşu, hazırlığı ve yolu için gerekli zaman olarak birkaç ay hesaplanır ve Abdüllâtîf'in Bursa'ya vardığı Ekim 1448 tarihinden geriye gidilecek olunursa, Şeyh Cüneyd ile olan bu münakaşanın -yaz aylarına müsâdif- yaklaşık tarihini kestirmiş olabiliriz. Mükrimin H. Yınanç, bu münakaşa için "Âşıkpaşazâde, maalesef gün, ay ve hattâ senesini bildirmemektedir" demektedir⁷¹. Vardığımız bu sonuca göre toplantının gününü değilse de yaklaşık dahi olsa ayını ve de senesini söyleyebilmekteyiz.

Derviş Ahmed'in Konya'daki bu zaviyede 852 (baş. 7 Mart 1448) senesinden önce uzun zaman kalmış olabileceği düşünülebilir. Bu hadiseden az sonra ve aynı yıl içinde II. Kosova Savaşı'na (Ekim 1448) iştirak etmiş olduğu yine kendi eserinden anlaşılmalıdır⁷². Bu savaşta bir "kâfir" öldürmüş ve padişah kendisine bir at ihsan etmiştir.

861 (baş. 29 Kasım 1456) tarihinde II. Mehmed'in oğulları Mustafa ve Bayezid için Edirne'de yaptırmış olduğu sünnet düğününde davetliler arasında bulunmuştur⁷³. Eserinde bu düğün hakkında oldukça teferruatlı bilgi vermekte ve çok şeker aldığını, hatta bir "futa" doldurup hizmetkârına verdiğini kaydetmektedir. Derviş Ahmed yine aynı yılda⁷⁴ "Ballubadra" seferi münasebetiyle, hem de ihsan umarak "Üsküp"e gittiğini söylemektedir⁷⁵.

Özellikle dervişler için çok helecan verici bir gelişme olan İstanbul muhasaraları ve nihayet vâki olan fethi zengin ganimet beklentilerini tatmin edecek boyutlar arz etmekteydi. II. Murad zamanındaki muhasarada (1422) Bursa'dan Şeyh Buhârî'nin (Emir Sultan) 500 dervişleriyle şehrin muhasarasına iştirak ettiği, herkesin kendi ganimet hedefi dâhilinde "dervişlerinde hayallerini rahibelerin süslediğine" dair Zinkeisen'deki⁷⁶ ilginç kayıtlar muvacehesinde Âşıkpaşazâde'nin da bu fırsatı kaçırmadığını söylemek durumundayız.

69 Âlî Bey, s. 265.

70 Âlî Bey, s. 134; Giese, s. 125.

71 M. H. Yınanç, *İA*, 3, s. 243.

72 Âlî Bey, s. 135; Giese, s. 125.

73 Âlî Bey, s. 149; Giese, s. 140.

74 Âlî Bey, s. 151; Giese, s. 143.

75 Krş. Atsız, "Tevârîh-i Âl-i Osmân", s. 80; Atsız, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, III; Âlî Bey, s. 151; Giese, s. 143; Kreutel, s. 129. "İhsan dahi ziyâdesiyle yetişti" cümlesi, yalnız Giese basımında mevcut olup, Âlî Bey basımında yoktur. Atsız yayınlarında ise bâriz bir tenâkuz göze çarpmaktadır.

76 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Geschichte des osmanischen Reiches in Europa)* I. Çev. Nilüfer Epeçeli, çev. kontrol Kemal Beydilli, İstanbul 2011, I, 396.

Dervîş Ahmed'in fetihten sonra (1453) İstanbul'da yerleştiğini söyleyebiliriz. Burada önce geniş bir ganîmet evi sahibi olmuş, daha sonra buna iki ev daha katmıştır. Zira burada, Haydar Mahallesindeki evinin yanında ceddî Âşık Paşa adına bir de camii yaptırdığını bilmekteyiz⁷⁷.

Aile Fertleri ve Ölüm Tarihi

Âşıkpaşazâde'nin Hicrî 874 (baş. 11 Temmuz 1469) tarihinde kızı Râbia Hatun'u müridi olan Seyyid Velâyet ile evlendirdiğini bilmekteyiz⁷⁸. Müverrihin 889'da (baş. 30 Ocak 1484) eserini yazmaya başladığı sıralarda İstanbul'da bulunduğunu da yine kendi ifadesinden anlamaktayız⁷⁹. Hayatta olduğuna dair verebileceğimiz en son tarih ise, -yukarıda da değindiğimiz üzere- *Menâkıb-ı Tâcü'l-Ârifin* mütercimi ve Şeyh Seyyid Velâyet'in müridi olan zâtın kaydından hareketle 899 (baş. 12 Ekim 1493) senesidir. Bu bilgiye istinaden Dervîş Ahmed'in bu tarihten sonra ölmüş olması gerekeceğini kabul etmek zorundayız.⁸⁰

Âşıkpaşazâde'nin çocukları arasında Seyyid Velâyet ile evlendirdiği kızı Râbia ve dervîş İlyâs isimli bir de oğlu olduğu bilinmektedir. Hanımlarına, bunların sayı ve isimlerine ve de ne zaman evlendiğine dair herhangi bir bilgimiz yoktur. "Fetihten sonra İstanbul'a yerleşmiş, burada evlenmiş ve Râbia adında bir kızı olmuştur" beyanı herhalde yetersiz bir bilgilendirmedir⁸¹. İstanbul Atatürk Kitaplığında mahfuz bir *În'âmât Defteri* bize aile fertleri

77 H. Ayvasarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, s. 153. Fâtih külliyesi Haliç arasında yer alan bu câmi için bk. Semavi Eyice, "Âşık Paşa Camii", *DİA*, 4, s. 3-5.

78 Mecdî, Şakaik, s. 352; Rescher, s. 224.

79 Âlî Bey, s. 1.

80 Dervîş Ahmed'in ölüm tarihi hakkında Atsız yayınlarında verilen 22 Muharrem 886 / 23 Mart 1481 tarihi yanlış olup, Dervîş Ahmed'e ait değildir. Dervîş Ahmed'in 1493 yılında hâlâ sağ olduğuna işaret edilmiş bulunmaktadır (krş. Dipnot 14). Atsız yayınlarında Dervîş Ahmed'in ölüm tarihi olarak verilen 22 Muharrem 886 / 23 Mart 1481 tarihi, Dervîş Ahmed'in damadı Seyyid Velâyet'in babası Seyyid Ahmed'e aittir (Mecdî, Şakaik, s. 352; Rescher, s. 224). Seyyid Ahmed'in bu ölüm tarihi, *Hadikatü'l-Cevâmî*'de yanlış olarak Dervîş Ahmed'in ölüm tarihi gibi gösterilmiş (*Hadikatü'l-Cevâmî*, s. 153) olup, verilen bir tarih mısraı ile bu yanlışlık daha da ağırlaştırılmıştır. Zira *Hadikatü'l-Cevâmî*'deki bu tarih mısraı ile Dervîş Ahmed'in "*Tekye Şinâs*" tarihinde öldüğü kayıtlıdır ki, "*Tekye Şinâs*" ebced hesabı ile H. 846 (baş. 2 Haziran 1442) senesini vermektedir. İstanbul'un fethi 857 (1453) tarihinde olduğuna göre verilen bu tarihte bu zâtın İstanbul'da ölmesi ve camisi haziresine gömülmüş olması mümkün olmayacağından tamamen yanlıştır (Âlî Bey, medhal kısmı; F. Babinger, "Wann starb Âşyqpaşazâde", *MOG*, II, s. 316-317). *Hadikatü'l-Cevâmî*'nin kaynaklarında bu tarih doğru olarak bulunmaktadır (Mecdî, Şakaik, s. 353; Rescher, s. 224 ve Yazma *Hadikatü'l-Cevâmî*'lerden naklen Âlî Bey, medhal kısmı). Bu tarih sözünün asıl şekli "*Nûkte Şinâs*" olup, ebced hesabı ile 886 (baş. 11 Mart 1481) tarihine eşittir. Ve bu tarih kaynaklarda açık olarak görüldüğü üzere, Dervîş Ahmed'e ait olmayıp, damadının babası Seyyid Ahmed'in ölüm tarihidir (Âlî Bey, Medhal Kısımı; *Tercüme-i Tâcü'l-Ârifin*, Esad Efendi Kütüphanesi, No: 2427, s. 15. "Hazret-i Seyyid Velâyet'in babası Hazret-i Seyyid Ahmed, Hicretin 841'inde (baş. 5 Temmuz 1437) Rûm'a geldi ve 886 Muharrem'inin 22. Cuma günü (23 Mart 1481) ahirete intikal eyledi". Mecdî, Şakaik, s. 353; F. Babinger, "aynı yer"). N. Atsız, 22 Muharrem 886 tarihinin Dervîş Ahmed'in ölüm tarihi olmayıp, damadının babası Seyyid Ahmed'in ölüm tarihi olduğunu yazdığı halde (Atsız, "*Tevârih-i Âl-i Osmân*", s. 82) eserini her iki yayınında da bu yanlış tarih Dervîş Ahmed'in ölüm tarihi olarak verilmektedir (Atsız, "*Tevârih-i Âl-i Osmân*", s. 80; *Âşıkpaşazâde Tarihi*, s. 7).

81 Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s. 37

hakkında yeni bilgiler verir⁸². Buna göre Derviş İlyâs⁸³ ve Seyyid Velâyet⁸⁴ ile evli Râbia dışında Âşıkpaşazâde'nin Emîr ve Sâbit isimli iki damadı⁸⁵, dolayısıyla isimleri verilmeyen iki kızı daha vardır⁸⁶. Doğum sıraları Derviş İlyâs, iki damad, dolayısıyla iki “Duhter” ve Râbia. Böylece Râbia isminin verilmesi anlaşılır bir hal alıyor. Ailenin “dördüncü” ferdi! *În'âmât Defteri*'nde adı geçen “Bâli Çelebi bin Âşık Paşa” kaydındaki⁸⁷ Bâli Çelebi de Âşıkpaşazâde'nin oğlu olmalıdır⁸⁸.

Sinni doksanı mütecâviz yüze mütenâhiz: Çok önemli bir belge Âşıkpaşazâde'nin yukarıda zikrettiğimiz 1493 tarihinden sonra da ber-hayat olduğunu gözler önüne serer. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 0967/52'de bulunan bu belge, Âşıkpaşazâde'nin 1493 tarihinde yaptığı Hac ziyareti dönüşünde kendi hattıyla takdim ettiği ve de imzasını taşıyan bir arzıdır⁸⁹. Bu kendisinin ikinci (ilki yukarıda değinildiği üzere 1436) Mekke ziyareti olup, bu seferkinin sevabını II. Bayezid'e bağışlamıştır!

Hüve

“Devletlü Sultanıma şöyle malûm oluna kim, Sekiz yüz doksan sekizinci yıl tarihinde Zilhicce ayı kim eşhür-i haccdur, fakir ol makamlarda bulundum ve ol ferâyiz-i İlahi ve sünen-i Nebevî kim hac için olmuştur, alâ kadri takati elden geldükce edâ olundu ve ba'dehû hazret-i Resullah'ın -sallallahu aleyhi ve sellem- mübârek ravzasına geldim ve ziyâret tamam olduğundan sonra eyittüm, yâ Resûllullah ve yâ Habîbellah ve yâ Şefî'a'l-müznibîn, sen tanık ol kim bu fakir edâ etdiğüm haccın sevâbını Sultan Bayezid'e hibe ettim kim ol bin Sultân Mehmed Han'dır, azze nasruhu Âl-i Osmân'dandır ve el'ân şimdi dahi ol ikrâr üzerindeim. Allah kabul eyleye ve ümidür ki sultânım da kabûl buyuralar ta cânibeyn icâb oluna. Vallahu a'lem bi's-sevâb.

El fakir Derviş Ahmed Âşıkî”

82 *Atatürk Kitaplığı, MC.O.071 numaralı 909-933/1503-1527 tarihli İn'âmât Defteri. Transkripsiyon-Değerlendirme*. Haz. İlhan Gök, İstanbul 2014. Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Bu önemli kaynağa dikkatimi çeken değerli meslekdaşım Feridun Emecen'e teşekkür ederim.

83 “Derviş İlyâs, veled-i Âşıkpaşa”, *În'âmât Defteri*, s. 38/80, 4 Ramazan 909 (20 Şubat 1504); s. 857, 29 Rebiülevvel 915 (17 Temmuz 1509).

84 “Seyyid Velâyet, damâd-ı veled-i Âşıkpaşa”, *În'âmât Defteri*, s. 312/775, 10 Ramazan 914 (2 Ocak 1509). s. 362/936, 1 Şevval 916 (1 Ocak 1511). Mükerrer kayıtları var.

85 “Emîr ve Sâbit, damâd-ı veled-i Âşıkpaşa”, *În'âmât Defteri*, s. 362/936, 1 Şevval 916 (1 Ocak 1511).

86 “Duhter-i veled-i Âşıkpaşa”, *În'âmât Defteri*, s. 304/753, 25 Receb 914 (19 Kasım 1508); s. 238/1161, 19 Safer 917 ve s. 461, 19 Muharrem 917 (18 Nisan 1511).

87 Bk. *În'âmât Defteri*, s. 367/951, Zilkade 915 (Şubat 1510).

88 “Veled-i...” tanımlaması yapılmamış olması tereddüt hali yaratmamalıdır. Mesela “Derviş İlyâs bin Âşıkpaşa” kaydı bu gibi muhtasar tasarrufların yapıldığını göstermektedir. Yalnızca “Âşıkpaşa” denilmiş olmakla mukayyed hali de tereddüde mahal vermemelidir, zira (kızı Râbia'nın eşi olduğunu bildiğimiz) “damadı Seyyid Velâyet” tanımlamasıyla yapılan kayıtlarda kimin kastedildiği açıktır ve herhalde iki yüz sene kadar önce, 1332'de ölen bizzat Âşıkpaşa'nın kendisinin kastedilmemesinde olduğu aşikârdır!

89 Bu önemli belgeyi kullanmama müsaade eden değerli meslekdaşım Doç. Dr. Fikret Yılmaz'a teşekkür ederim.

Belgenin tarihlendirilmesi için önemli kayıt haccın yapıldığı senenin zikredilmiş olmasıdır: Zilhicce 898. Bu ay 14 Eylül 1493'te başlamaktadır. Üç-beş ay önce yola çıkması iktiza eden Âşıkpaşazâde'nin, Kasım sonlarına doğru geri dönüşü geçtiğini varsayabiliriz. Ancak İstanbul'a varması da en az gidişi kadar uzun sürmüş olmalıdır ve o zamanın şartları doğrultusunda Mekke'den İstanbul'a gelişin en az 3-4 ay alması icap etmektedir. Kendisinin ileri yaşlarda olmasına ve *"alâ kadri takatî elden geldükce edâ"* beyanına dayanarak bu yolculuğun biraz daha ağır seyrettiğini düşünebiliriz. Bu durumda mektubun yazılış tarihinin 1494 senesinin bahar aylarına sarkmakta olduğu açıktır.

Yukarıda belirttiğimiz üzere H. İnalıcık vakıf kayıtlarından ve son yazdıklarının tarihinden hareketle ölüm tarihini H. 908/1502, dolayısıyla doğum tarihini de 795/1392-93 olarak geriye çektiğinden **109** yaşında öldüğü iddiasındadır, ancak bu gerçekçi bir yaklaşım olamaz⁹⁰. Nitekim Necdet Öztürk, "1502 Ekiminden biraz önce ölmüş olduğunu kuvvetli bir ihtimal olarak görür", ancak yine de bazı tereddütleri vardır. Sorgulaması, "1491'den sonra ve büyük bir ihtimalle 1502 Ekiminden önce öldüğüdür" beyanıyla sonuçlanır⁹¹. Cem Sultanın cenazesinin getirilişi ve defni tarihiyle sona eren Kemal Yavuz ve Yekta Saraç metni ise bu hadisenin tarihini de vermektedir: *"Hicretin dokuz yüz dördünde vâki oldu"*⁹². H. 904 senesi başlangıcı 19 Ağustos 1498 olup nüshalar arası farklılıklar ve yapılan ilaveler sebebiyle ölüm tarihini küçültmek ve yükseltmek mümkündür. 1498 senesi itibarıyla Âşıkpaşazâde **105** yaşındadır! İnalıcık'ın, *"kendisi de bir derviş olan Âşıkpaşazâde, 908/1502'de Şah İsmail'in Tebriz'i zabtedip Osmanlılar için bir tehdid haline geldiği sırada, Erdebil süfilerinin kökeni ile ilgili bir bölüm (bâb) ekledi"*⁹³, kaydı nüshalar arasındaki muhteva farklılıkları sebebiyle makul ve bağlayıcı bir beyan olarak değerlendirilemez. Ama nihayet ölüm senesi olarak kabul edilen bir tarihte yapılmış son kayıtları olmasından ötürü memnurluk yaratmaktadır. Ancak bu mantık ile yola çıkarsak, koyu bir sûfi ve Zeyniyye tarikatına mensup bir şeyh ve Abdüllâtîf Makdisî'nin müridi olan Derviş Ahmed Âşıkî'nin 1514 Çaldıran zaferi, Şah İsmail'in berbat olduğu, karısı Taçlu Hatun'un ele geçirildiği havadislerini duyup da mezarından kalkıp bir şeyler yazmaması mümkün mü? Belki ileride ortaya çıkacak bir nüshadaki böyle bir kayıtla hayatını daha da uzatmak imkân dâhiline girecektir. Hülasa bu şartlar dâhilinde "İnalıcık Nasıl Okunur" sorusuna verebileceğimiz cevap "ihtiyat ile" olacaktır!

"Eserin son versiyonunu 1502 Ekim'inde bitirdiği" bildirilen⁹⁴ Oruç Bey, kaynaklarından söz ederken Âşıkpaşazâde'yi öne çıkartır ve yazdıklarının anlatıcısının İstanbul'da yaşamakta olan tarihçimiz olduğuna işaret eder: *"...Şehr-i Kostantin'de bir aziz vardi. Derviş Ahmed Âşıkî derlerdi. Cihân-dîde, sâl-hürde yüz yaşında pîr idi. Sultan Bayezid devrine ermişdi.*

90 İnalıcık, "Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı", s. 120, 122. Necdet Öztürk, *aynı eser*, s. XXV.

91 Necdet Öztürk, *aynı eser*, s. XXVI-XXVII. Ayrıca bk. s. XIX.

92 Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s. 586.

93 İnalıcık, "Âşıkpaşazâde Nasıl Okunmalı", s. 127, n. 25.

94 Kemal Yavuz-Yekta Saraç, *aynı eser*, s. 586.

Baba İlyâs ve Muhlîs Paşa ve Âşıkpaşa ve Elvân Çelebi neslinden ve muhiblerinden idi. Ol dahi rivâyet etmiştir bu menâkıbları... ”⁹⁵. Buradaki kayıttan hareketle Âşıkpaşazâde'nin 1502 tarihinde hayatta olduğunu ileri sürmek anlatımdaki fiillerin zamanlarına dikkat etmemek demektir. Yazılımda koyu harflerle gösterildiği üzere bu anlatım geçmiş zaman ile yapılmaktadır ve İstanbul'da bir zamanlar böyle birisi vardı, vurgusu söz konusudur, dolayısıyla bunların söylendiği 1502 tarihinde kendisinin hayatta olduğu iddiasında bulunmak ve bunu böyle anlamak mümkün değildir⁹⁶.

Âşıkpaşazâde'nin kendi hatt-ı destiyle kaleme alıp nihayetinde imza niyetine açıkça kimliğini de kaydettiği yukarıda takdim edilen Hac belgesi 1494 senesine tarihlenmiş olup, bu olayın Âşıkpaşazâde'nin geç tarihli nüshaları dâhil hiçbir metninde yer almamakta olması önemlidir. Gençlik yıllarındaki gazalarında ele geçirdiklerini, kendisine ihsan edilenleri ayrıntısıyla yazmakta olan müverrihimiz, bu konuda herhangi bir kayıt düşmemiş, II. Bayezid'e takdim ettiği bu belge akabinde ne gibi ihsanlara nail olduğunu ifade etmemiştir. Bu durumda hayatta olmasıyla ilgili son sıhhatli kayıt olarak bunu ve dolayısıyla 1494 senesini kabul etmek durumundayız. Ölüm tarihiyle ilgili “1484'ten sonra” aşaması yerini “1494'ten sonra” tespitine bırakmıştır. Hülâsa, daha kesin ve tartışmasız ölüm tarihi bilgisi ortaya çıkana kadar meseleyi eskilerin deyişine bağlamak daha uygundur: “*doksanı geçmiş, yüze merdiven dayamış*”!

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Afyoncu, Erhan, “Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 1, sayı 2, 2002, s. 101-172

Âşık Paşa, *Garib-nâme*, I (1-2)-II (1-2), haz. Kemal Yavuz, İstanbul 2000.

Âşık Paşazade, *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, sad. N. Atsız, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul 1970.

Âşık Paşazade, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013.

Âşık Paşazade, *Âşıkpaşazâde Tarihi (Tevârih-i Âl-i Osman)*, nşr. Âlî Bey İstanbul 1332, Matbaa-i Âmire.

Âşık Paşazade, *Die Altosmanische Chronikdes Asyqpasazâde*, nşr. F. Giese, Leipzig 1929.

95 Necdet Öztürk, *aynı eser*, s. XXV ve XIX.

96 Nüshalardaki 908 (1502/03) tarihine kadar gelen uzatmaların daha sonra ilave edilen kayıtlardan kaynaklandığına H. G. Majer de işaret etmiş bulunmaktadır. bk. “Tevârih-i Âl-i Osmân”, s. 643.

- Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, nşr. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, İstanbul 2003.
- Âşık Paşazade, *Tarih, (Osmanlı Tarihleri içinde)* nşr. N. Atsız, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.
- Âşık Paşazade, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Frühzeit und Aufstieg des osmanischen Reiches nach der Chronik "Denkwürdigkeiten und Zeitläufte des Hauses Osman" vom Derwisch Ahmed, genannt Aşık-Paşa Sohn*. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Richard F. Kreutel, Graz/Wien/Köln 1959.
- Atatürk Kitaplığı, MC.O.071 numaralı 909-933/1503-1527 tarihli İn'amât Defteri. Transkripsiyon-Değerlendirme*. Haz. İlhan Gök, İstanbul 2014. Marmara Üni. Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü. Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1281.
- Babinger, Franz, "Wann starb Âşıkpaşazâde", *MOG (Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte)*, II (Wien 1926), s. 315-318.
- Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927. (Türkçe çeviri Coşkun Üçok. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982).
- Beliğ, İsmail, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfan*, Bursa 1302.
- Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsîyye fi menâsibi'l-ünsîyye*, (nşr. İsmail Erünsal - Ahmet Yaşar Ocak), İstanbul 1984.
- Hammer, Joseph von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, Pest 1827.
- Hilmi, A. Hocazâde, *Ziyâret-i Evliyâ*, Dar-ül Hilâfet-i Aliye 1325.
- Hinz, Walter, *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im XV. Jahrhundert*, Berlin-Leipzig 1936.
- İnalçık, Halil, "How to Read Ashik Pasha-zade's History", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*, İstanbul 1994, s. 139-156. Türkçe çeviri Fahri Unan, "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı", *Söğütten İstanbul'a*. Haz. Mehmet Öz – Oktay Özel, Ankara 2000, 2005, s. 119-145.
- Kissling, Hans Joachim, "Einiges über den Zejnîje-Orden im Osmanischen Reiche", *Der Islam*, 39, 1964. S. 134-79.
- Kissling, Hans Joachim, "Scheich Sejjid Vilâyet (1451-1522) und sein angebliche Menâqibnâme", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. (ZDMG)*, CXIII, Wiesbaden 1963. S. 62-68
- Koçu, Reşat Ekrem, "Âşıkpaşa Camii", *İstanbul Ansiklopedisi*, III, 1148. Köprülü Fuat, "Âşıkpaşazâde", *İA*, (1940), I, s. 706-709.
- Köprülü, Fuat, "Âşık Paşa", *İA*, (1940), I, 701-706.
- Kut, Günay, *Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1991, IV, 1-3.
- Lale Özdemir, *Ottoman History Through the Eyes of Aşıkpaşazade*. İstanbul 2013. (İngiltere'de yapılmış doktora tezi, 2011).
- Majer, Hans Georg, "Tevârih-i Âl-i Osmân", *Kindler's Neues Literatur-Lexikon*. Hrsg. Walter Jens, Band 19, München 1992, s. 643-644.
- Mecdi, Mehmed, *Hadaikü'ş-Şakaik*, İstanbul 1269.
- Özcan, Abdülkadir, "Âşıkpaşazâde", *DİA*, cilt 4 (1991), s. 6-7
- Rescher, O, *Eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye*, İstanbul 1927.
- Şahin, İbrahim Kaya, *Âşıkpaşa-zâde as historian: A study on the Tevarih-i Al-i Osman: Tarihçi olarak Aşıkpaşa-zade Tevarih-i Al-i Osman üzerine bir inceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi 2000.
- Taşköprüzâde, *Sakâ'iq an-Nu'manijja*, Kahire 1310.
- Tercüme-i Menâkıb-ı Tâcü'l-ârifin*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2427

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1961.

Yinanç, M. H., “Cüneyd”, *İA*, III, 242.

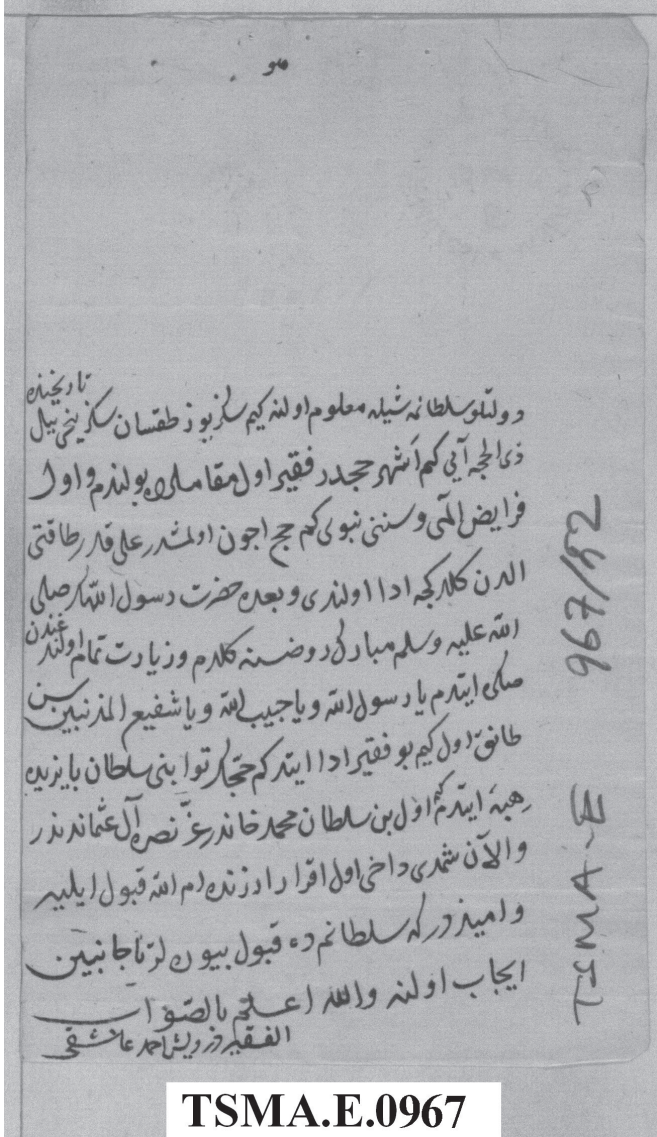
Yinanç, M. H., “Âşıkpaşazâde”, *İA*, II, 701-709.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Geschichte des osmanischen Reiches in Europa)*

I. Çev. Nilüfer Epçeli, çev. kontrol Kemal Beydilli, İstanbul 2011.

EK

Âşıkpaşazâde'nin Kendi Hatt-ı Destiyle Yazıp II. Bayezid'e Sunduğu Hac Arzı. 1794

Tâcüttevârîh'in Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler

Some Analysis on the Sources of Tâcüttevârîh

Mehmet İpşirli*

ÖZ

XVI. yüzyılın başarılı tarih teliflerinden biri olan Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcüttevârîh*'i ilk dokuz Osmanlı sultanının döneminin tarihidir. Müellif daha önce yazılmış olan tarihî eserleri inceleyip bunların isimlerini zikrederek, önemli ölçüde tenkit süzgecinden geçirip kaynak olarak kullanmıştır. Bunlar arasında İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Bihîşt*'inin ayrı bir yeri bulunmakla birlikte Mehmed Neşri'nin *Cihannümâ*'sından ve Türkçe *Tevârih-i Âl-i Osman*'lardan kaynak olarak özellikle yararlanmıştır. *Tâcüttevârîh*, *Heşt Bihîşt*'i model alarak belâğatı ön plana çıkaran süslü ve ağıdalı nesri benimsemiştir. İran tarihçiliğinin en önemli özelliği olan bu tarz daha önce Atâ Melik Cüveynî, Vassâf ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin temsil ettiği bir ekol olup Osmanlı tarihçiliğinde Farsça olarak Bitlisi, Türkçe olarak ise Hoca Sâdeddin ile devam etmiştir. Eser yazıldığı tarihten itibaren büyük yankı uyandırıp çok sayıda istinsah edilmiş, oldukça erken tarihlerde batı dillerine çevirileri yapılmıştır. Bu makalede özellikle eserin kaynakları üzerinde durulup bazı değerlendirilmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tarih Yazıcılığı, *Tâcüttevârîh*, Hoca Sadeddin Efendi, *Heşt Bihîşt*, *Târih-i Neşri*

ABSTRACT

Tâcüttevârîh of Hoca Sadeddin Efendi, one of the most successful works of the 16th century, is the history of the period of the first nine Ottoman Sultans. Having studied the historical works on the same topic which had been written earlier, the author reviews and critiques these works. İdris-i Bitlisi's *Heşt Bihîşt* has a special place among them. However, Hoca Sadeddin Efendi particularly benefited from Mehmed Neşri's *Cihannümâ* and from the Turkish version of *Tevârih-i Âl-i Osman* as resources for his own work. *Tâcüttevârîh* adopted the Iranian historiography with ornate rhyme by taking the model of *Heşt Bihîşt*. This style, which is the most important feature of Iranian historiography, comes from a school previously represented by Atâ Melik Cüveynî, Vassâf and Şerefeddin Ali Yezdî. This school was represented in Ottoman historiography by Bitlisi in Persian and by Hoca Sâdeddin in Turkish. Upon the completion of Hoca Sadeddin Efendi's work, it gained a wide reputation and many copies were made. They were translated into Western languages quite early. The particular focus of this article is to examine the sources of the work and to make some evaluations.

Keywords: Historiography, *Tâcüttevârîh*, Hoca Sadeddin Efendi, *Heşt Bihîşt*, *Târih-i Neşri*

*Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.I. 0000-0002-1665-1620

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mehmet İpşirli,
İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mipsirli@medipol.edu.tr

Başvuru/Submitted: 30.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

15.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

13.07.2020

Kabul/Accepted: 18.07.2020

Atıf/Citation:

İpşirli, Mehmet. "Tâcüttevârîh'in Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler," *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 181-196.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.011>

Tarihi kaynakların bilimsel usullerle yayınlanmasında, tarihinin isim zikrederek veya etmeden istifade ettiği kaynakların tespiti ve bunlardan ne ölçüde faydalandığının ortaya konulması dikkat ve emek isteyen bir çalışmadır. Osmanlı vekayinamelerinin tenkitli neşrinde de kaynakların bütün özellikleriyle belirlenmesi bilhassa zorluklar arz etmektedir. Çünkü önceki kaynakları kullanmanın, o kaynaklardan etkilenme ve faydalanmadan başlayarak intihale kadar uzanan çok geniş ve tespiti zor bir yelpazesi bulunmaktadır.

XVI. asır, Osmanlı Tarih Yazıcılığında standart tarih teliflerinin meydana getirilmesi, yeni türlerin oluşturulması ile çok parlak bir dönem olmuştur. Ayrıca dil, üslup açısından da zenginliğin yaşandığı görülmektedir. *Tâcüttevârih*'in de bu zenginlikte önemli bir yeri ve katkısı bulunmakta olup oldukça erken tarihlerden itibaren batı dillerine tam ve kısmî tercüme yapılmıştır¹. Eserin Osmanlı döneminde iki cilt halinde itinalı bir tab'ı² ve İsmet Parmaksızoğlu tarafından büyük bir gayret ve emek sarfıyla sadeleştirilmesi yapılmıştır³. Eser ve müellifi üzerine çeşitli seviyelerde araştırmalar da gerçekleştirilmiştir⁴.

- 1 Erken tarihlerden itibaren tamamen veya kısmen Batı dillerine tercüme yapılmıştır. Eserin bütününü Vincenzo Brattuti, İtalyanca'ya çevirdi (Sadeddin Efendi, *Chronica dell'origine e progressi della Casa Ottomana composta da Saidino Turco, eccellentissimo storico in lingua turca*, Wien 1649). Batılı tarihçiler genelde bu çeviriyi kullandı. Antoine Galland tarafından Fransızca'ya ve Heinrich Friedrich von Diez tarafından Almanca'ya tercüme edildi. Latince, İspanyolca, Macarca ve Rusça'ya çevrilmiştir. Adam F. Kollár (ö. 1783) *Tâcü't-tevârih*'in Latince tercümesiyle Osmanlıca metnini hazırlamıştır (*Annales Turcici Taschet-Tavorih sive Corona annalium dicta ab inito gentis Ottomanicae usque ad Muradem primum pertigens*, Vindobonae 1755). E. J. W. Gibb *Tâcüttevârih*'in İstanbul'un fethi kısmını *The Capture of Constantinople from the Taj-ut-Tevarikh*, başlığı ile İngilizce yayınladı, Glasgow 1879. Batı dillerine yapılan tercüme için bk. F. Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri (OTYE)*, Ankara 1982, s. 140.
- 2 *Tâcüttevârih*'in yurtdışı ve bilhassa Türkiye kütüphanelerinde tam veya belli bir kısmına ait yüzden fazla nüshası bulunmaktadır. Tam nüshaların önemli bir kısmı tek cilt halinde bir kısmı da iki cilt halinde istinsah edilmiştir. Eser, Maarif Nâzırı Nevres Paşa'nın yakın alakası ile birisi müellifin sağlığında 1005/1596 yılında, diğeri 1012/1603 yılında istinsah edilmiş iki nüsha esas alınıp, ayrıca bizzat Sadeddin Efendi'nin kendi el yazısı ile yazılmış üç mecmuadaki notları dikkate alınarak iki cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1279-1280/1863-64). Müellifin, babası Hasan Can'dan dinlediklerine dayanarak kaleme aldığı on iki hikâyeden oluşan *Selimmâme* ise eserin II. cildinin sonuna ilâve edilmiştir (II, 602-619).
- 3 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih* (Tarihlere tâctır bu kitap), sadeleştirilen İsmet Parmaksızoğlu, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1974-1979, I-V cilt. Merhum Parmaksızoğlu, liyakatle ve büyük emek sarfıyla çok zor bir işe girişip, bu külfetli metni anlamaya çalışıp eseri beş cilt halinde mümkün olduğu ölçüde Arapça Farsça kelimelerin karşılıklarını vererek sadeleştirmiş, bu gayretini kendisi "*Osmanlı yazarlarının Arap ve Acem iplikleriyle dokuyup Türkçeye giydirdikleri elbiseyi soyarak, onun yerine yerli ipliklerden dokunmuş sözlerden oluşan bir elbise giydirmek*" cümlesiyle ifade etmiştir.
- 4 Mehmed Yıldırım, *Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997; Abdurrahman Daş, *Osmanlılarda Münşeât Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşeâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003; a.mlf., "Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Konya Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XIV (2003), 165-207; M. Aktepe, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcü't-tevârih'i ve bunun Zeyli Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), s. 101-116; Ş. Severcan, "Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", *Kayseri EÜİFD*, VIII (1992), s. 73-78; Ş. Turan, "Sa'de'd-dîn", *İA*, X, 27-32; a.mlf., "Hoca Sâdeddin Efendi", *DİA*, X, 196-98; M. İpşirli, "Tâcü't-Tevârih", *DİA*, XXXIX, 357-59.

Hoca Sadeddin Efendi, telif ve tercüme eserleri arasında en önemlisi olan *Tâcüttevârih*'in telif sebebini eserin başında açıklamaktadır: Osmanlı'nın tarihinin bütün ayrıntılarıyla kaleme alındığını, ancak bunların çoğu Farsça parlak cümleler halinde yazıldığından herkesin bunu anlaması mümkün olmadığı gibi ayrıca bazı kimseler belâgatlı ve ağıdalı bir üslup ile uzun yazmağa çok hevesli olduklarından terkipleri anlamsız olup kısa yazılacak yerde uzun, konuyu toparlamak yerine dağıtarak yazdıklarını belirtmiştir. Ayrıca bu eserlerin çoğunluğu Sultan II. Bayezid zamanına kadar gelmekte olup ondan sonra çok başarılı işler yapan Hadimü'l-Haremeyn Sultan Selim ve oğlu Sultan Süleyman Han zamanlarının yazılmamış olmasının eksikliğine temas etmektedir⁵. Aslında Sadeddin Efendi'nin burada XVI. asır başlarında yazılmış olan tarihleri eleştirmesi, ayrıca Selimnameler'de Yavuz'un saltanatı etraflıca değerlendirildiği halde yazılmadığı demesi dikkate değer görüştür.

Sadeddin Efendi bu eksikliği karşılamak üzere Yavuz ve Kanuni zamanlarının olaylarını yazmayı arzu etmekle birlikte hocalık meşguliyeti ve ilmi idarî faaliyetleri sebebiyle buna fırsat bulamadığını, Muslihiddin Lârî'nin II. Selim'e takdim ettiği ünlü *Mir 'âtü'l-edvâr* adlı Farsça umumi tarihini Türkçeye tercüme ettiğinde Lârî'nin eserine hâtıme olarak eklediği Osmanlı tarihinin çok kısa, yetersiz ve başarısız olduğunu, olayları çok özet vermesi, çok önemli bazı konuları ihmal etmiş bulunduğunu, bir Osmanlı tarihi yazılmasını Osmanlı Hanedanına ve onun padişahlarına karşı bir şükran borcu olarak düşünüp tarihini Yavuz Sultan Selim'in saltanatı sonuna kadar getirdiğini ifade etmektedir⁶.

Bu çalışmada *Tâcüttevârih* yazılırken istifade edildiği bildirilen kaynaklar ve bunlardan hangi konu ve olaylarda istifade ettiğine dair misaller verilerek bazı tespitler yapılmaya çalışılacaktır. Kaynaklardan yararlanırken kullanılan ifade ve üslup takip edilen usul hakkında fikir vermek için metinden yapılan iktibaslar yer yer içeride ve dipnotlarda gösterilecektir.

Tâcüttevârih'te tarihi kaynaklara atıflar büyük çoğunlukla ilk yedi padişahın dönemine ait olup Sultan II. Bayezid ile Yavuz Selim'in saltanatını ve ulemâ, meşayih biyografilerini içeren ikinci ciltte iyice azalmakta, Yavuz dönemi için bilhassa şifahî kaynak olarak Hasan Can'ın anlatımına önem verilmektedir.

5 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüttevârih*, İstanbul 1279 /1862, I, 9.

6 *Mevlânâ Muslihuddîn Lârî bir Târîh-i celîlü'l-i'tibâr te'lîf ve ism-i sâmî-i Sultân-ı biheştî-me'âd ile teşrîf edip südde-i sa'âdete getirmiş ve hâtimesin icmâl-i Tevârih-i Osmâniyye ile bitirmiş, ammâ mezîd-i ihlâl ve fart-ı icmâl ile mühimmâtü hayyiz-i ihmâlde bitirmiş.*

Çün ol selâtîn-i pesendide-âyînün tefâsîl-i kıyas ve gazavât-ı azîmelerinden gâfil ve tahrîri tasvîr-i menâkib-i cemîlelerini ihâtaya gayr-i kâfil olup şân-ı me'âlî-nişân-ı şâhânelerine münâsebeti görünmez idi. Lâ-cerem nüzhet-efzâ-i mahâfil ve matbû '-i e'âlî vü esâfil olan Tevârih-i matbu 'a-i Osmâni tahrîri muktezâ-i edâ-i şükr-i ni'met ve lâzîme-i îfâ-i merâsim-i sadâkat biliniz müste'inen bi-veliyî'l-cûd ve müstemiden min-Vâhibi'l-Vücûd şurû '-ı maksûda bezl-i mechûd olunup fâtihu 'l-Arab ve 'l-Acem pâdişâh-ı Cem-haşem-i veliyü 'n-ni 'am, zü'l-mecdi 'l-etemm ve 'l-cûdu 'l-e'amm Sultân Selimü 'l-mâzî -revvahallâhu fî riyâzi 'l-merâzâ- hazretlerinin hâtıme-i ahvâl-i yümn ittisâllerine dek itmâm müyesser olmuşdu. Tâcüttevârih, I, 10.

Birçok kaynaktan istifade etmesi, *Heşt Behişt*'e ve Neşri *Cihannüma*'sına onlarca defa atıf yapması Hoca Sadeddin Efendi'nin kaynaklarını belirtmekte titiz ve dürüst davrandığı intibahı vermekle birlikte istifade ettiği halde zikretmediği birçok kaynağın olması da muhtemeldir⁷.

Tâcüttevârih'te karşılaşılan önemli bir mesele de tarihi hadiseler anlatılırken siyak ve sibaka uygun şekilde metnin içerisine yerleştirilmiş olan yüzlerce Türkçe, Farsça ve Arapça şiirlerin aidiyeti hususudur. Başında “Li-müellifihî, Li-münşihî” yazılı olanlar dışındaki şiirlerin kimlere ait olduğunun tespiti ayrı bir araştırma konusudur.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüttevârih*'i telif ederken birinci derecede İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Behişt*'ini⁸ ana kaynak olarak kullanarak eserin I. cildinde şahıslar ve olaylarla ilgili olarak pek çok atıfda bulunmuştur. İkinci ciltte İdris-i Bitlisi'nin adı on beş yerde geçmekteyse de iki üç istisna dışında bunlar onun tarihine atıf olmayıp genellikle hizmetleriyle ilgilidir⁹. Sadeddin Efendi'nin adı geçen eserden ne ölçüde faydalandığı konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. *Tâcüttevârih*'in *Heşt Behişt*'in bazı yerleri kısaltılarak yapılmış bir tercümesi, hatta bir kopyası olduğu iddia edilmiştir. Bunu muhtemelen ilk defa Hammer ileri sürmüştü¹⁰, daha sonra yerli ve yabancı birçok tarihçi aynı görüşü benimsemiştir. Gerçekten İdris-i Bitlisi'nin eserindeki süslü ifadeler çıkarıldığında geri kalan bilgilerin aktarılış biçimi *Tâcüttevârih* ile önemli ölçüde örtüşür. Ancak her ikisinin bir başka ortak kaynaktan yararlandığı bilinmektedir. *Heşt Behişt*'in *Tâcüttevârih*'e kaynaklığı konusunda özellikle Osman Gazi ve II. Bayezid dönemi olayları ve şahısları için en dikkate değer araştırmayı Dr. Vural Genç yapmış, önce I. Ketîbesi Osman Gazi kısmı üzerine yaptığı Yüksek Lisans tezinde¹¹, daha sonra da VIII. Ketîbesi Sultan II. Bayezid dönemi üzerine yaptığı Doktora çalışmasında, *Heşt Behişt*'in tesirleri bahsinde *Tâcüttevârih*'in bu eserden istifadesini etraflıca değerlendirmiş, bazı kısımlar hariç *Heşt Behişt*'in II. Bayezid dönemine ait bilgilerini, yer yer kısaltarak, çoğu yerde de kaynak olarak göstermeden *Tâcüttevârih*'e aktardığı kanaatini bazı misaller vererek ifade etmiştir¹². M. İbrahim Yıldırım da *Heşt Behişt*'in VII. Ketîbesi

7 Nitekim İshak Çelebi Selimname'sinden birkaç yerde istifade ettiği halde zikretmemiştir, bk. İsmet Parmaksızoğlu, “Üsküplü İshak Çelebi ve Selimnâmesi”, *Tarih Dergisi*, c. III, sayı 5-6 (1953), s. 132-134 (Karnıyarık halinde yedi misal veriliyor).

8 *Tâcüttevârih*, I, 22, 65, 135, 147, 159, 200, 215, 235-36, 298-99, 308, 311, 327, 332, 346, 355, 359, 362, 366, 371, 375, 377, 389, 390, 412, 418, 459, 466, 469, 487, 517, 521, 563.

9 *Tâcüttevârih*, II, 288-312, 322-323. Sadeddin Efendi, bir iki istisna dışında atıflarında Mevlânâ İdris ve Mevlânâ Neşri ifadesini tercih etmektedir.

10 “Bu fikra, Osmanlı İmparatorluğu'nun en meşhur müverrihi olan Sa'deddin'in tarafgirliğine dâir bir fikir verebilir. Selefini (İdris-i Bitlisi) hemen kâmilten istinsah etmiş olmasından dolayı elbette onu Medh etmesi kendisince de muktezi idi”. J. V. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Atâ Bey, İstanbul 1329, I, 29.

11 Vural Genç, İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt*, Osman Gazi Dönemi, Mimar Sinan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. LX-LXIII.

12 Vural Genç, *Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlisi'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı (1481-1512)*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 467-471; a.m.lf., *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bitlisi (1457-1520)*, TTK, Ankara 2019, s. 549-553.

üzerine olan araştırma ve çevirisinde benzer görüşü belirtmiştir¹³. Sâdeddin Efendi, Neşrî'nin *Târih-i Neşrî*'sini de temel kaynak olarak kullanarak sıkça atıflar yapmıştır¹⁴. Nitekim *Târih-i Neşrî*'nin *Heşt Bihîşt* için de ana kaynak olduğu ifade edilmektedir¹⁵.

Sadeddin Efendi ayrıca Şerefeddin Ali Yezdi'nin (ö. 858/1454) *Zafernâme*'sini¹⁶, Hâtîfî'nin (ö. 927/1521) *Timurnâme*'sini (I, 153, 186) Yıldırım Bayezid döneminde kaynak olarak kullanmış; Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325) *Hamse*'sini, İbn Şihne'nin (ö. 815/1412) eserini¹⁷ İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *ed-Dürerü'l-kâmine*'sini (I, 135, 332); Âşıkpaşazâde'nin (ö. 889/1484) *Tevârih-i Âl-i Osman*'ını¹⁸, Kemâlpaşazâde (ö. 940/1534) *Tevârih-i Âl-i Osman*'ını¹⁹, Hadîdî'nin manzum *Tevârih-i Âl-i Osman*'ını²⁰ da zikretmiştir. İsim belirtmemekle birlikte müellifi belli olan veya anonim Türkçe Osmanlı tarihlerinden geniş ölçüde faydalanmıştır²¹. Sadeddin Efendi, ünlü şairlerin önemli şahıslar veya olaylar için düşürdüğü tarihlere eserinde yer vermiştir. Nitekim Lâmi'î Çelebi, düşürdüğü tarih beyitleri ile (II, 103, 213) ve Molla Câmi'in *Nefehatü'l-üns* Tercümesi (II, 581) *Tâcüttevârih*'in kaynakları arasında yer almıştır²². Kezâ Molla Lütfî'nin (ö. 900/1495) Fatih Sultan Mehmed için düşürdüğü Farsça tarih beyti (I, 582) yanında Şair Necâtî'nin (ö. 914/1509) Manisa Sancakbeyi Şehzade Mahmud'un vefatı üzerine yazdığı mersiye (II, 214-215) atıf yapılmıştır²³.

Tâcüttevârih'in son kısmı (II, s. 400-600), ilk sekiz padişah döneminin 264 ulema ve meşayihinin hal tercümelerini ihtiva etmektedir. Sadeddin Efendi'nin bu bölüm için ana kaynağı Taşköprizâde'nin eş-Şekâiku'n-Nu'maniyye'si olup buna sadece belirli yerlerde atıflarda bulunmaktadır²⁴. Bu kısımda Hoca Sadeddin Efendi ilmiye mensubu olması hasebiyle yer yer kendi tecrübe, bilgi ve gözlemlerini de nakletmektedir²⁵.

13 İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt, VII. Ketibe, Fatih Sultan Mehmed Devri, 1451-1481*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK, Ankara 2013, CIII-CIV.

14 *Tâcüttevârih*, I, 14, 141, 146, 221, 278, 298, 332, 336, 345, 355, 357, 358, 366, 370, 372, 374, 383, 390, 468, 470, 472; II, 11, 40.

15 V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", çev. Salih Özbaran, *TED*, IX (1978), s. 238; Abdülkadir Özcan "Heşt Bihîşt, *DİA*, XVII, 271-273.

16 *Tâcüttevârih*, I, 186, 214, 215, 217, 221.

17 Timur'la ilgili eseri *Nuzhetü'n-nevâzir* olmalı.

18 *Tâcüttevârih*, I, 346, 365.

19 *Tâcüttevârih*, II, 399; Ayrıca *Selimnâme*'de Kemâlpaşazâde'den bir hikâye nakletmektedir (II, 619).

20 Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 131-32; *Tâcüttevârih*, I, 217, 305.

21 Bu hususu "bazı Türkî tevârihte" (I, 159, 186), "bazı tevârih-i Osmâniyye'de" (I, 149, 218, 35, 370), "müverrihân-ı Türkî-nüvis" (I, 374), "bir Türkî tarih" (I, 521), "Tevârih-i Türkiyye'de mastûr olduğu üzere" (I, 89, 308, 332, 374, 377, 451), Türkî nüvis (I, 443), "tevârih-i Türkiyye'nin birinde zikrolunmuş ki" (I, 374), "bazı tarihlerde" zikr olunur ki (I, 135, 159, 366, 371) gibi ifadelerle belirtmiştir.

22 *Tâcüttevârih*, II, 103, 213, 581, 589, 592.

23 Fetret döneminde Emir Süleyman'dan bahsederken Ahmedî'nin (ö.815/1412) ünlü *İskendernâme* adlı eserini Süleyman'a ithaf ettiğini belirtmektedir, I, 255.

24 *Tâcüttevârih*, I, 345; II, 412, 427, 517, 518, 548, 553, 570, 574, 577, 580, 582, 586, 596.

25 *Tâcüttevârih*, II, 389, 424, 427-428, 429, 491, 492, 494.

Sultan III. Murad'ın cülusundan sonra bir gün huzurunda tarihî konulardan bahsedilirken Sultan Murad, Hocasının da bir Osmanlı Tarihi yazdığından haberdar olmuş ve bir nüshasının Hazine-i Âmir'e takdim edilmesini ferman buyurmuştur. Bu emir üzerine Sadeddin Efendi eserini ikmal edip temize çekerek 992/1584 tarihinde her bir padişaha bir tabaka ayırarak dokuz bölüm halinde tertip edip III. Murad'a takdim etmiş ve ismini *Tâcüttevârih* olarak belirlemiştir²⁶. Sadeddin Efendi eserini yazarken yukarıda belirtildiği üzere kaynak kullanımında farklı davranışlar sergilemiştir. Öncelikle kaynaklarını zikretme konusunda oldukça dikkatli ve açık davrandığı özellikle kendisinden önceki ve çağdaşı olan bazı tarihçilerle mukayese edildiği zaman daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim kendisinin birçok kere atıfta bulunduğu İdris-i Bitlisî ve Neşrî, bir iki istisna dışında kaynak zikretmediği bilinmektedir²⁷.

***Tâcüttevârih*'teki atıflardan misaller:** Hoca Sadeddin Efendi, Orhan Gazi'nin doğumu, tahta çıkış tarihi ve kaç yaşında vefat ettiği konusunda İdris-i Bitlisî ve Lârî'nin verdikleri bilgileri değerlendirmekte tarihçilerin çoğunun, doğum tarihi olarak H. 680'i verdiklerini, İdris'in, Orhan'ın saltanatını 41 yıl göstermesi hata olduğu gibi Lârî'nin, Orhan'ın yaşı, saltanatı hakkında verdiği bilgilerin de açık bir tenakuz olduğunu belirterek tenkit etmektedir²⁸.

Lârî, felaketlerle dolu Timur devrini anlatırken Sultan Bayezid'in ölümünü 14 Şaban 805 olarak hatalı verirken eserinin Osmanlı tarihi kısmında 804 olarak düzeltmiştir²⁹.

Sadeddin Efendi, olayları ve tarihlerini verirken bazen birkaç kaynaktaki tarihi karşılaştırmakta, kendisi de tercihini yapmaktadır. Meselâ Kadı Burhâneddin olayı tarihinin

26 *Bir gün pişgâh-ı serîr-i a'lâlarında ecdâd-ı dâd i'tiyâdlarının ba'zı menâkıb-ı cemîleleri incirâr-ı kelâmıla zikr olunup ba'zı sıyer-i marziyye ve hikâyât-i mâziyyelerinden sem'-i hümayûnlarına ermek takribi ile bu hakîrin cem' ettiği tevârih ma'lûm-ı şerîfleri olup andan bir nüsha Hızâne-i Âmir'e de olmak bâbında fermân-ı lâzîmü'l-iz'anları sâdır olmağın imtisâlen li-emrihi'l-âlî bu nüsha ki nâsîh-i nûsah-ı tevârih-i selef ve ism-i sâmilileriyle ünvanı müşerrefdir ve bu teşerrüfle "Tâcüttevârih" ile müsemmâ olmağa sezâvârdır, Südde-i ulyâlarına ithâf olundu. Me'mûldür ki kusûru zeyl-i a'fyle mestûr ve nazar-ı kabul ile manzûr ola, (Tâcüttevârih, I, 11-12).*

27 Kemalpaşazade'nin de Fatih Sultan Mehmed cildinde, Ayasofya Tarihi ile ilgili Grekçe'den tercüme edilen bir eser dışında kaynak zikretmediği bilinmektedir. *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, haz. Ş. Turan, TTK, Ankara 1957, s. XXXV.

28 *Ekser müverrihîn sâl-i vilâdetlerini sene semânin ve sitte mi'e (680/1281-82) 'de ta'yîn etmişlerdir ki Ertuğrul Gâzî'nin sâl-i vefâtıdır. Bu takdîrce müddet-i ömürleri seksen bir yıl olur ve serîr-i saltanata cülûsları Bursa fethi ile bile sene sitte ve işrîn ve seb'a mi'e (726/1326) 'de vâkı' olduğu meşhûrdur. Müddet-i saltanatları otuz beş yıl olur. Mevlânâ İdrîs'in kırk bir yıl dediği mahall-i nazardır. Mevlânâ Lârî Osman Gâzî'nin sâl-i vefâtını yedi yüz on birde ta'yîn edip ve Orhan Gâzî'nin sâl-i vefâtını yedi yüz elli birde ta'yîn etmişken sinn-i şerîflerini altmış dört ve müddet-i saltanatlarını otuz üç ta'yîn ettiği tenâkuz-ı münker ve hatâ-i ezherdir (Tâcüttevârih, I, 65).*

29 *Mevlânâ Lârî hûd beyân-ı vekâyi'-i pür-şenâyi'-i Timurî'de ol saltân-ı sa'idin târih-i vefâtını sene hamse ve semâne mi'e Şa'ban'ın on dördünde ta'yîn etmişken Tevârih-i Osmâniyye'sinde sene erba'a ve semâne mi'e (804/1401-2) de vukû'unu tansis ettiği adem-i ihtimâmuna şahiddir (Tâcüttevârih, I, 218).*

İdrîs-i Bitlisî'de 794 (1392) olarak gösterildiğini, kendisinin de bunu benimsediğini yazar. Fakat tarih kitaplarının çoğunda 798 (1396) tarihi verilmiştir. İbn Şihne, Şerefeddin Ali Yezdî ve İbn Hacer 799'u kabul etmişlerdir³⁰. Şerefeddin Ali Yezdî'yi, "Eğerçi Mevlânâ Şerefüddin Ali ta'assub-ı celî mesleğine zâhib olup ... Timurleng'i ... ayyuka çıkarıp makâbih ve mesâvîsini mehâsin sûretinde ibraz" ettiğini belirterek sert biçimde eleştirmektedir³¹. Hoca Sadeddin kendisi ile mukayese ederek Ali Yezdî daha eserinin başında ağır eleştirmektedir.

Âleme neşr için bu evsâfi
Bu gülistânın oldu vassâfi
Şerefüddîn Ali gibi her dem
Zikr-i evsâf-ı ehl-i bağy etmem
Ehl-i bağyın sıfâtına hâme
Nice nâm eyleye *Zafernâme*
Menkabet-gûy-i Âl-i Osmân'ım
Ol selâtime menkabet-hânım³².

Selanik kalesinin fethi konusunda Neşrî ve Bitlisî'nin farklı rivayetlerini, naklettikten sonra Bitlisî'nin görüşünün daha isabetli olduğunu belirterek kendi tercihinin de ortaya koymaktadır³³.

1396 senesi Niğbolu savaşına katılmış olan Timurtaş-oğlu Umur Bey'in sohbetinde bulunan bir görgü şahidi tarihçi, bu savaşta Müslümanlar eline geçen esir sayısının iki binden ziyade olduğunu nakletmiştir. İdris-i Bitlisî bu savaşla ilgili olarak yüz otuz bin kişilik Macar ordusunun Niğbolu üzerine yürüdüklerini nakletmektedir³⁴.

Bitlisî'nin Bursa Ulu camii'nin inşası münasebetiyle güzelliklerini saydıktan sonra Emir Buhari'nin Seyyid Ali Hemedânî ile sohbetinden bahsettiğini, *Nefehatü'l-üns*'te

30 *Eğerçi Mevlânâ İdrîs Kâdi Burhâneddîn kaziyyesini sene erba'a ve tis'in ve seb'a mi'e (794) 'de ta'yin etmiştir. Ve bu hakîr dahi bâd-i nazarda ol mesleğe gitmiştir. Lâkin ekser kütüb-i tevârihde sene semân ve tes'in ve seb'a mi'e (798) 'de olması mastûrdur. İbn Şihne Târîhi ve Şerefüddîn Ali Yezdî Târîhi gibi ve gayrihimâ belki İbn Hacer'in Dürrü Kâmine'sinde sene tis'a ve tis'in ve seb'a mi'e (799) 'de ta'yin olunmuşdur. (Tâcüttevârih, I, 135).*

31 *Tâcüttevârih, I, 135, 159.*

32 *Tâcüttevârih, I, s. 4.*

33 *Ve sipâh-ı Freng-i bî-ferheng def'i için Selânik cânibine nehzat buyuruldu ve sene-i mezbûre Cemâdiye'l-âhire'sinin on dokuzunda Selânik vilâyeti teshîr olunup ol hudûdda olan kulâ' fethine ihtimâm buyuruldu. Mevlânâ Neşrî bu rivâyeti ihtiyâr edip demişdir ki: "Derler ki Selânik Kal'ası'nı dahi ol senede almış idi. Ammâ vefâtlarından sonra yine kâfir aldı, lâkin ol esahhdır". Mevlânâ İdrîs rivâyet-i sâniye üzere yazıp bu mazmûnu edâ etmişdir ki Selânik-Hisârî cânib-i berden muhâsara olunup gâziyân-ı firûz tîr-i dîl-dûz ve tîg-i ciger-sûz ile küffâr-ı hîle-endûz kanımı dökme ile ma'reke efrûz oldular (Tâcüttevârih, I, 141).*

34 *Kesret-i esîr bir mertebeye varmış ki ol ma'rekede hâzır olan Timurtaş-oğlu Umur Bey sohbetine ermiş bir târih-nüvis şöyle yazmış ki Umur Bey bu hakîre dedi ki ol kâr-zârda tenhâ bizim tâ'îfemiz eline giren esîr iki binden ziyâde idi ve bu hikâyet bu vechile Umûr Bey'den rivâyet olunmuşdur. Ammâ Mevlânâ İdrîs Târîhi 'nde mezkûr olan budur ki: sene semân ve tis'in ve seb'a mi'e (798) 'de yüz otuz bin mikdârî Üngürüs kâfiri Niğbolu üzerine düşüp mukaddemâ Evrenos Bey dîl almak için varıp asker-i küffâr nâ-ma'dûd ve medâhil ü mehârici mesdûd olmağın ne dîl alabilir ve ne kal'adan haber almağa yol bulur. (Tâcüttevârih, I, 143).*

Hemedanî'nin ölümü 786/1385 olarak verildiğini bu durumda Bitlisi'nin rivayetinin doğru olması mümkün olmadığını belirtmektedir³⁵.

Hoca Sadeddin Efendi Timur'un Doğu Anadolu ve Şam'daki tahribat ve zulmünden bahsederken³⁶ iki yerde Şerefeddin Yezdî'ye atıf yapmakta ve onu Timur'u savunmak ve temize çıkarmakla suçlamaktadır. Timur'un ihsanlar vaad ederek Yezîdîleri Ümeyye Camiinde toplayıp yaktırdığını, Şam şehrini, Hama ve Haleb kalelerini de yaktırdığını bazı kaynakların söylediğini belirttikten sonra Şerefüddin Yezdî'nin Timur'u savunan Farsça iki beytini iktibas etmekte ve Şam'da olan yangının kasıtlı değil istemeyerek çıktığını Yezdî söylemekte ise de doğrusunu Allah bilir diyerek, bir hüküm vermekten kaçınmaktadır³⁷.

Hoca Sadeddin Efendi, Timur'un Anadolu'da tahribatı ve zulmü hakkında Türkçe Osmanlı tarihlerinin bilgi vermediğini, muhtevalarının zayıf, yetersiz ve yanlış olduğunu belirttikten sonra, Şerefeddin Yezdî'nin Timur'un torununun hükümdarlığında yanında bulunduğundan açıkça taraf tuttuğunu, çok abartılı cümleler kullandığını, Timur'un icraatını başarı imiş gibi göstermesinin büyük bir tahrifat olduğunu ifade eder. Beğenilecek yönü itibarıyla olayların tarihlerinin, ay ve günlerinin tesbitinde büyük çaba sarfetmesi sebebiyle *Zafernâme*'nin kıymetli bir eser olduğunu söylemektedir.

Mütetebbi'ân-ı ahbâr-ı sultânî ve mütefahhısân-ı saha'îf-i âsar-ı Osmânî -harrese 'l-lâhu mülkehüm ve ecrâ fî-bahri 'l-murâdi fülkehum- habîr ü muttali'lerdir ki bu zıkr olunan ahbârdan *Tevârih-i Osmâniyye* bî-behredir. Bâ'is-i hücum-ı Timur ve tahrîb-i Sivas akîbinde diyâr-ı Rûm'a adem-i ubûru ne illete mübtenî idüğü ve Sultân Ahmed'in keyfiyyet-i mecî' ü zehâbî ve bu mâbeynde Timur ne mahalde olup ne amele meşgûl idüğü hiç birinde mezkûr değildir. Tafsîl-i hâle basîretle vukûfun mevkûfun aleyhi olduğu cihetten Târih-i Şerefüddîn Ali Yezdî'den intihâb olunup tayy-i kitâbda derc olundu. Egerçi Mevlânâ Şerefüddîn Ali ta'assub-ı celî mesleğine zâhib olup asrında olduğu pâdişâh nebîre-i Timur olduğu cihetten ve ol zamân selâtîni tettebbu'-ı tevârihe ziyâde meşgûf oldukları sebebden mübâlaga ve îtrâ mukaddematını icrâ etmişdir. Ve Timurleng'i nerd-bân-ı tavsîf-i durûg ile ayyuka çıkarıp

35 *Mevlânâ İdrîs ol câmi'-i nefîs mehâsinini ta'dâd ettikde bunu dahi yâd etmişlerdir ki kutb-ı evliyâ ve merkez-i dâ'ire-i asfiyâ,*

Beyt: Mürşid-i râh-ı kâdî ve dâni - Şeyh Seyyid Ali Hemedânî

... hazret-i Emîr Seyyid Buhârî sohbetinin hevâsî fezâ-i zamîrlerine sârî olup Bursa'da Câmi'-i Kebîr binâ olunduğu evkâde ol iki Seyyid-i sûtûde-sifât beyninde mülâkât ve sohbet-i pür-berekât müyesser oldu ..... Nefehâtü'l-Üns'de Seyyid Ali Hemedânî hazretlerinin vefâtını sene sitte ve semânin ve seb'a mi'e (786) Zilhicce şinde ta'yin etmişlerdir. Bu takdîrce binâ-i câmi' ile Emîr hazretlerinin intikâlleri mâ-beyni on yıldan ziyâde olur (Tâcütevârih, 147).

36 *Şerefüddîn Ali Yezdî târihinde mezkûrdur ki evâhir-i sene isneteyn ve semâne mi'e (802/1400)'de ki Timur-ı pür-vesvâs eşrâr-ı nâs ile azm-i tahrîb-i Sivas etdikde Sultan Ahmed-i Celâyir zamîrine celâ-i vatan mülâhazası sâwir olup... (Tâcütevârih, I, 150)*

37 *Ba'zular demişdir ki Timur-ı hun-âşâm Şâm Yezîdîlerini Yezîdilik izhârî ile aldayıp Yezîdîler Benî Ümeyye Câmi'ine girsinler ve ihsân rûsumun görsünler demekle ol câmi'-i şerîfde cem' edip ihrâk eyledi. Şehri dahi ol yakdı, Hama ve Haleb Kal'aların dahi yıkıp yakdığını nitekim Şerefüddîn Yezdî demişdir... Hark-ı Şâm hakkında rivâyet-i sâniye sîdkına delâlet etse olur lâkin Mevlânâ Şerefüddîn Şâm 'da olan işti'âl-i nâr min-gayr-i kasd ü ihtiyâr olmasın iş'âr etmişdir, vallâhu a'lem (Tâcütevârih, I,156).*

makâbih ü mesâvisini mehâsin sûretinde ibrâz ve hevâ-i medh ü senâsında pervâz etmiştir. Lâkin ta'yîn-i sinîn ü şuhûr ve eyyâmında sa'y-i tâm ve ihtimâm-ı temâm etmeğin ma'ûlün-aleyhdır.

Hoca Sadeddin Efendi, Türkî tarihler dediği Tevârih-i Âl-i Osmanlar hakkındaki değerlendirmesinde, bu eserlerin düzensiz ve hatalı olduklarını, bunları derleyenlerin yılların ve tarihlerin tesbitinde ve olayların tertibinde hatalı ve yetersiz kaldıklarını belirtmekte, bunların birbiri ile mukayesesini çok zor olmaktadır dedikten sonra bunlardan nazm ve nesr olarak yazılmış on kadarını kendisinin bizzat okuduğunu hatalarını açıkça gördüğünü belirtmektedir.

Türkî tevârih ki Hânedân-ı 'âli-şemârih-i Osmânî ahbârına müntemidir, hâbt u hâtâya muhtevîdir. Câmî'lerinin ta'yîn-i sininde hatâları beyyin ve tertîb-i vekâyi'a adem-i vukûfları müte'ayyindir. İhtilâfları mevâzi'i kesîr ve birbirine tatbiki asîr idüğü müteyakkız u huşyâra vâzih ve merâyâ-i ezhân-ı sâkıbeye lâyhıdır. Manzûm ve mensûr on türlü nüsha bu hakîr mütâla'asına ermiştir her birinin ihtilâli ayan ve kusûru sûreti nümâyândır.

Bu vesile ile Sadeddin Efendi Bitlisi hakkında da bir değerlendirme yapmakta, güçlü kalemi ve derin fikirleri ile meydana getirdiği *Heşt Bihişt*'i mükemmel bir eser olmakla birlikte gereğinden fazla konuları uzattığını, denge unsurunu kaybettiğini söyleyip, *yer yer karışıklıklar ve hatalara düştüğü açıkça görülmekte olup nitekim bazı hatalarına bu eserde işaret edilmiştir* demektedir.

Mevlânâ İdrîs -*haşşa bi-mezîdi'l-takdîs*- dest-yârî-i hâme-i sihr-sâz ve kariha-i nâfize-i bülend-pervâz ile minassa-i zuhûra ibraz ettiği *Heşt Bihişt* nâm kitâb-ı dil-pesend-i ma'ârif-perdâz cümlelerin eşbehi ve her vechile evcehi iken medd-i itnâb ile imlâl serhaddine muntehî ve i'tidâl pîrâyesinden tehî olduğundan gayri hilâl-i makâlinde ihtilâl ve sûret-i kusûr u i'tilâl manzur-ı enzâr-ı ulî'l-ebşârdır. Nitekim ba'zısına bu nev-bâve-i bâğ-ı ibâretde işaret olunmuştur.

Hoca Sadeddin Efendi, diğer eserler hakkında bu küçümseyici ve eleştirel değerlendirmeyi yaptıktan sonra Sultan II. Selim'in uğurlu saltanatında telif ettiği kendi tarihini bir takım nefis benzetmelerle ve çok yüksek övgülerle dolu aşağıdaki satırlar ve cümlelerle ifade etmiştir:

Yümn-i devlet-i şâh-ı âli-câh Şeh Selîm bin Şeh Süleyman Hân -*dâme eyyâmu devletihî ve kâme hyâmu savletihî mâ-sâra eslâfihî'l-kirâm fî riyâzi'l-cinân ve ebbede ikbâle sa'âdeti nahlihî ve medde medede silsileti neslihî ilâ inkırâzi'z-zamân*- ile bu kitâb-ı müşkîn nikâb-ı bir nigâr-ı ser-fîrâz ve arûs-ı hacle-i nazdır ki arâ'is-i nefâ'is-i kütübden mümtâz olmuştur. Mûy-i müşk-bûyu sutûr-ı müselseledir ki zevâ'ib-i hûra bâhirü'l-iltibâs ve gül-güne-i cemâl-i bî-misâli midâd-ı surh ile mastûr olan âyât u ehâdis iktibâsdir ne itnâb ile imlâli ve ne icâz ile ihlâlî vardır. Pîrâmen-i dâmeni ve dâmen-i pîrâheni vahal-i mübâlağadan tâhir ve nefâset-i ta'bîr-i abîr-efşâmî sarrâfân-ı nükûd-ı me'ânî nazarında zâhirdir. Ni'am-ı ta'dâd i'dâd-ı mehâsin-i selâtîn-i Osmâniyye'den kâsır ve tafsîl-i menâkıb-ı celiyye ve merâtib-i aliyyelerini gayr-ı hâsırdır. Lâkin ta'ahhüd-i terk-i tatvîl-i kelâm ve gazevât-ı külliyyeleri beyânını iltizâm özr-i bâhirdir³⁸.

38 *Tâcüttevârih*, I, 159-160.

Hoca Sadeddin Efendi'nin Şerefeddin Ali Yezdî'ye başka olaylar vesilesiyle de ağır eleştiriler yaptığı görülmektedir³⁹.

Yıldırım'ın Ankara savaşında mağlubiyetinden sonra tarihçilerin tarafgir davrandıkları, Sultan Bayezid'in durumu hakkında gerçekte alakası olmayan bilgiler ve yorumlar yaptıklarını tenkid etmektedir. Yezdî gibi Hâtifi'nin *Timurnâme*'sinde benzer bir yaklaşım bulunmaktadır. Bazı Türkçe tarihlerin ise gerçeklere uymayan hikayeler anlattıklarını; mesela, Yıldırım'ın hapse atıldığı, bir kafese konulduğu gibi bilgiler verdiklerini belirttikten sonra, eğer böyle bir olay olsaydı Şerefüddin Yezdî bunu mübalağalı bir ifade ile naklederdi demektedir⁴⁰.

Hoca Sadeddin Efendi, diğer Tevârih-i Âl-i Osmanlar gibi Hadîdî'den de birçok yerde istifade etmesine rağmen çok sert eleştirmekte, bazı manzum tarih yazmaya cesaret edenlerin ne bulurlarsa yazdıklarını, Sultan Bayezid'in doğumu, cülusu, ömrü, saltanat süresi hakkında sıhhatli tarihler ve rakamlar veremediklerini, aralarında büyük farklılıkların bulunduğunu belirterek şiiirinde şu şekilde ifade etmektedir:

Li-Mü'ellifihî,
Hadîdî nâm bir nâ-puhte şâ'ir
Değilken dil-güşâ ta'bir kâdir
Edüpdür iltizâm-ı nazm-ı târih
Velî olmuş sezâ-i lev m ü tevbih
İçinde çok durur ânın durûgu
Ânınçün yok durur aslâ fûrûgu
Mübeyyen etmez ahvâli kemâ hiye
Mu'ayyen eylemez sâl ile mâhi
Mu'ayyen etdiği ekser hatâdir
Gören sanır ki vâkı'-ı mâ-cerâdir
Demin zikr etdiğim akvâli yazmış
Ve likin hâmesi düz yoldan azmış
Bu vechile edâ-i kissa etmiş
Kelâmın levminden pür hisse etmiş⁴¹

39 *Mevlânâ Şerefüddîn Ali Yezdî mezîd-i ta'assubu ile ol şâhzâde-i ser-firâzın şec'at ve ikdâmına "beli" deyip arsa-i dilâveride merdânelik dâdın verdiğin ve izdihâm-ı ecnâd-ı düşmen-i bed-nihâd ve te'âkub-i efvâc-ı imdâd-ı riyy-i masâfîdan insrâflarına bâ'is olduğun beyân etmişdir, Tâcüttevârih, I, 174.*

40 *Şerefüddîn Ali Yezdî bu cânibi tahkîr ve Timur'u tevkîrde mübâlağa vü utrâ ve âmme-i makâlâtını ta'assub üzere icrâ etmiş iken evkât-ı mülâkâtta ta'zîm ü tekrîm mu'âmelesinden gayri bir sûret-i tasvîr ve şân-ı saltanata muhill nesne îrâd ve tahrîr etmemişdir. Mevlânâ Hâtifi dahi Timurnâme'sinde bu minvâl üzere nesc-i makâl etmişdir. Ba'zı Türkî Tevârihde eshâb-ı kısas rivâyet-i habs-i kafes etdikleri kelâm-ı müzahrefdir. Eğer ol güne hâlet sebkat etmiş olsa hezâr âb u tâb ile Mevlânâ Şerefüddin şerefe-i lâfa çıkarmak muhakkak idi. Tâcüttevârih, I, 186).*

41 *Bulduğun yazan ve zabt-ı tevârihde itkân tarikasından âzân ba'zı ozanlar ki târih-nüvisliğe tasaddî edip akvâl-i muhtelifîe îrâd etmişlerdir. Ne şân-ı saltanata lâyıık ta'bir-i dil-pezirîe ârifler ve ne mevâlîd ü vefeyât evkâtına vâkıflardır. Her biri bir güne ta'bir etmişdir ki beyenlerinde tefâvüt-i fâhiş vardır. Kimi sâl-i hayâtlarını altmış ve müddet-i saltanatlarını otuz beş yıl ta'yîn etmişdir, kimi dahi on altı yıl demişdir ve sebeb-i mevtleri beyânında dahi akvâl-i nâ-şâyeste yazıp şer'an mücevvez olmayan emri ol şâh-ı dîndâra nisbet edip tenâvül-i*

Sultan II. Murad'la ilgili olarak bazı tarihçilerin doğum tarihini 781 olarak verdiğini, bu takdirde ömrünün kırk üç yıl olması gerektiğini, Hadîdî'nin ise saltanatını otuz bir yıl, ömrünü kırk dokuz yıl olarak vermesinin bir hata olduğun belirterek tenkit etmektedir⁴².

Yıldırım'ın Şehzadeleri, Musa, Mehmed ve İsa Çelebiler arasındaki ihtilaf, özellikle vefat eden Süleyman Çelebi'nin cenazesinin Bursa'ya gönderilmesi meselesinde tarihî bilgi farklılıkları, tarihleri Tâcüttevârîh'de açıkta değerlendirmektedir. Önce Süleyman Çelebi'nin cesedinin Musa Çelebi tarafından Bursa'ya dedesi Murad Hüdavendigâr'ın türbesine gönderildiğini yazar, sonra Ş. Yezdî, Neşrî ve Bitlisî'nin bilgilerinin farklılığına dikkat çeker. Yezdî'nin anlatımında Timur'u ön plana çıkarmasına, Neşrî'nin tutarlı şekilde olayı anlatmasına, Bitlisî'nin ise anlattıklarının başı ile sonu arasında tutarsızlıklar olduğuna temas eder.

Ve Emîr Süleyman mâlik olduğu memâlike mutasarıf olup sene *selâse ve aşer ve semâne mi'e* (813)'de Edirne tahtına cülûs edip Emîr Süleyman'ın na'şını Bursa'da cedd-i büzürgvârî Gâzî-i Hudâvendigâr hazretlerinin mezâr-ı lâmi'u'l-envârlarına irsâl eyledi. Bu îrâd olunan siyâk-ı ahbâr-ı Osmâniyye ile tezyîn-i evrâk eden müverrihler ittifâk etmiştir. ....Ve Şerefüddin Ali Yezdî'nin dahi Timur Hân Mûsâ Çelebi'yi vâlid-i mâcidi na'şî ile Bursa cânibine irsâl etmiştir deyü tensîs etdiğine muvâfıktır. Ammâ ol firkadan Mevlânâ Neşrî ihtiyâr etdiği tertib üslûb-ı âhir üzeredir ve şâhzâdegân-ı Yıldırım Hânî meyânında olan vekâyi' ü hurûbu bir vechile dahi tafsil etmiştir.

Mevlânâ İdrîs, Şerefüddin Ali zikir etdiği vech üzere Mûsâ Çelebi'nin Timur cânibinden al tamgayla Bursa iyâletine nâmzed olup envâ'-ı bahşîş ü nevâziş ile ol cânibe irsâl olunduğunu ta'yîn etmiş iken Neşrî ihtiyâr etdiği mesleğe zâhib olup zeyl-i kıssayı ol vech üzere bast etmiştir. Bu takdîr üzere kelâmının lâhikını sâbıkına tatbîk asîr idüğü ma'lûm-ı ehl-i tahkîktir ve Târîh-i Neşrî'de Sultân Mehmed ile Emîr Süleyman'ın dahi ba'zî vekâyi'i mezkûrdur. Mevlânâ İdrîs dahi ol tefâsîli îrâd etmiştir. Lâ-cerem anların eserine iktifâ ve siyâk-ı sâbık üzere terk-i iktifâ edip,

Kalemi mutlaku'l-inân etdim
Ol hikâyetleri beyân etdim⁴³.

Şehzadeler arası mücadelede, Şeyh Bedreddin ve daha sonra Düzme Mustafa olaylarında ve genellikle herhangi bir değerlendirme yapılmadan İdris-i Bitlisî'den bilgiler aktarılmaktadır⁴⁴. Aynı dönemlerde, değerlendirmede bulunmaksızın Neşrî'den de nakiller yapılmaktadır⁴⁵.

zehr ile ni'met-i hayâtadan kendiyü bi-behre etdi deyü bilâ-ımtirâ bühtân u iftirâ etmişlerdir. Mukaddemâ îrâd olunan siyâk-ı sikât-ı müverrihinden Şerefüddin Ali Yezdî ve anın emsâli ekâbir-i selef ta'ayyiniüdür. Ve zabt-ı evkât-ı vekâyi'de dahi ihtimâm-ı tâmm olunup 'urza-i i'tirâz olan mukaddemât-ı vâhibeden i'râz olunmuşdur (Tâcüttevârîh, I, 216-217).

42 *Mevlid-i mahmûd-ı müsteclibü's-su'üdları yedi yüz seksen birde olmak rivâyeti ba'zî tevârîhde mestürdür. Bu takdîrce müddet-i ömürleri kırk üç yıl olur. Hadîdî'nin, "Otuz bir yıl cihânda şehlik etdi - Cihândan kırk dokuz yaşında gitti" dediği gayr-i sahih ve galat-ı sarîhdir. Vallâhu te'âlâ a'lem. (Tâcüttevârîh, 305).*

43 *Tâcüttevârîh, I, 220- 221.*

44 Bitlisî'den çeşitli konularda nakiller için bk. *Tâcüttevârîh, I, 235, 284, 298, 299, 311, 332, 336, 346, 354.*

45 Neşrî'den çeşitli konularda nakiller için bk. *Tâcüttevârîh, I, 332, 336, 345, 346, 355, 357.*

Bursa'da 832'de görülen tâun salgınının âyan ve eşraftan değerli bazı kimsenin bu arada Emir Sultan ve Molla Fenarî'nin ölümüne sebep olduğunu belirttikten sonra, *Şakaik*'in Molla Şemseddin Fenarî'nin vefatını, Recep 834 olarak verdiğini nakletmektedir⁴⁶. Çandarlı ailesiyle ilgili İdris-i Bitlisi'nin verdiği bilginin doğru görüldüğünü belirtmektedir⁴⁷.

Karamanoğlu'nun affını talep etmek üzere Mevlana Hamza'yı Sultan Murad'a elçi olarak gönderdiğini anlattıktan sonra; Bitlisi'nin farklı bir bilgi olarak, Karamanoğlu elçisinin Mevlana Celaleddin-i Rûmî torunlarından Arif Çelebi olduğunu kaydetmekte, ayrıca Sultan Murad'ın Karaman'a hareketinden önce Evrenos-oğlu Ali Bey'i Arnavudluk'a akın için gönderdiğini ve Ali Bey'in oradan bir çok ganimet ile döndüğü bilgisini de *Heşt Bihişt*'ten naklen vermektedir⁴⁸.

Semendire ve çevresindeki fetihler konusunda tarihçiler arasında yıl farklarını, olayların cereyanı hakkındaki farklılıkları ayrı ayrı verdikten sonra, Mısır ve Şam bölgesine ait bazı gelişmeleri de nakledip bu bahsi Allah en iyisini bilir diyerek bitirmektedir⁴⁹.

Osmanlı ordusunun Kula Şahin'in serdarlığında 846'de Hunyadi'ye karşı giriştiği savaşta mağlup olmasını anlattıktan sonra bu savaşta şehid olanlardan bahsederken Neşri'nin Umur Beyoğlu Osman Çelebi için Varna savaşında şehid olduğunu yazdığını; *Tevârih-i Osmâniye*'de ise serdarın Şahabeddin Paşa olduğunu yazıldığını; bazı tarihlerde bu muharebede Firuz, Yakup, Hızır ve Ömer Beylerin şehid düştüğünün belirtildiğini kaydetmektedir⁵⁰.

Öte yandan Hoca Sadeddin Efendi, Varna seferi sırasında tuzağa düşürülerek esir edilen Bolu Sancakbeyi Mahmud Çelebi'nin Sultan Murad'ın eniştesi ve Sadrazam Çandarlı Halil

46 *Bursa'da tâ'ün-ı azîm zuhûr edip a'yân u eşrafdan çok kimesne civâr-ı rahmet savbına rihlet eyledi hattâ, ... hazret-i Emîr Sultân ve mihr-i sipîhr-i yakîn ve şem'-i encümen-i ulemâ-i fâ'ikin mecma'-ı âsar-ı büzürg-vârî Mevlânâ Şemsüddîn Fenârî sâl-i mezbûrede dârü's-sürûr savbına ubûr etmişlerdir. Lâkin Şakâ'ik-i Nu'mâniyye'de Mevlânâ Fenârî'nin vefâtı erba'a ve selâsîn (834) Receb'inde ta'yîn olunmuşdur, Tâcüttevârih, I, 345.*

47 *Mevlânâ İdrîs eğerçi İbrahim Paşa'yı Ali Paşa'nın oğlu olmak üzere yazmışdır; ammâ Âşık Paşa birâderi olmak üzere yazmışdır. Hattâ demişdir ki Çandarlı Halil'in ki Hayrüddin Paşa nâmı ile iştihâr bulmuşdur, üç oğlu kaldı, biri Ali Paşa ve biri İbrahim Paşa ve biri İlyas Paşa idi. ... Bu mâbeynde mürûr eden müddet-i tavile Mevlânâ İdrîs rivâyetini mü'eyyeddîr (Tâcüttevârih, I, 346).*

48 *Mevlânâ İdrîs Târîhi'nde Mevlânâ Hamza yerine hazret-i Mevlânâ Celâlüddin Rûmî -kaddese'llahu te'âlâ sırrahû- ahfâdından câmi'-i cemî'-i mehâmid-i hasebî ve nesebî, sâhibü'l-me'ârif Ârif Çelebi zikr olunmuşdur. Ve kitâb-ı mezbûrda bu dahi zikr olunmuşdur ki hazret-i Hudâvendigâr Karaman diyârına güzâr etmezden evvel Evrenos-oğlu Ali Bey'i Arnabud cânibine akın için göndermişdi. Ali Bey dahi bî-hisâb Arnabud güzellerin şikâr edip ganâ'im-i kesîre ile Edirne'ye gelmiş idi. (Tâcüttevârih, I, 358-9).*

49 *Ve bi'l-cümle bu makâmda erkâm-ı aklâm-ı müverrihîn ihtilâf üzere vâkı' olmuşdur. Hattâ ba'zı tevârihde Belgrad muhâsarası ve Novaborda fethini Semendre fethinden sonra olmak zikr olunmuşdur. Cümleden Mevlânâ Neşri Semendre fethini sekiz yüz kırk ikide ta'yîn edip ... Vallâhu a'lem (Tâcüttevârih, I, 366).*

50 *Ammâ Mevlânâ Neşri Osman Çelebi'nin şehâdeti Varna gazâsında olmak üzere yazmışdır. Mukaddemâ anın rivâyeti üzere yazılmışdır. Ve ba'zı Tevârih-i Osmâniyye'de Kula Şahin yerine Şahabüddin Paşa-yı Hâdim (Hadım) yazılıp ol hengâme hengâmında Sultân Murad Sofya şehrinde bast-ı sâye-i adl ü dâd edip belde-i mezbûrede ârâm üzere oldukları mezkûrdur. Ve ba'zı tevârihde dahi ol ma'rekede şehid olan ümerâ-i izâmendan Fîrûz Bey ve Dede Müzak-oğlu Ya'kûb Bey ve Hızır Bey ve Ömer Bey ta'dâd olunmuşdur. Tâcüttevârih, I, 370.*

Paşa'nın kardeşi olduğunu ve fidye ile kurtarılması konusunda Bitlisi'nin her zaman olduğu gibi farklı bir yorum getirdiğini, Mevlâna Neşrî ve Aşıkpaşazade ile bir kısım Türk tarihlerinin yorumlarının daha doğru olduğunu belirtmiştir⁵¹. Ayrıca Neşrî'nin, Sultan Murad'ın Mora seferi ve fethini 843 olarak verdiğini, İdris-i Bitlisi ve diğer tarihçilerin ise fethi 846 olarak kaydettiklerini ifade etmiştir⁵².

Kemalpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ından Lutfi Paşa, Âlî, Solakzâde ve Karaçelebizâde gibi Sâdeddin Efendi'nin de istifade etmediği, sadece bir yerde oldukça takdirkar bir ifade ile manzum mersiyesini *Tâcütevârih*'e almanın dışında kaynak olarak kullanmadığı anlaşılmaktadır (II, 399).

Nitekim fâzıl-ı Rûm câmi'-i eşât-ı ulûm güzîde-i ulemâ'-i müte'ahhirîn ve pesendide-i fuzelâ'-i mütebahhirîn sadr-nişîn-i mesned-i ifâde Mevlânâ Kemâlpaşa-zâde nazm buyurduğu mersiye-i matbû'ada evsâf-ı hamîdelerine işâret buyurmuşdur. Cümlesini îrâd mücib-i dağâmet-i kitâb olmağın bir bend-i dil-pesendidini nakl üzere iktisâr ve ri'âyet-i lâzime-i ihtisâr olundu.

'Azmd e nev-civân ve hâzmd e pîr
Sâhibü's-seyf ve sâ'ibü't-tedbîr
Hem saf ârâ idi hem Âsaf-re'y
Ne vezîr ister idi ve ne müşîr
Eli şemşîrdi dili hançer
Nîze idi kolu ve barmağı tîr
Az müddetde çoğ iş etmiş idi
Sâyesi olmuşidi âlem-gîr
Şems-i asr idi asırda şemsin
Zıllı memdûd olur zamânı kâsîr
Tâc u tahtıyla fahr eder beyler
Fahr ederdi anınla tâc u serîr
Gönlü ol sûrda bulurdu sürûr
Kî çala çağıraydı tîg u nefîr
Rezm işinde bezm 'ayşinde

51 *Lâ-cerem sultân-ı pür-kerem Mahmud Çelebi'nin tahlisini hâherinin hem-seri ve vezîria'zaminin birâderi olmağın cümleden ehemmiyet görüp kâfirin dahi gâh ü bî-gâh diyâr-ı İslâm'a tetâvülünü def' için ol iki mahbûsu kal'a-i Tokat'tan ulâk buyurup peder-i şekâ-rehberlerine gönderdiler ve Semendre'yi dahi ba'zılar rivâyeti üzere girü verdiler. Ve Mahmud Bey'i sıhhat ü selâmet ile dergâh-ı cihân-penâha getirdiler. Mevlânâ İdrîs mukaddemâ ihtiyâr ettiği meslek üzere câri olup evvelâ Üngürüs'ün İzladi derbendine geldiğine bâ'is desbot olmasına ve sâniyen vukû' bulan musâlahâ anınla olmasına zâhib olup ulâk olunan mahbuslar anın oğulları idüğün tensîs eylemişdir. Lâkin bu kitâbda îrâd olunan siyâk Mevlânâ Neşrî'nin ve Âşık Paşa-oğlu'nun vesâ'ir müverrihân-ı Türki-nüvisin muhtârlarıdır. *Tevârih-i Türkiyye'nin birinde zikr olunmuş ki Saruca Paşa ilkâ-i âzilin ile ma'zûl olup Gelibolu'da mütakâ'id idi (Tâcütevârih, I, 374).**

52 *Mevlânâ Neşrî bu fethi sene selâse ve erba'in'de (843) olmak üzere yazmışdır. Ve tafsil-i vefret-i ganâ'imde böyle demişdir ki: Bir perî-çehre câriye üç yüz akçeye satılıp nükûd kısmından gayrisine guzât iltifat etmezler idi. Ve çıkanın sikletinden kaçıp gâyet a'lâsı olmayanı almazlar idi. Nukradan masnû' evânî vü zurûf'ki gâret-ger ehl-i cihâd eline girmiş idi. Elfâz u hurûf ile beyândan güzêrân idi. Mevlânâ İdrîs ve sâ'ir müverrihîn ta'yini üzere feth-i mezbur sene hamsîn'de (850) uhûr bulmuşdur (Tâcütevârih, I, 390).*

Görmedi pîr-i çerh ana nazîr
Çıksa eyvân-ı bezme mihr-i münîr
Girse meydân-ı rezme şîr-i dilîr
Ölicek dâr u gîr ol şîri
Ansun ve kanlar ağlasun şemşîr
Hayf Sultân Selîm'e hayf ü dirîğ
Hem kalem ağlasun anı hem tîğ⁵³

Yalnız Kemalpaşazade'nin keramet sahibi, sözüne güvenilir bir dervişten naklen Yavuz'un doğumu ve bazı alametleri hakkında bilgiler verdiğini ifade etmiştir⁵⁴.

Sadeddin Efendi babası Hasan Can'ı Yavuz devri için başlıca şifahî kaynak olarak kullanmış, bu kısım aynı zamanda tarihçilikte şifahî kaynak kullanımına tipik bir örnek teşkil etmiştir⁵⁵.

Burada şifahî kaynak ve anlatıma tipik bir misal olarak Çaldıran savaşında Şah'ın hezimet sahnesini ve Taçlı Hatun'un ser-encamını, Hoca Sadeddin Efendi'nin, dedesi Hafız Muhammed ve babası Hasan Can'dan dinlediklerine dayanarak nasıl hikâyeye ettiği şifahî anlatım örneği açısından tipik bir misal olarak aşağıda belirtilmiştir:

Hikâyet: Merhûm ced ki bülbül-i nağme sarây-ı serâ-bostan-ı Kur'ânî Hâfız Muhammed Isfehânî *-haşşe bi'l-lutfi'sl-Sübhânî*-dir, ol sefer-i pür-hatarda cebr ü ikrâh-ı şâh gümrâh ile hem-râh olup tefâsîl-i mezbûre vü âtiyeye veķûf-ı tâmları olmağın ekserini vâlid-i merhûm anlardan nakl ederlerdi: Bu dahi anlardan menkûldür ki demişler yevm-i musâfda sâ'ir havâss-ı meclis-i şâhî ile bir püşte üzere durup dâr ü gîr sûretin temâşâ eyler idik ve şah askerinin kalb ve meyseresi bi't-tamâm müste'sıl olup kendisi güzide-i sipâhî ile meysere-i Rûm üzere hücum edip yedi kerre hamle etdiğin ve her rücû'unda at değışdiğin müşâhede eyler idik. Âkıbet işfirâr-ı şems hengâmında gördük, Kızılbaş bekâyâsı top olup bir yerden at saldılar ve bir mikdâr dâr ü gîr üzere kaldılar. Âkıbet cem'iyetlerinde fetret sûreti ihsâs olundu, ol dem Şah'ın alınmasın mukarrer bildik meger ol hîn şâh düşüp at çektikleri hîn imiş hemen lahza şâh kaçıp ol bir kaç korucusun arsada alıkomoş ki kendünün kaçdığı ma'lûm olmayıp ol fursatda biraz mesâfe tayy ede. Gurûb hengâmında gördük ki anlar dahi alındı biz dahi Tebrîz'e doğru ılgar ile firâr etdik. Şeb-i târda firâr ederken ba'zı Kızılbaşlara râst gelir idik, biz anlardan şâhı sorar idik, şâh ileridedir ammâ Tâclı Hânım'dan haberiniz varmıdır derler idi. Âhir Helvâci-oğlu Hüseyin Bey'e mülâkî olduk ki sonra risâlet tarîki ile Rûm'a gelip Yedikulle'de nice zamân mahbûs olmuşdur, sâbıka-i vidâd ve alâka-i itihâd olmağın tefâsîl-i ahvâli andan istifşâr etdik şâhın mecrûh olup eşhâs-ı ma'dûde ile kaçdığı ve Tâclı Hânım bulunmadığından gâyetde âzurde ve hâtırı pejmurde olmağın ve kendisin âni tefahhusla me'mûr etdiğin hikâyet eyledi. Âkıbet biz varıp Tebrîz'de muhtefî olduk sonra işittik ki Tâclı Hânım kaçıp Hoy melikine varmış, Hoy meliki dahi acele vü şitâbla şâha göndermiş ammâ merhûm vâlid ba'zı sikâtdan rivâyet eyler idi ki, Tâclı Hânım hengâm-ı

53 *Tâcüttevârih*, II, 399.

54 *Tâcüttevârih*, I, 400.

55 *Tâcüttevârih*, II, 134, 161, 272, 274, 276, 342, 343, 349-351, 355, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394-95.

şiddet hengâmede Mesih Paşa oğlunun eline girmiş ve bir gece çadırında hıfz etmiş yanında olan bî-mânend cevâhiri hattâ la‘l-i bögrek pârelerinin güzidesini ana verip tazarru‘lar etmiş ki âzâd ede. Paşa-zâde dahi azûbet-i lisânına ve dîde-i giryânına aldandıp itlâk eylemiş andan sonra kaçıp Hoy’a varmış. La‘l-i bögrek keff-i mu‘tedil mikdârı bir la‘l-i sâf ve bir cevher-i şeffâf imiş ki selâtîn-i eslâf hizânelerin tavâf eylemiş ol hacimde la‘l ana münhasır imiş.

Bir gün Şâh İsmail neş‘e-i bâde ile ol cevher-i bî nâzîri mermere çalıp kesr eylemiş vezîri ve umdetü‘l-mülkü olan Şeyh Necm-i Gilânî‘yi da‘vet edip la‘l-i bögreği paraladığın hikâyet etmiş Necm hûd mâhir zerger ve şinâsâ‘-i ahvâl-i gevher idi. Şâh‘ın vaz‘ını istihsân edip eyitmiş ki gâyetde ma‘kûl etmişsiz, bir seng-i bî-nef‘ idi ve nice pâdişâhdan kalmış bir vâcîbü‘d-def‘ idi, şimdi amele yaramış ol pâreler hakk u islâh olunup nice alât-ı nefîse tersi‘ine sâlihdir ve hürde-rîzleri müferrihâta idhâl olunur deyü Şâh’a hoş âmed söylemiş ve dediği gibi ol pâreleri terbiye vü islâh etdirip isti‘dâdına göre murassa‘ âlata pîrâye eylemiş. Şâh dahi ol pârelerin elâtîfını ki bir çift güşvâre idi, Tâclı Hânım’a vermiş idi. Mesih Paşa oğluna verdiği cevher ol idi deyü nakl olunur, V’Allâhü a‘lem.

Bu hikâyet kabîlinden zıkr olunan zevcesi egerçi Tâclı Hânım değildir ammâ ol dahi gâyetde makbûlesi imiş hattâ sonra taleb-i sulh için gönderdiği elçi ile anı dahi istemiştir. Ammâ Hudâvendigâr hazretleri anın husûsunu ulemâ ile meşveret etdikde kadâsker olan Tâcîzâde Ca‘fer Çelebi istemiş pâdişâh hazretleri dahi ana vermişler nikâh edip mu‘âşeret eylemiş⁵⁶.

Sonuç olarak, XVI. asrın son çeyreğinde iç ve dış siyasette etkili olmuş ünlü bir din ve devlet adamı olan Hoca Sadeddin Efendi’ye asıl şöhretini *Tâcüttevârih* isimli tarih kitabı kazandırmıştır. İlk dokuz padişah dönemini anlatan bu eser belâgatı ön plana çıkaran süslü ve ağdalı nesir ile yazılmıştır. İran tarihçiliğinin en önemli özelliği olan bu tarz daha önce Atâ Melik Cüveynî, Vassâf ve Şerefeddin Ali Yezdî’nin temsil ettiği bir ekol olup Osmanlı tarihçiliğinde Farsça olarak Bitlisi’de, Türkçe olarak ise Hoca Sâdeddin ile devam etmiştir. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüttevârih*’i yazarken İdrîs-i Bitlisi’nin *Heşt Bihişt*’ini Neşrî’nin *Târih-i Neşrî*’sini temel kaynak olarak kullanılmış olmakla birlikte bu arada hemen her vesile ile küçümsediği, eleştirdiği isimlerini bile tam olarak zikretmediği genellikle *Tevârih-i Âl-i Osman* olarak nitelendirilen Türkçe tarihlerden azami ölçüde faydalanmıştır. Ancak belâgat, üslup ve muhteva bakımından mükemmel bir model olarak seçtiği *Heşt Bihişt*’ten istifadesinin derecesi hakkındaki farklı görüşler ve tartışmalar henüz “olgunluğa” erişmiş gözükmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

56 *Tâcüttevârih*, II, 272-74.

Kaynakça/References

- Aktepe, M., "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâcü't-tevârih'i ve bunun Zeyli Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, XIII (1958), s. 101-116.
- Babinger, F., *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982.
- Daş, Abdurrahman, "Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Konya Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XIV (2003), 165-207.
- _____, *Osmanlılarda Münşeat Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşeâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Genç, Vural, *Acem'den Rum'a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bitlisi (1457-1520)*, TTK, Ankara 2019.
- _____, *Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlisi'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid Kısmı (1481-1512)*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- _____, *İdris-i Bitlisi, Heşt Bihîşt, Osman Gazî Dönemi*, Mimar Sinan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Gibb, E. J. W., *The Capture of Constantinople from the Taj-ut-Tevarikh*, Glasgow 1879.
- Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991.
- Hammer, J. V., *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Atâ Bey, İstanbul 1329, I.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcüttevârih*, İstanbul 1279 /1862, I.
- _____, *Tâcü't-tevârih* (Tarihlere tâctır bu kitap), sadeleştiren İsmet Parmaksızoğlu, Başbakanlık Kültür Müsteşerliği Kültür Yayınları, İstanbul 1974-1979, I-V cilt.
- İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt, VII. Ketibe, Fatih Sultan Mehmed Devri, 1451-1481*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK, Ankara 2013.
- İpşirli, M., "Tâcü't-Tevârih", *DİA*, XXXIX, 357-59.
- Kollár, Adam F., *Annales Turcici Taschet-Tavorih sive Corona annalium dicta ab inito gentis Ottomanicae usque ad Muradem primum pertigens*, Vindobonae 1755.
- Ménage, V. L., "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", çev. Salih Özbaran, *TED*, IX (1978), s. 237-238.
- Özcan, Abdülkadir, "Heşt Bihîşt", *DİA*, XVII, 271-273.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Üsküplü İshak Çelebi ve Selimnâmesi", *Tarih Dergisi*, c. III, sayı 5-6 (1953), s. 132-134.
- Saidino Turco [Hoca Sadeddin Efendi], *Chronica dell'origine e progressi della Casa Ottomana composta da Saidino Turco, eccellentissimo storico in lingua turca*, tradotta da Vincenzo Bratutti, Wien 1649.
- Severcan, Ş., "Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", *Kayseri EÜİFD*, VIII (1992), s. 73-78.
- Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, haz. Ş. Turan, TTK, Ankara 1957.
- Turan, Ş., "Hoca Sâdeddin Efendi", *DİA*, X, 196-98.
- _____, "Sa'de'd-dîn", *İA*, X, 27-32.
- Yıldırım, Mehmed, *Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997.

İbretnüma-yı Devlet Adlı Eserin Yazarı Mustafa Kesbî midir? XVIII. Yüzyılın Bilinmeyen Bir Tarihçisi Üzerine Notlar

Who is Mustafa Kesbî, the Author of İbretnüma-yı Devlet? Notes on an Unknown Historian of the 18th Century

Feridun M. Emecen*

*Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.M.E. 0000-0002-7478-7411

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Feridun M. Emecen,
29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: feridunemecen@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 15.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
04.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
03.07.2020

Kabul/Accepted: 13.07.2020

Atıf/Citation:

Emecen, Feridun. "İbretnüma-yı Devlet Adlı Eserin Yazarı Mustafa Kesbî midir? XVIII. Yüzyılın Bilinmeyen Bir Tarihçisi Üzerine Notlar." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 197-221.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.012>

öz

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında vücuda getirilen önemli tarihlerden birini teşkil eden ve bu dönem için sıklıkla kullanılan *İbretnüma-yı Devlet* adlı eserin yazarı olarak Mustafa Kesbî Efendi gösterilir. Mustafa Kesbî'nin kimliği hakkında ise ayrıntılı bilgilere ulaşılamamıştır. Yazar hakkındaki bilgiler daha çok eserinde kendisine dair kaydettiği notlardan hareketle verilmiş gözükmektedir. Bununla birlikte Mustafa Kesbî adlı birinin var olup olmadığı meselesi de tartışmalı bir mahiyet arz eder. Eserlerinde Kesbî mahlasını kullanan yazar hiçbir yerde adını Mustafa olarak açıklamamakta, bazı geç tarihli kataloglarda ve tezkiirelerde görülen Kesbî mahlaslı Mehmed ve Mustafa adlı iki kişi arasında birinin, kuvvetli ihtimalle de Mustafa'nın İbretnüma'nın müellifi olduğu ileri sürülmektedir. Binaenaleyh *İbretnüma-yı Devlet* adlı eserin yazarının Mustafa Kesbî olduğuna dair literatürde tartışmasız bir ön kabul söz konusudur. Fakat aynı döneme ait farklı eserlerde yer alan ve gözden kaçtığı anlaşılan bazı bilgiler bu eserin yazarının Kesbî mahlasını kullanan Mehmed Haşim Efendi olduğunu göstermiştir. Mehmed Haşim Efendi, sadece İbretnüma değil o dönemde yazarlarının adları meçhul kalan veya tesbit edilemeyen başka vekayi derlemelerinin de sahibidir. Bu makalede Mehmed Haşim Efendi'nin kimliği ve hangi eserleri kaleme almış olduğu konusundaki tesbitlerin ayrıntıları ortaya konmuştur.

Anahtar sözcükler: Mehmed Haşim Efendi, Kesbî Mehmed, İbretnüma, Kesbî Mustafa, XVIII. yüzyıl tarihçiliği

ABSTRACT

Mustafa Kesbî Efendi is known as the author of *İbretnüma-yı Devlet*, which is an important work written in the second half of the 18th century and an often-used source for this period. However, there is no detailed information about the identity of Mustafa Kesbî Efendi. Information about this author is usually derived from the anecdotes written about himself in the above-mentioned work. Nonetheless, it is also a topic of discussion whether there really was a man called Mustafa Kesbî. *Kesbî* is a pseudonym used in this work and nowhere in it, is the name Mustafa is to be found. Some later written works,

such as catalogues and *tezkires* (collection of biographies) point to two different men with the pseudonym Kesbî: one is Mustafa, the other is Mehmed. These works propound that the author of *İbretnūma* is most probably Mustafa Kesbî; therefore, the author of this work is doubtlessly Mustafa Kesbî. However, some other contemporary works propose that the author of *İbretnūma* is actually Mehmed Haşim Efendi who uses the pseudonym, Kesbî. He is not only the author of *İbretnūma*, but he is also the author of some apocryphalness chronicles. This article reveals the identity of Mehmed Haşim Efendi and recognizes in detail his other unknown works.

Keywords: Mehmed Haşim Efendi, Kesbî Mehmed, İbretnūma, Kesbî Mustafa, historians of 18th century

Giriş

XVIII. yüzyılın siyaset sahnesinde, belirli bir durgunluk dönemi sonrası 1768’de başlayan Osmanlı-Rus savaşı hem askeri hem de sosyal açıdan çok önemli gelişmelerin kaynağını oluşturur. Askeri başarısızlıklarla, bunun getirdiği büyük sıkıntı ve hayal kırıklıklarıyla, merkez dışında meydana gelen çeşitli olaylarla tezahür eden gelişmeleri kaleme alan ve bunları gelecek nesillere “ders alınması” beklentisi içinde aktarmayı amaçlayan münevver kesim içinde bilhassa bürokrasiden yetişme kitabet zümresi öne çıkmış görünür. Seferlere katılan, gelişen hadiseleri ve türlü olumsuzlukları bizzat gören ve aynı zamanda içinde buldukları dönemin sosyal/psikolojik ağırlığını taşıyan kitabet ehli, sadece kendi gözlemlerini değil çeşitli resmi evrakı, tahrirleri ve muhtelif toplantı zabıtlarını da derleyip bazıları mecmua tarzında bazıları vekayiname türünde eserler ortaya koymuşlardır. Tabii ki bu tür derlemelerin veya kronik, hatta bazıları günlük tarzına dönüşen eserlerin yanında resmi tarihçiler olarak vak’ anüvislerin “vekayinameleri” ayrı mecrada devamlılık arz edecek derecede mevcudiyetini “güçlü bir şekilde” korumuştur. Fakat kâtiplerin kaleminden çıkma irili ufaklı türlü şekillerde oluşturulmuş olan tarihler, tarihçeler, mecmualar, hatta ruzname kılıklı eserler tamamlayıcı yönleri itibarıyla o dönemin havasını, entelektüel düzeyini, fikriyatını ve zihin dünyasını yansıtacak raddelerde, ihmal edilmemesi gereken bir kaynak külliyatı teşkil eder. Mustafa Kesbî’ye atfedilen *İbretnūma-yı Devlet* adlı eser de -adının açık şekilde ortaya koyacağı gibi- bu anlamda döneminin önemli kaynakları arasında yer almış, kendisinden sonraki tarihçilerin sıklıkla müracaat ettiği mehzazların başında gelmiştir. Burada bu eserin tarihçiliğe katkıları ve ne gibi bir yeri haiz olduğu noktasını bir tarafa bırakarak tamamıyla bu son derece mühim eseri yazan müellifin tarihi kimliğine odaklanmak istemekteyiz.

Kesbî Mustafa ve İbretnūma

İbretnūma başlığı altında birkaç yazma nüshası bugüne ulaşan eserlerden bazılarının yazarı olarak tanıtılan Mustafa Kesbî hakkında hem adını hem de kendisini açıklığa kavuşturacak tatminkâr biyografik bilgiler yoktur. XIX. yüzyılın sonlarına ait bazı bibliyografik eserlerde çok kısa atıflar yer alır, genellikle de “ketebe-i devletten” olduğu yani kâtib zümresine mensup bulunduğu ve *İbretnūma-yı Devlet* adlı mecmua kılıklı 1182 (1768) Rusya seferini

“mübeyyin” kısa bir tarihçe kaleme aldığı bilgisiyle yetinilir. Bu bilgiye Edirneli olduğu da eklenmiştir¹. Onun eserini kullanan Ahmed Cevdet Paşa ise yine *İbretnüma*’yı 1182 seferini ve Kırım Hanlığının ahvalini anlatan bir eser olarak tanımlayıp yazarını “ketebe-i aklândan” Kesbî diye tarif eder, 1213 (1798) tarihinde yazılmış mecmua kılıklı bir eser olduğunu bildirir². Kolayca anlaşılacağı üzere Cevdet Paşa doğru bir şekilde eseri sadece Kesbî mahlaslı bir zata atfetmişken daha sonra bu mahlasın yanına Mustafa ismi eklenmiştir³. Gerçekten de *İbretnüma* nüshalarında sadece müellif olarak Kesbî ismine rastlanır, metin içinde hiçbir yerde Mustafa adı geçmez.

İbretnüma-yı Devlet üzerine yapılan ve daha sonra basılan bir doktora çalışmasına esas teşkil eden iki *İbretnüma* nüshasında da müellif kendisinden bahsettiği yerlerde ismini vermediği halde bu nüshalar içinde Millet Kütüphanesi Ali Emiri kitapları arasında yer alan yazmanın kapak sayfasının üst kısmında eserin adı yanında yazarı Kesbî Mustafa diye kaydedilmiştir. Muhtemelen buradan hareketle eserin müellifi Mustafa Kesbî olarak belirlenmiştir. İlgili doktora çalışmasında da bu ön kabulün onun Mustafa Kesbî şeklinde tanıtılması sürdürülmüştür. Kesbî dışında müellifin adı hakkında herhangi bir karine bulunmayan nüshaları karşılaştırmalı şekilde yayımlayan nâşir, daimi olarak müellifi Kesbî Mustafa adıyla göstermiş, ayrıca kimliği konusunda literatürü inceleyerek mevcut bilgileri toplamışsa da “Mustafa Kesbî” adıyla irtibatlı kayıtların peşine düştüğünden bu konuda herhangi bir malumata erişememiştir. Onun hakkında daha çok *İbretnüma* nüshalarına dayalı şekilde yeni bilgiler vermiştir⁴. Nâşire göre Kesbî ile ilişkilendirilebilecek olan iki *İbretnüma* nüshası ile bir de *Divan* vardır⁵. Bir başka eser olan *İbretnüma-yı Devlet-i*

1 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul 1342, s. 131.

2 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, haz. M. İpşirli, I, Ankara 2018, s. 6.

3 *Osmanlı Müellifleri*’nde onun Edirneli Mustafa Kesbî şeklinde tanıtılmış olması, Rif’at Osman’ın *Edirne Rehnümâsı 863-1327 Seneleri*, Edirne 1336, s. 109’dan kaynaklanmış olabilir. Ahmed Badi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, haz. N. Adıgüzel-R. Gündoğdu, II/2, İstanbul 2014, s. 1613 ve 1833’te Kesbî Mustafa’yı şair ve hattat olarak tanıtp divanı olduğunu ve 1212’den (1797) sonra vefat etmiş olabileceğini yazar. Babinger de iki Kesbî’den bahsedip Mustafa’nın Edirneli olduğunu, Mehmed’in ise 1641’de vefat eden bir şair olması hasebiyle bu ikisinin karıştırılmaması gerektiğini, Mustafa Kesbî’nin *İbretnüma* müellifi bulunduğunu belirtmiştir (*Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, trc. C. Üçok, Mersin 1992, s. 325).

4 Mustafa Kesbî, *İbretnüma-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, haz. A. Öğreten, Ankara 2002, s. XIII-XVII. Burada bibliyografik ve ansiklopedik bilgiler toplandığı için bunların tekrar tadadına gerek görülmedi. Ayrıca nâşir Kesbî’nin hayatı ve eserlerini daha metodolojik olarak da kaleme almıştır: A. Öğreten, “Kesbî Mustafa Efendi”, *DİA*, XXV, 306-307.

5 *İbretnüma*’nın iki nüshasından biri İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri kitapları (Tarih, nr. 484) içinde, ötekisi ise İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler (nr. TY. 5943) kısmında bulunmaktadır. Bu son nüsha kütüphane kataloglarında Cavid adına kayıtlıdır. Ancak her iki eser de derleme niteliğindedir. İlk nüshanın sonunda 1821 Yunan isyanı konusunda bir başka metin yer alır. A. Öğreten’e göre bu kısım yarım kalan eserin boş sayfalarına sonradan sokuşturulmuş olmalıdır. İkinci nüshanın Cavid adına kayıtlı olması ise tamamen hatalı bir adlandırmanın sonucudur (*İbretnüma-yı Devlet*, giriş kısmı, s. XXVII-XXXI). Kesbî’ye aid *Divan* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. TY. 838’de kayıtlıdır. Bu divan üzerinde yüksek lisans çalışması yapılmıştır: *Divançe-i Kesbî: Transkripsiyon, Metin, Sözlük, İndeks*, haz. Zehra Karakaş, Dumlupınar Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2000; ayrıca *İbretnüma-yı Devlet*, giriş kısmı, s. XVI; keza bk. ileride not 84).

Cauid adlı nüshanın Kesbî'nin yazdıklarıyla benzerlikleri varsa da bu ayrı bir eser gibi gözükmetedir⁶.

Bütün bu bilgiler, ön kabullü bir Mustafa Kesbî adını ortaya çıkarmakta ve ona mal edilen eserler üzerinde durulmakta; fakat bu araştırmaların hiçbirinde Kesbî unvanlı olarak kendisini belirten şahsın Mustafa adını gerçekten taşıyıp taşımadığı sorgulanmamakta, hayatının safhaları da ilgili araştırmadaki bilgiler temelli olarak yaygınlaşmış bulunmaktadır⁷. Oysa Kesbî unvanlı şahsın Mustafa adını taşımadığı ve müellifin başka birisi olduğu, Kesbî'ye ait yukarıda belirtilenler dışında bir başka mecmuadaki bilgilerden açık şekilde ortaya çıkmakta ve bizi bambaşka bir müellife götürmektedir. Bu zat çok ilginç bir şahsiyete ve maceracı bir ruha sahip birçok eser kaleme almış velud bir yazar olan şiiirlerinde Kesbî mahlasını kullanan aynı zamanda müstensih olarak da bazı eserlerde kaydı görülen Seyyid Mehmed Haşim Efendi'den başkası değildir.

Meçhul Bir Tarihçi: Kesbî Mehmed Haşim

Bibliyografik eserlerde ve kataloglarda Mehmed Haşim'in adı, Ferah Ali Paşa'nın kâtibi olarak onun yanında Anapa'da⁸ (1781-1785) bulunduğu sıradaki olayları ve yörenin durumunu Çerkez diyarının ahvalini anlatan *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes* diye sonradan adlandırılan bir eserin müellifi olarak geçer. Ayrıca yine ona ait seyahatname türünde olan, vazifeleri dolayısıyla gezip gördüğü yerlerin acayip olaylarını garib adetlerini kaleme aldığı ve *İmâ-i Törehâ-yı Büldenân* adını verdiği bir başka eseri daha mevcuttur. Kimliği meçhul müellifin bunların dışında herhangi bir çalışması olup olmadığı konusunda bugüne kadar bir tesbit yapılamamıştır⁹.

6 İstanbul Üniversitesi Ktb. nr. TY. 5945'te kayıtlı bu eser daha mufassaldır. Tavsiifi için bk. *İbretnüma-yı Devlet*, s. XXXI; Ayrıca bu nüsha üzerine müstakil tanıtımda da farklı eser olduğu yorumu hakimdir: bk. A. Aslantürk-F. Bozkurt, "18. Yüzyılın İkinci Yarısına Dair Önemli Bir Osmanlı Tarihi: İbretnüma-yı Devlet-i Câvid", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, II/3 (2016), s. 155-194. Bununla birlikte bunun Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan diğer bir eser (Hazine, nr. 1572) gibi Kesbî Mustafa'ya ait olma ihtimali ihtiyatlı dille belirtilmiştir (Serkan Osmanlıoğlu, *Mustafa Kesbî'nin 1768-1774 Harbi Vekayii*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 22-30). Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine nr.1572 hakkında ise bunun *İbretnüma*'nın ikinci telifi olduğu fikri mukayeselerle savunulmuş ve eser üzerinde yazdığı gibi Zekeriyazade'ye değil Mustafa Kesbî'ye ait olarak gösterilmiştir (*aynı tez*, s. 11-22).

7 Öğreten, "Kesbî Mustafa Efendi", s. 306-307.

8 Bugün Rusya Federasyonunda, Krasnador Krayı'nda, Kuban nehri havzasında sahil kenti durumundadır (bk. C. Fedakâr, "Anapa", *DİA*, Ek I, s. 94-95).

9 Seyahatnamesi vesilesiyle hakkında küçük birkaç etüt yapılmış, müellifin kimliği konusu daha sonraki çalışmaya bırakılmıştı (Bununla ilgili ilk bilgiler için bk. İ. Şahin, "XVIII. Yüzyılın Sonlarına Ait Bir Seyahatname ve Osmanlı Rumelisi", *International Congress of Turkish Studies 18th CIEPO Symposium*, Berlin 2010, s. 781-787; İ. Şahin-F.M. Emecen, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Bir Osmanlı Seyyahının Kocaeli Yöresi ile İlgili Tesbit ve Gözlemleri", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*, II, 2016, s. 511-515). Seyahatname üzerinde değerli meslekdaşım İlhan Şahin ile beraber neredeyse 20 yılı aşan ve fakat çeşitli işlerin araya girmesi sebebiyle bir türlü yayımlama fırsatı bulamadığımız metni, sonunda tamamlayıp basılmak üzere Türk Tarih Kurumu'na teslim ettiğimizi belirtmek isterim.

Mehmed Haşim Efendi hakkında bahseden ilk kaynaklar, Ferah Ali Paşa'nın durumunu anlattığı *Ahval-i Anapa ve Çerkes* adlı eseri vesilesiyle onun hakkında bazı küçük bilgiler yer vermişlerdir. İlk olarak Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih*'ini yazarken kullandığı kaynaklar arasında bu risaleyi zikredip müellifini Haşim Efendi olarak tanıtmıştır. Eserini de *Haşim Efendi Mecmuası* adıyla anmış, onun Ferah Ali Paşa'nın kâtibi sıfatıyla Çerkezistan'a gittiğini, hayli müddet orada bulunarak mühim evrakın suretlerini kaydedip “nice mevadd-ı garibeyi” toplayarak bu mecmuayı meydana getirdiğini bildirmiştir¹⁰. Ayrıca Cevdet Paşa, ilerleyen kısımlarda Ferah Ali Paşa'nın ahvalinden söz ederken eseri Haşim Efendi'ye atıfla kullanmış ve onun kendisiyle ilgili verdiği bazı bilgilere de bu vesileyle temas etmiştir¹¹.

Bursalı Mehmed Tahir de benzeri şekilde Ferah Ali Paşa'nın kâtibi olarak onun hizmetinde bulunduğunu, Abaza ve Çerkes kabileleri hakkında mühim bir etnografik ve tarihi eser kaleme aldığını belirtir, ayrıca Tosalı olduğunu ekler¹². Tosalı olduğu bilgisinin kaynağı belli değildir, atıf yapılan mecmuasında ve diğer eserlerinde böyle bir bilgiye rastlanmaz¹³. Bunun dışında Haşim Efendi Mecmuası'nın bugüne kadar bilinmeyen Leiden nüshası vesilesiyle bu nüshayı tanıttığı geniş bir makale kaleme alan Jan Schmidt hayatı hakkında Cevdet Paşa'nın ve Bursalı Mehmed Tahir'in verdiği bilgilerden hareketle bazı yeni konulara temas eder, onun kitabetten yetişme olarak Tosalı olmasından da hareket edip hemşehrisi Ebubekir Râtib Efendi'nin çevresine mensubiyetiyle alakalı bazı tahminlerde bulunur¹⁴.

Anlaşılabileceği üzere Mehmed Haşim, daha çok Ferah Ali Paşa ve Anapa bölgesi hakkında yazdığı eserle tanınmış durumdadır, kimliği ve biyografisi hakkında tatminkâr bilgiler ulaşılamamıştır. Bununla beraber zikredilen eserinde kendisiyle alakalı bazı notlara yer verdiği de hemen dikkati çeker. Bu bilgiler kısmen Schmidt tarafından kullanılmıştır. Söz konusu eserin nüshaları muhtemelen farklı telif safhaları geçirdiği için bunların bazılarında kendisinden bahsettiği kısımlar atılmış veya üçüncü şahıs ifadeleriyle belirtilmiştir. Yalnız Cevdet Paşa'nın Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi'nin meşhur kütüphanesinde gördüğü nüshanın, birinci ağızdan anlatılmış bir özellik taşıdığı Cevdet Paşa'nın Haşim Efendi

10 *Tarih-i Cevdet*, I, 9.

11 İlgili uzun bahis *Tarih-i Cevdet*, haz. Abdülkadir Özcan, III, Ankara 2018, s. 177-261.

12 *Osmanlı Müellifleri*, III, 162-163.

13 Bu bilginin menşei bilinmemektedir. Mehmed Haşim'in ayrıca Edirneli olduğuna dair bir başka kayda da yukarıda temas edilmişti. Bunun dışında o dönem için aynı adı taşıyan bir de Amasyalı Haşim Efendi'nin ismine rastlanır. Bu zatın müellifimizle ilgisi konusu meşhurdur. İlerleyen bahislerde bunlar hakkında bilgiler verilecektir. A. Öğreten ise *İbretnüma* müellifi olarak tanıttığı Mustafa Kesbi'nin (yani aslında Mehmed Haşim'in) *Divan*'ında Tırnova Pazarlık Cami inşası için düşürdüğü bir tarih vesilesiyle Tırnovalı olabileceğini belirtmişse de (*İbretnüma*, s. XVI, XXVII) böyle bir tarih düşürmüş olması onun buraya nisbet edilmesini gerektirmez.

14 Jan Schmidt, “Mehmed Hâşim Efendi's Memorandum (Mecmu'a) on Circassia of 1213 (1798-9): Contents, Style, Textual, History and a Hitherto Unknown Autograph Kept in the Library of Leiden University”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI (2005), 413-479.

ile alakalı kendisinden bahsettiği yerlere atf yapmasından açık şekilde anlaşılır¹⁵. Diğer nüshalarda Cevdet Paşa'nın doğrudan müellif ile ilgili naklettiği anekdotlar bulunmaz. İlginç olan taraf Haşim Efendi'nin kaleme aldığı aşağıda belirtilecek olan diğer eserlerinde de aynı şeklin görüldüğüdür; Haşim Efendi bunları her defasında farklı yazmış, kendisini direkt "kopyalamamış", bazı kısımları bilahire iptal, bazılarını ise adeta yeniden tanzim etmiştir. Bu sözü edilen eserde Haşim Efendi metin içinde kendisini çok açık şekilde Kesbî mahlasıyla anmıştır. Ayrıca ileride bahsedileceği gibi başka telifatında da bu eserine yaptığı atıflar yer almaktadır.

Ferah Ali Paşa'nın faaliyetleri ve Çerkez diyarının adetleriyle alakalı bu önemli eserin yanı sıra Mehmed Haşim'in yukarıda belirtildiği üzere bir seyahatnamesi mevcuttur. Bu seyahatname, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (TSMK) Hazine, nr. 1564'te kayıtlı mecmuanın içinde yer almakta, müsveddesi ise Ali Emiri Kütüphanesi'nde bulunmaktadır¹⁶. TSMK'da bulunan mecmua hem *Ahval-i Anapa ve Çerkes* hem de seyahatnameyi bir arada ihtiva eder, muhtemelen temize çekilerek ve yeniden tanzim edilerek hazırlanmış bir takdim nüshası özelliği taşır. Bu ikinci eserinde yani seyahatname nüshasında müellif kendisi hakkında çok değerli bilgiler verir. Bunlar Haşim Efendi'nin kariyeri ve ortaya koyduğu diğer eserlerinin teşhisine yardımcı olabilecek önemdedir.

Bahse mevzu iki nüshada yer alan beyanlardan yola çıkılarak Haşim Efendi'nin hayatı hakkında yeni bilgilere ulaşmak mümkün görünmektedir. Ayrıca ona ait iki eserde kendisini Kesbî mahlasıyla belirtmesi, bu unvanı isminde taşıyan Kesbî Mustafa ile aynı şahıs olduklarına önemli bir başka karine sağlar.

Kesbî Mehmed Haşim ve İbretnüma

Öncelikle doğrudan adının geçtiği ve kendi telifi olduğuna şüphe bulunmayan seyahatnamesinin hatime kısmı, müellifin teşhisi ve bağlantıları açısından dikkat çekici bilgiler temin eder. Müellif eserin baş tarafında kendisini Haşim Mehmed olarak tanıtır¹⁷

15 Medine'de bulunan Arif Hikmet Bey kütüphanesinin mevcut katalogunda bu esere ne yazık ki rastlanmadı. J. Schmidt ise göremediği bu nüsha ile ilgili bir kataloga işaret eder: "Mehmed Hâşim Efendi's Memorandum", s. 414. Cevdet Paşa'nın alıntılarında anlaşılan husus bu nüshada müellifin kendisinden doğrudan bahsettiği notların mevcudiyetidir. Arif Hikmet Beyefendi'nin Medine'deki kütüphanesi adeta kapanın elinde kalmış, pek çok eser ya kaybolmuş ya da başka yerlerde zuhur etmiştir. 1950'de 7.662 ciltlik 5.404 eserin mevcut olduğu tesbit edilen kütüphaneden geriye 1984 kayıtlarına göre 4.373 kitap ve 677 mecmua kalmıştır (Mahir Aydın, "Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi", *Bellekten*, LIV/209, Ankara 1990, s. 249).

16 Bu nüsha İstanbul Millet Ktp. Ali Emiri, Coğrafya, nr. 3'te kayıtlı bulunup tam bir müsvedde olmaktan çok düzgün yazılmış ama kenarlarda ek çıkmaların bulunduğu bir şekildedir. Derkenar notları metinle alakalı olup TSMK'daki nüshada bunların çoğu metne yedirilmiştir. Bu metin ile TSMK'daki metin arasında açık benzerlik vardır ama müellif TSMK nüshasını adeta ikinci bir telif aşamasından geçirmiş gözükmektedir.

17 "... hikmet-i ilâhiye ile tayerân ve rü'yet-i müşâhede-i seyrân olunan emkine-i bildân tuhfe-i nekerât-ı -1213- midâd olmak üzere tahrîr ve iber-i nazar-endâzân için eğerçi yâdigâr-ı yârân kılınup afv ve inâyât-ı kadr-dân-ı fütüvvet-dârândan mütemetti ve istid'â-yı fakîrânem olur ki vâki' olan taksîrât-ı dervîşânem afv ve safh ile her bilâdın ahvâl ve etvâr ve töre ve âyinleri âşinâlığı ile iktisâb-ı tensît-i fu'âd olunacağı müstağnî-i

ve içeride geçen bir şiiirinde de Kesbî mahlasını kullandıktan sonra hatime kısmında şu malumata yer verir:

“Bin yüz seksen üç senesi gurre-i Muharremü’l-harâmında [7 Mayıs 1769] Ordu-yı hümâyûn İsakçı sahrâsına dâhil oldukda mektûbî-i defteri hulefâlarından umûr-ı mühimme Devlet-i aliyye Hotin cânibine bir kâtib irsâli mühimm ve muktezî olmağla bu fakîr-i bî-çâreyi irsâl ve ba’de’l-vusûl yirmi yedi gün ve gece mahsûr olup ahvâl-i âcizânem perîşân olmağla ba’de’l-halâs devâ için Deraliyye ‘ye avdet ve rikâb-ı müstetâb-ı husrevâneye ref’ ve takdîm olunan hulâsa ve takrîrât tahrîri hizmetine muvâzabet ve medâr-ı ma’âşîma ve bir işime yaramadığından ba’de zamân terk olunup ber-vech-i mübeyyen seyrân olundu”¹⁸.

Bu bilgi bize Haşim Efendi’nin Defterdar kalemünde kâtib olarak istihdam edildiğini sarahaten gösterir. Ayrıca 1768 seferi için cepheye görevle gittiğini, Ruslar’ın Hotin kuşatması sırasında bazı işleri görmek üzere vazifelendirildiğini ortaya koyar. Buradan hareketle Ahmed Cavid Bey’in *Müntehabat* adlı eserine bakıldığında, aynı şekilde Hotin’e memur edilen defterdar kâtiplerinden Mehmed Haşim’in adına rastlanır. Ahmed Cavid Bey, bu münasebetle bizzat Mehmed Haşim tarafından kaleme alınan sefer ahvaliyle ilgili uzun bir *Takrir*’e eserinde yer verir. Bu *Takrir*’in başlığında ise: “Şikk-ı evvel mektubcusu hulefâsından Şemsî Emirzâde es-Seyyid Mehmed Hâşim Efendi’nin Takrîridir. Sene 1183” ifadesi yer alır¹⁹. Bu durumda çok açık olarak Mehmed Haşim’in Şemsî Emir Efendi’nin oğlu olduğu²⁰ ve defterdar dairesinde mektubcu kalemünde görev yaptığı anlaşılır.

Mehmed Haşim’e ait olan *Takrir*, aslında 1768 seferi başlangıcı ve Hotin kuşatma ahvali ile bu yörede meydana gelen olaylara dairedir ve bu kısmın ayrıca müellif adı belirtilmeksizin başka müstakil nüshaları da mevcuttur. Aynı bahisleri Kesbî Mustafa’ya atfedilen *İbretnüma-yı Devlet* adlı eserin içinde de bulmak mümkündür²¹. Hem bu *Takrir*’de hem de *İbretnüma-*

takrîr ü beyândır. Ancak tesmiye-i ism-i kitâb te’emmül olundukda “İmâ-yı Törehât-ı Büldânân” -1213- târîh-i tesvîdi olup tesmiye olunduğu hâlde ta’bîrâtta vâki’ olan taksîr-i âcizânem dâmen-i afv ile mestûr buyurulmak mukarrer ise dahi dedi Hâşim Mehmed “Güftem be-nekerât” -1213- zîrde tahrîr u beyân [2a] olunduğu üzere..” (Seyahatname, TSMK, Hazine, nr. 1564, 1b).

18 *Seyahatname*, TSMK, Hazine, nr. 1564, 142b. Aynı bilgi müsveddede de yan notta yer alır.

19 Ahmed Cavid Bey, *Müntehabât*, haz. Adnan Baycar, İstanbul 2004, s. 283.

20 J. Schmidt’in tanıttığı Ahval’in Leiden nüshasında da hatimede müellifin kendisini Emirzâde Seyyid Mehmed olarak tanımladığını belirtilir (“Mehmed Hâşim Efendi’s Memorandum”, s. 415). Diğer nüshalarda bu kayıt yoktur. Ayvansarayî, 1120’de vefat eden Emir Paşa/Seyyid Mustafa Paşa oğlu Seyyid Mehmed Haşim’dan bahsedip bunun tezkire-i evvel olduğunu, birçok mansıba atandığını ve 1177/1763’te vefat ettiğini yazar (*Veşvât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, haz. F. Ç. Derin, İstanbul 1978, s. 23). Başmuhasebecilik ve Cizye muhasebeciliği de yaptığı anlaşılır (1168 Şevval/Temmuz Ağustos 1755) bu zatı (*Vak’anivis Hakim Efendi Tarihi*, haz. Tahir Güngör, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 263) Müstakimzâde ünlü hattatlar arasında da zikreder ve Emir Paşa oğlu Seyyid Mehmed Haşim olarak anıp pederi yanında Sivas Tekkesi dahilinde medfun olduğunu bildirir (*Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul 1928, s. 487; *Sicill-i Osmanî*’de görevleri ile ilgili daha geniş bilgi vardır: IV, 623). Baba adı dahi benzerlik arz etmiş olsa da bu zatın başka biri olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber Mehmed Haşim’in bu aileyle irtibatlı olma ve bir başka ferdi bulunma ihtimalini bütünüyle göz ardı etmemek gerekir.

21 *İbretnüma*, s. 115’ten itibaren başlayan: “Muhasara-i evvel-i serhadd-i Hotin” kısmı. Burada Haşim Efendi takririnde kullandığı birinci şahıs ifadelerini yer yer çıkarıp metni ikinci defa telif etmiş görünür.

yı Devlet'te müellif kendisi hakkında benzeri bilgiler vermektedir. Aşağıda tekrar temas edilecek olan bu malumat, çok sarıh şekilde *İbretnüma-yı Devlet* adlı eserin yazarının veya derleyeninin hem *Takrir* hem de doğrudan müellifin adıyla tanımlanabilen diğer üç eserin (Ahval-i Anapa ve Çerkes, Seyahatname ve Divan) sahibi ile aynı şahıs olduğuna şüphe bırakmaz. Nitekim müellifin Hotin tarafına görevlendirilen Elhac Selim Ağa'ya terfik edilecek bir kâtib arandığında kendisinin uygun görülüp onun yanında Hotin'e gittiğine dair ifadeleri, bu hususu destekleyen açık bir delil olarak gösterilebilir.

İbretnüma'da bu durum şöyle belirtilir: “*Elhac Selim Ağa'ya sâhib-i devlet Yağlıkcızâde Emin Paşa'nın infi'âli olmağla katl ü idâmına bedel üç yüz kise nüküd i'tâ ve kal'a-i mezkûrun binâsını inşâ ve askeriyenin ta'yinâtını vermek üzere defterdarlık hil'atini ilbâs ve müsâra'aten isrâsi fermân buyruldu. Ve keyfiyyet-i kal'a ve ahvâl-i mikdâr-ı asker ve zehâir ve etvâr-ı vüzerâyâ dikkat ve tahrîr ve seyr-i serî' ile ifâde için bu fakr-i pür-taksîri dahi cânib-i defterîden ta'kîb eylediler*”²².

Aynı ifadeler daha ayrıntılı olarak *Takrir*'de yer alır ve “ahz ve istishâb-ı kâtib” özel başlığı altında belirtilir. Burada Elhac Selim Ağa'nın İsakçı'ya dört saat mesafedeki müellifin de bulunduğu menzile geldiğinde kendi çadırları yakınına konduğu söylenerek şöyle denir: “...müdâvemet eylediğim şikk-ı evvel mektubcusu kalemin çadırı kurulduğu mahalle gelüp efendilerimiz hazretlerinin bu âciz-i nâcizlerine olan iltifat-ı aliyeleri merkûmun meşhûdu oldukda der-akab defterdar-ı vakt Meş'aleci İbrahim Efendi'ye varıp bâ-arzuhâl inhâ ve kalem kâtiblerinden Mehmed Haşim'i ma'iyetime terfik eylemedikçe umûr-ı me'mûreme azîmet muhâldir... deyü istid'â eyledikde... nâçâr İsakçı sahrasına nüzûlümüzün günü ki bin yüz seksen üç senesi Muharremü'l-haramunun üçüncü günüdür, ... vedâ edip Hotin canibine azîmet olundu..”²³.

Mehmed Haşim ile *İbretnüma* arasındaki bağ sadece bu benzer ifadelerle sınırlı değildir. Ayrıca Mehmed Haşim *İbretnüma*'da muhtelif bahislerde yeri geldikçe hem seyahatnamesine hem de Ferah Ali Paşa'yla ilgili risalesine atıflarda bulunmuştur. Bunlardan bir sonraki bahiste söz edilecektir. Bütün bu kısımda ortaya çıkan ana tesbit, çok açık şekilde *İbretnüma-yı Devlet* adlı eserin yazarının/derleyeninin Kesbî mahlaslı Mehmed Haşim Efendi olduğudur. Meseleyi böylece sarahate kavuşturduktan sonra biyografisine dair çok az bilgiye ulaşılabilen bu “meçhul müellifin” hayatıyla ilgili yeni ayrıntılara geçebiliriz.

22 *İbretnüma*, s. 116.

23 Ahmed Cavid, *Müntehabat*, s. 288-289. Keza *İbretnüma* nüshasının bir başka yerinde sunulan bir arzın Mehmed Haşim tarafından yazıldığına dair atıf vardır. Arz defterdara ait olup sonuna şu not düşülmüştür: “Kâtibimiz Mehmed Hâşim mevâcib ihrâcında yedi sekiz defa ben yazdım deyü haber verir” (*İbretnüma*, s. 182).

Mehmed Haşim Efendi'nin Hayatı ve Eserlerine Dair Notlar

Yukarıda da belirtildiği üzere Seyyid unvanlı Şemsî Emir Efendi'nin oğlu olan Mehmed Haşim'in kitabetten yetişme olduğuna şüphe bulunmaz. Babasının açık kimliği konusunda şimdilik herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Ancak onun da tedris veya kitabetle alakalı bir meslek mensubu olması muhtemeldir²⁴. Mehmed Haşim'in kariyeri hakkında bilgiler eserlerinde kendisiyle ilgili kaydettiği türlü anekdotlardan çıkarılabilmektedir. İleride de temas edileceği üzere ona ait olduğu istidlal edilen devlet teşkilatına dair bir risaledeki bilgilerden hareketle, Hekimoğlu Ali Paşa'nın Kütahya'dan sonra gittiği Sivas valiliği sırasında onun yanında bulunduğu ve kariyerine de muhtemelen bu sırada başladığı söylenebilir²⁵. Hekimoğlu Ali Paşa'nın valiliği 1157-1158 (1745-1746) yılına denk düşer ve bu durum Mehmed Haşim'in gençlik yıllarında Hekimoğlu Ali Paşa'nın dairesinde yetiştiğini düşündürür²⁶. Nitekim Mehmed Haşim seyahatnamesinde de yeri geldikçe Hekimoğlu Ali Paşa'ya atıflar yapmıştır. Sonradan bir şekilde İstanbul'da kitabet zümresine dahil olduğu anlaşılmaktadır. Buraya hangi "vasıtaları" ve ilişki ağlarını kullanarak girdiği konusunda bilgi yoksa da bu anlamda Hekimoğlu Ali Paşa'nın rolünü göz önüne almak yanlış olmaz. Bundan sonraki ilk görevleri konusunda hiçbir "sır" vermeyen müellif, *İbretnüma*'da belirttiğine nazaran Enderun hizmetlileri arasında yer almış, 1175 Şevval'inde (Mayıs 1762) dağıtılan akçalardan kendisine muhtemelen Enderun halkına tevzi etmek üzere "mevkuftan" 50.000 guruş tahsisat yapılmıştır²⁷. Ayrıca 1768 seferine çıkılmadan önce de defterdarlıkça evvelki seferlerin masraflarını, hazine durumunu gösteren listeler çıkarmakla görevlendirilmiş, bunları hazırlayarak üstlerine sunmuştur²⁸. Bu bilgiler onun uzunca bir süre maliye kaleminde görev yapmış olma ihtimalini kuvvetlendirir. Muhtemelen dönemin diğer bazı bürokratları gibi paşa kapılarında yetişerek merkezi bürokrasiye dahil olmuştur.

Seyahatnamesinin hatime kısmından istihraç ettiğimiz kendine ait notta, Muharrem 1183'te (7 Mayıs 1769) İsakçı sahrasına ulaşan orduda "Mektubi-i Defteri halifelerinden" olduğunu, o sırada savaşların cereyan ettiği Hotin tarafına mühimmat vs. tedariki için

24 Bununla ilgili tahminler için ayrıca bk. yukarıda 20. dipnot.

25 Bu risale müellifi meçhul olarak değerlendirilerek Cengiz Orhonlu tarafından yayımlanmıştır: "Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risâle: Risâle-i Terceme", TTK *Belgeler*, IV/7-8 (Ankara 1967), s. 39-47.

26 "... *kark-elli sene mukaddem veliyyü'n-ni'am merhûm Hekimzâde Ali Paşa efendimiz hazretleriyle Sivas şehrinde ikâmet ettiğimiz hengâmda...*", "Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risâle: Risâle-i Terceme", s. 41. Bu önemli ipucunun Mehmed Haşim'i işaret ettiğine ileride temas edilecektir. Metinde Ali Paşa'nın hangi tarihte Sivas'ta bulunduğu belirtilmemekle birlikte, C. Orhonlu bunu Hekimoğlu Ali Paşa'nın İran cephesindeyken Sivas eyaletine ismen tayin olduğu 1728 Ağustos'u olarak verir ("Osmanlı Teşkilatına Aid Risale", s. 39). Halbuki Ali Paşa Sivas'a gelmeden başka bir eyalete tayin edilmiştir. Sivas'a tayin tarihi ise Kasım 1745'tir. Görev yerine Kütahya'dan hareketle 1746'da gelmiştir (İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, haz. Z. Yılmaz, İstanbul 2019, s. 202, 241-244. Ayrıca bazıları arşiv kayıtlarından çıkan bu bilgiler için Hekimoğlu Ali Paşa üzerine doktora tezi hazırlayan Mehmet Yılmaz Akbulut'a teşekkür ederim).

27 *İbretnüma*, s.181.

28 Bu listeler hazine gelirleri sefer masrafları, türlü harcamalara ait olup *İbretnüma*'da yer alır (s. 182-291).

kâtib olarak görevlendirildiğini, 27 gün ve gece burada mahsur kaldığını, çok zorluklar çektiğini, sonra İstanbul'a döndüğünü belirtmiştir. İstanbul'a döndükten sonra kitabet işini sürdürdüğünü fakat yeterli maaş alamadığı için ayrılıp bundan sonra eserinde konu edindiği yerlerde dolaştığını ifade etmiştir²⁹. Ahmed Cavid'in *Müntehabât*'ta yer verdiği *Takrir*'de ise söz konusu görevi ve başından geçenler ile ilgili ayrıntılar daha fazladır. Bunları bir nevi hatırat notları şeklinde kaleme almıştır.

Buna göre defterdar dairesinde mektubcu kalemî halifesi³⁰ olarak çalışırken orduyla birlikte hareket eden Mehmed Haşim, Hotin'in zor durumda olduğu haberi üzerine buraya gereken desteği sağlamak ve zahire temin etmekle görevlendirilen Hacı Selim Ağa tarafından kâtib olarak seçilir. Haşim Efendi, o sırada mektubçu kesedarı Kara Hafız Mustafa Efendi'nin himayesi altında çalışmaktadır. Böyle sonu belli olmayan bir görev için seçilince bu duruma itiraz eder, Selim Ağa ile gitmeyeceğini defterdara bildirir. Fakat isteği kabul görmez ve gelen bir tezkire ile Hotin'e sevk edilen heyete katılmak mecburiyetinde kalır. Bu durumu, "*ben cerî, cesur ve hall u akde muktedir değilim diye ne kadar feryâd eyledim ise çâre olmadı*" diye açıklar³¹.

Selim Ağa ile birlikte İsakçı'dan hareket edip (3 Muharrem/9 Mayıs) Boğdan sınırından geçer ve Hotin kalesine ulaşır. Ona göre Hotin kalesi istihkâm olarak iyi bir durumda değildir; burada gerekli mühimmatın teminine çalışır, gelen askerlerin zahire ihtiyaçları için çabalar. Bu sırada Hotin civarında bulunan Ruslar kaleyi yeniden muhasara altına alırlar. Mehmed Haşim gün be gün bu 27 gün süren kuşatmayı anlatır, olup bitenleri, ordunun durumunu, paşaların ve askerlerin vaziyetini çoğu defa tenkidi bir dille nakleder. Seyahatnamesinin hatimesinde belirttiği "yirmi yedi gün ve gece mahsûr olup ahvâl-i âcizânem perîşân olmağla" ifadesi de bu duruma yapılan bir atıftır. Ayrıntılı *Takrir*'inde bunu, "*yirmi yedi gün giriftar olduğumuz cülleden rehâ bulup...*" şeklinde ayrıca ifade eder³². Yine burada belirttiğine göre Hotin'den ayrıldığında ağır şekilde hastadır, vücudu şişmiş, eğilip kalkmaya ve hareket etmeye mecali kalmamıştır. Ata binemediği için arabayla Edirne'ye kadar getirilmiş, bu sırada yolda yavaş yavaş iyileşmeye başlamıştır.

29 *Seyahatname*, TSMK, Hazine, nr. 1564, 142b.

30 Mektubcu Efendi odası bildiği kadarıyla sadaret kethüdasına bağlı çalışan bir kalemdi (Muzaffer Doğan, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi: Sadaret Kethudalığı, 1730-1836*, Ankara 2016, s. 21, 24). Defterdarlığın da mektubcu odası olduğu bilinmektedir. Mektubcu kaleminin personelini teşkil eden katiplerin halife olarak nitelendirildiğini belirtmek gerekir. Mektubi-i Defterî kalemî, başdefterdarın mühim işlere ve havale olunan kağıtlara önemine göre yazacakları takrir ve telhisleri hazırlıyordu. Yani mühim evrakın kaydı burada tutuluyordu. Keza bazı mukataanın icab eden beratları da burada tanzim olunurdu (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 352). Bu görev tanımları Mehmed Haşim'in icra ettiği vazifelerle aynen uyusmaktadır.

31 Ahmed Cavid, *Müntehabât*, s. 288.

32 Ahmed Cavid, *Müntehabât*, s. 307-308.

Mehmed Haşim Edirne’de iken sadrazamlıktan azledilen Yağlıkçızade Mehmed Emin Paşa’nın mallarının müsadere edilip idam olunduğu bilgisini verir. Paşanın idamı (11 Eylül 1769) üzerine İstanbul’a gider, kitabetini eskisi gibi kalemde sürdürmesi ile ilgili tezkire alır. Ancak bu hizmeti maaş karşılığı değil hasbî kitabet şeklindedir³³. Bu arada kendisinin tekrar cepheadeki orduya çağrıldığı halde gelip kitabet hizmetine başlamadığı yolunda âmiri durumunda olduğu anlaşılan Mektubcu vekili Darendeli Mehmed Emin Efendi’ye tezkire ulaşır, “kaleminden redd ü teb’id olunması” istenir. Kendi beyanına göre, Darendeli Mehmed Emin Efendi bu talimatı bizzat ona tevdi eder ve artık “kalem odasına girmemesini” bildirir; ama diğer görevliler yanında küçük düşürmemek için kalemde “umûr-ı mühimme tahrîrine muktedir” kâtib olmadığından orduda bulunan büro âmirlerinin kalem odasına girilmesini yasakladıklarını, ancak kendi odasında bulunmasından men etmediklerini söyleyip onu teselli eder. Böylece Mehmed Haşim, ordunun İstanbul’a dönüşüne kadar kalem odasındaki vazifesini sürdürür³⁴.

Mehmed Haşim’in bu uzun *Takrir*’inde kendisi hakkındaki son kayıt budur. *İbretnüma*’ya da takririnin kısaltılmış versiyonunu derç ederken kendisiyle ilgili anekdotların bazılarını çıkarmıştır³⁵. *İbretnüma*’da bundan önceki birtakım görevlerine dair kendisinden bahsettiği kısımlarda bilgi verdiği de dikkati çeker. 1768 seferi için mensup olduğu Defterdarlık kalemiyle sefere gitmeden önce, 1179 (1765-1766) yılında memuriyetle, daha sonra Ferah Ali Paşa’nın kâtibi olarak tekrar gideceği Çerkes bölgesine yollandığını, burada çıkan madeni teftiş ettiğini, bir numune alıp döndüğünü bildirir³⁶. 1768 seferi başladığında da Hotin’e gitmeden önce İsakçı kalesinin tamir ve mühimmatının tedarikiyle görevlendirilmiştir³⁷. Ordu

33 Burada Mehmed Haşim’in görev verildikçe yaptığı iş karşılığı para aldığı, kadrolu/maaşlı katipler arasında olmadığı açık şekilde ortaya çıkar.

34 Ahmed Cavid, *Müntehabat*, s. 310-311; “...merküm Seyyid Hâşim dahi Deraliyye’ye i’âde ve ba’de’l-vusûl ber-üslûb-ı sâbık Rikâb-ı hümâyûnda bâki kalan kalem-i merkûma müdâvemet ve rûz u şeb umûr-ı mühimme ve sâir hasbî kitâbete muvâzebet eder iken Ordu-yı hümâyûnda kalemimiz re’isinden mektubcu vekili Darendeli Nâmik Mehmed Emin Efendi’ye bir kut’a mektûb vürûd edip hülâsa-i meşhûmunda Ordu-yı hümâyûndan Deraliyye’ye gidüp şimdîye kadar gelmeyen Kâtib Mehmed Hâşim’in Ordu-yı hümâyûna gelip hizmetde bulunmaları teklif oluna. İtâ’at ve kabûl etmedikleri sûrette şimdilik kaleminden redd ve teb’id oluna deyü te’kiden ve tafsîlen tahrîr olunmuş. Efendi-i mûmâ-ileyh çâkerlerin ihzâr ve mektûb-ı merkûmu kirâ’et ve tefhim ve fimâ-ba’d kalem odasına girmeyesiz deyü tenbih ü te’kid eyledi. Kalem-i merkûmda umûr-ı mühimme tahrîrine muktedir kâtib olmadığından zarûri Ordu-yı hümâyûnda olan efendilerimiz kalem odasına ruhsatdan men’ eylemiş, ancak benim odamdan men’ etmemişdir deyü akrân’da emsâlimiz meyânında tevkîr ve tefavvuk ve hürmet edüp ordu gelinceye değin mektûbî efendilere mahsûs olan odaya âmed ü reft olunur idi”.

35 *İbretnüma*, s. 115-133. Bu bahsin sonunda kendi adını andığı şu ibare ile tarih düşürdüğü görülür: “Filizzât-ı kalem-i Kesbî-i nâdide-büyâdandır ki/1213”.

36 *İbretnüma*, s. 65.

37 Anadolu beylerbeyisi iken sadriazam olan Hamza Paşa’nın bu makama getirilmesi (7 Ağustos 1768) dolayısıyla sadriazam olmadan önce Kütahya valisi iken dönemin defterdarı Sârim İbrahim Efendi’nin ona karşı küçümseyici hitabla mektub gönderdiği, ulağın yola çıktığı gün sadarete getirildiği haberi geldiği, defterdarın büyük telaşa düştüğü şeklinde bizzat şahit olduğu hadiseyi naklelerken kendisinin mülazim sıfatıyla Bâb-ı Defterî mektubcu kaleminde evrak-ı mühimmenin tahririne memur olduğunu ifade eder: “*Bu fakîr-i pür-taksîr ol vakit Mektûbî-i defterî kaleminde mühimme tahrîrine me’ûr buyrulduğum ecilden mülâzemet ve kalem-i mezkûra müdâvemet eder iken müşârûn-ileyh Sârim Paşa defterdar-ı vakt bulunup...*”, *İbretnüma*, s. 74.

Edirne’de toplandığında kendisi İsakçı’da bulunuyordu³⁸. Ardından da yukarıda *Takrir*’inde sözünü ettiği Hotin’e gitmişti. Bu arada yine cephelerde çeşitli işlerle görevlendirilmiş olduğu düşünülebilir.

Bu memuriyetleri sırasında önemli isimlerle tanışıp bir kısmı sonraları daha büyük rütbelere hatta vezaret makamına erişecek olan bürokratlardan, çelebi efendilerden ve dönemin münevverlerinden oluşan bir çevre edindiği düşünülebilir. Kendisi gibi kitabetten gelme olup Şumnu kesiminde görevler icra eden Ferah Ali Paşa, Ahmed Cavid Bey, Reisülküttab Ebubekir Râtib Efendi, Defterdar Sârim İbrahim Efendi/Paşa, Süleyman Feyzi Efendi/Paşa, Koca Abdi Paşa ve tabii yanında yetiştiği anlaşılın Hekimoğlu Ali Paşa bunlar arasında sayılabilir. III. Selim döneminde Tersane emini iken katledilecek olan Hacı Selim Ağa ile birlikte çalışmış olması da ayrıca dikkate değerdir³⁹. *Takrir*’de yer alan bilgiler onun Sadrazam Yağlıkcızade ekibine mensubiyetini hatıra getirir. Bir süre nekbete uğramasının sebebi de muhtemelen bu yüzdendir.

Bundan sonraki görevlerini ancak yine eserindeki ifadelerinden çıkarmak mümkündür. Muhtemelen bir süre İstanbul’da hasbi olarak maaşsız hizmet etmiş olmalıdır. İcra edilen seferlere katılmış olması da pekâlâ mümkündür. Onun en azından Küçük Kaynarca Anlaşmasından (1774) sonra Kırım konusuyla ilgili görüşmeler yapmak için İstanbul’a gelen Rus elçisi Repnin’in faaliyetleriyle ilgili gizli bir görev icra ettiği bilinmektedir. Kendi beyanına göre İstanbul’daki elçilerin Büyükdere’de ziyafet bahanesiyle bir araya gelmeleri sırasında buradaki konuşmaları, bizzat kendisine gelen çok dil bildiğini belirttiği İstavri adlı bir Rum aşçıdan öğrenip rapor halinde sunmuştur. *İbretnâme* adlı eserinde bu rapora yer verdiği, burada elçilerin İstanbul’u nasıl ele geçirebileceklerinin planlarını yaptıklarını anlattığı görülür⁴⁰. Bu istihbarat vazifesi dolayısıyla onun kitabette gizli görevler üstlenmiş olma ihtimali ortaya çıkarsa da bu hususta başka bir bilgiye rastlanmaz. Aslında diğer eserlerindeki bilgilerin de istihbaratçı tabiatıyla uyduğuna söylemek yanlış olmaz. Hatta Hotin’e kâtib olarak tayin edildiğinde “*etvâr-ı vüzeraya dikkat ve tahrîr ve seyr-i seri’ ile ifade*” gibi bir vazifesi olduğunu belirtmiş olması bu manada dikkat çekicidir⁴¹.

Mehmed Haşim’in seyahatnamesindeki bilgiler onun 1778-1779’da İstanbul’da bulunduğuna işaret eder. Öncelikle cephelerden tanıştıkları anlaşılın Canikli Ali Paşa’nın meşhur risalesinin istinsahını 1 Receb 1192/26 Temmuz 1778’de tamamlamış olduğu görülmektedir. Burada kendisini Seyyid Mehmed Haşim, unvanını ise önceden olduğu gibi

38 *İbretnâme*, s. XX.

39 *Müntehabat*, s. 293 vd. Hacı Selim Ağa, Sadrazam Halil Hamid Paşa’nın katlinde rol oynayanlar arasında olduğu için III. Selim tahta çıkınca onu ve oğlu Nazif Efendi’yi katlettiymişti (K. Beydilli, “Selim III”, *DİA*, XXXVI, 420).

40 *İbretnâme*, s. 432-435. Bunun üzerine yazdığı mütalaa hayli ilginçtir: s. 435-36.

41 *İbretnümâ*, s. 116. *İbretnâme*’da müellifin kendisiyle ilgili verdiği bilgiler eserin nâşiri tarafından da detaylı olarak Mustafa Kesbî’ye nisbetle tesbit edilmiştir: bk. s. XVII-XXVII.

Defterdar dairesi mektubçu odası halifesi şeklinde vermeyi tercih etmiştir⁴². Ayrıca Kocaderesi âyânı Çelebi Efendi'den bahsederken ve zarif bir zat olan Çelebi Efendi'nin zaman zaman ziyafet ve ahbaplık için İstanbul'dan bazı dostlarını çağırıldığını, kendisinin de böyle bir davette bulunduğunu, ayrılırken çok hoşuna giden kiraz ve vişne satın almak istediğini derkenar notu olarak yazarken yine aynı tarihi zikretmiştir⁴³. Daha sonra muhtemelen Eflak voyvodasının ikinci kâtibî sıfatıyla onun yanında görev yapmıştır. Eflak voyvodasını, teşrifatını ve bu memleketin adetlerini anlattığı kısımda ikinci kâtipten nakillerde bulunduğunu yazarken açık şekilde kendini ele vermez; fakat anlatımından yakalanan ipuçları bu kâtibin aslında kendisi olduğunu düşündürür⁴⁴. Eğer böyle ise bu durumda onun 1195 ve 1196 yıllarında (1782-83) Eflak'da bulunduğu söylenebilir⁴⁵. Sonra bir şekilde yine İstanbul'a dönmüş olmalıdır. Eflak ile alakalı yazdıkları bir görgü şahidinin kaleminden olmak itibarıyla son derece önemli tafsilat ihtiva eder.

Mehmet Haşim'in 1783'te, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Kafkasya ile daha yakın ilgilenmek ihtiyacını duyan Osmanlı merkezî idaresinin bölgeye muhafız olarak gönderdiği Ferah Ali Paşa'nın kâtipliğine getirildiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Bunda özellikle onun daha önce de bu yörede bulunmasının ve bölgeyi tanıması olmasının rolü olduğu kesindir. Ayrıca bu göreve tayininde Ferah Ali Paşa ile olan tanışıklığından çok onun faaliyetlerini ve bölgenin ahvalini merkeze rapor etmek gibi gizli bir görev yüklenmiş olma ihtimali de vardır.

Ahval-i Anapa adlı eserinin girişinde görevlendirilme konusu şöyle anlatılır: “*Yeni dünya mesâbesinde olan cibâl-i Abaza'nın fâtihî ve serhadd-i Anapa nâm kal'anın bânisi Şeyhü'l-vüzerâ, cennet-mekân, firdevs-âşiyân merhûm ve mağfiret-nişân Ferah Ali Paşa hazretlerinin hizmet-i ma'yyet-i aliyyelerinde mevcûd bulunup müşârûn-ileyhin rey ü tedbîrine vukûfu olan kâtibinin alâ-vechî'l-ihstâr tahrîr ve takrîridir*”⁴⁷. Fakat Mehmed Haşim *İbretnüma* adlı eserinde bu görevlendirme ile ilgili başka bir ilginç nota yer verir. Buradan Ali Paşa'nın yanına sonradan gitmiş olduğu ortaya çıkar. *İbretnüma*'daki bilgiye nazaran 1197 (1783)

42 Risalenin TSMK, H. nr. 387'de kayıtlı nüshasında 29b'de müstensih olarak kendisini “Esseyyid Mehmed Haşim, an-hülefâ-yı mektûbî-i defteri” diye tanıtmaya devam eder. Risale için bk. Y. Özkaya, “Canikli Ali Paşa'nın Risâlesi: Tedâbirü'l-Gazavât”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13 (1969), s. 120-191.

43 Bu kısım müsveddede (Ali Emiri, Coğrafya, nr. 3), s. 136.

44 *Seyahatname*, 128b-129a.

45 Bu tarihlerde Eflak voyvodalığına Karaca Nikolaki Bey atanmıştı (1782). Hâşim'in İstanbul'da geçinme problemleri yüzünden böyle bir görevi kabul etmiş olduğu konusunda dolaylı bir ifadesi olduğu da dikkati çeker: “...*hikmet-i hüda fezâdârım olan züğürtlük giribânımdan tutup berbâd u rüsvâ etmek kasdında olduğu yakînîm olduğundan medâr-ı ta 'ayyûş-i dünyâ olur mülâhazası ve tabî'at-ı rüzgâr ile Eflak voyvodasına ikinci divân kitâbetini zarûri irtikâb ve bin yüz doksan beş senesi Eflak voyvodası ile azîmet...*” (TSMK, Hazine, nr.1564, 132a)

46 Ferah Ali Paşa ve faaliyetleri için bk. Zübeyde Güneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, Samsun 1998; Cengiz Fedakar, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı: Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*, İstanbul 2014, s. 17-89.

47 TSMK, Hazine, nr. 1564, 1b.

yılında memuriyetle Çerkes bölgesine deniz yoluyla hareket eden Mehmed Haşim⁴⁸, muhalif rüzgarlar sebebiyle bindiği geminin Kırım'da Yalta ve Balıklava sahillerine sığındığını belirtir. Bu bilgiye beraberindeki Arnavut askerlerinin Rus ordusuna katılması sebebiyle Sadrazam Yağlıkçızade tarafından idam edilen Kahraman Paşa hadisesi dolayısıyla yer vermektedir⁴⁹. Bu durumda onun Ali Paşa ile değil daha sonra bu göreve gittiği ortaya çıkar. Belki de yukarıda sözünü ettiğimiz üzere Ali Paşa'nın faaliyetleri ve bölgedeki vaziyetle ilgili istihbaratta bulunmak amacıyla bu vazife kendisine tevdi edilmiştir. Hazırladığı eserin bir ölçüde istihbarat raporu olduğunu kabul etmek de mümkündür.

Mehmed Haşim Anapa'daki görevi esnasında özellikle Ferah Ali Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri ve icraatı ile başta Nogaylar olmak üzere oradaki kabilelerin durumunu ve yerleşimini de içine alan kıymetli tesbitlerde bulunmuştur⁵⁰. *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes* adıyla bilinen ve yazma halinde bulunan eser, o dönem için Cevdet Paşa'nın da yegâne kaynakları arasında yer almakta, Cavid Ahmed Bey'in yönlendirmesiyle hazırlanmış bulunmaktadır. Ahmed Cavid'in Mehmed Haşim ile yakınlığı olduğuna şüphe bulunmamaktadır. 1218 (1803) yılında vefat eden Ahmed Cavid'in de sarayda Enderun'da yetiştiği ve belki de bu sıralarda Mehmed Haşim ile tanışıklığı olduğu ileri sürülebilir. Mehmed Haşim'in *Ahval-i Anapa* adlı eserinin sonundaki bir notta "... şeyh-i müşârün-ileyhin tedbîr ve idâresi hâcegân-ı divan-ı hümayundan hâlâ şehremini Cavid Ahmed Beyefendi hazretlerinin tahrirâtından ma'lûm-ı ilm-i kerîmâneleri olup Kesbî-i pür-taksîrden lede's-suâl ber-vech-i meşrûh takrir etmekle ta'rifi üzere zabt u tahrîr olundu..." yazılması bu ilişki açısından önemlidir. Bu nüshanın telif tarihi 17 Cemaziyelevvel 1213 (27 Ekim 1798) olarak verilmiştir⁵¹. Söz konusu ibarede Ahmed Cavid Bey'in Kesbî'den yani Mehmed Haşim Efendi'den talebi üzerine bu takririn tahrir edildiği bilgisi ikisi arasındaki tanışıklık açısından dikkate değer bir karine sağlamaktadır.

Mehmed Haşim'in bu görevde Ali Paşa'nın Anapa'da vefatına (1785) kadar kalmış olduğu anlaşılmaktadır. Ali Paşa ile ilgili anlatımları sırasında kendisini onun adamları içinde Kesbî unvanıyla tanıttığı görülür. Cevdet Paşa'nın kaynakları arasındaki *Ahval-i Anapa* nüshasında,

48 Haşim Efendi Konya'yı anlattıktan sonra Ereğli'yi tasvir ettiği metinde 1197'de burada bulunduğunu yazar (*Seyahatname*, TSMK, Hazine, nr. 1564, 90a). Bu durumda onun Ferah Ali Paşa'nın yanına hangi tarihte ulaştığı konusu biraz karışır, fakat bunun o senenin sonlarına rastlamış olması ihtimal dahilindedir.

49 *İbretnâme*, s. 79-80. Kahraman Paşa olayı dönemin kroniklerinde haylice yer bulur. Haşim vaktiyle vuku bulan olaylar sırasında hadisenin doğrudan şahidi durumundadır. Bunu da takririnde uzun uzadıya yazmıştır.

50 Kafkasya'daki görevi ve bölge ile ilgili yazdığı eserin Jan Schmidt tarafından araştırmaya konu olduğu belirtilmişti. Schmidt, Leiden'de bulunan nüshayı tanıtip bununla Topkapı Sarayı'nda mevcut olan metni ve Cevdet Paşa'nın kullandığı meçhul nüshayı karşılaştırır: "Mehmed Hâşim Efendi's Memorandum", s. 413-479; *Ahval-i Anapa* sadeleştirilmek suretiyle yayımlanmıştır: Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, haz. Mustafa Özsaray, İstanbul 2012. Esere ait bir başka nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. TY. 5945'te *İbretnâme-yı Devlet-i Cavid* adını taşıyan ve aşağıda da belirtileceği gibi müellifimizle ilişkili olduğu anlaşılan eserin içine de derç edilmiştir: vr. 172a-191b.

51 TSMK, Hazine, n. 1564, vrk. 66a. Bu kayıt eserin sadeleştirilmiş şeklinde hayli anlaşılmasız bir tarzda verilmiştir (Haşim Mehmed Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, s. 146-147).

Mehmed Haşim'in Ferah Ali Paşa'nın vefatından sonra kendi durumunu açıklayan bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgiler temize çekilerek oluşturulduğu anlaşılan TSMK, H. 1564'teki nüshada mevcut değildir⁵². Muhtemelen tıpkı seyahatnamede olduğu gibi müsvedde tebyiz edilirken bu şahsi bilgiler ya müellifin bizzat kendisi ya da müstensihler tarafından ayıklanmıştır.

Cevdet Paşa'nın kullandığı nüshaya göre, Ferah Ali Paşa'nın vefatı üzerine yerine yeni bir idareci gelene kadar işlerin halledilmesi için ahali ve ileri gelenler müteveffa paşanın adamlarının ayrılmasını istemezler. Mehmed Haşim de ahalinin talebi üzerine yeni idareciyi beklemek üzere Anapa'da kalır. Fakat yeni muhafız Bicanoğlu Ali Paşa geldiğinde (15 Kasım 1785) onunla geçinemez, hizmet edemeyeceğini anlayarak ayrılmak için izin ister ve İstanbul'a döner. Bu dönüşünün 1785 senesi sonuna rastladığı açıktır. İstanbul'da iken o sırada Âmedi bulunan Ebubekir Râtib Efendi'nin hizmetinde bulunduğu anlaşılmaktadır⁵³. Aslen Çorumlu olan İpeklizade Mustafa Paşa Anapa'ya tayin edilince bu yöreyi tanıyan birisine ihtiyaç duyar. Paşanın kendisi gibi Çorumlu olan, Ferah Ali Paşa yanında bulunan ve Haşim Efendi'yi tanıyan birisi, onun adını verir. Mustafa Paşa hemen İstanbul'daki kapı kethüdasına haber yollayarak Râtib Efendi'den onu ister. Buna önce rıza göstermeyen Mehmed Haşim, Râtib Efendi tarafından ikna edilir ve yeniden Anapa'ya hareket eder⁵⁴. Mustafa Paşa, Cevdet Paşa'nın kaydına göre 1787 sonbaharında Anapa'ya geldiğinde⁵⁵ Haşim Efendi oradadır ve işleri düzenlemekle meşguldür.

Bir süre sonra Anapa'da işler karışır, Köse Mustafa Paşa bölgeye tayin edilir, her iki Mustafa Paşa da durumu değerlendirip Haşim'i yardım talebi ve destek için İstanbul'a

52 Cevdet Paşa kullandığı nüshanın Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi kütüphanesinde olduğunu belirtir. Bunun müsvedde nüsha olduğu ve temize çekilenlerden daha ayrıntılı bilgiler ihtiva ettiği Cevdet Paşa'nın nakillerinden anlaşılmaktadır. Bu nüshanın akıbeti konusunda ne yazık ki şimdilik bir bilgi edinemedik. Bu nüsha ile ilgili ayrıca bk. Schimdt, aynı makale, s. 414. Keza bk. yukarıdaki dipnot 15.

53 Topyalı olmak hasebiyle Haşim Efendi ile tanışıklığı olma ihtimali öne sürülmüştür. Schmidt, "Mehmed Hâşim Efendi's Memorandum", s. 417; Ebubekir Râtib Efendi 1779'da âmedci olmuş, 1787'de âmedcilikten silahdar ve sipah kâtibliğine geçmişti (S. Arıkan, "Ebubekir Râtib Efendi", *DİA*, X, 277-278; İ. H. Uzunçarşılı, "Topyalı Ebubekir Râtib Efendi", *Bellekten*, XXXIX/153 (1975), s. 49-76; Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi*, İstanbul 2011).

54 Cevdet, *Tarih*, haz. A. Özcan, III, 259-260'da Haşim Efendi'nin ifadesiyle olay şöyle anlatılır: "... Anapa'ya karib olduğumuzda şal ve kuşaktan beş altı sancak şeklinde âlâmet gösterilip top atarak limana dâhil olduğumuzda henüz Mustafa Paşa gelmemiş idi. Meğer ki ahâli-i kal'a ile Abaza beyninde husûmet olduğundan üç gün imiş ki ceng ü cidâl olunup kal'a mahsûrdur deyü haber verdiklerinde dokuz tabyadan onar top atılması için kaimmakam bulunan Hüseyin Ağa'ya haber gönderdim. Derhal o kadar top endahıyla şenlik izhâr olundukda kabâil tarafından elçi zuhûr edip selâmlarını ba'de'î-tebliğ bu günlük ceng te'hir olunsun, top atarak İstanbul'dan çok bayraklı bir sefîne ile gelen kimdir ve sebeb-i izhâr-ı sürür nedir bilip ... fakîr iskeleyle çıkmadığımızda kabâil halkından birkaç bin âdem istikbâl birle ... hoş geldiniz safâ geldiniz, yümn-i kademler getirdiniz deyü âşinâlıklar ve muhabbetler arz edip kimi binişime ve kimi kürklerime baş urup almak istediklerinde size İstanbul'dan paşa getiriyorum, bunlar anın bende emanetidir deyü redd-i matlûb eyledim..." (Bu bahis TSMK, Hazine, nr. 1564'teki nüshada çok kısa geçiyor ve müellifin kendine ait ifadeleri yer almıyor: krş. vr. 62a-b).

55 Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, IV, 43.

gönderirler. Haşim Efendi'nin bindiği gemi ters rüzgarlarla Amasra'ya yanaşmak zorunda kalır, buranın ahali birtakım isteklerde bulunur, onların da arzularını alıp sonunda İstanbul'a gelir⁵⁶. İstanbul'a geldiğinde ordunun cepheye hareket etmiş olduğunu öğrenip bir şey yapamaz ve muhtemelen bir daha Anapa'ya dönmez (1788)⁵⁷. İstanbul'da iken yeniden ekibi içinde yer aldığı Ebubekir Râtib Efendi'nin hizmetine girmiş olabileceği düşünülebilir.

Bununla beraber Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi'nin müderris tayinleri ile ilgili 21 Rebiülevvel 1201 (11 Ocak 1787) tarihli bir kaydında Amasyalı Mehmed Haşim Efendi'nin Elhac Mustafa Ağa dersliğine 200 akça ile müderris tayin edildiğiyle ilgili bir bilgi yer alır⁵⁸. Bu tarih Anapa'ya henüz gitmeden önceki bir zamana işaret eder. Eğer burada zikredilen şahıs müellifimiz ise o vakit onun İstanbul'a geldiğinde medreseye devam ettiği ve kitabete geçiş yaptığı, oradan da tekrar müderrislik talebinde bulunduğu farz edilebilir. Fakat bu hususta isim benzerliği dışında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Zira aynı yılın sonlarında Haşim Efendi Anapa'dadır.

Mehmed Haşim Efendi'nin İstanbul'da iken kitabetini sürdürmüş olması mümkündür. 1203 (1788-89) yılında Ege adalarında dolaştığı seyahatnamesindeki bilgilerden anlaşılmaktadır. Fakat hangi sıfatla böyle bir seyahate çıktığı hakkında bilgi yoktur. Yazdıklarından anlaşılan husus buralarda maliye kâtibi olarak vergi işleri için bir nevi teftiş veya görevlendirme neticesi bulunmuş olduğu yönündedir. Özellikle Sakız adasını çok uzun anlatması bu anlamda dikkat çekicidir ve bunlar canlı bir görgü şahidinin kaleminden çıkmış notlardır⁵⁹.

Seyahatnamedeki bilgilere nazaran 1206'da (1792) kitabetten tanıdığı ve hakkında sitayişle bahsettiği Süleyman Feyzi Efendi/Paşa'nın yanındadır. Süleyman Feyzi Paşa'nın Erzurum valiliğinden azli ve İstanbul'a doğru yola çıkışı, ardından da Halep eyaletine tayini oradaki faaliyetleri konusunda hayli teferruatlı bilgiler vermesi bu anlamda dikkat çeker. Anlattığı yerler de bu güzergâhta bulunmaktadır (Erzurum-Trabzon güzergâhı, Sinop, Kastamonu, Ankara). Muhtemelen Halep'te iken Lübnan kıyılarını ve oradaki Dürzilerin ve diğer toplulukların adetlerini öğrenip bunları tafsilatıyla eserine derç etmiştir. *İbretnâme*'da ise 1206 Şevvalindeki (Mayıs-Haziran 1792) orduyla sancak-ı şerifin avdeti münasebetiyle yapılan merasimi bir görgü şahidi gibi anlatması⁶⁰ yukarıdaki bilgilerle karşılaştırıldığında Haşim Efendi'nin İstanbul'a gelip sonra yeniden Süleyman Feyzi Paşa'nın yanına gittiğini düşündürürse de bu hususta kesin bir kanaate varmak mümkün gözükmez. Ancak *İbretnâme*'daki bilgiden hareketle 1794'te Halep'te Halep hazinesiyle ilgili bir yolsuzluğun

56 Sinop ve Amasra ile ilgili bilgiler ayrıca *İbretnâme-yı Devlet-i Cavid* adıyla bilinen nüshada da bulunur. İ.Ü. Ktp., nr. TY 5945, 195b-196a.

57 Cevdet, *Tarih*, IV, 43.

58 *İstanbul'un Uzun Dört Yılı, Taylesanizade Abdullah Efendi Tarihi*, haz. F. M. Emecen, İstanbul 2003, s. 249.

59 TSMK, Hazine, nr. 1564, vr. 12b-39a.

60 *İbretnâme*, s. 324 vd.

soruşturmasıyla ilgilenmiş olduğuna dair verdiği bilgi⁶¹, Halep bağlantısı bakımından seyahatnamedeki anlatılanlarla bir ölçüde örtüşür görünmektedir.

1792-94 yıllarına tekabül eden Halep'teki görevinden sonra İstanbul'a döndüğü açıkça da bundan sonra ne gibi vazifeler icra ettiğine dair bilgiler yoktur. Yine seyahatnameye göre 1797 Ocağında Atina'da bulunmuş olma ihtimali yüksektir. Atina'yı anlattığı kısımda hayli canlı tasvirler yapar; fakat buraya hangi görevle gittiğini açık şekilde belirtmez⁶². 1212 Ramazan'ında (Şubat 1798) Sivas'ta olduğuna dair seyahatnamesinde küçük bir atıf vardır⁶³. Eserlerini hazırladığı tarih ise 1213 (1798-1799) yılıdır, bu sırada İstanbul'da bulunduğu söylenebilir.

Mehmed Haşim'in bu tarihten sonraki hayatına dair bilgi yoktur, hemen bütün eserlerinin son telif tarihi en geç 1799 ile sınırlanmaktadır. İstanbul'da bulunduğu sıralarda Ahmed Cavid Bey ile yakın temasta olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. Keza Reisülküttab Ebubekir Râtib Efendi'yle de münasebetlerini sürdürüyor olması ihtimal dahilindedir. Râtib Efendi'nin azli ve idamı sırasında onun yakın adamları arasında adı geçen Amasyalı Haşim Efendi'nin müellifimiz ile ilgisi hakkında kesin bir şey söylemek zordur. Ebubekir Râtib Efendi 14 Safer 1211'de (19 Ağustos 1796) azledilince, yakın adamlarından müderris Haşim Efendi ile Silahdar Kalemi Baş halifesi Mestan Efendi'nin Hanya'ya sürüldüğü bilgisi dikkat çeker⁶⁴. Eğer bu Haşim Efendi ile müellifimiz Mehmed Haşim aynı şahıslar ise o vakit Mehmed Haşim Efendi'nin Halep'den döndükten sonra Râtib Efendi'nin himayesine girdiği ileri sürülebilir. Bursalı Mehmed Tahir, Haşim Efendi'nin sürgün olarak bulunduğu Hanya'da vefat ettiği kaydını düşer, ama bu bilginin kaynağı tesbit edilememiştir⁶⁵.

Bununla beraber Haşim Efendi'nin izlerine yukarıda temas edildiği üzere 1797 Ocağında Atina'da, 1798'de de Sivas'ta rastlanmakta olması, ayrıca eserlerini de 1799'da tamamlamış bulunması bu durumu meşkûk hale getirir. Fakat yine de seyahatnamesine Girit'ten başlaması ve üstelik burada bizzat bulunduğu dair ifadesi Girit'te sürgün vesilesiyle bir süre ikamet

61 Konu Halep'te bulunan tercümanların vergileriyle alakalıdır. Sayıları hayli fazla olan tercümanlar (1.500 nefer) ve hizmetlilerin "Haleb'in emtia ve dühan gümrüklerine hadden birün hasâret" eyledikleri bildirilince merkezdeki kalemden kayıt/berat defterleri talep edilmiş, Mehmed Haşim'de bu beratları Haleb'e getirip kontrol edildiğinde bunların aslında yol hükümleri olduğu, asılları itibarıyla Maruni ve Süryani raiyyet ve raiyyet oğulları oldukları, beşer-onar senelik cizye kağıtlarının olmadığı tesbit edilmiş. Kaybı önlemek için cizye kağıtları dağıtılmıştır (*İbretnâme*, s. 36-37).

62 Burada 1797 yılı Kanunusanisi'nin yedisi olarak tarihi miladi usule göre vermiştir (TSMK, Hazine, nr. 1564, vr. 116a).

63 *Seyahatname*, müsvedde nüsha, s. 170.

64 Ahmed Vasıf, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakaikü'l-ahbar*, haz. H. Sarıkaya, İstanbul 2017, s. 211-212. Ancak Nuri Tarihi'nde Amasyalı Haşim'in Limni'ye, Mestan'ın Hanya'ya sürüldüğü bilgisi vardır (Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nürî Tarihi*, haz. Seyyid V. Toprak, Ankara 2015, s. 426; keza Cevdet, *Tarih*, VI, 231). Bu durumda Vasıf'ın Nuri Tarihi'ni kaynak olarak kullanırken bir atlama yapmış olma ihtimali doğar. F. Yeşil de Nuri Tarihi ve Cevdet Tarihi'ndeki bilgiyi esas almıştır: *Ebubekir Râtib Efendi*, s. 435.

65 *Sicill-i Osmanî*, IV, 624.

etmiş olma ihtimalini kuvvetlendirir. Nitekim şu beyanı Girit'te Kandiye'de bulunduğunun delili gibidir: “*Bundan başka bu havâîlerde mahkûk mühürler bulunur. Henüz hakkâk elinden çıkmış gibidir ve Ya'kub ve İsmâ'il ve Yusuf ve Şu'ayb ve Musa ve Hasbiyullah gibi hakk ü tahrîr olunmuşdur ve Havâssı vardır deyü zengin olmak için isti'mâl ederler. Bu fakîr-i pür-taksîr mâlik olamadım. Ekser taşları hacet-i Süleymanîdir.*”⁶⁶ Seyahatnamesindeki tarihlerle karşılaştırıldığında Mehmed Haşim Efendi'nin Girit macerasının kısa sürdüğü düşünülebilir.

Bunların dışında Câbi Tarihi'nde de miri kâtibi iken müderris olan Haşim Bey'den söz edilmesi bir başka dikkat çekici bilgi olarak karşımızda durmaktadır. Câbi'nin onu hem kâtib hem de müderris olarak tanımlaması, Taylesanizade ve Vasıf'ta yer alan kayıtlarla bir yerde örtüşür görünmektedir. Câbi'nin yazdığına nazaran Haşim Bey, İzmir kadı naibliğine yollanmış; fakat burada ancak beş ay görev yapabilmiş, oradaki önde gelen zevat ile geçinemediği, döneminde yangınlar çıktığı ve huzursuzluk sebebiyle niyabetten azledilmiştir. Câbi bu hadise için 13 Ramazan 1226 (21 Eylül 1811) tarihini vermektedir⁶⁷. Bu durum yukarıda da belirtildiği üzere kitabetten medreseye geçme halini bir ölçüde açıklığa kavuşturur gibiyse de bu şahısların aynı kişiyi gösterme ihtimali, tarihin hayli geç olduğu da hesaba katılırsa, pek mümkün değildir. Haşim Efendi'nin vefatı için eserlerini telif ettiği 1213/1799 tarihinden sonrasını esas almak ve bu tarihten sonra pek fazla yaşamadığını düşünmek uygun gibi görünürse de aşağıda temas edileceği üzere *İbretnûma-yı Devlet-i Cavid* başlıklı nüshanın Mehmed Haşim ile alakası olduğu hesaba katılırsa, bu eserde yer alan son kayıtlardan hareketle 1219 ilkbaharında (1804 yılı Nisan-Mayıs) hayatta olduğu çıkarılabilir. Bu tarih Ahmed Cavid Bey'in vefatından bir yıl sonrasına tesadüf eder. Bu nüshadaki bilgiler Mehmed Haşim'in son yıllarını İstanbul'da geçirdiğini açık şekilde gösterir. Zira özellikle Napolyon'un Mısır'ı işgali, Akka direnişi hakkında duyduğu haberleri geniş şekilde anlatır ve bunları “istima” ettiğini belirtir; bu arada müşahede ettiği İstanbul'daki bazı hadiseleri kenar notlarında zikreder⁶⁸.

Açık olarak bu son eser muvacehesinde Haşim Efendi ile ilgili bilgileri 1804 tarihine kadar takip edebilmek mümkün olmuştur, bundan sonrası için herhangi bir kayıt tesbit edilememiştir⁶⁹. *İbretnûma* nüshalarındaki bilgiler onun kalemle ilgisini kesmediğini ve birçok raporu, müzakere kaydını, irad ve masraf defterlerini, hatt-ı hümayunları, elçi raporlarını, anlaşma mükaleme kayıtlarını gördüğünü ve bunları eserine derç ettiğini gösterir. Bütün bu bilgileri topluca ele aldığımızda Mehmed Haşim'in 1746 tarihinden itibaren en azından 1805'e kadar hayatının bazı safhalarını takip etme imkânı olduğunu söyleyebiliriz.

66 TSMK, Hazine, nr. 1564, vr. 2a.

67 *Câbi Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 788-789.

68 *İbretnûmâ-yı Devlet-i Cavid*, İ.Ü. Ktb., TY. 5945, 210a-217b.

69 15 Safer 1223 (14 Nisan 1808) bir sicil kaydında da kadı Seyyid Haşim Efendi b. Seyyid Elhac Eyyüb'ün diğer bir kadı Musa Efendi ile olan alacak-verecek davası yüzünden mahkemelik olduğu görülürse de bunun müellifimizle alakalı olma ihtimali baba adının farklı olması hasebiyle yoktur: *İstanbul Kadı Sicilleri*, İstanbul Mahkemesi, İstanbul 2019, c. 85, s. 270 (31b).

Seyahatnamesindeki gezip dolaştığı tahmin edilen yerlerin bazılarında çeşitli vesilelerle birtakım görevler icra etmiş olması pekâlâ mümkün görünmektedir. Bu gibi taşra görevlerinin çoğunun kapılandığı paşaların yanında onların kâtibî olarak gerçekleştirdiği de söylenebilir. Kaleme aldığı/derlediği eserler ise Mehmed Haşim'in entelektüel şahsiyetini ve birikimini ortaya koymak bakımından hayli belirleyicidir.

Mehmet Haşim'in Eserlerine Dair Bazı Yeni Tesbitler

Mehmed Haşim'in yukarıda temas ettiğimiz *Ahval-i Anapa* ve Seyahatnamesi dışında diğer çalışmaları itibarıyla *İbretnüma-yı Devlet* adlı eseri ve Divanı'nın mevcut olduğu, kaleme aldığı takrirlerinin başka eserlerin içinde bulunduğu ve hatta onun yazdıklarından istifadeyle farklı müstakil eserlerin vücuda getirildiği anlaşılmaktadır. Ortaya koyduğu telifatı itibarıyla yazdıklarının değerlendirilmesi ayrı bir çalışmayı gerektirir. Burada ana hatlarıyla hayatının safhaları çerçevesinde tanıttığımız çalışmaları dışında ona mal edilebilecek eserlere dair bazı tesbit notlarına yer vermek istemekteyim.

Öncelikle Mehmed Haşim'in kitabette iken çeşitli raporlar kaleme aldığına şüphe yoktur. *İbretnüma*'da yer verdiği irad-masraf kayıtları sefer harcamaları ile ilgili listeleri bizzat görüp eserine derç ettiğiinden söz edilmişti. Öte yandan mevcut iki nüshasıyla bilinen *İbretnüma* adlı eseri bu kabil farklı konuları içine alan bir derleme niteliği taşımaktadır. Keza Cavid Bey adıyla kataloglarda geçen bir başka *İbretnüma-yı Devlet* adlı nüshanın da hem diğer iki nüshayla hem de Mehmed Haşim ile ilgisi olma ihtimali yüksektir. Eser üzerine çalışanlar bunun Kesbi'ye ait *İbretnüma* adlı eserden farklı olduğunu ileri sürerler⁷⁰. Fakat içinde yer alan olayların ve bilgilerin derlenmesinde Kesbî yani Mehmed Haşim'in açık izleri dikkat çeker. Özellikle Ferah Ali Paşa'nın faaliyetlerini anlattığı ve müstakil bir metin olarak iki nüshasına rastlanan risalenin bir başka metni de bu eserin içine eklenmiş bulunmaktadır⁷¹. Böylece Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih*'i içinde⁷² yer alan metin ile birlikte dört nüsha ortaya çıkmış olmaktadır. Bunun dışında Mehmed Haşim'in Hotin ile ilgili geniş takririnin farklı ifadelerle yer yer de ihtisar edilerek buraya derç edildiği görülür⁷³. Haşim'in seyahatnamesindeki bazı bilgilerle örtüşen bahisler de bu nüshada mevcuttur. Mesela Hotin'in acibesi kısmı⁷⁴, Çamlıca adası hakkında bilgi hemen zikredilebilir. Ayrıca burada

70 *İbretnüma*, s. XXXI. Ayrıca bu nüsha üzerine müstakil tanıtımda da farklı eser olduğu yorumu hakimdir. A. Aslantürk-F. Bozkurt, "18. Yüzyılın İkinci Yarısına Dair Önemli Bir Osmanlı Tarihi: İbretnüma-yı Devlet-i Cavid", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, II/3 (2016), s. 155-194.

71 İ.Ü. Ktp. nr. TY. 5945, 171b-175a ve 186b-203a. Konu başlığı şöyledir: "Hikâyât-ı Ferah Ali Paşa Fâtih-i Çerakise Bâni-i Kal'a-i Anapa, sene 95". Hayli ihtisar edilmiş şekilde anlatılan bu bahiste müellifin diğer nüshalardakinin aksine adını hiç vermediği görülür. Ayrıca buradaki başlık sistemi de Mehmed Haşim'in diğer eserlerindeki tarzla benzer, "Garibe/Garibesi" başlığı altında Seyahatname ve diğer eserlerindeki bilgi notu şeklini burada da muhafaza eder.

72 Cevdet, *Tarih*, III, haz. A. Özcan, s. 177-261.

73 İ.Ü. Ktp., nr. TY. 5945, 78a-79a.

74 İ.Ü. Ktp., nr. TY. 5945, 77a.

ilk görevlerinden biri olarak İsakçı'ya gidişyle alakalı doğrudan birinci şahıs ifadesi de dikkat çeker: “Bu fakir 1182 senesinde 60 nefer süvari ile İsakçı'ya gider iken...”⁷⁵. Bir başka yerde Anadolu kıyılarından İstanbul'a giderken Sinop'a uğradığını, burayı gezdiğini anlatır; Süleyman Feysi Paşa'nın buradaki icraatına, yaptırdığı tahkimata temas eder; oradan uğradığı Amasra'daki ve Karadeniz Ereğlisi'ndeki durumu bir müşahid gözüyle zikreder⁷⁶. Bu bilgiler hem Cevdet Paşa'nın kullandığı *Ahval-i Anapa* nüshası hem de seyahatnamedeki bahislerle benzerlik gösterir. Ayrıca Halep'teki kıtlık ile Sakız seccadesi bahisleri seyahatnamedeki bilgilerle açık şekilde örtüşür⁷⁷.

Bu bakımdan *İbretnâme-yı Devlet-i Cavid* başlıklı eserin de bir derleme olduğu ve diğer iki *İbretnâme* nüshasındaki bazı boşlukları doldurduğu açıktır. Bu sonuncu eseri ayrı bir nüsha gibi görüp başka bir müellife atfetmek için belirleyici bir delil yoktur. Aksine Mehmed Haşim'i işaret eden sarıh karineler söz konusudur ve ayrıca bunlar esasen Cavid Bey ile Mehmed Haşim arasındaki yakınlığın bir başka örneği olarak karşımızda durmaktadır⁷⁸.

Öte yandan yine Mustafa Kesbî'ye atfedilen bir başka nüsha daha tesbit edilmiştir. Bu nüsha daha düzgün ve kısaltılmış, yer yer sistematize edilmiş şekilde olup 1768 seferi başlangıcından itibaren olayları anlatır, Kesbî Mehmed Haşim Efendi'nin *İbretnâme* nüshalarıyla da benzerlikler arz eder. Kesbî gibi maliye kâtiblerinden biri olan Zekeriyazade Mehmed Said'e atfedilen bu eserin *İbretnâme* nüshalarıyla ilişkisi mevcutsa da müellifinin kendinden bahsettiği yerlerin çıkarıldığı ve daha muhtasarca bilgilere yer verildiği görülür. Bu anlamda söz konusu nüshanın ya Kesbî yahut başlıkta adı geçtiği üzere onun eserlerinden hareketle Zekeriyazade tarafından düzenlenmiş olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek lazımdır⁷⁹.

75 İ.Ü. Ktp., nr. TY. 5945, 201a; krş. *İbretnâme*, s. 86 (Burada peksimet meselesini anlatırken İsakçı'yı zikreder).

76 İ.Ü. Ktp., nr. TY. 5945, 195b-196a.

77 İ.Ü. Ktp., nr. TY. 5945, 200a'da kenar notunda “Kaht u galâ-yı Haleb” başlığı aynen Seyahatname'de bulunur: TSMK, Hazine, nr. 1564, 62b. Keza Sakız adasındaki seccade bahsi benzeri ifadelerle her iki metinde yer almaktadır: İ.Ü. Ktp., nr. TY. 5945, 208b; krş. TSMK, Hazine, nr. 1564, 18a.

78 Eserin son kısımlarındaki bahisler Ahmed Cavid Bey'in vefatından sonraki olayları içine alır. Bu bakımdan esere onun adının verilmiş olmasında Mehmed Haşim'in rolü olduğunu varsaymak mümkündür. Söz konusu eserdeki bahislere bakıldığında, Ahmed Cavid'in *Hadika-i Vekayi'* (nşr. A. Baycar, Ankara 1998) adlı eserindeki benzeri olayların anlatım şekliyle hiçbir irtibatı görülmez. Derlemenin Haşim'in kaleminden çıkmış olması ihtimalini bu durum kuvvetli biçimde teyid eder.

79 Bu eser TSMK, H. 1572'de bulunmakta olup yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış ve eser Kesbî'ye nispet edilmiştir (Serkan Osmanlıoğlu, *Mustafa Kesbî'nin 1768-1774 Harbi Vekayii*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017). İbretnâme nüshalarıyla yapılan karşılaştırmalarda benzerlikler tezi hazırlayan tarafından gösterilmiş ve bunun Cavid'e atfedilen nüsha yanında *İbretnâme* nüshasıyla da mukayyesine çalışılmıştır. Bu bilgilerin Kesbî'ye ait olma ihtimali şüphesiz yüksektir. Fakat notların düzgün şekilde tanzimini bir başkasının yapmış olma ihtimalini de hatırdan “dür etmemek” lazımdır. Öte yandan 1768 seferinin ilk safhalarıyla ilgili başka müelliflere mal edilen risale-güne eserlerin varlığını tesbit etmek mümkündür. Bunların ehemmiyetli bir kısmı tez olarak hazırlanmıştır: Hilal Yavuz, *Tarih-i Sefer-i Rusya'ya Göre 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2012; Ahmet Özcan, *Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirmesi*, Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999 (Bu eserin bir başka nüshası yapılan bu tez görülmezsizin yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır: Abdullah Altın, *Said b. Halil İbrahim'in Tarih-i Sefer-i Rusya Adlı Eseri*, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst., 2006). Ayrıca bu dönemle ilgili diğer risaleler: Ahmet Fakazlı, *Azizzade Hüseyin Ramiz Efendi'nin Zübdetü'l-*

Bu sonuncusu hariç zikredilen *İbretnüma* nüshalarındaki farklı konuların bir araya getirilmesiyle yapılan derleme tarzı, bir ölçüde Ahmed Cavid Bey'in *Müntehabatı* ile büyük benzerlik arz eder. Mehmed Haşim, *İbretnüma*'nın sonunda kendi kalemiyle Ahmed Cavid Bey'in, kitaplarının bir bölüm satılan ve dağıtılan Saray kütüphanesinin yeniden tanzimiyle görevlendirilmesini, buranın onun nezaretinde olmasını bildiren bir takrire dahi yer vermiştir⁸⁰. Keza *İbretnüma*'da kendi eserlerine yaptığı atıflar da vardır. Bunlar arasında seyahatnamesine yaptığı atfı tesbit etmek mümkündür: Kırım hanlığına tayin münasebetiyle “Âmeden-i Kırım Giray Han” başlığından sonra biraz bilgi verip yeni bir başlığa geçerken “Garibesî *Törehât* nâm kitâbda zıkr ü beyân olunduğu üzere” diye seyahatnameye gönderme yapar⁸¹. Ayrıca Çerkez diyarıyla ve Kırım ile ilgili bazı bilgiler de seyahatnamesiyle ilişkili görünür⁸². *Ahval-i Anapa* adlı eserine yine *İbretnüma*'da bazı bahislerde dolaylı göndermeler yer alır. Ferah Ali Paşa'dan söz ettiği bir yerde, “... *müşârin-ileyhin evsâfi hakkında tahrîr olunan evrakda mastûr ve mukayyedir*” ifadesiyle *Ahval-i Anapa*'ya atıf yapar⁸³. Keza başka bir yerde “... *müşârin-ileyhin evsâfi hakkında olan başkaca kitâbda bast u beyân olunmuşidi...*” denerek aynı eser bir kere daha zikredilir⁸⁴.

Öte yandan yukarıda da bahsedildiği gibi Mehmed Haşim büyük bölümünü derleme olarak hazırladığı nüshalarda yer alan raporlar, risaleler, takrirler kaleme almıştır. Bu arada ona ait olması kuvvetle muhtemel olan bazı risalelerin anonim şekilde kütüphane veya arşivlerde bulunması pekâlâ mümkündür. Böyle bir örnek vaktiyle Ç. Uluçay'ın tanıttığı, sonra C. Orhonlu tarafından yayımlanan teşkilata dair bir risale vesilesiyle ortaya çıkar⁸⁵. C. Orhonlu tarafından “Risâle-i Terceme” adıyla yayımlanan, müellifi tesbit edilemeyen bu küçük eserin, Mehmed Haşim tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Zira metinde geçen bazı bilgiler, Mehmed Haşim'e ait eserlerdekiyle yer yer örtüşür. Mesela risalede “ez-cümle Divân-ı Rum ki şehir-i Sivas demektir, yedi sancak bir mansıbdır” ibaresi başlık halinde seyahatnamesinin Sivas kısmında yer alır⁸⁶. Ayrıca Hekimoğlu Ali Paşa'nın Sivas'ta iken askerinin durumu ve zahire tedariki konusundaki bilgileri karşılaştırdığı kısım, yine seyahatnamede Hekimoğlu

Vâkı'at Adlı Eserinin Tahlil ve Tenkitli Metni, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniv., Yüksek Lisans Tezi, 2017; Engin Çetin, *Mehmed Emin Recai'nin 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşına Dair Mecmuası*, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

80 *İbretnüma*, s. 521-522.

81 *İbretnüma*, s. 75. Naşir bunu yanlışlıkla Nurhat, Turhat gibi okumuş, kitap hakkında bilgi bulunmadığını notta belirtmiştir. Bu kelime türrehât şeklinde okumaya müsait değildir. Anlam itibarıyla belki maksada uyar gibi gözükür ama yazılış tarzı turre (ترة) şeklinde değildir.

82 *İbretnüma*, s. 11 vd.

83 *İbretnüma*, s. 129.

84 *İbretnüma*, s. 445.

85 Bu risalenin TSMA, N. E. 12365'te bulunduğu belirtilmiş olup Ç. Uluçay tarafından kullanılmış (*18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1957, s. 12, 35-37, 49) ve C. Orhonlu da bu bilgiden hareketle risaleyi yayımlamıştır. “Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risâle”, *Belgeler*, IV/7-8 (Ankara 1967), s. 39-47. Ancak bu numarada risalenin orijinal nüshası yoktur. Muhtemelen risalenin kayıt numarası bilahire değiştirilmiştir.

86 *Seyahatname*, 71b'de: “Divân-ı Rum yani Sivas demektir...”.

Ali Paşa'ya atfen benzeri anlamda zikredilir⁸⁷. Keza daha açık ifadeler Sakız, İstanköy ve Rodos'daki portakal ve limon sevkiyatıyla ilgili kayıtlarda görülür. Seyahatnamede neredeyse aynı ayrıntılar benzeri ifadelerle yer alır⁸⁸. Yine voyvodaların ticareti ile ilgili bahiste kullanılan Eflak ve Boğdan'dan "yamak çıkarmak" tabiri, aynen seyahatnamede yer alan ve hayli uzun bir bahis olan Eflak kısmında zikredilmiştir⁸⁹. Bu bakımdan Mehmed Haşim'in teşkilata dair görüşlerini topladığı bu küçük eserinin beraber çalıştığı paşalara veya yüksek bürokratlara hitaben kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir. Onun bunun gibi daha başka risalelerin sahibi olduğunu düşünmemek için de bir sebep yoktur. Bu risalenin yazılış tarihinin, Hekimoğlu Ali Paşa'nın Sivas valiliğinden (hicri 1157/1746) 40-50 yıl sonrasına yani 1790'lı yıllara rastladığı -kendi beyanından hareketle- ortaya çıkmaktadır.

Bunların dışında Mehmed Haşim'in Kesbî mahlasıyla şiirleri olduğu ve bunları Divan'ında topladığından söz edilmişti. Divan'da yer alan bazı şiirlerine diğer eserlerinde de yer verdiği anlaşılmaktadır. Mesela seyahatnamedeki bir gazeli *Divan*'ında da aynen mevcuttur⁹⁰. Seyahatnamede başka pek çok şiir kaydetmiştir, özellikle de dönemin meşhur şairleri içinde öne çıkan Hasib Efendi'den uzun uzadıya şiirler aktardığı görülür⁹¹. Seyahatnamede yer alan söz konusu gazelinde Kesbî Mehmed ismini yan kısma eklemiş ve bu adların ebced hesabıyla karşılığını da yazmıştır. Bu durum *Divan* sahibinin adının Kesbî Mehmed olduğunu itiraza mahal vermeksizin kesinleşirecek önemli bir delil teşkil eder.

Netice olarak XVIII. asrın son yarısında yaşayan ve bugüne kadar sadece Ferah Ali Paşa'nın kâtibliğini yaparken yazdığı eseriyle tanınan Mehmed Haşim'in bilinen ve sıklıkla kullanılan başka eserlerin de müellifi olduğu anlaşılmaktadır. Entelektüel kimliğini bilhassa seyahatnamesindeki değerlendirmelerle gösteren Haşim Efendi'nin yazdıklarının dönemin atmosferi içinde dikkatlice yapılacak olan incelemesi, yeni bilgilerin gün yüzüne çıkmasına vesile teşkil edecektir. Ayrıca onun hakkında başka belge ve bilgilerin zuhur etmesi de

87 Orhonlu, "Osmanlı Teşkilatına Aid Risale", s. 41; krş. *Seyahatname*, 72a. Burada çok özel bir bilgi olarak her iki metinde de "şimdiki Sivas valilerinin bin iki yüz yem-i şair vermeğe kudretleri olmadığı" bahsi söz konusudur.

88 Her iki metinde de ortak ifade, "Sakız, İstanköy ve Rodos'ta limon ve portakalın bin adedinin üç paraya mübaya'a olunduğu ve altı para da hammaliye verilerek iskeleye taşındığı"dır (Orhonlu, "Osmanlı Teşkilatına Aid Risale", s. 43; krş. *Seyahatname*, 22b).

89 *Seyahatname*, 141a; krş. Orhonlu, "Osmanlı Teşkilatına Aid Risale", s. 44.

90 İ.Ü. Ktb., nr. TY. 838'de yer alan Divan'ın kapağı üzerinde "Gazeliyât-ı Kesbî Efendi" ibaresi vardır. Zahrında da "Divan-ı Kesbî" yazısı okunur. Hatime kısmında 25 Cemaziyelevvel 1203 (21 Şubat 1789) tarihi yer alır, 52 varaktır ve 120 gazelden oluşur. Seyahatnamede yer verdiği bir gazeli aynen Divan'da da bulunur (TSMK, Hazine, nr. 1564, 110b-111a; krş. *Divançe-i Kesbî*, Yüksek Lisans Tezi, 74 numaralı gazeli, vr. 31a-b).

91 Burada Kesbî kendisinin bir mecmuası ve bir de divanının bulunduğunu belirten mısralara yer vermiş, ayrıca dönemin önemli şairlerinden Hayrabolulu Hasib Efendi'yi de asrın Nabi'si gibi tanıtmıştır (*Divançe-i Kesbî*, Y. Lisans tezi, s. 141, 146). Seyahatnamesinde Hasib Efendi'nin şiirleri için bk. TSMK, Hazine, nr. 1564, 97b-98a, 100a-b, 101b-104a. Hasib Efendi hakkında bilgi veren ve vefatına düşürülen tarihi kaydeden Mehmed Haşim'in onunla yakın dostluğu olduğu anlaşılır. Hasib Efendi için bk. Ramazan Ekinci, "Hayrabolulu Hasib ve Eserlerinden Örnekler", *Yeni Türkiye*, 67/2015, s. 2373-2386; *Hayrabolulu Hasib Divânı*, haz. R. Ekinci- S. Donuk, İstanbul 2015.

muhakkaktır. Bu makalede Mehmed Haşim'in özellikle *İbretnüma-yı Devlet* adlı eserin gerçek yazarı olduğu noktası, meçhul kalmış hayat hikayesiyle birlikte açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Eserleri üzerinde yapılacak derin/tahlili değerlendirmeler ve katkılar ise bu dönemin tarihçiliğini "indeksleme ve nakletme" mantalitesinden ziyade tahlili bakışla ve alt okumalarla, hizip bağlarıyla ve sosyal muhitleriyle ele alabilecek yeni araştırmacıların beklemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahmed Badi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, haz. N. Adıgüzel-R. Gündoğdu, II/2, İstanbul 2014.
- Ahmed Cavid Bey, *Hadika-i Vekayi*, haz. Adnan Baycar, Ankara 1998.
- _____, *Müntehabât*, haz. Adnan Baycar, İstanbul 2004.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2018; III, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2018; IV, İstanbul 1309.
- Ahmed Vasif, *Mehâsinü'l-âsar ve Hakaikü'l-ahbar*, haz. Hüseyin Sarıkaya, İstanbul 2017.
- Altun, Abdullah, *Said b. Halil İbrahim'in Tarih-i Sefer-i Rusya Adlı Eseri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Arıkan, Sema, "Ebubekir Râtib Efendi", *DİA*, X, 277-278;
- Aslantürk, Ahmet - Fatih Bozkurt, "18. Yüzyılın İkinci Yarısına Dair Önemli Bir Osmanlı Tarihi: İbretnüma-yı Devlet-i Câvid", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, II/3 (2016), s. 155-194.
- Aydın, Mahir, "Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi", *Belleten*, LIV/209, Ankara 1990, s. 245-261.
- Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-i Ricâl*, haz. Fahri Ç. Derin, İstanbul 1978.
- Babinger, F., *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, trc. Coşkun Üçok, Mersin 1992.
- Beydilli, Kemal, "Selim III", *DİA*, XXXVI, 420-425.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III-IV, İstanbul 1342.
- Câbi Tarihi*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003.
- Çetin, Engin, *Mehmed Emin Recai'nin 1768-1774 Osmanlı Rus Savaşına Dair Mecmuası*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Divañçe-i Kesbî: Transkripsiyon, Metin, Sözlük, İndeks*, haz. Zehra Karakaş, Dumlupınar Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2000.
- Doğan, Muzaffer, *Osmanlı Devletinde İçişlerinin Yönetimi: Sadaret Kethudalığı, 1730-1836*, Ankara 2016.

- Ekinci, Ramazan, “Hayrabolulu Hasib ve Eserlerinden Örnekler”, *Yeni Türkiye*, 67/2015, s. 2373-2386.
- Fakazlı, Ahmet, *Azizade Hüseyin Ramiz Efendi'nin Zübdetü'l-Vâkı'at Adlı Eserinin Tahlil ve Tenkitli Metni*, Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Fedakar, Cengiz, “Anapa”, *DİA*, Ek I, s. 94-95.
- _____, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı: Kırım'a Giden Yolda Anapa Kalesi (1781-1801)*, İstanbul 2014.
- Hayrabolulu Hasib Dîvânı*, haz. R. Ekinci- S. Donuk, İstanbul 2015.
- Hilal Yavuz, *Tarih-i Sefer-i Rusya'ya Göre 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2012.
- İbretnüma-yı Devlet-i Cavid*, İstanbul Üniversitesi Ktb. nr. TY. 5945.
- İstanbul'un Uzun Dört Yılı, Taylesanizade Abdullah Efendi Tarihi*, haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003.
- İzzi Süleyman Efendi, *İzzi Tarihi*, haz. Z. Yılmaz, İstanbul 2019.
- Kesbî Haşim Mehmet Efendi, *Ahvâl-ı Anapa ve Çerkes*, sad. Mustafa Özсарay, İstanbul 2012.
- Kesbî, *Divan*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. TY. 838.
- Mehmed Haşim, *Mecmua*, TSMK, Hazine, nr. 1564.
- _____, *Seyahatname*, İstanbul Millet Ktp. Ali Emiri, Coğrafya, nr.3.
- _____, *Risale*, TSMA, nr. E 12365.
- Mustafa Kesbî, *İbretnüma-yı Devlet*, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Ktp. ,Tarih, nr. 484; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler, nr. TY. 5943; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, nr. 1572.
- _____, *İbretnüma-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002.
- Müstakimzâde Süleyman, *Tuhfe-i Hattâîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul 1928.
- Orhonlu, Cengiz, “Osmanlı Teşkilatına Aid Küçük Bir Risâle: Risâle-i Terceme”, *TTK Belgeler*, IV/7-8 (Ankara 1967), s. 39-47.
- Osmanlıoğlu, Serkan, *Mustafa Kesbî'nin 1768-1774 Harbi Vekayii*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017.
- Öğreten, Ahmet, “Kesbî Mustafa Efendi”, *DİA*, XXV, 306-307.
- Özcan, Ahmet, *Kethüda Said Efendi Tarihi ve Değerlendirmesi*, Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Özkaya, Yücel, “Canikli Ali Paşa'nın Risâlesi: Tedâbirü'l-Gazavât”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/12-13 (1969), s. 120-191.
- Rif'at Osman, *Edirne Rehnümâsı 863-1327 Seneleri*, Edirne 1336.
- Schmidt, Jan, “Mehmed Hâşim Efendi's Memorandum (Mecmu'a) on Circassia of 1213 (1798-9): Contents, Style, Textual, History and a Hitherto Unknown Autograph Kept in the Library of Leiden University”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXVI (2005), 413-479.
- Şahin, İlhan, “XVIII. Yüzyılın Sonlarına Ait Bir Seyahatname ve Osmanlı Rumelisi”, *International Congress of Turkish Studies 18th CIEPO Symposium*'da sunulan bildiri.
- _____- Feridun M. Emecen, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Bir Osmanlı Seyyahının Kocaeli Yöresi ile İlgili Tesbit ve Gözlemleri”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*, II, 2016, s. 511-515.

Uluçay, Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1957.

Uzunçarşılı, İsmail H., "Tosyalı Ebubekir Râtib Efendi", *Belleten*, XXXIX/153 (1975), s. 49-76.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.

Vak'anüvis Hâkim Efendi Tarihi, haz. Tahir Güngör, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, haz. Seyyid V. Toprak, Ankara 2015.

Yağcı, Zübeyde Güneş, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, Samsun 1998.

Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi, (1750-1799)*, İstanbul 2011.

Osmanlılar Niçin Kalyon İnşasından Bir Süre İçin Vazgeçtiler? (1656-1682)

Why Did the Ottomans Temporarily Abandon the Construction of Galleons? (1656-1682)

İdris Bostan*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: İ.B. 0000-0003-0850-3705

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İdris Bostan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: idrisbostan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 15.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
12.07.2020

Kabul/Accepted: 13.07.2020

Atıf/Citation:

Bostan, İdris. "Osmanlılar Niçin Kalyon İnşasından Bir Süre İçin Vazgeçtiler? (1656-1682)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 223-238.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.013>

öz

Girid seferi sırasında (1645-1669), adanın fethi için sadece kara askerine ve savaş malzemelerine ihtiyaç duyulmamış, aynı zamanda adanın abluka altına alınması ve dışarıdan gelecek Venedik yardımlarının engellenmesi için güçlü bir donanmaya da ihtiyaç duyulmuştu. Kandiye kalesinin direnmesi sebebiyle kuşatma uzun süre devam etmiş ve denizlerde Osmanlı donanması ile Venedik donanması arasında bilhassa Çanakale Boğazı çıkışında ve Girid adası civarında yaşanan pek çok deniz savaşı vuku bulmuştur. Venedik donanmasının kalyonlarla boğazı kapatması karşısında bunlara karşı kadirgalarla karşı koyamayacağını gören Osmanlı yönetimi 1650'de gemi teknolojisinde değişiklik yaparak kadirgadan kalyon düzenine geçti. Oldukça sancılı geçen bu dönemde teknik ve stratejik zafiyetlere kalyonlar için yetişmiş uzman denizcilerin yetersizliği eklenince kısmen başarılar elde edilmiş olsa da esas itibarıyla ümit edilen sonuca ulaşmak mümkün olmadı. 1656'da yeniden eski düzene yani kadirga sistemine geri dönme kararı alındı. Bu makalede, gemi teknolojisinde yaşanan bu değişimlerin mahiyeti ve kalyon düzeninden bir süre için vazgeçilmesinin sebepleri dönemin arşiv belgeleri ve Osmanlı kaynakları esas alınarak ve Venedik kaynakları ile mukayese edilmek suretiyle incelenecektir.

Anahtar sözcükler: Girid, Osmanlı, Venedik, kadirga, kalyon, kaptanıderya

ABSTRACT

In the Cretan war of 1645-1669, the Ottomans needed siege troops and military ordnance to invade the island, as well as a formidable fleet for the purpose of blockading the island and preventing Venetian aid from reaching the defenders. The siege lasted longer than planned due to the successful resistance offered by the garrison of Candia; therefore several naval battles took place between the Ottoman and the Venetian navies, especially at the outlet of the Strait of the Dardanelles and around the island of Crete. At the time, the Ottoman government acknowledged its shortcomings in penetrating the Venetian navy that blockaded the strait with their galleons, thus, in the 1650's, the Ottoman shipwrights began to produce galleons in addition to galleys. In this challenging process, despite limited successes, the desired outcome could not be achieved because of the technical and

strategic weaknesses along with the lack of expert sailors qualified for crewing galleons. Consequently, the Ottoman government decided to abandon the use of galleons and returned to galleys in 1656. This article deals with the scope of the changes experienced in ship technology and examines the reasons for abandoning the use of galleons in the following decades based on Ottoman archival material and chronicles in comparison with Venetian sources.

Keywords: Crete, Ottoman navy, Venetian navy, galley, galleon, Grand Admiral

Giriş

Uzun yıllar süren Girid seferlerinin (1645-1669) Osmanlı gemi teknolojisinde sebep olduğu değişiklik neticesinde kürekli/kadırga düzeninden yelkenli/kalyon düzenine geçilmiş olsa da Akdeniz'deki deniz güçleri dengesinde Osmanlı kalyonlarının tam bir fayda sağlayamadığı görülmektedir. Buna karşılık, Çanakkale Boğazı çıkışı Osmanlı donanmasının geçişine kapatan Venedik donanması, çoğunlukla üstün konumlarını koruyarak kalyonları daha bir maharetle kullanmayı başarmışlardı.

Osmanlı kalyonları, mürettebatlarının yetersizliği yanında, denize çıktıkları ilk zamanlarda donanmadaki diğer gemilerle uyumlu ve müşterek hareket edememesi, kalyon taktik ve stratejilerine tam vakıf olmayan kalyon kapudanlarının savaşmak konusundaki çekingenlikleri gibi sebepler yüzünden genellikle başarısız olmuştu. Bu yüzden Osmanlı donanmasında yaklaşık yirmi yıllık bir dönem için kalyon terk edilmişti.

Bu sebeple bir savaş unsuru olarak kalyonların ilk kullanımı sırasında karşılaşılan zorlukları veya bazen de elde edilen başarıları örnekleri üzerinden incelemek ve belli bir dönem için de olsa kalyondan vazgeçilmesinin sebeplerini ortaya koymak gerekmektedir.

Kaptanıderya Kara Murad Paşa Dönemi (1654-55)

Osmanlı donanmasında kullanılan kalyonların ilk en önemli başarısı 1064 (1654) senesinde gerçekleşti. Kaptanıderya Kara Murad Paşa¹ komutasında 21 Cemâziyelâhır'da (9 Mayıs 1654) altı mavna, kırk dört kadırga ve yirmi iki kalyon ile İstanbul'dan Girid seferi için hareket eden donanma, dört gün sonra (13 Mayıs) Çanakkale Boğazı'ndan çıkarken dışarıda bekleyen Giuseppe Delfino'nun komuta ettiği Venedik donanması ile karşılaştı. Osmanlı kaynaklarına göre Venedik donanmasında dört mavna, altı kadırga ve on sekiz kalyon bulunuyordu².

1 Kara Murad Paşa'nın kısa biyografisi için bk. İdris Bostan, *İstanbul'un 100 Denizcisi*, İstanbul 2014, s. 129-131.

2 Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Z. Aycibin, İstanbul 2016, II, 1072-1073. Kara Çelebi-zâde, donanmanın İstanbul'dan hareket tarihi olarak 22 Cemâziyelâhır'ı (10 Mayıs) zikretmektedir (Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732*, haz. Nevzat Kaya, TTK, Ankara 2003, s. 174-175).

Venedik kaynaklarına göre ise, Venedik donanmasında sekiz kadırğa, iki mavna ve on altı kalyon bulunuyordu. Bu gemilerin çoğu, Hollanda ve İngiltere'den kiralanmıştı³. Venedik donanması 1654 Nisan'ının son haftasında Alvise Mocenigo komutasında Çanakkale Boğazı önlerine gelmişti⁴.

Osmanlı donanmasındaki kalyonlar önde, mavnalar arkada ve kadırgalar en geride dizilmek suretiyle rüzgârlı bir havada Venedik donanması üzerine harekete geçti⁵. Tam iki donanma birbirine çatmak üzere iken kaptanıderya Murad Paşa, bahriye kanunlarına aykırı olarak bir fırkateye girdi ve donanma gemilerini arkadan sürerek savaşı başlattı. Böylece önemli bir kalyon savaşı başlamış oluyordu. Dönemin Osmanlı kaynakları başta Kâtib Çelebi ve Kara Çelebi-zâde olmak üzere bu savaşı oldukça tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır.

İki taraftan karşılıklı toplar atılması üzerine ortalık dumanla kaplanınca önce kalyonlar kapudanı Emir kapudan düşmanın patrona kalyonuna saldırarak üç saat kadar savaştı. İçindeki savaşçıların bir kısmı öldüğü ve bir kısmı yaralandığı için asker ümitsizliğe düşünce Venedik kalyonunu ateşe verdiler. Sağ kalanlar da denize atladığı için onları fırkateler topladı.

İskenderiyeli Mehmed kapudan da bir başka Venedik kalyonuna sarılarak şiddetli bir savaşa tutuştuysa da düşman tarafı o kalyonu ateşe verince ikisi de yandı. Diğer taraftan Osmanlı patrona kalyonunun bir Venedik kalyonuna sarılması üzerine Korfu kapudanı beraberindeki iki gemi ile hücum etti. Osmanlı gemileri bunların tamamını Rumeli sahiline sıkıştırınca Venedik gemileri demir bıraktı. Osmanlı patronası karaya yaklaşmaktan çekindiği için bunlardan ayrılıp başka düşman gemilerini ele geçirmek için harekete geçti. Osmanlı mavnaları Venedik mavnalarını arkasından toplayıp birinin tirinketesini düşürünce hemen üzerine hücum etti, arkasından yedek gemisi gelince de mavnayı ele geçirdi. Bunun üzerine Venedik gemileri bölgeden uzaklaşmaya teşebbüs etti ise de kapudan Murad Paşa kendi başardasına gelerek kenarda demirlemiş olan kalyonun üzerine yürüdü. O sırada Bozcaada'da bulunan derya beyleri de geldiği için Korfu kapudanının yedek gemisini topa tutarak paramparça ettiler. Bunun üzerine düşman o gemiyi de ateşe verdi, kalyon ise rüzgârın yardımıyla oradan uzaklaşmasına rağmen arkasından atılan 200 top sebebiyle yelken ve halatları perişan halde kaçtı. Bu savaşta Venedik donanması sekiz gemisini kaybetti ve kalan on sekiz gemisi ile İmroz taraflarına çekildi. Adriyatik filosu komutanı Francesco Morosini

3 Anderson, Venedik kaynaklarına dayanarak Osmanlı donanmasında kırk kadırğa, altı mavna ve otuz gemi bulunduğunu Delfino'nun resmi kayıtlarından hareketle de Osmanlıların ikinci bir donanmasında, Garp Ocaklarına ait on dört kalyon ve 22 bey kadırgası olduğunu, savaşın 16 Mayıs'ta meydana geldiğini belirtmektedir (R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool 1952, s. 148).

4 Mocenigo o sırada 72 yaşında idi (Bruno Mugnai, *The Cretan War, 1645-1671, The Venetian-Ottoman Struggle in the Mediterranean*, Warwick 2018, s. 148).

5 Osmanlı donanmasındaki bu sıralanma şekli Venedik kaynaklarınca da teyid edilmektedir (Anderson, *Naval Wars*, s. 148).

ölmüş, oğlu ve katipleri de esir olmuştu⁶. Venedik kaynaklarına göre, donanma iki kalyonunu kaybetmiş, bir kadirgası yanmış, biri de Osmanlılar tarafından esir alınmıştı. Osmanlıların ise iki kalyonu yanmış, bir mavna ve bir kadirga kaybolmuştu. Sonuç olarak bu savaş, tam anlamıyla bir Osmanlı zaferi idi⁷.

Donanma, Eski İstanbulluk önüne çekilerek Tunus ve Mısır kalyonlarını bekledi ve birlikte Bozcaada'nın Poyraz limanına demirlediler. Orada kaldıkları üç gün zarfında şehitleri defnettikten sonra Sakız'a giderek Cezayir'den gelen on bir kalyonla buluştu.

Osmanlı donanması daha sonra İskiri adasına ve oradan Eğriboz'a yöneldiğinde Osmanlı kaynaklarına göre on sekiz kadirga, altı mavna ve yirmi iki kalyondan oluşan yenilenmiş bir Venedik donanmasının⁸ Değirmenlik (Milos) adasında olduğu haberi alındı. Bunun üzerine elli kalyon, altı mavna ve seksen kadirgadan oluşan Osmanlı donanması İstendil'e (Tinos) döndü. Daha önce bey gemileri yolda rast geldikleri Livorno'lu bir korsan gemisini ada kenarında yakmışlardı. Değirmenlik adasında geceyi denizde geçiren Osmanlı donanması, 26 Receb (12 Haziran) sabahı adanın alt tarafında bulunan düşman donanmasını görünce büyük bir top savaşı başladı. Ancak, rüzgâr şiddetli olduğu için gemiler birbirine çatamayarak akşama doğru iki donanma birbirinden uzaklaştı. Osmanlı donanması, 22 Haziran sabahı bölgeden ayrıldı. Venedik donanması da 5 Temmuz'da müttefik donanmayla birleşmek üzere Çerigo (Çuka) adasına gitti. Böylece müttefik donanmasının gemi sayısı otuz dört kadirga, altı mavna ve otuz kalyona ulaştı⁹. 26 Şa'ban'da (12 Temmuz) yeniden İstendil adasının doğusuna asker çıkartarak adayı yağmaladı ve sonra Sakız'a, oradan gemileri yağlamak üzere Kara Foça'ya döndü. Bu sırada Osmanlı donanması, Sakız-Eğriboz hattında Venedik donanmasına karşı tedbir olmak üzere bir müddet denizlerde dolaşmış, Ağustos başlarına kadar hava muhalefeti yüzünden daha aşağıya gidememişti¹⁰.

Midilli, İmroz, Selanik ve İskiri'ye uğradıktan sonra 14 Şevval'de (28 Ağustos) tekrar Sakız'a gelen ve Tunus gemilerine geri dönmeleri için izin veren kaptanıderya, üç gün sonra donanma ile Girid'e gitmek üzere yola çıktı. Nakşa-Para yolunda bir düşman kalyonu, iki firkate görüldüğü için Rodos beyi Memi Paşa-zâde ile Anabolulu Abdi Paşa komutasında

6 Anderson iki donanma arasında yaşanan savaşta karşılıklı donanma gemilerinin karşı tarafın hangi gemileriyle çatıştıkları konusunda da bilgi vermektedir (*Naval Wars*, s. 148-149). Bu çatışmada kaptanıderya Murad Paşa'nın iç hizmetlilerinden dört kişi denize düşmüş ve çok sayıda asker de şehid olmuştu (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 1073). Kara Çelebi-zâde, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 175.

7 Venedik kaynaklarına göre savaşın genel bir özeti için bk. Mugnai, *The Cretan War*, s. 148-151.

8 Kara Çelebi-zâde, kalyon sayısını kırk iki olarak kaydetmektedir (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 176). Bu konuda ayrıca bk. İdris Bostan, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi: Kadirgadan Kalyona", *Beylükten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2015, dipnot 55. Anderson, bu savaşta Venedik donanmasında otuz üç kalyon, altı mavna, yirmi iki kadirga bulunduğunu yazmaktadır (*Naval Wars*, s. 151).

9 Anderson, *Naval Wars*, s. 152.

10 Anderson, *Naval Wars*, s. 152.

dokuz bey gemisi gönderildi. Kalyon kolaylıkla ele geçirildiği gibi bir de şarap gemisi tutularak Bodrum'a gönderildi. Donanma ertesi gün Kandiye yakınındaki Kastro'ya gelerek Çayönü'nde demirledi. Girid serdarı Hüseyin Paşa Kapudan Paşa ile görüştüktan sonra tekrar donanmaya geçen kaptanıderya Murad Paşa Kerpe adasına doğru hareket etti¹¹. 13 Eylül'de Rodos'a giden Kapudan Paşa, bir Felemenk gemisi yedeğinde olduğu halde İstanbul'a doğru hareket etmek üzere iken Meis'te Mısır beyinin iki korsan kalyonunun saldırısına uğradığı haberini alınca onu kurtarmak üzere yedi bey gemisini görevlendirdi, bunlar da kalyonu yedeğine alıp getirdi. Nihayet Murad Paşa, 21 Zilka'de'de (3 Ekim) Rodos'tan ayrılarak Sisam ve Sakız üzerinden 20 Ekim'de İzmir'e geldi ve Kurban Bayramını (10 Zilhicce/22 Ekim) burada eda ettikten sonra derya beylerine izin verdi. Kendisi de İstanbul'a gitmek üzere denize açılan Murad Paşa, 28 Ekim'de Çanakkale Boğazı'na ulaştı ve nihayet 20 Zilhicce'de (1 Kasım 1654) Tersane'ye girdi. Beraberinde 800 zincirli esir getirdiği için Divan'da takdir edilen Kara Murad Paşa padişahın iltifatına mazhar oldu¹².

Kaptanıderya Zurnazen Mustafa Paşa Dönemi (1655-1656)

Murad Paşa'nın 5 Receb 1065'te (11 Mayıs 1655) sadrazam olması üzerine yerine Zurnazen Mustafa Paşa kaptanıderya tayin edildi (15 Receb 1065/21 Mayıs 1655)¹³. Kalyonların kesin olarak öne çıkması sayesinde kalyon sayısında da artış olmuştu. Bu sebeple de her sene Girid için donanmanın Akdeniz'e açılması mutad hale gelmişti. Nitekim, 7 Şa'ban 1065'te (12 Haziran 1655) otuz iki kalyon, elli bir kadirga, sekiz mavna ve birkaç firkateden oluşan Osmanlı donanması Zurnazen Mustafa Paşa (1655-1656) komutasında İstanbul'dan yola çıktı. Donanma on gün sonra 16 Şa'ban'da (21 Haziran) Çanakkale Boğazı çıkışına ulaştı. Venedik donanması önceki seneden daha güçlü ve hazırlıklı olarak altı kadirga, dört mavna ve yirmi altı kalyondan oluşuyordu. Venedik donanmasına Lazzaro Mocenigo kumanda ediyordu¹⁴.

Osmanlı donanması Venedik kalyonları ile öğle vakti karşılaştığında rüzgâr müsait olduğu için beklemeksizin derhal çatışmaya girdi. Her zamanki gibi önde kalyonlar, arkada sekiz mavna ve bir miktar kadirga, kalyonlarla aynı hizada ilerliyordu. Bu halde iken düşmanın top ateş hattına girdiklerinde akıntı, kalyonları Rumeli sahillerine sürükledi. Venedik kalyonları

11 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 1074-1075. Kara Çelebi-zâde, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 177-181.

12 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, II, 1075-1076; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, donanmanın İstanbul'a dönüş tarihini 21 Zilhicce (2 Kasım) olarak vermektedir (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 182). Venedik kaynakları da Murad Paşa'nın ve donanmanın faaliyetlerini ve cereyan eden olayları bazı farklarla ama aşağı yukarı aynı şekilde ifade etmektedir (Anderson, *Naval Wars*, s. 152-153). Venedik donanma komutanı Alvisse/Luigi Mocenigo'nun hastalanarak 27 Ekim'de Kandiye'de öldüğü ve donanmayı Kandiye muhafızı Francesco Morosini'ye bıraktığı konusunda bk. Anderson, *Naval Wars*, s. 153.

13 Zurnazen Mustafa Paşa'nın kısa biyografisi için bk. Bostan, *İstanbul'un 100 Denizcisi*, s. 132-133.

14 Osmanlı kaynakları ile örtüşen bilgiler veren Anderson, 36 kalyon, 8 mavna ve 60 kadirgadan oluşan Osmanlı donanmasının 19 Haziran'da Çanakkale Boğazı'na geldiğini ve 21 Haziran'da savaşın cereyan ettiğini yazmaktadır (*Naval Wars*, s. 153). Ayrıca bk. Mugnai, *The Cretan War*, s. 151.

yelken açarak üzerlerine gelirken Kaptanıderya başardası, mavnalar ve diğer gemiler arkadan topa tutarak akşama kadar süren¹⁵ büyük bir savaş meydana getirdiler. Gemilerin seren ve direkleri kırıldı. Katırcızâde kalyonuna yedi Venedik gemisi saldırdığı için şiddetli savaş oldu. Kalyonun seren ve dümenleri kırılıp, halatları kopmuştu. İçinde 480 gazinin bulunduğu kalyondan sadece 30 kişi sağ kalmıştı¹⁶ ve gemiyi yedeğine alan Venedik çekdirisi, kalyonun halatlarını keserek bırakmış ve diğer gemiler de yavaşamadığı için kendi haline kalmıştı. Rüzgâr, kuru tekne haline gelen kalyonu Anadolu tarafına sürüklemiş, sağ kalanlar karaya çıktıktan sonra gemiyi yakmışlardı. Osmanlı donanmasından sekiz geminin zayı olduğu çatışmada, iki gemisini kaybeden Venedik donanması yine de bölgeden uzaklaştırılmıştı. Osmanlı donanması güvenli bir yere çekilirken bey gemileri Bozcaada'ya gönderilmiş ve savaşta şehid olan 120 kişi adada defnedilmişti.

Savaş sırasında bir kısım kalyonlar büyük yararlık gösterdiği halde bir kısmı da bir miktar top atışı yaptıktan sonra Midilli'ye çekilmişti. Kaptanıderyanın beraberindeki kadirga ve kalyonlarla Midilli'ye gelmesi üzerine savaşta yararlık gösteren kalyon kapudanları İstanbul'dan davet edilerek taltif edildi. Kaptanıderya Mustafa Paşa, firar eden kalyon kapudanlarını şiddetle azarladı.

Donanma Sakız'a vardığında kaptanıderya kalyon ve mavnalara ihtiyaç olmadığı kanaatine vararak kalyonları İstanbul'a, mavnaları da Foça limanına gönderdi. Kaptanıderya Mustafa Paşa'nın kalyonlar hakkında bu kadar açık bir tavır sergilemesinin sebebi, muhtemelen daha önceki senelerde boğaz çıkışında yaşanan yenilgiler ve kalyon yapımı için alınan karardan maksadın elde edilememesi olmalıdır.

Bu sırada Venedik donanmasının Benefşe kalesini kuşattığı haberi gelince kaptanıderya karadan ve denizden bir harekât düzenleyerek Venedik donanmasını bölgeden uzaklaştırdı ve yeni bir başarı kazanmış oldu¹⁷. Halbuki 1655'te, altı kadirga, dört mavna ve yirmi altı kalyondan oluşan Venedik donanması bir önceki seneden daha güçlü olarak bölgeye gelmişti. Yine bu sene Tunus'un bir İngiliz saldırısına uğraması yüzünden Garb Ocaklarından Osmanlı donanmasına katılmak üzere hiç gemi gelmemişti¹⁸.

15 Venedik kaynakları, savaşın altı saat sürdüğünü belirterek savaşa katılan gemilerin hepsinin adlarını vermektedir (Anderson, *Naval Wars*, s. 155).

16 Venedik kaynakları, bu savaşta 358 kişinin esir alındığını kaydetmektedir (Anderson, *Naval Wars*, s. 155).

17 Bu kalyonlardan on biri tersanede tamir edilmişti (BOA, *MAD*, nr. 20220). Çanakkale Boğazı çıkışında yaşanan savaşın bütün safahatı konusunda bk. Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan, Ankara 2008, s. 213-214; Kara Çelebi-zâde, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 205-206, 208; *Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi, Osmanlı Tarihi, 1648-1682*, haz. F. Ç. Derin, İstanbul 2008, s. 78-81; Silahdâr, *Târîh*, İstanbul 1928, I, 12-13. Venedik donanmasının Benefşe'ye saldırması ve diğer gelişmeler hakkında bk. Anderson, *Naval Wars*, s. 155-156. Savaşın safahatı ve Osmanlı tarafının zayıyatı hakkında farklı bilgiler için bk. Mugnai, *The Cretan War*, s. 151-153.

18 Anderson, *Naval Wars*, s. 153

Kalyonda Yaşanan Hezimet, 1656

Girid savaşları sırasında Osmanlı donanmasında kalyon düzenine geçilmesinden sonra birtakım başarılar elde edilmiş olsa da tam anlamıyla bir etkinlikten bahsetmek mümkün değildir.

Osmanlı donanmasının kalyon döneminde yaşanan ilk önemli yenilgi 1656 senesinde Çanakkale Boğazı önündeki bozgun oldu. Bu sırada kaptanıderya Damad Sarı Kenan Paşa idi. Kenan Paşa, Silistre eyaletine tayin edildiği halde henüz görevine başlamak üzere iken Firari Kara Mustafa Paşa'nın Mısır beylerbeyliğine tayini sebebiyle Receb 1066 sonlarında (15-24 Mayıs 1656) kaptanıderyalığa getirildi¹⁹.

Kenan Paşa'nın kaptanıderyalığının ilk günlerinde Venedik'in yirmi dokuz kalyon, yedi mavna ve otuz bir kadirgadan oluşan donanmasının²⁰ 23 Mayıs'ta Çanakkale Boğazı girişine gelerek boğazın geçişini kapattıkları haberi alındı. Bu sırada Venedik donanmasından ünlü bir kaptan beraberinde otuz kişi ile birlikte kaçarak Boğaz muhafızı Çatalbaş Mustafa Paşa'ya sığındı. Daha sonra İstanbul'a gelen ve Müslüman olan bu kaptana Şa'ban 1066'da (Haziran 1656) Tersane'de bir kapudanlık görevi verildi²¹. Karaçelebi-zâde'nin verdiği bu bilginin 1656-57 tarihli tersane muhasebe defterlerindeki kayıtlarla örtüştüğü tespit edilmektedir. Nitekim 1657'de sefere çıkan Osmanlı donanmasındaki kalyonlar arasında yeni Müslüman olmuş Ahmed isimli bir kapudan için bir kalyon, yine yeni Müslüman olmuş Hüseyin adlı bir reis için bir kadirga inşa edilmiş olması bu bilgiyi teyit etmektedir. Donanmada ayrıca Ali Kapudan ile Korfulu İbrahim Reis için inşa edilmiş birer kalyonun yer alması, bunların Venedikli "ünlü kapudan"ın emrindeki denizciler olmasını düşündürmektedir²².

19 Kara Çelebi-zâde, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 258, *Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 90.

20 Venedik donanması içinde 11 Haziran'da Malta'dan gelen 7 kadirga da bulunuyordu (Anderson, *Naval Wars*, s. 159). Sadrazam Boynueğri Mehmed Paşa'nın (1656), IV. Mehmed'e takdim ettiği bir arzında da Boğaz muhafızı Çatalbaş Mustafa Paşa'dan kendisine gelen bir mektupta, Venedik donanmasına yardımcı olmak üzere Malta'dan yedi kadirga ve iki şeytiye geldiği bilgisinin yer aldığını bildiriliyordu (TSM.A.E, nr. 5034). Bu bilgi, Anderson'ın Venedik kaynaklarına dayanarak verdiği bilgiyi Osmanlı belgelerinin teyid ettiğini göstermektedir.

21 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 259. Anderson, kaptan ve mürettebatın Osmanlı tarafına sığınması ve ihtida konusunda bir bilgi vermemektedir (*Naval Wars*, s. 159).

22 1 Şevval 1066-Evâhır-ı Ramazan 1067 (23 Temmuz 1656-3-12 Temmuz 1657) tarihli sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ile kaptanıderya Topal Mehmed Paşa zamanında tutulan tersane muhasebe defterinde kayıtlı nev-müslim Ahmed Kapudanın kalyonunun inşasında 235 iş günü neccar, 85 iş günü burgucu ve 120 iş günü kalafatçı olmak üzere toplam 440 iş günü çalışılmış ve kendilerine toplam 140.827 akçe ödenmiştir. Yine nev-müslim Hüseyin'in kadirgasının inşasında 123 iş günü neccar, 50 iş günü burgucu ve 43 iş günü kalafatçı olmak üzere toplam 216 iş günü çalışılmış ve 67.016 akçe ücret ödenmiştir. Defterde bu kadirgaya 196 kürekçi ve 16 alatçı yerleştirildiği kayıtlıdır (BOA, *MAD*, nr. 5662, s. 45, 49, 59). Yine aynı defterde yeni Müslüman olmuş Ali Kapudan ile Korfoz'lu yani Korfulu İbrahim Reis'in (s. 60) yeni inşa edilen kalyonlarından da bahsedilmesi bütün bu kapudanların Çatalbaş Mustafa Paşa'ya sığınan Venedikliler olma ihtimalini göstermektedir.

İstanbul'da gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra Kenan Paşa kırk kadirğa, on mavna, otuz kalyon olmak üzere seksen gemiden oluşan Osmanlı donanması²³ ile 22 Şa'ban 1066'da (15 Haziran 1656) denize açıldı²⁴. Donanma, 23 Haziran'da Boğazhisarı yani Kal'a-i Sultanîye'ye geldiğinde askerinin sadece üçte biri mevcut bulunuyordu. Burada demirleyen Osmanlı donanması, karşısında tam teçhizatlı Venedik donanmasını görünce bir tereddüt geçirdiği için kaptanıderya bir kayıkla Rumeli kıyısına çıkarak orada bir meşveret meclisi topladı ve ne yapılması gerektiğini müzakere etti. Görüşme sırasında kaptanıderya, iki tarafın güçlerini karşılaştırarak Venedik askerinin sayı bakımından üstünlüğüne dikkat çektiği gibi, denizdeki akıntının da Venedik donanması lehine olduğunu ifade ederek daha fazla ve donanımlı asker temin edilmesi gerektiğinin İstanbul'a bildirilmesini söyledi. Buna karşılık Ocak askerlerinin yetkilileri, kendilerinin kaptanıderyanın emrine tâbi olduklarını, meselenin İstanbul'a sorulması konusuyla ilgilenmediklerini söyleyince toplantı bitmiş oldu. Bunun üzerine kaptanıderya bu defa bölgeden levent yazmaya teşebbüs ettiyse de paralarını savaştan sonra ödeyeceğini söyleyince leventler dağıldı.

Venedik kaynaklarına göre Osmanlılar, 24 Haziran'da boğazın iki yakasından Venedik donanmasını bölgeden uzaklaştırmak için top atışı gerçekleştirdi. Ancak bir sonuç alamadı²⁵.

Bu durumda Osmanlı donanmasındaki gemilerin Venedik donanmasına uzak bir mesafeden geçip denize açılması gerekirken alınan emirler sebebiyle 4 Ramazan (26 Haziran) sabahı düşman donanmasına hücum edildi. Karşılıklı top ateşi sonunda kalyonlar yeterli sayıda asker olmadığı için savaşmak istemedi ve kalyonları terk ederek karaya çıktılar. Bu şartlar karşısında kaptanıderya emrine itaat eden kadirğalarla Venedik donanması üzerine yürüdü. Ne var ki gerek deniz akıntısının olumsuz etkisi gerekse rüzgârın o sırada muhalif esmesi sebebiyle Osmanlı donanmasındaki gemiler birbirine çarparak, kürek ve serenleri de birbirine çarparak karıştı. Mevcut kalyonlar, yedi mavna ve otuzdan fazla kadirğa kenara yakın bir yerde demirlemek zorunda kaldı²⁶. Bunu fırsat bilen Venedik donanması saldırınca şiddetli

23 Venedik kayıtlarına göre savaşa katılan Osmanlı donanmasında yirmi sekiz kalyon, dokuz mavna ve altmış bir kadirğa olmak üzere toplam doksan sekiz gemi idi (Anderson, *Naval Wars*, s. 159). Muhtemelen Çanakkale'de Osmanlı donanmasına bey gemilerinden katılanlar olmuştur.

24 Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 214; Kara Çelebi-zâde, dokuz mavna, elliden fazla kadirğa ve otuz civarında kalyon (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 260); Abdurrahman Abdi Paşa, donanma mevcudunu kırk beş kadirğa, yedi mavna, yirmi yedi kalyon olarak zikretmektedir (*Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 93). Naima ise, *Abdi Paşa Vekâyi'-nâme*'sindeki bilgileri tekrar etmektedir (*Târih-i Na'îmâ*, haz. M. İpşirli, Ankara 2007, IV, 1674). Silahdâr, elli çekdirme, dokuz mavna, yirmi yedi kalyon (Silahdâr Mehmed Ağa, *Silahdâr Târîhi*, I, 44). 17. Yüzyılın ikinci yarısına ait anonim bir Osmanlı tarihinde ise donanmanın hareket tarihi olarak 23 Şa'ban Cumartesi (16 Haziran) zikredilmektedir (*Anonim Osmanlı Vekayinâmesi*, H. 1058-1106/M. 1648-1694, *Metin ve Değerlendirme*, haz. Ramazan Aktemur, İ.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 103/vr. 26a). Örfî Mahmud Ağa'nın eserinde de donanmanın 23 Şa'ban Cumartesi günü İstanbul'dan hareket ettiği ve yetmiş dokuz gemi bulunduğu bilgisi yer almaktadır (*Mefhûmü'l-tevârih*, TSMK, E.H. 1431, vr. 516a-b).

25 Anderson, *Naval Wars*, s. 159.

26 Kara Çelebi-zâde, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 261. Kâtib Çelebi, çarpışmanın başladığı günü 3 Ramazan (25 Haziran) olarak vermekte (*Tuhfetü'l-kibâr*, s. 215) ise de Venedik kaynakları çatışmanın 26 Haziran'da olduğunu belirtir.

bir çatışma oldu ve yüzme bilenler kıyıya çıkmış, diğerleri ise hayatını kaybetmişti. Bütün gemilerin düşman eline geçtiği bu hengamede Kapudan Paşa başardası, sâbık kapudan Ali Paşazâde Abdülkadir Paşa ve Memi Paşazâdelerin en büyüğü tarafından kurtarılabildi. Yine derya beylerinden Memi Paşazâdelerin küçük oğlu, Eğribozlu Mustafa Beyzâdeler, Mühürdar Paşa kaimmakamı Yusuf Paşa, Cigalazâde, Ali Paşa'nın kardeşi Mehmed Paşa, Maryoloğlu Mustafa Paşa, Manca Çarıkzâde Boynu Eğri, Murad Bey, Hüsrev Beyzade kadırgaları ile bir mavna, savaş bölgesine gitmeye gücü yetmeyen yedi-sekiz kadar tersane gemisi kurtulmayı başardı. Ayrıca Veli Beyzâde, Keskin Paşazâde, Ayamavra Beyioğlu, Eğribozlu Zagayoğlu savaş bölgesi dışında oldukları için kurtulmuş oldu.

Osmanlı gemileri Kal'a-i Sultaniye önünü kapattıkları sırada Venedik donanması onların üzerine geldiğinden, o esnada kale topları kullanılmadığı için Abdurrahman Paşa, Tersane kethüdası Cici Bey, yine derya beylerinden Bayram Bey ve Himmet Bey'in gemileri ile on tersane gemisi, beş mavna, yedi yük kalyonu düşman eline geçti. Derya beylerinden Manca Çarıkzâde İbrahim Bey, on beş Tersane gemisi, iki mavna, yirmi kalyon yandı. Venedikliler ayrıca mühimmat olarak bin kadar top ve gemilerde bulunan çok sayıda esir aldı.

Kara Çelebi-zâde, kaybedilen gemi sayısını tek tek belirtirken Venedik'in on tersane gemisi, beş mavna, yedi burtun, dört bey gemisi olmak üzere toplam 26 gemiyi esir ettiğini, iki bey gemisi, on beş tersane gemisi, iki mavna ve yirmi burtun olmak üzere 39 gemiyi yaktığını zikretmektedir. Bu sayı toplamda altmış beş gemi olması gerektiği halde Kara Çelebi-zâde yetmişden fazla gemi kaybedildiğini yazmaktadır²⁷.

Venedik kaynakları, savaşın ikinci günde de kısmen devam ettiğini, Osmanlılara ait dört büyük kalyon, iki pink, beş mavna, on üç kadırganın Venedik tarafından ele geçirildiğini, yirmi iki kalyon, dört mavna ve otuz dört kadırganın ya battığını veya yandığını belirtmektedir. Bu sebeple savaşta toplam olarak seksen dört Osmanlı gemisi kaybedilmişti²⁸.

Osmanlı kaynakları, Venedik donanmasından sadece üç kalyon ve iki Malta gemisinin yandığını, Osmanlı donanmasından ise top, tüfek gibi savaş malzemeleriyle dolu otuz kadırğa ve kalyon yanında gemilerdeki yedi-sekiz bin Rus esirin Venediklilerin eline geçtiğini belirtmektedir²⁹.

27 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 262-263. Dönemin başka bir kaynağında ise zayı olan gemi sayısını seksen civarında vermektedir (*Anonim Osmanlı Vekayinâmesi*, s. 104/vr. 26a).

28 Anderson, *Naval Wars*, s. 159-160.

29 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 263.; Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*; s. 214-215; *Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 93-94; Silahdâr, *Tarih*, I, 44-46. Venedik'in Çanakkale Boğazı'nı kapama teşebbüsleri ile ilgili ayrıca bk. Daniel Panzac, "Affrontement Maritime et Mutations Technologiques en Mer Egee:l'Empire Ottoman et la Republique de Venise (1645-1740)", *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon 2002, s. 127-129.

Venedik kaynaklarına göre ise, Venedik donanmasının gemi kaybı yakılan üç kalyon idi. Maddi kaybın yanı sıra 207 ölü, 260 yaralı ve 94 kayıpları vardı. Ayrıca 40 Maltalı ölmüş ve 100'den fazlası yaralanmıştı. Bununla beraber donanma komutanı Lazzaro Mocenigo yaralanmış ve bir gözünü kaybetmiş, Venedik Deniz Kuvvetleri Komutanı Lorenzo Marcello ise daha savaşın başında 26 Haziran'da ölmüş, ama bu husus gizlenmişti³⁰.

Kâtib Çelebi, Osmanlı donanmasından kurtulan gemilerin sadece bir baştarda, bir mavna ve on yedi kadirga, Abdi Paşa ise, bir baştarda, yedi-sekiz tersane gemisi, on iki bey gemisi olduğunu belirtmektedir³¹.

Bu savaşın galibi olarak Venedik, çok geçmeden Bozcaada üzerine gitmiş ve ada muhafızı Vezir Abaza Ahmed Paşa'nın tedbirsiz davranması yüzünden kuşatmanın dokuzuncu gününde 21 Ramazan 1066'da (13 Temmuz 1656) vire ile adayı teslim almıştı. Çok geçmeden de Ağustos 1656'da Limni, Venedik tarafından işgal edilmişti. Halbuki henüz 1656'daki Osmanlı-Venedik savaşı vuku bulmadan önce Bozcaada kadısı Resul Efendi, on sekiz Venedik kalyonunun boğazı kapatmak için 2 Cemâziyelâhır 1066'da (28 Mart 1656) boğaza geldiklerini görmüş, kadirga ve mavnalarının da gelmek üzere olduğunu, adada asker olarak yirmi-otuz yamak dışında muhafaza edecek kimse olmadığını, eğer asker gönderilmezse adanın korunmasının imkansız olduğunu Divan'a bildirmişti³².

Yenilginin Sosyo-Kültürel Etkileri

Bu felaketi "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci'ün"³³ dua ayetini zikrederek bir vefat haberi almış gibi nakleden Kara Çelebi-zâde'ye göre donanmanın bu mağlubiyeti 1571'deki İnebahtı/Sıngın yenilgisinden sonraki en büyük kayıptı³⁴.

Bu savaşlarda uğranılan mağlubiyeti değerlendiren Kara Çelebi-zâde, asıl sebebin Venedik'e ahidnâme verilmiş olmasına rağmen, Girid hâkimi de bir hainlik yapmamışken, Osmanlıların ada halkını esir etmek, öldürmek ve topraklarından sürmek suretiyle haksız yere Girid'i tahrib etmeleri olduğunu belirtmektedir. Buna başka bir örnek daha getiren Kara Çelebi-zâde, II. Murad'ın 843 senesinde (1439) eman verilmiş olan Sırp kralı Vılkıoğlu'nun

30 Anderson, *Naval Wars*, s. 160-161. Ayrıca bk. Mugnai, *The Cretan War*, s. 153-154. Girid seferleri sırasındaki Venedik deniz kuvvetleri komutanları ile donanma komutanlarının listesi için bk. Bruno Mugnai-Alberto Secco, *La Guerra di Candia, 1645-1669/The War of Candia, 1645-1669*, Zanica 2017, c. 2.

31 Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 215. *Abdi Paşa Vekâyi-nâmesi*, s. 94. Örfî'ye göre de bir baştarda, sekiz tersane gemisi kadirga ve on iki bey gemisi kurtulmuştu (*Mefhûmü'v-tevârih*, vr. 516b).

32 TSMA.E, nr. 6907/1. Bozcaada dizdarı Ahmed de Kapudan Paşa'ya gönderdiği mektupta 4 Cemâziyelâhır'da (30 Mart) Venedik'e ait yirmi kalyonun boğazın ağzında toplandıklarını haber vermiştir (TSMA.E, 6907/2).

33 Kur'ân-ı Kerim, Bakara Suresi, âyet 156. "Doğrusu biz Allah'a aidiz ve kuşkusuz O'na döndürüleceğiz" (Diyânet Meâli).

34 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 265, 275. Naima, devrin şairlerinin bu yenilgi sebebiyle savaştan yüz çeviren askeri kınayan şiiirler söylediklerini ve "Verdiler küffâra donanmayı bî-ceng ü cidâl" mısraını tarih düşürdüklerini belirtmektedir (*Târih-i Na'îmâ*, IV, 1679).

(Georges Brankoviç) iki oğlu ile aynı zamanda Eflak hakimi Drakula (Wlad-Drakul) ve iki oğlu Engürüs seferine çağrıldıkları zaman askerleriyle ordugaha geldiklerini, buna rağmen bazı kötü düşünceli kimselerin etkisiyle kalelere sürgüne gönderilerek hapsedildiğini, kurtulmak için hiçbir ümitlerinin kalmadığını, bu yüzden birkaç sene fetih yapılamadığını ve bunun uğursuzluk olduğunu zikreder.

Buna ait tarih kitaplarında da pek çok örnek olduğunu belirten Kara Çelebi-zâde, yenilginin bir diğer sebebi olarak da Girid seferi bahanesiyle Rumeli ve Anadolu halkına ağır vergiler konulmasını, bazı devlet adamlarının birçok bid'at vergi ihdas ederek düşman donanmasına karşı koymak üzere kalyon inşası için haksızlık yaptıklarını, fakir insanların mallarını çeşitli yollarla müsadere ettiklerini anlatmaktadır. Hatta, 'halkın ciğerparesi evladının kanı ve fukaranın iç yakan gözyaşı ile yapılan gemilerden ne hayır gelir, ya düşman eline geçer, ya denize batar' manasına gelen şöyle bir yorum yapmaktadır: "*Hûn-ı ciğer-pâre-i re 'âyâ ve eşk-i dîde ve âh-ı derûn-ı fukarâ ile sûret-pezîr olan gemilerden ne makûle hûner-i cilve-ger-i manassa' sudûr ola. Mukarrer ki ya nasib-i a'dâ veya gûte-hâr-ı lücce-i deryâ olup*"³⁵.

Bunlar dışında, görüşlerini sadece fakir halkın parasıyla yapılmasındaki haksızlığa bağlamaz, manevi olarak askerlerde yeterince samimiyet olmadığı ve düşmana korku salacak bir vakar bulunmadığı şeklinde de izah etmeye çalışır. Hatta Girid seferinin uzamasının ve zafer kazanılamamasının sebebi olarak yöneticileri suçlayarak, İslam askerlerinin kalplerinde metanet, görünüşlerinde heybet kalmamasına, donanma her defasında yenildiği halde devlet adamlarının bir türlü akıllanmamasına şaşırılmaktadır.

Buna karşılık helal gelirle az da olsa yirmi gemi yapılmasının ve fukaranın duasının alınmasının önemine vurgu yapan ve Allah'a tevekkül edilmesini tavsiye eden Kara Çelebi-zâde bu takdirde düşmanın yüz gemisine galip gelineceğini iddia eder³⁶.

Bu yaklaşım, Kıbrıs Seferine (1570-1571) karar veren Osmanlı ricaline karşı Venedik ile arada sulh olduğunu ileri sürerek itiraz eden veziriazam Sokollu Mehmed Paşa'nın gerekçeleriyle bir benzerlik göstermektedir. Nitekim Kıbrıs fethedilmiş olsa da nihayet ertesi sene 1571'de İnebahtı'da Osmanlı donanması adeta imha edilerek büyük bir bedel ödenmişti. Aslında Kıbrıs'a sefer düzenlenmesi konusunda hayli endişelenen Sokollu'nun yaklaşımının aynı zamanda onun da ne kadar ileri görüşlü bir devlet adamı olduğunu göstermektedir.

35 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 263-265. Fakir halktan para toplayarak yapılan kalyonların akıbetlerinin iyi olmayacağı konusunda daha 1061'de (1651) Melek Ahmed Paşa'nın kendisinin yaptırdığı kalyonun denize indirilmesi sırasında içine su alması ve kısmen batması yüzünden çok söz söylendiği tarihçiler tarafından dile getirilmektedir. Bu konuda tafsilat için bk. Bostan, "Kadırgadan Kalyona", s. 189.

36 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 265. Naima da, İnebahtı yenilgisine benzettiği bu mağlubiyeti adeta Kara Çelebizâde'nin bilgilerini tekrar ederek anlatır, ancak onun devrin ricali hakkındaki tenkitlerini doğru bulmaz ve meselenin çözümü böylelerinin kendisine sorulsa doğru bir cevap veremeyeceğini kaydeder (*Târih-i Na'imâ*, IV, 1679-1681).

Kara Çelebi-zâde, aldığı bir haberden de bahsederek Enderun hazinesinden külliyetli miktarda para ayırmak ve halktan da eskisi gibi ziyadesiyle destek istemek suretiyle bahara kadar kırk-elli mavna ve kalyon ile kırk kadar kadirga yapılmasının düşünüldüğünü ve böylece Venedik'ten yenilginin intikamının alınacağı bilgisini nakletmektedir. Bu karardan da çok rahatsız olan Kara Çelebi-zâde, İstanbul'un fethinden itibaren Girid seferine kadar donanmada kalyon ve mavna kullanılmadığını ve sadece kadirgalarla pek çok zafer kazanıldığını belirterek bu konudaki ısrarını sürdürmüştür³⁷. Bu hususta Kâtib Çelebi ile aynı görüşte olduğu anlaşılan Kara Çelebi-zâde'nin ya kendi tettebbuâtı sonunda bu karara vardığı veya eserini yazdığı zaman *Tuhfetü'l-kibâr*'ı görmüş olduğu tahmin edilebilir³⁸.

Kara Çelebi-zâde, değerlendirmelerine İnebahtı üzerinden devam eder ve aslında İnebahtı/Sıngın yenilgisinin asıl sebebinin kapudan ve serdar arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığını belirtir. Kalyon ve kadirgalar arasında mukayese yaparken ise, bir kalyonun üç-dört kadirga maliyetine denk olduğunu, rüzgâr müsait olmadığı zaman ise, her birini çekmek için birkaç kadirga gerektiğini ve bu durumun kadirgaların âtil kalmasına sebep olduğunu ileri sürer.

Girid Seferi münasebetiyle cereyan eden savaşlarda zafer kazanmış bir kalyonun bulunmadığını, düşmana pişkeş olmaktan başka bir işe yaramadıklarını belirtir. Kadirgaların geri plana çekilip kalyon ve mavna yapımına öncelik verilmesinin ne kadar hatalı olduğunu dile getiren Kara Çelebi-zâde, boş yere gereksiz masraf yapıldığını, bu yüzden halka eziyet edildiğini, iş bilir kimselerle konunun istişare edilmemesini ciddi manada tenkid eder. Bu kararların alınmasında ve ilk kalyon inşasında rolü olan önceleri kaptanıderya (1649-1650) iken nihayet sadaret kaymakamı olan Haydar Ağzâde Mehmed Paşa³⁹ (1656), şeyhülislam Mesud Efendi (1656), Anadolu kazaskeri Esad Efendi ve Rumeli kazaskeri İbrahim Efendi gibilerin yanlış düşüncelerinin acı sonucu olduğunu zikreder. Padişahın ise bu konulardan haberi olmadığı için alınan kararların doğru olduğunu zannettiğini belirtir.

Kara Çelebi-zâde'ye göre, eğer halkın ne kadar zor durumda olduğunu bilirse padişahın gereksiz olan bu vergileri iptal edeceği aşikardır. Padişaha bir hakikatli vezir gelmesi temennisinde bulunan Kara Çelebi-zâde, istiklal sahibi bir sadrazamın kötü giden işleri düzelterek ümit eder. Kalyon ve mavna yapılmasından vazgeçilmesi ve kadirgalar hazırlanarak bahar mevsimine yetiştirilmesinin doğru olduğunu savunur. Ayrıca karadan ünlü bir serdar komutasında orduların Zadar ve civarındaki kaleleri ele geçirmesi, Osmanlı topraklarından düşmana zahire gönderilmesinin önüne geçilmesi, Dubrovnik iskelesinin dışarıya kapatılması, Hırvat ve Arnavut eşkiyasının kontrol altına alınması istenir.

37 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 265.

38 Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, s. 205.

39 Hayatı hakkında bk. Bostan, *İstanbul'un 100 Denizcisi*, s. 118-120.

Tersane masrafı çok fazla olduğu için o konuda da gerekli kısıntıların yapılmasını isteyen Kara Çelebi-zâde, tecrübeli denizcilerin sözbirliği halinde Rodos Paşasının otuz kadar derya beylerinin üzerine serdar tayin edilmesinin önemini vurguladıklarını alacakları bütün ganimetlerin onlara verilmesi karşılığında gaza ve cihada teşvik edilmelerini tavsiye eder. Bu durumda derya beylerinin hep birlikte Venediklilerin hakkından geleceğine ve denizlerin düşman gemilerinden temizleneceğine, pek çok adayı ele geçireceklerine inanır. Böylece Malta ve Duka gemilerinin de birer birer yakalanıp getirileceğini dile getirir⁴⁰.

Kara Çelebi-zâde, Tersanenin sadece yelken, halat, kürek temin etmesi ve Mısır'dan yeterli kadar siyah barut gönderilmesi halinde donanmanın ihtiyacı olan mühimmatın tamamlanmış olacağından bahseder. Bu takdirde pek çok gelir kalemi ve gemi inşası için gerekli masraf kalemleri, avarız akçesi, peksimed vs. gelirler hazineye kalır⁴¹. Bu sayede (gemi yapımından vazgeçilince) gemilerin inşası için gerekli olan kerestelerin temininde görevlendirilen halk da çektiği mali ve bedeni haksızlıklardan kurtularak devlete dua ederler. Yine donanmadaki savaşçılar, alacakları esir ve ganimetin kendilerinin olacağını bilirse çok daha iyi savaşırlar. Bu inceliklere vakıf olanlar yönetimde olmadığı ve sadece buldukları düzeni sürdürdükleri için iyi sonuç almanın zor olduğunu belirtir⁴².

Kara Çelebi-zâde, hakikat olan bu tenkitlerinin, meselelerin inceliklerine vakıf olmayanlar tarafından kendisinin bir makam elde etmek amacıyla yazdığına hamledilerek kasıtlı olduğunu düşünseler de amacının devleti kayırmak olduğunu, belki ehl-i insaf bazı kimseler tarafından padişaha ulaştırılır ve bu sayede devlete bir düzen verilir diye ümit ettiğini açıklar. Kendisinin ne padişah ne de vezirle bir ilgisinin olmadığını, dünyada da bir ikbalde gözü olmadığını ifade eder⁴³.

İlk Kalyon Döneminin Sonu

Bununla beraber kalyonların önemini ve üstünlüğünü koruduğunu, aynı sene yeni kalyonların inşası için verilen ve Sinop kadısına gönderilen 20 Şevval 1066 (11 Ağustos 1656) tarihli hükümden ve ayrıca diğer kalyon inşa edilecek yerlere ait bir listeden anlamak mümkündür. Buna göre Sinop, Samsun, Ereğli, Balıklağı, Varna, Kemer, İzmit ve Silivri'de yirmi kalyon inşası kararlaştırılmıştı⁴⁴.

Ancak bu karardan yaklaşık yirmi gün sonra, IV. Mehmed'in riyasetinde Yalıköşkü'nde (Çayır Köşkü) sadrazam, vezirler, şeyhülislam ve yeniçeri ağasının da katıldığı bir meşveret meclisi toplanmış, mesele bütün ayrıntılarıyla müzakere edilmiş ve kalyon yapımından

40 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 266-268.

41 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 269.

42 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 270.

43 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 270-271.

44 Sinop'tan dört kalyona yetecek kereste temin etmesi isteniyordu (BOA, *MAD*, nr. 9837, s. 105).

vazgeçilmiştir. Bu toplantıda alınan Evâil-i Zilka'de 1066 (21-30 Ağustos 1656) tarihli karara göre, geleneksel olarak donanmada kullanılması tercih edilen kadirgaların yapımına devam edilmesi emrediliyordu⁴⁵.

Çanakale Boğazı çıkışının ve Batı Anadolu sahillerinin büyük tehdit altında olduğu düşünülerek 9 Zilka'de (29 Ağustos) günü yapılan toplantıda alınan kararlar gereği acil olarak bazı yeni tayinler yapıldı. Buna göre, Midilli'yi muhafaza etmesi şartıyla Anadolu beylerbeyi Bayram Paşa'ya Aydın sancağı, İzmir sahillerini korumak şartıyla Mustafa Paşa'ya Saruhan sancağı arpalık olarak verildi. Ertesi gün 10 Zilka'de'de (30 Ağustos) de yeni tayinler yapılmaya devam edilen Divan'da, Sakız adasını korumaları kaydıyla Menteşe sancağı Ahmed Paşa'ya, Karaman eyaleti Tekeli Ahmed Paşa'ya, yine 11 Zilka'de'de (31 Ağustos) Beyşehir sancağı başka bir Ahmed Paşa'ya tevcih edildi⁴⁶. Böylece, savaşın sonunda Venedik tarafından işgale uğrayan Limni ve Bozcaada'nın akıbetine diğer adaların ve İzmir'in uğramaması için bu tedbirler alınmış oldu.

Çok geçmeden Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete getirilmesi (26 Zilka'de 1066/15 Eylül 1656) ile alınmaya başlayan tedbirler arasında Tersane eminliğine getirilen Şişman İbrahim Efendi'nin gayretleri sonunda yapılması istenen altmış kadirgadan⁴⁷ ancak kırk kadirga tamamlanmıştı. Ertesi sene henüz deniz mevsimi gelmeden, sırf Venedik donanmasının Çanakale Boğazını kapatmasından önce Akdeniz'e açılabilmek için kırk kadirgalık Osmanlı donanması kaptanıderya Topal Mehmed Paşa komutasında 28 Cemâziyelevvel 1067'de (14 Mart 1657) İstanbul'dan ayrıldı⁴⁸. Bu donanma Sakız'da iken Cezayir'den sekiz, Tunus'tan on ve Trablusgarb'den sekiz kalyon katılmıştı⁴⁹.

Daha sonraki senelere ait Tersane muhasebe defterlerinde de yeni kalyon inşa edildiğine dair şimdilik bir kayda rastlanmaması bu kararın geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Sadece eskiden mevcut kalyonların zaman zaman tamir edildiğini belirtmek gerekir⁵⁰.

45 *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 287. Abdurrahman Abdi Paşa bu meşveret meclisi toplantısının 15 Zilka'de (4 Eylül) tarihinde yapıldığını (*Abdi Paşa Vekâyi'-nâmesi*, s. 97) kaydetmiş olsa da, Kara Çelebi-zâde, Evâil-i Zilka'de'de (21-30 Ağustos) yapıldığını belirtmekte (*Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 287), bu toplantıda alınan kararların 9 Zilka'de'den (29 Ağustos) itibaren uygulamaya konması da bunu teyit etmektedir. Toplantı tarihi hakkında bir değerlendirme için bk. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, İstanbul 2005, s. 111-112, dipnot 79-80.

46 Gülsoy, *Girit'in Fethi*, s. 111-112.

47 Söz konusu altmış kadirganın bilâhîre tamamlandığı İbrahim Efendi'nin tuttuğu 1 Rebî'ülevvel 1071-8 Cemâziyelevvel 1072 (4 Kasım 1660-1 Kasım 1661) tarihli tersane muhasebe defterinden anlaşılakta, defterde yeni inşa edilen kadirgalar reislerinin adı altında tam bir liste halinde verilmektedir (BOA, *MAD*, nr. 996, s. 39-43).

48 Silahdâr, *Târih*, I, 57, 69. Kara Çelebi-zâde, donanmada 32 kadirga bulunduğunu yazmaktadır *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, s. 297.

49 Silahdâr, *Târih*, I, 72.

50 Kalyon inşasının durmasından sonraki bazı istisnai durumlar için bk. Bostan, "Kadirgadan Kalyona", s. 190.

Köprülü Mehmed Paşa'nın (1657-1661) ölümü üzerine sadrazam olan Fazıl Ahmed Paşa (1661-1676), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı (1661-1666) kaptanıderya tayin etmiş ve bahriyede ıslahat yapılması sürecini başlatmıştır. Bunun gereği olarak, daha önce alınan kalyonları kaldırma kararının sürdürülmesi ve donanmada yeniden kadirga dönemine dönülmesi uygun görülmüştür. Bu karara göre, tersanede artık mirî kalyon ve mavna yapılmayacak, eskiden olduğu gibi, ocaklık kırk kadirga ve derya beylerinin emrinde kırk kadirga olmak üzere toplam seksen kadirgadan oluşan bir donanma bulundurulacaktı⁵¹. Bu karar üzerine kalyon döneminin ilk safhası kesin olarak sona ermiş oldu.

Sonuç

Girid seferi münasebetiyle Osmanlı donanmasında yaşanan değişimin deniz savaşlarına yansımaları henüz yeterince değerlendirilmemiştir. Bu sefer sırasında alınan bir kararla Osmanlı kürekli gemi teknolojisinin yelkenli gemiler gibi tamamen farklı bir teknolojiye dönüşmesi üzerinde dikkatle durulması, kalyon yapımının devlet ve toplum düzenine iktisadi yansımaları, eski düzen bir donanma bünyesine kalyonun teknik ve taktik olarak adapte olamaması, donanma ümera ve mürettebatında kalyon tecrübesinin henüz oluşmamış olması, hızla geçilen kalyon düzeninde savaşçı denizcilerin layıkıyla yetişmemiş olması konuları iyice araştırılmalıdır.

Genellikle yenilgi ile sonuçlanan savaşlarda birtakım suçlu komutan ve savaş araçları aranması, bunların üzerine gidilmesi adettir. Kara Çelebi-zâde gibi münekkid tarihçilerin o zamanın şartlarında sebepler arasında pek çok gerekçe öne sürmesi de elbette kaçınılmazdır. Nitekim aynı dönemde Kâtib Çelebi'nin de benzer gerekçelerle ilk kalyon inşası sırasında kendisinden görüş soran Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'ye geleneksel gemi teknolojisini yani kadirganın üstünlüğünü işaret eden bir tavsiyede bulunduğu bilinmektedir. Üstelik Kara Çelebi-zâde'nin gerekçelerinin anlaşılabilir yanları göz ardı edilemez olsa da, o devirde etkin görevlerde olan kendi rakibi bazı devlet adamlarını da suçlama gayreti içine girdiği ve denizdeki yenilgiyi fırsat gördüğü fark edilmektedir.

Kabul edilmesi gerekir ki, bu tür süreçlerde her zaman acemiliklerin yaşanması tabiidir ve kendi teknolojisini ve uzman kadrolarını oluşturana kadar bu eksikliğin bedelinin olması da söz konusudur. Nitekim bahriyede yapılması planlanan ıslahatlar arasında 1682'de başlayan ikinci dönem kalyon düzeni sırasında yine Venedik donanması ile Kaptanıderya Mezemorta Hüseyin Paşa komutasındaki donanma arasında yaşanan deniz savaşlarında Osmanlı galibiyetlerinin sayısı hayli yüksektir. Bu sebeple yaklaşık yirmi yıl süren deniz savaşları tecrübesinden sonra 1701'de uygulamaya koyulan Bahriye kanunnamesi sayesinde Osmanlı donanması yeni bir düzene geçmeyi başarmış, 18. yüzyıla bu gelişmeler çerçevesinde girmiştir.

51 Silahdâr, *Târih*, I, 221.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maliyeden Müdevver Defterler (*MAD*), nr. 996, 5662, 9837, 20220.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakları (TSMA.E.).

Yazma Eser

Mefhûmü 'l-tevârih, TSMK, E.H. 1431.

Yayınlanmış Eserler

Abdi Paşa Vekâyi 'nâmesi, Osmanlı Tarihi, 1648-1682, haz. F. Ç. Derin, İstanbul 2008.

Anderson, R. C., *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool 1952.

Anonim Osmanlı Vekayinâmesi, H. 1058-1106/M. 1648-1694, Metin ve Değerlendirme, haz. Ramazan Aktemur, İ.Ü. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Bostan, İdris, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi: Kadırgadan Kalyona", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2015,

_____, *İstanbul'un 100 Denizcisi*, İstanbul 2014.

Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, İstanbul 2005.

Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü 'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin) 1732*, haz. Nevzat Kaya, TTK, Ankara 2003.

Kâtib Çelebi, *Tuhfetü 'l-kibâr fi Esfâri 'l-Bihâr*, haz. İdris Bostan, Ankara 2008.

_____, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, haz. Z. Aycibin, İstanbul 2016, II.

Kur 'ân-ı Kerim, Bakara Suresi, âyet 156, Diyanet Meâlî.

Mugnai, Bruno, *The Cretan War, 1645-1671, The Venetian-Ottoman Struggle in the Mediterranean*, Warwick 2018.

_____- Alberto Secco, *La Guerra di Candia, 1645-1669/The War of Candia, 1645-1669*, Zanica 2017, c. 2.

Panzac, Daniel, "Affrontement Maritime et Mutations Technologiques en Mer Egee: l'Empire Ottoman et la Republique de Venise (1645-1740)", *The Kapudan Pasha: His Office and his Domain*, ed. E. Zachariadou, Rethymnon 2002, s. 127-129.

Silahdâr, *Târih*, İstanbul 1928, I.

Târih-i Na'imâ, haz. M. İpşirli, Ankara 2007, IV.

Osmanlı Ülkesinde Son Safevî Şehzâdeleri: Sam Mirzâlar

The Last Safavid Princes in the Ottoman Territories: the Sam Mirzas

Ömer İşbilir*

*Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye

ORCID: Ö.I. 0000-0002-5406-0856

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ömer İşbilir,
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: omarisbilir@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 23.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.07.2020

Kabul/Accepted: 11.07.2020

Atıf/Citation:

İsbilir, Ömer. "Osmanlı Ülkesinde Son Safevî Şehzâdeleri: Sam Mirzâlar." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 239-254.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.014>

öz

On sekizinci yüzyıl başlarında İran'da meydana gelen karışıklıklardan sonra Safevî hanedanı sona ermiş ve bunun neticesi olarak hanedân mensubu bazı şehzâdeler aralıklarla Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Osmanlı Devleti, başlangıçta bunlardan siyasî olarak istifade etmek istemiş ve bu maksadla ilk iltica eden Safi Mizâ'yı şah ilan ederek İran tahtına iclâs etmeyi hedeflemiştir. Ancak bu arzusunu gerçekleştirme fırsatı bulamamıştır. Osmanlı Devleti, Safi Mirzâ'dan umduğunu bulamamış olmasına rağmen, daha sonra yine Şah Hüseyin'in ve Tahmasb'ın oğlu oldukları iddiasıyla gelen iki Safevî şehzâdesinin ilticalarını kabul etmekte tereddüd göstermemiştir. Her ikisinin de adları Sam olan bu şehzâdeleri, önce Sinop'ta, daha sonra Şah Hüseyin'in oğlu olan Sam Mirzâ'yı Limni Adası'nda, Tahmasb'ın oğlu olan Sam Mirzâ'yı ise Sinop'tan sonra kısa süre Rodos Adası'nda ve nihayet Gelibolu'da iskân etmiştir. Safevî şehzâdelerinin yanlarında kalabalık aile efradı ve yine hatırı sayılır miktarda maiyet halkı vardır. İkamet ettikleri her yerde, günlük geçimlerini temin etmek maksadıyla kendilerine gümrükten veya cizye kaleminden tahsisâtlar verilmiş, sıkıntı çekmemelerine ihtimam edilmiştir. Bununla beraber şehzâdelerin hareketleri sürekli gözetim altında tutulmuş, izinsiz olarak iskân edildikleri yerden bir başka yere gitmelerine asla müsaade olunmamıştır. Şah Hüseyin'in oğlu Sam Mirzâ Limni Adası'nda, Tahmasb'ın oğlu ise Gelibolu'da vefat etmiş ve her ikisi de vefat ettikleri yerde defnedilmişlerdir. Kendilerine tayin edilmiş olan tahsisât, vefatlarından sonra eşlerine, çocuklarına ve maiyet halkına taksim olunmuş, aile efradından vefat eden olduğunda da maaşı hazineye alınmayıp yine ailenin sağ kalan ferdleri arasında paylaştırılmıştır. Her iki Sam Mirza'nın çocukları ve ahfâdı, babalarının vefatından sonra İran'a dönmeyi tercih etmemişler ve Osmanlı topraklarında hayatlarını idame ettirmişlerdir. Bunlarla alakalı belgelerden Osmanlı Devleti'nin son anına kadar bu topraklarda kaldıkları anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Sam Mirzâ, Safi Mirzâ, Safevî şehzâdeleri, İran, Nadir Şah

ABSTRACT

After the turmoil in Iran at the beginning of the eighteenth century, the Safavid dynasty ended and as a result there were certain intervals when some members of the dynasty took refuge in the Ottoman State. The Ottoman Empire initially wanted to take advantage of them politically and, with this aim in mind, an attempt was made to set Safi Mirzâ, the first asylum seeker, on a throne declaring him to be a shah. However, the opportunity to fulfill this

desire was not found. Although the Ottoman State could not find what it hoped for Safi Mirzâ, it did not hesitate to accept the asylum of the two Safavid princes, who later came to claim that they were the sons of Shah Hüseyin and Tahmasb.

These princes, both of whom were called Sam, were first settled in Sinop. Later Sam Mirza, the son of Shah Hüseyin, moved to Limnos Island, and Sam Mirza, the son of Tahmasb, settled on Rodos Island shortly after leaving Sinop, and he finally moved to Gallipoli. The Safavid princes had many family members and a considerable amount of employees. Wherever they resided, they were given customs or 'jizya' to ensure their daily livelihoods.

However, the movements of the princes were kept under constant surveillance, and they were never allowed to move from one place to another without permission. Sam Mirzâ, Shah Hüseyin's son, died on Limnos Island, and Tahmasb's son died in Gallipoli, and both were buried where they died. After their death, the allocation assigned to them was allocated to their spouses, children and the people of the family, and when the family passed away, the salary was not given to the treasury but shared among the surviving members of the family.

Neither the children nor the descendants of the two Sam Mirzas chose to return to Iran after their father's death, and they continued their lives in Ottoman lands. It is understood from related documents that they remained in these lands until the collapse of the Ottoman State.

Keywords: Sam Mirzâ, Safi Mirzâ, Safavid Princes, Iran, Nadir Shah

Giriş

18. yüzyıl başlarında İran Safevî Devleti'nde birbiri ardına meydana gelen siyasî karışıklıklar ve iktidar mücadeleleri Safevî Hanedanı'nın sonunu getirmiş ve hanedan mensubu olan bazı kişilerin siyasî ilticâlarına münce olmuştur. Genel hatlarıyla bu kargaşa dönemini şu şekilde özetleyebiliriz: Abdalî Afganlarının baskısı neticesinde, başkentini İsfahan'dan Kazvin'e taşıyan Şah Hüseyin, Gılcay Afganların reisi olan Mahmud Han'ın desteğiyle Abdalîleri itâat altına aldı. Ancak bu sırada gücünü ve nüfuzunu artıran Mahmud Han, Şah'a başkaldırarak 8 Mart 1722'de Şah'ın birliklerini bozguna uğrattı ve İsfahan'da Şah'ı kuşattı. Altı ay süren bu çetin kuşatma sonunda açlık, sefalet ve ölümlerin artmasıyla Ekim 1722'de Şah Hüseyin teslim oldu ve tahttan feragat etti. Şubat 1725 tarihinde Şah Hüseyin'in oğlu Safi Mirza'nın İsfahan'dan firarı üzerine Mahmud Han Afganî, Şah Hüseyin ve iki küçük şehzadesi dışında bütün hanedan üyelerinin öldürülmesini emretti. Bunun neticesinde on sekiz şehzade katledilmiştir. Nisan 1725 yılında Gılcay Afganlardan Eşref, Mahmud Han'ı bertaraf ederek şah oldu. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin eski şahı tekrar tahta çıkarmak için İran üzerine yürümesi üzerine korkuya kapılarak Şah Hüseyin'i öldürttü.

Diğer taraftan Şah Hüseyin'in tahttan çekilmesinden sonra, oğlu Abbas Mirza, Afşar Türklerinden Nadir Han'ın da desteğini kazanarak 10 Kasım 1722'de II. Tahmasb olarak kendini şah ilan etti. Nitekim Nadir, Eşref üzerine yürüyerek onu bozguna uğrattı ve Kasım 1729'da İsfahan'a girerek Tahmasb'ı buraya davet etti. Ancak Nadir'in Tahmasb'a olan bu desteği uzun sürmedi. 10 Ocak 1732'de Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan anlaşmadan duyduğu memnuniyetsizlik sonucu Tahmasb'ı tahttan indirerek, Tahmasb'ın henüz birkaç aylık olan oğlu Abbas'ı, III. Abbas namıyla İran tahtına çıkardı. Ancak "Vekîlü'd-devle" unvanıyla hâkimiyeti tamamen kendi eline aldı. Nihâyet 8 Mart 1736'da yirmi bin kişinin

katıldığı bir kurultay sonucunda Nadir Şah unvanıyla İran hükümdarı ilan edildi. Böylece İran'da Safevî Hânedânı devri tamamen sona ermiş oluyordu¹.

Şah Hüseyin'in tahttan ferâgatıyla başlayan ve Nadir'in İran tahtına oturmasıyla devam eden süreç ve sonrası, Safevî Hânedânı'na mensup olduğunu iddia eden birçok kişinin ortaya çıkmasına sahne olmuştur. Bunlardan üç tanesi kısa aralıklarla Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Osmanlı Devleti'nin, kurulduğu asırdan beri, iltica sebeplerine bakmaksızın -bazen devletlerarası krizlere sebep olsa bile- kendisine sığınan hiç kimseyi geri çevirmediği ve bunları, kendi rızalarıyla memleketlerine dönünceye kadar her türlü ihtiyaçlarını karşılayarak himaye ettiği bilinmektedir. Aynı şekilde bu Safevî şehzadelerine de sahip çıkmış ve onları topraklarında barındırmıştır. İbrahim Güler'in, on sekizinci yüzyılda Sinop'ta ikamet eden Safevî şehzâdelerini² ve Eyal Ginio'nun Safî Mirzâ'nın Selanik'teki ikametini³ konu alan makaleleri istisna edilirse bu şehzâdeler hakkında bugüne kadar fazla araştırma yapılmamıştır. Zikredilen makalelerden birincisinde, Safî Mirzâ ile bir müddet Sinop'ta ikamet eden iki Sam Mirzâ birbirine karıştırılmış, hatta farklı tarihlerde Osmanlı Devleti'ne ilticâ eden iki farklı Sam Mirzâ aynı kişilermiş gibi sunulmuştur. İkinci makale ise, Safî Mirzâ'nın Selanik'teki ikameti ile sınırlı kalmıştır.

Kısa bir süre önce bu üç şehzâdeden Şah Hüseyin'in oğlu olan Safî Mirzâ'nın Osmanlı Ülkesi'nin değişik yerlerindeki inişli-çıkışlı hayatı ana hatlarıyla tarafımızdan ele alınmıştır⁴. Safî Mirzâ hakkında Osmanlı kroniklerinde yetersiz de olsa malumat bulunmakla beraber maalesef daha sonra gelen her iki Sam Mirzâ hakkında kısıtlı kabilinden dahi bilgiye rastlanmamıştır. Bunlar hakkındaki bütün kayıtlar, Osmanlı Arşivi'nin değişik tasniflerinde yer alan defter ve dosyalardan elde edilmiştir. Şimdilik ulaşabildiğimiz arşiv belgelerinin vermiş olduğu kısıtlı bilgilerle Limni Adası'nda ve Gelibolu'da vefat eden ve her ikisinin de ismi Sam olan bu mirzâların Osmanlı topraklarındaki serüvenleri ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılacaktır⁵.

1 Ayrıntılar için bk. V. Minorsky, "Nadir", *İA*, c. IX, İstanbul 1988, s. 21-31; R. M. Sanvory, "Safevî İran'ı", *İslam Tarihi Kültürü ve Medeniyeti*, c. I, çev. Mehmet Maksudoğlu, İstanbul 1988, s. 426-427; M. Münir Aktepe, "Mahmud I", *İA*, c. VII, İstanbul 1988, s. 158-165; Azmi Özcan, "Nadir Şah", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 276-277; Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 451-457; Ahmet Taşağul, "Hüseyin Mirzâ", *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 1-2; Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2011, s. 167-168.

2 İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Sinop'ta İran Şehzâdeleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 259-266.

3 Eyal Ginio, "Beyaz Kule Şehrinde Bir Safevî Prensi: Selanik'teki Beyzâde (1731-1734)", çev. Özgür Çınarlı-Çağdaş Fırat, *Türkler*, c. XII, Ankara 2001, s. 576-581.

4 Ömer İşbilir, "Osmanlı Ülkesi'nde Bir Safevî Şehzâdesi: Safî Mirzâ", *Tarihin Peşinde Bir Ömür -Abdülkadir Özcan'a Armağan*, İstanbul 2018, s. 543-560.

5 Bu üç Safevî şehzâdesi ve onların torunlarının Osmanlı ülkesindeki hayatları neredeyse Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmüştür. Bir üstteki dipnotta görüldüğü üzere Safî Mirzâ daha önce bir makalede tarafımdan incelenmeye çalışılmıştı. Bu çalışmanın konusu ise her iki Sam Mirzâdır. Özellikle Sam Mirzâların yanlarında epeyce kalabalık maiyeti olduğu anlaşılmaktadır. Sam Mirzâların 1327/1909 tarihine kadar takip ettiğim evlad, torun ve etbarı hakkında malzeme toplanmaya devam edilmekte olup başka bir çalışmada incelenecektir.

Limni Adası'nda Vefat Eden Sam Mirzâ

Şah Hüseyin'in oğlu olduğu iddiasıyla Osmanlı Devleti'ne sığınan Sam Mirzâ'nın iltica ettiği mekân, Sinop'taki ikametine kadar uğradığı yerler ve tarih hakkında tam bir sarahat bulunmamaktadır. Sam Mirzâ'nın kethudası Rüstem Han-zâde Abdullah Bey, Kırım Hanı Kırım Giray'ın da iltimasıyla sunduğu, kendisine tayin olunan 180 akçe yevmiyesinin Tekfurdağı Gümrüğünden verilmesine dair arz-ı halinde, şehzâdenin, Erzurum ve Kars taraflarına gönderildiğinde, daha sonra 1161/1748 senesinde Tokat'tan Sinop'a intikalinde, İran elçisine terfik edilmek üzere Sinop'tan çıkarıldığında, nihayet maiyeti ile birlikte Limni Adası'nda ikameti emrolunarak buraya geldiklerinde hep yanında bulunduğunu söylemektedir. Buradan anlaşılacağı üzere, Mirzâ Sam'ın, Erzurum, Kars, Tokat, Sinop, Amasya ve sonunda Limni Adası'nda iskân edilmesine karar verilmiştir⁶.

Sinop Kalesi, İran'dan Osmanlı Devleti'ne sığınan her üç şehzâdenin de bir müddet ikamet ettikleri şehir olarak dikkat çekmektedir. Yukarıda zikredilen belgede, Sam Mirzâ'nın Sinop'a geliş tarihi 1161/1748 olarak verilmektedir. Sam Mirzâ ve yanındaki dokuz kişinin Sinop Kalesi'nde ikamet ettirilmesi hususunda, hükümet merkezi ile Sinop Kadısı ve Sinop Kalesi dizdari arasında bir dizi yazışma olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, merkezden gelen emir gereğince Sam Mirza ve yanındaki kişilerin eşyaları kendileri huzurunda defter edilerek yine kendilerine mühürletilip güvenli bir yere konulmuştu. Daha sonra Sam Mirzâ'nın İstanbul'a arz-ı hal sunarak zabt edilen eşyalarının geri verilmesini istemesi üzerine söz konusu eşyaların iade edilmesi ve buna dair senedin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir⁷. Bir diğer hükümde ise, aynı hususlara ilaveten, Sam Mirzâ ve dokuz nefer adamlarının Sinop'ta ikametlerine ihtimam edilmesi, maliye tarafından yazılan emir gereği kendilerine günlük tayinât verilmesi, ancak Sinop dışına izinsiz bir adım dahi atmasına müsaade olunmaması bildirilmektedir⁸. Zikredilen her iki hüküm de evasıt-ı Zilka'de 1160/Kasım 1747 tarihini taşımaktadır. İstanbul ile Sinop arasında emir ve arz-ı hallerin gidip gelme süreleri nazara alındığında Sam Mirzâ'nın Sinop'a geliş tarihi, 1159 sonu veya 1160 başları (Aralık 1746-Şubat 1747) olsa gerektir. Şu halde yukarıda bahsedilen Sam Mirzâ'nın kethüdasının Sinop'a varış tarihi olarak verdiği 1161/1748 tarihi ihtiyatla karşılanmalıdır.

Sam Mirzâ'nın Sinop'ta ikameti 3 yıl kadar sürmüştür. Ancak daha önce Safî Mirzâ ve bundan sonra Tahmasb Şâh'ın oğlu diğer Sam Mirzâ'da olduğu gibi, Sinop ahalisi ile *hüsn-i imtîzâcı* olmadığına dair arz ve mahzarlar neticesinde Şâh Hüseyin oğlu Sam Mirzâ'nın *havass-ı etbâ'ından* on kişiyle birlikte Limni Adası'na nakledilmesi ve Limni Adası'na vardıktan sonra burada ikamet ettirilip hakkında emir gelmedikçe adanın dışına

6 BOA, C.HR, nr. 8618.

7 Sinop Kadısı ve Sinop Kalesi Dizdari'na hüküm, BOA, *Mühimme*, nr. 153, s. 154/591.

8 Sinop Kadısı'na, Sinop Kalesi Dizdari'na ve ahâlî-i vilayete hüküm, BOA, *Mühimme*, nr. 153, s. 156/601.

çıkmasına ve firarına asla müsaade olunmaması emredilmiştir⁹. Evail-i Rebiülâhır 1163/Mart 1750 tarihli diğer bir hükümden anlaşıldığına göre, Sam Mirzâ, kendisini Sinop'tan Limni Adası'na götürmekle görevlendirilen mübaşirin İstanbul'dan gelmesini beklemeden İstanbul'a gitmiş ve buradan Limni'ye gönderilmiş, *menkûhe ve cevârî makûlesinden* on kişi kadar bazı yakınlarının ise Sinop'ta kalması münasebetiyle bunların da bir an evvel Limni'ye ulaştırılarak Sam Mirzâ'ya teslim edilmesi istenmiştir¹⁰. Artarda gönderilen bu hükümlerde Sam Mirzâ'nın yanında bulunan kişiler on kişi olarak gösterilmiştir. Ancak aşağıda verilen tabloda da görüleceği üzere sadece aile efradının sayısı kendisi hariç üç hanımı, altı erkek ve beş de kız çocuğu olmak üzere on dört kişidir¹¹. Aile efradının Sinop'ta beraberinde mi yoksa sonradan mı Limni Adası'na geldiklerine dair belgelerde bir sarahat da yoktur.

Tablo 1
Sam Mirzâ'nın Aile Efradı¹²
(Limni'de Vefat Eden)

Zevceleri	Oğulları	Kızları
Meryem Hatun	Ali Mirzâ	Hatice Hanım
Bebri? Hatun	Mehmed Mirzâ	Fatıma Hanım
Ümmükülsüm Hatun	Abbas Mirzâ	Zeyneb Hanım
	Süleyman Mirzâ	Zübeyde Hanım
	Faruk Ferruh Seyyar (Seyr) Mirzâ	Cevri Ruveyde Hanım
	Tayfur Mirzâ	

9 Rebiülâhır 1163/18 Mart 1750 tarihli Limni Naibi ve Cizyedârna gönderilen mâli hükümde ise, bundan böyle yirmi beş nefer etba'ıyla Limni'de ikamet edecek olan Sam Mirzâ'ya 5 guruş 50 akçe yevmiye tayin edildiği ve bu meblağın Limni cizyesinden ödeneceği bildirilmiş, ayrıca adı geçen şehzâdeye zaruret ve sıkıntı çektirilmemesi hususunda tenbihatta bulunulmuştur¹³. Sam Mirzâ'nın maiyetinin kaç kişi olduğu konusunda aynı tarihleri ihtiva eden belgelerde böyle karışıklıkların olması düşündürücüdür. Fakat her halükârda bu sayı on kişiden fazla olsa gerektir ya da zamanla bu sayı artmıştır diye düşünmek daha doğrudur. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi maiyet halkı yirmi beş kişiyle de sınırlı kalmamıştır. Sam Mirzâ'ya maiyeti için tayin olunan aylık 500 guruşun, vefatından sonra zevceleri, oğulları, kızları ve maiyet halkına taksimine dair hükümde, maiyet halkı ailesi hariç kırk dört kişi olarak gösterilmekte, böylece toplam sayı Sam Mirzâ da dahil edildiğinde elli dokuza ulaşmaktadır¹⁴.

9 Sinop Kadısı'na, Limni Naibi'ne, Sam Mirzâ'yı Limni'ye irsâle memur mübaşire, Sinop zabiti, gümrük emini ve Limni Adasında olan zâbitâna hüküm (Evahir-ı Rebiülevvel 1163/Mart 1750): BOA, *Atık Şikayet Defterleri*, nr. 174, s. 11.

10 *Aynı defter*, s. 12. Aynı mealde te'kidten Limni Naibine ve zâbitine yine aynı tarihli ayrıca emirler gönderilmiştir: *aynı defter*, s. 13-14.

11 BOA, C.HR, nr. 955.

12 BOA, C.HR, nr. 955.

13 BOA, *MAD*, nr. 9968, s. 134.

14 BOA, *MAD*, nr. 9995, s. 24-27.

Tablo 2
Sam Mirzâ'nın Maiyeti¹⁵
(Limni'de Vefat Eden)¹⁶

Kişi	Vazife veya Alakası	Zevceleri	Oğulları	Kızları	Toplam
Mehmed	Kethudası	Zeyneb	Hasan	Nuriye Fatıma Esmâ	6 kişi
Molla Ali	Emekdarlarından	Fatıma	-	Emetullah Hatice	4 kişi
Yakub	Emekdarlarından	Hatice	Emin Ahmet	-	4 kişi
El-Hac Mehmed	Emekdarlarından	-	Hasan Hüseyin	-	3 kişi
Diğer Mehmed	Emekdarlarından	İsmihan	-	Saliha	3 kişi
Müteveffa Abdullah Bey	Taallukatından	Ümmükülsüm	Sadullah	Meryem	3 kişi
Kazım Efendi	Emekdarlarından	Hatice Hatun	-	-	2 kişi
Müteveffa Mehmed Han	Taallukatından	Gülperi	İsmail Mustafa	Fatıma	4 kişi
Molla Ali b. Mustafa	Emekdarlarından	-	-	-	1 kişi
Rüstem b. Abdullah	Emekdarlarından				1 kişi
Selim b. Abdullah	Emekdarlarından				1 kişi
Ahmed b. Abdullah	Emekdarlarından				1 kişi
Yusuf b. Ahmed	Oğlu Mehmed Mirza'nın hademesi				1 kişi
Ahmed b. Mustafa	Oğlu Ali Mirza'nın hademesi				1 kişi
Yahya b. Halil	Oğlu Abbas Mirza'nın hademesi				1 kişi
Mehmed b. Mustafa	Oğlu Ferruh Seyyar Mirza'nın hademesi				1 kişi
Ahmed b. Hüseyin	Oğlu Süleyman Mirza'nın hademesi				1 kişi
Yusuf b. Ömer	Oğlu Tayfur Mirza'nın hademesi				1 kişi
Asiye bnt. Yakub	Kızı Hatice Hanımın Hademesi				1 kişi
Emine bnt. Abdullah	Kızı Fatıma Hatunun hademesi				1 kişi
Fatıma bnt. Mehmed	Kızı Zeynep Hanımın hademesi				1 kişi
Fatıma bnt. Ali	Kızı Zübeyde Hanımın hademesi				1 kişi
Hatice bnt. Ali	Kızı Cevri Ruveyde Hanımın hademesi				1 kişi
TOPLAM					44 kişi

15 BOA, MAD, nr. 9995, s. 24-27; C.HR, nr. 955 (4).

16 Her iki Sam Mirzâ'nın maiyet halkı ve aile efradını ayrı bir çalışmada ele alacağımızdan burada maiyet halkının listesi verilmekle iktifâ olunmuştur.

Osmanlı hükümeti, Sinop'a geldiği andan Limni Adası'nda vefatına kadar Sam Mirzâ'nın ihtiyaçlarını karşılamaya ve ona zaruret çektirmemeye özen göstermiştir. Sam Mirzâ'ya tahsis edilen meblağ, Sinop'ta iken Sinop Gümrüğü mukataasından, Limni'de ikameti esnasında ise Limni cizyesinden verilmiştir. Yukarıda söylendiği gibi, Sam Mirzâ'nın aile ve maiyet halkının sayısı zamanla artmış ve bu artışa paralel olarak maiyeti için kendisine verilen tayinât miktarına da zam yapılmıştır. Şehzâdenin, muhtemelen maiyet halkı sayısının artması sebebiyle kendisine verilen meblağın kifayet etmediğine, geçim sıkıntısı çektigi ve yevmiyesine zam yapılmasına dair müracaatları geri çevrilmeyerek olumlu karşılanmış, *kesret-i iyâl ü evlâd ve etbâ' ile me'lûf*¹⁷ olduğu göz önünde bulundurularak her defasında yevmiyesine zam yapılmış ve nihayet aylığı 500 guruşa yükseltilmiştir. Aşağıdaki tabloda Sam Mirzâ'nın tahsîsâtına muhtelif tarihlerde yapılan zamlar görülmektedir.

Tablo 3
Sam Mirzâ'ya Tahsîs Olunan Tayinât
(Limni'de Vefat Eden)

Tayinât Mikdarı (Yevmiye)	İkamet Yeri	Tayinâtın Verildiği Kalem	Açıklama
5 Guruş (?)	Sinop	Sinop Gümrük Mukataası	1159-1160/1746-1747? senesinde Sinop'a geldiği andan itibaren.
5 guruş 50 akçe	Limni	Limni Cizyesi	1162/1748-1749'da Limni Adası'na geldiği andan itibaren ¹⁸ .
7,5 guruş 50 akçe	Limni	Limni Cizyesi	Evlad, iyal ve etbânın çokluğu ve tahsîsâtının yetmediğine dair müracaatı neticesinde 1 Şaban 1164/25 Haziran 1751'den geçerli olmak üzere yevmiyesine 2,5 guruş zam ile ¹⁹ .
10 guruş	Limni	Limni Cizyesi	Daha önce tayin edilen 7,5 guruş 50 akçenin 25 nefer maiyetine kifâyet etmediğine dair müracaatı üzerine 1 Recep 1166/4 Mayıs 1753'ten itibaren geçerli olacak şekilde yevmiyesine 2 guruş 10 akçe zam ile ²⁰ .
10 guruş	Limni	Limni Cizyesi	28 Safer 1168/14 Aralık 1754'de III. Osman'ın cülûsu münasebetiyle, 13 C 1166/17 Nisan 1753'te verilen fermanın teccidi ²¹ .
12 guruş	Limni	Limni Cizyesi	10 guruş yevmiyenin yetmediğine dair müracaatı üzerine padişahın merhametini celb ettiğinden 1 Şaban 1170/21 Nisan 1757'den itibaren geçerli olmak üzere yevmiyesine 2 guruş zam ile ²² .
12 guruş	Limni	Limni Cizyesi	17 Safer 1171/ 31 Ekim 1757'de III. Mustafa'nın cülûsu münasebetiyle yukarıda verilen meblağı teccid için tekrar hüküm yazılmasıyla ²³ .
15 guruş	Limni	Limni Cizyesi	Limni Kadısı Mevlana Seyyid Halil'in, Sam Mirzâ'nın tayinâtının yetmediğine, çok miktarda borca girdiğine ve hallerinin perişan olduğuna dair ilâmı üzerine 1 Muharrem 1172/4 Eylül 1758'den itibaren geçerli olmak üzere 3 guruş zam ile ²⁴ .
16 guruş 80 akçe	Limni	Limni Cizyesi	1 Ramazan 1178/22 Şubat 1765'den itibaren geçerli olmak üzere 1 guruş 80 akçe zam ile aylık 500 guruşa çıkarılmıştır ²⁵ .

17 BOA, MAD, nr. 9970, s. 213, (28 Cemaziyelâhır 1164/28 Nisan 1751 tarihli hüküm).

18 BOA, C.HR, nr. 8541; MAD, nr. 9968, s. 134.

19 BOA, MAD, nr. 9970, s. 213, (28 Cemaziyelâhır 1164/28 Nisan 1751 tarihli hüküm)

20 BOA, MAD, nr. 9974, s. 157, (12 Cemaziyelâhır 1166/16 Nisan 1753 tarihli hüküm)

21 BOA, MAD, nr. 9978, s. 109, (6 Zilka'de 1168/13 Eylül 1755 tarihli hüküm)

22 BOA, MAD, nr. 9983, s. 115, (22 Rebiülevvel 1171/4 Aralık 1757 tarihli hüküm)

23 BOA, MAD, nr. 9983, s. 115, (22 Rebiülevvel 1171/4 Aralık 1757 tarihli hüküm)

24 BOA, MAD, nr. 9983, s. 474, (7 Zilka'de 1171/13 Temmuz 1758 tarihli hüküm).

25 BOA, C.HR, nr. 8541, (2 Ramazan 1178 /23 Şubat 1765).

1178/Nisan-Mayıs 1765 senesinin sonlarında Sam Mirzâ'nın vefat ettiği anlaşılmaktadır. Kesin vefat tarihini gösteren bir belgeye maalesef tesadüf edemedik. Ancak 1 Ramazan 1178/22 Şubat 1765 tarihinden geçerli olmak üzere yevmiyesine bir guruş seksen akçe zam yapıldığında henüz hayattadır ve bu belge 2 Ramazan 1178/23 Şubat 1765 tarihini taşımaktadır²⁶. 16 Safer 1179/4 Ağustos 1765 tarihli bir hükümde ise, Sam Mirzâ'nın vefatından bahisle kendisine verilen aylık tayînâtının 1 Zilhicce 1178/22 Mayıs 1765'den itibaren, hanımları, çocukları ve maiyetine taksim edilmesi istenmektedir²⁷. Şu hâlde Limni Adası'nda ikamet eden Sam Mirzâ'nın vefatı 2 Ramazan 1178/23 Şubat 1765 ile 1 Zilhicce 1178/22 Mayıs 1765 arasında vuku bulmuştur denilebilir. Vefat ettiğinde geriye elli sekiz kişiden oluşan bir maiyet bırakmıştır.

Gelibolu'da Vefat Eden Sam Mirzâ

Bu şehzâdenin ilticâsını Çıldır Valisi Ahmed Paşa'nın merkeze gönderdiği arz-ı halden²⁸ öğrenmekteyiz. Buna göre, Ramazan ayında yanında beş-on atlı ile Eli Perdeli Sam namında biri Tiflis'ten gelerek onun marifetiyle sığınma talebinde bulunmuştur. Arz-ı hâlin üzerindeki buyrulunun tarihi 9 Safer 1171/23 Ekim 1757 olduğuna göre şehzâdenin Çıldır'a geliş tarihi 1170 Ramazanı/Mayıs-Haziran 1757 olmalıdır. Ahmed Paşa'nın arz-ı hâline göre Sam Mirzâ, Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasb Şah'ın oğlu olduğunu söylüyor, daha önce Osmanlı Devleti'ne sığınan ve Kars taraflarında cepheye de gönderilen Safî Mirzâ benim amcamdır diyor; Nâdir Şah zamanında firaren Rusya tarafına gittiğini, bir müddet oralarda saklandıktan sonra Tiflis'e gelerek hanların yanında kaldığını, sonunda Devlet-i Aliyye'ye halini arz ederek iltica etmek istediğini ve bu isteğini devlet merkezine bildirilmesini talep ediyor.

Ahmed Paşa, Sam Mirzâ'nın Farsça kaleme aldığı mektubuyla²⁹ birlikte sunduğu arz-ı hâlinde, yukarıdaki hususları yazdıktan sonra bundan sonra nasıl hareket edeceğini sormuştur. Arz-ı hâlin yanına kaydedilen der-kenardan öğrendiğimize göre, Sam Mirzâ'nın yanına yeteri kadar adam koşarak Erzurum'a ulaştırması için Ahmed Paşa'ya, aynı şekilde Sinop'a ulaştırması için de Erzurum Valisi Mustafa Paşa'ya emirler gönderilmiştir. Ayrıca Sinop'ta ikameti ve geçimi için Sinop gümrüğünden kifayet mikdarı tayînât verilmesi ve zaruret çektirilmemesi için de Sinop Gümrük Emini Vekiline hükümler gönderilmiştir³⁰.

Şehzâdenin Sinop'ta ikameti esnasında yanında kaç kişi olduğuna dair herhangi bir kayda tesadüf edilememiştir. Muhtemelen bunların sayısı Limni'de ikamet eden diğer Sam Mirzâ'nın hizmetlileri kadar olmamakla beraber aile efradı ve maiyet halkının da mevcut olduğu söylenebilir.

26 BOA, C.HR, nr. 8541, (2 Ramazan 1178 /23 Şubat 1765S)

27 BOA, MAD, nr. 9995, s. 24-25. Ayrıca bkz. BOA, C.HR, nr. 955.

28 BOA, C.HR, nr. 828.

29 Mektubun özet olarak tercümesini yapmak lütfunda bulunan Dr. Vural GENÇ'e teşekkür ederim.

30 BOA, C.HR, nr. 828.

Tablo 4
Sam Mirzâ'nın Aile Efradı³¹
(Geliboluda Vefat Eden)

Zevceleri	Oğulları	Kızları
Fatıma Hatun	Süleyman Mirzâ	Şehrbânû Hanım
Meryem Hatun	İsmail Mirzâ	Habibe Hanım
		Cihan Hanım

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi Sam Mirzâ'nın Gelibolu'da vefatından sonra geriye kalan ailesi yedi kişiden oluşmaktadır. Özellikle çocuk sayısı bakımından diğer Sam Mirzâ ile kıyaslandığında sayının az olduğu görülür. Sinop'ta bulunduğu sırada aile ve maiyetinin çok da az olmadığı anlaşılır. Sinop mahkemesine müracaat ederek, *evlad u iyâlin kesreti* münasebetiyle gümrükten ödenen günlük altı guruşun yetmediğini ve büyük sıkıntı çektiğini söylemiş, yevmiesine bir miktar zam yapılması için tavassut etmesi hususunda Sinop Kadısı'ndan ricada bulunmuştur. Maiyetinde olanlarla alakalı bilgiler Gelibolu'da vefatı münasebetiyle kayıtlarda zikredilir. Bunların sayısı diğer Sam Mirzâ'nın yanındakilere nisbetle daha azdır. Vefatından sonra, Gelibolu cizyesinden tahsis edilen aylık beş yüz guruş ailesi ve maiyeti arasında taksim edilmiştir. Ailesi hariç maiyet halkının sayısı 16 kişidir.

Tablo 5
Sam Mirzâ'nın Maiyeti³²
(Gelibolu'da Vefat Eden)

Kişi	Vazife veya Alakası	Zevceleri	Oğulları	Kızları	Toplam
Yakub Ağa	Kethüdası				1 kişi
Ali Kâşif	Divan Katibi				1 kişi
Büyük Ahmed	Etbaından	Fatıma	Mehmed Abdurrahman	Hatice Emetullah	6 kişi
Küçük Ahmed	Etbaından				1 kişi
Büyük Mehmed	Hazinedârı				1 kişi
Küçük Mehmed	Etbaından				1 kişi
Mehmed	Kahvecisi				1 kişi
Rüstem	Etbaından				1 kişi
Hüseyin	Etbaından				1 kişi
Azize Hanım	Büyük Ahmed'in Etbaından				1 kişi
Emine Hatun	Etbaından				1 kişi
TOPLAM					16 kişi

Muhtemelen gerek Limni'de gerekse Gelibolu'da vefat eden her iki Sam Mirzâ'nın maiyet halkının sayısı Osmanlı Devleti'ne ilk sığındıkları andan itibaren yukarıdaki tablolarda verilen kadar değildir. Zamanla artmış olmaları daha makul gibi gözükmektedir. Ayrıca her

31 BOA, C.HR, nr. 189; C.HR, nr. 6005.

32 BOA, C.HR, nr. 208; C.HR, nr. 8896; C.HR, nr. 9084.

iki şehzâdenin bu kadar kalabalık maiyet halkıyla beraber firar etmeleri ve türlü yerlerde saklanmaları da oldukça müşkildir. Şu hâlde her ikisinin de Osmanlı Devleti'ne sığınması ve ikametlerinin istikrar bulmasından sonra maiyet halkı sayılarının tadrîcen artmış olması daha şayan-ı kabuldür diyebiliriz. Diğer taraftan, bu maiyet halkının İran menşeli kişilerden oluşup oluşmadığına dair bir kayıt da yoktur. Her iki şehzâdenin maiyet halkının isimleri incelendiğinde, dikkat çekici Fars kökenli isimler olmadığı görülecektir.

Sam Mirzâ'nın Sinop'taki ikameti 1177 yılı sonu/Mayıs 1764'e kadar sürmüştür, 1178 yılı başı/ Temmuz-Ağustos 1764'te ise Rodos'a geçmiştir. Gerek ilk gelen Safî Mirzâ gerekse her iki Sam Mirzâ'nın ilk ikamet mekânları hep Sinop Kalesi olmuş ve daha sonra her üçü de Ege Adaları'ndan birine nakledilmişlerdir. Belgelerden anlaşıldığına göre, her üçünün de Sinop ahalisi ile aralarında anlaşmazlıklar çıkması adalara nakledilmelerine sebep olmuştur. Muhtemelen bir diğer ve belki de en önemli sebep, bunların hareketlerini ve yanlarına gelip gidenleri sıkı bir şekilde kontrol altında tutmak maksadına matuf olsa gerektir. Nitekim, idarecilere gönderilen hükümlerde, adı geçen şehzâdelerin rahatlarına ihtimam etmeleri ve zaruret çektirmemeleri söylenirken, devlet merkezinden izinsiz, buldukları yerlerden bir adım dahi dışarıya çıkmalarına müsaade olunmaması hususunda sıkı sıkıya tenbîhâta bulunulmaktadır.

Sam Mirzâ'nın Rodos Adası'ndaki ikameti gayet kısa sürmüştür. Ada ikliminin kendisine yaramadığını ve hummâ hastalığına yakalandığını, Sinop'ta kalan ıyal ve etbainın buraya nakillerinde de zorluk bulunduğunu ifade ederek, bu sebeple Tekfurdağı, Gelibolu veya eskiden olduğu gibi tekrar Sinop'ta ikametine izin verilmesine dair sunduğu arzı üzerine Gelibolu'da karar kılınmıştır³³. Buradaki ifadeden Sam Mirzâ'nın Rodos Adası'na yalnız nakledildiği, ailesinin ve maiyetinin daha sonra gönderilmek üzere geride bırakıldığı anlaşılmaktadır. Böyle acele edilmesinde muhtemelen Sinop ahalisinin şikâyetleri ve bir an önce sükûneti temin etmek endişesi etkili olsa gerektir. Rodos cizyesinden verilen tayînâtın, 1179 Muharremi sonu/ Temmuz 1765'te buradan kesilerek 1 Safer 1179/20 Temmuz 1765'den itibaren Gelibolu cizyesinden verilmesine dair ferman istidlâlen, şehzâdenin Gelibolu'ya geçişi 1179 Saferi/1765 Temmuz'u olmalıdır diyebiliriz³⁴. Şu hâlde Sam Mirzâ'nın Rodos'ta kalma süresi ancak bir yıl sürmüştür.

Diğer şehzâdelerde olduğu gibi, Sinop, Rodos ve Gelibolu'da Sam Mirzâ'nın kendisine verilen tayînâtın yetmediğine ve aylığına zam yapılmasına dair müracaatları geri çevrilmemiş, aralıklarla tahsîsâtına zamlar yapılmıştır. Bazen aile efradının ve maiyetinin çokluğunu ileri sürmüş, Rodos'taki kısa ikameti esnasında buranın *sengistân* olduğunu ve ihtiyaçlarını karşılamakta sair yerlere kıyasen zorluk çektiğini söylemiş, bazen de kendisinden önce Rodos'ta vefat eden amcası Safî Mirzâ'yı ve Limni'deki diğer Sam Mirzâ'yı emsal göstererek kendisine de onlara verilen miktarda tayînât verilmesini istemiştir. Osmanlı idaresi, bahane

33 BOA, MAD, nr. 9995, s. 10.

34 Aynı yer.

her ne olursa olsun, şehzâdelerin maişet konusunda gönüllerini hoş tutmaya çalışmıştır. Aşağıdaki tabloda Sinop'ta başlayıp Gelibolu'da vefatıyla noktalanın ikameti sırasında Sam Mirzâ'ya verilen tayinât görülmektedir.

Tablo 6 Sam Mirzâ'ya Tahsis Olunan Tayinât (Gelibolu'da Vefat Eden)			
Tayinât Mikdarı	İkamet Yeri	Tayinâtın Verildiği Kalem	Açıklama
3 guruş	Sinop	Sinop Gümrüğü mukataası	Sinop'a geldiği andan itibaren. (1171 Saferi/Ekim-Kasım 1757 sonrası) (9 Safer 1171/23 Ekim 1757 tarihli emir) ³⁵ .
5 guruş	Sinop	Sinop Gümrüğü mukataası	1 Şa'ban 1171/10 Nisan 1758'den itibaren geçerli olacak şekilde 2 guruş zam ile (10 Şa'ban 1171/19 Nisan 1758 tarihli emir) ³⁶ .
6 guruş	Sinop	Sinop Gümrüğü mukataası	1 Cemaziyevvel 1174/9 Aralık 1760'taitibaren geçerli olacak şekilde 1 guruş zam ile (7 Cemaziyevvel 1174/15 Aralık 1760 tarihli emir) ³⁷ .
10 guruş	Sinop	Sinop Gümrüğü mukataası	Evlad ve etbânın kesretinden 6 guruş yevmiye ile geçinemediğine dair Sinop Kadısı'nın ilâmı üzerine 1 Rebiülevvel 1176/20 Eylül 1762 tarihinden geçerli olacak şekilde yevmiyesine 4 guruş zam ile (18 Safer 1176/8 Eylül 1762 tarihli emir) ³⁸ .
10 guruş	Rodos	Rodos cizyesi	1 Safer 1178/31 Temmuz 1764 tarihinden itibaren Sinop Gümrüğü'nden ayrılıp Rodos cizyesine bağlanmıştır (15 Muharrem 1178/15 Temmuz 1765 tarihli emir) ³⁹ .
16 guruş 80 akçe	Rodos	Rodos cizyesi	1 Ramazan 1178/22 Şubat 1765'den geçerli olmak üzere 10 guruş olan yevmiyesine, daha önce Rodos'da vefat eden amcası Şah Safî ve Limni'deki diğer Sam Mirza'nın yevmiyeleri emsal alınarak 6 guruş 80 akçe zam yapılmış; böylece aylık tayinâtı 500 guruşa çıkarılmıştır (2 Ramazan 1178/23 Şubat 1765 tarihli buyruldu) ⁴⁰ .
16 guruş 80 akçe	Gelibolu	Gelibolu cizyesi	1179 Muharrem/Haziran-Temmuz 1765 tarihinde Gelibolu'ya geçmesiyle 1 S 1179/20 Temmuz 1765'den itibaren tayinâtı Gelibolu cizyesine bağlanmıştır (Evahir-ı Muharrem 1179/Temmuz 1765 tarihli hüküm) ⁴¹ .

Sam Mirzâ, Cemaziyelahir 1183/Ekim 1769'da vefat edinceye⁴² kadar Gelibolu'da yaşamıştır. Kabri de buradadır. Vefatından sonra geriye yedi kişiden oluşan aile efradı ve on altı kişiden mürekkep maiyet halkı bırakmıştır. Kendisine tayin olunan aylık beş yüz guruş tahsisâtı da ailesi ve maiyeti arasında taksim olunmuştur⁴³.

35 BOA, C.HR, nr. 828.

36 BOA, C.HR, nr. 8541; C.HR, nr. 657.

37 Aynı yer.

38 BOA, C.HR, nr. 7313; C.HR, nr. 8541.

39 BOA, C.HR, nr. 8541.

40 Aynı yer.

41 BOA, MAD, nr. 9995, s. 10.

42 BOA, AE.III.AHMED, nr. 421.

43 BOA, C.HR, nr. 9084; C.HR, nr. 6005.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin, neredeyse üç asırdır hasmı olan bir hanedanın mensuplarını hiç tereddüdsüz kabul ve himaye etmesi üzerinde çokça düşünülmesi gereken bir husustur denilse yanlış olmaz. Hiçbir devlet başka bir devletin önde gelen önemli bir şahsını hiçbir menfaat gözetmeksizin topraklarında barındırıp onları beslemez. Gerçekten Osmanlı Devleti de kendisine sığınan bu Safevî şehzâdelerinden başlangıçta siyasî olarak istifade etmek istemiş, hatta bunların ilki olan Safî Mirzâ'yı şah ilan ederek İran tahtına oturtmayı hedeflemiş, bunun için adı geçen şehzâdeyi harb halinde olduğu İran hududuna kadar da göndermiş; ancak beklediği neticeyi elde edememiştir. Sonra gelen her iki Sam mirzâlar için böyle bir durum da söz konusu değildir. Onlar doğrudan belli yerlerde iskân edilerek hem kendilerinin hem ailelerinin hem de maiyet halkının her türlü ihtiyaçları karşılanmaya ve zaruret çektirilmemeye özen gösterilmiştir. Bir müddet sonra, bu şehzâdelerden siyasî istifade yolu tamamen kapanmıştır. Hatta şehzâdelerin vefatlarından sonra, çocukları ve torunlarını neredeyse Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar maaşlar tahsis olunarak himayeye devam edilmiştir. Siyasî istifade yolu kapandığı, varlıkları devlet hazinesine yük olduğu ve üstelik bazı sosyal sıkıntıları da beraberinde getirdiği halde bu himayenin devamının sebebi neydi? Aslında buna yön veren prensipler, resmî ve özel Osmanlı belgelerinde ifâde edilmektedir. Bir *mühimme* hükmünde, Safî Mirzâ'nın kabul ve himâye edilmesinin sebebi, dostluk ve sevgiyi bina etmek ve muhabbet ve vefayı güçlendirmek (*bünyân-ı mirh ü vilâ ve erkân-ı hubb u vefânın istihkâmı*), Osmanlı Padişâhının bu davranışı ise şahlara yaraşır bir yiğitlik ve padişahlığa uygun şefkat ve merhamet (*muvâfık-ı şîme-i mürüvvet-i şâhâne ve mutâbık-ı deydene-i atüfet-i pâdişâne*) olarak ifâde ediliyor⁴⁴. Safî Mirzâ'nın şahlık berâtında ise *âyîn-i düvel-i izâm ve kavânin-i mülûk-i İslâm* ibâresiyle bu durum, büyük devlet olmanın özelliği ve İslâm hükümdarlarının kanunu olarak gösterilmektedir⁴⁵. Yukarıda sayılan prensiplerin *ecdâddan mütevâris* olduğu vurgusuyla da himaye, dostluk, yardım, vefa gibi hasletlerin âna mahsus olmayıp Osmanlı Devleti'nde eskiden beri devam edegelen bir gelenek olduğu ifade edilmektedir. Nitekim Şemdânî-zâde, devlete ilticâ edenleri reddetmeyip ikrâm etmenin *kâ'ide-i devletden* olduğunu söylerken⁴⁶ Subhî Mehmed Efendi de bu davranışın sebebini *âdet-i hasene-i şeh-r-yârî ve kâ'ide-i müstahsene-i cihân-dârî* diye tarif etmektedir⁴⁷.

Bir başka husus, Osmanlı Devleti bir hanedân devletidir ve her ne kadar hasım dahi olsalar, gadre uğrayan düşman hanedân mensuplarını korumak ve himaye etmek bir nevi gelenek gibi görülebilir, hanedân dayanışması şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim bunun misalleri batıdan iltica edenlerde de görülmektedir.

44 BOA, *Mühimme*, nr. 150, s. 105/387.

45 BOA, C.HR, nr. 4469.

46 *Mür'î t-tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, c. I, İstanbul 1976, s. 132.

47 *Subhî Târihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Mesut Aydıner, İstanbul 200, s. 791.

Bu üç şehzâdenin ailelerinin ve maiyet halkının, 18 ve 19. asırlar boyunca Osmanlı topraklarındaki vaziyetleri ayrıca üzerinde çalışılması gereken bir durumdur. Acaba bu şehzâdelerin ahfâdı, Şia itikadını sonuna kadar muhafaza etmişler midir? Yoksa Sünnî mezhebine geçişler olmuş mudur? Diğer taraftan, hayatın değişmez kanunu olan evlenme ve yuva kurma konusundaki vaziyetleri nedir? Devletin sonuna kadar bu topraklarda yaşadıklarına göre evliliklerini nasıl gerçekleştirmişlerdir? Tercihlerinde mezheb mensubiyetleri belirleyici olmuş mudur? Halen ülkemizde, bu üç şehzâdenin soyundan gelen kimse var mıdır? Bütün bunlar cevap bekleyen sorulardır.

Son söz olarak, yakın zamanda yaşanan hadiselerin de gösterdiği gibi, darda kalana yardım etmek ve sığınana kucak açmanın Türk milletinin değişmez hasletlerinden olduğunu, tarih boyunca bunun sayısız misalleri görüldüğünü, İran Safevî şehzâdelerinin de bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Defterleri, nr. 150, 153, 154.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 9968, 9970, 9974, 9978, 9983, 9995.

Atık Şikâyet Defterleri, nr. 174.

Ali Emîrî-III. Ahmed (AE.III.AHMED).

Cevdet-Hariciye (C.HR.).

Diğer Mehazlar

Aktepe, M. Münir, “Mahmud I”, *İA*, c. VII, İstanbul 1988, s. 158-165.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2011.

Ginio, Eyal, “Beyaz Kule Şehrinde Bir Safevî Prensi: Selanik'teki Beyzâde (1731-1734)”, çev. Özgür Çınarlı-Çağdaş Fırat, *Türkler*, c. XII, Ankara 2001, s. 576-581.

Güler, İbrahim, “XVIII. Yüzyılda Sinop'ta İran Şehzâdeleri”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 259-266.

Gündüz, Tufan, “Safevîler”, *DİA*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 451-457.

İşbilir, Ömer, “Osmanlı Ülkesi’nde Bir Safevî Şehzâdesi: Safî Mirzâ”, *Tarihin Peşinde Bir Ömür -Abdülkadir Özcan’a Armağan*, ed. Hayrunnisa Alan vd., İstanbul 2018, s. 543-560.

Minorsky, V., “Nadir”, *İA*, c. IX, İstanbul 1988, s. 21-31.

Özcan, Azmi, “Nadir Şah”, *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s. 276-277.

Sanvory, R. M., “Safevî İnan’ı”, *İslam Tarihi Kültürü ve Medeniyeti*, c. I, çev. Mehmet Maksudoğlu, İstanbul 1988, s. 426-427.

Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Târihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Mesut Aydın, İstanbul 2007.

Şem’dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür’i’t-tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, c. I, İstanbul 1976.

Taşğıl, Ahmet, “Hüseyin Mirza”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 1-2.

EKLER

Ek 1

Tahmasb Oğlu Sam Mirzâ'nın Farsça Mektûbunun Tercümesi (BOA, C.HR, nr. 828).

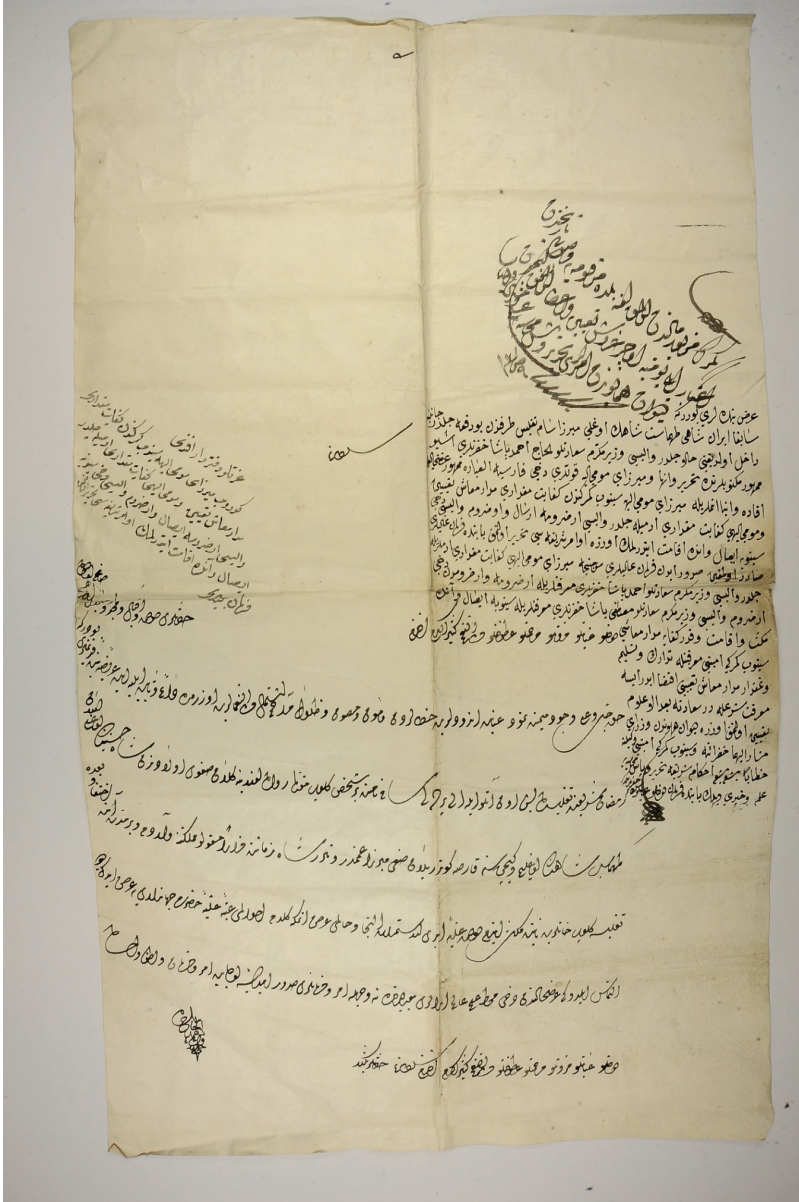
Bu duacı kulun arzı, dergâh-ı âli'nin bendesinin maruzâtı şudur ki, Müslümanların âlem-penah sultanının devletinin duacısı olan bu kul, ebedi saltanatın eşiğinin bu bendesi şüpheye yer yok ki, Şah Hüseyin'in oğlu Şah Tahmasb'ın oğludur. Yaratıcının sonsuz olan takdiri gereğince çocukluk çağındayken Nadir Şah'ın bize yaptığı cevri ve zulüm yüzünden babamın yardımıyla fîrar edip Gilan, Azerbaycan, Ahıska taraflarına geldik. Bir müddet sonra Efrenc-i Benî Asfer vilayetlerine geldik. Biraz sonra da Tiflis'e geldik. Devlet-i aliyye'nin merhamet eteklerine el sürmek ümidiyle bir müddet sonra düşe kalka kaçır halde gelerek Ahmed Paşa'nın vilayeti olan Çıldır'a kavuştuk. Bizi çok iyi karşıladı. Bu zulüm görmüş kulun maruzâtı şudur ki eğer Allah'ın yardımıyla Devlet-i Aliyye-i Hüsrevâne'nin merhamet denizi dalgalanacak olursa ve reva görürlerse dergâh-ı âlem-penahın eşiğinin mülâzımlarından olayım. Umarım ki, Hüdâvendigar-ı gerdûn-iktidarın inayet gözünün bir kırpmasıyla bu kulun muradı hasıl olur.

Duacı kulunuz

Sam b. Şah Tahmasb b. Şah Hüseyin

Ek 2

Çıldır Valisi Vezir Ahmed Paşa'nın Tahmasb Oğlu Sam Mirzâ'nın İlticâsına Dair Arzi
(BOA, C.HR, nr. 828)

1830'lu Yıllarda Osmanlı'da İç Göç: Üsküp Örneği

Internal Migration in The Ottoman Empire in the 1830s: The Example of Skopje

Nedim İpek*

*Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Samsun, Türkiye

ORCID: N.İ. 0000-0001-9239-1333

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Nedim İpek,
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun, Türkiye
E-posta/E-mail: nipek@omu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 17.03.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
18.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
28.06.2020

Kabul/Accepted: 15.07.2020

Atıf/Citation:

İpek, Nedim. "1830'lu Yıllarda Osmanlı'da İç Göç: Üsküp Örneği." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 255-280.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.015>

ÖZ

Yurtiçi göç, aynı ülke sınırları içinde bir yerden başka bir yere seyahat eden insanların geçici veya kalıcı sürecini ifade eder. Üsküp ve iç bölgelerinde yaşayanlar geçimlerini tarımsal faaliyetlerle sağlamaktaydılar. Mali zorluklardan muzdarip aileler, çözümü iç göçte buldular. Memleketine en yakın kasaba ve şehirlere giden gurbetçiler, kamu görevlisi, amele, çırak, kalfa gibi çeşitli görevlerde çalıştılar. Gurbetçiler gelecekte kendi işlerini bile kurabildiler. İç göçün bir diğer nedeni ise eğitimdi. Memleketinden ayrılanlar, yakındaki bir kasabaya, şehre veya İstanbul'daki medreseye gittiler. Bu makalede, iç göç hareketleri yabancı nüfus defterlerine göre tespit edilip, değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: İç göç, Üsküp, Nüfus

ABSTRACT

Domestic migration refers to the temporary or permanent process of people travelling from one place to another within the borders of the same country. People living in Skopje and its hinterland provided for their livelihood by means of agricultural activities. Families suffering from financial difficulties found that one solution to this problem was domestic migration. Migrants who went to the towns and cities closest to their hometown worked in various positions such as public servants, laborers, apprentices, or journeymen. Some of these people were even able to open their own businesses at a later date. The another reason for domestic migration was education. Those who left their hometown went to a nearby town and city or madrasah in Istanbul. In this article, the movements of domestic migration are described and evaluated based on foreign population notebooks.

Keywords: Domestic migration, Skopje, Population

Giriş

Göç bir kişinin çeşitli sebeplerle bulunduğu mekânı süreli veya süresiz terk edip bir diğer yerde yaşaması hadisesidir. Sebebine, sayısına, gidilen yere göre gruplandırılmaktadır. Yer değişikliği ülke sınırları aşılarak yapıldığında dışa göç, ülke sınırları dahilinde gerçekleştirildiğinde iç göç olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı bürokrati evinden barkından bir daha geri dönmek üzere ayrılanların fiilini *ev göçü* veya *terk-i vatan*, ekonomik sebeplerle geçici olarak terk edenleri *gurbetçi* olarak tanımlamıştır. Çalıştığı mekânı sıklıkla değiştirenler ise *gezgin* olarak isimlendirilmiştir. Tarımsal faaliyetlerin yapılmadığı kış aylarında kasaba ve şehirlere gidip rızkını temin edenler, hasat vakti komşularıyla birlikte mücavir alanda veya daha uzak çiftliklerde çalışanlar, ticari maksatla gidenler, çıraklık ve kalfalık yapmak suretiyle zanaatkârlık dünyasına adım atmaya çalışan veya atanlar, kapı halkı olarak istihdam imkânı bulanlar bu gruba girerler.

Osmanlı coğrafyasında iç göç olgusu çok fazla ele alınıp incelenmemiştir. Bununla beraber bazı akademisyenler klasik döneme ait tapu tahrir kayıtlarına istinaden birtakım değerlendirmeler yapabilmişlerdir¹. 1830'lardan itibaren tanzim edilmeye başlanan nüfus, yoklama ve temettü defterleri iç göçlerle ilgi oldukça detaylı veriler içermektedir. Nüfus sayımını yapan ve defterleri tanzim eden komisyonların bir kısmı sayımın gerçekleştirildiği yerlerde yerli nüfus ile yabancı nüfusu ayrı ayrı sayarak kayıt altına almıştır. Üsküp, Koçana, Kırçova, Kratova, İştîp, Radovişte, Köprülü, Köstendil, Kalkandelen, Palanka, Kumanova, İvranye kasaba ve kazalarında gerçekleştirilen sayımlarda yerli olmayan nüfus için “*yabancı müslim nüfus*”, “*yabancı reaya nüfusu*”, “*mahall-i aharda bulunanlar*”, “*diyar-ı ahara gidenler*” ismiyle ayrı ayrı nüfus defterleri tanzim edilmiştir. Bu defterlerden hareketle Kosova bölgesinin 1800-1840 yılları arası nüfus göçü hakkında birtakım tespitlerde bulunmak mümkündür. Bu defterler 1831-1839 yılları arasında tanzim edilmiş ve nüfus hareketliliği 1851 yılına kadar üzerlerine kaydedilmiştir. Bölgede gerçekleştirilen nüfus sayımlarında Asakir-i Nizamiye mensubu albay, binbaşı rütbesindeki subayların riyasetinde nüfus defteri nazırı ve sairlerinden oluşan komisyon üyeleri, görev alanları dahilindeki kasaba ve köyleri tek tek dolaşarak kişilerin ismi, yaşı, eşkali, mesleği, gittiği yeri kayıt altına almışlardır. Bu komisyonların tanzim ettiği defterler kaza naibi ve kaza müdürü azalarından oluşan meclislerce onaylanmıştır. Bu çalışmanın ana kaynağını kaynakçada isimleri açık bir şekilde yazılan nüfus defterleri oluşturmaktadır. Çalışmanın mekânsal sınırları söz konusu defterlerin kapsadığı Üsküp, Kıratova, Kumanova, İştîp, Köstendil, Radovişte, Koçana, Kırçova, Köprülü, Kalkandelen, Palanka ve İvranye kazaları ile sınırlandırılmıştır. Makalenin amacı yabancı nüfus defterlerinden hareketle belirlenen sahada 1830'lu yıllarda meydana gelen iç göç hareketliliğini tespit edip değerlendirmektir.

1 İlker Yiğit, “Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (16- 20. Yüzyıllar) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi”, *Erdem*, sayı 76 (Haziran 2019), s. 205-244.

Üsküp

1833'de Üsküp kazasının nüfusu 9.660'ı Müslim, 11.700'ü reaya ve 900'ü Çingene olmak üzere toplam 21.260 erkektir². Kadın ve erkeklerin eşit olduğu varsayımından hareket edecek olursak kaza nüfusunun 42.500'ü aştığını söyleyebiliriz. 1844 temettü kayıtlarına göre Üsküp kasabasının mahalle sayısı 29'u Müslim, 3'ü gayrimüslim, 1'i Yahudi, 12'si karma olmak üzere toplam 46'dır. Şehirde 1.438'i Müslim, 779'u Hristiyan, 62'si Yahudi, 93'ü Müslüman Kıpti, 19'u gayrimüslim Kıpti olmak üzere toplam 2.391 hane mevcuttur. Mevcut hane sayısından hareketle Ahmet Hamdi Furat şehrin nüfusunun 9 bin ile 9.500 arasında değiştiğini tahmin etmektedir³. Ekonomik açıdan en varlıklılar çiftlik sahipleridir. Şehir halkının büyük bir kesimi zanaatkârdır⁴. Hane reislerinin meslekleri dikkate alındığında şehir halkının 449'u memur, 387'si çiftçi, 210'u işçi, 1.148'inin zanaatkâr ve tüccar olduğu görülür. Çiftliktekileri temettüat kayıtlarına göre çiftlik sahibi, çiftçi, bahçıvan, çiftlik kahyası, bostancı şeklinde tasnif edebiliriz. İşçi grubunu ise temettüat kayıtlarına istinaden tebaa, çapacı, adi hizmetkâr, seyis, ırgat, tellak, natır, saraydar, çoban, hademe, hamal, hizmetkâr ve işçi şeklinde sıralamak mümkündür⁵. Şehir ve kırsal alanda amelmande, çolak, firari, fukara, meczup, sabi, dilenci, serseri, yetim olarak tasnif edilen işsiz grup da mevcuttu⁶. 1844 temettüat verilerine göre şehir çalışanlarının %48.05'i tüccar ve zanaatkâr, %18.79'u kamu görevlisi, %16'sı çiftçi, %8.9'u işçidir. %8.16'sının mesleği ise belirtilmemiştir⁷.

Resmî kayıtlara göre çalışma sahasında yer alan yerleşmelere yönelik göç olduğu gibi bu yerleşmelerden de başka yerlere bekar veya ailece gidenler olmuştur. Üsküp şehri bağlı kasaba ve köylerden eğitim amaçlı nüfus göçü almıştır. Nüfus defterlerine göre şehirdeki mektep ve medreselere toplam 13 kişi gelip yerleşmiştir. Gazi Muhtar Paşa Camii civarındaki mektebe Kalkandelen ve Debreli 18 ve 17 yaşlarında iki kişi gelmiştir. Gazi İsa Bey, İshakiye ve Mehmet Paşa medreselerine ise Kalkandelen, İvranye, Prizren ve Debre-i Bala'ya tâbi köylerden yaşları 14 ile 40 arasında değişen 9 kişi gelip yerleşmiştir. Gelenlerden birinin beraberinde 5 yaşında erkek kardeşi de bulunmaktaydı. Muhtemelen bu da medreseye kaydolmuştur. Söz konusu kişilerin ikamet süreleri nüfus defterlerindeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla bir ay ile on yıl arasında değişmektedir⁸.

2 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, İstanbul 2003, s. 149.

3 Ahmet Hamdi Furat, *Temettuat Defterlerine Göre Üsküp'ün Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 20-23.

4 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 760.

5 Furat, s. 27.

6 Furat, s. 42.

7 Furat, s. 27.

8 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5612.

Şehrin bir diğer nüfus çekme sebebi kamu görevlisi istihdamıdır⁹. Tanzimat öncesi Osmanlı sisteminde birçok kamu görevlisi vazifesini kapı halkı vasıtasıyla yerine getirmekteydi. Özellikle kaza, sancak ve vilayetin mülkî yetkilileri ve askerî makam sahiplerinin istihdam ettikleri görevliler ikinci bir yerleşmeden gelmekteydi. Üsküp Nazırı Mustafa Paşa'nın refakatinde Debre, Mostar, Kalkandelen ve Üsküplü 8'i yetişkin, 18'i yaşlı olmak üzere toplam 26 kişi vardı. 5624 numaralı icmal nüfus defterine göre Üsküp'teki kale dahilinde 7 saraydarın, 10 sekban neferi, misafirhanede tüfekçi başının maiyetinde 11 sekban neferi bulunmaktaydı¹⁰.

Osmanlı kırsalında yaşayan halkın en önemli geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Halkın bir kısmı mülkiyetine veya tasarruf hakkına sahip olduğu toprağı ekip biçiyor ve geçimini temin ediyordu. Ortakçılık ve yarıcılık suretiyle çiftçilik yapanlar da vardı. Bir kısmı ise ikamet ettiği köyde veya çevre köy ve çiftliklerde çapacılık, ırgatlık, rençperlik yapmak suretiyle hayatını idame ettirmekteydi. Harman vakitleri kitlesel boyutta işçi göçü veya mevsimlik göç olarak tanımlanabilecek olan nüfus hareketleri meydana gelmekteydi. Özellikle genç erkekler eğitim ve çıraklık maksadıyla ilk etapta çevredeki kasaba veya şehirlere gidiyorlardı. Şehirdeki gurbetçilerin bir kısmı ustaların yanına çırak olarak girip zanaatkâr olmaya çalışmaktaydı. Tercih edilen mesleklerden birisi terzilikti. Üsküp'e Debre-i zir ve bala, Kalkandelen, İvranye ve Mora'dan gelen ve şehirde terzi, terzi kalfası veya çıraklığı yapanların yaşları geliş tarihleri itibarıyla 7 ile 32 arasında değişmektedir. Gurbetçi terzilerin yaş ortalaması 15'dir. Bunların bir kısmı şehirdeki Şeyh Emin Efendi, Şeyh Hazinedar, Şeyh Bekir Efendi, Şeyh Mehmet ve Şeyh Ataullah tekkelerinde ikamet etmekteydiler. Diğerleri ise çeşitli mahallelerde yerli ahaliye ait meskenlere yerleşmişlerdir. Gurbetçilerin bir kısmı da Zübeyr, Yaşar, Şaban ve Behram isimli terzilerin yanında veya hanesinde olduğu kayıtlıdır. Muhtemelen yanlarında çalıştıkları terzilerin evinde kalmaktaydılar. 1844 tarihli temettüat defterine göre şehirde yabancı olarak Debre, Kalkandelen, Prizren ve Üsküp'ün kırsalından gelen terzi ve terzi kalfası statüsünde çalışanlar vardı. Bunlar şehirde Emin Efendi, Şeyh Hazinedar, Meddah tekkeleri ile Gazi Ali Paşa medresesinde barınmaktaydılar. Bunların kasabada bulunuş süreleri 7 ile 19 yıl arasında değişmekteydi. Belirtmek gerekirse terziler 800, kalfalar ise 200 ile 300 kuruş arasında değişen temettü vergisine tâbi tutulmuşlardır. Kasabada tüccar olarak Elbasanlı bir kişi görülmektedir. Suluhan'da ikamet eden söz konusu tüccarın temettü vergisi iki bin kuruş idi¹¹.

Nüfus defterlerinde kasaba dahilinde abacı esnafı arasında yabancı nüfus tespit edilmeyenken 1844 temettü kayıtlarına göre kasaba dahilinde Üsküp, Priştine ve Koçanik'in

9 Kasaba dahilindeki kamu görevlilerini cabi, hatip, hakim, imam, kayyum, mektep hocası, müderris, müezzin, mütevellî, müezzin vekili, papaz, postnişin, şeyh, türbedar, zaviyedâr, bekçi, ashab-ı alaka, katip, kocabaşı, köy kahyası, muhtar, muhızır, mültezim, münadî, naip, prangabent, sekban, mecnun, sipahi, tımarlı sipahi, yazıcı şeklinde sıralamak mümkündür. Furat, s. 40-41.

10 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5624; Hatice Akın Zorba, "1833 Tarihli Nüfus Defterine Göre Üsküp Kazasının Demografik Yapısı", *Mediterranean Journal of Humanities*, VIII/1 (2018), s. 23-40.

11 BOA, *ML.VRD.TMT.d.*, nr. 15471.

köylerinden gelme abacı ve abacı kalfası olarak beş yabancı mevcuttur. Bunlar Debbağ Hacı Süleyman Ağa, Murad Han ve Süleyman Bey hanında ikamet etmekteydiler. Öte yandan ustanın evinde de barınanlar bulunmaktaydı. Temettüleri 150 ile 600 kuruş arasında değişmekteydi¹². Kasabadaki bir diğer zanaatkar grubunu demirciler oluşturmaktaydı. Nüfus defterlerine göre 6, 1844 temettü kayıtlarına göre Priştina ve İvranyeli iki kişi kayıtlıdır¹³. Bunların yaşları geliş tarihleri itibarıyla 6 ile 44 arasında değişmektedir. Bunlardan çırak ve kalfa olduğu belirtilenler 6, 13 ve 14 yaşlarındaki üç kişi ustalarının evinde ikamet ediyorlardı. Diğer üç kişi ise şehir halkına ait meskenlere yerleşmiştir. Bunlar muhtemelen kiracı statüsündeydi. Demirci sütununda bir de berber mesleğine dahil bir kişi kaydedilmiştir. 13 yaşında Üsküp'e geldiği anlaşılan bu kişi şehirdeki Berber Yusuf'un çırağı olup onun binasında ikamet etmekteydi. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla 15 yaşından küçük çırak ve kalfalar ustalarının meskenlerinde ikamet etmekteydiler. Şehirde yabancı olarak kaydedilen 14 nalbant mevcuttu. Bunlar Prizren, Kalkandelen ve Priştinalıdır. Geliş tarihleri itibarı ile yaşları 6 ila 23 aralığında değişmekte olup ortalama yaş 16'dır. Bunlar da demirciler gibi Üsküp'ün mahallelerinde muhtemelen kiraladıkları meskenlerde veya yanlarında çalıştıkları ustalarının evlerinde ikamet ediyorlardı.

Debbağlık Üsküp'te bir zamanlar bir hayli yaygın ve ünlü bir iş koluydu. Alaca, Meddah Camii ve Vardar sahillerinde birçok debbağhane mevcuttu¹⁴. İlgili nüfus defterlerinde 16 debbağın kaydı bulunmaktadır. Bunların Üsküp'e geliş itibarı ile yaşları 7 ila 40 arasında değişmekte olup ortalama yaş 17'dir. Bunlar Priştine, Prizren, Kalkandelen, Tikveş, Debre-i Bala kazalarına tâbi köylerden gelmişlerdir. Bunlardan üçü Meddah Debbağhanesi'nde, sekizi de Alaca Debbağhanesi'nde ikamet etmekteydi¹⁵. Bu tespitten de anlaşılacağı üzere diğer meslek grubundan farklı olarak debbağlar çalıştıkları debbağhanelerde barınmaktaydılar. 1844 tarihli temettü kayıtlarına göre Kaçanik, Pirlepe, Priştine ve Kalkandelen nüfusuna kayıtlı 6 debbağ bulunmaktadır. Bunların şehirdeki ikamet süreleri 4 ile 20 yıl arasında değişmektedir. Hepsisi çalıştıkları yerlerde ikamet ediyorlardı¹⁶.

Şehirdeki yabancı nüfusa kayıtlı tüfekçi, boyacı ve lüleci esnafı da mevcuttu. Nüfus defterlerinde bu gruba dahil 16 kişi mevcut olup bunlar Debre-i Bala, İvranye, Mat, Prizren ve Kalkandelen kazasına tâbi kasaba ve köylerden gelmişlerdi. Bunların bir kısmı oğlu ve kardeşi ile gelirken bir kısmı da bekar olduğu halde gurbet yoluna çıkmıştır. 1844'de şehirdeki yabancı tüfek ustası ve kalfası olarak Üsküp ve Kalkandelen'in köylerinden gelmiş olan 5 kişi bulunmaktaydı. Bunların şehirdeki ikamet süreleri 4 ile 20 yıl arasında değişmekteydi. Söz konusu gurbetçiler Üsküp'te Şeyh Mehmet, Dükkâncık, Şeyh Osman Tekkeleri, Molla

12 BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 15471.

13 BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 15471.

14 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 345.

15 BOA, *Nfs.d*, nr. 5612.

16 BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 15471.

Abbas Hanı, Yoğurtçular Cami-i Şerifi Mektebi binasının yanı sıra çeşitli mahallelerde kiradadıkları veya yanında çalıştıkları ustanın evinde yalnız veya oğlu ile birlikte ikamet etmekteydiler. 1844'de ise şehirde yabancı statüsünde 4 boyacı kalfası mevcuttu. Bunların Üsküp'teki ikamet süreleri 3 ile 15 yıl arasında değişmekteydi. Bunlar mektep, tekke veya ustanın evinde barınma ihtiyacını karşılamaktaydı. Temettüleri 300 ile 500 kuruş arasında değişmekteydi¹⁷. Keza 1844 tarihli temettüat kayıtlarına göre kasabadaki yabancı esnaf arasında nalbantlar da bulunmaktaydı. Şehirde Priştine, Kalkandelen ve Üsküp'ün kırsalından gelmiş olan 12 nalbant ve nalbant kalfası ikamet etmekteydi. Bunların şehre geliş süreleri 2 ila 14 yıl arasında değişmekteydi. Söz konusu nalbantlar şehirde mevcut han ve tekkeler ile kiradadıkları evlerde veya ustanın yanında ikamet etmekteydiler.

1844 temettü kayıtlarına göre kasabada 20 bozacı vardı. Bunlar kiradadıkları dükkânlarda ortağıyla veya müstakil olarak boza ve helva ticareti yapmaktaydılar. Bunların şehirdeki ikamet süreleri 3 ile 25 yıl arasında, temettü vergileri ise 150 ile 400 kuruş arasında değişmekteydi¹⁸. Aynı tarihte Debre'nin aynı köyünden gelme on dülger mevcuttu. Kasabada ikamet süreleri 6 ila 12 yıl arasında değişmekteydi. Bunlar dükkân veya hanlarda barınmaktaydılar¹⁹. Üsküp yabancı nüfus defterlerinde kahveci esnafı ile ilgili 5 kayıt mevcuttur. Kahveci esnafı Mora, Kumanova, Edirne, Kızanlık ve Prizren'den 5 ila 25 yıl aralığında gelmişlerdi. Kahveci esnafından biri Şeyh Bedreddin Tekkesi'nde diğerleri sahibi oldukları veya çalıştıkları kahvehanelerde ikamet ediyorlardı²⁰.

Üsküp'e gelen gurbetçiler mahallelerde²¹ mevcut tekke, zaviye ve medreselerde veya yerli ahaliye ait meskenlerde ikamet etmişlerdir. Meskenlere yerleşenleri ustanın meskeninde ikamet edenler veya kiradadıkları evlerde oturanlar şeklinde iki gruba ayırabiliriz. Üsküp'e gurbetçilerin yanı sıra İstanbul, Debre, Priştina, Kırçova, Debre-i Bala, Prizren, Kalkandelen ve Köstendil'den²² aileleriyle birlikte gelip ileri gelenlerin yanlarına veya kiradadıkları meskenlere yerleşenler de olmuştur.

Kasabada 165'i Hristiyan, 3'ü Yahudi ve 87'si Müslim olmak üzere toplam 255 yabancı statüde erkek nüfus mevcuttu. Bunlardan 33 gayrimüslim kasaba dahilindeki mahallelerde ikamet ediyordu. Diğerleri çarşıda esnaf ve zanaatkârdı. Bunların mesleklere göre dağılımı şöyle idi: Birer urgancı, doğramacı, mumcu, 13 meyhaneci, 10 kuyumcu, 13 terzi, 14 semerci, 4 muytap, 10 kürkcü, 6 kasap, 26 ekmeççi, 16 simitçi. Şehirdeki Alibey hanında

17 BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 15471.

18 BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 15471.

19 BOA, *ML.VRD.TMT.d*, nr. 15471.

20 BOA, *Nfs.d*, nr. 5612.

21 Camii Atik, Cedid İsa Bey, Debbağ Şahin, Emir Hoca, Hacı Balaban, Hacı Hayreddin, Hacı Kasım, Hacı Muhiddin, Hacı Taceddin, Hatuncuklar, Hazinedar İsmail, Hoca Şemsi, Hüdaverdi, İbn-i muhtesip, İbn-i Payko, İbn-i Ömer, İskendergazi, İslahiye, Mentş, Haraccı Selahaddin, Muhiddin Çelebi, Kara Kapucu, Kasım Gazi, Katip Şahin, Kebir Mehmet Çelebi, Muradiye ve Yiğitpaşa.

22 BOA, *Nfs.d*, nr. 5612.

20, kale içinde 6 ve şehrin 7 mahallesinde toplam 24 yabancı reaya vardı. Ayrıca şehirde 3 yabancı Yahudi de bulunmaktaydı. Menzilhanedeki Kıptilerin sayısı ise 2'si Hristiyan, 18'i Müslim olmak üzere toplam 20 kişiydi. Gurbetçi Müslümanların dağılımı ise şu şekildeydi: Ibn-i Payko mahallesi Şeyh Mehmet Efendi Tekkesi'nde 7, Hacı Taceddin mahallesinde vaki hamamda 4, Alaca Medresede 4 ve kala içinde 25, misafir konağında 14 olmak üzere 54 kişi. Ayrıca 33 kişi de kamuda görevli idi²³.

Üsküp kazasına tâbi köyler dört gruba ayrılarak sayım yapılmış ve buna göre deftere kaydedilmiştir. Birinci grup Çayirova koludur. Üsküp şehrinin kuzeydoğusuna isabet eden güzergâhta toplam 56 köy mevcuttu. Bu güzergâhtaki köylerin toplam nüfusu yabancı nüfus dahil olduğu halde 6.011 erkektir. Bunun %17.46'sı Müslim, %77.69'u Hristiyan, %4.84'ü Kıpti nüfustur. İkinci güzergâh şehrin kuzey ve kuzey batısına uzanan Karadağ koludur. Bu güzergâhta ise 32 köy bulunmaktaydı. Bu köylerin toplam nüfusu 3.349 erkek nüfustur. Bunun %79.57'si Hristiyan, %19.46'sı Müslim ve %1.25'i Kıpti nüfustur. Vardar'ın güneybatısındaki bölge Karşiyaka olarak isimlendirilmiştir. Bu güzergâhta bulunan köylerin sayısı 59'dur. Kırsal alandaki toplam nüfus 5.040 erkektir. Bunun da %45.01'i Müslim, %52.98'i Hristiyan ve %1.99'u Kıpti nüfustur. Dördüncü güzergâhta 1.252 erkek nüfusun yaşadığı 8 köy yer almaktaydı. %98'i Müslimdir²⁴. Bu köylerin 6'sında 17 yabancı Müslim ve 42'sinde ise 147 yabancı reaya erkek nüfus vardı. Netice itibarıyla 1833'te Üsküp kazası dahilinde toplam 22.452 erkek yaşamaktaydı. Bunun %51.63'ü Hristiyan, %43.71'i Müslim, %4'ü Kıpti nüfus idi²⁵.

1844 temettuat kayıtlarına göre Üsküp'e dışarıdan gelip yerleşen 125'i Müslim, 260'ı gayrimüslim olmak üzere toplam 385 kişi mevcuttu. Bunlardan 291'i yerli statüsü kazanırken arta kalanlar halihazır yabancı statüsündeydi. Yabancı statüsündeki Müslümanların 10'u Prizren, 11'i Priştina, 34'ü Debre, 19'u Üsküp köyleri, 4'ü Tepedelen ve 22'si Kalkandelen'den, diğerleri Anadolu, Edirne, Elbasan, Estorava, İvranye, Kaçanık, Dilan, Geylan, Koçana, Kumanova, Köprülü ve Ohri'den gelmişlerdir²⁶. Gayrimüslimlerin büyük bir kesimi ise Kalkandelenlidir. Kasabaya yerleşen 320 gayrimüslim ailenin 104'ü Kalkandelen, 46'sı Kumanova, 42'si Kırçova, 18'i Manastır, 13'ü Debre, diğerleri Belenka, Bosna- Saray, İşkodra, Köprülü, Kratova, Leskofça, Mora, Ohri, Pazarcık, Palanka, Pirlepe, Priştine ve Terebin ve 50 hanesi Üsküp'ün köylerinden göç etmiştir²⁷. Kırsal alandan nüfus çeken kurumlardan birisi de zaviyelerdir. Örneğin Hızır Baba zaviyesinde Şehirköy, Kalkandelen, Hayrabolu ve Pirlepeli 4 kişi mevcuttu²⁸.

23 BOA, *Nfs.d.* nr. 5624; Zorba, a.g.m., s. 23-40.

24 BOA, *Nfs.d.* nr. 5624; Zorba, a.g.m., s. 23-40.

25 BOA, *Nfs.d.* nr. 5624; Zorba, a.g.m., s. 23-40.

26 Emine Gül, *19. Yüzyılda Makedonya ve Üsküp Kazası*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 34.

27 Gül, *a.g.e.*, s. 34- 35.

28 BOA, *Nfs.d.* nr. 5612.

Üsküp kasabası ve köylerinden dışa yönelik göç ile ilgili 5613 numaralı nüfus defterinde oldukça detaylı bilgilere ulaşmak mümkün gözükmektedir. Bu deftere göre Tuna sahilleri, Kumanova, Belgrat, Diyarbakır, Manastır, Ohri, Köstendil, İvranye, Kratova, Kırçova, Mısır, Hicaz, Niş, Berkofça, Bosna, Köprülü, İstanbul, Karasuyenice, Travnik, Ustrumca, Edirne, Siroz, Debre-i Bala ve Kalkandelen'e çeşitli sebeplerle gidenler olmuştur. Deftere göre kasabadan ayrılanlardan 37'si yetişkin, 3'ü çocuk, 33'ü yaşlı olup, 3'ü de Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye iltihak etmişlerdi. Köylerden göç edenler 72 kişidir. Dışa göçün bir sebebi herhangi bir suçtan dolayı aranan zanlıların firar etmesidir. Çeşitli sebeplerle suç işleyenler kanuni takibattan kurtulabilmek adına firar edebilmekteydiler. Bu gibilerin amacı izlerini kaybettirmek ve herhangi bir cezaya çarptırılmamaktı. Yapılan soruşturmalarda bu gibilerin isimlerinin geçtiği yere *cünha olup firar ettiği ve bulunduğu yerin bilinmediği* kaydı düşülmekteydi. *Aklına hiffet getirip* memleketini terk edenler de oluyordu. Kasaba ve kazayı terk edenler arasında ırgatlık, hizmetkârlık, zanaatkârlık gibi iş kollarında iş bulup çalışmayı hedefleyenler çoğunlukta idi. Örneğin, Üsküp'ün bir köyünden ayrılan 11 kişi İstanbul'da Yenikapı, Küçük Karaman, Langa, Silivrikapı, Davutpaşa iskelesi ve Topkapı'daki fırınlarda istihdam alanı bulmuştur. Başta İstanbul olmak üzere çevre kasabalara "serseri" tanımlamasıyla gidenler de olmuştur. Ticari faaliyette bulunmak amacıyla geçici olarak gidenler de vardı. Bu tür gidenler diğerlerine göre daha fazlaydı. Bir diğer göç sebebi eğitim idi. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Üsküp eğitim sebebiyle göç alırken aynı gerekçeyle Üsküp kasaba ve köylerinden başka yerlere gidenler de olmuştur. Klasik dönem Osmanlısında babanın sahip olduğu kamusal imtiyaz ve yükümlülük gerekli şartları haiz olmak şartıyla çocuklarından birine intikal edebiliyordu. Örneğin Üsküp'te Tımarlı sipahinin çocuğu babasına bedel olarak gerekli yükümlülüğü yerine getirebilmek adına kazadan ayrılmıştır. Üsküp kasaba ve köylerinden hane nakli de gerçekleşmiştir. Söz konusu hane göçlerinin oluş gerekçeleri defterlerde kayıtlı değildir. Mekanı geçici olarak terk etmenin diğer sebebi kamusal alanda görev almak, haç farızasını yerine getirme faaliyetidir.

7 Mayıs 1838 tarihli 5614 numaralı nüfus defterinde Üsküp kasabasından dışarıya giden reyaya ait bilgiler mevcuttur. Bu kayıtlara göre 35 gayrimüslim ticari faaliyetlerde bulunmak, Hristiyan din adamlarına hizmet etmek, büyük şehirlerde iş bulup çalışmak veya herhangi bir amacı olmaksızın belgenin tanımlamasıyla "serseri" olarak Kalkandelen, Belgrat, Siroz, Saray, Debre-i Bala, İpek, İstanbul ve Prizren'e gitmiştir. Üsküp'ü terk edenlerden beşi din adamı veya din adamlarına hizmet eden kişilerdir. Bunlardan birisi Üsküp Metropolitiydi. Söz konusu kişi 6 yıl önce Paşalimanı'ndan gelmiş olup 1838 yılında İstanbul'a gitti. Metropolitte birlikte İstanbul'a gelen bir diğer kişi de yine işi gereği iki aylığına İvranye kazasına gitmişti. Bir başka kişi ise Manastır'daki keşişlerin hizmetine girmek için İpek'e giderken, bir diğeri Debre-i Bala'nın köyündeki kilisede istihdam alanı buldu. Defter tanzim edildiği esnada kayıtlı olan kişilerin göç süreleri 4 ay ile 8 sene arasında değişmekteydi²⁹.

29 BOA, Nfs.d, nr. 5614.

20 Mayıs 1838 tarihli nüfus defterine göre Üsküp kırsalından başka yerleşmelere giden gayrimüslim erkek nüfus toplam 159 kişidir. Yazımın gerçekleştirildiği tarih itibarıyla bu kişilerin yaşları 5 ila 95 arasında değişmekte olup ortalama yaş 31.32'dir. Cizye mükellefiyetlerine göre 3'ü ala, 94'ü evsat, 36'sı edna statüsünde iken 14'ü küçük, 2'si ise amelmandedir. Bu verilere göre yerini terk eden erkek nüfusun %71'inin ekonomik açıdan orta gelir grubunda olduğunu ifade edebiliriz. 6 kişi memleketini terk ederek başka bir diyara gitmiştir. Bunların gidiş sebepleri ve gittikleri yer yazım esnasında yapılan sorgulamada tespit edilememiştir. 33 kişi ikametgâhını Üsküp'ün başka bir köyüne taşırken, 37 kişi ise mâaile Pirlepe, Kalkandelen, Köprülü ve Paşa sancağı dahilindeki yerleşmelere göç etmişlerdir. 45 erkek ise çalışmak veya resmî işlemleri takip etmek gayesiyle İstanbul'a gitmiştir. Bunlardan 25'i Kumkapı Yeni Fırın, Karagümrük Fırını, Kumkapı Nişancı Fırını, Üsküdar Hibaz Fırını, Büyük Karaman Fırını, Darphane Fırını, Langa Nişancı Fırını'na yerleşmiştir. Manastır, İvranye, Selanik, Siroz, Gümülcine, Edirne, Köprülü, Manastır ve Aynaroz Manastırı'na tedavi maksatlı gidenler olmuştur. Gereksiz olarak yerini yurdunu terk edenler de vardı. Resmî makamlar bu gibileri "serseri" olarak tanımlamıştır. Belgenin "serseri" olarak tanımladığı dokuz kişi Yanya, İstanbul, Pirlepe, Tikveş ve Vidin'e gitmişlerdi.

İştîp

İştîp kasabası Üsküp'e 70 km. uzaklıktadır. İştîp arazisi dört kola ayrılmaktaydı. Kaza halkı Müslim, Bulgar, Kıpti ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Ami Boue'nin tahminine göre kazanın nüfusu 1836'da 15-20 bin kişi arasında değişmekteydi. Aynı tarihlerde kazanın merkezi İştîp kasabasının nüfusu dört bin civarındaydı³⁰. Kazanın Veniçe, Yörükhan, Lıkavişe ahalisi İştîp, Okçepol kolu dahilindeki köylüleri alışverişlerini Köprülü ve Bereketli nahiyesinin merkezi Kilisalı kasabasında³¹ yapıyorlardı. Çiftçilikle geçimini temin eden kaza halkının %8'i ırgatlık, %3.3'ü ortakçılıkla, geri kalanı kendi arazilerini işleyerek geçimlerini temin ediyorlardı³². Kazada ticaretle geçimini temin edenler İstanbul ve Selanik'ten getirdikleri malları İştîp kasabasında pazarlamaktaydılar. Kundura, yemeni, pamuklu, muytap ve sair ticari malların fazlası Koçana, Kratova, Radovişte ve Palanka sahasına sevk edilmekteydi.

5613 numaralı nüfus defterine göre kaza merkezi İştîp kasabasından 11'i yetişkin, 9'u yaşlı olmak üzere toplam 20 erkek ayrılmıştır. Bunların kasabadan ayrılış sebeplerini haç farızasını yerine getirmek, eğitimini sürdürmek ve *kismetini aramak* şeklinde sıralamak mümkündür. Bunlar Vidin, Lom, Kavala, Debre, Hicaz ve İstanbul'a gitmiştir. İştîp'e tâbi köylerden 34'ü yetişkin, 8'i sıbyan, 8'i yaşlı olmak üzere toplam 50 kişi genellikle Pravadi, Debre, Lom,

30 Machiel Kiel, "İştîp", *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 440-442.

31 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 370-318.

32 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 370.

Kavala, Manastır, Kalkandelen, Tikveş, Ustrumca, Doyran, Köprülü ve Palanka gibi mücavir alandaki şehir ve kasabalara giderken, bir kısmı da Mısır, Hicaz ve İzmir gibi deniz aşırı liman ve kasabalara gitmişlerdir. Bunların ocaklarını terk ediş sebeplerini kısmet arzusu, haç farizasını yerine getirmek, sekbanlık yapmak, kavasların maiyetinde kamu hizmeti yapmak, köylerde çobanlık yapmak şeklinde sıralayabiliriz. Osmanlı bürokratlarının “*serseri*” olarak tanımladığı işsiz ve güçsüzler de memleketlerini terk edebilmişlerdir. Yerleşmeleri terk edenler arasında sanıklar da vardı. Bunların amacı kanuni takibattan kurtulmaktı. Yapılan soruşturmalarda bunların yerleri tespit edilememiştir. Tımarlı sipahilerin çocukları da ocaklarını geçici olarak terk edebilmişlerdir³³.

İştipli gayrimüslim ahali de çeşitli sebeplerle daimi veya geçici statüde ocağını terk edebilmiştir. 5614 numaralı nüfus defterine göre İştıp kasabasından biri çocuk olmak üzere 12 kişi, köylerden 3'ü çocuk 34 kişi ticaret yapmak, başıboş dolaşmak veya ikametgâhını taşımak amacıyla Sofya, İstanbul, Selanik, Tikveş, Belgrat ve Paşa sancağına tek başına veya ailesiyle birlikte gitmiştir. Ayrıca kazanın köylerinden kasabaya veya kasabadan tâbi köylere de gidip yerleşenler olmuştur³⁴. Belirtmek gerekirse dışardan kasabaya gelenler de vardı. Bunlar daha ziyade kamu görevinde istihdam edilmişlerdi. Örneğin kaza müdürünün maiyetindekilerin üçü Kalkandelenlidir.

İvranye

Morava nehri vadisinde bulunmaktadır. 1831 yılına ait nüfus defterinden anlaşıldığı kadarıyla kazaya 306 köy bağlıydı³⁵. Kaza dahilinde Kumanova, Üsküp, Palanka, Köprülü, Geylan ve Nişli toplam 289 yabancı statüsünde gayrimüslim nüfus mevcuttu. Bunlardan 105'inin mesleğini tespit etmiş bulunmaktayız. Söz konusu kişilerden 17'si hancı, 19'u dülger, 15'i kiracı, 14'ü rençper, 18'i hizmetkâr, 4'ü terzi, ikişer kişi papaz, urgancı, çömlekçi, enfiyeci, birer kişi de hancı çırağı, bakkal, dülger çırağı, dülger kalfası, kalaycı, papuççu, papuççu çırağı, göncü, meyhaneci, hekim, enfiyeci ve tüccar idi. Bunlar genelde bekar olarak geliyorlardı. Bununla beraber bazılarının yanında oğlu, kardeşi, çırağı, kalfası, hizmetkârı, yeğeni ve torunu bulunmaktaydı. Yabancı gayrimüslimlerin 21'i ala, 175'i evsat ve 93'ü edna statüde cizye vergisine tâbiydi. Bunlardan 61'i zamanla Yanya, Priştine, Köprülü, Debre, Pirlepe, Manastır, Yakova, Samako, Gilan, Şehirköy, Niş, Leskofça, Kumanova, Prizren, Köstendil, İşkodra'ya gitmiştir³⁶. Ayrıca iki müslim Kıpti nüfus mevcuttu³⁷.

33 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5613.

34 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5614.

35 Machiel Kiel, “İvranye”, *DİA*, Ek 1, İstanbul 2016, s. 683-686.

36 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5664.

37 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5563.

Kalkandelen

1831 sayımına göre kazanın nüfusu 11.766'sı Müslim, 8.043'ü reaya ve 472'si Kıpti³⁸ olmak üzere 20.281 erkektir. Kadın nüfusu da dikkate alacak olursak kaza nüfusu 40 bini aşmaktadır. Kalkandelen kazasının halkı tamamen Arnavutlardan oluşmaktaydı. Kazanın kırsalında Müslüman nüfusun yaşadığı 117 köy 4 güzergâhta toplanmıştı. Yukarı kol güzergâhında 69, Derbent kolunda 13, Dedeboğazı'nda 8, Aşağıkol güzergâhında 27 köy mevcuttu. 1839'da bu köylerde toplam 9.490 Müslim erkek yaşamaktaydı. Kazadaki Müslüman erkek nüfusun toplamı 4.632'si yetişkin, 3.141'i çocuk ve 4.299'u yaşlı olmak üzere toplam 10.768 kişiydi. Ayrıca kaza dahilinde 601 redif, 52 süvari mevcuttu. Bu köylerde 137'si Müslim ve 154'i gayrimüslim olmak üzere toplam 291 Kıpti erkek mevcuttu³⁹.

Hicri 1314 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesine göre kaza halkı çiftçi, tüccar ve gurbetçi olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. Gurbetçiler gittikleri yerlerde ihtisas ettikleri mesleklerini kış aylarında 6 ay icra ediyor, biriktirdikleri paraları bahar ve yaz aylarında ailesiyle beraber memleketinde harcıyorlardı. Kış yaklaşınca tekrar çalışmaya gidiyorlardı. *Hicri 1318 Tarihli Kosova Vilayeti Salnamesinde* vurgulandığı üzere kasabadan köylerine varıncaya kadar Kalkandelenliler Memalik-i Şahane'nin gezmedik bir mahallini bırakmadıkları gibi yurt dışına da gitmekteydiler. Bölgede tüfek imalatı ve terzilik pek ileri seviyededir. Tüfek ustaları herhangi bir eğitimden geçmemelerine rağmen bir kez gördükleri modeli kolaylıkla taklit edebilmekteydiler. Patent uygulaması sonrası taklit yasaklanınca bölgede tüfek imalatı durdu⁴⁰. Tüfenkhane-i Amire ihtiyaç duyduğu kundakçı, çakmakçı ve çakıcı ustalarını uzun bir süre Prizren ve Kalkandelen'den karşılamıştır⁴¹.

1839 yılında tanzim edilen 5623 numaralı nüfus icmal defterinden anlaşıldığı kadarıyla Kalkandelen kasabası 8 mahalleden oluşmaktaydı. Kasaba dahilinde 92 redif, 42 süvari ve 1.797 Müslüman erkek bulunmaktaydı. Ayrıca kasaba dahilinde 85'i Müslim ve 5'i gayrimüslim olmak üzere Kıpti erkek de mevcuttu. Kalkandelen kasabasında Paşa, Garcıyan, Molla Abbas, Topalzade Mehmet Ağa, Elhac Sadık, Süleyman Ağa ve Elhac Mehmet Ağa Hanı'nda Ohri, Prizrenli, Manastırlı, Kırçovalı, Üsküplü, İşkodralı hancı, semerci, kürekçi, papuççu, terzi, kuyumcu ve doğramacı esnafına mensup 30 gayrimüslim müsteciren ikamet etmekte ve çalışmaktaydı⁴².

38 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

39 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5623, Üsküp Eyaleti Üsküp Sancağı Kalkandelen Kazası, Yukarı kol, Dereboğazı, Derbent, Yukarı ve Aşağı kol mahalle ve karyelere göre icmal defteri H. 1254.

40 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 780.

41 BOA, A.MKT.MHM, 6/56 (H. 1264), 8/59 (H. 1265).

42 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5574, Kalkandelen Kaza ve Kasabasında Bulunan Yabancı Zımmıyan Nüfus Defteri. BOA, *Nfs.d.*, nr. 5576 numaralı deftere göre Topalzade Mehmet Hanında 7, Molla Abbas Hanında 53 kişi ikamet ediyor.

Aynı nüfus defterinden anlaşıldığı kadarıyla kasaba dahilinde “*enfiye deyneklerinde*” Prizrenli üç kişi müsteciren bulunmaktaydı. Ayrıca kasaba ve mücavir alanındaki bahçelerde istihdam edilen üç bahçıvan mevcuttu. Bunlardan birinin beraberinde bir de hizmetkârı vardı. Kasaba dahilindeki meyhanelerde Manastır ve Delvineli üç meyhaneci mevcuttu. Keza Kalkandelen kazasının köylerinde Manastır ve Kırçovalı üç yabancı zımmi nüfus mevcuttu⁴³.

Kırçova

Kırçova kazası 1831 sayımına göre 2.286'sı Müslim, 5.154'ü reaya ve 88'i Kıpti olmak üzere toplam 8.328 erkek nüfusun yaşadığı bir idari birimdir⁴⁴. Balkan kolu tabir olunan 25-30 köy müstesna kaffe arazisinde çeltik ziraatı yapılmaktaydı. Elde edilen mahsul eyaletin her köşesinde satılmaktaydı. Özellikle pirinç ticareti bir hayli yaygındı⁴⁵. Kırçova'daki yabancı nüfus daha ziyade kamu görevlisidir. 1845 yılında Kırçova kazasının müdürü Manastır vücuhundandır. Kaza müdürünün hizmetinde istihdam edilen kişilerden beşi Manastır, Yanya, Tepedelen, Ergere ve Prizrenlidir. Kırçova kalesi muhafızı da Prizrenliydi. Muhafızın maiyetinde Debre, Üsküp, Prizren, Florina, Ohri, Manastır ve Pirlepeli 23 kişi vardı. Bunların yaş ortalaması 31 idi. Kırçova Buyuyan Çiftliği çalışanları arasında Debre kasabasından 7 kişi, Üsküp kasabası İbn-i Şahin ve Hüdaverdi mahallelerinden 8 kişi ve Üsküp ile Kalkandelen'in köylerinden 3 kişi, Kratova kasabasından beş kişi bulunmaktaydı⁴⁶.

5583 numaralı nüfus defterine göre Kırçova kasabası ve kırsalında tüccar ve misafir statüsünde 79 kişi bulunuyordu. Bunların bir kısmının mesleği belirtilmemiştir. Mesleği belli olanlardan birer kişi boyacı, hancı, mübayaacı ve 9 kişi terzilik yapmaktaydı. Terzilerin hepsi Manastır kazasının Kurşuh köyünden gelmiştir. Bunlardan 6'sının beraberinde ikişer çırağı vardı. Mesleği belli olmayanlar arasında 31 kişi Köstendil kazasının aynı köyüne mensuptu. Manastır ve Radomirli olanlar da vardı⁴⁷.

1842 yılına ait kayda göre 22 Kırçovalı Müslim erkek kaza sınırlarını terk etmiştir. Bunlardan dördü Kırçova kasabasından gurbetçi statüsünde ayrılmıştır. Kırsaldan göç eden 18 kişiden 7'si ticaret ve sair sebeplerle geçici olarak memleketini terk ederken 11'i ailesiyle göç etmiş ve bunlar Kalkandelen, Selanik, Manastır, Vidin, Edirne ve Üsküp'ün köylerine gidip yerleşmişlerdir⁴⁸. 5613 numaralı defterde söz konusu nüfus hareketleri sair defterlerden farklı olarak göç kavramıyla tanımlanırken, gurbetçi statüsünde olanların geri dönüş tarihleri de sorgulanmıştır. Alınan cevaplar deftere kaydedilmiştir⁴⁹. Kırçova kasabasından 9,

43 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5574.

44 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

45 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 477.

46 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5580, Kırçova kazasında Berayı ticaret misafireten ikamet üzere bulunan yabancı ehl-i İslam (1262).

47 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5583.

48 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5613.

49 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5613.

köylerinden 223 gayrimüslim ticaret, serseri, naklhane statüsünde İstanbul, Manastır, Vidin, Karaferye, Elbasan, Selanik, Üsküp, Belgrat, Kalkandelen, Niş kasabası veya köylerine gitmişlerdir. Kırçovalı gurbetçiler daha çok Vidin'e gitmişlerdir⁵⁰.

Koçana

Koçana kasabasının temelini antik çağda atıldığı anlaşılmaktadır. Koçana 65 köyün tâbi olduğu bir kaza merkezidir. Kaza dahilinde 1831'de 3.374'ü Müslim, 6.112'si gayrimüslim olmak üzere toplam 9.486 erkek nüfus mevcuttu⁵¹. Kadın ve erkek nüfusun eşit olması halinde kazanın toplam nüfusunun 19 bine yaklaştığını ifade edebiliriz. Kırsal yerleşmelerin bir kısmı köy bir kısmı da çiftlik statüsündedir. Kırsaldaki yerleşmeleri toplumsal açıdan Müslim, Hıristiyan ve karma olmak üzere üç gruba ayırabiliriz. Kırsaldaki ahalinin bir kısmı çiftlik sahibi olup kendi arazisini ekip dikmekteydi. Arazisi olmayanlar ortakçılık, yarıcılık, aylakçılık⁵² veya maden ameleliği yapmak suretiyle geçimini temin ediyordu. Bölgede haşhaş ve çeltik ziraatı bir hayli yaygındı. Ayrıca bostan ve bağ ziraatı da yapılmaktaydı. Büyük köylerde imam, papaz, kocabaşı gibi din adamlarının yanı sıra zaim, sekban, doğancı reayası, asakir-i redif, bekçi ve türbedar gibi kamu görevi ifa edenler de vardı. Ayrıca ticaretle iştigal edenler, değirmen ve kahvehane işletenler, boyacı, nalbant ve kasap gibi esnaf da vardı. Kaza dahilindeki halkın %56'sının gelir kaynağı kendi arazisinde ürettiği mahsuldür. %9'u çiftlik sahibi, %10'u tacirdi. Defterlere tüccar olarak kaydedilmiş kişilerin bir kısmı ticaret, bir kısmı ise emek gücü ile geçimini sağlıyordu. Nüfusun %7'si adi hizmetkâr, %7'si aylakçı (Ramazan davulcusu, pirinç bekçisi, türbedar) diğerleri esnaf ve zanaatkârdı.

Koçana kasabası 237'si Müslim ve 149'u gayrimüslim olmak üzere 386 haneden oluşmaktaydı. Kasaba dahilinde Müslüman esnaf zümresini berber kalfası, pirinç bekçisi, oduncu, kahveci, imam, müezzin, doğramacı, kasap, saraç, tüccar, bekçi, aylakçı, kethüda, hizmetkâr, bakkal, nalbant, boyacı, tüfekçi, iskeleci, duhancı, duhan kıyıcısı, hamamcı, sığırtaç, semerci, derbentçi, oduncu, kahveci şeklinde sıralamak mümkündür. Gayrimüslimleri ise kocabaşı, dülgere, terzi, taşçı, kürekçi, çoban, semerci, kasap, aylakçı, sabuncu, papaz, değirmenci, saatçi, ziraatçı, kürekçi (pirinç tarlasını hazırlayan işçi), kiracı, değirmenci, aylakçı şeklinde sıralayabiliriz.

Nüfus defterlerine yansıdığı kadarıyla Koçana kasabası ve kaza dahilindeki dokuz köye ticaret veya emek gücüyle çalışmak kastıyla gelmiş olan Debre, Manastır, Yanya, Kalkandelen, İştıp, Köstendil ve Palankalı gayrimüslimler mevcuttu. Söz konusu nüfus defterlerine göre kasaba dahilinde 101 yabancı reaya mevcuttu. Bunların yaşları 8 ile 57

50 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5614.

51 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

52 Gökay Karaduman, *Temettuat Defterleri Çerçevesinde Koçana / Üsküp Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

aralığında değişmektedir. Kayıtlı olduğu kadarıyla bunlar terzi, hancı, bozacı, dülger, taşçı, ekmekçi, hizmetçi ve dikici gibi zanaat, esnaf ve işçi sınıfına mensuptular. Bunların çoğu Koçana'ya tek başlarına gelmişlerdi. İki kişinin yanında çocukları vardı. Bazı esnaf ise gelirken beraberinde çalışanlarını da getirmişlerdi. Kasabanın yanı sıra Koçana kazasının 11 köyünde Köprülü, Kalkandelen, Yanya, Kırçova, Ereğli, Köstendil, Razlık, Maleş, İştıp, Manastır, Debre, Tikveş, Kratova, Palankalı 62 kişi vardı. Köylerdeki yabancılar çobanlık, hizmetkârlık, dülgerlik, terzilik, çakıcılık, hancı ticareti, demircilik, bakkallık, simitçilik ve sabunculuk faaliyetlerinde bulunmaktaydılar. Bunlardan birisi ailesiyle gelmişti⁵³.

Koçana kasabasında yabancı statüsünde Üsküp, Ohri, Kalkandelen ve İştıpli bir çocuk, 17 yetişkin ve 21 yaşlı Müslim erkek vardı. Bunlar nalbantlık, boyacılık, çiftlik kethüdalığı ve ihtisap memurluğu ile geçimini temin ediyorlardı. Koçana'nın 4 köyünde de İştıp ve Köstendilli Müslümanlar vardı. Bunlar geçimlerini hizmetkârlık ve çömlçekçilikle sağlıyorlardı⁵⁴.

Köprülü

Vardar vadisinde kurulmuş olan kasaba aynı isimle anılan kazanın merkezidir. Kasabada nalbant esnafı fazla miktarda mevcuttu. Kasabada her yıl 8- 10 Mayıs tarihleri arasında panayır kurulmaktaydı. Burada yün ve deriden yapılmış olan mallar pazarlanırdı. Ayrıca üzümü meşhurdu. Binlerce okka üzüm Pirlepe, Manastır, İştıp, Üsküp, Kumanova ve Kalkandelen cihetlerine ihraç edilirdi⁵⁵.

1831'de Köprülü kazasının nüfusu 4.767'si Müslim, 12.718'i reaya, 390'ı Kıpti⁵⁶ olmak üzere toplam 16.875 erkekten ibaretti. Bu kadar da kadın nüfusun olduğunu farz edersek kaza nüfusu 34 bini bulmaktaydı. Rum milletinden Yanya ve Manastırlı 8 kişi hancılık ticareti yapmak üzere kaza dahilinde Yenihan, Babuna Hanı, Virancıkya Hanı, Bercurek Hanı, Gariçe Hanı'nda ikamet etmekteydiler. Söz konusu tacirlerden birisi oğlu ve 2 hizmetkârı ile bir diğer tacir ortağı ile birlikte bulunmaktaydı⁵⁷. Kaza müdürünün maiyetindekilerden bir kısmı Tikveş, Prizren, Yanya ve Paşasancaklı'dır.

Kazanın merkezi Köprülü kasabasından nüfus defterine göre 6'sı yetişkin ve 3'ü yaşlı olmak üzere toplam 9 Müslim erkek Mısır, Kalkandelen, Yenişehir, Selanik ve Bosna'ya gitmiştir. Bunların gidiş sebepleri ticaret veya kesin göçtür. Kazanın kırsalından ise 13'ü yetişkin, 14'ü yaşlı ve 10'u küçük olmak üzere toplam 37 Müslim kazayı terk etmiştir.

53 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5670, Nefs-i Koçana'da ve Koçan'a kazasında han bulunan köylerindeki yabancı reayanın yaş, eşkal ve zanaatları ve esamilerini mübeyyen ber-vech-i nüfus defteri.

54 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5669.

55 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 410.

56 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

57 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5605, Köprülü Kazasında Bulunan Yabancı Reaya Defteri.

Bunların 32'si aileleriyle birlikte göç etmişlerdi⁵⁸. Köprülü kazası dahilindeki kasaba ve köylerinden orta gelirli 80, düşük gelirli 22 ve çocuk yaşta 6 gayrimüslim Belgrat, Pirlepe, Yenişehir, Eflak, Aynaroz, Selanik, Mora, Siroz, Tikveş, Manastır, Pazarcık, Prizren, Leskofça, İzmir, İstanbul ve Anadolu'nun sair yerleşmelerine çalışmak gayesiyle veyahut ailesi, kardeşi ve annesiyle naklhane statüsünde gitmiştir. Gidiş süreleri 6 ay ile dokuz sene arasında değişmektedir. Söz konusu kişiler ismi zikredilen kazaların köylerine daimi statüde yerleşmiştir⁵⁹. Diğer nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla Köprülü'den Üsküp, Koçana, Kumanova, İvranye, Kratova ve İştıp gibi çevredeki yerleşmelere ve kazaların kırsalına da nüfus göçü gerçekleşmiştir.

Köstendil

Kazanın nüfusu 1831 sayımına göre 3.032'si müslim, 14.070'i reaya, 232'si Kıpti ve 145'i Yahudi olmak üzere toplam 17.479 erkektir⁶⁰. Kasaba dahilindeki Müslümanlar beş mahallede ikamet etmekteydi. Kasabadaki Müslüman erkeklerin 560'ı yetişkin, 457'si çocuk ve 274'ü yaşlı nüfus konumundaydı. 78 kişi amelmande statüsündeydi. Kazaya tâbi 19 köydeki Müslüman erkek nüfusun toplamı ise 584'i yetişkin, 690'ı çocuk, 457'si yaşlı olmak üzere toplam 1.731 kişiydi⁶¹.

Kazanın merkezi Köstendil kasabası Samakov, Kratova, Sofya, Ohri, Palanka, İşkodra, İştıp, Yanya, Manastır, Zagor, İzladi ve Koçana'dan nüfus göçü almıştır. Kasabaya gelenlerin bir kısmı tüccardır. Tüccarlar yaptıkları işin hacmine göre tek başlarına gelebildikleri gibi beraberinde damadı, oğlu, kardeşi gibi hısım ve akrabalarını veya çalışanlarını getirenler de vardı. Bir kısmı da kasabaya tek başına gelmiş, işini büyütünce yanında işçi çalıştırmaya başlamıştı. Bu şekilde istihdam edilen çalışanlardan bir kısmı da yabancı statüsündedir. Kasabadaki yabancılar kuyumculuk, hancılık, terzilik, demircilik ve simitçilik yaparak geçimini temin ediyorlardı. 5694 numaralı nüfus defterinde kayıtlı olan yabancılardan 4'ü kuyumcu, 7'si hancı olup, birer kişi de terzi ve demircilik yaparak işlerini temin ediyorlardı⁶². Köstendil'in bazı köylerinde de han mevcuttu. Şüphesiz bu hanlarda ikamet edenlerin hepsi yabancı statüsündeydi. Defterlere yansıdığı kadarıyla Köstendil'in köylerindeki hanlarda gayrimüslim tüccar ve zanaatkarlar vardı. Örneğin bir köy hanında bir kuyumcu kardeşi ve çırağı ile birlikte ticari faaliyette bulunmaktaydı⁶³.

58 İncelediğimiz nüfus defterlerinin bir kısmında gurbetçi ile bir daha geri dönmek üzere ocağını terk edenleri ayırt edebilmekteyiz. Örneğin, 5613 numaralı ve Hicri 1257 tarihli nüfus defterinde kesin ayrılanlar *hicretle temekkün, hanesi ile gitti, tavattun etti, iskan etti, Selanik'e hicret etti ve tavattun etti, validesiyle beraber gitti* ifadeleriyle vurgulanmıştır.

59 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5614.

60 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

61 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5715.

62 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5694: Köstendil kasabası ve kazasında berayı ticaret üzere bulunan yabancı reaya (1262).

63 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5684, 5683.

Kasabada tespit ettiğimiz kadarıyla yabancı nüfusun ekseriyeti gayrimüslim idi. Bununla beraber yabancı statüde Müslim nüfus da mevcuttu. Kasabada İştıp, Yakova ve İvranyalı 6 müslim ve *evlad-ı Arap* lakaplı aslen Medinelî bir aile mevcuttu. Bu aile Pazarcık'tan Köstendil'e gelip Derviş mahallesine yerleşmiştir. Bir diğer kişi eğitim amaçlı gelmiş olup Cuma mahallesindeki mektebe yerleşmiştir. Beraberinde oğlu da bulunmaktaydı⁶⁴.

5685 ve 5686 numaralı defterlere göre Köstendil kasabası gayrimüslim sakinlerinden İstanbul, Belgrat, Detgova, Filibe, Hamit kasabasına ticari faaliyette bulunmak üzere gidenler olduğu gibi bir aile de Dobnice'nin köyüne yerleşmiştir. Kasabadan ayrılanların kahir ekseriyeti geçimini temin etmek veya ticari faaliyette bulunmak üzere İstanbul'a gitmiştir. Kayıtlara göre Köstendil kasabasından 124 kişi ayrılmış, bunun 72'si ticari faaliyette bulunmak ve 42'si geçimini temin etmek maksadıyla İstanbul'a gitmişti. Gidiş süreleri 6-8 yıl arasında değişmekteydi. Kasabayı terk edenlerin çoğunluğu tek başına gurbete çıkarken bir kısmı kardeşi veya oğlu ile gitmiştir. Köstendil'i terk edenlerden 1'i ala, 101'i evsat ve 22'si edna derecesinde cizye mükellefiydi. Bunların bir kısmının memlekette üvey kardeşi, kayını, oğlu, babası, muhtemelen eşi ve kız çocukları bulunurken bir kısmının ise hiç kimsesi yoktu. Bu gibiler vergilerini çalıştıkları yerde vereceklerini beyan etmişlerdir. Köstendil'in köylerinden ayrılan gayrimüslimlerin toplam sayısı ise 705 erkektir. Bunlardan 16'sının gittiği yer tespit edilememiş, Palanka, Yanya ve Siroz'a birer kişi, Menlik ve Minka'ya 3'er kişi, Radomir'e 80, Doniçe'ye 80, Leskofça'ya 78, İvranye'ye 90, Niş'e 18, Koçana'ya 29 ve İstanbul'a 275 kişi gitmiştir. İstanbul'a gidenlerden 203'ünün amacı ticari faaliyette bulunmak, 72'sinin amacının ise bir iş bulup çalışmak olduğu anlaşılmaktadır. Köstendil'in kırsalından ayrılan 705 kişiden 394'ü evsat, 137'si edna ve 172'si sibyan, 2'si ise amelmande statüsündedir. İstanbul dışına gidenlerin ailece yer değiştirdikleri anlaşılmaktadır.

Kratova

Nüfus defterine göre 405'i gayrimüslim, 628'i Müslim olmak üzere Kratova kasabasının erkek nüfusu 1.097 kişidir. Gayrimüslimler iki, Müslümanlar beş mahallede ikamet ediyorlardı. Gayrimüslim erkeklerin 351'i yetişkin ve 134'ü çocuk yaşıydı. Kasabadaki Kıpti nüfus 55'i Müslim ve 9'u Hristiyan olmak üzere 64 erkektir⁶⁵. Ayrıca kasabada kadı, zabitan, sekban gibi kamu hizmetinde çalışan 27 kişi vardı⁶⁶. Kasaba dahilinde 6 tane yabancı statüde gayrimüslim erkek bulunmaktaydı.

64 BOA, *Nfs.d.* nr. 5683, 5684: Köstendil Mahallatında Bulunan Yabancı Ehl-i İslam ile Evlatlarının Mübeyyen Tahrir Defteri. Arap kökenli muhacirler *evlad-ı Arap* olarak tanımlanmıştır. Güven Dinç, "Osmanlıdan Cumhuriyete Antalya'ya Olan Göçler ve Sonuçları (1800- 1923)", *Geçmişten Günümüze Göç*, 1, Samsun 2017, s. 763-780.

65 BOA, *Nfs.d.* nr. 5715.

66 BOA, *Nfs.d.* nr. 5714.

1830'lu yıllarda kazanın sınırları dahilinde 30 köy, 13 çiftlik ve 1 manastır bulunmaktaydı. Bu yerleşmelerde ve kurumlardaki yetişkin Hristiyan erkek nüfusun 1.947'si orta, 458'i düşük gelir grubundaydı. 775'i ise çocuk yaşıydı. Ayrıca 54 Kıpti erkek vardı⁶⁷.

Kaza halkının geçim kaynağı genelde tarım idi. Kasaba ahalisi ise çiftçiliğin yanı sıra debbağlık, muhtaplık, terzilik ve dülgerlik gibi zanaat veya ticaretle uğraşmaktaydı⁶⁸.

Kumanova

Kasaba Vardar'ın kolu Kriva suyu üzerinde inşa edilmiştir. A. Boue kasabanın nüfusunu 1836'da 3 bin kişi olarak verir. Kasaba yün ticaretiyle oldukça canlı bir pazar noktasıydı. 1844 tarihli temettü kayıtlarına göre ise Kumanova kasabası 498 haneden oluşmaktaydı. Bunun yarısı Müslim diğer yarısı gayrimüslim nüfustu⁶⁹. 5715 numaralı nüfus defterine göre Kumanova kasabasındaki gayrimüslim erkeklerin 290'ı yetişkin, 144'ü çocuk idi. Yetişkinlerin 8'i yüksek, 173'ü orta ve 109'u düşük gelir grubundaydı⁷⁰.

Kazanın kırsalındaki 72 köy ve 3 çiftlikte 127'si ala, 1.640'ı evsat, 2.567'si edna ve 1.964'ü çocuk olmak üzere toplam 6.298 gayrimüslim erkek mevcuttu. Ayrıca kaza dahilindeki reyanın bir kısmı da madenci ve sair hizmet erbabı statüsündedir. Bu yerleşmelerdeki erkek reaya nüfusu 3.572 kişidir⁷¹. Kazanın nüfusu 1831'de 2.276'sı Müslim, 10.819'u reaya olmak üzere 13.094 erkekte oluşmaktaydı⁷². Temettüat verilerine göre 1844'de kaza nüfusunun %26.23'ü Müslim, %73.77'si gayrimüslimdi⁷³.

1844 temettüat kayıtlarına göre Kumanova kazasına 10'u karma, 85'i gayrimüslim, 14'ü Müslim olmak üzere toplam 109 köy tâbiydi. Kaza dahilindeki yerleşmelerde 1.143'ü Müslim, 3.214'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 4.357 hane mevcuttu. Kaza nüfusunun %78.54'ü çiftçi, %7.04'ü tüccar ve zanaatkâr, %6'sı ırgat, hizmetkâr, yarıcı, aylakçı, sairleri yetim, sabi ve fukara grubuna dahildi. Fakir halkın bir kısmı konu komşunun yardımları ile geçimlerini temin ediyorlardı. Büyük tarım arazilerine sahip kişiler de mevcuttu. Bunlar sahibi olduğu arazinin üzerinde veya kasabada ikamet ediyordu. İkamet ettiği yerleşmenin dışında da arazisi olan vardı. Kaza dahilindeki mülk sahibi 94 kişinin ikametgâhının bulunduğu köyün dışında 29 farklı köyde de gayrimenkulleri bulunmaktaydı⁷⁴. Çiftlikler kiraya verildiği gibi, ortaklıklarla veya *hizmetkârların* emek gücüyle işletiliyordu. Üç emek gücünden istifade eden çiftlik sahibi de mevcuttu.

67 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5715.

68 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 318.

69 Machiel Kiel, "Kumanova", *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 363-364.

70 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5715.

71 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5715.

72 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

73 Ali Aslan, *Temettüat Kayıtlarına Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Kumanova Kazasında Nüfus, Yerleşim ve Ekonomi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 33.

74 Aslan, s. 30-33.

Tüccar ekseriya Köprülü üzerinden Üsküp'ten ve bazen Selanik'ten getirdiği malı Kumanova'da pazarlamaktaydı. Civar kazalardan da pek çok tüccar kasaba pazarına gelmekteydi. Köylüler alışveriş ihtiyacını Kumanova pazarından karşılıyorlardı. Bununla beraber alışveriş için Üsküp, Preşuh, İştıp, Kratova, Palanka ve Bereketli kasabalarına gidenler de oluyordu⁷⁵.

Kasaba ve köyler kaza dahilindeki diğer yerleşmelerden veya kaza sınırları dışındaki yerleşmelerden nüfus göçü almıştır. Kumanova kasabası ve tâbi köyler Niş, Debre, Yanya, Zagor, İşkodra, Köprülü, Pirlepe, İvranye, Hırsova, Manastır ve Kalkandelen'den nüfus çekmiştir. Temettüat defterlerindeki memleket ve lakaplardan anlaşıldığına göre kasaba dahilinde yabancı statüsünde Arap, Arnavut, Boşnak, Karadağlı, Mısırlı, Pomak, Tatar, Üsküplü bulunmaktaydı. Kasabada 1'i ala, 39'u evsat ve 3'ü edna statüde toplam 43 yabancı reaya vardı⁷⁶. Bunlardan dördünün memleketleri ile Kumonova arasında sürekli gelip gittiğine dair kayıtlar bulunmaktadır⁷⁷. Köylerdeki yabancı gayrimüslimler 34 kişiydi. Yabancı reayanın 7'i ala, 22'si evsat ve 5'i edna statüsündeydi. Sibyan ve amelmandeler de dahil edildiğinde kazadaki yabancı gayrimüslim nüfus 80 kişiyi buluyordu⁷⁸.

Kasabadaki yabancı gayrimüslim ahali çömlekçilik, hancılık, tüccarlık, kalaycılık, hizmetkârlık, yemenicilik, kuyumculuk ve kazancılık yapmak suretiyle geçimlerini temin ediyorlardı. Bunlar çoğunlukla mevcut hanlarda ikamet ediyorlardı. Temettüat kayıtlarına göre kasaba dahilinde 9'u Müslümanlara, 2'si gayrimüslimlere ait 11 han bulunmaktaydı⁷⁹. Hancı ve kalaycılardan bir kısmının yanında oğlu, yeğeni, çırağı, kalfası ve hizmetkârı bulunmaktaydı. Yanlarında çalıştırdıkları kişiler farklı yerlerden gelmiştir. Kumanova'nın 7 köyünde yabancı nüfus mevcuttu. Bunların çoğunun mesleği belirtilmemiştir. Mesleği belirtilenlerin hancılık ve hizmetkârlık ile geçimlerini temin ettikleri anlaşılmaktadır. Köylerdeki yabancı reayanın bir kısmı beraberinde ailesini de getirmiştir. Hancı ticaretiyle meşgul olanların bir kısmının yanında hizmetkârı da bulunmaktaydı⁸⁰.

Kumanova kasabasında yabancı Müslim nüfus da vardı. 1831 tarihli 5702 numaralı nüfus defterinde Kumanova'da yabancı Müslim nüfus olarak 37 kişi kayıtlıdır. Yabancı nüfus içinde naip, ayan gibi yüksek rütbeli kamu görevlileri ve bunların yanında istihdam ettikleri personel bulunmaktaydı. Kumanova Ayanı İsmail Bey 1828'de Üsküp'ten gelmiş, maiyetinde Zamir, Üsküp, Kalkandelen, İvranye, Mora ve Debreli eşkinici sipahisi, hizmetkâr, bölükbaşı, sekban unvanlı şahıslar mevcuttu. Bu şahısların bir kısmı ayanla birlikte gelmiş, bir kısmı

75 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 400.

76 1831 tarihli 5702 numaralı nüfus defterine göre Kumonova'da bulunan yabancı gayrimüslim nüfus 39 kişidir.

77 Sead Abazi, *15377 ve 15463 Numaralı Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Kumanova Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2016, s. 17.

78 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5703.

79 Abazi, s. 17.

80 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5703, Kumonova Kasabası Yabancıyan Reaya.

ise daha sonra gelip ayanın hizmetine dahil olmuştur. Üsküplü Baki de Kumanova'ya ayan olduğu zaman beraberinde bazı kişileri maiyetinde çalışmak üzere Üsküp'ten getirmişti. İleriki tarihlerde de ayana kapılanan Üsküplüler olacaktır. Örneğin bir sene önce kasabaya gelip sekbanlık yapan 6 Üsküplü vardı⁸¹.

Palanka

Vardar'ın kolu Kriva suyu üzerinde kurulmuş bir yerleşmedir. Kasaba sadriybak Bayram Paşa tarafından 1615 yılında kale harabesi üzerine inşa edilmiştir. Zamanla etraftan gelenlerle kasaba halini almıştır⁸². Osmanlı kaynaklarında Eğridere şeklinde geçer. Daha sonra Eğridere Palankası adı yaygınlaşmıştır⁸³. Kasaba 1875'e kadar nal imalatı ile markalaşmıştı. Ancak Avrupa ülkelerinin bu alandaki rekabeti kasabadaki nal zanaatını sekteye uğratmıştır⁸⁴.

Kratova, İvranye ile birlikte Palanka'nın nüfusu 4.749'u Müslim, 21.068'i reaya ve 627'si Kıpti olmak üzere 36.464 erkektir⁸⁵. 1831 tarihli nüfus icmal defterine göre kasabadaki yerli erkek nüfus 199 kişiydi. Palanka kasabasında 39'u büyük, 12'si küçük olmak üzere toplam 87 Müslim Kıpti erkek de bulunmaktaydı. Gayrimüslim Kıptiler ise kazanın kırsalında ikamet etmekte olup toplam 36 erkektir. Kasaba dahilinde 148'i yetişkin ve 51'i çocuk olmak üzere toplam 199 gayrimüslim erkek nüfus mevcuttu. Kasaba ve köylerdeki misafir hanlarında 19 yabancı gayrimüslim erkek vardı. Bunun üçü dükkân sahibi Yahudi idi⁸⁶. Kırsal alanda çiftlik ve köyler mevcuttu. Gayrimüslim nüfusun ikamet ettiği köy sayısı 55, çiftlik sayısı ise 11'dir. Bölgedeki çiftliklerin ayrıca ele alınıp incelenmesi gerekmektedir. Çünkü icmal defterinde Rankofça köy statüsünde gösterilirken yanına düşülen şerhte buranın Palanka ağalarından kale serdarı Numan Bey'in çiftliği olduğu ifade edilmekteydi⁸⁷. Çiftliklerde 639, köylerde 5.298 gayrimüslim erkek ikamet etmekteydi⁸⁸.

Ahalinin ekserisi ziraatla, 200 hanesi ortakçılık ile geçimini temin ediyordu. Her yıl 1.500 kadar Palankalı Bulgaristan ve Romanya'ya gidip 6 ay kadar ırgatlık yapmaktaydı⁸⁹. Nüfus defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla Palanka kasabası dahilinde Manastır, Kratova, Zagor, Şehirköy, Köstendil, Yanya, Siroz, Şarköy ve Kumanovalı Rum nüfus vardı. Bunlar tespit edebildiğimiz kadarıyla kuyumculuk, terzilik, boyacılık, hancılık, kürekçilik, çömlekçilik, papuççuluk, bakkallık yapmaktaydılar. Bunlardan 9'u zamanla geri dönmüştür. Geri dönenlerin Palanka'da buldukları süre 5 ile 35 yıl arasında değişmektedir. Kasabaya

81 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5702.

82 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 461.

83 Machiel Kiel, "Eğridere Palankası", *DİA*, Ek 1, İstanbul 2016, s. 393-395.

84 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 461.

85 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

86 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5715.

87 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5715 (15 N 1246).

88 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5715.

89 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 461.

gelenlerin bir kısmı zamanla kasaba dahilinde mahallesini değiştirmiştir. Bazı ailelerde ilk önce hane reisi kasabaya gelmiş, bir süre sonra münavebeli bir şekilde erkek çocuklarını yanına almıştır. Örneğin, 1817'de Zagor kazasından bir kişi Palanka'ya gelmiş, 20 yıl sonra bir oğlunu, 22 yıl sonra da diğer oğlunu Palanka'ya getirtmiştir. İkinci çocuğun gelişinden on yıl sonra baba, bir yıl sonra da çocuklar geri dönmüştür. Bir kişi kardeşinin oğlu ile gelmiştir. Kendisi çömlekçilik, yeğeni hizmetkârlık yapmak suretiyle yaşamını idame ettirmektedir. Bunlar 25 yıl Palanka'da ikamet edip geri dönmüşlerdir. Bir çömlekçi ustası ise iki kalfası ile birlikte kasabaya gelmiş ve aynı yıl geri dönmüştür. Muhtemelen çömlek ticareti yapıyorlardı⁹⁰. Kasaba dahilindeki Tekke-i kebir bahçelerinde 8 bahçıvan, birer enfiyeci kalfası, simitçi, boyacı, meyhaneci, semerci, hekim, çırağı ve hademesi ile birlikte bulunmaktaydı⁹¹.

Kaza dahilindeki yabancı nüfus arasında Müslim ve gayrimüslim Kıpti nüfus da vardı. Kasabanın Behrampaşa mahallesinde 66, kazaya bağlı bir köyde de 11 Müslim Kıpti bulunmaktaydı. Öte yandan on köyde 98, 2 çiftlikte 10 gayrimüslim Kıpti nüfus vardı⁹².

Palanka kasabası ve kırsalından dışa göç de hiç şüphesiz gerçekleşmiştir. Bu göçleri sayısal açıdan gerçek boyutta ortaya koymak mümkün değil. Bununla beraber dışa göç konusunda bir fikir verebilmek açısından *mahall-i ahara gidenler ve nüfus yoklama defterleri* kaynaklı verileri ihtiva etmektedir. 1842 tarihli Eğridere Palanka kazasına ait 5637 numaralı nüfus defterinde kazayı terk eden 4 Müslüman, 37 gayrimüslim erkek ile ilgili kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Müslümanlardan birisi hanesiyle Kratova'ya gitmiştir. Geride kardeşi kalmıştır. 60 yaşındaki Mustafa ise ailesiyle Sofya'ya gitmiş olup onun Palanka'da herhangi bir akrabası kalmamıştı. Üçüncü şahıs ise muhtemelen ailesini memlekette bırakarak ticari maksatla Anadolu'ya gurbete gitmiştir. Deftere kayıtlı 37 gayrimüslimin yaşları 17 ile 55 arasında değişmektedir. 16'sı Palanka kasabasında, 2'si Palanka kazası dahilindeki iki çiftlikte, arta kalanlar ise 7 köyde ikamet etmekteydi. Bunların 18'i ticari maksatla başta İstanbul olmak üzere Donuca, Bosna, Belgrat'a gitmişlerdir. Kazayı terk edenlerin bir kısmında ise gidiş sebebi belirtilmemiştir. Göç edenlerin bir kısmının memleketinde herhangi bir yakını kalmazken, bir kısmının ise eşi, kız çocukları, babası, kardeşi bulunmaktaydı. Defterde kadın nüfus hakkında bilgi olmamakla beraber eş ve kız çocukları birlikte gelenlerin isimlerinin yanına hanesi ibaresi kaydedilmiştir. Gurbetçilerin vergileri geride kalanlarca ödenmekteydi. Örneğin bir gurbetçinin sütununda *bir sene önce ticari maksatla İstanbul'a gitmiş olup cizyesi hanesi tarafından eda edildiği* kaydı vardır⁹³.

90 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5639.

91 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5576, Kalkandelen Yabancı Defteri Reaya.

92 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5638, Palanka kasabasında ve kurasında bulunan İslam ve Reaya Kıptilerin esami defteri.

93 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5637, Rumeli Eyaleti Köstendil Kaimekamlığı İdaresinde Bulunan Eğridere Palangası'nın mahall-i ahar defteri. (5636 numaralı defterle içerik açısından örtüşmektedir. Bu defterde farklı olarak bir köy ve iki çiftlikten ayrılan beş erkek ile ilgili bilgiler yer almaktadır. BOA, *Nfs.d.*, nr. 5636, Rumeli Eyaleti Köstendil Kaimekamlığı İdaresinde Bulunan Eğridere Palangasının mahall-i ahar defteri.

Radovište

Radovište kazasının nüfusu 1831 sayımına göre 13.504'ü Müslim ve 4.907 gayrimüslim olmak üzere toplam 8.411 erkektir. Kadın erkek nüfusun eşit olduğu varsayımından hareket edecek olursak kazanın nüfusunun 8.900'e yaklaştığını söyleyebiliriz⁹⁴. Halkın çoğunluğu ziraatla meşguldür. Her yıl Mayıs-Ekim ayları arasında Selanik, Köprülü ve sair yerlerden gelen tüccarlar buradan hayvan ve tahıl satın alırlardı⁹⁵.

Kazanın merkezi Radovište kasabasıdır. Mevcut yabancı nüfus kamu görevlileri ve onların yanlarında istihdam ettikleri kişilerdir. İlgili deftere göre kasaba dahilinde 24 yabancı Müslim nüfus mevcuttur. Bunlar kazanın mülki amiri müdür ile maiyetinde çalışan beş kişidir. Bir diğer yabancı Müslim kazanın naibi, naibin kardeşi, yeğeni ve maiyetinde bulunan iki kişidir. Bunların birisi Tırnova'dan gelmiş, diğerlerinin geldiği yer kaydedilmemiştir. Ayrıca kasabada Berat ve Debreli yedi süvari bulunmaktaydı. Manastır'dan gelme üç kişi mevcuttu. Kamu görevlileri dışında ilgili nüfus defterlerine yansıdığı kadarıyla kasabada beraberinde oğlu ve çalışanı olduğu halde Prizren'den gelme bir helvacı bulunmaktaydı⁹⁶.

Aynı tarihlerde Radovište kasaba ve kırsalından dışa göç hareketleri ile ilgili *mahall-i aharda bulunanlar* defterlerinde birçok veriye ulaşabilmekteyiz. Kasabadan 18'i yetişkin, 3'ü çocuk ve 8'i yaşlı olmak üzere 29 Müslim erkek dışa göç etmiştir. Bunlar Edirne, Doniça, Siroz, Debre-i Bala, Tikveş, Temurhisar, Pazarcık, Manastır, Ustrumca, İstanbul ve Anadolu'ya gitmişlerdir. Deftere yansıdığı kadarıyla bunların göç sebepleri voyvoda, ayan gibi kamu görevlilerinin tabiiyetinde çalışmak, eğitimini sürdürme arzusu, ticari faaliyette bulunmak, diğer yerleşmelerdeki tarikatlara intisap etmektir. Bir diğer ayrılış sebebi Asakir-i Mansure-i Muhammediye birliklerine katılmaktır. Bir de şehirden kesin olarak ayrılanlar vardı. Bu gibiler aileleriyle kasabayı terk edip bir diğer yerleşmeye gidip iskan ediyordu. Radovište'nin köylerini terk edenlerin bir kısmı Selanik, Pazarcık ve Doniça gibi yerleşmelerde sekban, kır bölükbaşısı görevlerinde istihdam edilmişlerdir. Öte yandan suç işleyenlerin bir kısmı da kanuni takibattan kurtulmak amacıyla firar etmişti. Bu gibilerin buldukları yerlere dair herhangi bir bilgi edinilememiştir. Radovište kasaba ve köylerinden bir diğer ayrılma sebebi hac farızasını yerine getirmek amacıyla Hicaz'a gerçekleştirilen yolculuklardır. Nüfus defterlerine göre Radovište'nin köylerini terk eden Müslüman erkeklerin 25'i yetişkin ve 10'u yaşlı olmak üzere toplam 30 kişidir. Bunlar Pazarcık, Filibe, Hicaz, Samakov ve İstanbul'a gitmişlerdi⁹⁷. Kasabanın gayrimüslim sakinlerinden 1 çocuk, 18 edna ve 36 evsat, köylerden ise 37 çocuk, 1 edna ve 104 evsat

94 Karpat, *a.g.e.*, s. 149.

95 *Kosova Vilayeti Salnamesi 1318*, s. 449.

96 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5712, Radovište Kasabasındaki Yabancı Ehl-i İslam.

97 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5613.

statüsündeki reaya ticaret, serseri, tebaalık yapmak için veya naklhane statüsünde Filibe, Ustrumca, Petric, Belgrat, Siroz, Selanik, Bursa, Kesendire, Eğridere Palanka, Köprülü'ye gitmişlerdir⁹⁸.

Sonuç

Ülke sınırları dahilinde geçici ve daimi surette yer değiştirme hareketine iç göç denir. Yer değiştirme hareketini serbest ve zorunlu yer değiştirme olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Sürgün, nakil, tebid ve tehcir siyasi otoritenin kararı ile gerçekleşir. Kişi geçimini sağlama, eğitimini sürdürme, siyasi baskılardan kurtulma, doğal afetlerden korunma, sosyal yaşam tarzını iyileştirme gibi sebeplerle de yer değiştirir. Bu değişikliğe birey kendi iradesiyle karar verir.

Makalenin sınırları içerisinde yer alan idari birimlerin kırsalında yaşayanlar görece tarımsal faaliyetlerle geçimlerini temin ediyorlardı. Geçim sıkıntısı çeken aileler çözümünü gurbette arayabilmişlerdir. Rızkını kamusal alanda istihdamda bulanlar olmuştur. 1830'lu yıllar kapı halkı anlayışının tasfiye edildiği ve bürokratik anlayışın ortaya çıkıp yaygınlaştığı bir zaman dilimidir. Bu dönemde kasaba ve şehirlerde mutasarrıf, naip, ayan gibi idarecilerin hizmetinde birçok kişi bulunmaktaydı. Bu alanda yerli halktan daha ziyade yabancı nüfus istihdam edilmiştir.

Köyünü terk edenlerden müteşebbis ve zanaata yetenekli olanlar kendilerine en yakın kasabaya atıp *bir baltaya sap olmak* amacıyla bir ustanın yanına çırak olarak girdiklerini anlıyoruz. Bu gibiler kasabadaki medrese, mektep, zaviye ve tekke gibi kamu binalarında, hanlarda veya çalıştıkları dükkânların üstündeki odalarda, hatta dükkânda barınmaktaydılar. Ustalarının evinde ikamet edenler de vardı. Bu şekilde çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan ustalığa terfi ediyorlardı. Bu gibiler arasında ileride kendi iş yerlerini açanlara bile tesadüf edilmiştir.

Köyünü terk edenlerden bir kısmı da inşaat sektöründe istihdam olmuştur. Dülger, duvarcı, kiremitçi gibi inşaat amelesi çalışmak amacıyla eyalet veya kaza merkezi olan kasaba ve şehirlere gidebildikleri gibi soluğu başkent İstanbul'da alanlar da oluyordu. Hatta Romanya ve Bulgaristan'a gidip gelenler bile vardı. Başkentte ve taşrada vakıf ve kamu adına yapılan inşaatlarda ücretli usta ve amele istihdam edilmiştir. Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerleşmesinden İstanbul'a inşaat sektöründe çalışmak üzere mevsimlik amele gelmiştir. Bunlar ücretli idi.

Osmanlı Balkanı'nda zirai üretim iklim şartlarında gerçekleştiriliyordu. Bu nedenle üretim iklime göre yıldan yıla değişebilmekteydi. Hasadın azlığı veya çokluğu, mahsulün erken

98 BOA, N/ş.d, nr. 5614.

veya geç olması emek gücünü de etkilemekteydi. Rekolteye göre emeğe duyulan ihtiyaç artıyor veya azalıyordu. Hasat vakti yerel idareciler mülkî ve askerî amirlerin koordinesinde amelenin sevki için gerekli tedbirleri alır ve mevsimlik işçileri amele açığı olan yerlere yönlendirmeye çalışırlardı⁹⁹. Söz konusu trafik Balkanların siyasi haritası değiştikten sonra da milli sınırlar aşılarak devam edebilmiştir¹⁰⁰.

Kasaba ve kura ahalisinden geçimini sağlayamayan ve herhangi bir zanaata sahip olmayan erkekler çözümü gurbetçilikte bulacaklardır. Müslim ve gayrimüslim ahali ticaret veya iş bulup çalışma çabası içine gireceklerdir. Fukara ahali gittikleri kasaba ve köylerde hizmetkârlık veya yanaşma statüsünde buldukları işlerde üç, beş yıl çalışmakta, bu iş kendilerini tatmin etmezse veya işveren tarafından kendisine yol verilirse tekrar iş aramakta ve bulunduğu takdirde de çalışmaktadır. Osmanlı bürokratu bu gibi kişileri *gezgin* olarak tanımlamıştır. Bu gibi kişilerden bir kısmı ise bir süre memleketine dönmekte, dinlenmekte ve tekrar gurbete çıkmaktaydı¹⁰¹.

İç göçün bir diğer gerekçesi eğitim idi. Köyünden veya kasabasından ayrılanlar yakın bir yerleşme veya İstanbul'daki medreseye kapağı atabilmişlerdir. Medreselerde müderris, imam, müezzin, suhte, danışmend ve talebe unvanlı kişiler bulunmaktaydı. Medreselerde eğitim camiası dışında tüccar, tellak ve kahveci gibi tacir ve esnafın da ikamet edebildiği anlaşılmaktadır. Fakir talebeler bu gibi zanaatkâr ve tüccarın yemeğini pişirmek ve arkasını toplamak gibi ayak işlerini yaparak harçlıklarını çıkarabilmekteydiler¹⁰². 1792 sayımına göre İstanbul'daki medreselerde toplam 2.803 kişinin barındığı anlaşılmaktadır. Bu talebelerden bir kısmı 15 yıl aynı hücrede barınabilmiş, baba-oğul aynı medresede ve hatta aynı hücrede ikamet edebilmiştir. 1844 tarihli defterden anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'daki medreselerde 250 yerleşmeden kalkıp gelen 1.274 kişi vardı. Bunlardan 10'u Üsküplü, 8'i Koçanalı ve 13'ü Kalkandelenlidir. Bunların bir kısmı efendi unvanına sahipti. Söz konusu kişilerin yaşları 5 ile 55 arasında değişmekte olup yaş ortalaması 26.29'dur¹⁰³. 437 numaralı defter ise 1857-1858 tarihlidir. Bu defterde Kalkandelenli 19, İvranyeli 1 ve Köstendilli 2 kişinin adı kayıtlıdır¹⁰⁴.

99 BOA, A.MKT.NZD, 84/23, Seraskerlik Makamına Şevval 1269. Amele göçü için bk. Nedim İpek, "2. Abdülhamid Döneminde Trabzon'da Amele Göçü", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 25, Trabzon 2018, s. 103-132.

100 BOA, BEO, 1938/145312, Dahiliye Nezaretine Tezkire (7 TE 1318).

101 BOA, *Nfs.d.*, nr. 5614.

102 Necati Aktaş, *1206 (1792) Tahririne Göre İstanbul Medreseleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986, s. 172.

103 İbrahim Aydoğdu, *185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

104 Yahya Karakaya, *437 Numaralı Nüfus (Medrese Yoklama) Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2016.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı âli Evrak Odası (BEO)

Sadaret

Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.)

Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.)

Maliye Nezareti Varidat Kalemi Temettüat Defterleri (ML.VRD.TMT.d.), nr. 15471.

Nüfus Defterleri (Nfs.d.),

Nr. 5574, Kalkandelen Yabancı Reaya Defteri.

Nr. 5576, Kalkandelen Yabancı Reaya Defteri.

Nr. 5580, Kırçova Yabancı Müslim Tüccar Defteri.

Nr. 5583, Kırçova Yabancı Reaya Defteri.

Nr. 5605, Köprülü Yabancı Reaya Defteri.

Nr. 5608, Üsküp Sancağından Diyar-ı Ahara Gidenler.

Nr. 5612, H. 1254 tarihli Üsküp Yabancı Ehl-i İslam Defteri.

Nr. 5613, Üsküp, İştîp, Radovişte, Kırçova, Köprülü Kazaları Sükkanından Olup Ticaret ve Misafiretle Kaza-yı Ahara Giden Müslim Defteri.

Nr. 5614, Üsküp, İştîp, Radovişte, Kırçova, Köprülü Kazaları Sükkanından Olup Ticaret ve Misafiretle Kaza-yı Ahara Giden Reayanın Defteri.

Nr. 5619, Üsküp Sancağı Karşıyaka, Çayırova, Karadağ Kolu Yabancı Reaya Defteri.

Nr. 5623, Kalkandelen Nüfus İcmal Defteri.

Nr. 5624, Üsküp Nüfus İcmal Defteri.

Nr. 5636, Köstendil'den Diyar-ı Ahara Gidenler.

Nr. 5637, Eğriderepalankası Kazası Mahall-i Aharda Bulunan Defteri.

Nr. 5638, Palanka Kasabasında ve Kurasında Bulunan İslam ve Reaya Kıptilerin Esami Defteri.

Nr. 5639, Palanka Kasabasındaki Yabancı Zanaatkâr ve Tüccar Defteri.

Nr. 5663, İvranye Müslim Kıpti Defteri.

Nr. 5664, İvranye Yabancı Gayrimüslim Defteri.

- Nr. 5669, Koçana Yabancı Müslim Defteri.
 Nr. 5670, Koçana Yabancı Reaya Defteri.
 Nr. 5683, Köstendil Yabancı Müslim Defteri.
 Nr. 5684, Köstendil Yabancı Müslim Defteri.
 Nr. 5685, Köstendil'den Mahall-i Aharda Bulunan Reaya Defteri.
 Nr. 5686, Köstendil'den Mahall-i Aharda Bulunan Reaya Defteri.
 Nr. 5694, Köstendil Yabancı Reaya Defteri
 Nr. 5698, Kratova Yabancı Rum Reaya Esnaf ve Zanaatkarları Defteri.
 Nr. 5702, Kumanova Yabancı Müslim Defteri.
 Nr. 5703, H. 1246 Kumanova Yabancı Reaya Defteri.
 Nr. 5712, Radovişte Kasabasındaki Yabancı Ehl-i İslam Defteri.

Kitabi Kaynaklar

- Abazi, Sead, *15377 ve 15463 Numaralı Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Kumanova Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2016.
- Aktaş, Necati, *1206 (1792) Tahririne Göre İstanbul Medreseleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.
- Aslan, Ali, *Temettuat Kayıtlarına Göre 19. Yüzyılın Ortalarında Kumanova Kazasında Nüfus, Yerleşim ve Ekonomi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- Aydoğdu, İbrahim, *185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.
- Demirel, Derya, *Siroz Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1876- 1912)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2016.
- Diñç, Güven, "Osmanlıdan Cumhuriyete Antalya'ya Olan Göçler ve Sonuçları (1800- 1923)", *Geçmişten Günümüze Göç*, 1, Samsun 2017, s. 763-780.
- Furat, Ahmet Hamdi, *Temettuat Defterlerine Göre Üsküp'ün Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- Gül, Emine, *19. Yüzyılda Makedonya ve Üsküp Kazası*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- İpek, Nedim, "2. Abdülhamid Döneminde Trabzon'da Amele Göçü", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 25, Trabzon 2018, s. 103-132.
- Karaduman, Gökay, *Temettuat Defterleri Çerçevesinde Koçana / Üsküp Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
- Karakaya, Yahya, *437 Numaralı Nüfus (Medrese Yoklama) Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2016.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu*, İstanbul 2003.
- Kiel, Machiel, "Eğridere Palankası", *DİA*, c. Ek 1, İstanbul 2016, s. 393- 395.
- _____, "İştıp", *DİA*, c. XXIII, İstanbul 2001, s. 440- 442.
- _____, "İvranye", *DİA*, c. Ek 1, İstanbul 2016, s. 683- 686.

_____, “Kumanova”, *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, s. 363-364.

Kosova Vilayeti Salnamesi 1318.

Osmanlı Belgelerinde Kosova Vilayeti, İstanbul 2007.

Yağcı, Zübeyde Güneş, “18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayri Müslimler ve Kafkasya'ya Gönderilen Ermeni Ameleler”, *Ermeni Araştırmaları*, II/7 (2002), s. 41- 54.

Yiğit, İlker, “Anadolu Kırsalında Göçün Dünkü (16-20. Yüzyıllar) Yapısı: Manisa ve Konya Çevresi Üzerinden Bir Göç Okuma Denemesi”, *Erdem*, sayı 76, Ankara 2019, s. 205-244.

Zorba, Hatice Akın, “1833 Tarihli Nüfus Defterine Göre Üsküp Kazasının Demografik Yapısı”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VIII/1 (2018), s. 23-40.

Leh Asıllı Stanislaw Chlebowski'nin Osmanlı Saray Ressamı Olarak İstihdamı ve Ayrılışı

Hiring of The Polish Stanislaw Chlebowski as a Court Painter and Resignation

Fatma Ürekli*

*Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul,
Türkiye

ORCID: F.Ü. 0000-0003-3247-2339

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fatma Ürekli,
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: furekli@gmail.com

Başvuru/Submitted: 22.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
09.07.2020

Kabul/Accepted: 09.07.2020

Atf/Citation:

Ürekli, Fatma. "Leh Asıllı Stanislaw Chlebowski'nin Osmanlı Saray Ressamı Olarak İstihdamı ve Ayrılışı." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 281-316.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.016>

ÖZ

Osmanlı sarayı, devletin idare merkezi olmanın yanı sıra tarih boyunca kültür ve sanat hayatının gelişmesi için önemli rol üstlenmiştir. Farklı alanlarda faaliyet gösteren sanatçıların saray muhitince himâye edilmesi ve çeşitli vesilelerle teşvik edilmesi geleneği, 19. yüzyılda genişleyerek devam etmiştir. Bu yüzyılda itibar gören sanat dallarından birisi resim sanatıdır. Birçok Avrupalı ressamın, Osmanlı sarayında görev almak konusunda istekli ve eserlerini padişaha takdim etme gayreti içinde olduklarını belirtmek gerekir. Bu şekilde hareket eden ressamlardan biri, Leh asıllı Rus vatandaşı Stanislaw Chlebowski'dir. Sultan Abdülaziz tarafından 1870'te "Mâbeyn-i Hümâyûn Ressâmı" tayin edilen Chlebowski, birikimlerini Osmanlı dünyasına taşıma fırsatı bulmuştur. Padişahın talepleri istikâmetinde klasik dönem Osmanlı muharebeleri ve zaferleri yanında, başkent İstanbul'un farklı hatıralarını yansıtan tarihi görsel eserler hazırlamıştır. Hizmeti süresince padişahın takdir ve taltifine mazhar olan ve eserleri ile uluslararası üne ulaşan Chlebowski, bir müddet çalıştıktan sonra sağlık sorunlarını sebep göstererek saray ressamlığından ayrılmıştır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Sarayı, İstanbul, Sultan Abdülaziz, Ressam, Stanislaw Chlebowski, Rusya

ABSTRACT

As well as being the centre of the governmental body of the State, the Ottoman court also played a significant role in the enhancement of the cultural and artistic life of the court. Traditional funding and encouragement by the court of artists from various fields continued during the 19th century. It is a fact that many European painters were keen on being employed by the Ottoman court and presenting their works to the Sultan. The Polish painter, Stanislaw Chlebowski, was one of those above-mentioned painters. Hired in 1870 as a "court painter" by Sultan Abdulaziz, Chlebowski found that he had the opportunity to bring many years of experience to the Ottoman world. In line with the orders of the Sultan he created a great number of pieces featuring the historic scenes of the city of Istanbul along with the battles and victories of the empire's classical ages. Chlebowski, having gained the appreciation of the Sultan and having acquired an international fame during his tenure, asked for leave and subsequently resigned from his post due to health concerns.

Keywords: Ottoman Court, İstanbul, Sultan Abdulaziz, Painter, Polish, Stanislaw Chlebowski

Giriş

Osmanlı saraylarında bilim ve kültür faaliyetlerinin desteklenmesi, sanat ve sanatkârın teşvik ve himâyesi, büyük ölçüde uygulanan geleneğin önemli unsurlarından biridir. Padişahlar tarafından himaye edilen ve itibar gören sanat dallarından birisi şüphesiz ki resim sanatıdır. Gerek saray içinde görevli gerekse saray dışında faaliyet gösteren ve eserlerini sultana takdim eden yerli ve yabancı ressamınlar daima taltif ve teşvik edilmiştir. Esasında Osmanlı devlet geleneğinde padişahların en önemli vasıflarından birisi, sanatı ve sanatkârı himaye etmektir. 19. yüzyılda genişleyerek devam eden bu gelenek, padişahların şanlarını da yücelten unsurlar arasında görülmekteydi.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un, Avrupalı ressamların ilgi odağı ve bir cazibe merkezi haline geldiğini, bilhassa Avrupalı ressamların saray çevresinde etkin olduklarını belirtmek gerekir. İstanbul'a gelen Avrupalı ressamların resmî dairelerde ve okullarda istihdam edildikleri bilinmektedir. Bu resamlardan biri Maltalı Joseph (Guiseppe) Schranz'dır. 1832 senesinde İstanbul'a geldiği düşünülen Schranz, 1838'den itibaren Harbiye İdadîsi'nde resim öğretmenliği yapmıştır. Osmanlı asker ressamının yetişmesine katkı sağlayan ressam, padişahın taltifine mazhar olmuştur. İstanbul manzaraları, Boğaziçi görünümüleri, günlük hayattan sahneleri yansıtan tablolar yapan ressam Joseph Schranz'ın eserlerinden bazıları günümüzde İstanbul Deniz Müzesi Resim Koleksiyonu'nda bulunmaktadır.

İngiliz ressam Sir David Wilkie, 1840'ta Sultan Abdülmecid'in portresini yapmıştır. Yine, 1842'de İstanbul'a gelen ve kolay intibak ettiği bu şehre yerleşmeye karar veren İtalyan ressam Amedeo Preziosi, saraya farklı temalarda tablolar hazırlamıştır. Uzun senelerini bu kentte geçiren ressam, Pera'daki atölyesinde kenti konu alan çok sayıda gravür, günlük hayattan kesitler ve kıyafetlerle ilgili suluboya tablolar yapmıştır. 1867 Paris Uluslararası Sergisi'ne Osmanlı ressamı olarak katılmıştır. Ressam Theodor Aman ise 1854 yılında saraya bulunduğu "Oltenitsa Muharebesi" adlı tablosu dolayısıyla taltif edilmiştir¹.

Sultan Abdülmecid (1839-1861), yerli ve yabancı resamlara muhtelif resimlerini yaptırdığı gibi, Mühendishane'den yetişen istidatlı gençlerden bazılarını Avrupa'ya tahsile göndererek ihtisas yapmalarına ve yeteneklerini geliştirmelerine imkân verdi. Sultan Abdülaziz (1861-1876) de milli resamlardan birçoğunu, eğitimlerini tamamlamak amacıyla Avrupa'ya göndermek ve eserlerini almak suretiyle teşvik etti. Ayrıca padişah, saltanatı boyunca muhtelif tarihlerde Avrupa'dan meşhur ressamınlar tablolarının seçilerek saray için satın alınmasını sağladı². Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan tablolardan bazılarını öğrencilerin istifade etmeleri ve yeteneklerini geliştirmeleri için Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i İdadî'ye hediye etti. 1 Şubat 1870 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesinde, padişahın on üç adet büyük

1 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Fatma Ürekli, *Sarayın Son Başressamı Fausto Zonaro İkbâlden İdbâra*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 6-10.

2 BOA, HH.İ, 56/56; 57/22.

boy yağlı boya muharebe resimlerini hususi yaveri vasıtasıyla gönderdiği belirtilmektedir. “Pek musanna ve kıymetli tablolar” olduğu vurgulanan bu resimlerden muharebe konulu olanlar Harbiye Mektebi’nde, diğerleri İdadî Mektebi’nde hususi yerlerine merasimle asılmıştır. Merasimde, bütün ümera ve zabitan padişaha teşekkürlerini arz ederek yüksek sesle “Padişahım çok yaşa” duasını yapmışlardır³. Harbiye Mektebi’ndeki tabloların, Birinci Dünya Savaşı sonunda yapılan mütarekeden sonra, binanın İngilizler tarafından işgali nedeniyle Askeri Müze’ye nakledilmesi zaruri görülmüştür⁴.

Sultan Abdülaziz Döneminde Avrupalı Ressamların İstihdamı Meselesi

Şehzadeliğinde resim dersi alan Sultan Abdülaziz’in, resim sanatına karşı fevkalâde yeteneği ve merakı vardı. Yabancı resamlara verdiği konuların krokilerini bir iki kalem hareketiyle ve muvaffakiyetle çizebiliyordu⁵. Sanatkâr kimliğiyle devrin sanat ortamının zenginleşmesinde bir bakıma mihenk taşı olan padişah, yurt içi ve yurt dışı seyahatlerinde maiyetinde genellikle resamları da bulunduruyordu.

Resim 1

Sultan Abdülaziz, “Gemi Eskizi”, 13 x 19 cm. Resmin altı yazısı:

“Pederimiz Sultan Abdülaziz Han hazretleri tarihe müstenid bazı levhaları tersim ettirdikleri zaman tarif olmak üzere kendi elleriyle yaptıkları bir kat’a resmi birâder-i fazîlet-meâbum efendim hazretlerine yadigâr-ı mahsusum olmak üzere takdim ediyorum 19 Kanun-ı Evvel 1312 (31 Aralık 1896)”
(Askerî Müze Resim Koleksiyonu, Env. Nr. 11143).

3 Takvim-i Vekayi, nr. 1183, 29 Şevval 1286.

4 Halil Edhem (Eldem), *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*, İstanbul 1340, s. 29-30.

5 Mehmed Sami, “Selâtinde İncizâb-ı Tersîm”, *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi*, nr. 14, 1 Mart 1330, s. 163.

Sultan Abdülaziz, sanatı ve sanatkârı destekleyen bir hükümdardır. Padişahın takdir ve ihسانına mazhar olmak ya da sarayda görevlendirilmek arzusuyla eserlerini padişaha takdim etme fırsatını elde eden Avrupalı ressamların hemen tamamı taltif edilirdi. 1867'de Sultan Abdülaziz, Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından davet edildiği Milletlerarası Paris Sanayi Sergisi'nin açılışına katılmak üzere Paris'e seyahati sırasında, yakından görme fırsatı bulunduğu meşhur ressamların bazı tablolarını saray için satın aldırdı. Élysée Sarayı'ndan satın alınan tablolar arasında, meşhur ressam M. Piriz'e ait bir eser de vardı. Bu eseri için ressam, beşinci dereceden Mecidî Nişanı ile mükâfatlandırıldı⁶.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sırasında Ladislas Paçowski⁷ adında Leh asıllı bir ressam, Viyana'nın kuzeyindeki Klosterneuburg şehrinde padişahı maiyetiyle yansıtan fotoğraflar üzerinden yaptığı resimleri tuğralı ve süslü bir albüm içinde Viyana Elçiliği vasıtasıyla padişaha sunduğunda taltif edildi (Aralık 1867)⁸. Ressamın yazdığı arzuhalde, "Vatanlarından ayrı düşmüş çaresiz Lehlilerin, öteden beri Osmanlı'nın lütuf ve merhametine mazhar olduklarını" vurgulayan sözleri dikkat çekicidir.

Burada hemen şunu hatırlatalım ki, saraya resim sunan veya kendisine nişan verilenler arasında, ressam olarak adını duyurmamış, şöhret bulmamış olanlar da vardı. Maiyetinde bulunduracağı ressamların Avrupa'nın en meşhurları arasından seçilerek getirtilmesini isteyen padişah, bu seçimi genellikle elçilikler vasıtasıyla yapardı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki elçilik ve konsolosluklarının, sanatkârların saraya sunmak üzere takdim ettikleri eserleri başkente ulaştırmak ve taltif edilmelerini hatırlatmak gibi sorumlulukları yanında, sarayda istihdam edilecek ressamların en meşhurlarının tespiti ve ön sözleşmenin yapılması gibi görevleri de vardı. Fakat tespit ve tercih edilen her ressamla çalışma şartları ve maaş konusunda kimi zaman kesin uzlaşma sağlanamazdı.

Bu konuyla ilgili yaklaşımların daha iyi anlaşılması açısından bazı misaller verilebilir: 1853'te Fransız Ressam Janet-Lange ile Paris elçiliği vasıtasıyla müzakere ve şartlar üzerine ön anlaşma yapılarak Mabeyn-i Hümâyûn'a arz edilmişse de ressamın sarayda istihdamı mümkün olmamıştı⁹. 1869'da sarayda görevlendirilmek üzere yine Ressam Janet-Lange ile irtibat kuran Osmanlı elçiliği, başlatılan müzakereler sonucunda, ressamın yapacağı her resim başına 12.000 frank ve 4.000 frank tazminat verilmesi şartıyla bir anlaşma sağlayarak mukavele yapıldı. Ancak, ressamın üzerindeki sipariş yoğunluğu nedeniyle İstanbul'a gelememesi ve taahhüt ettiği teklifleri yerine getirememesi üzerine, Osmanlı hükümeti yapılan mukaveleyi feshetti¹⁰.

6 BOA, HR.TO, 78//76.

7 Vatanlarından sürülen Lehlilerden birisinin de kendisi olduğunu ifade eden bu ressam hakkında, aydınlatıcı bir bilgiye henüz ulaşılamadı.

8 BOA, İ.HR, 229/13447; HR.TO, 108/75.

9 BOA, HR.TO, 79/37.

10 BOA, HR.TO, 550/93; Ressam Lange'nin, Kırım Savaşı (1853-1856) dönemine ait pek çok çizimleri vardır: "Oltenitse Muharebesi", "Gelibolu'da Fransız Askerî Kampı", "Sivastopol", "Odessa", "Potemkin'in Ölümü",

Bu dönemde, Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından İstanbul'a gönderilen Ressam Pierre Désiré Guillemet, Sultan Abdülaziz'in portresini yaptı¹¹. Guillemet de padişahın portresinin yapılması görevinin kendisine verilmesini çok istemekte idi¹². 1865 yılından itibaren İstanbul'da bulunduğu bilinen başarılı ve verimli çalışmalarıyla padişahın takdirini kazanan Guillemet, saray için çok sayıda resim yaptı¹³. Bilâhare Guillemet, bulunduğu mevkiin avantajından da istifade ile İstanbul'da resim ve mimarlık eğitimi verecek bir okulun kurulmasına teşebbüs etti. Bu hususta ısrarlı çabaları neticesinde hükûmetten resmi izin aldı. Beyoğlu'nda okul için bir yer tahsis edildi¹⁴.

Ayrıca bu dönemde İstanbul'a gelerek tablolar yapan Rus Ressam Ivan Konstantinoviç Ayvazovski de saray çevresinde öne çıkan sanatkârlardandır. Kırım Savaşı sonrasında 1857 ve 1858 tarihlerinde olmak üzere iki defa İstanbul'a seyahat eden Ayvazovski'ye bu süreçte Dolmabahçe Sarayı için bazı tablolar yaptıran Abdülaziz, ressamı Osmanlı Nişanı ile taltif etti¹⁵.

Bu gelişmelere paralel olarak, sarayda görevlendirilmek üzere yetenekli bazı ressamlarla müzakereler de sürdürülüyordu. Saray ressamlığı hizmeti için 1865'te meşhur ressam Adolphe Yvon ile irtibata geçildi. Paris Elçiliğine davet edilen ressamın yaptığı tablolarından biri 1.000 frank karşılığında satın alınarak İstanbul'a gönderilmişse de sarayda istihdamı mümkün olmadı¹⁶. Bundan sonra devam eden ressam arayışları sonucunda resimleri ile saray çevresinde kendisini tanıtmaya imkânı bulan Leh asıllı Rus tebaası ressam Stanislaw Chlebowski tercih edildi. 1864'ün sonunda İstanbul'a gelen ressam, saray için sipariş üzere resimler yapmakta, eserleri için bol ihсанlar almaktaydı.

“Fransız Amiralleri”, “Şâmil'in Naibinin Fransız Kampı'nı Ziyareti”, “Şâmil'in portresinden başka savaş sahneleri de çizmişti (*Histoire de la Guerre D'orient Illustré par Janet-Lange, Éditeur, Gustava Barba*, Paris 1854, Muzaffer Ürekli Arşivi).

11 *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, nr. 120, 20 Şevval 1281.

12 Ressam Guillemet'in bu göreve çok isteyerek talip olduğu müracaat dilekçesinden anlaşılmaktadır (BOA, HR.TO, 201/14).

13 Ürekli, *Sarayın Son Başressamı*, s. 18-20.

14 BOA, HR.TO, 453/74; 58/100; BOA, *BEO.NDGGD*, Maarif Giden, nr. 395/9-6, 10 Şevval 1290; nr. 58/100, 11 Mayıs 1287; *La Turquie*, 13-14 Septembre 1874; *La Turquie*, 29 Juin 1876; *İstikbal*, nr. 118, 23 Cemaziyelevvel 1293.

15 Fatma Ürekli, “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Sarayında Nişanlarla Takdir ve Taltif Edilen Ressam Ayvazovski'nin Bilinmeyenleri”, *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi/National Palaces Journal of Art-History-Architecture*, sayı 17 (2019), s. 14-19.

16 BOA, HR.TO, 74/67.

Resim 2

Stanislaw Chlebowski, “Sultan Abdülaziz”, tuval üzerine yağlı boya, 125 x 100 cm, (Askerî Müze Resim Koleksiyon, Env. Nr. 9391).

Saray Ressamlarının Çalışma Mekânı

Sultan Abdülaziz döneminde, sarayın farklı dairelerinde istihdam edilen yerli ressamların yanında bilhassa seçilerek belirli sürelerle görevlendirilen Avrupalı ressamlar, öncelikle kendilerine verilen siparişleri yerine getirmek ve talepler doğrultusunda eserler üretmekle yükümlüydüler. Hazırladıkları eserler için her defasında bol ihсанlar aldıklarını belirtmek gerekir. Önceleri *Saray Musavviri* olarak anılan bu vazifeliler, sonraları genellikle *Mâbeyn-i Hümayûn Ressâmı*, *Sarây-ı Hümayûn-ı Mülûkâne Ressâmı*, *Ressâm-ı Hazret-i Şehriyârî* ve nihayet *Ser-Ressam* gibi unvanlar almışlardır. Saraydan aldıkları oldukça yüksek maaşlarının

dışında, tayinat, elbise ve sair masrafları da hazineden karşılanmaktaydı¹⁷. Sarayda kendilerine hususi çalışma mekânı tahsis edilen ressam, son derece rahat yaşayacakları maddi gelire sahip olmakla birlikte alet ve edevat gibi temel ihtiyaçları da temin edilmekteydi.

Yerli ve yabancı ressam, faaliyetlerini Dolmabahçe Sarayı'nın Mâbeyn-i Hümâyûn bölümünde bulunan ve Resim Oda-yı Âlfsi adıyla anılan atölyede sürdürmekteydi¹⁸. Burada çalışan yerli ressamlardan birisi Es-seyyid Osman Nuri Bey'di. 1863'ten beri saray fotoğrafçısı olarak Abdullah Biraderler de bulunmaktaydı¹⁹. Bu dönemde, minyatür "tasvir-i hümâyûn" da denilen portreler üzerinde titizlikle çalışılmaktaydı. 1870-1872 yılları arasında, saray ressamı olarak çalışan Stanislaw Chlebowski de resimlerini bu mekânda hazırlamıştır.

Mâbeyn-i Hümâyûn ressamı olarak anılan bu sanatkârların atölyesi için gerekli olan resim malzemeleri ile alet-edevat, İstanbul'daki mağazalardan ve Avrupa'dan, özellikle Paris'ten temin edilmekteydi. Yıldızlı resim çerçevelerinin büyük bir kısmı ile bazı resim malzemeleri İstanbul'da Aleko'nun mağazasından satın alınmaktaydı²⁰. Bu işlerle genellikle Ressam Nuri Bey ve Müdür Mustafa Efendi ilgilenmekteydi.

Bu döneme ait masraf listelerine göre resim atölyesi için ihtiyaç duyulan ve en sık kullanılan malzemeler kurşun kalem, kurşun kalem sapı, resim kâğıdı, resim tezgâhı, resim kömürü, boyalı resim, boya bıçağı, siyah ağaçtan yapılmış resim tezgâhı, ağaç boya tahtası, ağaç el tabağı, resim aletleri kutusu, resim fırçası, samurdan resim fırçası, yağlı boya boruları, resim muşambası, neft yağı, resim çerçevesi ve boyalı resim ve resim kitapları idi²¹.

Serkurena Nevres Paşa, Ziver Bey, İzzet Bey, Mehmed Bey, Fuat Bey ve Hurşit Bey zamanlarında (18 Eylül 1870-22 Şubat 1873 tarihleri arası) ressamların resim malzeme masrafı 96.808 kuruş tutmuştur. 25 Nisan 1874'te satın alınan muşamba ve yağlı boya masrafı 6.016 kuruş resimci Emanueli'ye, Ceyb-i Hümâyûn'dan es-Seyyid Osman Nuri vasıtasıyla ödenmiştir²².

17 Aralık 1861'de, sarayda çalışan ressamların elbise masrafı olarak dört bin üç yüz küsur kuruş ödenmişti (BOA, İ.DAH, 491/33244).

18 T. Cengiz Göncü, "Osmanlı Sarayında Resim Sanatının Himayesinin Simgesi Olarak Resim Odası ve Görev Alan Sanatçılar", *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi*, sayı 9, İstanbul, 2012, s. 263-277.

19 Abdülaziz zamanında 1863'ten beri saray fotoğrafçısı olan Abdullah Biraderler, Kevork, Hovsep ve Viçen Abdullah olarak üç Ermeni kardeşdir. Viçen Efendi daha sonra Müslüman olmuş ve Abdullah ismiyle anılmaya başlamıştır. "Ressam-ı Hazret-i Şehr-yârı Abdullah Efendi" 1901'de vefat etmiştir (BOA, İ.DAH, 1819/112).

20 BOA, MB, 145/132; Mart 1874'te de resim atölyesi için Aleko'dan alınan malzemeler için 76 lira 3 kuruş Ceyb-i Hümâyûn Hazinesinden ödenmiştir (BOA, MB, 163/214).

21 BOA, MB, 156/100.

22 Yağlı boya masrafı olarak; her biri 9 kuruştan 144 büyük şişe için 1.364 kuruş; her biri 4 kuruştan 144 küçük şişe için 684 kuruş; metresi 50 kuruştan 80 metre muşamba masrafı olarak 4.000 kuruş ödenir (BOA, MB, 163/41); Mayıs 1879'da Beyoğlu'nda resimci Emanueli'ye, iki adet yağlı boyalı resim (1 adet Çiftlik resmi 15 lira, 1 adet İstanbul resmi 8 lira) için Mabeyn-i Hümâyûn'dan 23 lira ödenir (BOA, MB, 163/324).

Bu dönemde ressamların hazırlayıp takdim ettikleri resimler karşılığında yapılan ödemeler ve ihsanlar, aylık gelir ve giderler, Ceyb ve Harc-ı Hâssa Defterlerine kaydedilmekteydi. Bu defterlerdeki kayıtlarda, resim levhalarının konuları ve ressamı hakkında pek detaylı bilgiler bulunmamaktadır²³.

Sarayda çalışan ressamlara, bakır üzerine bazı padişahların portreleri de yaptırılmıştır. Osman Gazi'den II. Mahmud'a kadar Osmanlı sultanlarının nuhâs (bakır) üzerine yapılmış portreleri Serkurena Nuri Paşa'nın emriyle Hazine-i Hümâyûn'dan çıkartılarak Mabeyn-i Hümâyûn'a takdim edildikten sonra, Kapı Çuhadarı Nuri Bey vasıtasıyla Hazine-i Hümâyûn'a konulmuştur (5 Şubat 1873)²⁴.

Resim 3
Ressam Stanislaw Chlebowski

23 Bu kayıtlardan birkaç misal vermek gerekirse: 6 adet yağlı boya resim tabloları (1 adet büyük boy, 2 adet orta boy, 2 adet küçük boy resim tabloları), 13 Haziran 1871; 7 adet yağlı boya resim tabloları (5 adet büyük boy ve 2 adet küçük boy), Şubat 1872; 7 adet yağlı boya resim tablosu: 5 adet büyük boy ve 2 adet küçük boy yağlı boya resim tabloları; Elvan boyalı 44 adet Fransız asker neferinin çerçevesiz resimleri ile 1 adet karakalemle yapılmış Napolyon'un muharebesini tasvir eden siyah boyalı tahta çerçevesiz resimler, 6 Kasım 1872; yağlı boya ile yapılmış tahta çerçevesiz, 3 adet büyük boy muharebe resim tablosu, 12 Şubat 1873 (BOA, TSMAD, 00402.0004.00.002; TSMAD, 00402.012.002; TSMAD, 00348.0001.00.001; TSMAD, 00401.0004.003).

24 Bakır üzerinde yazı olduğu belirtilen bu resimlerle ilgili kayıt şöyledir: “Ser-kurena Nuri Paşa emriyle Hazine-i Hümâyûn-ı Şahânedan bil-ihraç kapu çuhadarı Nuri Bey vasıtasıyla Mabeyn-i Hümâyûn-ı Mülûkâneye takdim olunan Sultan Osman Han Gazi Hazretlerinden, Sultan Mahmud Han-ı Sani Hazretlerine kadar selâtin-i âl-i Osman Hanın nuhâs (bakır) üzerine tersim kılınmış resm-i hümâyûnları, 5 Şubat 1873'te Kapu Çuhadarı Nuri Bey yediyle gelip Hazine-i Hümâyûna vaz' olunmuştur. Nuhâs üzerinde yazı muharrerdir” (BOA, TSMAD, 00379.0001.003).

Ressam Stanislaw Chlebowski'nin İstanbul'a Gelişi ve İlk Yılları

Yaygın şekilde Stanislaw Chlebowski (1835-1884) olarak bilinen Leh Asıllı Rus tebaası ressamın adı, Osmanlı belgelerinde “Hleboski”, “Kleboski”; Rusça kaynaklarda ise “Stanislav Hlebovskiy” olarak geçmektedir. Petersburg Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki eğitim yıllarında yaptığı ilk resimlerinde, “S. Hlebovskiy” imzasını kullanmıştır²⁵. 1869-1878 yılları arasında tespit edilen tablolarındaki imzası ise “St. Chlebowski”, “St. Ch” şeklindedir. Günümüzde Rusya ve Ukrayna'da, ressamın adı Stanislav Hlebovskiy olarak telaffuz edilmektedir.

311. Хлебовский, Станислав

Resim 4

Chlebowski'nin akademi öğrenciliği sırasında kullandığı imzası
(*Ruskie Hudojniki XVIII-XX Vekov Spravoçnik, Moskova 2005, s. 312*).

Chlebowski, bugün Ukrayna'nın Hmelnitki bölgesinde kalan, o günkü Çarlık Rusya'nın Podolsk eyaleti Pokutintsa köyünde 1835 Nisanında doğdu. Bir öğretmen ailesinin çocuğu olan Chlebowski'nin çizime olan ilgisi erken yaşlarda fark edildi. 1853 yılına kadar yaşadığı Odessa'da, Odessa Resim Okulu'nda A. Viherski ve Romuad Hoynadskiy'den ilk resim eğitimini aldı. Ardından, sanat eğitimine 1853-1859 yılları arasında Petersburg İmparatorluk Sanat Akademisi'nde devam etti. Kabiliyetli genç akademi öğrencisi Chlebowski, eğitim çalışması olarak yaptığı “*Genç Bassuet, Markiza Rambuelya'nın Evinde Vaaz Veriyor*”²⁶ konulu resmi için gümüş madalya (1857); “*Büyük Petro'nun Huzurunda Teşrifat*” adlı tasvir için altın madalya ile ödüllendirildi (1858)²⁷.

Chlebowski, akademi bitirme tezi olarak yaptığı “*İmparatoriçe II. Katerina'nın Zaparojili Elçileri Kabulü*” adlı tablosuyla eğitimini tamamlamış ve 1859'da mezun olmuştur. Bu tablo için ressama altın madalya verilmiştir²⁸. Ayrıca, “Janr (tür) Ressamı” payesi verilen ressam,

25 1856 yılına ait “S. Hlebovskiy” imzası için bkz. *Jivopis XVIII-Naçala XX Veka (Do 1917 Goda)*, Moskova 1952, s. 729; Vladimir Daniloviç Solovyev, “Hlebovskiy Stanislav (1835-1884)”, *Ruskie Hudojniki XVIII-XX Vekov: Spravoçnik*, Moskova 2005, s. 312.

26 Bu tablo bugün, Tretyakovskiy Devlet Resim Galerisi'nde bulunmaktadır. Müteakiben yaptığı “*Prens Oranskiy'nin Ölümü, 1861*” adlı tablosu ise Arhangels Görsel Sanatlar Müzesi'ndedir.

27 www.stydiai.ru/21.12.2019.

28 Sergey Nikodimoviç Kondakov, *Yubileyniy Spravoçnik İmperatorskoy Akademii Hudojestv 1764-1914*, Tom II, St. Petersburg 1915, s. 211; Vladimir Daniloviç Solovyev, “Hlebovskiy Stanislav (1835-1884)”, *Ruskie Hudojniki XVIII-XX Vekov: Spravoçnik*, Moskova 2005, s. 312; www.stydiai.ru/21.12.2019.

yurt dışı seyahati için para ikramiyesi ile ödüllendirildi. Böylece; Fransa, Almanya, Belçika, İspanya ve İtalya'ya seyahat eden Chlebowski, Münih'te Güzel Sanatlar Akademisi'nden sonra Paris'te ihtisasına devam etti. Paris'te Jean Leon Gérôme'un stajyeri oldu. Ressam, buradaki ilk başarısını, III. Napolyon'un devlet koleksiyonu için satın aldığı “*Jeanne d'Arc (Jan Dark)*’ı *Hapiste*” tasvir ettiği tablosu ile elde etti. Ressamın bu dönemde yaptığı resimlerden öne çıkanlar ise, “*Ressamın Atölyesinde*” (1861), “*Sahne*” (1863) konulu tablolarıdır²⁹. Aynı zamanda suluboya tekniğinde de çalışan ressamın, 1862'den itibaren Güzel Sanatlar Akademisi emeklisi olduğuna dair bir malumat bulunmakla birlikte bunun teyide ihtiyacı vardır³⁰.

1864'ün sonunda İstanbul'a gelen ressam, 1876 senesi sonuna kadar İstanbul'da yaşadı. Chlebowski'nin, eserlerinin Abdülaziz'in ilgisini çekmesi üzerine padişahın daveti ile İstanbul'a geldiğine dair bilgiler varsa³¹ da bunun doğruluğu henüz kesinlik kazanmamıştır. Seraskerlik makamı uhdesinde bulunan Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'nın³² isteği ile askerî ve savaş sahneleri resmetmek üzere davet edildiği belirtilmektedir. İstanbul'a geldiğinde, ressama padişah ve askerî ricalı gösteren resimler ismarlandığı ve Fuad Paşa tarafından padişaha tanıtıldığı anlaşılmaktadır³³. Bir başka bilgiye göre, Fuad Paşa'ya ressamı tavsiye edenin Polonyalı mühtedi, Osmanlı ordusuna bağlı Kazak Süvari Alayı'nın kumandanı ve sarayda nüfuzlu olan Sadık Paşa (Michal Czajkowski) olduğudur³⁴.

Ressamın beğenilen iki yağlı boya taslağı Abdülaziz'e gösterildikten sonra padişah, ressamı Beylerbeyi Sarayı için bazı tablolar yapmakla görevlendirdi (1865). Sipariş edilen bu tablolar tamamlandınca, 1 Nisan 1865'te bir hafta boyunca Galatasaray Kışlası'nda sergilendi, ardından Beylerbeyi Sarayı'na taşınarak ait olduğu mekâna yerleştirildi³⁵.

Aldığı siparişlerden epey para kazanan ve her resim karşılığında kendisine yüksek ücret ödenen Chlebowski, yine de ekonomik sıkıntı içindeydi. Zira 1863'teki Rus karşıtı Ocak

29 Eduard Gavriloviç Konovalov, *Slovar Russkih Hudojnikov: Noviy Polny Biografiçeskiy*, Moskova 2008, s. 500-501; www.stydiai.ru/21.12.2019.

30 Vladimir Daniloviç Solovyev, “Hlebovskiy Stanislav (1835-1884)”, *Ruskie Hudojniki XVIII-XX Vekov: Spravoçnik*, Moskova 2005, s. 312;

31 “Stanislaw Chlebowski”, *Polonya Sanatında Oryantalizm*, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 331.

32 Sultan Abdülaziz tarafından sadrazamlığa getirilen (22 Kasım 1861) Fuad Paşa'nın ilk işi, büyük bir buhran içinde olan Osmanlı maliyesinin düzeltilmesi için gerekli bazı tedbirleri almak olur. Hazinesinin kontrolünü bizzat üstlenerek gayret göstermesine rağmen maliyeyi hedeflediği gibi düzeltmemesi, durumun giderek ağırlaşması üzerine sadarettten ayrılır (2 Ocak 1863). Bir süre sonra seraskerlik uhdesinde kalmak üzere ikinci defa sadrazam olur (1 Haziran 1863). Üç yıl sonra padişah tarafından bu görevden alınarak Hariciye Nazırlığı görevine getirilir (Şubat 1867). Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde yanında bulunan Fuad Paşa, hastalığının giderek ilerlemesi sonucu 12 Şubat 1869'da vefat eder (Orhan F. Köprülü, “Fuad Paşa, Keçecizâde (1815-1869)”, *DİA*, XIII, 1996, s. 203).

33 Mary Roberts, *İstanbul Karşılaşmaları, Osmanlılar, Oryantalistler ve 19. Yüzyıl Görsel Kültürü*, çev. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 54.

34 Agata Wójcik, “Stanislaw Chlebowski, Sultan Abdülaziz'in Sarayında”, çev. Nazan Erbil, *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi/National Palaces Journal of Art-History-Architecture*, sayı 17 (2019), s. 34.

35 Roberts, *İstanbul Karşılaşmaları*, s. 58-59.

Ayaklanmasına³⁶ katıldıkları için annesi ve kız kardeşinin malvarlığına Rus yetkililerce el konulmuştu. Sibiryaya sürülmeleri söz konusuydu.

Bu süreçte, ailesini sürgünden kurtarmak için çareler arayan ressam, Sultan Abdülaziz'in himayesini ve saray çevresiyle olan ilişkilerini kullandı. Nihayet 1866 Ekim'inin ortalarına doğru, yakınlarını Odessa'dan İstanbul'a getirtmeyi başardı. İstanbul'da bir süre yaşayan ailesi, daha sonra temelli olarak Krakow'a gitti.

Chlebowski ise bu dönemde aldığı büyük ve kârlı siparişler dolayısıyla İstanbul'da kalmaya devam etti³⁷. Pera'ya yerleşerek Eylül 1871'e kadar Sıraselviler'deki atölyesinde çalıştı. Akabinde aynı semtte Ağa Hamamı Sokağı'nda taşındığı kiralık evini hem ikamet hem de atölye olarak kullandı³⁸.

Resim 5

**Stanislaw Chlebowski, "Sultan Abdülaziz",
(Le Monde Illustré Journal, Nr. 431, 13 Juillet 1865).**

36 Lehistan'ın bağımsızlığı için 1863'te başlayan ve önemli bir dönemeç olarak bilinen Leh millî hareketi "Ocak Ayaklanması" olarak anılmaktadır. Bütün Doğu Avrupa ülkelerine yayılan ve Rusya'ya karşı oluşturulan bu isyan, 1865'e dek sürmüştür. Bu geniş coğrafyalı ayaklanma esnasında Lehlilerin destek arayışlarının bir merkezinin de İstanbul olduğunu belirtmek gerekir. Avrupa'da geniş yankı bulan bu isyan hareketi, sert müdahaleler ve ağır cezalandırmalara rağmen Rusları bir yıldan fazla uğraştırdı. Bu hareketin önderlerinin konumları, müsadereler yoluyla ekonomik yönden zayıflatıldı.

37 Wójcik, "Stanislaw Chlebowski, s. 34.

38 Wójcik, "Stanislaw Chlebowski, s. 36.

Le Monde Illustré Journal, Chlebowski'nin 1865'te çizdiği Sultan Abdülaziz portresine yer vermektedir³⁹. Ressamın bir başka çiziminin reproduksiyonu, *L'Illustration Journal Universal*'da, "Eugenié'nin İstanbul Seyahati, Sultanın Diplomat Heyetini Beylerbeyi Sarayı'nda Karşılması, 1869" açıklaması ile yayımlandı⁴⁰. Bu çizim, III. Napolyon'un eşi İmparatoriçe Eugénie, Süveyş Kanalı'nın açılışına giderken İstanbul'a seyahati sırasında yapılmıştır. Resimde, Beylerbeyi Sarayı'nda Eugénie, maiyetindekileri padişaha takdim etmektedir; ortada padişah ve imparatoriçe, çevresinde hizada duran maiyetleriyle tasvir edilmiştir.

İstanbul'da bulunduğu günlerde Şeyh Şâmil ve büyük oğlu Gazi Muhammed ile karşılaşan Chlebowski, onların portrelerini de yapma fırsatı buldu.

Şeyh Şâmil ve Oğlunun Portrelerini Yapması

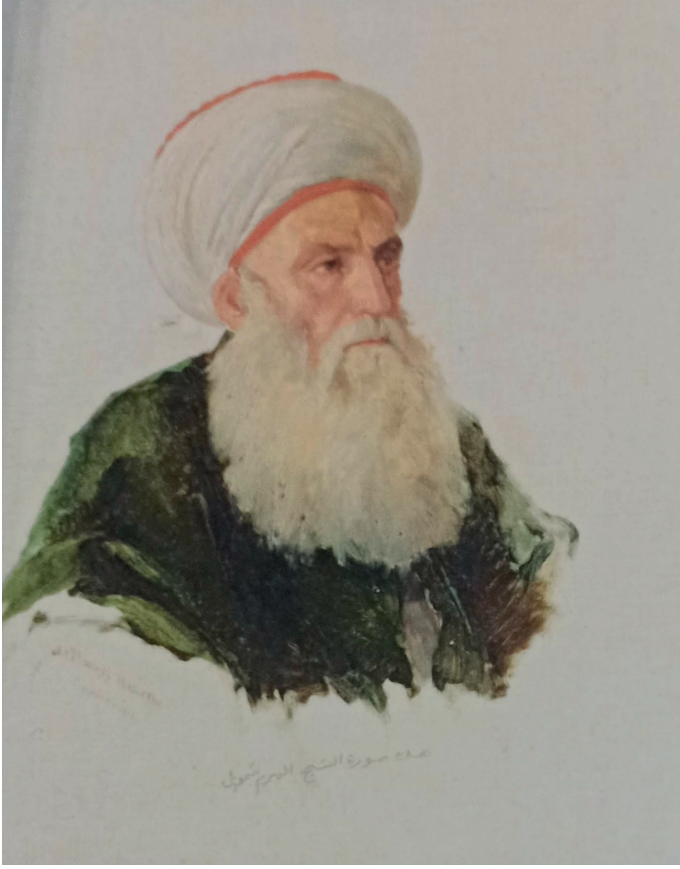
Bir Nakşibendî şeyhi olan Şâmil (1797-1871) lider (imam) seçildikten sonra kararlı tutumu, askerî ve siyasi dehasıyla Dağıstan'da ve bütün Kafkasya'da idarî ve dinî otorite sayılmıştı. Şeyh Şâmil 1859'da Ruslarla mücadele ettiği sırada, oğulları Gazi Muhammed ve Muhammed Şâfî ile birlikte teslim olmak zorunda kaldı. Rusların uzun zamandır direnişini kırmaya çalıştıkları Şâmil'e iyi muamelede buldukları bilinmektedir. Saint Petersburg'tan sonra Kaluga'ya götürülen Şeyh Şâmil, Çar Aleksandr ile görüşmesini müteakip kendi isteğiyle Kiev'e geçti (1869).

Bu esnada, Şeyh Şâmil'in çok arzu ettiği kutsal yerleri ziyaret etme yani Hac ibadetini yerine getirme isteği Çar tarafından kabul edildi. Böylece Şâmil'e, oğullarını Rusya'da bırakmak ve geri dönmek şartıyla Hacca gitme müsaadesi verilince, diğer aile üyeleriyle 31 Mayıs 1869 tarihinde önce İstanbul'a geldi. Burada coşkulu şekilde karşılanan Şâmil, önce sadrazam, şeyhülislâm ve dâhiliye nâzırını ziyaret etti. Ardından, Sultan Abdülaziz tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda kabul edildi (15 Ağustos 1869). Padişah, Şeyh Şâmil'e ve aile fertlerine maaş bağlattı ve özel konut tahsis etti. Yedi ay Koska'da kendisine ayrılan köşkte ikamet eden Şâmil, Sultan Abdülaziz'e bir veda ziyaretinde bulduktan sonra, 25 Ocak 1870'te Mekke'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Hac görevini ifa ettikten sonra bir daha dönmeyerek Medine'ye yerleşen Şeyh Şâmil, 4 Şubat 1871'de burada vefat etti⁴¹.

39 *Le Monde Illustré Journal*, nr. 431, 13 Juillet 1865, s. 46.

40 *L'Illustration Journal Universal*, Tome LIV, Décembre 1869, s. 309.

41 Mustafa Budak, "Şeyh Şâmil", *DİA*, XXXIX, 2010, s. 67-70.

Resim 6

Stanislaw Chlebowski, “Şeyh Şâmil’in Portresi” 48 x 40 cm.

Resmin Sol alt köşesinde “St. Chlebowski 18 Aout 1869 Constantinople” imzası vardır
(Livov Resim Galerisi, Env. Nr. J-382. Galeriyeye B. Ojevoviç’ten satın alınmıştır).

Şeyh Şâmil’in hastalığı ile ilgili haberin Rusya’ya ulaşması üzerine Çar, Şâmil’in oğlu Gazi Muhammed’e, babasını ziyaret etmesi için izin verdi. Aynı yolu takip ederek İstanbul’a ulaşan Gazi Muhammed, birkaç gün kentte konakladıktan sonra babasının yanına gitmek üzere ayrıldı. Babasının vefatından sonra Gazi Muhammed Rusya’ya dönmeyerek Osmanlı ordusu hizmetine girdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Ruslara karşı savaştı.

Resim 7

Stanislaw Chlebowski, “Şeyh Şâmil’in Oğlunun Portresi”, 48 x 40 cm. Resmin sol alt köşesinde “St. Chlebowski 18 Aout 1869 Constantinopole” imza ve tarihi vardır (*Livov Resim Galerisi*, Env. Nr. J-381. Galeriye B. Ojehoviç’ten satın alınmıştır).

Chlebowski, Şeyh Şâmil ve oğlu Gazi Muhammed’in İstanbul’da buldukları günlerde portrelerini yapma fırsatını kaçırmadı⁴². Ressamın imzası bulunan bu portreler günümüzde, Livov Resim Galerisi’ndedir⁴³. Böylece, Rus İmparatorluğu’nun güçlü orduları karşısında unutulmaz destansı bir mücadele veren Şeyh Şâmil’in adı, Rus işgaline karşı direnen Kafkas kavimlerinin hafızasına nakşedildiği gibi, Chlebowski’nin resmettiği bu portrelerle de o devrin birer şahidi olarak ebedileşmiştir.

42 Hadji Murad Donogo, *Pobedit Tot, Kto Vladeet Kavkazom, Miniaturı Kavkazkoy Voynı 1817-1864*, Moskova 2015, s. 269-270.

43 *Shid u Tvorçesti Evropeyskih Hudojnikov Albom Katalog*, Lviv 2008, s. 34.

Mabeyn-i Hümayûn Ressamı Stanislaw Chlebowski

Sultan Abdülaziz, eserlerini takdir ettiği Stanislaw Chlebowski'yi, 21 Eylül 1870'de "Mabeyn-i Hümayûn Ressamı" olarak görevlendirdi. Dördüncü dereceden Mecidi Nişanı⁴⁴ ile taltif ettiği ressamı, Ceyb-i Hümayûn hazinesinden aylık 5.000 kuruş maaş bağladı⁴⁵. Padişahın talepleri istikametinde yoğun bir çalışma temposu içerisinde resimler hazırlayan Chlebowski, bir taraftan da üç şehzadeye resim dersleri verdi.

Sultan Abdülaziz'in pek çok sanatkârı teşviki amacıyla atıyye-i seniyye şeklinde ödediği ihsanlardan Ressam Chlebowski'ye de çeşitli vesilelerle verildi. Genel olarak yaptığı her tablo için verilen ücret miktarı, ayrıca ihsan olarak verildi. Farklı zamanlarda olmak üzere bu çerçevede kendisine toplamda 250 bin kuruş ödendi. Chlebowski'nin, padişaha yaptığı her resmi takdim ettiğinde aldığı ihsan, diğer resamlara verilen miktarın yaklaşık iki katı kadardır. Serkurena Nevres Paşa'nın döneminde, Ressam Nuri Bey'e verilen ihsanlar buna misal olarak gösterilebilir. 13 Aralık 1870'te 5.000 kuruş; 19 Ocak 1871'de 5.000 kuruş, 13 Aralık 1870'te gemi resmi için 5.000 kuruş; ayrıca ihsan olarak 5.000 kuruş verilir (13 Kasım 1870); zirhlı gemi resmi için ise 2.500 kuruş (18 Şubat 1871) olmak üzere toplamda 22.500 kuruş Nuri Bey'e ödeme yapıldı.

Yaptığı minyatür portrelerin Osmanlı sarayından bazı Avrupalı hükümdarlara hediye olarak gönderilmesi, ressamın uluslararası alanda tanınması ve ününün yayılmasına vesile oldu. Kendisine, Almanya, İtalya, İspanya ve Belçika'dan madalya ve nişanlar verildi⁴⁶.

Saray Ressamlığından Ayrılışı

Chlebowski'nin askerî konulu resimlerinin çoğunun, padişahın çizdiği ya da hazırladığı taslaklardan hareketle yapılmış oldukları bilinmektedir. Mehmed Sami (Yetik), padişahın ressamı yönlendirdiğini şöyle anlatır:

*"Stanislaw Chlebowski saraydaki daire-i mahsûsada müddet-i medide çalıştırılmış mazinin hatırat-ı muzafferiyetini tasvir maatteessüf bu fırçaya müyesser olmuştur. Tabloların bir kısmını tetkik edebildiğim için söyleyebilirim ki bunlar sanat nokta-i nazarından diğer şaheserler yanında pek sönüktür. Değerli bir fırça mahsulü değildirlir. Fakat kıymet-i tarihiyye itibariyle pek ehemmiyetlidir. Kurenâ-yı sabıkadan bir zat tarafından yedi sekiz sene evvel dinlemiştim. Merhum Abdülaziz, ekser tabloların kompozisyonunu eskiz-müsvedde suretinde kâğıtlara hazırlayarak ressamın fikr-i tasvirini esas levha hakkında tenvir ederlermiş. Bir gün Abdülaziz, Chlebowski'nin tablosundaki kompozisyona itiraz ederek çizgileri tashih etmişler. Ressam anlaşılan kendi fikirlerine muhalif gördüğü bu tashihâtın İstanbul'da bulunan Sokolovski'ye göstererek şikâyet etmek istemişse de tashihâtın doğru olduğunu öğrenince tesellüm-i hakikate mecbur olmuştur"*⁴⁷.

44 BOA, İ.DAH, 612/42650.

45 BOA, MB.İ, 23/129.

46 Wójcik, "Stanislaw Chlebowski, s. 41-42.

47 Mehmed Sami, "Selâtinde İncizâb-ı Tersîm", *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi*, nr. 14, 1 Mart 1330, s. 163.

Saraydaki yoğun çalışmalarının ardından tekrar saraya çağrılıp padişahın emirleri doğrultusunda resimlerinde düzeltmelerin istenmesi ressamı oldukça bunalttı. İki sene çalıştıktan sonra saraydan ayrılmaya karar verdi. Ailesine yazdığı mektubunda, Sultan için çalışmayı “hapiste olmak”, hatta “ruhunu sultana satmak” şeklinde ifade etmesi, çalışma şartları ve saray ortamından memnuniyetsizliğini yansıtmaktadır⁴⁸. Tüm günlerini yoğun çalışma içinde geçirdiğini, bu sebeple sağlığının bozulduğunu vurgulayan ressam, saraydan ayrılmak niyetinde olduğunu ve geleceği için yeni planlar yaptığını belirtir. Padişahın iltifat ve teveccühüne mazhar olduğunu vurgulamakla birlikte, çevresinde kendisini çekemeyenlerin bulunduğunu düşünür⁴⁹.

Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin malî durumunun bozuk olduğuna dikkati çeken ressam, pek çok görevlinin maaşlarının ödenmediğini, mabeyincilerin görevden alındığını ve sarayda istikrarın sağlanmadığını belirtir.

Gerçekten de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışından itibaren, saltanatı boyunca karşılaşılan en büyük güçlüklerden birisi malî sıkıntı idi. İlk yıllarda Tanzimat devrinin en yetenekli idarecilerinden olan Âlî Paşa ve Fuad Paşa'nın tedbirleri neticesinde ekonomik kriz ötelenebilmişse de 1871 yılından itibaren giderek malî buhran had safhaya ulaşmıştı. Avrupa ülkelerinden üst üste on bir defa borç alınmıştı. Devletin harcamalarının finansmanında borçlanma yöntemine başvurulması, giderek vadesi gelen borçları dahi yeni borçlanmalarla kapatma politikasına dönüşmüş ve bu politikanın iyi yönetilememesi, hazineyi iflasın eşiğine getirmişti⁵⁰.

Dönemin ekonomik sıkıntıları içinde, ressamın maaşlarının pek aksamadan ödendiği, resim malzemelerinin tedarik edildiği gibi masraflarında bir kısıtlama yapılmadığı hesap pusulalarından tespit edilmektedir. Hâl böyle iken Chlebowski iki sene süren saray ressamlığı görevinden sağlık sorunlarını bahane ederek, elindeki siparişleri bile tamamlamadan 21 Eylül 1872'de istifa etti ve maaşı kesildi⁵¹.

Abdülaziz'in yapmasını istediği resimleri tamamlamayı beklemeden saraydan ayrılan ressam, İstanbul'da yaşamaya devam ederek atölyesinde resimler yaptı. Padişahın siparişi olan ve hazırlayamadığı resimlerden birisi de “*II. Mehmed'in İstanbul'a Girmesi*” konuludur.

1873'te Kahire'yi ziyaret eden ressam, yoğun talepler üzerine burada birçok yağlı boya ve sulu boya tablo yaptı. İstanbul'a dönüşünü müteakiben, Viyana, Dresten, Paris ve Krakov'u kapsayan bir Avrupa seyahati yaptı⁵².

48 Wójcik, “Stanislaw Chlebowski”, s. 49.

49 Wójcik, “Stanislaw Chlebowski”, s. 37-38.

50 Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, *DİA*, I, 1988, s. 183.

51 BOA, MB.İ, 27/85.

52 www.stydiai.ru/21.12.2019.

Ressamı saraydan ayrılmaya zorlayan asıl sebep hastalık olmayıp, yukarıda da değinildiği gibi yoğun çalışma şartları, eserlerine padişahın fazlaca müdahalede bulunmasına sabır ve tahammül gösterememesi yanında, saray ortamındaki ilişkilerden duyduğu tedirginliktir.

Öte yandan, Chlebowski'nin saray ressamlığı görevinden ayrılmasından sonra, onun yerine yeni ressam arayışlarına devam edildi. Avrupalı ressamlardan bazıları ile irtibat kuruldu. Paris Güzel Sanatlar Okulu'nda çalışan meşhur ressam Adolphe Yvon ile görüşüldü. Çünkü Yvon, senelik 80 bin frank maaşla muallim olarak çalıştığı işinden ayrılarak sarayda çalışmak istediğini Osmanlı'nın Paris elçiliğine iletmişti (Mart 1873). Osmanlı sarayında çalışmak için Ressam Yvon'un ileri sürdüğü şartları şöyleydi: İki sene müddetle mukavele yapılacak, ayda 12.500 frank maaş verilecek ve senede altı hafta izinli sayılacak, şayet iki seneliğine yapılan bu mukavele, vaktinden önce feshedilirse senelik maaşının yarısı tutarında kendisine tazminat ödenecekti. Ayrıca, elinde sipariş olarak aldığı 40.000 franklık resimleri tamamlayamadan yarım bırakıp İstanbul'a gideceğinden, bunun için kendisine münasip miktarda tazminat verilecektir⁵³.

Müzakere neticesinde ressam ile mukavele yapıldı. Fakat Yvon, elindeki işleri tamamlamak için kendisine dört ay daha ek süre verilmesini de isteyince, kendisiyle yapılan mukavele feshedildi.

Akabinde usta bir ressam olan Armand-Dumaresq'in istihdamı düşünüldü. Paris elçiliği vasıtasıyla ressamla irtibat kuruldu (Ekim 1873). Dumaresq'in hünerli bir ressam olduğunu vurgulayan Paris Elçiliği, genellikle deniz olayları ve savaşlarını tasvir ettiğini, sanatında "maharet-i kâmile sine nazaran muktedir" bulunduğunu beyan eder. Takdim olunan resimlerin, görüldükten sonra sahibine iade edilmek üzere tekrar gönderilmesi istenir. Ayrıca ressamın teklif şartları üzerinde müzakereye başlamak için açık emir beklenildiği hususu Hariciye Nezareti'ne hatırlatılır.

Ressam ile bir uzlaşma sağlanamayınca 1874'te Ressam Rendleman ile görüşülerek sarayda görevlendirilmesi istenir. Paris elçiliği, ressamla bir ön anlaşma yapar ve numune olarak iki tablosunu İstanbul'a gönderir. Bu esnada Adolphe Yvon, sarayda görev almak için Paris elçiliğine tekrar müracaat etmişse⁵⁴ de kendisine bir görev verilip verilmediği hususunda henüz kesin bir bilgi yoktur.

Chlebowski'nin Resim Masraflarına İlişkin İddia ve Talepleri

Rusya Sefareti ile sıkı ilişkiler içinde bulunan Chlebowski, saraydan ayrıldıktan yedi ay sonra ressamlık hizmeti süresince yaptığı resimler ve levazimat masraflarının kendisine

53 BOA, HR.TO, 119/42.

54 Ürekli, *Sarayın Son Başressamı*, s. 11.

eksik ödendiği iddiasında bulundu. Bu husustaki arzuhalı ve masraf pusulaları Rusya Sefareti vasıtasıyla Mabeyn-i Hümayûn Başkitabeti'ne iletildi.

Chlebowski, 2 Mayıs 1873 tarihli arzuhalinde⁵⁵ “Mabeyn-i Hümayûn Ressamı” unvanıyla fedakârca hizmette bulunduğunu, bu süreçte padişahın iltifat ve ihsanlarına nail olduğunu belirttiikten sonra, yaptığı resimlerin masraflarının bir dönem kendisine verilmediğini beyan etmiştir. Her bir resim tamamlandığında malzeme masrafları ile ayrıca üstadıyesinin kendisine ödenmesinin padişah iradesi gereği olduğunu vurgulayarak, Serkurenâ Nevres Paşa'dan sonra⁵⁶ bu hususa dikkat edilmediğini yaptığı resimlerin masraflarının bir kısmının kendisine verilmediğini yineler. Rusya Sefareti'nde hazırlandığı düşünülen masraf listesine resim malzeme masraflarını da ekledi. Hesap pusulasının birinde⁵⁷ Chlebowski'nin, iki sene olan hizmet süresi üç sene olarak yazılmıştır. Bu zaman dilimi içinde, resim çalışmaları için aldığı boya, tasvir muşambası, fırça, kıl kalem, tasvir revganı, kâğıt, kurşun kalem ve muhtelif levazimat masrafları için ortalama her ay 50 lira olmak üzere toplam 1.800 Osmanlı lirası hesap çıkardı. Mabeyn-i Hümayûn'da çalıştığı dönem için 5 bin Osmanlı altını alacağı olduğunu, 24 Eylül 1872'den 24 Haziran 1875 tarihine kadar senelik yüzde on ikiden otuz üç aylık faizi olan 1.650 lira ile birlikte toplam 6.650 Osmanlı altınının kendisine ödenmesini talep etti.

Bu husustaki taleplerini saray ressamlığından ayrılmadan önce de iletmişti halde talebinin henüz yerine getirilmediğini, geçim sıkıntısı içinde olduğunu belirterek: “*Bu hizmette bunca yıl kusursuz ve dürüst bir şekilde dikkat ve sadakatle çalışmaya gayret ettiğim, padişahın taltiflerine muhtaç olduğum halde, bir gûna mal mülk sahibi olmadım. Hâlihazırda borç içinde bulunduğumu padişaha arz ile söz konusu matlubatımın Mabeyn-i Hümayun'dan ödenmesi ve refahımın sağlanmasını talep etmekteyim*” demektedir.

Saray için yapmış olduğu 23 adet resimden dolayı borcun ödenmesini talep eden ressamın hesapları ve masraf kayıtları incelendi (Temmuz 1875). İncelemeler neticesinde, resmi görevi “Mabeyn-i Hümayûn Tasvirciliği” olarak belirtilen Chlebowski'nin, saraydaki hizmeti süresince yaptığı resimler, malzeme masrafları, padişahın ihsanları ve iki sene boyunca aldığı maaşlarına dair iki masraf listesi hazırlandı.

İki sene boyunca yaptığı tasvirler karşılığında 559.800 kuruş; maaş olarak toplam 116.333 kuruş olmak üzere yekûn 676.133 kuruş ödeme yapıldığına dair hazırlanan hesap pusulalarından biri Hazine-i Hassa'ya gönderildi (4 Şubat 1874)⁵⁸.

Yalnız, her ay 5 bin lira maaş alan ressama tahsis edilen maaşları gösteren iki ayrı listede farklılık dikkati çekmektedir. Maaş listesinin birinde, ressama iki sene boyunca ödenen

55 BOA, İ.HR, 268/16125.

56 Nevres Paşa, bu görevinden 2 Ağustos 1871'de ayrılmıştır.

57 BOA, İ.HR, 268/16125.

58 BOA, MB, 156/100.

toplam maaş 125.000 kuruş olarak kaydedilirken, diğer bir listede toplam 116.333 kuruştur. Burada ressama ödenen son maaş (24. maaşı) 1.333 lira olarak belirtilmiştir. Bu ise, ressamın son maaşı için 1.667 kuruş alacağı olduğunu düşündürmekte ise de bu hesaplamının dikkate alınmadığı resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 13 Eylül 1872 tarihinde ressama verilen ve diğer listede kayıtlı 400 Osmanlı lirası da bu listede yer almamıştır.

Esas alınan masraf listesine göre; ressamın yaptığı resimler için ödenen meblağ ile padişahın ihсанları toplam olarak 441.800 kuruş tutmaktadır⁵⁹. Ayrıca ressama verilen iki senelik maaş toplamı olan 125.000 kuruş buna dâhil edildiğinde, genel toplam 566.800 kuruştur.

Atiyye-i Seniyye Verilmesi ve Hesap Meselesinin Kapanması

Ressam Chlebowski, resim üretimi nedeniyle hak ettiği ücretten bir kısmının kendisine ödenmediği iddiasıyla Osmanlı hükümetine müracaatını müteakiben, Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi kayıtlarının incelenmesiyle meselenin şu şekilde çözümlenmesine karar verildi (24 Temmuz 1875): *“Ressam Hlebovski'nin Rikâb-ı Hümâyûn'a takdim edip tezkire-i samiye ile gönderilen arzuhal ve pusulaları incelenmiş; ressamın görevi sona erdiğinde hesabı da görüldüğü sırada alacağı olduğuna dair bir iddiada bulunmayıp bir süre sonra ressam hesap ve matlubum var diyerek alacak iddiasına girişmiştir. Rusya Sefareti tarafından yapılan müracaat üzerine, Hazine-i Hassa ile muhabere yapılmış, ancak bu işe kesin bir hüküm verilememiştir. Borç talebi ve arzuhaline binaen padişahın merhametine uygun olur şekilde atiyye-i seniyye şeklinde bir miktar verilmesinin uygun olacağı kanaatine varılmıştır”*⁶⁰

Ressamın hak ettiği tüm meblağın ödendiği ve hiçbir alacağı kalmadığı kesinlik kazandığından, hizmeti döneminde, yaptığı masrafları ve maaşlarını tahsil ettiği halde sonradan alacağı olduğuna dair iddiasının ise anlamsız olduğu belirtilir. Hesap pusulasında, alacağı miktara ilave olarak “24 Eylül 1872-24 Haziran 1875 tarihleri arasında 33 aylık gecikme faizi (1.650 lira) konusu ise Osmanlı hükümetince dikkate alınmaz.

Dolayısıyla ressamın esas matlupta hakkı olmadığı halde, talep ettiği 5 bin liraya mukabil kendisine 1.500 Osmanlı lirası atiyye-i seniyye verilmek suretiyle borç meselesinin “padişahın şanına yakışır şekilde halledilmesi” teklif edilir (18 Ağustos 1875).

Rusya Sefareti'nin de buna muvafakat ederek ısrarcı olmaması üzerine ressama, belirtilen meblağ “atiyye-i seniyye” kabilinden padişah iradesiyle Maliye Nezareti'nce ödenir (10 Eylül 1875). Bu arada, ressamın ileride alacak meselesi hususunda iddialarına mahal bırakılmayarak hesap işinin kapandığına dair bir tedbir olarak kendisinden alınan imzalı evrak Hazine-i Hassa'da muhafaza edilir.

59 BOA, MB, 145/132.

60 BOA, İ.HR, 268/16125.

Söz konusu meblağın Chlebowski'yi tatmin etmediği anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın ekonomik durumunun bozulması sebebiyle kendisine düşük miktarda ödeme yapıldığını düşünür⁶¹. Rusya Sefareti'nde baş dragoman Onou Bey'e yazdığı mektupta saray ile alacak hesabını kapattığını, bu meseleden üç yıl öncesinden vazgeçmediğine pişmanlık duyduğunu yazar. Bu hesap meselesinin kendisini çok uğraştırarak maddi ve manevi sıkıntıya düşürdüğünü vurgular. Uzun süren uğraşlar neticesinde aldığı bu para ile sadece faturalarının borcunu kapatabildiğini ifade eder⁶².

Ressamın Ülkesine Dönüşü

Asıl ilginç nokta, bu süreçte Paris'e taşınmak üzere hazırlıklar yapan ressamın, Abdülaziz'in tahtan indirilmesi ve vefatı (4 Haziran 1876) sonrasında kesin olarak İstanbul'dan ayrılmasıdır. Bu süreçte ailesine yazdığı mektuplarda, padişahı ve dönemini eleştiren sözleri dikkati çekmektedir.

İstanbul'dan ayrılmasının akabinde önce Polonya'ya giden ressam, kısa bir süre sonra Fransa'ya geçerek Paris'e yerleşmeye karar verir. Burada atölyesini organize eder; içerisinde eski silahlar, kumaşlar, egzotik kaplar ve sair eşyaların bulunduğu adeta müze görünümündeki bu mekânda tarih konulu tablolarını yapmayı sürdürür, sergilere katılır⁶³. 1877, 1878 ve 1879 tarihlerinde Paris salonlarında eserlerini sergiler. 1881'de ise Krakov'a yerleşen ressam⁶⁴ muharebe konulu resimlerinin yanı sıra gündelik hayatı tasvir eden tablolar da yapar. 18 Eylül 1884'te Poznanya şehrine yakın Kovanuvka köyünde ölen ressamın mezarı Polonya'dadır⁶⁵.

61 Wójcik, "Stanislaw Chlebowski", s. 51.

62 Roberts, *İstanbul Karşılaşmaları*, s. 281.

63 www.stydiai.ru/21.12.2019.

64 *Polonya Sanatında Oryantalizm*, s. 332.

65 Donogo, *Pobedit Tot, Kto Vladeet Kavkazom*, s. 268.

Resim 8

Stanislaw Chlebowski, “*Türk Sultanları*”, tuval üzerine yağlıboya, 23 x 38,8 cm.
(*Livov Resim Galerisi*, Env. Nr. J-434).

Chlebowski'nin İstanbul'da Yaptığı Tarihî Konulu Tablolardan Bazıları

Devletin askerî gücü kadar diplomasinin de etkili olduğu bu dönemde sanatın etkileyici özelliğinden istifade etmek isteyen Sultan Abdülaziz, kronolojik bir tertiple Osmanlı klasik döneminin askerî zaferleri, fetihleri ve gurur verici muharebelerini konu alan tablolar yaptırtır.

Ayrıca ressam, tam boy Sultan Abdülaziz'in portresini ve sultanların tasvirlerini de yapmıştır. Ressamın, Sultan Ahmed Camii avlusunda Osmanlı hanedanı üyeleriyle birlikte Abdülaziz'i tasvir eden “*Türk Sultanları*” (1867) adlı tablosu oldukça ilgi çekmektedir⁶⁶.

66 Tuval üzerine yağlıboya 23x38,8 cm., *Lvov Ulusal Sanat Galerisi*, Env. Nr. J-434 (Galeriye 1913'te satın alınmıştır).

Resim 9

Stanislaw Chlebowski, “*Kanuni Sultan Süleyman*”, tuval üzerine yağlıboya, 62 x 92,2 cm.
(*Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu*, Env. Nr.11/1521).

Chlebowski'nin Osmanlı sarayındaki hizmeti süresince (1870-1872) 1 adet büyük boy, 18 adet orta ve küçük boy muharebe resimleri, Nuri Bey yardımıyla tasvir ettiği 3 adet bahriye resimleri, padişahlardan Sultan Abdülaziz, Sultan I. Selim, Sultan II. Selim'in portreleri, Sultan Abdülaziz'in kızı Saliha Sultan'ın portresi yanında Kâğıthane ve Göksu resimleri ile birkaç adet Çiftlik resmi yaptığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Resim 10

Stanislaw Chlebowski, “Varna Meydan Muharebesi”, tuval üzerine yağlı boya, 287 x 394 cm. Resmin sağ alt köşesinde Osmanlı harfleri ile “Ressam Hleboski”, Latin harfleri ile “Chlebowski 1865” imza ve tarihi vardır (*Askeri Müze Resim Koleksiyonu*, Env. Nr. 504).

Resim 11

Stanislaw Chlebowski, “Sultan IV.Murad’ın Bağdat Seferi”, tuval üzerine yağlıboya, 38,5 x 46,5 cm.
(Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. Nr. 11/1499).

Mabeyn-i Hümayûn kayıtlarına göre ressamın yaptığı resimler tarihleriyle şöyle sıralanabilir⁶⁷:

1 adet büyük boy muharebe resmi (Haziran 1870), 1 adet küçük boy muharebe resmi (Temmuz 1870), 1 adet büyük boy muharebe resmi (Temmuz 1870), 2 adet küçük boy muharebe resmi (Eylül 1870), 1 adet küçük boy *Rum Muharebesi* resmi (Ekim 1870), 1 adet küçük boy *Orta Nemçe Muharebesi* resmi (Ekim 1870), 1 adet küçük boy muharebe resmi

67 BOA, İ.HR, 268/16125; MB, 145/132; 156/100.

(Kasım 1870), 1 adet orta boy muharebe resmi (Aralık 1870), 1 adet *Sultan I. Selim Portresi* (Aralık 1870), 1 adet *Sultan II. Selim Portresi* (Aralık 1870), 1 adet *Saliha Sultan Portresi* (Aralık 1870), 1 adet *Edirne Muharebesi* resmi (Şubat 1871), *Kâğıthane* resmi (Eylül 1871), *Göksu* resmi (Eylül 1871), birkaç adet *Çiftlik* resmi (Aralık 1871), *Mohaç Muharebesi* (Şubat 1872), *Tasvir-i Hümayun* (Padişah tarafından Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya⁶⁸ hediye edilen fildişi üzerine Sultan Abdülaziz'in minyatür portresi, Şubat 1872), 1 adet konusu belirtilmeyen resim (Mart 1872), Nuri Bey yardımıyla tasvir ettiği bahriye resimleri (3 adet).

Resim 12

Stanislaw Chlebowski, “Semendire Kalesi’nin Kuşatılması”, tuval üzerine yağlıboya, 75,6 x 124,6 cm. Resmin sağ üst köşesinde, “Semendire Kalesi Pişgâhında Ahmed Paşa Muharebesi” yazılıdır (Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. Nr.11/1491).

68 Sadrazam Âli Paşa'nın vefatı üzerine bu göreve tayin edilen Mahmud Nedim Paşa'nın birinci sadrazamlık dönemi 8 Eylül 1871-31 Temmuz 1872, ikinci sadrazamlık dönemi ise 26 Ağustos 1875-11 Mayıs 1876 tarihleri arasındadır.

Resim 13

Stanislaw Chlebowski, “Sultan I. Mahmud Devrin’de Belgrad Kalesi’ne Hücüm”, tuval üzerine yağlıboya, 75 x 124,3 cm. Resmin sağ üst köşesinde, “İstihlâs ve muharebe-i Sırbistan ve Belgrad der-zeman-ı Mahmud-ı Evvel Han-ı Gazi benemçetü” yazılıdır (Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu, Env. Nr. 11/1496).

Saray ressamlığından ayrıldıktan sonra Osmanlı tarihinden tarihî kesitleri yansıtan farklı tasvirler de yapmıştır. Chlebowski'nin, Livov Resim Galerisi'nde bulunan yirmiye yakın eseri içerisinde savaş sahneleri, İstanbul'un farklı mekânlarını yansıtan resimler yanında portreler de vardır. “Esaretteki Sultan”, “Timur'un Esaretindeki Sultan Bayezid” (1878)⁶⁹, “İstanbul'da Bir Sokak” (adlı bu resmin sağ alt köşesi “1875, St. Ch” imzalı)⁷⁰; “Varnençik'in Ölümü”⁷¹ (“St. Ch” imzalı)⁷² konulu tablolar bunlardan bazılarıdır.

69 *Shid u Tvorçesti Evropeyskih Hudojnikov Albom Katalog*, Lviv 2008, s. 35.

70 34x28.8 cm. *Livov Resim Galerisi*, Env. Nr. J-257, (1913'te galeriye satın alınmıştır).

71 38x47 cm. Varna Muharebesi'nde (1444) Kral III. Varnençik'in ölümünün tasvir edildiği düşünülmektedir.

72 *Livov Resim Galerisi*, Env. Nr. J-246.

Resim 14

Stanislaw Chlebowski, “*Timur’un Esaretindeki Sultan Bayezid*” 1878, 27,3 x 40 cm.

Resmin sol alt köşesinde “St. Chlebowski 1878” imza ve tarihi vardır

(*Livov Resim Galerisi, Env. Nr. J-437*).

Ressamın eserleri günümüzde sadece Türkiye’de değil, Polonya, Fransa ve Ukrayna’daki müzelerde sergilenmektedir. Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu’nda Stanislaw Chlebowski’ye ait olduğu düşünülen on altı adet tablo bulunmaktadır. Bu eserlerden biri günlük hayattan bir kesit, diğerleri Türk tarihiyle ilgili çok figürlü kompozisyonlardır⁷³. Ressamın tablolarından bazıları ise Harbiye’deki Askeri Müze Resim Koleksiyonu’ndadır⁷⁴.

Sonuç olarak, Osmanlı sarayında yüksek maaşla istihdam edilen Avrupalı ressam, öncelikle kendilerine verilen siparişleri yerine getirmek ve talepler istikametinde eserler üretmek mecburiyetinde olan ressamların bu noktada serbest resim yapmaktan ziyade, talep ve siparişlerin tasvirlerine yön verdiği açıktır. Sultan Abdülaziz zamanında, sarayda çalışmak hususunda istekli olan birçok Avrupalı ressamın arasından, Leh asıllı Rus tebaası Stanislaw Chlebowski tercih edilerek sarayda istihdam edilmiştir. Bu tercihte, 1864 yılı sonlarından itibaren İstanbul’da bulunan ressamın saray için resimler yaparak kendisini tanıtmaya yarayan, bu görevi talep ederek bazı girişimlerde bulunmasının da etkili olduğu muhtemeldir.

73 Gülsen Sevinç Kaya, “Sultan Abdülaziz ve Döneminin Resim Sanatı”, *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi/National Palaces Journal of Art-History-Architecture*, sayı 17 (2019), s. 94; Gülsen Sevinç Kaya, *Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu*, Milli Saraylar, İstanbul 2019, s. 302-317.

74 *Askeri Müze Resim Koleksiyonu Kataloğu*, İstanbul 2011.

Sultan Abdülaziz tarafından “Mâbeyn-i Hümâyûn Ressâmı” olarak tayin edilen Chlebowski'nin, Saraydaki hizmeti süresince yaptığı büyük, orta ve küçük boyda genel olarak Osmanlı klasik döneminin askerî zaferleri, fetihleri ve gurur verici muharebelerini konu alan tabloları bilhassa dikkati çekmektedir. Sarayda yoğun çalışma temposu içinde bulunması, padişahın eserlerine sıkça müdahale etmesi, akşamları bile saraya çağrılarak resimlerde düzeltmeler yapmak zorunda kalması ressamı bunaltmıştır. Buna saray ortamındaki ilişkilerinde huzursuzluk ve tedirginlik yaşamayı eklenince ayrılmak zorunda kalmıştır. Öte yandan, yaptığı resimler karşılığında saraydan kendisine ödemelerin yapılmadığı, mağdur edildiği, fazla kazanç elde edemediği, tasavvur ettiği maddi birikimi yapamadığı iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır.

Saraydan “hesap ve matlubum var” diyerek alacak iddiasında bulunan ressamın, bu iddialarında haksız olduğu, çalışmalarını karşılığında yüksek maaş ve ihsanlar aldığı hesap kayıtlarından anlaşılmıştır. Hazırladığı eserleri ile daima padişahın takdir ve ihsanına mazhar olduğu, o dönemde sarayda çalışan diğer yerli resamlardan fazla ücret ve ihsan almıştır.

İki sene saray ressamlığı hizmetinde bulunan ve yaklaşık on iki sene İstanbul'da kalan Chlebowski eserleri ve saraydaki statüsü ile uluslararası üne kavuşmuştur. Ne yazık ki, İstanbul'dan huzur içinde ve memnun olarak ayrılmayan ressamın saray yönetimine olan tepkileri sürmüştür. Öte yandan, Abdülaziz'in vefatının hemen sonrasında İstanbul'dan temelli ayrılan ressam, sanat faaliyetleri süresince “Abdülaziz'in Ressamı” ya da “Saray Ressamı” unvanını kullanma ya da gündeme getirme gibi bir tavır içinde bulunmamıştır.

İstanbul'da bulunduğu dönemde yaptığı klasik dönem Osmanlı fetihleri, muharebe konulu tabloları, portreler ile başkent İstanbul'un farklı mekânlarının hatıralarını yansıtan tarihî görsel mirası, günümüzde Milli Saraylar Müzesi ve Askeri Müze'de sergilenmektedir. Fakat Chlebowski'nin saray ressamlığı döneminde yaptığı bahriye resimlerinin konuları ve buldukları yerlerin tespiti yeni araştırmaları beklemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı âli Evrak Odası, Nezaret Devair Gelen-Giden Defterler (BEO, NDGGD.), Maarif Giden, nr. 58/100, 395/9-6.

Hazine-i Hassa Tasnifi İrade (HH.İ.).

Hariciye Nezareti Tahrirat Odası (HR.TO.).

İrade Tasnifi

Dahiliye (İ.DAH.).

Hariciye (İ. HR.).

Mabeyn-i Hümayun Evrakı (MB.).

İrade (MB.İ.).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMAD.) 00348.0001.00. 001; 00379.0001.003; 00401.0004.003; 00402.0004.00.002; 00402.012.002.

Yayınlanmış Eserler

Askeri Müze Resim Koleksiyonu Kataloğu, İstanbul 2011.

Budak, Mustafa, “Şeyh Şâmil”, *DİA*, XXXIX, 2010, s. 67-70.

Donogo, Hadji Murad, *Pobedit Tot, Kto Vladeet Kavkazom, Miniaturı Kavkazkoy Voynı 1817-1864*, Moskova 2015.

Göncü, T. Cengiz, “Osmanlı Sarayında Resim Sanatının Himayesinin Simgesi Olarak Resim Odası ve Görev Alan Sanatçılar”, *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi*, sayı 9, İstanbul 2012, s. 263-277.

Halil Edhem [Eldem], *Elvâh-ı Nakşiye Koleksiyonu*, İstanbul 1340.

Histoire de la Guerre D'orient Illustré par Janet-Lange, Éditeur, Gustava Barba, Paris 1854.

Jivopis XVIII-Naçala XX Veka (Do 1917 Goda), Moskova 1952.

Kaya, Gülsen Sevinç, “Sultan Abdülaziz ve Döneminin Resim Sanatı”, *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi/National Palaces Journal of Art-History-Architecture*, sayı 17 (2019), s. 77-101.

_____, *Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu*, Milli Saraylar, İstanbul 2019.

Küçük, Cevdet, “Abdülaziz”, *DİA*, I, 1988, s. 179-185.

Kondakov, Sergey Nikodimoviç, *Yubileynıy Spravoçnik İmperatorskoy Akademii Hudojestv 1764-1914*, Tom II, St. Petersburg 1915.

Konovalov, Eduard Gavriloviç, *Slovar Russkih Hudojnikov: Novıy Polnyy Biografiçeskiy*, Moskova 2008.

Köprülü, Orhan F., “Fuad Paşa, Keçecizâde (1815-1869)”, *DİA*, XIII, 1996, s. 202-205.

Polonya Sanatında Oryantalizm, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2014.

Roberts, Mary, *İstanbul Karşılaşmaları, Osmanlılar, Oryantalistler ve 19. Yüzyıl Görsel Kültürü*, çev. Zeynep Rona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Shid u Tvorçesti Evropeyskih Hudojnikov Albom Katalog, Lviv 2008.

- Solovyev, Vladimir Daniloviç, "Hlebovskiy Stanislav (1835-1884)", *Ruskie Hudojniki XVIII-XX Vekov: Spravoçnik*, Moskova 2005.
- Ürekli, Fatma, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Sarayında Nişanlarla Takdir ve Taltif Edilen Ressam Ayvazovski'nin Bilinmeyenleri", *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi/National Palaces Journal of Art-History-Architecture*, sayı 17 (2019), s. 7-31.
- _____, *Sarayın Son Başressamı Fausto Zonaro İkbâlden İdbâra*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Wójcik, Agata, "Stanislaw Chlebowski, Sultan Abdülaziz'in Sarayında", çev. Nazan Erbil, *Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi/ National Palaces Journal of Art-History-Architecture*, sayı 17 (2019), s. 33-51.

Sürelî Yayınlar

İstikbal.

La Turquie.

Le Monde Illustré Journal.

L'Illustration Journal Universal.

Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi.

Ruzname-i Ceride-i Havadis.

Takvim-i Vekayi.

İnternet Kaynakları

www.stydiai.ru/21.12.2019.

EKLER

Ek 1

Resim Oda-yı Âlîsi'nde Çalışan Ressamlar İçin 18 Eylül 1870-22 Şubat 1873 Tarihleri Arasında Satın Alınan Malzemeler ve Masrafları (BOA, MB, 156/100).

Ressamlar için alınan eşya esmânıyla mesârifleri olarak verilen meblağ		Guruş
Nevres Paşa Zamanında Alınan Eşya Esmânı	Resim kâğıdı bahâsı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye, 6 Eylül 1286	300
	Resim kâğıdı bahâsı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye, 7 Eylül 1286	550
	Yedi adet yıldızlı resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya	7.900
	Resim kâğıdı bahâsı olarak, 14 Kânun-ı Evvel 1286	210
	Yıldızlı resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, 14 Kânun-ı Sâni 1286	12.300
	Resim kâğıdı bahâsı, Şubat 1286	720
	Ressam Nuri Bey marifetiyle alınan çerçeve ve saire bahâsı, 25 Mart 1287	3.683
	Resim çerçevesi ve saire bahâsı olarak Aleko'ya, Nisan 1287	7.800
	Resim kâğıdı bahâsı olarak Mustafa Efendi'ye, 6 Haziran 1287	200
Toplam	33.663	
Hürşid Bey Zamanında Alınan Eşya Esmânı	Resim bahâsı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye, Nisan 1287	178
	Resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, Mayıs 1287	3.250
	Resim bahâsı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye, Mayıs 1287	825
	Resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, Haziran 1287	4.200
	Resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, Haziran 1287	3.200
	Ressam Nuri Bey'in masârîfi, Temmuz 1287	680
	Ressam Nuri Bey'in boya vesaire bahâsı, Temmuz 1287	452
	Ressam için yıldızlı çerçeve bahâsı olarak Aleko'ya, 24 Şubat 1287	5.500
Toplam	18.285	
Fuad Bey Zamanında Alınan	Bir adet kebîr ve bir adet sağır yıldızlı resim çerçevesi esmanî olarak Aleko'ya verilen, 11 Şubat 1285	4.500
Ziver Bey Zamanında Alınan Eşya Esmânı	Aleko marifetiyle alınan resim çerçevesi ve saire bahâsı, 21 Eylül 1287	4.896
	Resim çerçevesi ve saire bahâsı olarak Aleko'ya, 29 Eylül 1287	2.387
	Resim için Müdür Mustafa Efendi'ye verilen, Teşrin-i Sâni 1287	435
	Resim çerçevesi esmanî olarak Aleko'ya, Kânun-ı Evvel 1287	5.892
	Ressam için alınan bazı eşya bahasına verilen, Kânun-ı Sâni 1287	385
	Ressamlar için alınan eşya esmânı olarak Aleko'ya, Kânun-ı Sâni 1287	2.600
	Ressamlar için alınan eşya esmânı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye Kânun-ı Sâni 1287	1.360
Toplam	17.955	
İzzet Bey Zamanında Alınan	Üç adet resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, Ağustos 1288	4.700
Mehmed Bey Zamanında Alınan	İki adet resim çerçeve bahâsı olarak, Ağustos 1288	3.200
Ziver Bey'in İkinci Defa Serkurenahğı Zamanında Alınan Eşya Esmânı	Resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, Teşrin-i Evvel 1288	1.400
	Resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, 13 Teşrin-i Evvel 1288	2.185
	Resim çerçevesi bahâsı olarak Aleko'ya, 25 Teşrin-i Evvel 1288	1.500
	Resim çerçevesi bahâsı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye, 29 Teşrin-i Sâni 1288	2.645
	Ressam Nuri Bey'in masârîfi, 30 Kânun-ı Evvel 1288	3.200
	Resim kitabı bahâsı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye, 8 Şubat 1288	1.925
	İki kıt'a resim kitabı bahâsı olarak Müdür Mustafa Efendi'ye, 10 Şubat 1288	1.650
	Toplam	14.505
YEKÛN GURUŞ	96.808	
Ressam Nuri Bey'in aldığı eşya bahâsı olup tenzil olunan=4.332 kuruş	96.808-4.332=92.476	

Ek 2

Ressam Chlebowski'nin Takdim Ettiği, Saray Ressamlığı Döneminde Yaptığı Tasvirler ile Resim Malzemeleri Masrafları (BOA, İ.HR, 268/16125).

Mabeyn-i Hümayûn-ı Cenab-ı Mülûkane lâzimesi için Ressam Hlebovski mârifet-i âcizânesi ile tasni ⁷ ve tasnif kılınan tesâvir ile celb ve tedârik olunan levâzımât-ı sanâyi fiyatlarını mübeyyin pusuladır.		
Aded	Cinsi	Lira-yı Osmânî Aded
1	Tasvir-i kebîr	400
	Hengâm-ı memûriyet-i âcizide mârifet-i çakeriyle celb ve tedârik olunan boya ve tasvir muşamması ve fırça ve kıl kalemi ve tasvir revgânı ve kağıd ve kurşun kalem ve matbu resimler ve resim kitapları ve örneklik numuneler ve icrâ-yı hiref-i sanâyi için levâzımât-ı cüzîyye-i saire üç sene zarfında beher-mâh ellişer liradan	1.800
8	Atufetlü Ziver Bey zamanında vasat tasvir, beheri 150 kuruş	1.200
7	Atufetlü Hurşid Bey zamanında keza vasat tasvir, beheri 150 kuruş	1.050
1	Taraf-ı hazret-i şâhânedan sadr-ı esbak devletlü Mahmud Nedim Paşa hazretlerine ihdâ buyurulan fildişi üzerine menkûş tasvir-i müsaffere	200
3	Muahharan tasni ve tasnif olunan vasat tasvir, beheri 150 kuruş	450
3	Nuri Bey muâveneti ile nakş olunan bahriye resmi, beheri 100 kuruş	300
	Geçen Eylûl'de alel-hesab teslim buyurulan	400 ⁷⁵
23		5.400-400=5.000 Bakiyye-i matlûb yalnız beş bin liradır

75 Eylûl 1872 tarihinde ressama 400 kuruş ödeme yapılmıştır.

Ek 3

Ressam Chlebowski'nin Takdim Ettiği, Saray Ressamlığı Döneminde Yaptığı Tasvirler ile Resim Malzemeleri Masrafları (BOA, İ.HR, 268/16125).

Aded/Guruş	Cinsi	Yüzlük Osmanlı altını (Aded)
1	Tasvir-i kebîr	400
	Üç sene zarfında vasıta-i âcizânem inzimâmıyla celb ve tedârik olunan boya ve tasvir muşamması ve fırça ve kıl kalem ve tasvir revgânı ve kağıd ve kurşun kalem ve icrâ-yı hıref ve sanâyi için levâzımât-ı cüzîyye-i sâire bâ-hesâb mutavassıt-ı beher mâh elli aded yüzlük Osmanlı altını olarak	1.800
8/150 guruş	Atufetlü Ziver Beyefendi'nin ser-kurenalığı hengâmında tasni' ve tasnif kılınan vasat tasvîr	1.200
7/150 guruş	Atufetlü Hurşid Beyefendi'nin ser-kurenalığı hengâmında tasni' ve tasnif kılınan vasat tasvîr	1.050
1	Sadr-ı esbak devletlü Mahmud Nedim Paşa Hazretlerine ihdâ buyurulmak üzere fildişi üzerine musaffiren tasni' kılınan tasvir-i âlf-i hazret-i şehriyârî	200
3/150 guruş	Muahharan tasni' ve tasnif kılınan vasat tasvîr	450
3/100 guruş	Nuri Beyefendi refâkati inzimâmile tasni' ve tasnif kılınan bahriye tesâvîri	300
		5.400
	Eylül 1288 tarihinde ale'l-hesâb teslim kılınan yekûn asıl mâl-ı matlûb	400
		5.400-400=5.000
	Mezkûr beş bin aded yüzlük Osmanlı altınının 1288 senesi Eylül 12. Günü tarihinden itibaren işbu 1291 senesi Haziran 12. Günü tarihine değin senevî yüzde on ikiden bîl-hesâb 33 aylık faizi olan	1.650
	Yekûn	6.650 aded yüzlük Osmanlı altını

Ek 4

**Mabeyn-i Hümâyûn Kayıtlarına Göre Ressam Chlebowski'ye, Yaptığı Resimleri İçin Ödenen
Meblağı Gösteren Liste
(BOA, MB, 156/100).**

Tersim eylediği resimlerden dolayı Ressam Hleboski'ye verilen meblağın miktarı	Guruş	
Nevres Paşa Zamanında	Kebîr muharebe resmi bahâsı olarak, 12 Haziran 1286	40.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, Temmuz 1286	10.000
	Bir aded kebîr muharebe resmi bahâsı olarak, Temmuz 1286	40.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, 24 Ağustos 1286	10.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, 14 Eylül 1286	10.000
	Bir aded sagîr Rum Muharebesi resmi bahâsı olarak, 12 Teşrin-i Evvel 1286	10.000
	Bir aded sagîr Orta Nemçe Muharebesi resmi bahâsı olarak, Teşrin-i Evvel 1286	15.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, Teşrin-i Sani 1286	10.000
	Bir aded orta boy muharebe resmi bahâsı olarak, Kânun-ı Evvel 1286	15.000
	Takdim eylediği resimden dolayı ihsan, Kânun-ı Evvel 1286	10.000
	Sultan Selim resmi bahâsı olarak, Kânun-ı Evvel 1286	10.000
	Saliha Sultan resminden dolayı ihsan, Kânun-ı Evvel 1286	5.000
	Sultan Selim resmi bahâsı olarak, 22 Kânun-ı Sâni 1286	15.000
	Edirne Muharebesi resmi için ihsan, 14 Şubat 1286	15.000
	Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, Şubat 1286	15.000
	Bir aded Edirne Muharebesi resmi için ihsan, 27 Mart 1287	15.000
	İhsan, 17 Nisan 1287	10.000
	Paris'ten celb olunan resim ve saire bahâsı olarak, Nisan 1287	5.800
	Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, 9 Mayıs 1287	10.000
	Sultan Selim resmi için ihsan, 21 Mayıs 1287	10.000
Sultan Selim-i evvel ve Sultan Selim-i Sâni resimleri için ihsan, 2 Haziran 1287	20.000	
Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, 7 Temmuz 1287	10.000	
Yekûn	310.800	
Ziver Bey Zamanında	Bir aded Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, 26 Ağustos 1287	10.000
	Kâğıthane ve Göksu resimleri için ihsan, 18 Eylül 1287	10.000
	İhsan, 22 Teşrin-i Evvel 1287	15.000
	İhsan, Teşrin-i Sâni 1287	10.000
	Çend aded çiftlik resim bahâsı olarak, Kânun-ı Evvel 1287	17.000
Yekûn	62.000	
Hurşid Bey zamanında	Sarı Sultan Selim Hazretlerinin Mohaç Muharebesi ⁷⁶ resmi için, 29 Kânun-ı Sâni 1287	7.000
	Tersim ve takdim eylediği tasvir-i hümâyûn için, 12 Şubat 1287	20.000
	Bir aded resim için, Mart 1288	10.000
	İhsan, Mayıs 1288	15.000
	Yekûn	52.000
Mehmed Bey zamanında	11 Eylül 1288	40.000
Fuad Bey zamanında	İhsan, 14 Teşrin-i Sâni 1289	15.000
	İhsan, 11 Şubat 1289	40.000
	Bir aded muharebe resmi bahâsı, 16 Eylül 1286	40.000
	Yekûn	95.000
	YEKÛN GURUŞ	559.800
	Chlebowski'nin maaşı, gurre-i Teşrin-i Evvel 1286-Eylül 1288	116.333
	GENEL YEKÛN	676

76 Burada Sarı Sultan Selim'in muharebesi yazılmıştır. Hâlbuki Mohaç Muharebesi Kanuni Sultan Süleyman'ın bizzat katıldığı meydan muharebesidir.

Ek 5
Mabeyn-i Hümâyûn Kayıtlarına Göre Ressam Chlebowski'ye, Yaptığı Resimler İçin Ödenen
Meblağı Gösteren Liste
(BOA, MB, 145/132).

Ser-kurena	Ressam Hlebovski'nin tersim eylediği resimler	Guruş
Nevres Paşa Zamanında	Kebîr muharebe resmi bahâsı olarak, 12 Haziran 1286 (24 Haziran 1870)	40.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, Temmuz 1286 (13 Temmuz 1870)	10.000
	Bir aded kebîr muharebe resmi bahâsı olarak, Temmuz 1286 (13 Temmuz 1870)	40.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, 24 Ağustos 1286 (5 Eylül 1870)	10.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, 14 Eylül 1286 (26 Eylül 1870)	10.000
	Bir aded sagîr Rum Muharebesi resmi bahâsı olarak, 12 Teşrin-i Evvel 1286 (24 Ekim 1870)	10.000
	Bir aded sagîr Orta Nemçe Muharebesi resmi bahâsı olarak, Teşrin-i Evvel 1286 (13 Ekim 1870)	15.000
	Bir aded sagîr muharebe resmi bahâsı olarak, Teşrin-i Sâni 1286 (13 Kasım 1870)	10.000
	Bir aded orta boy muharebe resmi bahâsı olarak, Kânun-ı Evvel 1286 (13 Aralık 1870)	15.000
	Takdim eylediği resimden dolayı ihsan, Kânun-ı Evvel 1286 (13 Aralık 1870)	10.000
	Sultan Selim resmi bahâsı olarak, Kânun-ı Evvel 1286 (13 Aralık 1870)	10.000
	Sultan Selim resmi bahâsı olarak ihsan, 22 Kânun-ı Evvel 1286 (3 Ocak 1871)	15.000
	Edirne Muharebesi resmi için ihsan, 14 Şubat 1286 (26 Şubat 1871)	15.000
	Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, Şubat 1286 (13 Şubat 1871)	15.000
	Bir aded Edirne Muharebesi resmi için ihsan, 27 Mart 1286 (8 Nisan 1871)	15.000
	İhsan, 13 Nisan 1287 (25 Nisan 1871)	2.000
	İhsan, 17 Nisan 1287 (29 Nisan 1871)	10.000
	Paris'ten celb olunan resim ve saire bahâsı olarak, Nisan 1287 (13 Nisan 1871)	5.800
	Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, 9 Mayıs 1287 (21 Mayıs 1871)	10.000
	Sultan Selim resmi için ihsan, 21 Mayıs 1287 (2 Haziran 1871)	10.000
	Sultan Selim-i Evvel ve Sultan Selim-i Sâni resimleri için ihsan, 2 Haziran 1287 (14 Haziran 1871)	20.000
	Yekûn	297.800
	Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, 7 Temmuz 1287 (19 Temmuz 1871)	10.000
Saliha Sultan resmini tersim için, Kânun-ı Evvel 1286 (13 Aralık 1870)	5.000	
Hurşid Bey zamanında	Bir aded Nemçe Muharebesi resmi için ihsan, 26 Ağustos 1286 (7 Eylül 1870)	10.000
	Kâğıthane ve Göksu resimleri için ihsan, 18 Eylül 1287 (30 Eylül 1871)	10.000
	İhsan, 22 Teşrin-i Evvel 1287 (3 Kasım 1871)	15.000
	İhsan, Teşrin-i Sâni 1287 (13 Kasım 1871)	10.000
	Çend aded çiftlik resim bahâsı olarak, Kânun-ı Evvel 1287 (13 Aralık 1871)	17.000
	Sarı Sultan Selim Hazretlerinin Mohaç Muharebesi ⁷⁷ , resmi için, 29 Kânun-ı Sâni 1287 (10 Şubat 1872)	7.000
	Tersim ve takdim eylediği tasvir-i hümâyûn için, 12 Şubat 1287 (24 Şubat 1872)	20.000
	Bir aded resim için, Mart 1288 (13 Mart 1872)	10.000
	İhsan, Mayıs 1288 (13 Mayıs 1872)	15.000
	Hurşid Bey zamanında Yekûn	114.000
Mehmed Bey Zamanında	11 Eylül 1288 (23 Eylül 1872)	40.000
	YEKÛN	441.800
	Hlebovski'nin maaşı, gur-re-i Receb 1287 ve 15 Eylül 1286-28 Receb 1289 ve 15 Eylül 1288 (27 Eylül 1870-27 Eylül 1872)	125.000
	YEKÛN GURUŞ	566.800

77 Bu muharebe, Kanuni Sultan Süleyman'ın bizzat katıldığı meydan muharebesidir.

Ek 6

Ressam Chlebowski'nin 2 Mayıs 1873 Tarihli Arzuhali
(BOA, İ.HR, 268/16125)

عربیجه و صفای خطی
شوقی درنو مطالبو عدالتو عظیمو نیتونه بختی خلاصت یار نهولالم انتر خطی نیک ایدم بری شوقی و ایصال ملکون ذریده بی هر و علی ما ما به و سید اعلی و حرمت شاهانزمه بودیم چنانکه سارایا و در اکتایب
هر چه یونیه انوبی سرور و صفای مقرونه ایله ایله مایهک و مسعود سعاده مایه هر مایه شاهانزمه عثمانی قونیه بیک بر قونیه معقبا مایه هر چه یونیه کفوی صحت خدمه بر یونیه مستحقا داخل احداث بقای نه
هر از نیشانیته هر چه یونیه بر لوف ایله آساده نزه جانانزمه شایانه بر دیله الفت و عنایات عیالاری بونیه حسامه دره لرین قانت بر قانت اسیا و عیالیه لرجه شوقی و اختار بر جوقه مایه هر چه یونیه بر لوف
نصیح و عنایتهم موقی اولدیم نصاحونیک استادیسن بر آرائیه اعصه بر یونیه بوف ایله نوره قوس نیشانیته هر چه یونیه تفصیل ایله هر که ایچیا ایدمه لوزومات صنایع بر یونیه بر نصیحت خدمت یونیه اولدیم
استادیسه قونیه بقای اعصه بر یونیه بایزه سقیه ایدمه امر و اراده شاهانزمه مواضیعه اولدیم قنده تفصیل ملغوف بوجوده کوسترلرینی و جهاز نوره خدمه منجمدی و ده بخشو بر یونیه آن دیله مایه هر چه یونیه
طوبایانه عیالاریم بشیبک عدولرینی عمداً به ضلک اولیمه اعصه و ایضاً سیر اسیا بر یونیه حالایی شاهانزمه مفسدیم با هر حال بالقصه استزعمی ایله لرجه هر چه دریدی اعصه ف با یایمه ملکون ذری
نورلم بر یونیه اعصه بر یونیه نکره حالایی شاهانزمه استعجاب عیالاریم هر که خدمه منجمدی و ده بوجومره بونیه تصور و اخراج مزاج عیالاریم مورثه سوزونک دوام برد ایزمسن و غیرت
و هر حال و قنده وصافیه ایسه بر یونیه حسب الطاف سینه ملکون ذریه سعادج و سزادار اولدیم بیک بکون مال و مدوله مالک اولدیم حالک مهابت دیوز و هنر کوشا اولدیم معلول شاهانزمه بر لوف
رفاه خای جانانزمه موحیه اعصه اولدیم نوره طوبایانه منجمدی بقای نیت مایه هر چه یونیه اعصه بر یونیه بایزه و قاطبه احوالی امر و زمام هر چه یونیه شوقی و انعمه بختی نکره هر چه یونیه
۱۳۰۱ و ۱۳۰۲ نیماچیم
رسم خود برسی

Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasininin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904)

The Position of Abdulhamid II And Ottoman Diplomacy in The Developments of Far East (1895-1904)

Cezmi Eraslan* , Umud Dere**

*Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
**Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

ORCID: C.E. 0000-0003-3475-310X;
U.D. 0000-0003-3407-8415

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Cezmi Eraslan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: ceraslan@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 15.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.05.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
20.07.2020

Kabul/Accepted: 20.07.2020

Atıf/Citation:

Eraslan, Cezmi ve Dere, Umud. "Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Diplomasininin Uzak Doğu Gelişmeleriyle İmtihanı (1895-1904)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 317-346.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.017>

ÖZ

Bu makalede, Osmanlı Hâriciye Nezâreti'nin bir asırlık zaman zarfında devletin dış ilişkilerinde kazandığı önem tespit edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'nın kalıcı bir devlet kurumu olma süreci XVIII. asrın sonunda ikamet elçilikleriyle başlamıştır. Çalışma, 1895-1904 dönemindeki olaylar ve yazışmalar üzerinden kurgulanmıştır.

Başlangıçta bulunduğu başkentte yaşanan askerî hazırlığı dahi teşhis edemeyen elçisi ile anılan nezâretin, yüzyılın sonunda imparatorluk merkezine çok uzak olan Uzak Doğu'daki gelişmeleri, çıkacak savaşları öncesinden padişaha bildirdiği bir seviyeye geldiği görülmektedir. Osmanlı Devleti, kendisinin oyun kurucu aktör olmadığı bu yüzyılda denge politikaları takip etmiştir. Sultan II. Abdülhamid devrinde bilhassa dış siyasetteki her gelişme devlete muhtemel etkisi bakımından yakından izlenmiştir. Rusya ve İngiltere'nin olası ittifakının sonuçlarını tahmin eden II. Abdülhamid, Çin, Japonya, Cava ve Singapur gibi ülkelerde yaşayan Uzak Doğu Müslümanlarıyla yakın ilişkiler kurmuştur. Din kardeşliği teması üzerinden geliştirilen eğitim çalışmaları, bağlılıkları kuvvetlendirmiştir. Bu bağlılık, Osmanlı Devleti'nin bölge siyasetinde ihmal edilmemesi gerektiğini muhataplarına göstermiştir.

Anahtar sözcükler: Hâriciye Nezâreti, Sultan II. Abdülhamid, Uzak Doğu, Sefaretler

ABSTRACT

In this article, an attempt was made to determine the importance that the Ottoman Foreign Ministry gained in the foreign relations of the state over the course of a century. The process of becoming a permanent state institution of the Ottoman Ministry of Foreign Affairs started with the resident embassies at the end of the 18th century. The study is based on the events and correspondence between 1895-1904.

It is seen that the ministry, which was known for its representative who could not even identify the direction of the military preparations in the capital where he lived, reached a level that informed the Sultan about the developments and the coming wars at that period in the Far East, which were very far from the centre of the empire.

The Ottoman Empire followed balanced policies in this century, where she was not a leading actor.

During the reign of Sultan Abdulhamid II., every development - especially in foreign policy - was closely monitored for its possible impact on the fate of the state.

Abdulhamid II, who guessed the dangerous results of probable Anglo-Russian pact, communicated with the Muslims in India, China, Japan, Singapore and Java on the basis of Muslim brotherhood as a countermeasure.

Abdulhamid II. educational studies based on the subject of religious brotherhood, strengthened the ties between the Ottoman Caliphate and the Muslim World living under British colonial rule. These strengthened ties showed to whom it may have concerned that Ottoman Empire could not be neglected in policies relating to that region.

Keywords: Ministry of Foreign Affairs, Sultan Abdulhamid II., Far East, Embassies

Osmanlı Devleti'nin dış dünyayı devamlı takip ihtiyacı duyarak ilk daimî elçilikleri oluşturmasından günümüze kendini en fazla geliştiren, buna mukabil kadrosunun mahiyeti ve işlevinin yetersizliği daima eleştiri konusu olan kurumlarından biri de Hâriciye Nezâreti'dir. Bununla birlikte savaş meydanında kazanılan başarının diplomasi masasında kaybedildiği genel kabul görmüş bir hakikat gibi söyleneğelmektedir. Osmanlı dış işlerinin yürütülmesindeki teşkilatlanmanın ise savaşlarda başarı kazanılamadığı dönemlerden itibaren geliştiği görülmektedir. Nitekim Kalemîye sınıfından bir heyetin 1699 Karlofça Antlaşması görüşmelerinde kazandığı başarının, meslektaşlarının yolunu açtığı ifade edilmektedir¹.

Bu çalışma ile kendi iç ve dış meselelerinin yoğun gündemiyle uğraşan Osmanlı Devleti'nin oldukça uzak bir coğrafyada gelişen ve kendi sınırlarına ancak dolaylı etki edecek olayları nasıl takip, tefrik ve tahlil ettiğini ortaya koymayı hedeflemektediriz.

Uzak Doğu'nun uluslararası arenada paylaşıldığı sürecin on yıllık bir kısmını, Osmanlı Hâriciye Nezâreti belgelerinden inceleyerek, nezâretin gücünün nereden nereye geldiğini belirlemenin dönemin anlaşılmasına katkı sağlayacağı ümidindeyiz.

Giriş

Osmanlı Hâriciye Teşkilâtının Gelişimine Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti'nde dış ilişkilerin yürütülmesini üstlenen kadronun bir bakanlık seviyesine gelişi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet idaresinde başlayan değişim ve dönüşümün bir sonucudur². Avrupalı devletlerin bilhassa 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı eriştiği askerî ve iktisadî üstünlük, devleti birçok alanda reform yapmaya zorlamıştır. Sultan III. Selim (1789-1807)'in tahta çıkması ile birlikte hız kazanan reform hareketleri içinde, dönemin siyaseti gereği dış ilişkilere ivme kazandırmak ve karşılıklı bir diplomasi usulünü³ ihdâs etmek amacıyla daimî

1 Aydın Çakmak, *Hariciye Nezâreti (1836-1924)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020, s. 3.

2 Çakmak, *a.g.t.*, s. 28.

3 Osmanlı Devleti için karşılıklı diplomasiye geçişin ilk adımı 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması olmuştur. Bu antlaşmayla beraber diplomatik ilişkilerin hukuki zeminini oluşturan tek taraflı "ahidnameler" in yerini, savaşılan devletle varılan mutabakata dayalı "muahedeler" almıştır. Zeynep Bostan, *Modern Osmanlı*

elçiliklerin açılmasına karar verilmiştir. Bu bağlamda önce Londra'ya, ardından Paris, Viyana ve Berlin'e elçiler atanmıştır. Ancak bu dönemde dış işlerinin tam manasıyla yürütülebilmesi için gereken altyapı ve karar alma mekanizmaları oluşturulamamış, elçiliklerin işleyiş tarzı devleti temsilden çok yapılacak reformlar için fikir toplama ve Avrupa Devletleri'ni tanımaktan ibaret olmuştur⁴.

İlk ikâmet elçileri döneminde, Fransa'nın Mısır'ı işgâl hadisesi ayrı bir yere sahiptir. Paris Sefiri Seyyid Ali Efendi, bazı işgâl söylentilerini merkeze iletmekle birlikte işgâli öngörememiştir. "Karşısında Talleyrand gibi bir diplomasi âbidesi ile etkili bir basın gücü bulunan" Osmanlı Sefiri'nin, Fransızların Osmanlı'ya karşı iyi niyet ve dostluk ifadelerinden bahsettiği raporu İstanbul'a ulaştığında aslında işgâl başlamıştır. İlk deneyimlerin olumsuzluğu III. Selim gibi şair ruhlu, bestekâr ve derviş meşrep bir padişaha bile "ne eşek herif imiş" şeklinde bilinen ünlü hattını yazdırmıştır⁵. Beklenen neticelerin alınmadığı ilk sefirler deneyiminden sonra sefaret tercümanlarının maslahatgüzâr sıfatıyla istihdamları yoluna gidilmiştir⁶.

Uluslararası ilişkilerin artmasıyla birlikte tercümanların önemli hale gelmesi, bu husûta birtakım düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Öncelikle devlette tercümanlık hizmetlerini yürüten Rumların yerine Müslümanların getirilmesi düşünülmüş; fakat yapılan değişiklikler yalnızca Divân-ı Hümâyûn, Mektubî ve Amedî Odaları ile Reîsülküttâb'ın statülerinin tanzimiyle sınırlı kalmıştır. Divân tercümanlığının eskisi gibi Rumlara bırakılmasının en önemli nedeni ise, Müslümanların yabancı dil bilmemesi ve bilhassa Fenerli Rum ailelerin bu alanda kendi tekellerini oluşturmasından kaynaklanmaktadır⁸.

Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde de dış işleri sisteminin teşkilatlanması için önemli adımlar atılmıştır. Ancak bu devirde yaşanan Rus harpleri, Sırp isyanı, bağımsızlıkla sonuçlanan 1821 Yunan isyanı, Cezayir'in işgâli ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı gibi hadiseler, devletin varlığını ciddi anlamda tehlikeye düşürmüştür. Diğer yandan vuku bulan meselelerin dış kaynaklı olması, devletin dengeli ve ihtiyatlı bir dış politika takip etmesini zorunlu hale getirmiştir⁹.

Hariciyesinin İnşası ve II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019, s. 22.

4 Carter V. Findley, "Hariciye Nezâreti", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 179.

5 Çakmak, *a.g.t.*, s. 13.

6 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 72.

7 Reîsülküttâb ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reîsülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001; Halil İnalçık, "Reîsülküttâb", *İA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 671-683.

8 Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 1, 1990, s. 33.

9 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 52.

Divân Tercümanlığı yapan Rumların ulusçuluk fikrine kapılmaları ve özellikle 1821 Yunan isyanında Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet göstermeleri, tercümanlık işinin Müslümanlara verilmesi meselesini yeniden gündeme getirmiştir. Bu mânâda birtakım girişimlerde bulunulsa da istenilen netice alınamamış, bunun üzerine 23 Nisan 1821 tarihinde yayınlanan hatt-ı hümayûnla, tercüman yetiştirmek ve yabancı dil öğretmek amacıyla “Tercüme Odası” kurulmuştur. İlk zamanlar başarılı çalışmalar yapamayan müessesese, sonraki yıllarda dil ve diplomasi bilen Müslümanların sayısının artmasıyla adeta devletin bürokrat yetiştirme merkezi haline gelmiştir. Nitekim özellikle Tanzimat dönemine damga vuracak olan Âli, Fuad ve Safvet Paşalar bu odada yetişen bürokratlardan bazılarıdır¹⁰.

Sultan II. Mahmud döneminde, batı tarzında bir hükûmet oluşturma kararı, yetişmiş eleman eksikliğini de ortaya çıkarmıştır. Bunu gidermek amacıyla bir yandan kurumlar teşkil edilirken; diğer yandan dengeli bir dış siyaset takip edebilmek ve diplomasi kanalını en etkin şekilde kullanabilmek amacıyla daimî elçiliklerin yeniden açılmasına karar verilmiştir. Aynı minval üzere “Reisülküttâblık” yerine 1836 yılında “Hâriciye Nezâreti” kurulmuştur. Düzenleme neticesinde Reisülküttâb, Hâriciye Nâzırı olmuş ve nâzırlara “Paşa” unvanı verilmiştir. Ayrıca 1837 yılında Divân-ı Hümayûn kalemlerinden Mektubî ve Amedî kalemleri iç ve dış işleriyle uğraşmak üzere iki alt birime ayrılmış, böylece Hâriciye Nezâreti’nin yalnızca dış işleriyle ilgilenmesi sağlanmıştır. 1839’da ise Tercüme Odası, Mühimme Odası, elçilik ve şehbenderlik hizmetleri de Hâriciye Nezâreti’ne bağlanarak müessesenin teşkili tamamlanmıştır¹¹.

Yapılan düzenlemeler neticesinde Tanzimat Devri’nde Bâb-ı Âli’nin en iyi organize olmuş birimi haline gelen Hâriciye Nezâreti, 1853-1856 yılları arasında cereyan eden Kırım Savaşı’ndan sonra ise oldukça önemli bir konuma yükselmiştir. Savaşın neticesinde imzalanan Paris Barış Antlaşması ile Avrupa siyasetinin bir parçası haline gelen Osmanlı Devleti, diplomatik unsurları daha fazla kullanmaya başlamıştır. Buna karşın 1839-1871 yılları arasında padişaha ait olan iktidarı kendi kontrolleri altına alan Tanzimatçıların, özellikle bürokraside arttırdıkları memur sayısı denetimden çıkmalarına ve kendilerine karşı bir muhalefet¹² hareketinin oluşmasına neden olmuştur. Ancak uluslararası hareketliliğin fazla olduğu dönemde bürokratik sarsıntılardan en az etkilenen kurum Hâriciye Nezâreti olmuş ve 1871 yılına gelindiğinde en gelişmiş teşkilâta ve modern bir yapıya sahip hale gelmiştir¹³.

10 Bilim, “a.g.m.”, s. 35; Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi*, s. 52.

11 Bostan, *a.g.t.*, s. 64-67.

12 Kendilerine “Yeni Osmanlılar” adını veren ve hemen hepsi zaman zaman Bâb-ı Âli Tercüme Odası’nda çalışmış olan bu grubun üyeleri, devletin dışişlerinin yürütülüş şekli kadar Avrupa siyasi sistemlerini de öğrenme fırsatı yakalamışlardır. Batı tarzında yetişmiş bir nesil olmalarına rağmen özellikle Tanzimat döneminin en önemli Paşaları olan Âli ve Fuad Paşalara şiddetle karşı çıkan Yeni Osmanlılar, hedef olarak, mutlakiyet idaresini meşrutî idareye dönüştürerek Âli Paşa’nın her yerde hâkim nüfuzuna son vermeyi amaçlamışlardır. Yeni Osmanlıların düşünce sistemi ve faaliyetleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

13 Carter V. Findley, “19. yy’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 260-261; Çakmak, *a.g.t.*, s. 39-40.

Osmanlı modernleşmesinin en önemli adımlarının atıldığı Sultan II. Abdülhamid döneminde ise dış politika, iç uygulamalarda olduğu gibi köklü değişikliklere sahne olurken aynı şekilde uç eleştirilere de maruz kalmıştır. Kızıl sultanlıktan ulu hakanlığa uzanan bu değerlendirmelerin önemli bir kısmının padişahın dış politikası üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Sultan II. Abdülhamid zamanında Tanzimat Devri'nden farklı olarak "saray merkezli" siyaset ön plana çıkmış ve Bâb-ı Âlî'nin bürokratik gücü kırılmıştır. I. ve II. Meşrutiyet yılları hariç tutulduğunda yaklaşık otuz yıllık süreci kapsayan bu dönemde devletin yeni merkezi Yıldız Sarayı olurken, devlet kurumlarının küçük birer muadili de bu sarayda teşkil edilmiştir¹⁴.

Sultan II. Abdülhamid, dış politikada öncelikle siyasi alanda dış müdahaleyi en aza indirmenin gayreti içerisinde olmuş, öte yandan devlet ve toplum yaralarının sarılması için barış ve tarafsızlığın zorunlu olduğu anlayışını benimsemiştir. Hedefleri doğrultusunda iç ve dış politikanın tek elden kontrolünün gerekliliğine inanan Padişah, seleflerinden ayrı olarak sadrazam veya herhangi bir vekile mutlak vekâlet vermekten kaçınmıştır. Bu anlayış, II. Abdülhamid'in dış politikayı da bizzat kendisinin yürütmesi sonucunu doğurmuştur¹⁵. Ayrıca büyük güç ittifaklarına katılmadan devletin koruyamayacağı kanaatine varılan bu dönemde, dış politikada köklü diyebileceğimiz birtakım değişimler de göze çarpmaktadır. Nitekim eski müttefik İngiltere'nin bilhassa Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Osmanlı taraftarlığından gittikçe uzaklaşması¹⁶, Rusya ile kurulan ilişkileri olumlu yönde etkilemiş ve iki devlet arasında 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan beri en uzun barış dönemi başlamıştır. Diğer yandan İngiltere ve Rusya'yı dizginlemek için on dokuzuncu asrın ikinci yarısının en hızlı yükselen ve güçlenen yıldızı Almanya ile yakın ilişkiler geliştirilmiştir¹⁷.

Sultan II. Abdülhamid devrinde Hâriciye Nezâreti'nin teşkilât yapısı ve konumu değerlendirildiğinde, Tanzimat yıllarında Bâb-ı Âlî'nin yükselen yıldızı olan Nezâretin 1880 yılından sonra eski konumunu kaybettiği göze çarpmaktadır. Şüphesiz dış politikada padişahın tüm yetkileri kendi elinde toplamış olması bunun en büyük nedenidir. Öte yandan uluslararası

14 Çakmak, *a.g.t.*, s. 41.

15 Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 304.

16 Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den uzaklaşmasındaki en büyük nedenlerden biri 1870'lerde İngiltere'de Osmanlı Devleti'ni desteklemeye değmez bulan Gladstone önderliğindeki muhalefet hareketinin güçlenmesidir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni en gerekli anlarda yalnız bırakması Sultan II. Abdülhamid'in dış politikada farklı hamleler denemesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi durum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019, s. 42-49.

17 Gökhan Çetinsaya, "Dış Politika", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul 2012, s. 93. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile kurduğu yakın ilişkiler ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

ilişkilerde mabeyn başkâtibinin ve bir ölçüde sadrazamların da rol aldığı bu dönemde, Hâriciye nâzırları daha çok idarî görevlerini icra etmekle mükellef kılınmışlardır. Bu mânâda sarayın ön plana çıkması, Hâriciye Nezâreti'nin çalışma biçimini ve fonksiyonlarını ciddi ölçüde etkilemiştir. Ancak devletin içinde bulunduğu durum, bürokratik gelişimin devam etmesine ve nezâretin uzmanlaşma açısından kayda değer bir gelişim göstermesine sebep olmuştur¹⁸.

Sultan II. Abdülhamid'in Sadâret makamına kendisine tamamiyle bağlı ve tâbi şahsiyetleri getirdiği bu dönemin ağırlıklı konuları arasında bütün büyük devletleri ilgilendiren Ermeni olayları, Girit, Makedonya islahâtı, Bağdat demiryolu projesi sayılabilir. İngiltere'nin Rusya ittifakı ihtimali ile korkuttuğu padişah, Almanya alternatifi ile rahat bir nefes almaya çalışmıştır. II. Abdülhamid'in kendi girişimi ile bölgede oyun kurmak ve olaylara yön vermek gücünden mahrum olduğu bu dönemde Hâriciye Nezâreti'nin bilgi kanalları üzerinden bütün dünyayı takip etmekten geri kalmadığını ise arşiv belgeleri bize göstermektedir.

Özetlenecek olursa Sultan II. Abdülhamid döneminde Hâriciye Nezâreti, kendi sınırının ötesindeki gelişmeleri günü gününe ve dikkatlice takip etmiş; ancak bu bilgiyi uluslararası siyasette politika belirlemek için değil, kendisi üzerinde uygulanan politikaları bozmak üzere kullanabilmiştir.

1. Osmanlı Hâriciyesi'nin 1895 Yılı Gelişmelerine Bakışı Üzerine Tespitler

1895-1905 arası dönemde Uzak Doğu, Kore merkezli bir paylaşımın sahnesi olmuştu. Çin ve Japonya arasında paylaşılamayan Kore'nin kontrolü, 1884'te Türkistan Hanlıkları'nın istilâsını bitiren Rusya'nın gündeminde de ana konu haline gelmişti. Rusya'nın Pasifik Okyanusu'na açılabilirdiği nokta olan Vladivostok altı ay karla kaplı olduğundan yöneticiler daha işlevsel çıkışlar aramışlardı. Nitekim Mançurya üzerinden ve Kore hizasından sıcak denizlere inebilmeyi esas politika haline getiren Rusya, bu politikasında 1904-1905 Japon-Rus Savaşı'na kadar başarılı olmuştu. İngiltere ise bu süreçte Rusya, Fransa ve Almanya'nın doğrudan baskı uygulamasına karşı Japonya'nın yanında görünmüş; ancak kendi sanayi ürünleri için daha çok limanı serbest ticârete açmak için çalışmaya devam etmişti. İngiltere'nin bu tavrı öncelikle 1830'lardan itibaren 'afyon savaşları' sonrasında elde ettiği kazanımların muhafazasına yönelikti. Fransa da müttefikleri Rusya'nın yanında ve güney Çin'de nüfuz bölgeleri edinmişti. Amerika ise daha çok Çin ile Japonya arasındaki arabuluculuk rolü ile Pasifik Okyanusu'ndaki nüfûz alanlarını muhafaza ve geliştirme amacı gütmüştü.

On dokuzuncu asrın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nin başında bulunan Sultan II. Abdülhamid'in bir süre paşaların kontrolünde gittiği; ancak 1878 Nisan'ında Meclis-i Mebusân'ı tatil ettikten sonra idareyi neredeyse tamamen eline aldığını biliyoruz. Kıbrıs'tan

18 Bostan, *a.g.t.*, s. 64-67.

sonra 1882 yılında Süveyş ve Mısır'ı elde eden kadim dost İngiltere için Osmanlı Devleti'nin artık eski stratejik önemi taşımadığını gören padişah, İslâm Birliği politikasına yönelmişti. İç ve bilhassa dış politikada İslâm dünyasının birliği vurgusu ses getirmişti. II. Abdülhamid yönetimindeki dış politikanın, başta İngiltere olmak üzere Müslüman sömürge sahibi devletleri Osmanlı Devleti ile daha dikkatli ilişkiler sürdürmeye zorladığını söyleyebiliriz.

Bu dönemde, batılı devletlerin Doğu Anadolu merkezli reform istekleri sonucu Ermeni terör eylemleriyle uğraşan Osmanlı Devleti'nin, Uzak Doğu'da ikamet elçiliği bulunmuyordu. Bölgede olup bitenleri yakından takip etmeye çalışan Hâriciye'nin başlıca haber kaynakları Londra ve Petersburg sefâretleriydi. Bölgeye yakın baş şebenderlikler, Avrupa basını ve haber ajanslarının bültenleri de gelişmelerin zamanında öğrenilmesi ve hükûmet merkezine aktarılmasını sağlayan önemli kaynaklardı. Bununla birlikte gelişmelerin mahiyeti hakkındaki etraflı yorumların Paris kaynaklı oldukları da dikkat çekmekteydi.

Kore Hükûmeti'nin Çin destekli muhafazakâr tavrına karşılık, Japonya destekli yenilikçi reform hareketlerinin talepleri ve eylemleri ülkede karışıklık oluşturuyordu. 1876 Kangwa Antlaşması'ndan sonra Kore'ye gelen Japonların hukukunu korumak için altı bin asker gönderen Japonya'nın, Seul'u zapt ettiği, 1894 Temmuz'unda Batı basınına yansımıştı. Kore Kralı'nın asker talep ettiği Çin'in de üç bin kişilik bir ordu göndermesi savaşın yakın olduğunu gösteriyordu. Basın organlarının isabetle dikkat çektiği nokta bu iki gücün kendi halinde bırakılmayacağıydı. Nitekim Londra'da yayınlanan *Spectator Gazetesi'ne* göre “Kore adasının mâlik bulunduğu birçok güzel limanları nazar-ı itibara alarak gerek Rusya ve gerek İngiltere, mezkûr adanın hâl-i hâzırını muhâfaza ile Kore'nin Çin veyahut Japonya eline geçmemesine gayret edecekti”. Gazetenin öngörüsü kara muharebelerini Çinlilerin kazanacağı yönündeydi. Bununla birlikte Japonya'nın deniz savaşlarında galip geleceği de muhakkak görülmüştü. İlginç olanı “her (ikisi de) Avrupa devletleri tarafından vuku bulacak teklifâtı kabul etmeye mecburdur”¹⁹ hükmüydü. Hakikaten savaşın kazananı olan Japonlar, daha antlaşmalar teati edilmeden üç büyük batılı devletin dayatmasıyla karşı karşıya kalmıştı²⁰. Japonya, Çin'den aldığı stratejik toprakları geri vermek zorunda bırakılmıştı.

Japonya ile Çin arasındaki savaş hakkında ilk ayrıntılı haber Washington Sefâreti'nden gelmişti. Olayı doğru aktaran seffirin Japonya'nın savaş sebebi hakkındaki yorumu ise ilginçti. Kore'nin Çin'e vergi verdiği; ancak Japonya'nın Kore Kralı'na istediğini yaptırdığına dikkat çekilen yazıda, 1884 çatışmasına atıfta bulunularak Çin'in Kore işlerini, ancak Japonya ile beraber görebilmeyi kabul etmesiyle Japonların çekilmesinin temin edilebileceği ifade edilmişti. Savaş, bundan üç hafta önce Çin'in, Japonya'nın kendi menfaatini muhafaza için Kore'ye asker sevk etmesine gösterdiği tepki sonucu ortaya çıkmıştı. Sebep olarak son

19 23 Haziran 1310 (5 Temmuz 1894) tarihli Avrupa gazeteleri tercümesi, BOA, Y.PRK.TKM, 32/1.

20 TNA, FO, 405/335, Mr. O'Connor to the Earl of Kimberley, from Peking, May 7 1895. (Merkeze ulaştığı tarih 23 Haziran 1895'tir).

yıllarda Japonya’da gerçekleştirilen ıslahatlar gösterilmişti. “Sırf Avrupa tarzı medeniyete tevfikân icrâ edilen ıslahatın” ahalinin büyük kısmı tarafından iyi görülmemesi üzerine “re’s-i kârda bulunanlar işbu adem-i hoşnudîyi izâle için Çin aleyhine ilân-ı harp etmişlerdi”²¹. Bu savaşın Avrupa için de safları belirginleştirecek bir özelliği olduğuna dikkat çeken elçi, Amerika’nın elini serbest bırakmak için tarafsız görünmekle beraber Japonya’ya meyli olduğunu belirtmişti. Çünkü “Kore kıt’ası Amerika ticâret ve menafî’i için gayet müsait bir mahreçti. Amerika hükûmeti orada yalnız başına i’âmâl-i nüfûz edebilmek için Avrupa devletleriyle ittifâk etmek istemiyordu”. Neden sorusunun cevabı ise şu şekilde verilmişti: “Zira hükûmet-i müşarünileyha Japonya tarafından Kore’ye tavsiye olunan ıslahat sayesinde yevmen mineleyyâm memleket-i mezkûreyi idâreten değil fakat ticâreten zabt ü teshîr edebileceğini ümid eylemekteydi”²². Büyük devletlerin politikalarının esasını serbest ticâret ve imtiyazlı ortaklık kavramının oluşturduğunun bilincinde olan sefir, nezdinde bulunduğu ülkenin politikasını büyük bir isabetle aktarmıştı. Zira Amerika, Çin ile yaptığı anlaşmalar nedeniyle taraflar arasında hakem pozisyonundaydı.

İngiltere, savaşın başlamasıyla tarafsız kalacağını ilan etmiş ve kendi kontrolündeki liman, körfez ve karasularındaki uygulamaya dair nizamnâmeler yayınlamıştı. Osmanlı Sefiri de bu nizamnâmelerin birer nüshasını Hâriciye Nezâreti’ne göndermişti. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti ne yapmalıdır sorusundan hareketle “Saltanat-ı Seniyye ile münasebât-ı dostanede bulunan devletler beyninde bir muharebe zuhurunda memâlik-i şahanede mer’iyyü’l icrâ olmak” ve “ona göre bir nizamnâme lâiyhası tanzim olunmak üzere” belgeler Şûrâ-yı Devlet Riyâseti’ne gönderilmişti²³. Öyle anlaşılmalıdır ki devletin bu konuda mevcut birikimi ve bir hazırlığı yoktu. Şûrâ-yı Devlet’in hazırladığı taslağın hukuk müşavirleri ve uzmanlar tarafından incelendikten sonra padişaha arzı istenmişti²⁴.

Londra Sefâreti’nden gelen yazıda, Osmanlı Sefiri’nin, Çin Hükûmeti’nin barış için devletlerin aracılığına müracaat ettiği haberini İngiliz Dışişleri Bakanı Kimberley ile sohbeti sırasında teyit ettirmeye çalıştığını, ancak başaramadığını görüyoruz. İngiliz siyasetçi, diğer devletlerin tavrının hükûmetince meçhul olduğu, başlıca hükûmetlerin kararı belli olmadıkça sonucun kestirilemeyeceği yanıtını vermişti. Afrika sömürüsü için Fransa-İngiltere görüşmelerinin âkıbetini sorduğunda ise görüşmelerin Paris’te yapıldığı cevabından “işlerin zorlukla yürüdüğü” neticesini çıkarmıştı²⁵.

21 Washington Sefareti’nden gelen 3 Ağustos 1894 tarihli yazı. BOA, Y.A.HUS, 308/4, lef 3.

22 BOA, Y.A.HUS, 308/4, aynı belge.

23 Bab-ı Âli Daire-i Sadaret Amedi Divan-ı Hümayun 984/Sadrazam Cevad Paşa’nın 21 Ağustos 1310 (2 Eylül 1894) tarihli yazısı, BOA, Y.A.HUS, 308/113.

24 Sultan II. Abdülhamid, dış politikasının esasında her manasıyla İngiltere’nin yer aldığı bir işareti olan bu durumu sürgün günlerinde de ifade etmiştir. Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri*, yay. haz. Metin Hülâgu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 175.

25 8 Teşrin-i sâni 1310 (20 Kasım 1894) tarihli Londra Sefaret-i Seniyyesi’nden varid tahriratın tercümesi. BOA, Y.A.HUS, 313/48, lef 2. Hariciye Nezâreti’nin yazısı da aynı tarihtir.

2. Oyun Kuran Değil, Seyreden ve Tedbir Almaya Çalışan Osmanlı Devleti

Sadrazam Cevad Paşa'nın "Afrika mesâiline dâir İngiltere ve Fransa devletleri beyninde cereyan etmekte olan müzakerâtın netice-pezîr olduğu halde mesâil-i mezkûre ol vakit bitmiş hükmüne gireceğini"²⁶ arz etmesi kendisi de Afrika'da toprak sahibi olan Osmanlı Devleti'nin yöneticilerinin mücadelesi fikrinden ne kadar uzak olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

1894 yılı sonunda İngiltere'nin, Rusya ile Orta ve Uzak Doğu'daki bazı meselelerde uzlaşmaları, Londra Sefareti'nin dikkatini çekmişti. 1894 Sason ayaklanmasının sert bir şekilde bastırılmasından dolayı yoğun dış baskı altına giren Osmanlı Hükûmeti'ni ise tabii olarak telaşlandırmıştı. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley'e İngiliz-Rus yakınlaşmasının boğazlar üzerinden Osmanlı Devleti'ni alakadar edecek bir netice çıkarıp çıkarmadığını soran Osmanlı Sefiri, aldığı cevabı nakletmişti. İngiliz Dışişleri Bakanı, "Çin ve Japon muharebesinin kesb edeceği netayice karşı devleteynin müttefikü'l-efkâr bulduklarını"²⁷ beyan etmişti. Bu, mevcut anlayışı göstermekle birlikte Osmanlı diplomatinin sorusuna cevap değildi. Zira herkes tarafından bilinen gerçek, devletleri bu aşamada en çok alakadar eden şeyin ticaretlerinin zarar görmemesi olduğuydu. Nitekim sonucun çıkarlar açısından değerlendirilmesi ve yapılacaklar konusunda aynı fikirde olmaları kadar tabii bir durum yoktu.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Kimberley, iki taraf arasındaki bu yakınlaşmanın "Bahr-ı Sefid ve Siyah Boğazlarınca bir gûna itilâfı tazammun etmeyeceğini ve eğer bu mesele mevzu' bahs olacak olur ise keyfiyetin vakit ve zamanıyla bildirileceğini dahi ilave eylediği"²⁸ cevabını da vermişti. On dokuzuncu asır boyunca bölgesel değişime yol açan savaş veya ihtilaller sırasında Osmanlı yöneticilerinin ilk önceliğinin İstanbul ve Akdeniz Boğazları'nın tahkîm edilmesi olduğu hatırlanırsa bu hassasiyetin sebebi kendiliğinden ortaya çıkacaktı. Devlet kendi varlığını tehlikede görmekteydi.

Sefire göre, İngiltere Dışişleri Bakanı, mecliste kendisine yöneltilen bir soru üzerine bu beyanda bulunduğu için cevabın dikkate alınması gerekliydi. Ancak İngiliz Başbakanı Salisbury'nin Osmanlı Sadrazamını doğrudan tehdit etmesini unutamayan Osmanlı Hükûmeti, bu görüşmelerin devletin mukadderâtı üzerinde bir fikir birliğine yol açmayacağını endişeyle takip etmişti. Nitekim Sadâret, Londra Sefiri'nden ayrıntılı olarak konuyu araştırmasını isterken Petersburg Sefareti'nin de aynı araştırmayı Rusya tarafında yapması için talimat gönderme gereği hissetmişti²⁹. İstanbul'da Ermeni olaylarının gündemde olması dolayısıyla artan Türkiye-İngiltere gerginliği, hükûmeti ihtiyatlı olmaya zorlamıştı.

26 Sadrazam Cevad Paşa'nın 10 Teşrin-i sâni 1310 (22 Kasım 1894) tarihli arzı, BOA, Y.A.HUS., 313/48 lef 1.

27 Sadrazam Cevad Paşa'nın 28 Teşrin-i sâni 1310 (10 Aralık 1894) tarihli arzı, BOA, Y.A.HUS., 315/12, lef 1.

28 BOA, Y.A.HUS., 315/12, aynı belge.

29 BOA, Y.A.HUS., 315/12, aynı belge.

Nitekim o günlerde Başbakan Salisbury, Anadolu ıslahâtı konusunda ısrarlıydı. Osmanlı Devleti'nin yaşamaya devam etmesinin tek sebebinin bir İngiliz-Rus anlaşmasının henüz olmaması olduğu tehdidinde bulunmuştu³⁰.

Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya arasındaki bir anlaşmadan bu kadar ürkerken, Hâriciye Nezâreti, Çin-Japon Savaşı sonunda imzalanan anlaşma ile Tibet üzerindeki İngiliz-Rus itilâfinin maddelerini içeren raporu 27 Ekim 1895'de Sadâret makamına sunmuştu³¹. Sadrazam Kâmil Paşa da konuyu yorumsuz olarak 29 Ekim'de Padişaha arz etmişti. Çin ile Japonya arasındaki savaşı bitiren 17 Nisan 1895 tarihli Şimonoseki Antlaşması'nın maddeleri ve Tibet üzerindeki uyuşmanın sonucuna dair raporun bu kadar geç gelmesi ise dikkate değer görünüyordu. Zira Almanya'daki ve Petersburg'daki Osmanlı sefirleri haberi adeta günü gününe vermişti.

3. Osmanlı Yönetiminin Japonya'yı Örnek Alması

Dış politika uygulamalarında İngiltere'yi örnek almakla birlikte Osmanlı Hâriciyesi'nin Çin-Japon savaşı sırasında Japonya'yı yakın takibe aldığı ve büyük devletlerle ilişkilerini eşitlik çerçevesinde yürütme çabasından Osmanlı Devleti'nin faydasına olacak şekilde yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Sadrazam Cevat Paşa'nın Washington Sefiri Mavroyeni Bey³²'in bir yazısı üzerine padişahın onayını alarak Hâriciye Nezâreti'ne verdiği emir son derece dikkat çekicidir. Zira Mavroyeni, "Japonya'nın Amerika ile yeni bir ticâret anlaşması için görüşmelerde bulunduğunu haber almıştı. Asıl önemli olan ise "Japonların eski anlaşmaları ilgâ etmeye çalışmaları" olmuştu. Batılı devletlerin ticâretine açıldığı süreçte her birine ayrı ayrı kapitülasyonlar vermek zorunda kalan Japonya, bunlardan kurtulmaya çalışmaktaydı. Bu yolda Osmanlı deneyimini öğrenmek için bir girişimleri de olmuştu. Sefir, "yeni bir ticâret anlaşması müzakeresine girilmek şartıyla" Osmanlı Devleti için de eski anlaşmaların ilgâsını Amerika Hükûmeti'nden talep etmenin uygun olacağını bildirmişti. Sultan II. Abdülhamid bunu son derece olumlu karşılayarak gerekli izin ve talimâtın verilmesini emretmişti³³. Aynı zamanda Osmanlı sanayi ürünlerinden bazılarının Japonya'da

30 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII -Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 142-143.

31 BOA, Y.A.HUS., 338/68, lef 2, 4.

32 1887-1896 yılları arasında Washington Sefiri olarak görev yapmış olan Alexandre Mavroyeni (1848-1929), meşhur sertabib-i şehriyârî yani padişahın birinci doktoru ve Âyan Meclisi üyesi Spiridon Mavroyeni Paşa'nın oğludur. Alexandre Mavroyeni, Washington Sefirliği'nin yanı sıra 1902-1904 yılları arasında Sisam Beyi, 1908'de Âyan Meclisi üyesi ve 1911-1912 yılları arasında da Viyana Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Mavroyeni Bey'in, Washington Sefiri olarak görev yaptığı yıllar, başta Ermeni gâilesi olmak üzere birçok önemli olayın yaşandığı bir dönemdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2005, s. 97-98.

33 Sadrazam Cevat Paşa'nın Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği 26 Eylül 1894 tarihli yazısı. BOA, *BEO.AYN.d*, 1634/252. Yapılan görüşmelerin olumlu netice vermediği bu teşebbüs için bkz. Selçuk Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 287; Eraslan, *a.g.e.*, s. 370.

ve bazı Japonya ürünlerinin Osmanlı ülkesinde aranan ürünler olacağı tespit edilmişti. Bu zeminde Japonya ile bir ticâret anlaşması yapmanın çok faydalı olacağı düşünülerek devletin menfa'atine uygun şekilde yeni bir anlaşma için teşebbüse geçilmesi emri verilerek netice alınmaya çalışılmıştı.

4. Günü Gününe Takip=Hâriciyenin Başarısı

Berlin Sefâreti'nden 24 Nisan 1895 tarihinde gelen telgraf, üçlü devletler ittifâkının anlaşmanın ta'dili için talepte bulunduğunu bildirmekteydi. Sefir, "maksad ezcümle 'Liaotong' arazisinin Japonya'ya terkine müte'allik olan ve düvel-i müşarüneyhimin menaf'i ticâriyelerini sekte'dâr eden şartın ta'dili imiş"³⁴ haberiyle Uzak Doğu paylaşımını günü gününe takip ettiğinin ve işin özünün ne olduğunu bildiğinin mesajını vermişti. Hakikaten İngiliz arşiv belgelerinde de aynı günlü haberler söz konusuydu³⁵. Nitekim İngilizlerin Tokyo'daki maslahatgüzârı da anlaşmanın parafe edilmesinin ardından üç devlet ile Çin Hükûmeti arasındaki görüşme trafiğinin dikkat çekici şekilde arttığını ve Çin'in Japonya karşısında ezilmesine izin vermeyeceklerini belirtmişti. Ticâretlerini her iki tarafta geliştirmek için bu durumu fırsata çevirecekleri âşikârı. Ancak bu süreçte üç devletin Çin'i desteklemesine mukabil İngiltere'nin Japonya tarafına meylettiği dikkat çekmekteydi³⁶. Aynı şekilde Petersburg Sefiri'nin de 26 Nisan 1895 tarihli yazısı dikkate şâyandı. Sefir, bir gün önce Rusya Dışişleri Bakanı ile yaptığı sohbe edindiği bilgileri aktarmıştı. "Liaotong şib-i ceziresi ile Port Arthur Limanı'na müte'allik şerâit ve ahkâmın tebdilini istihsâl maksadıyla" Tokyo'daki Rusya, Almanya ve Fransa sefirleri tarafından bir gün evvel Japonya hükûmetine müştereken ve suret-i dostâne bir beyanname verilmiş olduğunu öğrenmiş ve hemen Hâriciye Nezâreti ile paylaşmıştı³⁷.

Savaşın sonunda imzalanan anlaşma ile Japonya, sahip olduğu pozisyonun kendileri açısından kabul edilemeyeceğini "Mu'ahede-i hâzıra ile Pekin'e birkaç hat ve mesafede adeta yeni bir Cebelîtarık tesis mi edilmiş olacaktır?" sorusuyla ilan etmişti. Bu anlaşmanın asıl amacı Uzak Doğu'ya huzur ve barış getirmektir. Oysa "mu'ahede-i hazıra da münderiç şart bunun aksini intâc edecektir." sözleriyle Rusya, anlaşmanın bu halini yeni bir savaşın davetçisi olarak gördüğünü belirtmişti. Rus Dışişleri Bakanı, İngiltere'nin bu teşebbüste yer almamasının Rusya'da rahatsızlık yarattığını bildirmişti³⁸.

34 Berlin Sefâret-i Seniyyesinden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 28 Şevval 1312 (24 Nisan 1895) tarih ve 140 numaralı telgrafnamenin tercümesi. BOA, Y.A.HUS, 326/5, Lef 2. Hariciye Nazırı, haberi 1 Zilkade 1312 (26 Nisan 1895)'de Sadaret'e arz etmiştir. (Arşiv belgesinde nazırın, haberi 30 Şevval 1312'de arz ettiği belirtilmektedir. Ancak Şevval ayı 1312'de 29 geçtiğinden tarih sehven yazılmış olmalıdır.) Sadrazam Cevad Paşa da 2 Zilkade 1312'de (27 Nisan 1895)'te konuyu Baş Kitabet'e arz etmiştir.

35 TNA, FO, 228/11884, Mr. Trench' ten O'Connor'a (6 Mayıs 1895).

36 TNA, FO, 405/335, Mr. O'Connor to the Earl of Kimberley, from Peking, May 7 1895, received 24 June.

37 Petersburg Sefâret-i Seniyyesi'nden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 26 Nisan 1895 tarih ve 262 numaralı telgrafın tercümesi. BOA, Y.A.HUS, 326/29, lef 2. Hariciye Nazırı, bu evrakı 2 Zilkade 1312 (27 Nisan 1895) tarihinde Sadaret'e arz etmiştir.

38 BOA, Y.A.HUS, 326/29, aynı belge. Sadrazam Cevad Paşa'nın arzı 3 Zilkade 1312 (28 Nisan 1895) tarihlidir.

Rusya'nın rahatsızlığı ve netice alınmaz ise güç kullanacağına dair bir bilgi, 21 Eylül 1895 tarihinde Kuzey Kafkasya'da bulunan Taygan Şehbenderliği'nden gelmişti. Şehbender, beldesinde bulunan topçu beşinci livasının iki bataryasının harekete hazır olma emri aldığını istihbâr etmişti. İstihbârâtına göre askeri birlikler "Aksâ-yı Şark'a gidecekti. Zira Rusya Hükûmeti, Japonya'nın Mançuri havalisi hakkındaki metâlib ve müdde'iyâtına karşı durmak için Sibirya hududu üzerinde kuvâ-yı küllîye cem' ü tahşîd eylemekteydi"³⁹.

Sultan II. Abdülhamid söz konusu süreçte İngiliz ve Rus Hükûmetlerinin hareketlerini hassasiyetle takip etmekteydi. Nitekim Hâriciye Nezâreti, İngiliz Hükûmeti'nin program dışı toplandığını haber alınca sebebini sefaretten sormuş; "Çin ve Japonya muhârebесinin suver-ı muhtelifе cereyanına karşı ittihâzı lâzım gelen meslek-i hareketi müzâkere etmek maksadına mebni olduğu"⁴⁰ cevabını almıştı.

Savaş sonrası sürecin de Hâriciye Nezâreti ve sefâretlerin kontrolünde olduğunu, yazışmalar bize göstermektedir. New York Şehbenderliği'nden Hâriciye'ye 1 Temmuz 1313 (13 Temmuz 1897) tarihinde gelen yazıda "Kore şib-i ceziresinin Fransa ve Almanya'nın müzâheretiyle bilâ-zahm Rusya himâyesi altına girmesi ve Rusya'nın Aksâ-yı Şark'ta peyderpey tevsi'i kuvvet ve nüfûz eylemekte bulunması Japonyalılarca mucîb-i endişe-i mahsûs olarak keyfiyet kendilerince adeta bir mes'ele-i hayâtiye hükmünü almış ve Rusya'nın o yoldaki temayülâtına sed çekmek için İngiltere ile akd-ı ittifâk lüzûmu üzerinde çalışmaya başladıklarını"⁴¹ bildirmekteydi. Ayrıca Japon basınında sürecin değerlendirilmesini içeren yazılar tercüme edilerek gönderilmişti. Burada Rusya'nın dünyanın hâkimi gibi görünmekle beraber bu şerefi hak etmediği, hiçbir şey yapmadan sadece Japonların kazançlarını elinden alarak Çin'e hâkim olduğu tespiti yapılmıştı. İngiltere'nin uzak durmasına mukabil Fransa'nın Rus Çarı'na teslim olduğu, Almanya'nın da Kore'nin esir olması için Rusya'ya yardımcı olduğu iddia edilmekteydi.

Japon basınının mu'teber gazetelerinde, İngiltere ve Japonya'nın Rusya'nın ilerlemesini durdurmak ve Kore'yi korumak için bir ittifâk yapmaları ümidi ifade edilmekteydi. Asıl dikkat çekici öngörü, 1895 Çin-Japon savaşından on sene sonra Rusya ve Japon savaşının kaçınılmaz olacağıydı⁴². İngiliz-Japon ittifâkının 1902'de, Rus-Japon savaşının ise 1905'te yapıldığını dikkate aldığımızda Japon gazetecilerin ferâsetine, uzak görüşlülüğüne şapka çıkarmak lazım gelecektir. Sefâretin, gözlemediği ülkelerin nabzını ve olayların gidişini doğru değerlendirdiği ve merkezi bilgilendirdiği anlaşılmaktadır.

39 Taygan Baş Şehbenderliği'nden Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 24 Eylül 95 tarih ve 1733 numaralı tahriratın tercümesi BOA, Y.A.HUS, 337/132, lef 3. Hariciye Nezâreti, durumu 3 Teşrin-i evvel 1311 (15 Ekim 1895) tarihinde Sadaret'e arz etmiştir. Sadrazam Kâmil Paşa'nın Baş Kitabete arzı ise 4 Teşrin-i evvel 1311 (16 Ekim 1895) tarihlidir.

40 BOA, Y.A.HUS, 320/86. Hariciye Nezâreti, konuyu 9 Şubat 1310 (21 Şubat 1895) tarihinde Sadaret'e sunmuştur. Sadaret ise durumu 10 Şubat 1310 (22 Şubat 1895)'da padişaha arz etmiştir.

41 BOA, Y.A.HUS, 376/36, lef 2. Hariciye Nazırı, konuyu 24 Ağustos 1313 (5 Eylül 1897) tarihinde Sadaret'e arz etmiştir.

42 BOA, Y.A.HUS, 376/36, aynı belge.

1894-1895 Çin-Japon Savaşı'ndan sonra Kore'de, Rus nüfûzu ve kontrolü en üst düzeye çıkmıştı. Elbette savaşmadan, maddi bir güç harcamadan sadece diplomasi yoluyla kullanarak Japonların savaş yorgunluğundan istifade ederek bu neticeye ulaşmak takdir edilecek bir sonuçtu. Rusya bunu yaparken Kore'deki askeri varlığını güçlendirmeyi de ihmal etmemişti. Seul'daki diplomatik temsilcilerin korunması için otuz subay ve sekiz yüz asker gönderilmesine karar verdiğini Tokyo'da Ajans Nasyonal'den gelen bir telgraf haber vermektedir. Beyoğlu Postanesi'nden aktarılan 23 Eylül 1897 tarihli telgraf, Japon siyasetçilerinin Rusya'ya karşılık verebilmek için İngiltere ile kat'î bir ittifak yapılması arzusunda olduklarını da yazmaktaydı. Bu telgrafa göre Tokyo basını, ittifakın gerçekleşmek üzere olduğu haberlerini yazmaktaydı. Uzak Doğu'da Rus yayılmasının Hindistan dolayısıyla İngiltere tarafından istenmeyeceği gerçeğinden hareketle bu neticenin çıkarılmakta olduğu anlaşılıyor. Gerçekten de savaştan sonra gönderilen askerler ile kuvvetlendirilen ve Rusya konsolosluluğuna getirilen Kore Kralı, 11 Şubat 1896-Şubat 1897 arasında bir yıl burada Rusya gözetiminde kalmaya mecbur olmuştu⁴³.

Petersburg Sefareti müsteşarı tarafından Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nin Teselya'daki varlığı hakkında Rus Hükûmeti'nin görüşlerinin aktarıldığı bir yazıda, "Kore Kralı'nın oğlunun vefatı dolayısıyla Rusların telâş ettiklerini Japonya Sefiri, İngiliz Sefiri'nden nakletmiştir. Ayrıca "Kore'de bir iş olmuş ise de ne olduğu iyice anlaşılammıştır"⁴⁴ diyerek çaresizliğini ifade etmekten de çekinmemişti.

Petersburg Sefâreti tarafından 28 Mart 1314 (9 Nisan 1898) tarihinde gönderilen Resmî Gazete kupürü, "Rusların Kore'de sahip olduğu nüfûz" başlığıyla aktarılmıştı. Kore Kralı'nın Rusya konsoloshânesinde kaldığı bir yıllık sürede Rus askerî ve mâlî danışmanları Kore yönetiminin isteğiyle Seul'da görev yapmaya başlamışlardı. Ancak Kore'de yabancı hâkimiyetinden rahatsız olan milliyetçilerin örgütlenerek tepki göstermesi üzerine, Kore Kralı harekete geçmek zorunda kalmıştı. Kralın, "Kore hükûmetinin bizzat idâre-i u' mûra muktedir bulunduğu ve binaenaleyh idâre-i dâhiliyesince artık bir gûna mu'avenet ve müzâheret-ı ecnebiye'ye ihtiyâc olmadığını beyânı" Kore'deki Rus askeri öğretmenleri ve mâliye müşavirinin vazifelerini şüpheli bir hale getirmişti. Bu durumun "Rusya'nın Kore hakkındaki iyi niyet ve dileklerine uygun düşmediği için Rus elemanların gerekli olup olmadığının Kore Kralı'ndan bir kere daha sorulması" Seul'daki maslahatgüzârından istenmişti. Kore Kralı ise "vakt-i ihtiyâçta vuku'bulan mu'avenet ve müzâheretten dolayı beyân-ı teşekkür ile beraber umûr-ı mâliyenin islâhı ve kuvâyı askeriyenin dahi tensikince elyevm bir gûna müzâherata muhtâc olmadığı" cevabını vermişti. Ayrıca Kore hükûmdârının yapılan yardımlar dolayısıyla Rus Çarı'na teşekkür için elçi göndermeye müsa'ade istediği

43 Andrew C. Nahm, *Kore Tarihi ve Kültürü*, çev. Ali Rıza Balaman, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1998, s. 121.

44 Petersburg Sefaret-i Seniyye Müsteşarı Esseyid Mehmed Behaeddin tarafından 15 Şubat 1313 (27 Şubat 1898) tarihinde gönderilen yazı. BOA, Y.PRK.EŞA, 28/88, lef 2.

bilgisi paylaşılmıştır⁴⁵. Bu istek bir teşekkür ve mecburiyetin ifadesini sağlamaya yönelik gibi görünmektedir.

Mâlî durumun yeterli olduğu iddiasını kabul eden Rusya, askerlerini çekme niyetinde olmadığını “Kore’nin ahvâl-i dâhiliyesince hissolan hâl-i bîkarârî’ye binâen bir müddet Seul’daki Rusya sefaretinin ma’iyetinde kalacaklarını Kore Hükümeti’ne bildirmişti”⁴⁶. Bununla birlikte Rusya, kendi ayakları üzerinde durduğu beyanı dolayısıyla Kore’nin iç işlerine müdahaleden geri duracağını belirterek; ancak aksi takdirde bir gelişme olursa “Kore ile hem hudut bir devlet-i muazzama sıfatıyla hâiz olduğu hukûk ve menâfi’ni muhâfazaya iktizâ eden tedâbîre tevessül eyleyecektir” uyarısında bulunmuştu. Hâriciye Nezâreti, bu gelişmeleri 18 Nisan günü Sadâret makamına aktarmıştı.

Osmanlı Hâriciye Nezâreti’nin Uzak Doğu paylaşımı sürecine ilişkin değerlendirmesini gösterecek en yetkili ağızlardan biri olan Nezâret Müsteşarı Artin Efendi, 7 Temmuz 1900 tarihli mütalaasında sürecin ne kadar iyi anlaşıldığını göstermekteydi. “Zann-ı çâkerâneme nazaran düvel-i müşarünileyhin ve Japonya Hükümeti nihayetü’l emr memâlik-i Çinîyeyi kısmen zabt edecekleri bedihidir”⁴⁷. Yani Japonya ve diğer devletler Çin’i kısmen de olsa istilâ etmişlerdi. “Tavizler Muharebesi” veya “Çin karpuzunun kesilmesi” olarak tarif edilen süreç Çin’i parçalamıştı⁴⁸. Asrın genel karakterine uygun olarak bu paylaşma askeri işgâl yerine Vietnam’dan Kore’ye zaten bir şekilde kontrol ettikleri coğrafyada daha içerilere doğru gidecek şekilde ticari imtiyazların genişletilmesi olacaktı. “Ancak bu defa vâki’ olan ittifâkları evvel emirde memâlik-i mezkûrede âsayaşın kuvve-i cebriye ile i’ade ettirilmesi maksâdına mübteni olup âkibette iddia edecekleri külliyetli tazminâta mukâbil zaten Çin sevâhîl-i vasia’sının mühim parçaları yani ‘Annamdan Kore’ye’ kadar kimini fiilen zabt ve kimine ma’nen icrâ-yı nüfûz etmiş oldukları büyük limanların beher devlete ait olan hinterlandları içeri doğru tevsi’ etmeği”. Diğer taraftan işgâllerin onur kırıcı olduğu düşüncesiyle kuvvetlenen milliyetçilik akımı ve ortaya çıkan yabancı düşmanlığının sevkiyle intikâm alma girişimlerine karşı da yalnız bırakılmasına dikkat edilecekti. “Çinlilerin Avrupalılara karşı olan a’davet-i şedîdenin semeresi olarak kariben Avrupa üzerine icrâsını şimdiden tasavvur ettikleri toptan muhâcemenin önünü almak isteyeceklerdi. O halde Çinlilerin hücum-ı müstâkili bittabi’ kâbil olamayacaktır”⁴⁹.

Artin Efendi, “Rusya’nın ihtirâ-gerdesi olan ma’hûd ıslahât notasının ale’lhusus Avrupa’nın bu aralık Aksâ-yı Şark’ta olan endişeleri sırasında mütala’a-i âbidâneme göre bir

45 Rusya’nın Kore’de haiz olduğu nüfuza dair 7 Mart 1898 tarihli St. Petersburg gazetesinde yer alan tebligatı hâvi gazete parçasının tercümesi. BOA, HR.SYS, 1368/16.

46 BOA, HR.SYS, 1368/16, aynı belge.

47 Hariciye Müsteşarı Artin Efendi’nin 24 Haziran 1316 (7 Temmuz 1900) tarihli mütalaası. BOA, Y.PRK.HR, 27/73.

48 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 770-774.

49 BOA, Y.PRK.HR, 27/73.

gûna hâiz-i ehemmiyet olmadığı...⁵⁰ ifadesiyle, bütün bu gelişmelerin Osmanlı siyasetini nasıl etkileyeceğini öncelikle dikkate almakta ve böyle bir siyasi ortamda Rusya'nın Doğu Anadolu ıslahâtı konusundaki taleplerinin Avrupa'da karşılık bulmayacağı kanaatini seslendirmekteydi.

5. Fransa'nın Politikasına Bakış

Hâriciye Nezâreti, 1902 tarihli Japonya-İngiltere anlaşmasından sonra 1894 yılında uzlaşmış olan Fransa ve Rusya'nın anlaşma hakkında yaptıkları beyanâtı da etraflı olarak tartışmıştı. Fransa, 1870 yenilgisinden sonra Avrupa'da Almanya'ya karşı yalnız kalmamak adına Rusya ile bir ittifak aramıştı. Önce genelkurmay başkanları daha sonra ise hükümetler arasında yapılan bu anlaşma, esas itibarıyla Avrupa merkezli olmuştu. Uzak Doğu paylaşımında Fransa'nın Rusya'nın güdümünde olması hem Fransız parlamentosunda hem de diplomatik çevrelerde merak edilmiş ve eleştiri konusu olmuştu⁵¹. Nitekim Paris Sefâreti'nden 2 Nisan 1902 tarihiyle alınan yazıda, parlamentodaki eleştirilere yer verilmişti. "Paris Mebusu Mösyö Donis Kuşan" tarafından irâd olunan suâllere cevaben Mösyö Delkase cânibinden vuku' bulan beyanâtın Meclis-i Mebusânca bâridâne telâkki edilmesi ziyâdesiyle câlib-i dikkat olmuştu. Süferâ ile Rusya mehâfil-i siyasiyesi işbu bürûdetin farkına varmışlardı⁵². İngiltere ile iyi ilişkiler kurma yanlısı olarak bilinen Dışişleri Bakanı Delkase'nin Rusya ile ortak hareketinin amacının aslında İngiltere ile ittifaka zemin hazırlamak olduğu değerlendirmeleri de yapılmaktaydı⁵³.

Dışişleri'ne yapılan eleştirinin amacı "Fransa'nın bu yeni mu'âhedenâme ile ne gibi ta'ahhüt altına girdiğini ve tâbir-i âhârla Rusya, İngiltere veya Japonya tarafından 'Mançuri' veya Kore'de düçâr-i ta'arruz olduğu takdirde Fransa'nın ne yapacağını bilmekten ibâret"⁵⁴ görülmüştü.

19 Mart'taki ortak duyuru ile "Rusya ve Fransa Hükümetlerinin menfa'atlerini birlikte koruyacaklarının bilindiğini belirten sefir, Dışişleri Bakanı'nın konuşmasından "müstakilen bir takım iğtişâşat ve ihtilâfât ve hatta bir harp zuhûr edeceği anlaşılıyor ki, işte bu ihtimâl şimdi ba'îs-i endişe olmaktadır" diyerek çekişmenin savaşa gidebileceği endişesini ifade etmekteydi. Diğer yandan 1894 ittifakının "bugüne kadar Fransa'ya Avrupa'daki hudûdunu temine ve devlet-i müşarünileyhâyı Almanya tarafından vuku' bulacak her gûna ta'arrûzdan muhâfazaya" yönelik olduğuna dikkat çekmişti. 19 Mart 1902 bildirgesi ile anlaşmanın kapsamı genişleyerek "Mançuri arâzi-i vasi'âsını Rusya'ya te'min maksâdına mübtenî gibi

50 BOA, Y.PRK.HR, 27/73.

51 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 435.

52 Paris Sefâret-i Seniyyesi'nden Hariciye Nezâreti'ne 2 Nisan 902 tarihiyle varid olan 180 numaralı tahriratın tercümesi. BOA, Y.A.HUS, 427/99, lef 2.

53 Nitekim 1904 Entente Cordiale Anlaşması, bunun sonucu olarak görülmektedir. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 435.

54 BOA, Y.A.HUS, 427/99, lef 2.

görünüyor”⁵⁵ ifadesiyle sefir, Çin üzerinde bir yayılmaya temas etmeden sadece statükoyu koruma iddiasına kimsenin önem vermediğine işaret etmişti. Çin’in muhtemel paylaşımı için Rusya, İngiltere ve Japonya’nın ihtiyâtlı hareket ettiklerine de dikkat çeken sefir, Fransa’nın Cezayir ve Tunus’a karşı bir saldırı ihtimâlini yok sayıp “Japonya ve İngiltere’nin ilk darbe-i ta’arrûzuna ma’rûz olan Hindîçini ve Madagaskar müstemlekâtını ne için tehlikeye ilkâ ettiği suâlinin”⁵⁶ akla geldiğini belirtmekteydi.

Osmanlı diplomatları anlaşma metinlerini genelde yorumsuz olarak merkeze bildirmektedir. Nitekim 30 Ocak 1902 tarihinde İngiltere ile Japonya’nın anlaşması üzerine uzun süre tepki göstermeyen Rusya’nın, müttefiki Fransa ile birlikte 19 Mart’ta yayınladığı beyânnâme Sadrazam Said Paşa’nın 23 Nisan 1902 tarihli arzına konu olmuştu⁵⁷.

Müttefiklerin, kendileri gibi sömürge paylaşma yarışında bulunan doğrudan veya dolaylı rakipleri Almanya, Avusturya, Belçika, Çin, İspanya, Amerika, İngiltere, İtalya, Japonya ve Felemenk (Hollanda) Hükümetlerine gönderdiği beyânnâme şöyleydi:

“Müttefik olan Rusya ve Fransa hükümetleri Aksâ-yı Şark’ta statüko ile sulh ve müesâlemet-i umûmiyenin te’mini ve kâffe-i müel ve akvâmın ticâret ve sanayi’ine küşâde bulunması iktizâ eden Çin ve Kore’nin muhâfaza-ı istiklâli maksâdıyla 30 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1902 tarihinde İngiltere ve Japonya hükümetleri beyninde akdedilen mukâvelenâmede kendi politikalarının esasını teşkil eden kava’id-i esâsiyenin te’yid olduğunu müşâhede ettiklerinden dolayı fevkalâde mahzûz olmuşlardır”⁵⁸.

Fransa-Rusya ittifâkı, Uzak Doğu’da mevcut durumun korunup barışın te’mini ve bütün milletlerin ticâret ve sanayi’ine açık tutulması gereken Çin ve Kore’nin istiklâlini korumak maksatlı her girişimden memnun olmaktadır. Ancak menfaatleri zedelenir ise birlikte koruyacaklarını da muhâtapları bilmeliydi.

Fransa ve Rusya Devletleri işaret edilen husûslara uyulmasını husûsi menfa’atleri için âdeta kefil gibi görmüşlerdi. Bununla birlikte iki müttefik, diğer devletler saldırır veya Çin’de yeni bir karışıklık çıkarsa “Çinin tamâmiyet-i mülkiyesiyle serbest-i terakkiyatı sektedâr ve kendi menafi’i mahsusâları düçâr-ı tehlike olur ise menafi’lerini muhâfazaten tedâbir-i lâzimeye tevessül etmek hakkını muhâfaza edeceklerdi”⁵⁹. Burada Hâriciye’nin biraz geriden takibi söz konusu edilebilir. Büyük devletlerin genel politikalarıyla ilgili olarak sefirlerin ve yöneticilerin benzer bir şekilde ve aynı tespitte bulduklarını görmek ise önemlidir.

55 BOA, Y.A.HUS, 427/99, aynı belge.

56 BOA, Y.A.HUS, 427/99, aynı belge. Bu belge Hariciye Nezâreti’nden Sadaret’e 24 Nisan 1902’de sunulmuş olup, Sadaret’in Baş Kitabet’e arzı 27 Nisan 1902 tarihli.

57 Sadrazam Said Paşa’nın 23 Nisan 1902 tarihli arzı. BOA, Y.A.HUS, 427/72, lef 3. Hariciye Nezâreti’nin aktardığı, Petersburg Sefareti’nin yazısı 7 Muharrem 1320 (16 Nisan 1902) tarihli.

58 BOA, Y.A.HUS, 427/72, aynı belge.

59 BOA, Y.A.HUS, 427/72, aynı belge.

6. Osmanlı Hâriciyesinin Gözünde Almanya'nın Durumu

İngiltere ve Japonya'nın ittifâkı Almanya'da da hayretle karşılanmış olmakla birlikte rahatsızlık yaratmamış görünmektedir. Hatta Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri'ne göre memnu'niyet dahi söz konusudur. Zira Avrupa ile Çin'in ticâretini artırmaya vesile olabileceği düşünülmektedir. Nitekim sefirin, "Görüştüğüm zevâtın fikir ve ifâdelerine nazaran Almanya'ca bu keyfiyet umûmiyetle sûret-i müsa'adetkârânede telâkki edilmiş olup mu'ahede-i münâkide'de cây-ı endişe bir cihet görülmemekte ve mu'ahede-i mezkûrenin Avrupa ile Çin beynindeki münasebât-ı ticâriyenin tevessü'üne medâr olacağını zan ve tahmin edilmektedir"⁶⁰ ifadeleri bu durumu ortaya koymaktadır.

Almanya'nın da sömürge yarışındaki hedefleri arasında "iktisadi menfa'at birinci mertebeyi işgâl eylediğinden" hükûmet bu gelişmeden memnun olacaktır. İngiltere'nin Japonya ile ittifâkına yapılan en dikkat çekici yorumlar Japonya'nın reformlar sayesinde geldiği seviyedir. "Kırk sene evvel düvel-i mütemeddine sırasında güçlülükle kendini ta'dâd ettirebilen Japonya'nın elyevm oldukça mühim bir mevki'i ihrâz ve İngiltere gibi bir devlet-i kaviiyyü'sş-şekîmeyi meveddet ve ittifâkına mürâca'at arzusuna sevk eyleyecek derecede kuvvet ve miknet iktisâb edebilmesi sahihân şâyân-ı hayret olduğu ketmedilmemektedir"⁶¹. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın hiç fark gözetmeden birinci önceliği ticârî çıkarlarına verdikleri bilinmektedir. Birinin imtiyazlı olduğu yere diğerleri de çok kolay girdikleri için bundan rahatsız olmadıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan Japonya'nın uluslararası ticârete açıldıktan sonraki 40 yıl içinde İngiltere'yi kendi ittifâkına cezbedebilecek noktaya gelmesinin uyandırdığı hayret Berlin'de gündem olmuştur.

7. Osmanlı Hâriciyesi'nden Muhatapların Hedeflerine Ayrıntılı Bakışlar

Osmanlı Hâriciyesi'nde dış dünya ve bilhassa İngiltere'nin siyâseti hakkındaki en etraflı değerlendirme Bern ve Brüksel ile birlikte Paris Büyükelçisi Sâlih Münir Paşa⁶²'dan gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid devrinin en önemli diplomatlarından biri olan Paşa'nın görüşlerini, 2 Ağustos 1903 tarihli ayrıntılı raporundan aynen alıntılarla aktarmaya gayret edeceğiz.

a. İngiltere'ye Bakış

Sâlih Münir Paşa, İngilizler için en önemli olan konunun ticârî çıkarı olduğunu tespit etmişti. "İngilizlerin politikasında eser-i nasfet ve u'lvîyyet ve samimiyet ve fütüvvet yoktu.

60 Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nden Hariciye Nezâreti'ne 16 Şubat 902 tarihle varid olan 35 numaralı tahriratının tercümesi. BOA, Y.A.HUS, 425/113, lef 3.

61 BOA, Y.A.HUS, 425/113, aynı belge.

62 Salih Münir (Çorlu) Paşa için bkz. Ali Birinci, "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 330. Ayşe Osmanoğlu da hatıralarında, babasının Salih Münir Paşa'yla yakın ilişkileri olduğunu, Yıldız'da ağırladığını nakletmektedir. Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 122.

Düvel-i sâireye karşı tavr ü mu'ameleleri İngiltere'nin icabât-ı husûsiye-i mevki'asına ve menâfi-i ticâriyesine göre menfa'atperestâneydi". Sâlih Münir Paşa, İngiltere Adası'nın nüfusun ihtiyâcını karşılayacak kadar ürün vermemesi nedeniyle yöneticilerin dışardan erzâk temin ederek halkın nafakasını temin etme mecburiyetinde olduklarına dikkat çekmekteydi. Nitekim kaynakların umuma yayılıp genişlemesi fabrikaların ihtiyaçtan fazla mal ve eşya üretmesiyle sonuçlanmıştı. Münir Paşa da bu ürünleri kâr ederek satıp kazanç elde etmek için "müstemlekâta ve mahreçlere ihtiyâc-ı mübrem ve a'zîmi vardır" görüşüyle açıklamıştı. Bir diğer deyişle "İngiltere'nin mâbihi'l-hayati, müstemlekeler ve mahreç-i ticâretleriydi. Ahalisinin refah ve sa'adet ve serveti ve hükûmetin bekâ-yı kudret ve şevketi bunların vücuduyla kâimdi"⁶³. Hindistan gibi dünyanın en büyük ve en zengin kıtasını ve değişik yerlerde pek çok müstemlekeyi elinde tutmasına karşın ada nüfusunun artması ve ticâretin gelişmesiyle sına'î mamuller de arttığından mevcut müstemlekeler ihtiyaca yetmemekteydi. Dolayısıyla mevcutla yetinmeyen ve hep daha çok elde etmeye odaklanan bir siyaset anlayışıyla karşı karşıya bulunduğunu hükûmetine ve padişahına ihtar etmekteydi.

Münir Paşa'ya göre müstemleke konusu hayati derecede önemli olduğundan, gösterilen ehemmiyet anlaşılır mahiyetteydi. "İngiltere'nin müstemlekât ve serbestî-i ticâret husûsuna kemâl mertebe ehemmiyet vermesi ve te'min-i müraselât ve münâkalâtına fevka'lâde i'tinâ eylemesi tabi'iydi". Ada devleti olması dolayısıyla hem sahilleri hem de müstemlekelerine ulaşım vasıtaları ve yollarının dış müdahaleden korunması şarttı. Bu sebeple kendisiyle savaşması ihtimali olan devletler deniz kuvvetlerinde eşit donanma meydana getirmişti. Ancak bu donanmanın görevini yapabilmesi için "başlıca geçit ve boğazların yani turûk-ı ticâret-i âleme hâkim nokat-ı mühimme-i bahriyenin de elde bulunması" gerekmekteydi. İngilizler, öteden beri bu düşünceyle "Cebel-i Tarık, Malta ve Aden ve sair birçok nokât-ı mühimmeyi peyderpey zabt ve işgâl eylemişlerdi"⁶⁴.

Sâlih Münir Paşa, bu tavrın sebebini adeta bir mecburiyet olarak izah etmekteydi. "İngilizlerin müstemleke ve mahreçleri ile olan yolları kesilip ticâretleri sektedâr edilse bir kısım ahali ile miktarı milyonlara bâliğ olan birçok halk ve amele için aç kalıp telef olmak tehlikesi muhakkaktı". Paşa, son yirmi yılın politika âleminde yaşanan iki önemli gelişmenin İngilizlerin bu politikasını etkilediğini belirtmekteydi. Birincisi "Almanya ve Fransa ve İtalya ve Rusya'nın sanayi'î dâhiliye ve gümrüklere müte'allik nizamâtı usul-i himâyete tevfikân bi't-tasmîm yüksek târifeler vaz'ıyla emtia'î dâhiliyelerinin sürümüne hizmet ve İngiltere emtia' ve eşyâsının duhûl ve revâcını tas'ib etmeleriydi"⁶⁵. Sanayileşmede İngiltere ile yarışır hale gelen devletler, kendi üretimlerini korumak için yüksek vergiler koyarak

63 Salih Münir Paşa'nın, Sefaret-i Kübra'yı Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye Paris'ten, Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti'ne gönderdiği siyasi raporu. BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

64 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

65 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

İngiliz mallarının ülkelerine girişini ve satılmasını zorlaştırmaktaydılar. Hem sermayedarlar hem de ticâret erbâbını zarara sokan bu tavır hükûmeti de doğrudan etkilemişti.

İkinci önemli sebep ise yine sömürge yarışına katılan Almanya ve Fransa'nın İngiliz sanayiine rakip olarak ortaya çıkmalarıydı. "Almanya ve Fransa, İngiltere'nin bilâ-mâni mal ve emti'a gönderip sattığı ve ehven ve fâideli surette İngiltere'nin zahirece olan noksanını tedârik ve sanayi'nin muhtâc olduğu mevadd-ı ibtidâîyeyi kezâlik ucuzca mübaya'a edegeldiği ba'zı mahalleri zabt ile müstemlekât haline koymaları"⁶⁶ olmuştu. Zira buralar artık İngiliz mallarına ve ihtiyaçlarına kapatılmıştı. Rusya da Türkistan'dan Çin'e kadar ilerleyip nüfûzuna aldığı yerleri Rus mallarıyla doldurup İngilizlerin ticâretini engellemişti.

Paris Sefiri'ne göre; "İngilizler, bu zararları telâfi etmek için Mısır'dan aşağıya Ümit Burnu'na doğru Afrika'nın iç ticâretini ele geçirmek için çalışmalara başlamıştı. Buna engel olmak isteyenlerle velev ki Fransa olsun vuruşmayı da göze almışlardı". Netice olarak ticâretine engel olan Almanya, Fransa ve Rusya'nın aleyhindeydi. Son yirmi yıla kadar İngiltere harp kuvvetleri yeterli olmayan devletlere savaş açar ve ticâretini engellemelerine izin vermezdi. Şimdi bunlara karşı sessiz kalışı "harbe duruşmak pek kolay işlerden olmamasından nâşiydi"⁶⁷. Sâlih Münir Paşa, bu duruma örnek olarak Filipin ve Küba adalarını Amerika istilâ ederken İngiltere'nin müdâhale etmediğini, zira Amerika'nın istilâ sonrası serbest ticâret usulünü uygulayacağı yolunda söz aldığını göstermekteydi.

Münir Paşa'ya göre Osmanlı Devleti, İngiltere ile diğer büyük devletler arasında mesele çıktığında "işin mahiyetini anlamak için meselenin Hindistan yolu, Ümit Burnu veya Transval yoluyla bir ilgisinin olup olmadığına bakmalıydı". Eğer ilgisi varsa İngiltere, harbi ve her fedakârlığı göze alacak demektir⁶⁸. Nitekim Madagaskar ve Nijer örneklerinde rakip devletlere müsâit davranmışken Siyam konusunda Hindistan'a tâbi Birmanya'ya bitişik olduğundan karşı çıkmıştı. Mısır ise hem Hindistan için önemli hem de Ümit Burnu karayolunun başlangıcı olduğundan taviz vermemekteydi.

aa. İngiltere'nin Osmanlı Politikasının Temelindeki Ekonomik Çıkarlar

Paris Sefiri Sâlih Münir Paşa'ya göre İngilizlerin 93 Harbi'ne kadar Osmanlı Devleti'ni himâye etmeleri Müslümanlara olan sevgisinden değildi. Bilakis, "Rusyalıların ol vakit Asya-yı Vûsta tarîkini tercih etmeyip Anadolu üzerinden ve bir de Süveyş cihetinden Hindistan'a doğru sarkacakları tahmin olunmasından" kaynaklanmaktaydı⁶⁹. Yani coğrafi mevki dolayısıyla Ruslara mâni olan Osmanlıları korumak Hindistan'ı korumayı temin etmek olacağından yine kendi menfa'atlerine hizmetti.

66 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

67 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

68 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

69 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

Bunun yanı sıra İran'a giden İngiliz mallarının bir kısmı en kısa yol olan Trabzon, Erzurum ve Bayezid üzerinden sevk olunmaktaydı. Bundan başka İran'a transit gidiş için Volga, Ejderhan ve Bahr-i Hazar'dan geçerek giden Gazne ve Meşhet yolu vardı. Ayrıca Poti, Kutayis ve Tiflis'ten geçen, bir kolu Baku'den Tebriz'e ve diğer kolu da Bahr-i Hazar'dan İran sahiline ulaşan iki yol daha bulunmaktaydı. Ancak "bu yollar hem dolaşık ve hem de Rusya yed'inde olmak hasebiyle Rusya Hükûmeti tarafından fazla transit resmi ve usûl-i himâyeye göre bir takım mevâni ihdâsıyla İngiliz ticâretine sed edilebileceğinden" Osmanlı yolu tercih edilmekteydi. Son olarak Trabzon yolu Erzurum ve Bayezid'den Tebriz'e, oradan Tahran'a, Tahran'dan Meşhede, Meşhet'ten Herat ve Merv'e ulaşılmaktaydı. "Merv ise Peşaver'in miftâhı mesâbesinde askerlik nokta-i nazârından fevka'l'ade önemliydi. Rusya ile harp çıkarsa Trabzon yolu asker sevkine de uygundu"⁷⁰.

ab. İngiliz Politikasına Yön Veren Dînî ve Siyâsî Etkenler

Osmanlı Devleti aynı zamanda hilâfet makamının da sahibiydi. İngiltere'nin de Hindistan'da milyonlarca Müslüman tebaası olduğu için Osmanlı Devleti ile dost olarak "Hilâfet-i Celîle'nin nüfûz-ı âlîsinden oralarca istifâde etmeyi de menfa'atine muvâfık buluyordu"⁷¹. Gerçekten de İngiltere, daha 1857 ayaklanmasında Müslümanların Hindularla birlikte isyana katılmalarını önlemek için dönemin Padişah-Halifesi Abdülmecid'den mektup almak ihtiyacı hissetmişti⁷².

Rusya'nın İstanbul ve Boğazları ele geçirme düşüncesine karşı İngilizler, Osmanlı'yı takviye edip Rusya'ya karşı bir set oluşturmazsa Rusların ilerlemesi durdurulamaz ve Hindistan elden giderdi. Ancak Rusların Anadolu yoluna bakmayıp Orta Asya'daki Hanlıkları birer birer istilâ edip Herat yolunu seçmeleri, Osmanlı'ya verilen önemi ortadan kaldırmıştı. Rusların, Basra Körfezi'ne yönelmeyecekleri ve İngiliz ticâretine engel olmayacaklarına söz vermeleri üzerine İngilizler, Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarını değiştirmişlerdi. Zira aynı süreçte Eleşkird ve Bayezid'den geçerek İran'a giden ticâret yolunu Rusya'ya i'ade ettirdikten sonra Mısır'ı dahi bazı ahvâl ve vuku'ât-ı fevkâ'l'ade neticesinde işgâl edip kanal yolunu dahi ellerine geçirdiklerinden Devlet-i Aliyye'ye karşı politikalarını başkalaştırmışlardı⁷³. İngilizler, Osmanlı ülkesinin İstanbul ve Boğazlar ile Anadolu'nun Hind yolu selâmetine ta'alluk eden cihetlerine dokunulmamak şartıyla küçülmesini politik menfa'atine muvâfık görmeye başlamıştı. Ayrıca Arap yarımadasının Osmanlı elinden çıkması ve "Hilâfet-i Mukaddese-i İslâmiye'nin" kendilerinin uzaktan nüfûzuna tâbi olacak Şürefâ eline geçmesi için çalışmaktalardı.

70 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

71 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

72 Eraslan, *a.g.e.*, s. 67.

73 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

Bu bölgeyi Osmanlı'dan ayırmak istemelerinin sebebi aynı zamanda mâli ve ticârî idi. Bölgenin petrol ve gaz yatakları, başta İngilizler olmak üzere bütün emperyalist devletlerin iştahını kabartmaktaydı. Ayrıca “usul-i cedîde-i fenniye üzere menâbî’i servet-i tabî’iye-i memleketi yani birçok madenleri ve zift ve gaz göllerini işletip ve kanallar ve burgulu kuyular ile sular getirip Araziyi saky ü irvâ ile zirâ’ati tâ’im ve vapurlar ve demiryollar ile mu’amelât ve münâkalât-ı ticârîyeyi teshîl ve emniyet ve inzibât-ı memleketi istikmâl edecekleri” beklenmekteydi. Bölgenin tabî’î zenginliklerinden “İngiliz sermayedarlarını ve erbâb-ı sa’y ve amelini istifâde ettirmekle beraber ahalisinin de memleketin imârından ve terakkiyâtından dolayı kazançları” artacağı gibi ihtiyaçları da çoğalacak ve çeşitlenecekti. Böylece kazandıklarını yine İngiliz mallarını alıp satmak için kullanacaklarını hesap ediyorlardı⁷⁴.

ac. İngilizlerin Ermeni Politikası

İngilizlerin, Ermenileri desteklemelerinin bir sebebi Rusya hudûdu civârında bir Ermeni emâreti kurulus ise Rusya Ermenileri’nin buraları ilhâk etmek niyetinde olmalarıydı. “Rusya ile İngiltere’nin arasında bir harp çıktığı takdirde zaten İngiltere’nin minnetdârı ve çırâğ-ı hâssı olacak olan işbu Ermeni emâret veya vilayet-i mümtâzesinin Rusya Ermenileri’yle beraber ayaklanarak Rusya ordularından bir ikisini olsun orada işgâl etmekle”⁷⁵ yükünü hafifletmek suretiyle İngilizlere hizmet edecekleri düşünülmekteydi.

Sâlih Münir Paşa’nın raporunda, İngiltere politikasını âdetâ iliklerine kadar tahlîl eden bir bakış açısı ve bilgi birikimi söz konusudur. Şehzadeliğinde II. Abdülhamid’in Fransızca öğretmenliğini yapan Salih Münir Paşa, İstanbul’a geldiğinde Yıldız’da padişah ile görüşen, Paris’ten giyim kuşam konusunda padişaha yardımcı olan bir diplomattır⁷⁶. Ayrıca padişahın Balkan devletlerine yönelik siyasetinin uygulanmasında büyük katkısı olduğu; ancak idârî politikalara yönelik tavsiyelerinin pek dikkate alınmadığı belirtilmektedir⁷⁷.

b. Rusya’ya Bakış

Petersburg Sefâreti de Rusya’nın Uzak Doğu politikasının aşamalarını yakından takip etmekteydi. Ermeni militanların Rusya sınırından Osmanlı topraklarına geçişini engelleme konusunda Rus Hâriciyesinden vaat alan Hüsnü Paşa⁷⁸, Rus hükûmet politikasının asıl ağırlık noktasının Uzak Doğu olduğunu haber vermektedir.

74 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

75 BOA, Y.PRK.EŞA, 43/35.

76 Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

77 Ahmet Dönmez, “Bir Son Dönem Osmanlı Diplomatinin Yükselişi ve Düşüşü: Salih Münir Paşa”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXXVIII, sayı 65, Ankara 2019, s. 169-195.

78 Mirliva Hüseyin Hüsnü Paşa, (1839-1916) asker ve diplomat. 1889-1908 döneminde Petersburg Sefir-i Kebiri’dir. Harbiye’de hocalık, yabancı devlet büyüklüğünün gelişlerinde mihmandarlık görevlerinde bulunacak kadar Sultan Abdülhamid’in güvendiği bir şahsiyettir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammet Köçen, *Osmanlı Hariciyesinde Bir Asker Sefir Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2019.

Japonya'nın İngiltere ile Ocak 1902'de imzaladığı anlaşmadan sonra Nisan 1902'de Çin ile imzaladığı Pekin deklarasyonuyla Mançurya'dan çekileceğini söyleyen ve bunu Almanya'nın kışkırtmasıyla yarıda bırakan Rusya, bölgeye asker mühimmât ve donanma sevk etmekteydi. Bu tavır başta Japonya olmak üzere “o taraflarda menafî-i mühimme-i siyâsiye ve ticâriyeleri bulunan bazı düvel-i muazzama tarafından iyi görülmediği gibi husûsiyle Japonya'daki efkâr-ı umûmiye-i hâzıra nihayet derecede galeyânda bulunmasından ileri gelmişti”⁷⁹. Rus politikası, 1903 yılı boyunca Mançurya ve Kore hakkında Japonya ile yapılan müzakerelere yoğunlaşmıştı. Bu çekişmenin iki taraf arasında yakın bir savaşa işaret ettiği açıktı. Nitekim karşılıklı tekliflerden sonra 1904 yılında savaş başlayacaktı.

Paris Sefareti de Hâriciye Nezâreti'ne Uzak Doğu gelişmelerinin savaşa doğru gittiğini doğrular bilgiler aktarmaktaydı. Tarafların birbirlerini bloke edecek teklifler ile âdeta vakit kazanmaya çalışmaları, müttefikleri bulunan “Fransa ve İngiltere hükûmetlerinde endişe-i azîmi mûcib olduğundan” Londra ve Paris kabineleri müttefikleri bulunan iki hükûmet arasında bir savaş çıkacak olursa nasıl hareket edeceklerini kararlaştırmak üzere müzakerelere başlamışlardı. Paris Sefiri, güvenilir bir kaynak vasıtasıyla, görüşmelerin bittiği ve “bir harp zuhûru takdirinde işe müdâhale etmemek hakkında mezkûr iki kabineto beyninde bir ittifâk-ı hafî akdolunduğu” haberini vermişti. Sefir, iki tarafın zaten bir gâile çıkarmamak için çalıştıkları ve hattâ “Çin arâzisinden bir kısmının mukâsemesi suretiyle müşkilât-ı hâzıraya muvakkaten nihayet verileceği umumen zannedilmektedir”⁸⁰ ifadesiyle her iki tarafın ‘kesilmiş bulunan Çin karpuzundan’ dilimler almakta kararlı olduklarının Osmanlı diplomatları tarafından da bilindiğini göstermekteydi.

Diplomatlar arasında tartışma konusu olan bu durum, Sultan II. Abdülhamid'in de dikkatini çekmişti. Padişah, “Fransa ve Rusya ittifâk-ı malûmunun mahiyeti anlaşılammakta olduğundan” Paris Sefareti'nden etraflıca sorularak cevabın arz edilmesini emretmişti⁸¹. Sadrazam Ferid Paşa, 28 Ocak 1904 tarihli arzında; Hâriciyenin, Uzak Doğu hakkında İngiltere ile Japonya arasında yapılan ittifâkın ardından Rusya ve Fransa Hükûmetlerinin bölgedeki çıkarlarını muhâfaza için 19 Mart 1902'de husûsi bir ittifâka lüzûm gördüklerini bilgisini aktarmaktaydı. Ancak “işbu ittifâk-ı âhîrin evvelki ittifâkın (1894) noksânını ikmâl maksâdıyla akd olunduğu muhakkak addolunabileceği” kanaatini ifade etmişti. Gerçekten de Japonya ve İngiltere'nin ittifâkına karşı Rusya ve Fransa, Çin ve Kore'nin toprak bütünlüğünü

79 Petersburg Sefaret-i Seniyyeleri'nden “Hüsni” imzasıyla Baş Kitabet'e 13 Teşrin-i evvel 1903 (13 Ekim 1903) tarihinde gelen şifre, BOA, Y.PRK.EŞA, 44/21. Söz konusu siyasi görüşme ve çekişmeler için ayrıca bkz. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 435; Burak Semih Gülboy, “19. Yüzyılda Uzak Doğu Asya'da Güç Dengesinin Evrimi”, *Çin'in Gölgesinde Uzakdoğu*, ed. Deniz Ülke Arıboğan, Bağlam Yayınları, İstanbul 2001, s. 15-44.

80 Paris Sefaret-i Seniyyesi'nden Hariciye Nezâreti'ne 23 Kanun-ı evvel 903 tarihinde gelen 532 numaralı mahremane tahriratın tercümesi, BOA, Y.A.HUS, 463/46, lef 3. Sadrazam M. Ferid Paşa'nın arzı 29 Aralık 1903 tarihlidir.

81 Sadrazam Ferid Paşa'nın 17 Kanun-ı sâni 1319 (30 Ocak 1904) tarihli arzı. BOA, Y.A.HUS, 465/84, lef 1 Hariciye'nin arzı 10 Zilkade 1321 (28 Ocak 1904) tarihlidir.

ihlâl ederek kendilerinin menfa'atlerini haleldâr edecek devletlere karşı gerekli tedbirlerin alınacağını te'yit etmişlerdi⁸².

Diğer taraftan Japonya, 1903 Temmuz'unda Mançurya'nın kontrolünü Rusya'ya, Kore'nin kontrolünü de Japonya'ya veren bir anlaşma önermişti. Rusya, bu teklifi ciddiye almadı. İki ay sonra verdiği cevapta Mançurya'nın Rusya'ya ait olması ve Kore'nin bağımsızlığını öngören bir açılım yapmıştı. Anlaşmak isteyen ancak Kore'den vazgeçmeyen Japonya, Rusya'ya eşit şartlarda bir teklif sunmuştu. Buna göre Rusya'nın Mançurya'da sahip olduğu hakların aynısına Japonya, Kore'de sahip olacaktı⁸³. Fransa'nın iki devlet arasında arabuluculuğu söz konusu olmuş; ancak Rusya'nın savaşa hazırlandığını gören Japonya, Şubat 1904'te savaşı başlatmıştı.

Nitekim Londra Sefiri Musurus Paşa'nın 25 Ocak 1904 tarihli yazısı, Kore'yi paylaşmak ve Çin'in toprak bütünlüğünü korumak adına giriştiği çabalar sonuç vermeyen Japonya'nın tek seçeneğinin savaş olduğunu bildiriyordu. Rusya, Kore'nin ikiye ayrılarak her iki tarafın ayrıcalıklarının da karşılıklı tanınmasını reddetmişti. Mançurya üzerinde de anlaşmanın reddedilmesi durumunda tek çıkar yol görünüyordu. Musurus Paşa, "Mançurya Kıt'âsı Çin memâliki aksâmından olması hasebiyle Çin Devleti'nin tamamıyet-i mülkiyesinin iki devlet tarafından tasdikine dâir olan Japonya'nın teklifini kabul etmediği cihetle Japonyalıların meseleyi harben tesviye etmekten başka çareleri kalmadığını mevsûkan istihbâr eylediğim ma'rûzdur"⁸⁴ diyordu. Böylece Japonya'nın 8 Şubat'ta savaşı başlatmasından neredeyse iki hafta önce savaşın çıkacağı İstanbul'a, Padişah'a arz edilmiş oluyordu. Bu durum gelişmelerin önünde giden bir değerlendirme ve haber alma başarısı olarak görülebilecek mahiyettedir.

Aynı şekilde Petersburg Sefâreti'nden gelen haberler de savaşı önceden haber veriyordu. Hüsnü Paşa'nın 6 Şubat 1904 tarihli yazısı, Japonya'nın 5 Şubat'ta ilişkileri kesen Japon notasına verilen Rus cevabının barışçı bir tarzda yazılsa da "Japonya'da efkâr-ı umûmiye fevka'l'âde galeyânda bulunduğu" kabul edilmeyeceği yolundaydı. Savaşı mümkün olduğu kadar geciktirmek isteyen Rus Hâriciyesi, savaştan her iki tarafın da "her cihetle pek ziyâde zarar-dîde olacakları gibi netâyicin haklarında vahîm olacağını ve Japonyalıların bu derece ısrarları hariçten vuku' bulmakta olan teşvikâta hamlolunacağını"⁸⁵ ifade etmişti. Rusların, Japonya'ya dışardan teşvikten bahsetmesi ilginçtir. Zira İngiltere ile Japon ittifâkı Çin'in toprak bütünlüğü üzerine kurulu olarak ilan edilmişti. Kendileri de bir buçuk yıl içinde bir savaşın hazırlığı içindeydi⁸⁶. Bir mânâda ava giderken avlanmışlardı.

82 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 435.

83 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 795.

84 Londra Sefiri Musurus Paşa'dan Baş kitabete 12 Kanun-ı sâni 1904 / 25 Ocak 1904 tarihli yazı BOA, Y.PRK. EŞA, 44/78; Tahsin Paşa'ya çekilen 12 Kanun-ı sâni 1904 tarihli telgraf, BOA, HR.ŞFR, 544/51.

85 Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa'dan Baş Kitabete'e gönderilen 19 Zilkade 1321 (6 Şubat 1904) tarihli şifre, BOA, Y.PRK.EŞA, 44/104.

86 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 784-785.

8. Japonya'nın Kore'yi İlhak Hazırlıkları ve Osmanlı Hâriciyesi

1876'daki Kangwa Antlaşması'yla ete kemiğe bürünen Kore'ye yönelik Japon ilgisi, devamlı şekilde gelişmiş ve nihayet 1904-1905 savaşıyla zirvesine ulaşmıştı. Nitekim 1895 savaşında Japonya'nın durdurulmasından da istifadeyle 1897 yılında imparatorluk ilan edilen Kore, adım adım Japon kontrolüne geçmişti. Daha savaşın hemen başında Kore'ye asker çıkaran Japonya, Kore'yi bir ittifak anlaşmasına zorlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Londra Sefiri Musurus Paşa, 29 Şubat 1904 tarihli şifre telgrafında “Japonya ile Kore arasında Kore'nin bağımsızlığının tanındığı bir ittifak mu'âhedeşi akdolunduğunu”⁸⁷ haber vermişti. Buna göre; “Kore'nin dahî idâre-i dâhiliyesini ıslâh zımında Japonya'nın mu'âvenetini kabûl ile Japonya'nın Kore'de serbestî-i hareketini tasdik eylediği”⁸⁸ Japonya'nın Londra Sefâreti'nden gazetelere tebliğ olunmuştu. İngiltere, Fransa ve Rusya'dan sonra Japonya da ilkel bir memlekete medeniyet götüren bir büyük devlet oluyordu! Zira bağımsızlığını tanıdığı Kore'yi istediği gibi ilhak etmeye hazırlayacaktı.

9. Basın Kaynaklarının Kullanımı

Osmanlı Hâriciyesi, savaşın askerî ve diplomatik gelişimiyle alakalı basın takibi de yapıyordu. Nitekim Japonya kaynaklarından gelen ve yayınlanan havâdise göre Mart'ın onuncu günü Port Arthur'un hâricinde vuku' bulan muhârebede Japonların hiçbir gemisi batırılmamıştı. Ancak bir torpido ile bir harp sefinesi hasar görmüş ve bunlar ise bir hafta zarfında ta' mir edilebileceği ve o gün Port Arthur şehrinin topa tutulup epeyce zarar gördüğü bilgisi arz edilmişti⁸⁹.

Yıldız Sarayı'na aktarılan bilgilerin kaynaklarından biri de yabancı basının taranıp ilgili haberlerin tercümelerinin aktarılmasıyla oluşuyordu. Nitekim Times ve Tan gibi gazetelerde yer alan haberler ve değerlendirmeler siyasî ve askerî gelişmelerin mâhiyetini anlamaya yardımcı oluyordu. Times Gazetesi'nde yer alan bir yazıda askeri gelişmeler hakkında bilgi verildikten sonra Seul'dan alınan ma'lumâta göre “Japonya (Kore) memâlikinde fi'ilen bir kontrol vaz'etmiş olduğu gibi Kore memurlarının ahvâl ve harekâtını dahî taht-ı tarassûd ve teftişe almıştı”. Japonların şimdiye kadar kazandıkları başarıların basın âleminde olumsuz yorumlarla verilmesinin arkasında Fransız basınının olduğu tespit edilmişti. “Fransız matbu'âtının bir kısmı (sarı tehlike) nâmıyla yazdıkları makalelerde Japonyalıların küre-i arz üzerindeki tehlikelerini göstermek istemişlerdir” tespiti yapmıştı. Fransız basınının Japonya'nın Fransız Uzak Doğu sömürgeleri için de tehdit olacağı değerlendirmesinin ise “St. Petersburg'dan vârid olan ta'limât üzerine tertib olunduğu şüphesizdir” diyerek iki taraf

87 Musurus Paşa'nın 16 Şubat 1319 (29 Şubat 1904) tarihli telgrafı, BOA, Y.PRK.EŞA, 45/44, lef 1.

88 BOA, Y.PRK.EŞA, 45/44, aynı belge; Musurus Paşa'nın 16 Şubat 1319 / 29 Şubat 1904 tarihli telgrafı, BOA, HR.ŞFR, 544/68.

89 Musurus Paşa'nın 16 Mart 1904 tarihli telgrafı, BOA, Y.PRK.EŞA, 45/44, lef 2.

arasındaki iş birliğine dikkat çekmekteydi. Times muhâbiri ise eğer Avrupa için bir tehdit söz konusu olacaksa asıl “Rusya’ya karşı her türlü müdâfa’ a hazırlığını yapması gerekir”⁹⁰ diyerek kendi hükûmetinin de görüşünü aksettirmişti. Aynı şekilde Tan Gazetesi’nin haberine göre Uzak Doğu gelişmelerinin ilk yansıması Arnavutluk’ta görülmüştü. Osmanlı yönetiminin batı baskısıyla giriştiği Makedonya ıslahâtına her şeyiyle karşı olan Arnavut ayaklanmalarının Osmanlı için iyi bir bahane olacağına işaret edildikten sonra Avusturya ve İtalya’nın dikkatle takip edilmesi gerektiği belirtilmişti⁹¹.

Savaş hamleleri hakkında bilgi verildikten sonra Petersburg’a Seul’daki Rusya Sefiri tarafından Şangay üzerinden 18 Şubat 1904 tarihinde gönderilen resmî bir telgrâfnâmede Kore’de bulunan Japon Sefiri’nin Kore Kralı tarafından kabûl olduğu haber verilmişti. Sefir, “bundan böyle Japonya Hükûmeti Kore memâlikini idâre edeceğini beyân ve buna ita’ât olunmadığı halde Kore Kralı’nın sarayını Japonya askerleriyle işgâl edeceği tehdidini”⁹² iletmişti. Kore’de bulunan Japon Sefâreti tarafından Rusya ile siyâsî münasebetler kesilmiş olduğundan Kore’nin bîtarafılığına ta’arruz olunacağına ne Kore Hükûmeti’ne ve ne de orada bulunan ecnebi sefirlerine tebliğ olunmadığı bildirilmekteydi.

Aynı gün Petersburg Sefâreti’nden gelen yazıda, Rusya’nın bu gelişmelere karşı tepkisi aktarılmaktaydı. Rusya yabancı ülkelerdeki sefirlerine 22 Şubat 1904 tarihinde gönderdiği tebliğde, Japonya’nın keyfî davranarak uluslararası hukûku hiçe saydığının ilgili devletlere duyurulacak kamuoyu oluşturulmasını istiyordu:

- 1- Japonya mevcut uygulamasıyla medenî devletlerarasındaki ilişkilerin olmazsa olmazı olan bütün usûl ve nizâmlara önem vermediğini göstermişti. Rusya hükûmeti “Japonya’nın Kore hakkında tevessül eylediği tedâbir-i müstebidâne ve hodserâne hakkında” devletlerin nâzar-ı dikkatlerini celp eylemeyi lazımeden addediyordu⁹³.
- 2- Rusya, Kore’nin tamamıyla müstakil bir devlet olduğunu ve hükûmranlık hakkı ile toprak bütünlüğünün bilcümle devletlerin garantisi altında bulunduğunu hatırlatıyordu. Nitekim gerek Shimonoseki Anlaşması’nın ilk maddesi, gerekse 30 Ocak 1902 İngiltere-Japonya, 16 Mart 1902 Fransa-İngiltere beyannâmesiyle bu husûs te’yt edilmişti. Ayrıca Kore İmparatoru Rusya ile Japonya arasında çıkabilecek bir savaşın yaratacağı tehlikeyi önceden gördüğü için 1904 Ocağı’nda tarafsızlığını bütün devletlere bildirmişti. Rusya kendisi de dâhil olduğu halde devletlerin çoğunun bu tebliği iyi karşıladıklarını paylaşmaktaydı. Hatta Kore’nin tamamen tarafsız kalacağı

90 BOA, Y.PRK.TKM, 47/42. Taymis Gazetesi’nin 18 Şubat 1904 tarihli nüshasından tercüme olunmuştur.

91 BOA, Y.PRK.TKM, 47/42, Tan Gazetesi’nin 20 Şubat 1904 tarihli nüshasından tercüme olunmuştur.

92 Beyoğlu’ndan Mabeyn-i Hümayun’a çekilen 9 Şubat 1319 (22 Şubat 1904) tarihli telgraf, BOA, Y.PRK.PT, 23/27.

93 Petersburg Sefaret-i Seniyyesi’nden Hariciye Nezâreti’ne 24 Şubat 1904 tarihiyle varid olan 112 numaralı tahriratın tercümesi, BOA, Y.A.HUS, 469/83.

beyanına İngiltere kabinesi tarafından da resmî bir yazıyla teşekkür edildiğini dile getirmişti. Bütün bunlara karşın Rusya, Japonya'yı inkâr edilemeyecek kat'î delil ve bilgiler ışığında “kendi ta'ahhüdât-ı mahsûsası hilâfına ve hukûk-ı düvel kavânîn-i esâsîyesine mugâyir olarak” hareket etmekle suçlamaktaydı. Japonya Hükûmeti Rusya'ya karşı savaşa başlamadan önce tarafsızlık ilân eden Kore hükûmet-i müstakîlesi arazisine asker ihrâcına⁹⁴ başlamıştı. Görüldüğü üzere Rusya, Japonya'yı uluslararası hukuka ri'âyet etmediği için taraf devletlere şikâyet ediyordu.

- 3- İddiâya göre; Japonya bununla da kalmamış harp ilân etmeden üç gün önce tarafsız Kore'nin Cemulpo Limanı'nda bulunan iki Rus gemisine saldırmıştı. Japonlar, Rus telgrafhâneleri ve Kore'nin telgraf hatlarını keserek bu gemilerin kumandanlarının hükûmetleriyle haberleşmesinin de önüne geçmişlerdi. Dolayısıyla devletler hukûkuna aykırı biçimde Kore limanlarındaki Rus ticâret gemilerini de ganimet olarak zapt etmişlerdi.
- 4- Seul'daki Japon Sefîri, Kore'nin bundan sonra Japonya tarafından idare olunacağını, karşı gelinirse Japon askerinin imparatorluk sarayını işgâl edeceğini bildirmişti.
- 5- Japon Hükûmeti Kore'deki Rus Sefîri'ne, sefâret ve konsoloshâneler me'mûrlarıyla birlikte Kore'yi terk etmesini Fransız Sefîri vasıtasıyla ihtâr etmişti.

Bütün bu keyfilik ve usûlsüzlüklere karşı Rusya devletlerarası hukûkun çiğnenmiş olmasını bütün devletler nezdinde protesto ettiğini duyurmuştu⁹⁵.

Rusya, Kore'de artık Japonlar hâkim olduğu için Kore'den gelebilecek her talebi yok hükmünde sayacağını ilan etmişti. 30 Ocak 1902 tarihi itibarıyla Japonların Kore'yi işgâl ile yönetime el koymalarının yapılan anlaşmalara aykırı olduğunu iddiâ eden Rusya, devletler nezdinde olayı protesto etmek için sefirlerini görevlendirmişti. Kore İmparatoru'nun Rusya ile Japonya arasında bir savaş durumunda tarafsız kalacağını uluslararası alandaki muhataplarına duyurması da Japonya'nın emrivâki'si karşısında etkisiz kalmıştı. Rusya, bu aşamada doğrudan karşı koymak durumunda olmadığını zımnen ifâde etmiş oluyordu.

Londra Sefâreti 28 Şubat'ta Londra'daki Japonya Sefâreti'nden yapılan duyuruyu doğrudan Mabeyn Baş Kitâbeti'ne göndermişti. Japonya ile Kore arasında bir ittifâk anlaşması yapılmıştı. Buna göre “Japonya, Kore'nin istiklâlini tanıdığı ve Kore'nin dahî idâre-i dâhilisini ıslâh zımında Japonya'nın mu'âvenetini kabûl ile Japonya'nın Kore'de serbestî-i hareketini tasdik eylediği” anlaşılmaktaydı⁹⁶.

94 BOA, Y.A.HUS, 469/83.

95 BOA, Y.A.HUS, 469/83.

96 Londra Sefâret-i Seniyyesi'nden Mabeyn Baş Kitâbeti'ne gönderilen 28 Şubat 1904 tarihli yazı, BOA, HR. ŞFR, 544/68.

Rusya'nın, sefâretleri vasıtasıyla tarafsız devletlere iletmiş uyarı notasındaki politika anlayışı, Hâriciye Nezâreti'nden Sadâret'e aktarılmıştı. Buna göre; Japonya Kore'yi işgâl ve yönetimini eline almış olduğundan Kore sahil ve limanlarında bulunan tarafsız devletlerin gemilerinin zarar görmemesi için uyarıda bulunmuştu. Rusya, savaş hâlinin gerektirdiği tedbirleri alırken Kore liman ve karasuları da düşman toprağı sayıldığı için tarafsız devletlerin gemilerinin kurallara uymak şartıyla bölgede bulunabileceklerini duyurmuştu⁹⁷. Savaş sırasındaki gelişmeler ayrı bir çalışmanın konusu olacağından burada ele alınmayacaktır.

Sonuç

On sekizinci asrın sonunda başlayan ikâmet elçiliğı ile kalıcı bir devlet kurumu olma yolculuğuna çıkan Hâriciye Nezâreti'nin, bir asırlık sürecin sonunda devletin dış politikası için hangi noktaya geldiğini 1895-1904 yıllarındaki olaylar ve yazışmalar üzerinden tespit etmeye çalıştık. Görülen odur ki, Osmanlı Hâriciyesi, aradan geçen zamanda hem kadro hem de olayların gelişimini doğru okuma bakımından adeta çağ atlamayı başarmış bir devlet kurumu haline gelmiştir. Bu neticede haber alma kanallarının çeşitlenmesi başta olmak üzere teşkilatın yaygınlaşmasının getirdiğı bilgi akışı önemli pay sahibidir.

Başlangıçta, bulunduğu başkentte yaşanan askeri hazırlığın yönünü tespit ve teşhis edemeyen örnek var iken yüzyılın sonunda imparatorluk merkezine çok uzak bir bölgede yaşanan gelişmelerin, çıkacak savaşların önceden merkeze bildirildiğini görüyoruz. Osmanlı Devleti artık bölgesel güç olmaktan çıkmış, varlığını muhafazayı düşünen bir pozisyona düşmüştür. Askerî, ekonomik veya kültürel gücü ile oyun kurmak, bölgesel ve küresel etkinliklere girişmek imkânı ve vizyonu kalmamıştır. Lakin ülkesi üzerinde emelleri bulunan büyük güçlerin dünyanın her tarafındaki faaliyetlerini yakından tâkip etmek ve kendi sınırlarına nasıl yansıyabileceğini öngörmekten asla vazgeçmemiştir.

Burada anılan dönemde devletin başında Sultan II. Abdülhamid'in bulunduğu hatırlanmalıdır. İç ve dış siyâsette hemen her gelişmeyi yakından takip ederek kontrolü elden bırakmayan padişahın, toplanan haberleri değerlendirmek ve karar almakta tek yetkili olduğu bilinmektedir. Çin, Japonya, Cava ve Singapur gibi ülkelerde yaşayan Uzak Doğu'nun Müslümanlarıyla din kardeşliği ve eğitim merkezli ilişkisinin devam ettirildiğini unutulmamalıdır. Elbette bölgenin aktörleriyle çatışmaksızın bu çalışmaların yürütülmesine özen gösterilmiştir. Bu arada 1889 sonunda gündeme gelen Ertuğrul Fırkateyni'nin gönderilmesinde, ekibe dâhil edilmesi düşünülen muhabir ve yazarların gezinin hem iç hem de dış dünya Müslümanlarına verilmek istenen mesajla doğrudan ilintili olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir. Zira Ertuğrul Fırkateyni, güzergâh boyunca Uzak Doğu Müslümanlarının bulunduğu pek çok yerde molalar vermiştir.

97 Hariciye Nazırı Tefvîk Paşa tarafından Sadâret'e 25 Mart 1320 (7 Nisan 1904) tarihinde gönderilen yazı, BOA, Y.A.HUS, 470/76, lef 4. Sadrazam Ferid Paşa'nın arzı ise 30 Mart 1320 (11 Nisan 1904) tarihlidir.

Bu tespitleri yaparken olumlu örnekleri genellemediğimiz gibi münferit başarısızlık örneklerini de elbette yok saymıyoruz. Nitekim 1911’de İtalyanların Trablusgarp’a asker çıkarmak konusundaki notalarını briç masasında alan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa’nın önceki görevi Roma Sefirliği idi. İtalya’nın bilhassa Fransa ile bu saldırı için uzun yıllar süren bir görüşme trafiğinde olduğunu atladığımız düşünebiliriz. Ancak burada Sultan II. Abdülhamid figürünün belirleyiciliğinin kalmadığını da unutmamak gereklidir. Zira 1909 Nisan’ından 1913 Bâb-ı Âlî baskınına kadar yönetime doğrudan girmeyen; ancak her işe karışma gayretinde olan perde arkasındaki yönetici pozisyonundaki İttihat ve Terakki yönetimi söz konusudur.

Ele aldığımız sürecin başlangıcında, Washington Sefiri Mavroyeni Bey’in ABD-Japon ticâret anlaşması görüşmelerinden hareketle Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ticârî ilişkilerdeki kapitülasyonları kaldırmak arayışına girmesi, Hâriciye kadrosu üzerinde yaratılmak istenen olumsuz imaja karşı müspet ve önemli bir göstergedir.

Görev yapanların din ve milliyeti bakımlarından eleştirilere hedef olan Hâriciyenin bu gayrimüslim seffiri, ülke menfaatlerini öne çıkarma konusunda on dokuzuncu asır boyunca yaratılmak istenen Osmanlı kimliğinin başarılı bir temsilcisi olsa gerektir.

Diplomasinin en genel anlamda, devletlerarasındaki ilişkileri, tarafların çıkarları ve işlemlerini yürütmeye yönelmiş, devletlerin siyâsî ilişkilerinin yönetilmesi ilmi, şeklinde tanımlanmasından hareketle, anılan dönem için tiyatrocü misâli rol aldığı oyunu kendisi yazmayan; dış politikanın hazırlayıcısı ve fakat sorumlusu değil yürütücüsü konumundaki diplomatların⁹⁸ görevlerini yaptıklarını söyleyebiliriz.

Diğer yandan Hâriciye Nezâreti açısından, Sultan II. Abdülhamid döneminde iç ve dış politika girişimlerinde karar merciînin neredeyse tamamen Yıldız’da toplanmasından kaynaklanan bir işlevsellik kaybının olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Ancak doğrudan temsilcilerinin olmadığı bir bölgede, coğrafyaları yeniden şekillendirmeye odaklanmış rakiplerin başkentlerinde gerçekleştirilen faaliyet, olay ve eylemlerin doğru okunması, gelişmelerin doğru öngörülmesi, Nezâretin başarısı olarak kabul edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Birimi (BAP) tarafından SBA-2017-25361 proje koduyla desteklenmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article was supported by Istanbul University Scientific Research Project Unit (BAP) with project code SBA-2017-25361.

---

98 Çakmak, *a.g.t.*, s. 1.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)

Hâriciye Nezâreti

Siyasi (HR.SYS)

Şifre (HR.ŞFR)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Yıldız Tasnifi

Husûsî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)

Mütenevvi Marûzat (Y.MTV)

Perakende Evrakı

Hâriciye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.HR)

Posta, Telgraf Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.PT)

Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA)

Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM)

The National Archives (TNA)

Foreign Office (FO)

Kaynak Eserler ve Araştırmalar

Ahışhalı, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

_____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Atf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, yay. haz. Metin Hülagu, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Bilim, Cahit, "Tercüme Odası", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 1, 1990, s. 29-43.

Birinci, Ali, "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 330-332.

Bostan, Zeynep, *Modern Osmanlı Hâriciyesinin İnşası ve II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Çakmak, Aydın, *Hâriciye Nezâreti (1836-1924)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2020.

Çetinsaya, Gökhan, "Dış Politika", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul 2012, s. 141-150.

- Deringil, Selim, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 304-307.
- Dönmez, Ahmet, "Bir Son Dönem Osmanlı Diplomatının Yükselişi ve Düşüşü: Salih Münir Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXXVIII, sayı 65, Ankara 2019, s. 169-195.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Esenbel, Selçuk, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Findley, Carter V., "19. yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 259-262.
- _____, "Hâriciye Nezâreti", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 178-180.
- Gülboy, Burak Semih, "19. Yüzyılda Uzak Doğu Asya'da Güç Dengesinin Evrimi", *Çin'in Gölgesinde Uzakdoğu*, ed. Deniz Ülke Arıboğan, Bağlam Yayınları, İstanbul 2001, s. 15-44.
- Hwang, Kyung Moon, *Kore Tarihi*, Feylosof Yayınları, İstanbul 2018.
- İnalçık, Halil, "Reisülküttâb", *İA*, c. IX, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 671-683.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII -Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Köçen, Muhammet, *Osmanlı Hâriciyesinde Bir Asker Sefir Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916)*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2019.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Nahm, Andrew C., *Kore Tarihi ve Kültürü*, çev. Ali Rıza Balaman, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1998.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkim Yayınevi, İstanbul 2006.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2005.

“Zorlayıcı Diploması”nın İzleri: Osmanlı Devleti’nin Makedonya’da Uluslararası Bir Malî Kontrol Mekanizması Kabul Etmeye Zorlanması (1905)

Traces of Coercive Diplomacy: Forcing The Ottoman Empire to Accept an International Machinery of Financial Control in Macedonia (1905)

Metin Ünver*

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.Ü. 0000-0001-7417-3404

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Metin Ünver,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: munver@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 08.07.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.07.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
20.07.2020

Kabul/Accepted: 20.07.2020

Atıf/Citation:

Unver, Metin. “Zorlayıcı Diploması’nın İzleri: Osmanlı Devleti’nin Makedonya’da Uluslararası Bir Malî Kontrol Mekanizması Kabul Etmeye Zorlanması (1905).” *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 347-406.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.018>

Öz

Osmanlı Rumeli’sindeki Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde, Avusturya ve Rusya’nın denetiminde uygulamaya konulan reform programlarının başarısız olduğunu düşünen İngiltere’nin başını çektiği Büyük Devletler içinden bir grup, bu başarısızlığın öncelikle malî nedenlerden kaynaklandığına inanıyordu. Bundan dolayı Makedonya olarak bilinen bölgede uluslararası bir malî kontrol mekanizması kurulmasını gündeme getirmişlerdi. Osmanlı Devleti yabancı uzmanlardan oluşan bir Maliye Komisyonu şeklinde düşünülen bu uygulamaya, bağımsızlık ve hükümlerliği zarar gördüğü gerekçesiyle uzun süre ve kararlı bir şekilde karşı çıkmıştır. Bu makalede, Makedonya’da kurulmak istenilen uluslararası malî kontrolü kabul ettirebilmek için, Büyük Güçlerin Osmanlı Devleti’ne uyguladıkları zorlayıcı diplomasinin izleri aranmakta ve konu bu pencereden ele alınmaktadır.

Anahtar sözcükler: Zorlayıcı Diploması, Makedonya Meselesi, Osmanlı Devleti, Bahriye Nümayişi, Uluslararası Mali Kontrol, Büyük Güçler

ABSTRACT

A group among the Great Powers led by England considered that the failure of the reform programs that were implemented under Russian and Austrian control in the provinces of Thessaloniki, Bitola and Kosovo in the Ottoman Rumelia stemmed from the financial reasons. Therefore, they came up with the idea that there should be installed an international machinery of financial control in the Macedonia region. For this purpose, it was envisioned a Financial Commission consisting of foreign experts to be founded. Ottoman Empire firmly resisted this demand for a relatively long time arguing it impaired her independence and sovereignty. In order to persuade the Ottoman government means of coercive diplomacy was applied. This article looks for the traces of coercive diplomacy utilized against the Ottoman Empire in order to persuade her to accept the establishment of an international financial control and deals the subject in this perspective.

Keywords: Coercive Diplomacy, Macedonian Problem, Ottoman Empire, Naval Demonstration, Great Powers, International Financial Control

Son dönem Osmanlı tarihinin ciddi bir anlaşmazlık ve istikrarsızlık kaynağı olan Balkanlarda, neredeyse her milletin elde etmek için silaha başvurduğu üç Osmanlı vilayetini içine alan Makedonya, 1905 yılında bir kez daha uluslararası kamuoyunun ilk gündem maddeleri arasında yer almıştır. Bölgede uzun süredir uygulanmakta olan, Avusturya ve Rusya'nın belirleyici olduğu reformları yetersiz gören İngiltere'nin başını çektiği bir grup ülke, ardi ardına uygulamaya konulan reform programlarının başarısızlığının arkasında malî sorunlar olduğunu ileri sürerek, bölgenin maliyesinin yabancı memurların kontrolüne verilmesi teklifinde bulunmuşlardı. Osmanlı Devleti egemenlik ve hukuk açısından kabul edilemez olarak nitelediği bu teklifi reddedince uzun soluklu ve sert bir diplomatik mücadele başlamıştı. Bu mücadelenin son aşamasında ise taleplerini kabul ettirmek isteyen Büyük Güçler, Osmanlı Devleti'nin diplomatik olarak zorlanması gerektiğini, bunun da en güçlü şekilde bir bahriye nümayişi (donanma gösterisi) yapılarak mümkün olacağını düşünmüşlerdi. Geçmişteki benzer tecrübeler bu düşüncelerinin isabetli olduğuna inanmaları için önemli göstergelerdi.

Bu çalışmada ilk olarak zorlayıcı diplomasinin tanımı, dönemin uluslararası ilişkiler ve hukuk anlayışına göre sınırları ve içeriği üzerinde durulacak, akabinde Makedonya meselesi genel hatlarıyla verilerek, bölgenin üyelerini Büyük Güçlerin atayacağı bir malî komisyonun kontrolüne sokulmasını kabul ettirmek için Osmanlı Devleti'ne uygulanan diplomatik baskı ve tarafların savunduğu argümanlar üzerinde durulacaktır. Sonuç kısmında ise söz konusu baskının içerik, gelişim süreci ve uygulama bakımından teorik çerçevesi modern zamanlarda çizilmiş olan zorlayıcı diplomasinin unsurlarıyla ne derece örtüştüğü değerlendirilecektir.

Zorlayıcı Diplomasi

Uluslararası ilişkilerde güç, karşı tarafın politikasını değiştirmek, onu bir karar almaya veya sunulan şartları kabule zorlamak için, diplomasinin ikna edici bir eklentisi olarak görülmektedir. Rakibin iş birliğine yatkınlığını artırmayı amaçlayan *zorlayıcı diplomasinin* (coercive diplomacy) iki önemli bileşeni tehdit ve sınırlı güç kullanımındır¹. Bu bakımdan zorlayıcı diplomasi askerî değil diplomatik bir stratejidir².

Zorlayıcı diplomasinin esasında sınırlı gücün kullanılması değil, kullanılabileceğinin gösterilmesi suretiyle oluşturulan tehditten yararlanarak, karşı tarafın ikna edilmesi yer almaktadır³. Soğuk savaş döneminde geliştirilen bu teori Alexander L. George tarafından kavramsallaştırılmıştır⁴. George'a göre tehdit, zorlayıcı diplomasi fikrinin

1 G. R. Berridge - Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave Macmillan, New York 2001 (2. Baskı), s. 40.

2 Christer Jönsson, "Coercive Diplomacy", *The Encyclopedia of Empire*, Online kullanım (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/9781118885154.dipl0402>), s. 1.

3 Fuat Aksu, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008, s. 22.

4 Jack S. Levy, "Deterrence and Coercive Diplomacy: The Contributions of Alexander George", *Political Psychology*, XXIX/4 (2008), s. 537-552.

önemli bir unsurdur. Bu bakımdan rakibin kendisinden istenileni yerine getirmediği için cezalandırılacağına ikna edilmesi önemlidir. Zorlayıcı diplomasi işte bu ikna sürecinde inandırıcı ve etkili bir destek sağlar. Süreç içinde diplomatik kanalların açık olması, bilgi akışının devam etmesi, verilmek istenilen mesajın rakip tarafından alınarak, rasyonel bir bakış açısıyla doğru bir şekilde değerlendirilmesi, tehdidin etkisi ve inandırıcılığı hakkında doğru kararlar alarak, kendisinden istenileni yerine getirmenin çıkarlarına en uygun davranış olacağını görmesi zorlayıcı diplomasi kavramının soyut çerçevesini oluşturmaktadır⁵.

Bu stratejiyi uygulayanların rakipten ne talep edileceği, talebe uyulması için bir aciliyet hissinin yaratıp yaratılmaması ve bunun nasıl olacağı, talebin yerine getirilmemesi durumunda tehdit olarak ileri sürülecek ceza türü ve bunun ikna edici, inandırıcı kılınması, yalnızca ceza tehdidinde mi dayanılacağı yoksa ayrıca olumlu şartlı teşviklerin sunulup sunulmayacağı konularında karar vermesi gerekmektedir. Eğer bu son yola başvurulacaksa nasıl bir mükafat verileceğinin, talebi kabul ettirmek için nasıl bir ceza uygulanacağını da belirlenmesi lazımdır⁶.

George, zorlayıcı diplomasinin aslında devlet yönetiminde asırlık bir strateji olduğunu ancak daha önce sistematikleştirilmediğini vurgulamıştır. Bu bakımdan uygulanabilir bir zorlayıcı diplomasi teorisi ortaya koymak istemiştir. Böylece tehdit, ikna, olumlu teşvik ve uzlaşmanın birleştiği bir pazarlık stratejisi geliştirerek, savaşa veya kesin şekilde zorlayıcı askerî stratejilere bir alternatif oluşturmayı amaçlamıştır⁷. Uygulayan tarafın çıkarlarına yönelik tehdit/eylem başladıktan sonra veya henüz tamamlanmadan hayata geçirilen zorlayıcı diplomasi, bu özelliğiyle caydırıcılıktan (deterrence) farklıdır. Zira caydırıcılıkta eylem/tehdit henüz gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte zorlayıcı diplomasinin hedefinde karşı tarafın eylemini durdurmak veya onu eylemden vazgeçmeye ikna etmek yer alır⁸.

Zorlayıcı diplomaside güç kullanımı üç aşamalı olarak değerlendirilmektedir. Birinci aşama güç kullanımına yönelik bir tehdit, ikinci aşama gösteri boyutlu bir güç kullanımı, üçüncü aşama ise tam kuvvet kullanımı veya savaş olup zorlayıcı diplomasi bu aşamalardan sadece ilk ikisini kapsar. Eğer güce başvurulacaksa sınırlı sayıda, ibret verici ölçüde olması esastır. Tekrar etmek gerekirse zorlayıcı diplomasinin temelinde kuvvet kullanma tehdidiyle rakibi bir şeye ikna etmek yer alır. Tam da bu nedenle uyarılarda bulunmak, pazarlık ve müzakereler yapmak zorlayıcı diplomasinin önemli boyutlarıdır. Nota veya ultimatoma vermek zorlayıcı devletin hedef devlete yönelik güç kullanma tehdidinin en ciddi ifade şeklidir⁹.

5 Aksu, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*, s. 27.

6 Jönsson, "Coercive Diplomacy", s. 2.

7 Levy, "Deterrence and Coercive Diplomacy", s. 539.

8 Aksu, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*, s. 24.

9 Bunun yanında zımnı ultimatoma, dene ve gör ve baskının aşamalı olarak artırılması zorlayıcı diplomasinin diğer stratejileridir. Aksu, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*, s. 28-31.

Zorlayıcı diplomasi stratejisinde gösteri boyutlu güç kullanımının iki şekilde olabileceği ifade edilmektedir. Bunlardan ilki ibretlik bir şekilde güce başvurulmasıdır. Bu tek seferlik veya birkaç defalık bir uygulama olup, güç kullanımı tehdit ile hayata geçirilme arasında bir seviyede tutulur. Sınırlı güç kullanımı ise bundan sonraki bir aşamadır. Tehdit ve ibretlik güç kullanımıyla verilen mesajı almadığı ifade edilerek, daha ikna edici olmak adına, talepleri yerine getirmemesi durumunda hangi sonuçlara maruz kalacağını rakibe göstermeyi hedefler. İlkinden daha fazla güç kullanılmakla birlikte ilişkiler savaş boyutuna varmaz¹⁰.

Zorlayıcı diplomasinin başarılı olma ihtimali konusunda George iki temel değişkene işaret etmiştir. Bunlar baskı uygulayan tarafın ne talep ettiği, baskı gören tarafın ise bunu kabul etmeme temayülünün ne kadar yüksek olduğudur. Bu iki değişken birbirine bağlı olup mütevazi bir talebin rakibe baskı uygulamayı kolaylaştıracağı, buna karşılık kapsamı geniş olan bir talebin rakibin direncini güçlendirerek, baskı yoluyla ikna edilmesini zorlaştıracacağı söylenmektedir. Başka bir ifadeyle eğer baskının sebebi olan talep, baskıya maruz kalandan ziyade baskıyı uygulayan için daha önemliyse, baskıyı uygulayanın şansı daha fazladır. Ters bir durumda yani talep baskıya maruz kalanın hayati bir çıkarını ihlal ediyorsa o zaman zorlayıcı diplomasinin başarılı bir şekilde uygulanması zorlaşacaktır. Bir de eğer işin başında ortaya atılan tehdit rakipte şartların kendisinden talep edilene boyun eğmesinden daha kötüye gideceği şeklinde bir korkuya yol açarsa diplomatik zorlama tesirini artıracaktır¹¹.

Osmanlı Devleti'ne Uygulanan Baskılar ve Bahriye Nümayişleri

Osmanlı Devleti'ne karşı, erken dönemlerde savaş sırasında başvuru bir strateji olarak devleti barışa zorlamak, lojistik ikmal hatlarını kesmek ve gemi trafiğini önlemek gibi değişen amaçlarla rakip devletler Doğu Akdeniz ve Ege Adaları'nı içine alan Boğazlara kadar olan bölgede¹² çeşitli işgal ve ablukalar gerçekleştirmişlerdir. Geçmişteki bu örnekler, 19. yüzyılda uygulanan bahriye nümayişlerinin sınırları konusunda adeta rehberlik etmiştir. En önemli fark son dönemdeki uygulamaların savaş hali dışında gerçekleştirilmiş olmasıdır. Geçmişte daha çok Çanakkale Boğazı girişinde bulunan adaları veya Osmanlı sahil şehirlerini hedef alan işgal girişimi ve Boğazın ablukaya alınmasıyla İstanbul üzerinde kurulan askerî baskı ve tehdit¹³ 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren, çoğunlukla yine aynı mevkileri

10 Jönsson, "Coercive Diplomacy", s. 6.

11 Jönsson, "Coercive Diplomacy", s. 3-4.

12 Değişik bir örnek olarak Koalisyon Savaşları sırasında, Osmanlı Devleti'ni Fransa'ya karşı oluşturulan ittifaka yeniden dahil edip, Rusya'ya ilan ettiği savaşa son verilmesini sağlamak isteyen İngiltere'nin İstanbul sefiri Arbuthnot'un teşvikleriyle 1807'de girişilen ve İngilizler açısından başarısızlıkla sonuçlanan İstanbul'u topa tutma hadisesinin detaylı ve heyecanlı bir anlatımı için bkz. Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 391-493.

13 Girit'in Osmanlı Devleti tarafından fethi sırasında Venediklilerin Bozcaada ve Limni'yi işgal ederek boğazı ablukaya almaları hakkında bkz. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 109-119.

hedef almakla birlikte askerî araçların fiili silahlı çatışma olmadan kullanıldığı diplomatik bir baskı ve tehdide dönüşmüştür. Devlet güçlü olduğu dönemlerde bu tehdit ve saldırılara askerî olarak karşılık vermişken, denizlerde gücünü kaybettiği son dönemlerdeki tepkisi daha çok maruz kaldığı eylemin hukuksuzluğuna vurgu yapılan protestolarla sınırlı kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı bu tür müdahalelere yönelik geliştirdiği hukuk odaklı savunma mekanizması ve itirazların nasıl bir karşılık bulduğu 1905 yılında Makedonya'da yaşanan gelişmeler örneğinde aşağıda ele alınacaktır.

19. yüzyıl boyunca Avrupalı büyük devletlerin yaşanan birtakım gelişmeler karşısında, kendi siyasi, ekonomik ve askerî çıkarlarını korumak adına başvurdukları zorlayıcı diplomasiye en çok maruz kalan devletlerden biri Osmanlı Devleti'ydi. Özellikle bu yüzyılın sonlarından itibaren artan emperyalist rekabete rağmen, özellikle Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren meselelerde, Büyük Güçlerin Avrupa barışının devamı uğruna aralarındaki uyumun (concert) devamına büyük oranda riayet ettikleri görülmektedir. Avrupa uyumu nedeniyle zor durumda kalan Osmanlı Devleti bir taraftan kararlı bir duruş göstererek daha büyük yaptırımların önüne geçmeye çalışmış, diğer taraftan büyük devletler arasındaki uyumu bozmak için içlerinden birini yanına çekmeye çalışmıştır.

Büyük Güçlerin Osmanlı karasularında gerçekleştirdikleri bahriye nümayişleri Fransa'nın 1901'de Midilli Adası'nı işgali sonrası yeni ve öncekilerden çok farklı bir boyut kazanmıştır¹⁴. Akabinde beş büyük devletin savaş gemilerinden oluşan müttefik donanmanın 1905 yılında gerçekleştirdikleri bahriye nümayişi konunun Osmanlı Devleti açısından geldiği endişe verici boyutu göstermektedir. Endişe vericidir, çünkü büyük devletler artık istedikleri tavizleri alamayıp, hoşlarına gitmeyen bir direnç veya tavırla karşılaştıklarında, kendi lehlerine olmak üzere empoze ettikleri şartları kabul ettirebilmek için Osmanlı Devleti'ne planlı ve organize bir baskı uygulamaya başlamışlardır. Osmanlı devlet adamları üzerindeki baskının artırılarak ileri sürülen şartları kabul etmelerinin hızlandırılması istendiği zamanlarda bahriye nümayişleri İstanbul'un kapısı konumundaki Boğazlara doğru genişletilmiştir.

Osmanlı devlet adamları, 19. yüzyıla girilirken Avrupa'da gelişmekte olan uluslararası hukuk konseptinden haberdardılar ve kendilerini bu hukukun bir tarafı olarak görmekteydiler. Bunun bir anlamı Avrupa ile olan ilişkilerin artık bu çerçevede şekilleneceğinin kabulü ve Avrupa tarafından yapılan fiili müdahalelerde söz konusu hukukun korumasına sığınmaya başlanmasıydı. Uluslararası hukuk bu erken dönemde Osmanlı Devleti için toprak bütünlüğünün ve varlığının bir teminatı olarak görülüyordu¹⁵.

14 Metin Ünver - Murat Hulkiender, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando-Tubini Meselesi)*, İlgili Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

15 Mustafa Serdar Palabıyık, "The Emergence of the Idea of 'International Law' in the Ottoman Empire before the Treaty of Paris (1856)", *Middle Eastern Studies*, L/2 (2014), s. 240-241.

Zaman içinde yaşanan siyasî gelişmeler uluslararası hukuka Osmanlı bakışını değiştirecektir. Osmanlı hukukçuları yüzyılın sonlarında kaleme aldıkları devletlerarası hukuka dair eserlerde, bir devletin iç işlerine *her ne bahane ile olursa olsun* müdahale edilemeyeceğini açık bir dille ifade etmişlerdir. Bunun nazariyatta kesin bir esas olduğunu, ancak fiiliyatta bu esasa uygun şekilde davranıldığıının iddia edilemeyeceğini de eklemişlerdir. Son dönem Osmanlı tarihinin önemli hukukçularından, Mülkiye ve Hukuk Mektebinde hocalık yapmış Ali Şehbaz Efendi¹⁶ bazı nazariyatçıların, güç sahibi devletlerin zaaf halinde bulunan devletlere taarruz etmesini meşru göstermek için birtakım *mahirane* mütalaalar ileri sürdüklerini, bazı durumlarda bir devletin içişlerine müdahalenin *caiz* olduğunu ispata kalkıştıklarından şikâyet etmiştir. Sonrasında diplomatik ve askerî olmak üzere ikiye ayırdığı müdahalenin (intervention) devletin bağımsızlık hakkına saldırı olduğunu ve siyasî veya silahlı hiçbir müdahalenin *caiz* olmadığını bir kez daha vurgulamıştır. Bu teorik ifadelerin fiiliyatta bir ehemmiyeti olmadığını itiraf eden Ali Şehbaz Efendi, bunun sebebi olarak devletler arasındaki muamele ve ilişkilerde hiçbir zaman kesin kaidelerinin olmamasını göstermekteydi¹⁷. Bu konu karşısında Osmanlı hukukçularının durumu ile devlet adamlarının durumu farklı değildir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ne yönelik müdahaleleri bir hükümlanlık hakkı ihlali olarak gören Osmanlı devlet adamlarının bu itirazlarına hak veren muhataplar bulduklarını söylemek zordur.

Modern uluslararası hukuk mekanizmalarının gelişmesinden önceki dönemde Büyük Güçler (Düvel-i Muazzama) kendilerini cezalandırıcı bir üst otorite olarak görmekteydiler. Henüz bir uluslararası hukuk mekanizmasının bulunmadığı bu zamanda, uluslararası düzenin tesisini onlar üstlenmişti¹⁸. Dolayısıyla uluslararası bir problemde zorlayıcı bir unsur olarak diğer devletlere yönelik güç kullanılmasına karar veriyorlar; uygulamada bazen müstakil bazen müşterek harekete geçiyorlardı¹⁹. 19. yüzyılda zorlayıcı diplomatik baskı değişik şekillerde hayata geçirilmekteydi. Bahriye nümayişi (naval demonstration) daha sık, blokaj ise çeşitli durumlarda sıkça başvurulan iki yöntemdi. Bu tür müdahalelerde günümüzdeki gibi belirlenmiş gerekçeler ve uluslararası hukuk normları 19. yüzyıl için söz konusu değildi. Uluslararası ilişkiler bakımından müdahalede bulunan devletler için bu yüzyılda gözetilmesi gereken en önemli nokta büyük devletler arasındaki güç dengesini bozacak sonuçlara yol

16 Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, yay. haz. Gülbadi Alan, TTK Yayınları, Ankara 2008, III, s. 33-38.

17 *Mufassal Hukuk-ı Düvel*, Merhum Ali Şehbaz Efendi Hazretlerinin Takrir-i Âlileridir, Naşiri Mehmed Arif, İstanbul 1324, s. 187-190.

18 Yüzyıldan fazla devam eden bu uluslararası sistemin kuruluş süreci ve felsefesi hakkında bkz. Henry Kissinger, *A World Restored: Metternich, Castlereagh, and the Problem of Peace, 1812-1822*, Friedland Books 2017.

19 1856 yılında İngiltere'nin Çin'e karşı ve 1902'de İngiltere, Almanya ve İtalya'nın Venezuela'ya karşı uyguladığı baskı hakkında bkz. Cristopher Meyer, *Getting Our Way, 500 Years of Adventure and Intrigue: the Inside Story of British Diplomacy*, Weidenfeld and Nicolson, London 2009, s. 124-144; Brain Stuart Mcbeth, *Gunboat, Corruption, and Claims: Foreign Intervention in Venezuela, 1899-1908*, Greenwood Press, Connecticut-London 2001.

açmamaktı. Zira denge ilkesi, dönemin uluslararası politikasının adeta üzerinde tartışılmaz bir doğmasıydı²⁰.

Yirminci yüzyıl başında bahriye nümayişlerini devletler hukuku açısından haklı bir müdahale şekli olarak gören bir anlayış gelişmiştir. Genel menfaatin korunması adına birçok devlet tarafından ortaklaşa gerçekleştirildiğine vurgu yapılarak, bu tür nümayişlerin artık devletler hukuku bakımından tamamen kabul gördüğü ileri sürülmüştür. Bu arada konunun geçmişinden bahsederken 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kendisinden ayrılarak bağımsızlığını kazanmış devletlerle olan ilişkilerde ikincisi lehine yapılan müdahalelere özellikle atıf yapıldığı görülmektedir. Bu müdahaleler bahriye nümayişlerine yol açmış, uygulamada bazen Osmanlı sahillerinin bir bölümü işgal edilmiş, zaman zaman şehirler bombalanmış ve deniz harekâtı uygulanmıştır²¹.

Osmanlı Devleti'ne uygulanan zorlayıcı diplomasi, tehdit eden devlet(ler)in hedef devletle çatışma riskinden değil dönemin gergin ve çok bileşenli, kutuplaşmış uluslararası düzeni nedeniyle büyük devletler arasında fazlasıyla mevcut bir çatışma riskini ortadan kaldırmak adına tercih sebebidir. Bu yüzden diplomasi taraflar arasında sonuna kadar kullanılan en önemli araç olmuştur. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren uluslararası kamuoyunu meşgul etmeye başlayan Makedonya meselesi merkezinde sadece çeteler ve çatışmaların yer aldığı silahlı mücadelenin değil aynı zamanda bir diplomatik mücadelenin de konusu olmuştur.

Genel Hatlarıyla Makedonya Meselesi

Makedonya Osmanlı Rumeli'sinde Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinden meydana gelen bir coğrafi bölgedir. Osmanlı Devleti tarafından resmen *Vilâyât-i Selâse* olarak isimlendirilmiştir. Bölge etnik bakımdan Türk, Rum, Arnavut, Sırp, Ulah ve Yahudilerden meydana gelen, oldukça çeşitli bir etnik yapıya sahipti. Özellikle 1870 yılında Bulgar Kilisesi'nin Ortodoks Rum Kilisesi'nden ayrılması sonrasında Makedonya'da yoğun bir Bulgar-Rum mücadelesi başlamıştır. Makedonya'ya yönelik emelleri olan üçüncü bir devlet ise Sırbistan idi. Berlin Kongresi ve ardından yapılan sınır düzenlemeleriyle Teselya'nın Yunanistan'a verilmesi üzerine Yunanlılar, Sırlar ve Bulgarların Makedonya'ya yönelik iddiaları başlamış, üç devlet de bölgeyi topraklarına katmak için harekete geçmiştir²². Ayrıca bölgede yaşayan Ulahlardan dolayı Romanya da zaman zaman Makedonya meselesine müdahil olmuştur²³.

20 Melda Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta, İstanbul 2014 (8. Baskı), s. 5.

21 Viyana merkezli *Neue Freie Presse*'te yayımlanan bir makalenin Osmanlı Devleti'yle alakalı olan bölümü alınarak Tanin gazetesinde çevirisi yapılmıştır. "Bahri Nümayişlerin Tarihçesi", *Tanin*, nr. 1564, 3 Ca. 1331 (10 Nisan 1913), s. 3.

22 Douglas Dakin, *The Unification of Greece, 1770-1923*, New York 1972, s. 160; Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul 1989, s. 78.

23 Gül Tokay, *Makedonya Sorunu. Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul 1996, s. 67-68; Vemund Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913*, East European Monographs Distributed by Columbia University Press, New York 2003, s. 136-138.

Daha önce Ayestafanos Antlaşması'nın Bulgaristan'a bıraktığı Makedonya'nın bir kısmı, reform yapılmak kaydıyla Berlin'de Osmanlı Devleti'ne iade olunmuştur. Berlin Antlaşması ile vilayet statüsünde düzenlenen özerk Doğu Rumeli 1885 yılında Bulgaristan tarafından ilhak edilmiştir²⁴. Bu gelişme Makedonya'ya yönelik benzer planları olanları da cesaretlendirmiştir. Böylece Bulgaristan ile Makedonya sınır komşusu oluyordu. Bölge üzerinde hak iddia eden üç devletin aralarındaki rekabetin sonucu olan Makedonya Meselesi'nin ilk döneminde devletler eğitime, dinî ve kültürel faaliyetlere çok önem vererek, nüfuz ve propagandalarını bu şekilde yaymaya çalışmışlardı²⁵. Bulgarlar kurdukları birçok hayır dernekleri ve kiliseler, okullaşma çalışmaları ve *eksarhlık* aracılığı ile bölgede etkili olmaya çalışıyorlardı. Yunanistan bir taraftan Atina'da, Helenizmin Makedonya'da yayılmasına hizmet etmek üzere kurulan birtakım dernekler, bölgedeki Yunan konsolosluğu ve Ortodoks Patriklığı üzerinden çıkarlarına uygun bir siyaset takip etmeye çalışıyordu. Aynı şekilde, özellikle Doğu Rumeli-Bulgaristan birleşmesine karşı silaha sarılan Sırbistan, bu savaştan mağlup çıkması sonrasında Makedonya'daki menfaatlerini Yunan ve Bulgar örneklerinde olduğu üzere kurduğu birtakım eğitim ve yardım dernekleri üzerinden savunmaya yönelmiştir²⁶. Büyük Güçler olarak adlandırılan dönemin Avrupalı devletleri de kendi menfaatleri çerçevesinde bu devletleri destekliyorlardı.

Bir süre sonra, bölgeyi kendi topraklarına katmak isteyen güçler arasındaki mücadele Makedonya içinde iddia sahibi her bir devlet tarafından organize ve finanse edilmekte olan *çete* savaşlarına dönüşmüştür²⁷. Bu doğrultuda Bulgarlar tarafından Makedonya'da otonom bir idare elde etmek için 1893'te *Makedonya İhtilal Örgütü* (İç Örgüt) ve 1895'te *Yüksek Makedonya Komitesi* (Haricî Cemiyet) kurulmuştu²⁸. İç Örgüt 1898 yılından itibaren çetecilik faaliyetlerine başlamıştı²⁹. Özellikle Ağustos 1903'te İç Örgüt tarafından gerçekleştirilen ayaklanma³⁰ Makedonya'da inisiyatif kaybetmekte olduğunu düşünen Yunanlıları tedirgin etmişti. Bundan sonra Yunan Hükümeti de bölgeye çeteler sevk ederek, Bulgarlara karşı silahlı mücadeleye başlayacaktı³¹. Sırp, Müslüman ve Arnavut çetelerin de silahlı mücadeleye

24 İşgalin gelişimi ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 255-290.

25 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 108-113.

26 Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia*, s. 61-95; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 44-45.

27 Dakin, *The Unification of Greece*, s. 159-170; Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 118-144; Hasip Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komiteçileri ve Osmanlı Devleti", *Güvenlik Stratejileri*, 21, İstanbul 2015, s. 147-183.

28 Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 118-123; Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul 1989, s. 209-234.

29 Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, s. 52.

30 Ayaklanma için bkz. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 192-213.

31 İpek Yosmaoğlu-Turner, *The Priest's Robe and the Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Princeton Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005, s. 56; Dakin, *The Unification of Greece*, s. 166-167.

dahil olmasıyla bölgede sürekli bir çatışma ortamı ve terör havası hakim olmaya başlamıştır. Makedonya’da alan genişletmek isteyen Yunanistan’ın, Ulahları Ortodoks Patrikliği içinde asimile etme çabasına bir reaksiyon olarak Ulahların Bulgar Eksarhlığı’na yakınlaşması kiliseler arasında ciddi bir çatışmaya neden olmuş, bir süre sonra Rum baskıları karşısında kendilerini savunmak isteyen Ulahların da komiteler kurmasıyla sonuçlanmıştır.

Komitelerin silahlı eylemleri yüzünden bölgede tırmanan tansiyon ve istikrarsızlık meseleyi sık sık uluslararası kamuoyunun gündemine getirmekteydi. Böyle bir süreç girilmesinde özellikle 1901 yılında Amerikalı bir rahibin ve asistanının kaçırılması³² ve 1902 sonbaharında Makedonya’nın doğusunda çıkan bir isyan etkili olmuştu³³. Berlin Antlaşması’na taraf olan devletler Osmanlı Devleti’ni bölgede reform yapması konusunda sıkıştırmaktaydılar. Bu bakış açısına göre hayata geçirilecek reformlar bölgedeki şiddet ve terör eylemlerini azaltabilirdi. Nitekim Osmanlı Devleti bölgede yeni bir mülkî yapılanmaya giderek, Selanik, Kosova ve Manastır’ın *Vilâyet-i Selâse* adı altında organize edilmesine karar vermiştir³⁴.

Berlin Antlaşması’nın 23. maddesinde, Osmanlı Devleti’ne iade edilen Makedonya bölgesinde reform yapılması kabul edilmişti. Söz konusu ıslahatta Girit Adası örnek alınacaktı³⁵. Nitekim Avusturya ve Rusya Makedonya’da reform yapılması için harekete geçmişlerdir. Onlardan önce II. Abdülhamid bölgeye yönelik reformlar yapılması için bir komisyon kurulmasını emretmişti. Osmanlı Devleti’nin öngördüğü iyileştirmeler sadece Selanik, Kosova ve Manastır’ı değil, Yanya, İşkodra ve Edirne’yi de içine alacak şekilde Rumeli’deki tüm topraklara yani, başına Hüseyin Hilmi Paşa’nın getirildiği Rumeli Genel Müfettişliği’ne dahil edilen tüm bölgeye yönelik olarak düşünülmüştü³⁶. Programın tüm Rumeli’de uygulanmak istenmesi Bulgarların muhalefetine ve tekliflere karşı çıkmalarına yol açmıştır³⁷. Bunun üzerine Rus ve Avusturya sefirleri Osmanlı reform programına bazı eklemeler yaparak, *Viyana Reform Programı* olarak bilinen öneriyi Şubat 1903’te Osmanlı Devleti’ne sunmuşlardır.

32 Mahir Aydın, “Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIII, İstanbul 1998, s. 239-258.

33 Julian Brooks, “A “Tranquilizing” Influence? British “Proto-Peacekeeping” in Ottoman Macedonia 1904-1905”, *Peace and Change*, XXXVI/2 (2011), s. 173.

34 Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press, London-New York-Melbourne 1977, s. 209-210.

35 Beydilli, “Makedonya Meselesine Dair”, s. 81; Kaya Bayraktar, *Makedonya Sorunu ve Uluslararası Mali Komisyon (1902-1909)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 23.

36 Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 167-169; Yosmaoğlu-Turner, *The Priest’s Robe and the Rebel’s Rifle*, s. 49; Emin İsmail Altınkaya, *Hüseyin Hilmi Paşa’nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2018, s. 83.

37 Osmanlı Devleti tarafından teklif edilen programın detayları için bkz. Beydilli, “Makedonya Meselesine Dair”, s. 86-87; Yosmaoğlu-Turner, *The Priest’s Robe and the Rebel’s Rifle*, s. 49-50; Altınkaya, *Hüseyin Hilmi Paşa*, s. 86-89.

Viyana Programı Makedonya'yı oluşturan Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerine bir genel müfettiş atanması, bölgedeki jandarma ve polis kuvvetlerine Hristiyanların da kabul edilmesi ve yabancı uzmanların istihdamı, bütçede ve hukukî sahada ıslahat yapılması ve genel af ilan edilmesi maddelerini içermekteydi. Nitekim kısa bir süre içinde bu programın başarısız olduğu görülecekti³⁸. Bulgar İç Örgüt'ü tarafından 2 Ağustos 1903'te Manastır'da başlatılan ve *İlinden İsyanı* olarak bilinen terör olaylarından en çok zararı örgütün kendisi görmüş ve ciddi oranda güç kaybetmişti³⁹. Daha da önemlisi, her ne kadar İlinden İsyanı Avrupa kamuoyunda Makedonya'daki gelişmelere yönelik sempati uyandırmış ve bunun neticesinde bölgeye yardım komiteleri gönderilmiş ise de isyancıların beklediği gibi bölgeye otonomi verilmesi için uluslararası bir müdahaleye yol açmamıştı. Ancak yapılan reformların yetersiz olduğu yönünde bir görüş oluşarak, yine Avusturya ve Rusya'nın öncülüğünde olmak üzere yeni bir reform programı teklif edilmişti⁴⁰. Osmanlı Devleti, ilk başta reddettiği reform programını baskılar üzerine 1903 Kasım'ında kabul etmek zorunda kalmıştı⁴¹.

Mürzsteg Programı'nın Viyana Programı'ndan farklı olarak getirdiği en önemli yenilik, Avusturya-Macaristan ve Rusya'ya programının gidişatını tayin edecekleri sivil memur vasıtasıyla doğrudan gözlemlene imkanı sağlamasıydı⁴². Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan diğer devletler de söz konusu uygulamaya katılmaya davet edilmişler ve kısa sürede Makedonya'nın çeşitli bölgeleri söz konusu devletlerin denetimine bırakılmıştı⁴³. Kendilerine ayrılan bölgelerde jandarma kuvvetlerinin eğitimi ve bölgedeki siyasî ve askerî gelişmeleri izlemekle yükümlü olan devletlerden İtalya Manastır'ı, Avusturya Üsküp'ü, Rusya Selanik'i, Fransa Serez'i ve İngiltere Drama Sancağı'nı denetleyecekti. Almanlar ise sadece Selanik polis okuluna bir subay göndermişlerdi⁴⁴. Bu şekliyle Mürzsteg Programı'nın önceliğini bölgede istikrar ve güvenliğin sağlanması oluşturuyordu.

Bu dönemde Rumeli'nin malî durumu oldukça kötüydü. Bölgede sürekli hale gelen asayişsizlik ve karışıklıklar nedeniyle hazırda çok sayıda asker bulundurulması, ayrıca

38 Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia*, s. 105-107; Yosmaoğlu-Turner, *The Priest's Robe and the Rebel's Rifle*, s. 50-51; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, metin ve ilaveler: Mîdhat Sertoğlu, İstanbul 1972, s. 3392; Bayraktar, *Makedonya Sorunu*, s. 64-68.

39 Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, s. 116. İsyan hakkında geniş bilgi için bkz. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 172-213.

40 Tokay, *Makedonya Sorunu*, s. 46-48.

41 Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 216-217; Julian Brooks, *Managing Macedonia: British Statecraft, Intervention, and 'Proto-peacekeeping' in Ottoman Macedonia, 1902-1905*, Simon Fraser University, Faculty of Arts and Social Sciences, Department of History, Yayınlanmamış Doktora Tezi, British Columbia (Kanada), 2014, s. 567.

42 Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia*, s. 114; Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, s. 109.

43 Bu çerçevede Drama İngilizlerin kontrolüne verilmiş ve 1904 ilkbaharından itibaren burada bir taraftan yerel jandarma kuvvetlerini eğitirken diğer yandan siyasî ve askerî gelişmeleri gözetlemişlerdir. İngilizlerin Drama'daki faaliyetleri için bkz. Brooks, "British 'Proto-Peacekeeping'", s. 172-190.

44 Brooks, "British Proto-Peacekeeping", s. 175; Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia*, s. 117; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3393.

vergilerin tam olarak tahsil olunamaması gibi sebeplerden ötürü Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri sadece kendi gelirleriyle, bölgede görevli mülkî-askerî personelin maaş ve diğer giderlerini karşılayacak durumda değildi. Bunun haricinde redif taburlarının da silahaltında bulunması ödenen maaş miktarını yüksek meblağlara çıkarmaktaydı⁴⁵. Bu arada Mürzsteg Programı, Osmanlı Devleti'ne birtakım malî yükümlülükler getiriyordu. Bunlar göç etmiş Hristiyanların eski yerlerine tekrar iskan, isyanda zarara uğramış Hristiyanlara tazminat ödenmesi, zarar görmüş köy, ev ve kiliselerin tamir ve yeniden inşası, ayrıca tahrip olan yerlerin Hristiyan sakinlerine bir sene vergi muafiyeti tanınmasıydı⁴⁶.

İngiltere'nin Makedonya'ya Yönelik Siyasi Tavrını Değiştirmesi

İngiltere'de kamuoyu hükümetlerin başka birçok konuda olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne dair meselelerdeki karar alma süreçlerinde de belirleyici olmuştur. Bununla birlikte zamanla karşılıklı bir ilişki gelişmiştir. Aşağıda bahsedilecek olan Balkan Komitesi ve diğer bazı *sivil toplum hareketleri* İngiliz hükümetinin Balkan politikasını desteklemeyi bir vazife sayarken, İngiliz hükümeti de değişik zamanlarda Makedonya reformları konusundaki faaliyetlerini uygulamaya koyma noktasında kamuoyunun desteğini aramıştır. İhtiyaç duyduğu durumlarda hükümet, ülkedeki çeşitli sivil toplum kuruluşlarını ve diğer kamuoyu araçlarını Türklerin “kötü yönetimi, uygulamaları ve zulümlerine” karşı protestolarda bulunmak üzere harekete geçirmiştir. Özellikle Henry Charles Keith Petty-Fitzmaurice veya daha bilinen adıyla Lord Henry Lansdowne'un 1905 yılı sonuna kadar Dışişleri Bakanı olduğu Arthur James Balfour'un başbakanlığındaki Muhafazakar hükümet döneminde takip edilen daha faal diplomasi sırasında bu durum bariz bir hal almıştır⁴⁷.

20. yüzyıla girilirken *Balkan Komitesi* İngiltere'nin Balkanlar politikasının şekillenmesinde ağırlığını giderek artıran önemli bir kuruluştur. Balkan Komitesi'ni belki de en iyi tanıyan, Komitenin iddialarına karşı birçok reddiye yazmış Halil Halid Bey'dir. Ona göre Balkan Komitesi Makedonya'daki karışıklıklar *avevlendiği* sırada ortaya çıkmış, ara sıra Anadolu'daki Ermenilere teveccüh gösterir gibi olmakla beraber asıl faaliyetlerini Balkan hükümetlerinin yararına ve Osmanlı ülkesinin aleyhine yoğunlaştırmıştır⁴⁸. 1903 yılında

45 Maliye Nezareti'nin 7 Ocak 1903 tarihli hesaplarına göre Rumeli vilayetlerinin senelik maaş giderleri yaklaşık iki milyon lira tutmaktaydı. 13 Şubat 1904 tarihli hesaplara göre Manastır, Selanik ve Kosova vilayetlerinin maaş ve mahallî harcamalarından dolayı açığı sekiz yüz bin liranın üzerinde gerçekleşmekteydi. Bir yıl sonra 8 Şubat 1905 tarihinde üç vilayetin bütçe açığı beş yüz altmış bin liranın üzerindeydi. Beydilli, “Makedonya Meselesine Dair”, s. 88-89, 99. Ayrıca bkz. Steven W. Sowards, *Austria's Policy of Macedonian Reform*, Columbia University Press, New York 1989, s. 51.

46 Beydilli, “Makedonya Meselesine Dair”, s. 96; Bayraktar, *Makedonya Sorunu*, s. 74-77.

47 Bozhidar Samardjiev, “On the Role of Public Opinion in Great Britain Regarding the Reforms in European Turkey and the Idea of Autonomy of Macedonia in British Middle East Policy (1903-1908)”, *Études Balkaniques*, 2002/2, Sofia 2002, s. 16.

48 Halil Halid, “İngiltere'de Balkan Komitesi ve Meslek, Mazi ve Müstakbeli”, *Sırat-ı Müstakim*, nr. 99 (15 Temmuz 1326), s. 360.

kurulmuş olan ve İngiliz hükümetinin genel itibarıyla Balkanlar, özelde ise Makedonya politikasının şekillenmesinde büyük etkileri görülen Balkan Komitesi'nin üyeleri arasında oldukça önemli siyasetçiler, yazarlar, aktivistler, gazeteciler kısacası İngiliz siyaset mahfillerinde söz sahibi birçok isim yer alıyordu. Bunlardan Noel and Charles Buxton kardeşler, H. N. Brailsford, James Bauchier ve G. Evans Komitenin kurulmasında başat bir rol oynamışlardır. Bu kurucu ekibin istekleri sonucunda önemli politikacı Lord James Bryce Komitenin başkanlığını üstlenmiştir. Onun başkanlığı sayesinde Balkan Komitesi liberal isimlerin, devlet adamlarının, gazeteci, yazar, tarihçi ve din adamlarının ilgisini kazanmıştı⁴⁹.

Balkanlarda özellikle Makedonya'ya ait meseleler 1897 yılından beri Avusturya-Rusya tarafından belirlenen politikalar etrafında şekillenmekteydi. Yukarıda bahsedildiği üzere, esaslarını bu iki devletin oluşturduğu ve uygulamasını takip ettikleri 1903 tarihli Mürssteg Reform Programı'nın başarısından İngiltere'de ciddi şekilde şüphe duyan bir kesim vardı⁵⁰. Dahası, İstanbul'daki İngiliz diplomatları söz konusu reform programını Balkanlarda bir süre sorun çıkmasını istemeyen Rusya'nın *palyatif* bir adımı olarak görüyor, bölgenin gelişimine gerçek bir katkı sağlamayacağını düşünüyorlardı⁵¹. Bu bakımdan İngilizler, muhafazakar veya statükonun korunmasına yönelik olarak niteledikleri Avusturya-Rusya liderliğindeki reform projesi yerine, artan kamuoyu baskısının da etkisiyle, bu yıllarda daha *radikal* bir program uygulanmasını savunmaya başlamışlardı. Gül Tokay "her şeye rağmen" Avusturya-Rusya ittifakının reform programının uygulanması konusunda diğer Büyük Güçler tarafından, 1903-1905 yılları arasında serbest bırakıldığını belirtmiş; ancak özellikle Japonya ile olan savaşta Rusya'nın aldığı ciddi mağlubiyeti ve 1904 yılında varılan İngiliz-Fransız İttifakını, bölgeye yönelik İngiliz politikasının ciddi bir şekilde değişmesine yol açan önemli iki gelişme olarak nitelemiştir⁵².

İngiltere'nin Makedonya'ya yönelik reformlar konusunda özellikle Eylül 1903'ten itibaren köklü şekilde değişmeye başlayan bakış açısı, kamuoyunda ve yönetim çevrelerinde 1904 yılında artık ciddi bir kanaate dönüşmüştü. İngiliz hükümetinin daha faal bir rol üstlenmesi ve örneğin bölgenin özerkliğine dönük etkili adımlar atılması gibi tartışmalar sıkça ve yönetimin üst kademelerinde gerçekleştirilmekteydi⁵³.

Viyana Reform Programı Avusturya sefiri tarafından 17 Şubat 1903'te kendisine sunulduğunda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne, programın detaylarını incelemek

49 Samardjiev, "On the Role of Public Opinion", s. 17.

50 BOA, Y.A.HUS, 486/45.

51 T. G. Otte, *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Office Policy, 1865-1914*, Cambridge University Press, 2011, s. 279-280.

52 Tokay, *Makedonya Sorunu*, s. 74-75. Diğer taraftan İngiltere'nin 1899-1902 yılları arasında Güney Afrika'ya yoğunlaşması da Balkanlardan bu süre zarfında uzak kalmasının sebepleri arasında gösterilmektedir. Bayraktar, *Makedonya Sorunu*, s. 36.

53 Samardjiev, "On the Role of Public Opinion", s. 22-23. Bu dönemde Makedonya'da müdahale edilmesi için İngiltere hükümeti üzerinde basın faaliyetleri ve Balkan Komitesi'nin çalışmalarının detaylı ve *duygusal* bir anlatımı için bkz. Brooks, *Managing Macedonia*, s. 395-414.

için yeterli zamanın olmadığını ileri sürerek, reformlar konusunda ileride bazı teklifler ve taleplerde bulunabileceğine işaret eden yedi maddeden oluşan yazılı bir cevap vermişti⁵⁴. Bu yaklaşımıyla İngiltere bir taraftan reformlara bağlı olduğunu göstermiş diğer taraftan bunun şartlı olduğunu hissettirmiştir. Kısa bir süre sonra hayata geçirilen Mürzsteg Programı konusunda da böyle bir algı söz konusuydu. Yani İngiliz siyasi çevrelerinde Avusturya ve Rusya'ya söz konusu programlar dahilinde belirli süreler için yetki verildiği düşünülüyordu.

Balkan Komitesi yaptığı açıklamalarla kamuoyunda Avusturya ve Rusya'nın uzun süredir diğer devletlerden aldığı vekaletle Rumeli'de giriştiği reformların başarısız olduğuna, bu iki devlete fazla kontrol verildiğine ve İtalya, Fransa ve İngiltere'nin tekrar konuya dahil olarak, bölgede daha sert yöntemlere başvurmaları gerektiğine dair kamuoyunda bir kanaat oluşturmaya çalışıyordu⁵⁵.

Osmanlı Hariciyesi Rumeli ıslahatı konusunda İngiltere'de yaşanan tartışmaları hem İngiliz parlamentosu hem de basın özelinde yakından takip ve İstanbul'a rapor ediyordu. Konu hakkında sert bir tavır takınılarak İngiliz hükümetinin tek başına hareket etmesini savunan grup yanında, diğer Büyük Devletlerle birlikte hareket edilmesini, reformların devamını ve Osmanlı Devleti'ne süre verilmesini savunan bir grup da vardı⁵⁶. Sertlik taraftarları zaman zaman Osmanlı Rumeli'sine bir Hristiyan vali veya valiler tayin edilmesinin sağlanmasını İngiliz Parlamentosunun gündemine de getiriyorlardı⁵⁷.

Hükümet ise halka Makedonya meselesinde İngiltere'nin etkisinin azalmadığını anlatmak istiyordu. Tam da bu dönemde Makedonya hakkında yayınlanmış *Mavi Kitap* bir yönüyle bu amaca matuftur⁵⁸. Dolayısıyla İngiliz kamuoyunda artık Makedonya'daki reformların başarısının Avrupa himayesine bağlı olduğuna, bölgedeki reformların ancak bir dış müdahale ile hayata geçirilebileceğine yönelik etraflıca fikirler oluşup, sistematik bir şekilde dolaşıma sokulmuştur. Bu görüşlerde Türk idaresinin reform konusuna yatkın olmadığına, Türklerin bölgedeki suiistimallerine ve kötü yönetimine, Hristiyanların çektiği çileye aşırı bir vurgu vardı. Buna mukabil Fransa, İngiltere ve İtalya'dan oluşan *Batılı Güçlerin* acil görülen eyleme geçme konusunda liderlik etmeleri ve bu konuda Avrupa uyumunun mutlaka sağlanması gerektiği savunulmuştu⁵⁹. Böylece uzun süredir Avusturya ve Rusya'nın kontrolünde

54 Brooks, *Managing Macedonia*, s. 233. Söz konusu yedi madde için bkz. s. 741.

55 BOA, Y.A.HUS, 477/115, Lef 3, Londra Sefareti'nden 9 Ağustos 1904 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratın tercümesi.

56 BOA, Y.A.HUS, 485/124.

57 BOA, Y.A.HUS, 485/15.

58 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 2. Série (1901-1911)*, Tome VIII (29 Septembre 1905-15 Janvier 1906), Paris: Ministère des Affaires Étrangères. Commission de Publication des Documents Relatifs aux Origines de la Guerre de 1914, s. 12-13; Brooks, *Managing Macedonia*, s. 444.

59 Arthur Ponsonby, "The Execution of Reforms: A Plea for A British Policy", *The Balkan Question. The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities by Various Writers*, ed. Luigi Villari, London 1905, s. 331-350.

gelişen Balkan politikasının Büyük Güçlerin tamamının katılımıyla belirlenip yürütülmesi İngiltere'nin öncelikli hedefi olmuştur.

Uluslararası Malî Komisyon Kurulması Teklifi ve Osmanlı Devleti'nin Kararlı Duruşu

Osmanlı Devleti'nin uluslararası bir bahriye nümayişine maruz kalacağı gelişmeler esas itibarıyla bölgenin malî sorunlarının giderilmesiyle reformların daha iyi sonuç vereceği düşüncesine sahip devletlerin, doğrudan delege tayin edecekleri bir komisyon kurarak, Makedonya üzerinde malî bir kontrol oluşturmak istemeleriyle başlamıştır.

Bu konuda ilk teklif 17 Ocak 1905'te Avusturya ve Rusya'dan gelmiştir. İki müttefik güç Osmanlı Devleti'nden Rumeli'deki üç vilayetin malî işlerinin Osmanlı Bankası'na bırakılmasını, sancak ve kaza bazında ayrı bütçeler yapılmasını istemiştir. Bölgenin maliyesi, görevlendirilecek altı müfettiş tarafından idare edilecekti. Müfettişler Osmanlı Bankası, Rumeli Genel Müfettişi ve Avusturyalı ve Rus *ajan sivillerin* kontrolünde olacaktı⁶⁰.

Ekonomik sıkıntılar reform paketinde öngörülen, jandarma kuvvetlerinin yeniden organizasyonu gibi birçok konunun hayata geçirilmesine gerçekten bir engel teşkil etmekteydi. Osmanlı Devleti buna bir çözüm olarak Makedonya'da öngörülen reformların finansmanı için gümrük vergisinin %8'den %11'e çıkarılarak, elde edilecek gelir fazlasının kullanılmasını 15 Şubat'ta resmen teklif etmişti⁶¹.

Büyük devletlerin tamamı bölgede gerçekleştirilecek reformların maliyetini karşılamak için kaynak yaratılması konusunda hemfikir olmakla beraber, yöntem konusunda fikir birliğine sahip değillerdi. Sadece İngiltere Osmanlı Devleti'nin istediği şekliyle gümrük vergilerinin oranında bir artışa, reform sürecinin çıkmaza girmesi pahasına, karşı çıkmaktaydı. Avusturya ve Rusya, bazı şartlar dahilinde Babıali'nin teklifine sıcak bakıyordu. İki devletin bakış açısının merkezinde, sağlanacak gelir artışının tamamen Makedonya'daki reformların gerçekleştirilmesinde kullanılması yer alıyordu. Osmanlı Devleti, bağımsızlığının sınırlanması olarak değerlendirdiği bu yaklaşımı kabul etmemiştir.

Şüphesiz diğer devletlerin de bu noktada çeşitli talepleri vardı. Bunlar İstanbul'da ilgili devletlerin sefirlerinin kendi aralarında yaptığı toplantılarda değerlendirilmiştir. Diğer dört devlet gerek Berlin Antlaşması gerekse gümrük antlaşmalarına dayanarak böyle bir konuyu sadece Avusturya ve Rusya'nın kontrolüne bırakmak istememişlerdir. Ancak bölgenin malî işlerinin yürütülmesinde Osmanlı Bankası'nın mı yoksa Düyûn-ı Umumiye'nin mi seçilmesi gerektiği konusunda uzlaşmamışlardır. Akabinde Fransa'nın İstanbul'daki sefiri Ernest

60 Bayraktar, *Makedonya Sorunu*, s. 102-103; Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa. Bir Ömür Devlet, Klasik Yayınları*, İstanbul 2014, s. 259.

61 Bayraktar, *Makedonya Sorunu*, s. 94-95.

Constans İtalya ve İngiltere tarafından da desteklenen bir teklif sunmuştur. Bölgeye dair siyasi ve idarî konular yine Avusturya ve Rusya'nın ortak sorumluluğunda kalmak kaydıyla, maliye işleri için diğer dört devletin her biri özel *ajanlar* tayin edecekti. Avusturya Dışişleri Bakanı Aehrenthal teklife son halini vermiştir. Buna göre dört devlet tarafından maliye *delegesi* unvanıyla tayin edilecek görevliler, konumları Mürzsteg Programı'nda belirlenmiş olup Avusturya ve Rusya tarafından daha önce atanmış ajan siviller ile birlikte bölgenin maliyesinin düzenli bir şekilde işlemlerini kontrol edeceklerdi⁶². Nitekim Almanya, İngiltere, Fransa ve İtalya verdikleri ortak nota ile konuyu Osmanlı Devleti'ne bildirmişlerdir (8 Mayıs 1905).

Osmanlı Devleti büyük devletlerin Rumeli'deki üç vilayetin maliyesinin kontrolüne yönelik girişimine karşı, 18 maddeden oluşan bir *Talimatname* hazırlamıştır. Bölgenin malî işlerinin Osmanlı Bankası üzerinden yürütülmesine, maaş ve diğer ödemelerin Banka üzerinden yapılmasına imkan sağlayan düzenleme ayrıca, ihtiyaç halinde Bankanın ödemelerde yüz bin liraya kadar avans sağlamasını da getiriyordu⁶³. Bu konuda Osmanlı Bankası ile bir anlaşma yapılmıştı. 1 Mart 1905'te çıkan iradeyle onaylanan Talimat 14 Mart'tan itibaren uygulamaya girmiştir.

Diğer taraftan Babıali'nin herhangi bir cevap vermediği dört devlet bölgeye malî delege atama isteklerini bir adım daha ileri götürerek, bu delegeleri tayin ettiklerini haber vermişler ancak bu da reddedilmişti (29 Ağustos 1905). Babıali'nin kararlı tavrına rağmen devletlerin İstanbul'daki sefirleri, atanmış olan maliye memurlarına 1905 yılı Ekim ayı başında Selanik'te toplanma emri vermiştir. Buna dair 19 Eylül'de Babıali'ye sundukları ortak notada, devletlerin tekliflerini kabulünde yaşanan gecikmenin Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde vahim sonuçlara yol açacağını belirtmişlerdir⁶⁴. Bu aslında üstü kapalı bir tehditti. Hariciye Nezareti maliye memurlarının bölgeye gönderilmesine engel olmak için yurt dışındaki diplomatik temsilciliklerine büyük devletlerin dışişleri bakanlarını ikna etmelerine dair talimat göndererek, Rumeli'de kurulması teklif olunan malî denetime karşı duruşundan geri adım atmayacağını altını çizmiştir⁶⁵.

Büyük devletlerin İstanbul'daki sefirlerine 30 Eylül'de verilen aynı içerikli tavrilerde konu hakkındaki bakış açısını etraflıca ortaya koyan Osmanlı Hükümeti, Kosova, Selanik ve Manastır vilayetlerinde gerçekleştirilen malî düzenlemelerin önemini hiçbir zaman göz ardı etmediğini savunmuştu. Osmanlı Bankası ile söz konusu üç vilayetin malî işlerine dair imzalanan anlaşma bunun en açık delili idi. Yabancı malî memurlar tayinine ise iç işlerini ilgilendiren bir konuya doğrudan doğruya bir müdahale olmasından ve altı büyük devletin

62 Sowards, *Austria's Policy of Macedonian Reform*, s. 53-57.

63 Bayraktar, *Makedonya Sorunu*, s. 92-93.

64 BOA, Y.A.HUS, 493/74, Lef 3.

65 BOA, Y.A.HUS, 493/94, Lef 4.

riayet edeceklerini resmen ve defalarca taahhüt ettikleri saltanatın hukuku ve bağımsızlığına en ağır şekilde zarar vermesi yüzünden karşı çıkmaktaydı. O zamana kadar alınmış olan tedbirler her türlü ihtiyacı karşılamaya yetmiş ve güzel sonuçlar vermiş olup, üç vilayette karışıklık çıkacağına dair endişeleri de ortadan kaldıracak mahiyetteydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti, büyük devletlerin sefirlerinin bu türden ihtimallere dayanarak, devleti Mürzsteg Programı'nda bile açık olmayan bir tedbiri kabule zorlanmalarının sebebini hiçbir şekilde anlayamıyordu⁶⁶.

Bütün bunlara rağmen, İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya malî temsilcileri Üsküp'e gitmek için yola çıkardıklarını Osmanlı Devleti'ne 6 Ekim tarihli ortak nota ile haber vermişlerdi⁶⁷. Babialı, bu adımı protesto ederek, bu kişileri tanımadığını ilan ve geri çağrılmalarını talep etmiştir. Diplomatik baskılar karşısında yayınladığı notada Babialı, Mürzsteg Programı'nda yer alan hükümlerin getirdiği yükümlülüklerin tamamını yerine getirdiğini, Osmanlı hükümeti için kabul edilmesi hiçbir şekilde mümkün olmayan bir proje üzerinde ısrar edilmemesini istemiştir⁶⁸. Notada Osmanlı hükümeti daha önce tayinleri prensipte kabul edilerek, görev süreleri ortaklaşa kararlaştırılmış olan mevcut ajan siviller dışında yeniden memur gönderilmesinin yapılan anlaşmalara ve devletin istiklal ve hukukuna uygun olmadığını altını bir kez daha çizmiştir⁶⁹. Bu nokta, bahis konusu anlaşmazlık sürecinde Osmanlı Devleti'nin tekrar tekrar hatırlattığı, savunduğu en önemli gerekçedir. *Encümen-i Mahsus*'taki görüşmelerde bölgenin malî işlerinin Osmanlı Bankası ile yapılan mukaveleye uygun bir şekilde yürütülmekte olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda gelecek senelerde karşı karşıya kalınacak masraf açığının önünü alacak tedbirler hayata geçirilecek, anlaşmanın gelecek senelerde de yürürlükte kalması için çalışılacaktı⁷⁰. Anlaşıldığı üzere Osmanlı hükümeti kendi geliştirdiği malî uygulamaya dikkat çekerek, bunu devam ettireceği mesajını veriyordu.

Yukarıda görüldüğü üzere, büyük devletlerin bir oldubittiye getirerek, seçtikleri maliye memurlarını Üsküp'e gönderme kararına güçlü bir şekilde karşı çıkan Osmanlı Devleti, yurt dışındaki diplomatik temsilciliklerinden buldukları ülkelerin dışişleri bakanlıkları nezdinde teşebbüste bulunmalarını istemiştir. Gelen ilk bilgilere göre bu meselede öncü bir rol üstlenmeyi arzu etmeyen Fransa, daha önce yaptığı şekilde Avusturya ve Rusya'yı takip edecektir⁷¹.

66 “*Hükümet-i seniyye esbâb-ı mesrûdeye mebnî bu meseledeki sûret-i fikr ü nazarından asla inhirâf etmemeğe kat’iyyen azm etmiş olduğundan bu bâbdaki takrîr-i sabıkasının netâ’iyic-i muhteviyâtında sebattan gayri bir şey yapamaz ve binaen-aleyh Osmanlı memûrlarının asla tanımaya yetkili olmadıkları maliye delegelerinin Selanik’e izâmından sarf-ı nazar etmelerini sefirler hazeratından rica eyler*”: BOA, Y.A.HUS, 493/94, Lef 7.

67 BOA, Y.A.HUS, 494/7, Lef 3.

68 Babialı'nın sefirlerle verdiği cevabî notasının Fransızca orijinali ve İngilizce tercümesi: *Turkey. No. 1 (1906). Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, 1906 [Cd. 2816], nr. 96, s. 61-62.

69 BOA, Y.A.HUS, 494/13, Lef 7.

70 BOA, Y.A.HUS, 494/13, Lef 1. 9 Şaban 1323 (9 Ekim 1905) tarihli sadaret tezkiresi.

71 BOA, Y.A.HUS, 493/125, Lef 2. Paris'teki Osmanlı Sefaretinin 4 Ekim 1905 tarihli telgrafı.

Rumeli’de kurulması teklif olunan malî kontrol konusunda Büyük Güçlerin takip ettikleri politikaya dair alınmış bir mütalaa, Osmanlı Devleti’nin bu tarihlerde karşı strateji geliştirmek için çalıştığını ve farklı kaynaklara yöneldiğini düşündürmektedir. Değerlendirmeler Rumeli’de bulunan üç vilayetteki gelişmeleri takip eden ve sefirlerin düşüncelerine vakıf olan yabancı bir siyasetçiye aittir⁷². Bununla birlikte, ilgili belgede ismi veya imzası yer almadığından kimliği tespit edilememiştir. Bu değerlendirme baştan aşağı incelendiğinde Osmanlı Devleti’nin uygulanan diplomatik baskıya karşı takip ettiği politikayla genel itibarıyla örtüştüğü görülmektedir. Konuyu çıkış noktasından itibaren ele alan mütalaa en baştan Avusturya ve Rusya’nın böyle bir malî kontrol mekanizması önerdiklerini, işin şeklinin değiştiğini anlayan Avrupa devletlerinin, konunun bu iki devletin inhisarında kalmasını uygun bulmayarak, meseleye dahil olduklarını açıklamıştır. Bu safhada mütalaa sahibi ilk iddiasını ortaya koymuştur. Avusturya ve Rusya diğer devletlerin işe karışmasını kendi menfaatleri açısından uygun bulmamış, ancak bunu da ifade edememişti. Bu bakımdan devletler dışarıdan ittifak halinde görülseler bile arka planda aralarında bir rekabet ve görüş ayrılığı bulunmaktaydı.

Bu iddiasını ispat etmeye çalışan mütalaa sahibine göre, Avusturya İtalya’nın bu meselede rol oynamasından memnun değildi. Aynı şekilde Rusya da İngiltere’nin öncü rolünden hoşlanmıyordu. Bu düşüncelerini açıkça ortaya koymayı kendi çıkarlarına uygun bulmayarak, söz konusu devletleri destekleme yoluna gitmişlerdi. Malî kontrol işine öncülük eden İngiltere İtalya’yı da arkasından sürükleyerek, konunun Babiali’ye kolay bir biçimde kabul ettirilebileceğini söylemişti. Almanya, Avrupa uyumunu bozmuş olmamak için bir komiser ile sürece dahil olmuştu. Keza Fransa da aynı şekilde hareket etmiştir. Hiçbiri, özellikle İngiltere ve İtalya’nın konunun basit olduğuna dair teminatlarına ciddi bir mukavemet göstermeyi uygun bulmamışlardı. Bu yüzden, önerilere Osmanlı Devleti tarafından gösterilecek beklenmedik bir mukavemet karşısında İngiliz sefiri O’Conor ve İtalya sefiri Imperiali şaşırıp kalacaktır. Zaten her iki sefirin de devletleri nezdinde çok fazla kredisi bulunmamaktadır.

Mütalaa sahibi bir de faraziye ortaya koymuştur. Malî kontrolün Osmanlı hükümetine kabul ettirilebilmesi için güce başvurmaya mecbur oldukları konusunda, bahsi geçen devletlerin aralarında bir ittifak sağlanması, ancak birçok çatışmadan sonra mümkün olabilecektir. Bu gerçekleşse bile bugünkü tekliflerinin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesinden daha zararlı bir sonuç ortaya çıkmayacaktır. Hatta daha az zararlı olacaktır. Çünkü Avrupa Devletleri birkaç nota vererek bu tür tekliflerini kabul ettirebileceklerine kani olurlarsa, içlerinden biri ileride kendi çıkarı olan konulardan Osmanlı Devleti’nin bütünlüğü ve istiklaline tamamen

72 “Rumeli Vilâyet-i Şâhâne-i Selasesinin Umûrunu Ta’kîb Eden ve Süferânın Efkârına Vâkıf Olan Ecnebi Ricâl-ı Siyasiyesinden Birinin Vilâyet-i Selase Maliye Kontrolü Hakkındaki Beyânât ve Mütâla’âtının Harfiyyen Tercümesidir”: BOA, Y.PRK.TKM, 49/35.

dokunur istekler dayatabilecektir. Diğer devletlerin buna yönelik itirazlarının hükümsüz kalacağı da açıktır. Söz konusu devlet diğerlerinden Avrupa uyumuna ve çıkarlarını korumaya katılmalarını isteyebilecektir. Bu bakımdan, Rumeli'nin malî kontrolü hakkındaki isteklerini birçok zahmet sonunda sadece zorlayıcı bir güç kullanarak elde edecek olurlarsa, yeni taleplerde bulunmadan önce epey düşüneceklerdir. Osmanlı Devleti'nin bekasını arzu eden devletler de gösterilen bu mukavemete dayanarak, ileride gündeme gelebilecek böyle bir teşebbüse katılmaktan kaçınmak için söyleyecek söze sahip olacaklardı.

Mütalaa sahibi burada muhtemel bir soruyu daha ortaya atmıştır. Devletleri tehdiye başvurmaya mecbur bırakmak, taleplerini genişletmelerine yol açabilir miydi? Kendisi bu sorunun da boş olduğunu düşünmektedir. Zira böyle küçük bir madde üzerinde ittifak kuramayan Avrupa, daha büyük konularda nasıl bir araya gelebilecekti. Böyle bir ihtimal olsaydı şimdye kadar zaten beklenilmezdi. Zaten kendi dahili işleriyle fazlasıyla meşgul Rusya ve Avusturya diğer konularla uğraşmayı hiçbir şekilde istemezdi. Bundan dolayı, büyük ihtimalle çok ciddi bir mukavemet görmeleri durumunda, ilk kontrol projesinden feragat ettikleri gibi bu işten de feragat edeceklerdir. Mütalaa sahibi özellikle Osmanlı Devleti'nin ödemelere dair Osmanlı Bankası ile yaptığı mukaveleyi muhafaza etmesi gerektiğine de dikkat çekmiştir.

Bu uzun mütalaa özetle, Rumeli'de bir malî kontrol mekanizması kurmak isteyen devletlerin esasında kendi aralarında tam bir ittifakın bulunmadığından hareketle, bu konuda ileri sürdükleri taleplerine kararlı bir şekilde karşı çıkılması gerektiği, böylece gelecekte bu tür taleplerin sonraki yıllarda kolayca gündeme getirilmesinin önüne geçilebileceği savunuluyordu. Bir kararlı duruş karşısında büyük devletlerin güç kullanma ihtimali de dikkate alınmıştı. Böyle bir ihtimal gerçekleşse bile doğacak zarar devletin kendisine yapılan teklifi kolayca kabul etmesi durumunda, daha uzun vadede maruz kalacağından daha az olacaktı. Sonuç itibarıyla devletin bütünlüğü ve hukukunun her durumda sonuna kadar müdafası öneriliyordu. Mütalaa sahibinin atladığı bir noktayı hatırlatmak gerekir. Bu dönemde büyük devletler, görüş ayrılığına sahip oldukları çeşitli konularda dahi daha büyük çatışmalardan kaçınmak adına, güçler arasındaki uyumu bozmamak için birlikte hareket etmeye özen göstermekteydiler.

Osmanlı Devleti'ne Karşı Bahriye Nümayişinin Gündeme Gelmesi

Osmanlı Hükümetine Maliye Komisyonu konusundaki isteklerini kabul ettirmekte ciddi sıkıntıya düşen büyük devletler, bir taraftan verdikleri notalarla Babıali üzerindeki diplomatik baskıyı artırıyor, diğer taraftan da sonuç almayı hızlandıracak alternatif yollar arıyorlardı.

Bu kapsamda İngiltere Dışişleri Bakanı Lansdowne 18 Ekim 1905 tarihinde bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir. Öncelikle Fransa'nın Londra sefiri Paul Cambon'a Osmanlı sultanını malî

delegeleri kabule zorlamak için atılacak adımlara dair Fransa'nın pozisyonunu sormuştur. Cambon'a Büyük Güçlerin Sultanın ret yanıtını kabul etmelerinin mümkün olmadığını söyleyen Lansdowne; buna karşılık Sultanın kafasındaki gibi büyük devletlerin aralarında bölünmüş olduğu izlenimi yaratacak bir eylemde bulunmamayı da samimi olarak istediklerini; eğer diğer tüm yöntemler başarısız olursa, baskıya başvurmak için birleşmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bakan, bu baskının da *hassasça* belirlenmiş bir yerde donanma gösterisi şeklinde olabileceğini düşünmekteydi. Cambon da işin nihayetinde birtakım önlemler alınmasını kaçınılmaz görüyordu, ancak öncelikle Büyük Güçler arasında bir ön uzlaşma sağlanmalıydı⁷³.

Lansdowne aynı konuda müracaat ettiği Londra'daki Almanya sefiri Count Metternich ve Avusturya-Macaristan sefiri Mensdorff'un ülkelerinden henüz bir talimat alınmadıklarını öğrenmişti. Lansdowne, Mensdorff'a Avusturya ve Rusya'nın Makedonya sorununa yönelik sahip oldukları özel ilgiyi büyük devletlerin her zaman kabule hazır olduklarını gösterdiklerini, bu nedenle bu bölgenin geleceği için çok önemli olan şu dakikada takip edilecek politikanın işaretleri için söz konusu iki ülkeye bakmanın anormal olmayacağını söylemiştir. Ayrıca İngiliz hükümeti olarak Babıali üzerinde baskı kurulması için atılacak her türlü aleni adımda diğer devletlerle birlikte hareket etmeye hazır olduklarını ilan etmiştir. Mensdorff'un, kafasındaki adımların neler olduğunu sorması üzerine Lansdowne, Büyük Güçlerin taleplerine muvafakat elde etmek istediklerinde donanma gösterisine başvurmuş olduklarını, düşüncesine göre benzer bir tedbire başvurmaya mecbur kalabileceklerini belirtmiştir. Böyle bir durumda donanma gösterisinin İstanbul'da gerçekleşmesi gerekliydi. Lansdowne, Rus Sefiri ile de görüşmüş, onunla da aynı içerikli bir konuşma yapmıştır. Bu kapsamda görüştüğü İtalya'nın Londra sefiri M. Pansa'ya da İngiliz hükümetinin Türk hükümetinin "dik kafalılığının" (recalcitrance) devam etmesi durumunda atılacak adımlarda diğer güçlerle beraber hareket etmeyi arzuladığını söylemiştir⁷⁴.

Görüldüğü üzere İngiltere "dik kafalı" Osmanlı Devleti'nin dize getirilmesi için güce başvurularak, bir donanma gösterisinde bulunulmasını teklif etmiştir. Sonraki gün İngiltere'nin İstanbul sefiri O'Connor Dışişleri Bakanı Lansdowne'a Rus ve Avusturya sefirlerinin hükümetlerinden talimat aldıklarını, eğer Osmanlı Devleti böyle cebri bir müdahale olmadan malî delegelerin atanmasını kabul etmeyecekse donanma gösterisinde bulunmaya hazır olduklarını bildirmişti. Ayrıca iki ülke sefiri, İstanbul'daki mevkidaşlarına Sultan ile ortak bir mülakatta bulunarak, eğer Sultan talepleri kabul etmezse hükümetlerinin bu türden zorlayıcı önlemlere başvuracaklarını ilan etmeyi gündeme getirmişti⁷⁵.

Aslında bu tarihten neredeyse altı ay kadar önce, henüz malî delegeler konusu gündemde bile değilken, İngiltere'nin Selanik'e bir donanma göndererek Rumeli Vilayeti'nde ortak

73 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 2. Série (1901-1911)*, s. 73.

74 *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 86-90, s. 58-59.

75 *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 91, s. 59.

bir idare mekanizması kurulmasını isteyeceği yönündeki bir *ihbar* üzerine II. Abdülhamid böyle bir teklifin gerçekleşmesine kesinlikle meydan verilmemesini Sadrazam Ferid Paşa'dan istemişti. "İngiltere Hükûmetinin bağteten Selanik'e donanma irsâli ve Rumeli vilâyât-ı şâhânesi için müşterek bir usûl-i idâre teklifi yolunda bir teşebbüs ve hareket-i münferidede bulunması ahvâl-i hazıra-i siyâsiyenin ahenk-i umûmisine nazaran melhûz olmayıp" bu rivayetin uydurma olduğu cevabını veren Ferid Paşa yine de böyle bir teklifin meydana gelmemesi ve Osmanlı saltanatının hukukunu her şekilde muhafazası için elinden geleni yapacağını vurgulamıştır⁷⁶. Bundan bir ay sonra Sultan II. Abdülhamid Sadrazam ve Hariciye Nazırını, Rumeli'de Osmanlı Devleti'nin uygulamaya karar verdiği ötesinde birtakım taleplerde bulunulmasına Avusturya ve Rusya'nın onay verdiği yönünde bir istihbarattan haberdar ediyordu. Bu iki devletin, daha önce kararlaştırılmış olanların ötesinde, birtakım tekliflerde bulunması görevlilerce gerekli savunmanın yapılmadığı ve ciddiyetin gösterilmediği anlamına gelecekti. Avusturya ve diğer devletlerin Osmanlı Devleti'nin hukuku ve menfaatlerine aykırı olarak ileri sürdükleri şeyler asla kabul edilemeyeceğinden, kendilerinden devlete olan sadakatlerinin gereği olarak vaktiyle ve layıkıyla müdafaada bulunmalarını, devlet ve memleketin zarar görmesine meydan bırakmamalarını istemişti⁷⁷.

Ferid Paşa'nın Mart 1905'teki siyasî ortam içinde İngiltere'nin tek başına gerçekleştirmesini mümkün görmediği bir donanma operasyonu, Osmanlı makamlarının dikkatle takip ettikleri bir konuydu. Öte yandan İngiliz Dışişleri Bakanı Lansdowne Ağustos 1905 başında kendisine parlamentoda malî delegeler atanması teklifine dair bir soruya, büyük devletlerin bu konudaki taleplerini kabul ettirebilmek için gerekli tedbirlere kesinlikle başvurmak niyetinde oldukları cevabını vermişti⁷⁸. Görüldüğü üzere Ağustos 1905'te en azından İngiliz siyasî çevrelerinde *tedbir* içerikli çeşitli konuşmalar yapılmaya başlanmıştı. Bu ise aslında zorlayıcı diplomasinin erken işaretleri olarak değerlendirilebilir.

Bu arada İngiliz *The Times* gazetesi konu hakkında dikkat çekici bir haber yayınlamıştır. Buna göre, Makedonya'da kurulması düşünülen Avrupa malî kontrolüne dair tekliflerine bir kez daha Osmanlı hükûmetinden ret cevabı alan Büyük Güçler, sadece taleplerini sürekli tekrar etmekle bir sonuç elde edemeyeceklerdi. Osmanlı hükûmetine verilecek sonraki notada artık devletlerin zorlayıcı tedbirlere başvurma eğiliminde oldukları bildirilecekti. Alınacak önlemlerin mahiyeti hakkında ise ülkeler arasında görüşmeler yapılmaktaydı. Babiali'nin bu beklenmeyen *inad*ı birtakım zorluklara sebep olmuştu ancak Avrupa uyumu bozulmamıştı, her bir devlet aynı tavrı takınıyordu. Sultanın danışmanları, Avusturya ve Rusya'nın bölgedeki ajan sivillerin yanında diğer devletlerce tayin edilecek maliye memurlarını görmek istemeyeceklerine inanıyorlardı ve gösterdikleri direnç bu inanca dayanıyordu. Bunun

76 BOA, Y.A.HUS, 484/138, Lef 1, 30 Zilhicce 1322 (7 Mart 1905).

77 BOA, Y.PRK.BŞK, 73/122. Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi'nden Sadarete, 13 Zilhicce 1322 (18 Nisan 1905).

78 BOA, Y.A.HUS, 492/43. Londra Sefâreti'nden 11 Ağustos 1905 tarihinde Hariciye Nezâreti'ne gelen telgraf.

doğru olmadığına ikna edildikleri anda direnmekten vazgeçeceklerdi. Haberde Osmanlı hükümetinin bu inancından kısmen Avusturya ve Rusya devletlerinin sorumlu olduğu dile getiriliyordu. Adı geçen iki devletin bu tavrı İngiltere’de “Türkleri İngiliz sopasıyla dövmek” olarak niteleniyordu. Yani söz konusu iki devlet *Türklere* reformları kabul ettirmeye çalışırken; eğer *ıımlı* Avusturya-Rusya reform programını kabul etmezlerse İngiltere’nin kesinlikle daha sert bir teklif ile ortaya çıkacağını söylüyorlardı. Bunun sonucunda Babıali reformlar konusundaki tüm inisiyatifin İngiltere’den geldiğini, diğer devletlerin yarı gönüllü olduğunu düşünüyordu⁷⁹.

Avusturya ve Rusya’nın haberde ifade edilen tutumunu arşiv belgelerinden de teyit etmek mümkündür⁸⁰. Örneğin Sadrazam Ferid Paşa ile olan bir görüşmesinde Rusya Sefiri Zinovieff tam da *Times* gazetesinin yukarıdaki haberinde bahsedildiği gibi bir dil kullanmıştı. Avusturya ve Rusya hükümetlerinin sahip olduğu somut delillerle göre Rumeli’deki üç vilayetin idare şekli hakkında İngiltere’nin bazı uygunsuz niyet ve tekliflerinin olduğu, bunların önüne geçilebilmek için Osmanlı Devleti’nin Rumeli’nin maliyesine ve asayişine dair ıslahat programını hayata geçirmeye özen göstermesi gerektiğini söylemişti⁸¹. Diğer taraftan Rumeli’deki vilayetlere Avrupalı bir vali atanmasının İngiltere tarafından gündeme getirileceğine dair gazete haberleri⁸² Zinovieff’in İngiltere’ye dair yukarıda bahsedilen iddialarının gerçekliği konusunda Osmanlı hükümetinin kanaatini etkilemiş olmalıdır.

Sefirlerin II. Abdülhamid ile Toplu Görüşme Girişiminde Bulunmaları

Malî Komisyonun kabul edilmesi konusunda kararlı ve hemfikir olduklarını göstermek isteyen büyük devletler, İstanbul’daki sefirlerinin II. Abdülhamid ile toplu bir görüşme yapması için harekete geçmişlerdir. Avusturya ve Rusya sefirlerine göre Osmanlı sultanı malî delegelere dair talepler karşısında direniyordu çünkü devletler arasında Mürzsteg Programı konusunda tam bir ittifak sağlanmadığını görmüştü. İki ülke sefiri diğer devletlerden bu konuda yeterince yardım göremediklerinden yakınmıştır. Bu nedenle Sultana Büyük Güçlerin birlikte ve uyum içinde hareket ettiklerini ve niyetleri konusunda yanlıya düştüğünü göstermek istiyorlardı. Hükümetlerinden aldıkları talimat sonrası, gerekli adımları atmak üzere harekete geçen Avusturya Sefiri Baron Heinrich von Calice ve Rusya Sefiri Ivan Zinovieff ortak bir nota hazırlamıştı.

79 *The Times*, 18 October 1905, s. 3.

80 BOA, Y.A.HUS, 482/54.

81 BOA, Y.A.HUS, 483/125. Sadrazam Ferid Paşa’dan Mabeyn’e, 15 Zilkade 1322 (31 Ocak 1905) tarihli tezkire.

82 *The Times* gazetesinde yer alan özellikle Balkan Komitesi’nin bu yönde İngiliz hükümetine yaptığı teklif ve baskılara dair haberler Osmanlı hariciyesi tarafından yakından takip ediliyordu. BOA, Y.A.HUS, 486/45, Lef 3. Londra Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 1 Nisan 1905 tarihli telgraf. Bu düşünce birkaç seneden beri İngiliz basınında çıkan çeşitli haberlerde dile getirilmekteydi. Brooks, *Managing Macedonia*, s. 406, 432.

19 Ekim 1905'te diğer Büyük Güçlerin İstanbul'daki temsilcileriyle paylaştıkları bu notaya göre iki ülke sefiri, Osmanlı hükümetinin yapılan tekliflere karşı direncinin kırılmasını sağlayacak önlemler konusunda diğer meslektaşlarıyla mutabakat sağlamayı amaçlamıştır. Babıali'nin tüm Büyük Güçlerin ittifak halinde olduğunu ve amaçlarına ulaşmak için *zorlayıcı tedbirler* almaktan çekinmeyeceklerini görene kadar direncini devam ettireceği varsayan Avusturya ve Rusya sefirleri bir *modus procedendi* önermişlerdir. Buna göre Hariciye Nezareti vasıtasıyla sultan ile toplu olarak görüşülecek, teklifleri kabul etmesi için zorlanacak, direnmeye devam edilirse Büyük Güçlerin şartların gerektirdiği önlemleri almak zorunda kalacağı ifade edilecekti. Eğer bu yöntem işe yaramazsa altı devletin sefirleri hükümetlerine başvurarak, zorlayıcı tedbirler konusunda ortak bir öneri sunacaklardı. İngiliz Sefiri O'Conor sultan ile görüşmenin toplu olarak değil de diplomatlar arasında en kıdemlisi tarafından yapılmasının doğru olacağına işaret etmiştir. Bununla birlikte, diğer devletler kabul ederse o da teklif olunan *modus procedendi*yi kabul edecekti. Bu arada Avusturya ve Rusya sefirlerinin tekliflerini duyan İtalya'nın İstanbul sefiri Guglielmo Imperiali, bu iki ülkenin Makedonya maliyesi konusunda inisiyatifi ellerine almalarına şaşırılmıştı. Almanya'nın İstanbul'daki sefiri Baron Marschall von Bieberstein ise teklifi onaylamış ancak Makedonya'da malî kontrol kurulduktan sonra, adli reformlardan konuşmaya başlamadan önce Osmanlı Sultanına itiraz etmesi için biraz süre tanınması gerektiğini söylemiştir. Avusturya Sefiri Baron Calice, Almanya sefirinin desteğinden emindi ancak bir *bahriye nümayişi* gerekli görülürse, sefaletlerin yürüttüğü sürece şimdiki gibi bağlı kalmayarak, bu nümayişe katılmayacağına inanıyordu⁸³.

Dışişleri Bakanı Lansdowne, 20 Ekim'de O'Conor'a gönderdiği telgrafta, o sabah görüştüğü Avusturya-Macaristan sefiri Mensdorff'un Sultan ile toplu bir mülakatta bulunulması teklifini kendisine de ilettiğini haber veriyordu. Avusturya ve Rusya bu mülakattan istenilen sonucun elde edilmemesi durumunda atılacak adımları tartışmaktaydılar. O'Conor'un da alınacak herhangi bir tedbire katılmaya yetkili olacağını söyleyen Lansdowne, Babıali'nin Maliye Komisyonu hakkındaki olumsuz tavrını devam ettirmesi durumunda Büyük Güçlerin taleplerinin infazı yoluna gitmekten geri durmayacaklarını belirgin bir biçimde ortaya koymaları için sefirlerle talimat verilmesi fikrindeydi. Bunu ifade ederek Mansdorff'u cesaretlendirmişti⁸⁴.

İngiliz Dışişleri Bakanı Lansdowne, bir taraftan Makedonya'da asayiş ve güvenliğin sağlanması için ihtiyaç duyulan reformların hayata geçirilebilmesinin önünde adeta bir engel gibi gösterilen malî denetim meselesinin Babıali'ye kabul ettirilmesinde, gerekirse kuvvet kullanılmasına yönelik olarak ciddi bir çaba içindeyken, diğer taraftan Makedonya sorununa

83 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 2. Série (1901-1911)*, s. 87-89. İstanbul'daki Fransa Maslahatgüzarı Boppe'tan Dışişleri Bakanı Rouvier'e, 20 Ekim 1905.

84 *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 92, s. 60.

yönelik sahip oldukları özel ilgiyi büyük devletlerin her zaman kabule hazır oldukları şeklindeki değerlendirmeleriyle Avusturya ve Rusya'yı teşvik ediyordu.

Osmanlı Devleti, artık Üsküp'te toplanmış bulunan Maliye Komisyonu'nu tanıması için diplomatik bir kısıp alınmıştı. İstanbul'daki Avusturya ve Rusya sefirleri meslektaşlarını II. Abdülhamid ile toplu bir mülakatta bulunma fikrine ikna etmekte büyük ölçüde başarılı olmuşlardı. İki müttefik, büyük devletlerin bir ret cevabına hazır olması ve bir çeşit zorlayıcı yöntemleri içeren plan ile beklemeleri gerektiğini düşünüyordu. Onlara göre en etkili adım Türk kıyılarına yönelik bir donanma gösterisi yapılması olacaktı. Bu tür bir gösteri için gerekli hazırlıklar konusunda sefirler tarafından ön çalışılma yapılmasını teklif etmişlerdir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lansdowne Londra'daki Rus sefirine, beklendiği gibi İngiliz Hükümetinin Büyük Güçlerle ortak hareket edeceğini ve Sir O'Conor'a da gerekli talimatların verileceğini söylemişti⁸⁵. Anlaşılabileceği üzere Makedonya'ya gönderilen uluslararası Maliye Komisyonu'nu tanıması için Osmanlı Devleti'ne fiili bir müdahalede bulunulması konusunda inisiyatif artık büyük devletlerin İstanbul'da bulunan sefirlerine bırakılıyordu.

Sefirler, II. Abdülhamid ile toplu bir görüşmede bulunma taleplerini resmen Osmanlı Devleti'ne iletmeden önce, taleplerinin reddedilmesi ihtimalini de değerlendirmişlerdi. Yapılan toplantıda Avusturya ve Rusya sefirleri padişahın direnmeye devam etmesi karşısında meslektaşlarına bir bahriye nümayişi yapılmasını açıkça ortaya attılar. Onlar da acil koduyla bu tekliften kendi dışişlerini haberdar ederek, görüş sordular. Bahriye nümayişi konusundaki teklifin kabul edilmesi ilk etapta iki sonuç doğuracaktı. Birincisi Büyük Güçler artık sefirlerini Osmanlı Devleti'ne karşı kullanacakları dil konusunda serbest bırakacaklar, ikincisi ise olası bir donanma gösterisinin detaylarının belirlenmesi için harekete geçilecekti. O sırada Madrid'de bulunan Fransa Dışişleri Bakanı Rouvier 24 Ekim tarihinde, İngiltere katılırsa Fransa'nın böyle bir nümayişe yer almasına onay verdi⁸⁶.

Londra'daki Avusturya ve Rusya sefirleri bahriye nümayişi konusunda İngiltere hükümetinin görüşünü öğrenmek için harekete geçmişlerdi. Fransa'nın Londra sefiri Paul Cambon burada önemli bir noktanın altını çizmişti. Buna göre esasında Avusturya ve Rusya hükümetleri daha önce İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne'un gündeme getirdiği bir öneriyi yenilemekteydiler. Cambon, Lansdowne'un bu önerisinden Rouvier'i daha 18 Ekim'de haberdar etmişti. Dolayısıyla İngiliz hariciyesi aslında daha önce kendisinin gündeme getirdiği bir teklifi kabul ediyor, her türlü nümayişe katılacağı cevabını veriyordu. Fransız diplomatik yazışmalarında Avusturya ve Rusya'yı Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamak konusunda sıkıştıranın Lord Lansdowne olduğu açıkça belirtilmişti. Bu baskı, Rusya'nın Karadeniz'de müstakil bir hareketinin önüne geçmek için sadece tek bir noktada,

85 Lansdowne'dan Sir C. Hardinge'e, 23 Ekim 1905; *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 98, s. 68.

86 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 103.

Midilli'de icra edilecekti. O'Connor'a 24 Ekim'de gönderdiği bir telgrafta Lansdowne ayrıca Limni'nin de işgal edilebileceğini bildirdi⁸⁷.

Gerçekten de Avusturya sefiri Calice olası bir bahriye nümayişine İngiltere'nin öncülük etmesinden ve planın genel hatlarını belirlemesinden endişe etmekteydi. Zira en başından beri Avusturya ve müttefiki Rusya Makedonya konusunda uzun süredir sahip oldukları ayrıcalığı kaybetmek istemiyorlardı. Bu nedenle Baron Calice Gołuchowski'den bahriye nümayişi konusunda hızlı davranarak, İngiltere'nin önünü kesmesini istedi⁸⁸.

Sultan II. Abdülhamid ise Üsküp'e kadar gitmiş olan maliye memurlarının hangi yollarla ülkelerine iade edilebileceklerinin üzerinde düşünülmesi için Meclis-i Vükela'ya talimat vermiştir. Bu konuda uygun bir yöntem göstermeleri konusunda büyük devletlerin İstanbul'daki sefirlerine başvurulması gündeme gelmişti. Bununla birlikte sefirler bu aşamada memurların görev süreleri ve içeriklerini müzakere etmeye kalkarlarsa bu kesin bir dille reddedilecek, görüşmeler yalnızca söz konusu maliye memurlarının ülkelere iadelerinin bir yolunu bulmaya münhasır kılınacaktı. Sefirlere herhangi bir müracaatları olmadan cevap verilmesinin devleti zayıf göstereceği ve tekliflerinde ısrar etmelerine neden olacağı gerekçesiyle Meclis-i Vükela bu yola başvurulmamasını önermiştir. Zaten memuriyetleri tasdik olunmadığı sürece orada kalmalarının kendilerine bir faydası olmayacağını anlayacaklardı. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı hükümeti zoraki bir şekilde Üsküp'e gönderilmiş olan yabancı maliye memurlarının tanınmamaları ve reddedilmeleri konusunda bir kez daha kesin tavır göstermişti⁸⁹.

Osmanlı Devleti bu tarihte artık, ret cevabında ısrar etmesi karşısında sefirlerin alınacağını söyledikleri *tedbirlerin* içeriği hakkında bilgi toplamaya başlamıştır. Nitekim yurt dışındaki Osmanlı diplomatları görev bölgelerinde konu hakkında çıkan haberleri tüm detayıyla Hariciye Nezareti'ne iletiyorlardı. Peşte Başşehbenderinin Ekim sonunda gönderdiği, Osmanlı Devleti suçlandığı bir gazete haberinde, reformların yeterince uygulanmadığı ileri sürülüyordu. Büyük devletlerin taleplerinin kabul edilmesi için İzmir ve Selanik limanlarına gerektiği durumda birkaç gemi göndermelerinin yeterli olacağından bahsediliyordu⁹⁰.

Osmanlı Devleti'nin Makedonya'daki reformların hayata geçmesini istemediği ve bu nedenle başarısız olduğu yönündeki bu tavır aslında yeni değildi. Bir yıl öncesinden, yani 1904 yılı yazından itibaren Avrupa basınında benzer haberler yayınlanmaktaydı. Osmanlı hariciyesine göre Bulgar kaynaklarına dayanan bu tür haberlerin maksadı, Osmanlı hükümetinin Rumeli vilayetindeki çalışmaları hakkında şüphe oluşturmaktı. Islahat programını başarısız

87 Cambon'dan Rouvier'e, 25 Ekim 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 115-116.

88 Steven W. Sowards, *Austria's Policy of Macedonian Reform*, s. 61.

89 BOA, YEE, 50/74, Lef 2. 1 Ramazan 1323 (30 Ekim 1905) tarihli Sadaret tezkiresi; BOA, Y.A.RES, 133/47.

90 BOA, Y.A.HUS, 495/45, Lef 3.

kılmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin, Müslüman *eşkıyadan* oluşan çeteler kurduğu dahi iddia olunmaktaydı. İddiaları Hariciye Nezareti'ne ileten Viyana Sefareti zaten Osmanlı Devleti'ne pek teveccüh göstermeyen⁹¹ bu algı operasyonu karşısında Avrupa kamuoyunu doğru bilgilendirmek için karşı haberler ve açıklamalar yayımlamaktaydı. Diğer taraftan İngiliz gazetelerinde çıkan benzer haberlerde Avusturya ve Rusya'nın gerçek manada bir ıslahat istemediklerinden, sadece zaman kazanmaya çalıştıklarından, durumun hiç de iç açıcı olmadığından Rumeli'de 1905 yılı baharında büyük bir ayaklanma çıkacağından bahsedilmekteydi⁹². Bölgede yeni bir ayaklanma çıkacağına dair iddiaların İngilizlerin öncülük ettiği malî kontrol fikrini desteklemek için başvurulan bir argüman olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Lord Lansdowne, Londra'da Almanya sefiri Kont Metternich ile görüşerek Maliye Komisyonu meselesinde Alman Hükümeti'nin tutumunu anlamaya çalışmıştır. Görüşmede Almanya'nın Sultan ile ortak mülakat konusunda Rus-Avusturya teklifini kabul ederek İstanbul'daki sefirine de bu yönde talimat verdiği, ancak bir donanma gösterisi yoluyla Babıali'nin Büyük Güçlerin taleplerini kabule zorlanmasının gerekliliği noktasında şu an için bir sonuca ulaşamadığı ortaya çıkmıştı⁹³.

Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen yabancı maliye memurları Üsküp'e gitmiş, orada Avusturya ve Rusya devleti adına çalışmakta olan ajan sivillerle toplantılar yaparak, bölgenin malî meseleleri üzerinde çalışmaya başlamıştır. Aralarından Rus ajan sivil Demeric'i başkan seçen heyet bir taraftan da kendileri için bir nizamname (reglement) hazırlamaya başlamıştır⁹⁴. Bunun üzerine Osmanlı hariciyesi altı büyük devletin sefirlerini temsil eden Avusturya-Macaristan sefiri Baron Calice'e 20 Ekim'de verdiği yeni bir nota ile durumu protesto etmiştir⁹⁵. Notada devletin tanımadığı yabancı birtakım kimselerin iç işlerine karışmasının

91 “Gerçi butlanı vehle-i ulûda göze çarpmakta ise de telmihât-ı mezkûrenin tekrar edile edile zaten bize pek de müteveccih olmayan efkâr-ı umûmiyeyi taglit edebileceği derkârdır.” Viyana Sefareti'nden Hariciye Nezaretine 19 Temmuz 1904 tarihli tahrirat: BOA, Y.A.HUS, 476/99, Lef 3. Bilhassa Rumeli'de genel bir müfettişlik kurmasından sonra Avrupa ve özellikle İngiltere basınında Osmanlı Devleti aleyhindeki olumsuz yayınlar ve buna karşı verilen mücadele için bkz. Zeynep İskifyeli - Özgür Tilbe, “Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umûmî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, IV/2 (2017), s. 27-48.

92 30 Eylül 1904 tarihli *Morning Post Gazetesi*'nde yayımlanan bu haberin kaynağı gazetenin İtalya muhabirinin gönderdiği bir telgraftı. Osmanlı makamları bu tür haberleri dikkatli ve detaylı bir analize tâbi tutuyordu. Nitekim bahis konusu haberde özellikle İngiltere'nin Rumeli meselesinde Avusturya ve Rusya'nın toprak elde etmek veya aşırı teklif ve müdahaleleri karşısında İtalya ile birlikte hareket edeceğine dair ifadelerin, ilgili muhabirin İtalyan resmi çevreleriyle olan yakın ilişkisi düşünüldükçe dikkate alınması gerektiğine işaret olunmuştur. BOA, Y.A.HUS, 480/93, Lef 2.

93 Lansdowne'dan Sir F. Lascelles'a, 24 Ekim 1905; *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 100, s. 68-69.

94 *The Times*, 18 October 1905, s. 3.

95 İkinci Katip İzzet Paşa günlüklerinde protesto kararının alınmasında Sadrazam Ferid Paşa'nın tereddüt gösterdiğini, kendisinin kararlı duruşta devam edilmesi gerektiğini söylemesi üzerine II. Abdülhamid'in protesto emir verdiğini yazmaktadır. *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, Eski yazıdan aktaran ve yayına hazırlayan İbrahim Küreli, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 420.

kabul edilmediği bir kez daha vurgulanmıştır. Bunun mevcut anlaşmalara aykırı ve saldırı olduğu, devletin çıkarlarına ve hukukuna uymadığı vurgulanarak, adaletin ruhuna uygun bir şekilde konuya son vermeleri büyük devlet sefirlerinden bir kez daha rica olunmuştur⁹⁶.

Atılacak diplomatik adımları kendi aralarında planlayan büyük devletlerin İstanbul'daki temsilcileri malî kontrol meselesini, doğrudan II. Abdülhamid'e iletmek için harekete geçmişlerdir. Rusya Dışişleri Bakanı kendisiyle görüşen St. Petersburg'daki Fransa maslahatgüzarına, tamamen yeni olan bu yönteme bir itirazının olmadığını, ancak Sultan yine ret cevabı verirse derhal bir silahlı bahriye nümayişinde bulunulması gerektiğini ifade etmiştir. Görüşmede Rusya Dışişleri Bakanı dikkat çekici bir notu da paylaşmıştı. Kendisine gelen bilgilere göre bahriye nümayişi konusundan pek hoşlanmayan Almanya, Sultan üzerinde etkili bir baskı uygulamaktaydı, bu şartlar altında herkesin beklentisinin aksine yakında tatmin edici bir çözüm olabilirdi⁹⁷. Paris basınında çıkan Londra kaynaklı bazı haberler de bahriye nümayişi seçeneğinden önce Almanya'nın Osmanlı hükümeti üzerindeki etkisini kullanmak için son bir teşebbüste bulunacağına işaret ediyordu⁹⁸. Osmanlı Devleti'ne karşı bahriye nümayişi uygulanması ihtimali güçlendikçe, Almanya'nın İstanbul sefiri Bieberstein II. Abdülhamid'i büyük devletlerin taleplerini kabule ikna etmek için gösterdiği çabayı ciddi şekilde artırıyordu. Bieberstein'ın bu tavrı II. Abdülhamid'in bu dönemde en yakınında bulunanlardan İzzet Paşa'yı hayal kırıklığına uğratmış, hatta zaman zaman kızdırmıştır⁹⁹.

Nihayet altı büyük devletin İstanbul'daki sefirleri 26 Ekim'de Hariciye Nezareti'ne bir nota vererek Rumeli'deki üç vilayetin malî işlerine dair birtakım konuları iletmek üzere ertesi cuma günü selamlık resminden sonra II. Abdülhamid ile toplu bir görüşme istemişlerdir¹⁰⁰. Osmanlı Devleti daha önce hiçbir örneği bulunmayan sefirlerin bu toplu görüşme talebine çok hızlı bir şekilde olumsuz cevap vermiştir. II. Abdülhamid, daha ciddi birtakım adımlar atılarak böyle bir görüşmeye gelmelerinin gereksiz olduğuna sefirlerin bizzat kanaat getirmelerinin sağlanmasını istemiştir¹⁰¹.

Osmanlı Devleti'nin Sefirlerin Toplu Görüşme Talebini Reddetmesi

Osmanlı hariciyesi büyük devlet sefirlerinin taleplerini yenilemelerinin veya telgraf yoluyla sultana ulaşmalarının önüne geçmek için Hariciye Nezareti Tahrirat Katibi Nuri Bey vasıtasıyla, bu isteğin uygunsuzluğunu şifahen de bildirmiştir. Burada altı çizilen hususlar,

96 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 2. Série (1901-1911)*, s. 99-100. İstanbul'daki Fransa Maslahatgüzarı Boppe'tan Dışişleri Bakanı Rouvier'e, 21 Ekim 1905; O'Conor'dan Lansdowne'a; *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 105, s. 71.

97 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 2. Série (1901-1911)*, s. 118.

98 BOA, YEE, 50/73, Lef 1. Paris Sefareti Maslahatgüzarından Hariciye Nezaretine gönderilen 26 Ekim 1905 tarihli telgrafın tercümesi.

99 *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 417.

100 Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, s. 262.

101 BOA, YEE, 49/87.

padişah ile tek tek görüşmenin her zaman mümkün olduğu, Rumeli'deki vilayetlerin maliyesine dair kararların Babialı tarafından alındığı, dolayısıyla bu konuların Babialı ile görüşülmesi gerektiği, bu nedenle Hariciye Nezareti'nin kendisine iletilen toplu görüşme talebini padişaha arzının mümkün olmayacağıydı. Avusturya Sefiri Baron Calice ise verdiği cevapta sürekli reddedilmekte olan tekliflerinin Babialı tarafından kabul edilmesi gerektiğini ifade etmek üzere padişahla görüşmek istediklerini, Osmanlı hükümetinin bu işten kaçınmasının birtakım *elim* neticeler doğuracağını, bu bakımdan büyük devletlerin sefirleri aracılığıyla konuya padişahın dikkatini çekmekte kendilerini serbest gördüklerini belirtmiştir¹⁰².

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa sefirlerle bir yandan diplomatik kaideler ve nezaket kurallarını hatırlatırken, diğer taraftan konunun bir iç mesele, devletin içişlerine ait bir husus olduğunu, bu nedenle de sadece Babialı ile görüşülebileceğini ifade etmiştir. Osmanlı hükümeti içişlerini ilgilendiren bir konuda malî delegeler tayinini, ülke idaresine bir müdahale olarak gördüğü için, bir kez daha reddetmiştir. Osmanlı Devleti'nin hızlı cevabı ve kullandığı terminolojinin açıklığı karşısında yaşadığı şaşkınlığı gizleyemeyen İstanbul'daki Fransız maslahatgüzarı Boppe'a bakılırsa az da olsa II. Abdülhamid'in bir toplu mülakat talebini kabul edeceğini ve direnmekten vazgeçeceğini düşünen sefirler vardı¹⁰³.

Bu cevap ile aynı zamanda konu özelinde Babialı ve Meclis-i Vükela yani Osmanlı hükümeti ile II. Abdülhamid'in rolleri bilinçli bir şekilde ayrıştırılmış, bütün sorumluluğun Babialı'de olduğuna dair güçlü bir vurgu yapılmıştır. Böylece mutlak hükümran olarak Osmanlı padişahının iradesinin ve kararlarının sorgulamaya açılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Hariciyesi büyük devletlere, Rumeli'de uygulanan reform programına ve bunların dayanağı olan anlaşmalara sadık olduğunu bir kez daha hatırlatıyor, yükümlülüklerini yerine getirmekte olduğunu, planlananın dışında hiçbir talebi meşru kabul etmeyeceğini, zira bunun herkes tarafından arzulanan çözümü engelleyeceğini bildiriyordu¹⁰⁴.

Rumeli'nin malî işlerine müdahale hakkı elde etmeye yönelik haksız fikir ve maksatlarını kabul ettirmek için büyük devletlerin bazı "vesâil-i tehdidiyeye" teşebbüs etmelerini bu aşamada muhtemel gören Osmanlı devlet adamları, alınan kararın arkasında durmaktan başka yapacak bir şey olmadığına inanarak, bundan sonra bütün stratejilerini kararın savunulması üzerine kurmuşlardır¹⁰⁵.

102 BOA, YEE, 50/73, Lef 4. Hariciye Nezareti'nden Mabeyn Başkitabetine 27 Şaban 1323 (27 Ekim 1905) tarihli hususi tezkire.

103 Boppe'tan Rouvier'e, 27 Ekim 1905, *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 120-122.

104 O'Conor'dan Lansdowne'a; *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 107, s. 72-73.

105 Sadrazam ve Hariciye Nazırının ortak arizaları: BOA, YEE, 50/73, Lef 2; Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, s. 262.

Avusturya sefiri Baron Calice diğer meslektaşları adına verdiği, yukarıda bahsedilen karşı cevabında konunun tamamen Babıali'nin sorumluluğunda bulunduğunu kabul ettiklerini, bununla birlikte padişah ile görüşmek istemelerinin, halihazırda reddedilen tekliflerinin kabulünün fazlasıyla gerektiğini Babıali'ye göstermeye yönelik olduğunu söylüyordu. Baron Calice, verilen ret cevabının *padişahın hükümetine* yönelik acı sonuçlar doğuracağını söyleyerek tehditlerini bir kez daha yeniliyordu. Bu arada Rus sefir Zinovieff, aynı gün Dışişleri Bakanı Lamsdorf'a padişahı ikna etmek için yalnızca bir bahriye nümayişinin yeterli olmayacağını, daha ciddi önlemlerin alınması gerektiğini iletmişti¹⁰⁶.

Bu karardan birkaç gün sonra II. Abdülhamid konunun Encümen-i Vükela'da görüşülmesini istemiştir. Büyük devletlerce birbiri ardına yapılan tekliflerinin reddedilmesi karşısında sefirlerin tehditvârî beyanlarını dikkate alan padişah, devletlerin atabileceği adımların müzakere edilmesini istemiştir. Meclis-i Mahsus, Hariciye Nezareti'nin konu hakkında yaptığı değerlendirmelerden hareketle sefirlerin ne gibi tedbirlere başvurabileceğine dair çıkarımlarda bulunmuştur. Buna göre büyük devletler arasında bir ortak kararın varlığı hissedilemiyordu. Dolayısıyla gösterecekleri hareket tarzının içeriği ve şeklinin şimdiden bilinmesi mümkün değildi. Yapmak istedikleri şey üç vilayetin maliyesine müdahale etmek olup, bu durum gelecekte ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Bu nedenle devletin tavrı mutlaka muhafaza edilmeli, kararlı duruştan vazgeçilmemeliydi. Bunun haricinde görüşmelerde büyük devlet sefirlerinin onurlarını kırmadan, söz konusu maliye memurlarının geldikleri ülkelere iadesini sağlanmak üzere İstanbul'a davet edilerek, Hariciye Nezareti tarafından üç vilayetin gelir-gider bilançosunun kendilerine gösterilmesi fikri gündeme gelmiş¹⁰⁷; ancak bunu memuriyetlerinin tasdiki şeklinde değerlendirerek müzakereye girişebilecekleri düşünülmüştü. Sonuç itibarıyla, devletin mahallî malî işleri idare etme konusundaki hareket serbestisinin hiçbir vakit kısıtlanamayacağına dayanılarak, önce Hariciye Nazırı tarafından sefirlerin bir ikisinin kazanılması, böylece gerçekleşmekte olan bir ortak hareketin etkilerinin sınırlandırılmasına çalışılması, bu mümkün olmazsa Osmanlı hükümetinin aldığı kararın muhafazasında sebat edilerek bahsi geçen maliye memurlarının iadelerine yönelik uygun bir tedbir gösterilmesinin sefirlerle tebliğ olunmasında, ikinci olarak Osmanlı devletine karşı alınacağını sefirlerin beyan ettikleri tedbirlerin içeriği hakkında çeşitli yollarla bilgi edinilmesinde karar kılınmıştı¹⁰⁸. Bu değerlendirme ve kararların dayanağı yukarıda bahsedilen yabancı siyasetçinin mütalaasındakilerle örtüşmektedir. Devletler arasında konuya dair tam bir uyum bulunmadığı, malî kontrol taleplerinin uzun vadede çok ciddi sonuçlarının görüleceği, bu nedenle devletin kararlı duruşunun sürdürülmesi, eğer bir baskı veya müdahale söz konusu olursa bunun etkilerinin sınırlandırılmasına çalışılması değerlendirilmiştir.

106 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 2. Série (1901-1911)*, s. 121.

107 Bu arada maliye delegelerine nişan verilmesi de düşünülmüştür: *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 424.

108 BOA, YEE, 49/27. 29 Şaban 1323 (29 Ekim 1905) tarihli Encümen-i Mahsus mazbatası.

Osmanlı Devleti Üzerindeki Diplomatik Baskıların En Üst Seviyeye Çıkarılması

Kasım ayı başlarında Avrupa'daki çeşitli gazetelerde artık Osmanlı Devleti'ne yönelik bir bahrî nümayiş yapılacağına dair açık haberler çıkmaya başlamıştı. Peşte'de yayınlanan *Lloyd Gazetesi* büyük devletlerin konu hakkında bir anlaşmaya vardıklarını, sadece Osmanlı Devleti'ne verdiği kararın sonuçlarını düşünmek için zaman tanımak amacıyla müzakereleri uzattıklarını bildiriyordu¹⁰⁹. Haberin detaylarında Avrupa kamuoyunu bahriye nümayişine hazırlamaya yönelik ifadelerin izleri belirgin olarak görülmektedir. Malî komisyon uygulamasının padişahın hükümlerine hiçbir şekilde zarar vermeyeceği ifade edilmişti. Bunun Osmanlı padişahının vakar, haysiyet ve menfaatini ihlal edecek tazyik tedbirlerine tercih edilmesi gerektiği, durumu incelemek ve tartmak için Osmanlı padişahına zaman tanındığı, o nedenle üzerinde ittifak sağlanmasına rağmen bahriye nümayişinin şu anda hayata geçirilmediği haberde detaylıca anlatılmıştı. Bahriye nümayişinin gidebileceği son nokta ve bazı radikal önerilere de yer verilen haberin aşağıdaki bölümü dikkate alınırsa, Osmanlı yönetimini korkutarak, tedirgin etmeyi amaçladığı açıktır.

“Hadd-i zatında bir nümâyiş-i bahrî hangi devlete karşı icrâ olunursa o devlet için oldukça vahim bir şeydir zira nümâyişten matlûb olan maksat istihsâl edilemediği takdirde bu tedbîr nâ-kabil-i tayîn ve tahmîn netâyic tevlîd edebilir. Şimdiden İzmir gümrüğünün veyahut arazi-i Devlet-i Aliyye'den daha mühim bir parçasının zabtından bahsolutuyor. Dersaadet'te bulunan ecnebi sefirlerden bazıları nümâyiş-i bahrî yerine daha müessir bir tazyik icrâ etmiş olmak için düvel-i muazzamanın jandarma tensikâtındaki devâir-i aidelerine göre vilâyat-ı selâse nevâhisini işgal ve idâre etmeleri icâb edeceği fikrinde bulunuyorlar.”

Yukarıdaki ifadelerde verilen mesaj, eğer büyük devletler yapılacak bahriye nümayişinden istediklerini elde edemezlerse meselenin sonuçları tahmin edilemeyecek bir şekilde gelişebileceği, İzmir gümrüğü veya başka bir Osmanlı toprağının işgal olunabileceğiydi. Haberin sonunda, bu süreçte sıkça gündeme getirilen bir hususa bir kez daha atıf yapılmıştır. Eğer Makedonya'ya dair bir ıslahat yapılmazsa Bulgarlar ayaklanacaklar, bunun üzerine böyle bir isyana bastırmakta çok zorlanacak olan Osmanlı Devleti şimdi kendi rızasıyla kabul etmediği birtakım uygulamaları o zaman zorla ve ağır bir bedel ödedikten sonra kabul etmek zorunda kalacaktı¹¹⁰.

Toplu görüşme taleplerine olumsuz cevap almaları üzerine hükümetlerinin bilgisi dahilinde Rusya sefiri Zinovieff ve Avusturya-Macaristan sefiri Baron Calice, atılacak adımlar konusunda birkaç gün birlikte çalışarak, bazı öneriler kaleme almışlardır. Bu noktada

109 BOA, Y.A.HUS, 495/58, Lef 2. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın Sadarete gönderdiği 11 Şaban 1323 (9 Kasım 1905) tarihli tezkire.

110 BOA, Y.A.HUS, 495/58, Lef 3. Peşte Şehbenderinin takriri ve ekinde 3 Kasım 1905 tarihli Peşte Lloyd Gazetesi'ndeki haberin tercümesi.

gündeme yeni talepler de gelmiştir. Bu şekilde daha sonra Osmanlı Devleti ile sorun olacağı düşünülen konu başlıklarının tek bir paket şeklinde kabul ettirilmesi, zorlayıcı diplomasiin bir enstrümanı olarak uygulanacak bahriye nümayişinin amacını oluşturacaktı.

İki ülke sefirinin Petersburg ve Viyana'daki hükümetlerine sundukları söz konusu kararlara göre yapılacak bahriye nümayişi etkili olmak zorundaydı. Dolayısıyla büyük devletlerden her biri bir savaş gemi göndermeliydi. Gemiler Anadolu veya Avrupa kıyılarına gönderilmeyecekti; zira bu bir isyanı ya da fanatik bazı davranışları tetikleyebilirdi. Bunun yerine Ege'de bir veya birkaç ada hedef alınacaktı. Limni, Rodos ve Midilli adaları ismen zikredilmişti. Nümayişi icra edecek kumandanlara verilen talimatta gümrüklerin ele geçirilmesi ve telgrafhanelerin işgaline izin verilirken, ticaretin güvenli bir şekilde devam etmesinin sağlanması istenmişti. Babıali'den sadece malî kontrolü kabul etmesi değil, Rumeli umumi müfettişi, ajan siviller ve sözleşmeli jandarma zabitlerinin görev sürelerini uzatması da istenilecekti¹¹¹. Bu öneriler kısa bir süre sonra Rus ve Avusturya hükümetleri tarafından diğer büyük devletlere sunulmuştur.

Ekim 1905 sonları itibarıyla artık Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki adalarına yönelik bir bahriye nümayişi önemli bir gündem maddesiydi. Yapılacak bir donanma gösterisinin içeriği de hızlıca şekilleniyordu. Rus ve Avusturya sefirleri hükümetlerine donanma gösterisine katılacak gemilerin önce Pire'de buluşmasını, iki gün kaldıktan sonra Midilli'ye hareket etmesini teklif etmişlerdi. Midilli Adası işgal edilebilir, eğer istenilen sonuç elde edilemezse gemiler daha sonra İmroz ve Limni adalarına gönderilebilirdi¹¹². İngiltere Dışişleri Bakanı Lansdowne, "Büyük Güçler zorlayıcı tedbirler almaya sürüklenmeleri durumunda taleplerini yeniden düşünmelidirler. Bu yapılmadan Babıali bundan sonra ortaya çıkması muhtemel herhangi bir zorluk durumunda, son dakikaya kadar engellemede bulunmakta ısrar etme cesareti gösterecektir" diyerek O'Conor'dan bu görüşü mevkidaşlarına benimsetmesini istemekteydi. İngiltere için önemli olan Maliye Komisyonunun görev ve çalışma usullerinin düzenlendiği Nizamnamenin (*Reglement*) ve Büyük Güçlerin adli yönetime nezaret etmesinin kabul ettirilmesi¹¹³.

Yapılacak bahriye nümayişine Büyük Güçlerin tamamının katılması çok önemli görülüyordu. Rus ve Avusturya sefirleri yine de bir "ortak girişim" mümkün olmazsa alternatif bir plan hazırlamışlardı. Detayları hakkında bilgi verilmeyen bu alternatif plan önerisine Paris ve Londra prensipte onay vermişlerdi¹¹⁴.

111 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 122.

112 O'Conor'dan Lansdowne'a, 2 Kasım 1905: *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 109, s. 73-74.

113 *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 110, s. 74.

114 Rouvier'den İstanbul ve Petersburg'daki Fransa elçiliklerine, 28 Ekim 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 127.

Üzerindeki baskı giderek artan Osmanlı Devleti, diplomatik temsilcileri aracılığı ile büyük devletlerin tekil olarak pozisyonlarını öğrenmeye çalışıyordu. Kasım başında Fransa'daki Osmanlı maslahatgüzarlığı *güvenilir bir kaynaktan* aldığı bazı bilgileri paylaşmıştı. Buna göre Fransa kabinesi *maliye delegeleri* meselesi gündeme ilk geldiğinde bu fikre sıcak bakmayarak, Osmanlı Devleti'nin bölgenin malî işlerine yönelik hazırlamış olduğu nizamnamenin uygulanmasının, devletten birtakım teminat alınması şartıyla yeterli olacağı kanaatindeydi. Diğer büyük devletlere bildirdiğinde öncelikle İtalya ve İngiltere, Fransa'nın bu mütalaasına katılmamış, maliye delegelerinin tayin edilmesi gerektiğinde ısrar etmişlerdir. Bu arada Almanya'nın oluşturulan ekibe bir delege göndermesi üzerine yalnız kalmak istemeyen Fransa da bu yolu takibe mecbur kalmıştır. Konuyu gündemin en önemli maddesine getiren Osmanlı maslahatgüzarı, Osmanlı hükümeti tayin olunan maliye delegelerini tanımamakta direnirse bir bahriye nümayişi yapılacağına dair bazı rivayetler dolanıyorsa da henüz Fransa kabinesine böyle bir teklif getirilmediğini haber veriyordu. Fransa hükümeti sorunun “tedâbîr-i zecriyeye” başvurulmaksızın halledilmesini içeren bir çözümü ciddi olarak arzu etmekteydi. Bununla birlikte yaptığı ilk teklifin kabul edilmediğini gören Fransa böyle bir çözüm üretilmesi konusunda öncülük etmeyecek olup, Avusturya ve Rusya'nın izlediği politikayı takip edecekti¹¹⁵.

Fransa'nın pozisyonuna dair Osmanlı hariciyesinin yukarıdaki analizinde iki husus öne çıkmaktadır. Bunlardan birisi Fransa zecrî tedbirlere başvurulmasını istememekte ancak bu konuda İngiltere ve İtalya'yı ikna edemiyordu. Dolayısıyla konu hakkında Avusturya ve Rusya'ya yakın bir çizgide idi. İkinci husus, bir bahriye nümayişi yapılması konusunda Fransız kabinesinin gündemine gelmiş bir teklif ve bu yönde alınmış bir karar yoktu. Ancak bu ikinci husus yukarıda bahsedilen Fransız diplomatik yazışmalarıyla örtüşmemektedir. Fransa Dışişleri Bakanı Rouvier kendisine sorulması üzerine, 24 Ekim'de İngiltere'nin katıldığı bir bahriye nümayişine olumlu cevap vermişti.

Diplomatik baskının giderek artan ağırlığı Osmanlı devlet adamlarının kendi aralarında yaptıkları müzakerelerdeki tavır ve ifadelere de yansımıştır. Yakın zamanda yayınlanmış olan günlüklerinde Mabeyn İkinci Katibi İzzet Holo Paşa devlet adamlarının Maliye Komisyonu konusunda ve uygulanan baskı karşısındaki reaksiyonlarına dair kendi penceresinden birçok bilgi ve değerlendirmeye yer vermiştir. Öncelikle Almanya sefiri Bieberstein ve öteden beri onun *himayesinde* hareket eden Sadrazam Ferid Paşa'nın maliye memurlarının kabul edilmesinden yana olduklarına, Ferid Paşa'nın II. Abdülhamid'i birtakım vahim sonuçların ortaya çıkabileceği şeklindeki tehditler üzerinden korkutarak, yapılan teklifi kabul etmeye yönlendirdiğine, bu konuda Almanya ve Avusturya sefirlerine söz verdiği inanan İzzet Holo Paşa bunu günlüklerinde sıkça vurgulamıştır. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve İzzet Holo Paşa devlete baskıyla kabul ettirilmek istenilen teklifler karşısında kararlı bir duruş sergilenmesi

115 BOA, Y.A.HUS, 495/57, Lef 3. Paris Sefareti maslahatgüzarından Hariciye Nezareti'ne 1 Kasım 1905'te gönderilen *mahremane* tahriratın tercümesi.

taftarıydı. İzzet Holo Paşa konu hakkında yapılan Encümen-i Vükela müzakerelerinde, özellikle devletlerin verdikleri notalarda bir tehdit ifadesi olarak geçen “vak‘a-i elime” tabirinin II. Abdülhamid’i korkuttuğunu açıkça ifade ettiğini söylemektedir. Ferid Paşa’yı malî kontrol teklifini kabul etmek için sürekli fırsat kollamakla suçlamıştır. Ferid ve eski sadrazam Said paşalar maliye delegeleri teklifinin kabul edilmesi gerektiğini söyleyince onlara karşı çok sert ve saldırgan bir üslupla cevaplar vermişti¹¹⁶.

İzzet Holo Paşa’nın mevzubahis düşünceleri ve davranışları onun uygulanan diplomatik baskı karşısında sonuna kadar direnme taftarı olduğunu açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, diğer bazı devlet adamlarına ve özellikle Sadrazam Ferid Paşa’ya yönelik ağır eleştirilerin dile getirilme şekli bazı başka şahsî hesapların olabileceğini akla getiriyor. Öte yandan aşağıda görüleceği üzere Alman sefiri Bieberstein’in takip ettiği politikaya dair değerlendirmelerinin konjonktürel gelişmeleri iyi okumamasından ve aşırı duygusallıktan kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Asıl önemlisi Osmanlı devlet adamları arasında diplomatik baskılara sonuna kadar dayanılması gerektiğini savunan Mabeyn İkinci Katibi İzzet Holo ve Hariciye Nazırı Tevfik paşaların başını çektiği bir grubun varlığıdır. Bu grup meselenin başından itibaren sağlam bir duruş gösterilmesi gerektiğini savunan II. Abdülhamid’in destekçileri olarak, zaman zaman onu ikna ve motive ederek geri adım atılmasını çok uzun süre önleyebilmişti.

Almanya’nın Pozisyonu

Almanya, Osmanlı Makedonya’sında bir Avrupa malî kontrolü kurulması konusunda dönemin diğer Büyük Güçleriyle fikir birliği içinde olmasına rağmen bunun kabul ettirilmesi için Osmanlı Devleti’ne yönelik bir bahriye nümayişi yapılması düşüncesine, konunun gündeme geldiği ilk andan itibaren soğuk bakıyordu. Yukarıda bahsedildiği üzere, Almanya’nın söz konusu çekimsiz pozisyonu diğer büyük devletler tarafından fark edilmiş ve diplomatik çevrelerde bahis konusu olmuştu. Osmanlı devlet adamlarının ise Almanya’dan ciddi beklentileri vardı. Almanya’nın lehte alacağı pozisyonun büyük devletlerin ortak bir deniz operasyonunu engelleyebileceğini düşünüyorlardı. Bu düşünce diğer devletlerin diplomatlarının çeşitli ifadelerinde de teyit edilebilmektedir.

İstanbul’daki Alman sefiri Baron Marschall von Bieberstein, Osmanlı Devleti’ne karşı yapılan ortak diplomatik girişimlere destek verirken, konunun bahriye nümayişine doğru evrilmesiyle daha farklı bir tavır almaya başlamıştı. Bu tavır aslında Osmanlı devlet adamları ve bizzat II. Abdülhamid üzerinde şahsî etkisini kullanarak, bahriye nümayişine gerek kalmadan Osmanlı Devleti’nin ikna edilmesiydi. Hatta Rus diplomatlar bunun mümkün olabileceğine bir ara inanmışlardı¹¹⁷.

116 *Arap İzzet Holo Paşa’nın Günlükleri*, I, s. 424-427.

117 St. Petersburg’daki Fransız maslahatgüzar Boutiron’dan Rouvier’e, 26 Ekim 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 118.

Osmanlı yüksek bürokratları ise Bieberstein'in giderek tırmanan krizdeki tavrından çok memnun değillerdi. Özellikle İkinci Katip İzzet Holo Paşa açıkça Almanya'yı ve Alman sefirini Osmanlı Devleti'ni yeterince ve gerektiği gibi müdafaa etmemekle suçlamıştı¹¹⁸. Sadrazam Ferid Paşa ile Bieberstein arasında Ekim ayında gerçekleşen bir görüşmenin içeriği her iki tarafın beklentilerini anlamak için dikkate değer veriler sunmaktadır. Görüşmede Bieberstein Ferid Paşa'ya maliye memurlarına müsaade edilmesi gerektiğini bir kez daha ifade etmişti. Bieberstein maliye memurlarının üç vilayetin bütçesini düzenlemelerinin ve gelirlerini toplayıp harcamada bulunmalarının Osmanlı saltanatının hukukunu ihlal etmeyeceğini savunuyordu. Bu şekilde sadece Osmanlı Bankası ile yapılan sözleşmenin uygulanması sağlanacaktı. Devletin hukuk ve istiklali herhangi bir şekilde zarar görmeyecekti. Düşüncelerini güçlendirmek için yaklaşık yirmi beş sene önce kurulan Düyûn-ı Umûmiye'nin kesinlikle devletin hukukuna aykırı olmadığını, yine Rumeli'deki üç vilayete daha önce tayin olunan ecnebi memurların devlet ve memlekete maddi hiçbir zarar vermediğini bilakis yabancı görevlilerin bölgede bulunmasının Osmanlı Devleti'nin askerî operasyonlarının dış tenkitlerden kurtulması gibi bir fayda sağladığını savunmuştu. Ferid Paşa karşılık olarak, bütçe denkliliğinin sağlanmasının ve mahalli gelir gider idaresinin devlet ve hükümetin hukukunun temel konularından olduğunu söyleyerek, konunun tabiatının ve teferruatının bu şekilde mahzursuz gösterilmesinin de aslında bir baskı olduğunu dile getirmiştir.

Ferid Paşa ise Düyûn-ı Umûmiye idaresinde çalışan ve hiçbir resmî sıfatı bulunmayan memurların konumunun farklı olduğuna ve sınırlı müdahale hakları bulunduğuna, keza ajan siviller ile diğer yabancı memurların görev süreleri ve yetki sınırlarının tespit edildiğine dikkat çekmiştir. Bunların, hiçbir sınırlamaya tâbi olmayan maliye memurları ile kıyas edilmesi mümkün değildi. Birbiri ardına yapılan tekliflerle Osmanlı Devleti'nin şeref ve istiklalinin bahis konu yapılmasının gereksizliğini ve bu yola sürüklenmesine sadık dostu olan Almanya'nın rıza gösteremeyeceğini tüm çıplaklığıyla ifade etmişti. Bunun üzerine Almanya sefiri Osmanlı Devleti'ne uzlaşma önermiştir. Avrupalı Büyük Güçler ile kesin bir şekilde ters düşülerek meçhul bir yola girmektense pazarlık yapılarak bahsi geçen maliye memurlarının görev sürelerinin sınırlandırılması ve görevlerinin kesin bir şekilde belirlenmesi ile bir uzlaşma zemini aranması gerektiği uyarısında bulunmuştur. Ferid Paşa'nın buna verdiği cevap aslında Osmanlı Devleti'nin konuya bakış açısının özeti gibidir: "hak-ı müdâhalenin tasdiki gibi bir esâsın kabûlü imkân haricinde"¹¹⁹.

Bahriye nümayişinin giderek somut bir şekle bürünmesi Bieberstein'in bunu önlemeye yönelik faaliyetlerinin de artmasını beraberinde getirmişti. Fransa maslahatgüzarı Boppe,

118 *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 421, 430.

119 BOA, Y.A.HUS, 494/20. Sadrazam Ferid Paşa'dan Mabeyn'e, 10 Şaban 1323 (10 Ekim 1905); Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, s. 260-261.

Kasım ayı başında Bieberstein'in bahriye nümayişi konusunda ikna olduğunu bildiriyordu¹²⁰. Gerçekte ise durum daha farklıydı. Bieberstein bundan sonraki aşamalarda da Osmanlı hükümetiyle görüşmeye devam ederek, bir uzlaşma sağlamaya çalışmıştı. Silahlı bir bahriye nümayişine katılmakta tereddüt gösteren Almanya, İstanbul'daki sefiri aracılığıyla II. Abdülhamid'in direncinin kırılmasını uzun süre beklemişti. II. Abdülhamid ise Almanya'dan yardım umuyordu. Nitekim Alman Şansölyesi von Bülow'un bahriye nümayişine katılma önerisi imparator II. Wilhelm tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir. Nümayişe katılma teklifleri karşısında Almanya, Akdeniz'de gemisi olmayan Büyük Güçlerin eylemine moral desteği verdiğini söyleyerek, oldukça diplomatik bir üslup kullanmıştı¹²¹.

Büyük devletlerin İstanbul'daki sefirleri Babıali'ye son bir nota vererek, taleplerini bildirdikleri sırada Bieberstein hükümetine İstanbul'daki meslektaşlarını tekliflerinde bazı tadilatla bulunmaya ikna ettiğini, eğer Osmanlı Devleti yapılan teklifi kabul etmezse bir bahriye nümayişine maruz kalmasının bu aşamada kaçınılmaz olduğunu, "Devlet-i Aliyye'nin şan u şerefine mugayir şöyle bir halin zuhûruna meydan verilmemesi muvâfık-ı maslahat olacağını beyân" ederek, teklifi kabul etmesini Osmanlı hükümetine dostça tavsiye ve ihtar eylediğini haber vermiştir¹²². Buradan da anlaşıldığı üzere Almanya bir taraftan büyük devletlerin ortaya koyduğu uyuma bağlı kalmaya çalışmış diğer taraftan ise bir bahriye nümayişine gerek kalmadan meselenin uzlaşmayla çözülmesi için önemli bir çaba içinde olmuştur. Aşağıda görüleceği üzere bu ara bulucu tavrını meselenin sonuna kadar sürdürmüştür. Bu Osmanlı hariciyesine büyük devletlerin İstanbul'daki sefirler arasında yapılan görüşmelerin ve alınan kararların içeriği üzerinde sınırlı da olsa bir etkide bulunma imkanı sağlamıştır.

Bahriye Nümayişi Programı

Babıali'yi zorlamak adına yapılması düşünülen bahriye nümayişinin, Ekim sonlarından itibaren çalışılmakta olan içeriği Viyana ve Petersburg kabineleri tarafından 8 Kasım itibariyle bütün büyük devletlere ulaştırılmıştı¹²³.

120 Boppe'tan Rouvier'ye, 1 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 138.

121 Berlin'deki Fransa sefiri Bihard'dan Rouvier'ye, 8 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 153-154.

122 Berlin'deki Osmanlı sefirinin 14 Kasım'da bildirdiğine göre Bieberstein'in kabul ettirdiği tadilatlar şunlardı: (1) Rumeli'deki üç vilayeti denetleyecek Maliye Komisyonunun riyaseti daima Osmanlı memurlarında olacaktı, (2) Komisyon hiçbir icra yetkisine sahip olmayacaktı, (3) Yeni bir vergi konulmasında Osmanlı padişahının kanunî hakları ile Osmanlı memurlarının azil ve tebdili hususundaki hükümler hukukuna zarar verecek hiçbir maddeye Nizamnamede yer verilmemesi: BOA, Y.A.HUS, 495/95, Lef 2.

123 Londra'daki Fransa maslahatgüzarı Geoffray'dan Rouvier'e, 8 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 152-153. Bu arada Paris Sefaretinden Hariciye Nezareti'ne gelen 7 Kasım tarihli habere göre başvurulacak zorlayıcı tedbirlere dair program Paris'e ulaşmıştı. Fransız gazeteleri bahriye nümayişine Charlemagne zırhlısı ve Kléber kruvazörünün katılacağına dair haberler yayınlıyordu: BOA, Y.A.HUS, 495/59, Lef 3.

Plana göre gösteriye katılan her ülke bir savaş gemisi gönderecekti. Daha küçük ölçekte ancak yüksek hıza sahip birçok gemi de keşif ve kurye hizmetlerini yerine getirmek üzere ortak donanmaya dahil edilecekti. *Pire Limanı* toplanma noktası olacaktı. Bu merkez ayrıca operasyonun sonuna kadar hükümetler, sefirler ve donanma kaptanları arasında gerçekleşecek telgraf iletişimi için de bir merkez görevi görecekti. Böyle bir donanmanın toplanmış olma gerçeği bile tek başına İstanbul'da ciddi bir izlenim bırakma ihtimaline sahipti. Donanma Pire'de üç gün kalacak, geçen zaman içinde Babıali'nin geri adım atmadığı haberi gelmezse Midilli'ye hareket edecekti.

Donanma Midilli'ye ulaştıktan ve ada idaresine resmen haber verildikten sonra, gümrük ve telgrafhane işgal, ticarî faaliyetlerin baltalanmamasına dikkat edilecekti. Midilli'de sekiz günlük bekleme süresinden sonra eğer bir netice alınamazsa bir büyük, bir küçük gemi bırakılarak önce Limni'ye, en sonunda ise Bozcaada'ya gidilip gümrük ve telgrafhanelere el konulacaktı.

Bu programın birinci ve ikinci kısımlarının hayata geçirilmesinde bahriye komutanları konseyi (Council of Naval Commanders) yetkiliydi. Konsey en yüksek rütbeli komutan tarafından idare edilecek, nümayiş de aynı şahıs tarafından yönetilecekti. Kıdemli *ofişiyalin* Babıali ile anlaşmaya varıldığına yönelik haber almasıyla nümayiş sona erdirilecekti.

Nümayişi yapacak ortak donanmanın kumandanlığı Avusturya-Macaristan'a teklif edilmiştir. Gösteriye St. Georg ve Szigetwar gemileri ile katılma kararı alan Avusturya-Macaristan yapılan teklifi memnuniyetle karşılamıştı¹²⁴.

Rus ve Avusturya hükümetleri gösteriye katılacak ülkelerden, İstanbul'daki sefirlerini bu yönde bilgilendirerek, gemilerin Pire'de buluşma tarihi üzerinde anlaşmaları için talimat vermelerini istemiştir. Nitekim bahriye nümayişine katılacak gemilerin Pire Limanı'nda toplanması için 22 Kasım tarihi belirlenmişti. Bu arada Avusturya sefiri Baron Calice, Fransa maslahatgüzarı Boppe'tan Fransa'nın 1901 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirmiş olduğu bahriye nümayişinin detaylarını anlatmasını istemişti. Ayrıca diğer sefirler Boppe'tan nümayişi gerçekleştirecek kumandanlar için kısa bilgi notları hazırlanmasını istemişlerdir. Kumandanlara nümayişin bütün aşamalarının yer aldığı bir program ve hizmetlerine de birer *dragoman* verilmişti¹²⁵.

Bu aşamada artık Almanya'nın yapılacak bahriye nümayişine bir gemi göndermeyeceği kesinleşmişti. Konu hakkındaki sorulara Alman diplomatlar, II. Wilhelm'in formüle ettiği gibi, ülkelerinin Akdeniz'de gemisinin bulunmadığı cevabını vermekteydiler. Fransa'nın Londra maslahatgüzarı Geoffray'a göre Almanya yapılacak bir bahriye nümayişine katılmamakla Rus Çarı II. Nikolay'ı, katılmakla ise II. Abdülhamid'i memnun etmeyecekti.

124 Lansdowne'dan E. Goschen'e, 15 Kasım 1905, *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 118, s. 78.

125 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 181.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lansdowne donanma gösterisi yapmakla malî bir külfete maruz bırakılan Büyük Güçlerin sırf Maliye Komisyonu'nun onaylanmasıyla yetinmemesi gerektiğini düşünüyordu. İngiliz Hükümeti II. Abdülhamid'e komisyonun çalışma usullerine dair Nizamnamenin (reglement) yanında Komisyon tarafından belirlenecek reform planının Makedonya mahkemelerinin yeniden organizasyonunu içermesinin de kabul ettirilmesi gerektiği görüşündeydi. Bu görüşünü başta Rusya ve Fransa sefirleri olmak üzere büyük devletlerin Londra'daki diplomatik temsilcileriyle paylaşmıştı¹²⁶.

İngilizlere göre en önemlisi II. Abdülhamid'i takip ettiği engelleyici taktiklerin sadece kendi maksadını alt ettiğine ikna etmektir. Eğer II. Abdülhamid haftalar, aylar süren engellemelerinden sonra işin en başında ileri sürülen şartlarla "paçayı kurtarmasına" Büyük Güçler tarafından müsaade edildiğinin farkına varırsa, bundan sonraki vakialarda da benzer taktiklere başvurmayaya cesaret edebilecekti¹²⁷. İngiltere'nin bir donanma gösterisi sonucunda Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilecek şartların genişletilmesini gerekli görmesine karşılık Fransa hükümeti Makedonya'da yapılacak bir adli islahatın da listeye dahil edilmesi şeklindeki İngiliz yaklaşımına pek sıcak bakmıyordu¹²⁸.

Bahriye Nümayişine Konu Olan Tekliflerin Osmanlı Devleti'ne İletilmesi

Yukarıda bahsedildiği üzere, Maliye Komisyonu dört devlet tarafından tayin edilen maliye delegeleri ve Avusturya ve Rusya'nın daha önce atadıkları ajan sivillerden müteşekkil olarak Üsküp'te çalışmalarına başlamıştı. Bir süre kendi işleyişi ve vazifelerine ait bir nizamname hazırlanmakla meşgul olan Komisyon çalışmalarını tamamlayarak, hazırladığı nizamnameyi büyük devletlerin İstanbul'daki sefirlerine sunmuştu. Sefirler Baron Calice'in konağında toplanarak nizamnameyi incelemişlerdir. Bu toplantıda Alman sefir Baron Marschall von Bieberstein yazılı olarak çeşitli şartlar sunmuştur. İçerik olarak maliye delegelerinin yetki ve güçlerinin sınırlandırılmasını isteyen bu belge üzerinde uzun bir tartışma yapılmış, nihayet diğer sefirlerin özellikle de İngiliz sefirinin belge üzerinde bazı müdahalelerde bulunmasına müsaade edilmiştir. Sonuç itibarıyla üzerinde bütün sefirlerin mutabık kaldığı metin, Maliye Komisyonu'na Makedonya'da Büyük Güçlerin amaçladıkları reformları hayata geçirebilmek için gerekli yetkiyi sağlıyordu. Aynı toplantıda ertesi gün Babıali'ye, Maliye Komisyonunun kurulmasını ve hazırlanan ve büyük devletlerin sefirlerince onaylanmış bulunan Nizamnameyi kabul etmesini isteyen son bir nota verilmesinde uzlaşmıştır. Notada ayrıca Avusturya

126 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 152.

127 Lansdowne'dan Mr. Sprig Rice'a, 6 Kasım 1905, *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 113, s. 76-77. Avusturya-Macaristan maslahatgüzarı ile İngiltere Dışişleri Bakanı arasında, gösteriye katılacak İngiliz gemilerinin belirlenip belirlenmediği konusunda yapılan görüşmede İngiltere yeniden Maliye Komisyonu haricinde, II. Abdülhamid'e Nizamname ve mahkemelerde reform yapılmasının da kabul ettirilmesi gerektiği yönünde ısrarcı olduğu ve hareketten önce bu konuya diğer devletlerin dikkatini çekmeye çalıştığı anlaşılmaktadır: *aynı belge*, nr. 114, s. 77.

128 BOA, Y.A.HUS, 495/89, Lef 1.

ve Rusya hükümetlerinin, ajan sivillerin görev sürelerinin iki sene daha uzatmaya karar verdikleri, aynı şekilde Rumeli genel müfettişi ile jandarmanın yeniden düzenlenmesiyle görevli subayların yetkilerinin de iki sene için uzatıldığı bilgisi yer alacaktı¹²⁹.

Büyük devlet sefirleri üzerinde uzlaştıkları notayı, ekinde Maliye Komisyonu'nun görev ve çalışma usullerini düzenleyen Nizamname olduğu halde 15 Kasım 1905'te Osmanlı Hariciye Nezareti'ne göndermişlerdi. Bu, konu hakkında Osmanlı Devleti'ne sunulmuş yedinci nota idi. Osmanlı Devleti bir kez daha Maliye Komisyonu'nun kurulmasını kabule davet edilmişti. Yukarıda bahsedilen kararları da Babıali'ye tebliğ eden sefirler, bu arada Hüseyin Hilmi Paşa'ya Mürzsteg Programı'nın öngördüğü düzenlemeleri tamamen tatbik etmek üzere tayin olunan görev süresinin yeterli olmamasından, altı büyük devletin taleplerine sürekli muhalefette bulunduğunu iddia ettikleri Babıali'yi suçlamışlardır. Bu yüzden de adı geçen görev süresinin aynı süre için uzatılmasını istemişlerdi¹³⁰. Osmanlı Devleti'nden vakar ve haysiyetini muhafaza etmek adına notadaki kararları kabul etmesini istemişler, aksi halde daha önce bildirdikleri tedbirleri hayata geçirmenin *elim mecburiyetine* başvuracakları tehdidini tekrarlamışlardı¹³¹.

Diğer taraftan büyük devletler Osmanlı hükümetinin yapılan teklifleri reddetmesi halinde nasıl bir zorlayıcı diplomasi takip edeceklerine dair planlarını tamamlamışlardı. Osmanlı devlet adamları sürekli gündeme getirilen bu tehdidin mahiyeti ve detayları hakkında bilgi sahibi değillerdi. Osmanlı belgelerinde bu konu uzun süre devletlerin önceden başvurulacağını ima (işrab) ettikleri tedbirler ifadesiyle, oldukça soyut bir biçimde yansımıştı.

Osmanlı Devleti bu son notaya hemen bir cevap vermemiştir. Bunun nedeni Osmanlı sefirlerinden buldukları devletler nezdinde birtakım diplomatik girişimlerde bulunmaları ve Avrupa ve Amerika basınında lehte bir kamuoyu oluşturulmak istenmiş olmasıdır. Bu hususlara aşağıda değinilecektir. Bununla birlikte bahriye nümayişine katılacak devletlerin donanmalarını Pire Limanı'nda topladıkları gün verilecek cevap konusunda Babıali'de bir hareketlilik yaşandığı anlaşılıyor. Nitekim II. Abdülhamid 22 Kasım akşamı saat sekizde Sadrazam Ferid ve Hariciye Nazırı Tevfik paşalardan Almanya sefiri Bieberstein ile görüşmelerini istemiştir. Sefir bu sırada Tarabya'daki yazlık sefarette bulunduğundan bu görüşme ertesi sabaha kalmıştır¹³². Ertesi sabah Tevfik Paşa'nın konağında bir görüşme gerçekleştirilmiştir.

129 Boppe'tan Rouvier'ye, 14 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 180-181.

130 Büyük devletlerin Rumeli genel müfettişi olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın görev süresinin uzatılmasını talep etmelerinin arkasında Makedonya için öngörülen reformların hayata geçirilmesinde kendisinin önemli bir kefil olarak görülmesi bulunuyordu. Bir ara istifa ettiğine dair söylentiler çıkan Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasının kabulünün Osmanlı Devleti'nce maliye kontrolü konusunun reddedileceğine kesin bir şekilde karar verildiği gibi yorumlanarak, bu takdirde hemen *tedâbir-i zecriye ittihâzına* ve işe bahriye nümayişine başlanacağına dair Peşte Başşehbenderi tarafından 24 Ekim tarihinde bir gazete haberi iletilmiştir: BOA, Y.A.HUS, 495/109, Lef 3.

131 BOA, Y.A.HUS, 495/88, Lef 4; YEE, 50/76, 19 Ramazan 1323 (17 Kasım 1905) tarihli hususi tezkire; Sowards, *Austria's Policy of Macedonian Reform*, s. 59.

132 BOA, Y.A.HUS, 495/115.

Altı devletin teklifini henüz kabul etmemesini esef duyulacak bir husus olarak niteleyen Bieberstein, bunu Osmanlı Devleti'nin konunun ehemmiyetini ve vahametini anlayamamış olmasına bağlamıştı. Konuya fazlasıyla önem atfeden büyük devletler ise tekliflerini bir an önce Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek için ne gerekiyorsa yapılmasına karar vermişlerdi. Bunların başvuracakları "tedâbîr-i tazyikiye" sadece bahrî nümayiş ile sınırlı kalmayıp Osmanlı adalarından bazılarını ortak kuvvet ile işgal etmeye kadar varacaktı. İşin bu noktaya getirilmiş olması Osmanlı Devleti açısından oldukça zararlı ve vahimdir. Almanya'nın pozisyonuna da değinen Bieberstein, ülkesinin ne maliye delegeşi ne de sair hususlarla ilgilendiğini, itilafa sadece konuyu Osmanlı Devleti lehine idare edebilmek için dahil olduğunu, yapılması planlanan bahriye nümayişine de gemi ve asker göndermediğini vurgulamıştı. Almanya'nın bu tutumunun diğer devletlerce kararlaştırılmış olan tedbirlerin uygulanmasını önleyemeyeceğini açıkça belirmiştir.

Tevfik Paşa ise Maliye Komisyonunu lüzumsuz görmekte olan Osmanlı Devleti'nin ajan sivillerin görev sürelerinin iki sene için uzatılmasını kabul etmesinin büyük bir uzlaşma olacağını ve büyük devletlerin bununla yetinmeleri gerektiğini etraflıca izah etmişti. Bu cevaptan tatmin olmayan Bieberstein konuşmanın başındaki sert üslubunu sürdürerek, kesin ifadelerle ortadaki tehlikenin ciddi olduğunu, Osmanlı Devleti'ni bir felaket yaşanmadan önce ikaz etmeyi görev bildiğini söyleyerek, uyarısının padişaha arz edilmesini istemişti. Görüşmenin sonunda Bieberstein, Maliye Komisyonu hakkında ikna edici bazı görüşleri dile getirmiştir. Buna göre, iki seneliğine kurulan Maliye Komisyonuna sürenin bitiminde tamamen son verileceğini beyan etmiş olan büyük devletlerin sözü bir senet olarak kabul edilmeliydi. Bu süre zarfında Osmanlı hükümetinin bölgedeki menfaatlerinin korunması ve savunulması Rumeli Genel Müfettişinin dirayeti ve basiretine bağlı olacaktı. Bölgedeki Osmanlı hükümlerine ise asla zarar göremeyecekti, zira Maliye Komisyonu askerî masraflara ve devletin icraatlarına hiçbir şekilde müdahale etmeyecekti. Ret cevabında devam edilmesi ise gayet vahim ve hükümetin şerefine dokunur sonuçlar doğuracaktı¹³³.

Osmanlı Devleti sunulan teklifleri 23 Kasım öğleden sonra verdiği bir nota ile reddetmiştir¹³⁴. İstanbul'daki sefirler adına Baron Calice'e iletilen cevapta Berlin Antlaşması'nda bölgeye yönelik belirlenen maddelerin neredeyse tamamının Osmanlı Devleti tarafından yerine getirdiği ifade edilip, bunlar başlıklar halinde sayıldıktan sonra, bunun tek bir nedeni olduğu vurgulanmıştır. Bu neden Osmanlı hükümetinin bağımsızlığının ve bütünlüğünün hiçbir zarar ve ziyan görmesinin istenmemesiydi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Rumeli'deki üç vilayette meydana gelen olaylardan mesul tutulmamalıydı. Olaylar Hristiyan unsurların kendi aralarındaki nefret ve dışarıdan yapılan müdahalelerden kaynaklanmaktaydı. Büyük Güçler de

133 BOA, Y.A.HUS, 495/115, Lef 2. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın 25 Ramazan 1323 (23 Kasım 1905) tarihli takrirî; Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, s. 263.

134 O'Connor'dan Lansdowne'a telgraf, *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 124, s. 93.

bunun farkındaydılar. Babıali kabul ettiği önlemleri en kısa sürede yerine getirmeye çabalamıştı. Osmanlı Devleti bundan dolayı, bağımsızlık ve bütünlüğünü garanti eden antlaşmalara aykırı olarak, maliye delegelerinin göreve başlamasında ısrar edilmesini anlamsız bulmakta, bu konudaki ısrarı bağımsızlığına aykırı görmekteydi. Yine de ajan sivillerin görev sürelerinin iki sene daha uzatılmasına, kendilerine tanınan yetkileri aşmamak kaydıyla, razı olacaktı. Babıali verdiği cevabın sonunda, Büyük Devletler olayları istedikleri gibi görmekte ısrar edip daha fazla baskı yaparlarsa doğacak sonuçlardan, aynı şekilde Osmanlı ahalisinde oluşacak memnuniyetsizlikten sorumlu tutulamayacağını bildirmişti¹³⁵. Anlaşılacağı üzere bu cevap, Tevfik Paşa'nın Almanya sefiri Baron Marschall von Bieberstein'a kısa süre önce yaptıkları görüşmede söyledikleriyle birebir aynı idi.

Babıali'nin kararlı duruşu ve sefiirlere bir kez daha ret cevabı vermesi Avrupa'daki siyasi mahfillerde heyecana neden olmuştu. Fransa'nın Viyana'daki sefiri Reverseaux'nun bildirdiğine göre Dışişleri Bakanı Kont Gołuchowski bu direnişi Almanya'nın bahriye nümayişi konusunda çekimser kalmasına bağlamış, yine de dört büyük devletin istekleri karşısında Babıali'nin geri adım atacağından şüphe duymamıştı¹³⁶.

Osmanlı Devleti'nin Yurt Dışında Kamuoyu Oluşturma Çabaları

Osmanlı Devleti yoğun diplomatik baskılar ve uluslararası arenada basın aracılığı ile oluşturulan aleyhteki kamuoyu algısına karşılık vererek, hukuk ve bağımsızlığına yönelik bir müdahale olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Bu konuda Avrupa ve ABD'nin saygın gazetelerinde haberler yayınlamak şeklinde bir strateji takip edilmiştir. Yurt dışındaki Osmanlı diplomatları süreç içinde özellikle Bulgaristan menşeli haberleri takip ve tezkip etmekteydiler. Bunların dışında, son dönem Osmanlı bürokratik kadrosunda bilhassa geniş hukuk ve diplomasi bilgisiyle öne çıkmış Grigor Aristarki (Aristarchi) Bey'in kaleme aldığı, Osmanlı Devleti'nin durumunu hukukî zeminde ortaya koyan makaleler yurtdışında saygın gazetelerde yayınlattırılmıştır.

Aristarki Bey, Rum asıllı olup idarî ve bürokratik geçmişe sahip bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, Avrupa'da hukuk eğitimi almış, diğer bazı diller yanında iyi derecede Fransızca ve İtalyanca bilen, çok çeşitli mülkî ve bilhassa diplomatik görevlerde bulunmuş, kalemî kuvvetli, hukuk alanında önemli eserler vermiş bir kişiydi¹³⁷.

Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Kasım 1905'in ilk günlerinde Aristarki Bey'den Paris Sefareti'nde bulunan evrak ve delilleri kullanarak Osmanlı Devleti'nin kendisine zorla kabul

135 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 213-214.

136 Viyana'daki Fransa Sefiri Reverseaux'dan Rouvier'ye, 25 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 220.

137 Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 112-114.

ettirilmek istenilen Maliye Komisyonu'nun kurulmasına karşı *haklı* itirazını konu edinen birkaç makale yazmasını istemişti¹³⁸. Bu tarihte yaşı itibarıyla bazı sağlık sorunları olduğu anlaşılan Aristarki Bey, konu hakkında Osmanlı hukuku ve menfaatlerini savunan makaleler kaleme alarak, bunları Fransa, İngiltere ve ABD'nin önemli gazetelerinde yayınlamıştır.

Aristarki Bey'in kaleme aldığı ilk makale, yayınlanmak üzere Paris sefaretı maslahatgüzarı Nabi Bey tarafından 3 Kasım'da Paris'te Deba (Journal des Débats) gazetesine gönderilmiştir¹³⁹. Aristarki Bey tarafından ortaya konulan görüşlerden memnun olan II. Abdülhamid'in isteğiyle makale Avrupa'nın diğer gazetelerine de gönderilmiştir¹⁴⁰.

Uygulanan diplomatik baskı ve muameleye, hukukî ve tarihî argümanlar ortaya koyarak Osmanlı Devleti'nin verdiği cevap olan bu yazı, konuya resmî bakışı ve yaklaşımı sunmaktadır. Öneminden dolayı bu çalışmanın ekinde tam transkripsiyonu verilen makalenin girişinde büyük devletlerin Osmanlı hükümeti tarafından ihlal edilmiş birtakım hukuku müdafaa için zorlayıcı tedbirler alacaklarından bahsedildiği ifade edilerek, böyle bir yola başvurulmadan önce her devlete düşen sorumluluğun neler olduğunun belirlenmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Osmanlı Devleti, Aristarki Bey'in kalemiyle ortaya koyduğu temel argümanını 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'ndan belirlenen şartlar dahilinde bağımsızlığının ve bütünlüğünün devam etmesi ve korunması gerektiği üzerine kurmuştur. Bahsi geçen antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirmiş olmasına rağmen, Avrupa'nın taraflı bakışı, uygulamaları ve baskılarına maruz kalmaktadır. Antlaşma maddelerini yerine getirmeyen Balkan devletleri ise Avrupa tarafından hoşgörülle karşılanmaktadır. Uygulamalardan, özellikle de *Şark Meselesi*'ne dair olanlarda fikir birliği 1870'ten beri genel bir kaide olarak Avrupa tarafından kabul edilmiş ve daima uygulanmış olmasına rağmen, 1878 tarihinden beri Osmanlı Devleti'ne fayda ve çıkar sağlayabilecek durumlarda değişmez şekilde dikkate alınmamıştır. En son kabul ettirilmek istenilen malî kontrol konusu da hukuk dışı ve gayri meşru, keyfi bir uygulamadır. Padişahın hukuk ve haysiyetini ihlal etmektedir. Babıali buna boyun eğmediği takdirde bazı zorlayıcı tedbirlere maruz bırakılacağı açıklanmaktadır. Çünkü Avrupa devletleri nüfuz ve iktidarlarına bu derece zarar gelmesine rıza göstermemektedirler. Berlin Antlaşmasına aykırı olan malî kontrol konusu Osmanlı Devleti tarafından *bid'at* olarak görülmektedir. Herhangi bir ihtiyaca ve lüzuma dayanmamakta olup Osmanlı Devleti Mürzsteg Programı'nın gerektirdiği bütün uygulamaları iyi niyetle yerine getirmiş ve idarî masrafların tamamını karşılamış olmasına rağmen bu dayatmada ısrar edilmesi anlaşılmasız bir durumdur. Aristarki Bey mütalaasına, Avrupa diplomasisinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkisinde artık bir kaide halini almış gibi görünen keyfi harekete karşı hiçbir hükmü olmayacağını söyleyerek bitirmiştir.

138 Y.A.HUS, 495/121, Lef 1; Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler*, s. 115.

139 BOA, Y.A.HUS, 495/121, Lef 4.

140 BOA, Y.A.HUS, 495/121, Lef 3; BOA, Y.A.HUS, 495/65, Lef 1.

Diplomatik Baskı Altında Yürütülen Pazarlık

Rus hükümetinin gözlemlerine göre, baskılar karşısında II. Abdülhamid, Büyük Güçleri bölebileceği umuduyla, karar verdikleri eylemi ortadan kaldırına kadar mücadele etmeyi sürdürecekti¹⁴¹. Nitekim nümayiş için Pire’de toplanmış gemilerin limandan ayrılacağı gün Hariciye Nazırı İstanbul’daki Avusturya ve İngiltere sefaretlerini ziyaret edip, şahsî ancak sultanın tüm yetkilerine sahip olarak uluslararası bahri nümayişin durdurulmasını talep etmiştir. Tevfik Paşa Avusturya sefiri Baron Calice’e ve İngiliz Sefiri O’Conor’a Osmanlı hükümetinin Büyük Güçlerin önerilerini bazı şartlar dahilinde kabul ettiğini bildirmiştir. Böylece büyük devletlerin ortak donanmalarının fiili baskısı altındaki Osmanlı Devleti açısından bir pazarlık süreci başlamıştır. Nitekim bahriye nümayişi başladıktan sonra da taraflar arasında diplomatik görüşmeler devam etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin şartları şunlardı: (a) Maliye delegeleri yerine malî danışman sıfatı kullanılacaktı, (b) maaşları Osmanlı hükümetince ödenecekti, (c) sunulan Nizamnamenin 10. maddesinde bahsi geçen müfettişler Osmanlı hükümetince atanacaktı. Bu şekilde bir uzlaşmaya gitmek mümkün olabilecekti. Tevfik Paşa, çözümden bu yönde bir kolaylaştırma sağlanması durumunda Babıali’nin büyük devletlerin diğer taleplerini kabul etmesinin daha kolay olacağını söylemişti.

Baron Calice söz konusu şartların değerlendirilmesi için artık çok geç olduğunu ifade etmiş, Büyük Güçlerin tam manasıyla tatmin edilmeleri söz konusu olmadan bahriye nümayişinin durdurulması için bir şey yapılamayacağını belirtmişti. Teklifi diğer meslektaşlarıyla paylaşacağını ve en kısa zamanda üzerinde mutabık kalınmış bir cevabı ileteceğini de söylemişti¹⁴².

O’Conor ise şahsî görüşü olmak kaydıyla verdiği cevapta bir uzlaşma için zamanın geçtiğini, Babıali’nin Büyük Güçleri bir donanma gösterisinde bulunmaya zorladığını, bu gösterinin muhtemelen onların taleplerini azaltıcı değil artırıcı bir etki yapacağını söylemiştir. O’Conor, hâlâ ortada sonraki gelişmelerden kurtulmak için zaman olduğunu, eğer mevcut şartlara rıza gösterirse Babıali’nin akıllıca hareket etmiş olacağını düşünmektedir¹⁴³.

Osmanlı Devleti’nin büyük devletlerin İstanbul’daki sefaretleri adına hareket eden ve görüşmeleri yürütmekte olan Avusturya Sefiri Baron Calice yanında, İngiliz sefiri O’Conor’a aynı şartlarla müracaat etmesi dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu hareket Osmanlı Devleti’nin kendisine karşı yürütülmekte olan diplomatik baskıda İngiltere’nin rolünü iyi okuduğunu göstermektedir.

141 *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 153-154.

142 Boppe’dan Rouvier’e, 25 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 221-222.

143 O’Conor’dan Lansdowne’a telgraf, 25 Kasım 1905: *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 128, s. 95.

Artık bu aşamada, yapılacak bahriye nümayişi tamamen büyük devletlerin İstanbul'daki diplomatik temsilcilerinin kontrolündeydi. Sefirler Babıalı'nın son dakika teklifini kendi aralarında değerlendirmişlerdi¹⁴⁴. Nitekim altı büyük devlet adına Baron Calice, 26 Kasım 1905 tarihinde Babıalı'ye maliye delegeşi unvanının malî danışmana çevrileceğini ve eğer Osmanlı hükümeti bu akşam sekize kadar, tüm taleplerin kabul edildiğini yazılı olarak bildirirse Midilli'deki operasyonların durdurulacağını bildirmişti.

Hariciye Nazırı Tefik Paşa saat 18:00'de bir katip vasıtasıyla, Baron Calice'e haber göndererek, konunun Meclis-i Vükela'da ele alındıktan sonra yayımlanacak bir irade ile onaylanması gerektiğinden, sefirlerden iki ya da üç günlük bir öteleme istemişti. Sefirler ise müttefik donanmanın planlarının değiştirilmesi için hiçbir sebep görmemişlerdi¹⁴⁵.

Aşağıda bahsedileceği üzere, ortak donanmanın 26 Kasım'da Midilli Adası'na asker çıkarmasından sonra Osmanlı Devleti diplomatik girişimlerini artırmıştır. Sadrazam Ferid Paşa iki defa Rusya sefiri Zinovieff'i, Hariciye Nazırı Tefik Paşa İtalya Sefiri Imperiali'yi ve İkinci Katip İzzet Paşa Almanya sefiri Bieberstein'ı ziyaret etmiştir. Görüşmelerin hepsinde benzer cevaplar alınmıştır. Olayların geldiği noktada artık müzakere imkanının bulunmadığı ve Babıalı'nın direnmeye son vermesi gerektiği söylenmişti. Bu olmaksızın hiçbir sefir nümayişi durdurma ya da mevcut talepleri tadil etme girişiminde bulunamazdı. Osmanlı Devleti'nin Londra ve Viyana'daki sefirleri de iki ülkenin dışişleri bakanlarıyla birer görüşme gerçekleştirmişti. Viyana'da kendisiyle görülen Osmanlı sefirine karşı ciddi bir lisan kullanan Dışişleri Bakanı Gołuchowski'ye göre, Babıalı'nın iddia ettiği gibi teklif olunan reformlar, Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını değil, tam tersine bölgenin Osmanlı Devleti hakimiyetinde kalmaya devam etmesini amaçlamaktaydı. Osmanlı sultanının da bunu anlaması gerekiyordu. Eğer sultan bu tavrını sürdürmeye devam ederse, Avusturya ve Rusya devletleri diğer büyük devletlerin politikasını uygulamak, Makedonya için özerklik talep etmek zorunda kalacaktı¹⁴⁶. Kont Gołuchowski'nin bu cevabı daha önce İngiliz diplomatik çevrelerince şikâyet edildiğinden bahsedilen, Osmanlı Devleti'ni İngiltere'nin radikal istekleriyle korkutarak, Avusturya-Rusya çizgisine razı etme çabasının diğer bir örneğidir.

144 Boppe'tan Rouvier'ye, 25 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 221-222.

145 O'Conor'dan Lansdowne'a telgraf, 26 Kasım 1905: *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 131, s. 96; *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 226-227.

146 Konuyu 27 Kasım tarihli telgraf ile Dışişleri Bakanı Rouvier'ye aktaran maslahatgüzar Boppe, Baron Calice'in kendisiyle paylaştığı Gołuchowski'nin *çok gizli* ibareli telgrafındaki bilgileri başkasıyla paylaşmaması ricasında bulunduğuun altını çizmiştir: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 226-227.

Bahriye Nümayişinin Başlaması

Osmanlı Devleti son dakika gerçekleştirdiği diplomatik girişimlerden netice elde edememiş ve beş büyük devletin gemilerinden oluşan donanma, planlandığı üzere 26 Kasım 1905 tarihinde Midilli Adası'na asker çıkarmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'ni dize getirmek isteyen devletlerin 17 Aralık'a kadar sürecek olan, Midilli ve ardından Limni adalarının işgal edileceği donanma gösterileri başlamıştı¹⁴⁷.

Midilli'ye çıkarılan askerler telgrafhane ve gümrük binasını işgal etmişlerdi. Mutasarrıf Galib Paşa, işgali derhal protesto etmişti¹⁴⁸. Midilli Mutasarrıflığından işgali haber veren telgraflar gelmesi üzerine “hukuk-ı düvel kavâidine külliyyen mugâyir olan ve hiçbir hak ve salâhiyete müstenid bulunmayan hareket-i vakı'aya karşı tekrar protesto edilmesi mutasarrıflığa derhal iş'âr” olunmuş ve Babialı tarafından da gereği gibi protesto edilmesi Hariciye Nezareti'nden istenmişti. Asıl adım ise konu hakkında Meclis-i Vükela'da verilecek karardan sonra atılacaktı¹⁴⁹.

Midilli'deki işgal ve müttefik donanmasının hareketleri hakkında bilgi alabilmek için Erkan-ı Harbiye-i Bahriye Mülazım-ı Evvelerinden Vahid Efendi Yunan posta vapuruyla adaya gönderilmiştir. Vahid Efendi İngiliz, Avusturya, Fransa, İtalya ve Rusya devletlerine ait zırhlı ve torpidolardan meydana gelen 10 savaş gemisinin “abluka tertibinde” ada yakınında demirlemiş olduklarını görmüştür. Bulunduğu posta vapuru da teftişe tâbi tutulan Vahid Efendi bir fırsatını bularak adaya sızmıştır.

Vahid Efendi'nin verdiği malumata göre müttefik filo Pire'den gelerek önce limanın farklı noktalarından sahile 700 asker çıkarmıştı. Ardından yerel hükümete bazı mevkilerin işgal edileceğini resmen bildirmiş, bunun üzerine protesto olunmuştu. Gümrük ve telgrafhaneyi işgal eden askerler, gümrük hasılatına da el koymuştu. Her devlet askeri 24 saatte bir diğer devlete karakol nöbetini devrediyordu. Haberleşmek için limanın sahilinde kumandan gemisi

147 İşgale katılan devletlerin kaptanları, P. Kolionpanof, N. Gozo, A. Cros, H. Loftus Tottenham, J. De Ripper idi. Sekreterlik ise İngiliz sefaretinden görevlendirilen Winterhalder tarafından yapılıyordu. İngilizler, Lancaster ve Sentinel gemileri ile katılmışlardır. İngiliz güçleri Kaptan H. Loftus Tottenham'ın kumandası altındadır. Uluslararası operasyonun idaresi Avusturyalı Amiral Von Ripper tarafından gerçekleştirilmiştir. Kaptan Tottenham ve von Rippen müttefik donanmanın en yüksek rütbelileridir. İngilizlerin bu donanma gösterisine verdikleri gemiler Vice-Admiral Lord Charles Beresford'un idaresi altında bulunan Akdeniz Filosu'ndan ayrılmışlardır. TNA, FO, 371-145, No. 2181.

148 Midilli'nin müttefik devletlerin donanmaları tarafından işgal edilmesi üzerine durumu protesto eden Mutasarrıf Galip Paşa'nın tavrından memnun olan II. Abdülhamid, “*Bâbiâli'nin işgal karşısında devletleri protesto etmesi gerekmez mi idi (?)*” diye sorarak açıklama istemiştir: BOA, İ.HUS, 136/1323 L-1; 29 Kasım 1905.

149 Bunun yanında Babialı'nın de ayrıca devletleri protesto etmesi gerekip gerekmeyeceği Padişah tarafından yeniden sorulmuştur. Verilen cevapta, büyük devletlerin böyle bir harekette bulunacağı haber alınmasıyla, Galip Paşa'ya Babialı tarafından önceden gerekli talimat verilmiştir. Paşa'nın protestosu söz konusu talimat uyarınca gerçekleşmiştir. Bunun dışında son verilen notanın son maddesi zaten protestoyu muhtevi bulunmakta olduğu belirtilmiştir: BOA, YEE, 50/78; 29 Kasım 1905.

olan İngiliz zırhlısına telgraf kablosu uzatılmıştı¹⁵⁰. Bir süre sonra Midilli'de dört yüz kadar asker bırakan müttefik donanması Bozcaada ve Limni istikametine hareket etmiştir¹⁵¹.

Osmanlı Devleti'nin Yeni Teklifleri

Maliye Komisyonu konusu, beş devletin gemilerinden oluşan ortak filonun bahriye nümayişine başlamasıyla farklı bir aşamaya girmiştir. Rumeli ıslahatını bir iç mesele olarak görmekte ısrar ederek, kendisini bu şekilde müdafaa etmeye çalışan Osmanlı Devleti, uygulanan diplomatik baskı ve şiddet karşısında bazı yeni adımlar atmak zorunda kalacaktı. Bir taraftan tayin edilen delegelerin Osmanlı hizmetine girmelerini teklif ederken, diğer taraftan ilgili devletlerin başkentlerinde bulunan diplomatik temsilcilerine dayatılan taleplerin tadel edilmesi için çalışmaları talimatı verilmişti.

Bu aşamada Osmanlı hükümeti dört devlete, tayin etmek istedikleri maliye delegeleri yerine, Avusturya ve Rusya tarafından daha önce atanmış ajan sivil unvanlı, birebir aynı yetkilere sahip görevliler istihdam edilmesini kabul ettirmeye çalışmıştı. İngiliz sefiri O'Conor sadrazam adına görüşmeye gelen Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya İngiltere'nin neden Maliye Komisyonu kurulmasını gerekli gördüğüne dair bazı açıklamalarda bulunmuştu. O'Conor'a göre, Mürzsteg Programı kapsamında planlanmış reformları atadıkları ajan siviller aracılığıyla hayata geçirmeye çalışan Avusturya ve Rusya iki senenin sonunda başarısız olmuştu. Bunun üzerine adı geçen iki ülke, Makedonya maliyesinin yeniden düzenlenmesi konusundaki çalışmaları birlikte yürütmek üzere Avrupa'nın diğer devletlerinden yardım istemişti. Sonrasında atılan adımlar tamamen *Türkiye*'nin çıkarlarına uygundu, bu aşamada İngiliz hükümetinin daha önce gerekli gördüğü malî yeniden yapılandırmadan feragat etmesi söz konusu olamazdı. O'Conor şahsen görevlilerin unvanının ajan sivil çevrilmesini tek bir şartla mümkün görmekteydi. Eğer daha önce sefirler tarafından maliye delegeleri için belirlenen yetkilerin aynısına sahip olacaklarsa, unvanları değiştirilebilirdi. İngiliz sefirinin ifadesinden, Rumeli vilayetlerinin maliyesine dair takip etmekte oldukları maksada ulaşılmasına hizmet etmeyen bir çözüme yanaşmayacakları anlaşılmıştı.

O'Conor bu görüşmeden Dışişleri Bakanı Lansdowne'u haberdar ettiği gibi teklifi derhal Rus meslektaşısı Zinovieff'e aktarmıştır. O'Conor Rus meslektaşısını teklifi kabule yatkın bulmuştu. Zira Zinovieff daha önce birçok defa sadece Avusturya ve Rusya'nın Makedonya'da düzenin sağlanmasında başarılı olamayacağını, bundan dolayı diğer dört büyük devletin desteğinin istenmesi gerektiğini ifade etmişti. Dolayısıyla Zinovieff yeni ajan siviller atanmasını avantaj olarak görüyordu. Bununla birlikte Avusturyalı meslektaşının bu teklife ciddi şekilde karşı çıkacağını düşünmekteydi.

150 Bahr-i sefid Umum Filosu Kumandanı Hasan Rami Paşa'dan Mabeyn'e; BOA, Y.PRK.ASK, 235/12, Lef 9-10, 4 Aralık 1905.

151 BOA, Y.PRK.ASK, 234/80; 1 Aralık 1905.

Beklendiği üzere konudan haberdar olan Baron Calice ajan sivil unvanıyla diğer dört devlet tarafından yeni görevliler tayin edilmesi fikrine itiraz etmişti. Hatta Dışişleri Bakanı Kont Gołuchowski aksi durumda ülkesinin Makedonya reformlarındaki görevini bırakıp, sahadan çekileceği tehdidinde bulunmuştu¹⁵².

II. Abdülhamid'in isteği üzerine aynı gün Fransız maslahatgüzar Boppe ile görüşen Selim Melhame Paşa, Dışişleri Bakanı Rouvier'ye iletilmek üzere bir mesaj getirmişti. Mesajda uzlaşmak istediğini bildiren II. Abdülhamid, Mürzsteg Programı'nın uygulanmasında Avusturya ve Rusya ile birlikte çalışmak üzere diğer büyük devletlerce ajan siviller görevlendirilmesini kabul ettiğini haber vermiştir. Bu ajan siviller de Avusturya ve Rusya tarafından atanmış halihazırdaki ajan sivillerle aynı görev ve yetkilere sahip olacaktı. Fransız Dışişleri Bakanı Rouvier'nin kendisine karşı olan iyi duygularından haberdar olduğunu söyleyen II. Abdülhamid, iki ülke ilişkilerinin devlet seviyesinde de iyi olduğuna inanıyordu. Mesajda Fransa Dışişleri Bakanından teklifini kabul ederse, diğer devletlere de tavsiye etmesini ve ilişkilerin geldiği düğümün çözümü için arabuluculuk yapmasını istemişti. Altı büyük devletin sahip olacakları ajan siviller ve Osmanlı Bankası'nın yapacağı organizasyon sayesinde reformların Makedonya'da uygulanabilmesi için büyük devletlerin bütün garantilere sahip olacağını ifade etmişti. II. Abdülhamid Makedonya'da şerefine zarar veren bir Maliye Komisyonunun kurulmasına izin vermeyeceğini belirterek, daha fazlasını yapmayı reddetmiştir¹⁵³.

Osmanlı Devleti'nin artık tek ümidinin, Almanya'nın desteğini sağlamak olduğu anlaşılıyor. Almanya sefiri ise bu konuda hükümetince yapılacak her türlü teşebbüsün diğer devletler karşısında fayda sağlamayacağını söylemiştir. Babıali'nin teklifinin Alman hükümetince kabul edilmesinin diğer devletler tarafından iyi karşılanmayacağına vurgu yapan Bieberstein'in bu tutumu aslında, Prens Bülow'un daha önce Berlin Sefareti'ne verdiği "Almanya'nın beş devlete karşı ittihaz ettiği meslekten inhirâf edemeyeceği" cevabıyla paralellik arz ediyordu¹⁵⁴. Bununla birlikte Osmanlı Devleti İstanbul'da sefirlerin gerçekleştirdiği toplantılarda aldıkları kararlardan Alman sefiri vasıtasıyla haberdar olmaya devam ediyordu.

II. Abdülhamid'in teklifini değerlendiren Dışişleri Bakanı Rouvier, sefirler tarafından hazırlanmış olan Nizamnamenin aynen korunması kaydıyla Fransa Hükümetinin bu fikre hemen uyum sağlayabileceğini bildirdiği Boppe'a, bunu diğer meslektaşlarına ifade etmesini emretmiştir. Mevcut şartlar altında daha önemlisinin Büyük Güçlerin aralarındaki ittifakı devam ettirmeleri olduğunu vurgulamasını ayrıca istemişti.

152 Boppe'tan Rouvier'ye, 30 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 238-239.

153 *Aynı belge*.

154 BOA, YEE, 50/79; BOA, Y.A.HUS, 496/5. Sadrazam Ferid Paşa'nın 2 Şevval 1323 (30 Kasım 1905) tarihli arzı.

Bu arada Rouvier *gizli* kaydıyla paylaştığı bilgide, Babıali'ye hoş görünmek isteyen Paris sefaretini maslahatgüzarı Nabi Bey'in Fransa'nın devletlerle olan uyumundan (Concert des Puissances) ayrılabilceği umudunu paylaştığına dair izlenimleri olduğunu ifade ederek, ilgili hükümetlerin tamamının onaylamadığı hiçbir öneriyi kabul etmeyeceklerini Babıali'ye yeniden bildirmesi için Boppe'a talimat vermişti¹⁵⁵.

Bu dönemde büyük devletlerin İstanbul'daki sefirleri sürekli istişare halindeydiler. Daha önce de bahsedildiği üzere, bahriye nümayişi bu aşamada sefirlerin ortaklaşa aldıkları kararlara göre yönetiliyordu. Osmanlı Devleti ise bir taraftan yaptığı son teklifin büyük devletlerin başkentlerinde nasıl karşılandığını anlamaya çalışıyor, diğer taraftan ise İstanbul'daki sefirlerin faaliyetlerini yakından takip ediyordu. Anlaşıldığı kadarıyla İngiltere hükümeti bu teklifi görüşmek üzere gündeme almıştı. Benzer şekilde Roma'daki Osmanlı sefiri de konu hakkında İtalyan hükümeti nezdinde girişimlerini sürdürüyordu. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın Alman Sefiri Bieberstein'a teyit ettirdiğine göre sefirler bir araya gelerek Maliye Komisyonu konusunda devletler arasındaki uzlaşma ve birliğin korunmasını görüşmüşlerdi¹⁵⁶.

Bieberstein ise Osmanlı Devleti'ni ikna çabalarına devam ediyordu. Tevfik Paşa'ya, Osmanlı Devleti Maliye Komisyonu hakkında sunulan nizamnameyi esastan kabul ederse, maddelerin tadiline dair isteklerinin diğer devletlerce kabul edilebileceğini haber vermişti. Bunun için yapılacak tadil ve tashihlerin konunun aslından çok uzaklaşmadan hızlıca gerçekleştirilerek, resmen ve acilen sefaretlere gönderilmesini önermişti. Bu gerçekleşirse sorunun çözümü hızlanacaktı. Kendisi de sefirlerin bu konuda yapacakları müzakerede Osmanlı Devleti lehine davranarak, önerileri meslektaşlarına kabul ettirme gayretinde olacaktı. Bieberstein'a göre dört devletin tayin edeceği memurlara verilecek unvan işin aslına pek etki etmeyeceğinden, sefirler bunu kabulde tereddüt göstermeyeceklerdir. Büyük devletler Nizamnamenin esasının korunmasına kesin olarak karar verdiklerinden mesele çok kapsamlı değişiklikler yapmaya müsait değildi¹⁵⁷.

Osmanlı Devleti sorunun çözülmesi konusunda hem İstanbul'daki büyük devletlerin sefirleri nezdinde hem de başkentlerinde yoğun bir diplomatik faaliyet yürütüyordu. Diğer dört büyük devletin maliye delegeleri yerine Avusturya ve Rusya'nın ajan sivilleriyle aynı unvan, yetki ve haklara sahip görevliler tayin edilmesi teklifi her ne kadar Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya tarafından kabul edilebilir bulunmuş olsa da Avusturya buna şiddetle karşı çıkmış, böyle bir ihtimalde müşterek filodan çekilme tehdidinde bulunmuştur. Rus sefir Zinovieff kişisel olarak unvan değişikliği konusuna itiraz etmemekle birlikte, Mürzsteg

155 Rouvier'den, Boppe'a, 1 Aralık 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 245-246.

156 BOA, Y.A.HUS, 496/15, Lef 3: Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Sadaret'e, 4 Şevval 1323 (2 Aralık 1905).

157 BOA, Y.A.HUS, 496/15, Lef 3.

Programı'na uygun bir şekilde Avusturya sefirini desteklemeyi sürdürmüştür. Aslında İngiltere ve Fransa sefirleri Osmanlı Devleti'nin yaptığı son teklif konusunda olumlu bir bakış açısına sahipken büyük devletler arasındaki ittifakın bozulmaması adına konuşmaktan kaçınmışlardır¹⁵⁸. Devletlerin söz konusu tutumu karşısında Osmanlı Devleti için artık Bieberstein'in tavsiyesine uymaktan başka bir seçenek kalmamış gibiydi.

Bu arada gazetelerde konu hakkında herhangi bir haber yapılmasını istemeyen II. Abdülhamid, gerekli tedbirlerin alınması talimatını da vermişti. İç kamuoyunun manipüle edilerek bir heyecan oluşmasının önüne geçmeyi amaçladığı düşünülebilecek bu kararın yanında, konu hakkında İstanbul'dan Avrupa'daki basın organlarına telgraf çeken yabancı kişilerin kimliğinin ve amacının anlaşılmasını da istemişti¹⁵⁹.

Osmanlı Devleti'nin Maliye Komisyonu Kurulması Teklifini Kabul Etmesi

Bahriye nümayişi daha önce belirlenen program uyarınca devam etmekteydi. Yukarıda bahsedildiği üzere, önce Midilli'yi işgal eden müşterek filo tanınan süre içinde Osmanlı Devleti'nden olumlu cevap alamayınca Limni'ye doğru harekete geçmişti. Bu arada beklenmedik bir gelişme yaşanmış, Babıali 5 Aralık 1905 gecesi Avusturya sefiri Baron Calice'e bir nota göndererek, maliye delegeleri atanmasını ve Maliye Komisyonu'nun çalışma usullerini düzenlemek üzere hazırlanmış Nizamnameyi, bazı tadilat yapılması şartıyla kabul etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu adımın arka planını aynı günün tarihini taşıyan bir belgeden okumak mümkündür. Muteber bir ecnebinin¹⁶⁰ verdiği habere göre, bir olay çıkmasını istemeyen, telaş içindeki sefirler, bu gece donanmayı Midilli'den daha ileri götürmeyeceklerdi. En son yapılan Meclis-i Vükela müzakerelerine Abdurrahman Paşa katılmamış, Maarif Nazırı karara muhalefet etmiş ve Serasker Paşa ise mazbatayı imzalamamıştır. Bu nedenle henüz vakit olduğunu düşünen Sadrazam Ferid Paşa, ileride herhangi bir tartışmaya mahal kalmaması için konunun bir kez daha Meclis-i Vükela'da etraflıca müzakere edilmesini ve bahsi geçen ecnebinin tavsiyesi uyarınca, Osmanlı Devleti'nin bakış açısını izah etmek amacıyla eski sadrazam Said Paşa'nın İngiltere sefiriyle görüşmesi önerilerini II. Abdülhamid'e arz etmişti.

II. Abdülhamid'in isteği üzerine Sadrazam Ferid Paşa ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa bir durum değerlendirmesinde bulundular. Tevfik Paşa iki görüşme yapmıştı. Bunlardan birinde Almanya Sefiri Baron Marschall von Bieberstein sefirlerin daha önceki ifadelerini

158 Boppe'tan Rouvier'ye, 2 Aralık 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 246-247.

159 BOA, Y.A.HUS, 496/31.

160 İzzet Holo Paşa bu kişinin o sırada Düyün-ı Umûmiye İdare Meclisi azasından Adam Block olduğunu belirterek, konuyu belgedeki şekliyle aktarıyor. *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 435-435.

tekrarladıktan sonra, müşterek donanmanın hareketi o gece için ertelenmiş olsa da ertesi güne kadar bir cevap verilmezse Bozcaada ve Limni'nin işgal edilmesinin kesin olduğunu ve devletlerin tekliflerini artırma ihtimali bulunduğunu ifade etmişti. Osmanlı hükümetinin lehine bazı tadilat yapılması ve uygulanan baskıya son verilerek, müzakerelerin devam ettirilmesi için Rusya Sefareti Baştercümanından Rusya'nın aracılığı aranıldı. Baştercüman ise Bozcaada ve Limni'nin işgalinin daha önce karar verilmiş bir program kapsamında olduğu, Osmanlı hükümetinin maksat ve hedefinin belli olmaması gibi gerekçeleri sürmüştü. Diğer taraftan Rusya'da birtakım karışıklıklar söz konusu olduğundan, şartların bu konuda Rusya'dan yardımın teminine uygun olmadığı değerlendirildi. Bu ikisi dışında diğer devletlerin meylettirilmesi de mümkün görülmemiştir.

Rumeli'deki üç vilayetin malî işleri konusunda en uygun çözümün daha önce Babıali'nin hazırladığı *Talimatname* olduğuna inanan Ferid Paşa, bu talimatnamenin sefirlere tebliğ edildiğinin ve Osmanlı saltanatının şeref ve vakarına aykırı bulunan baskılara son verilmesi için gerekli adımların atıldığını altını çizmiştir. Meselenin başladığı andan itibaren kendisi Osmanlı Devleti'nin menfaatinin muhafazası ve müdafaası için elinden gelen her türlü çabayı göstermişti. Bundan doğan her türlü maddi ve manevi tesir dayanılmaz bir seviyeye varmasına rağmen, sadakatının ve bağlılığının bir gereği olarak yapılması gereken ne varsa yapmaktan bundan önce olduğu gibi sonra da geri durmayacaktı¹⁶¹. Ferid Paşa'nın Almanya sefirinin tutumu ve Rusya'nın durumuna yönelik izahı, artık baskılara dayanacak şahsi gücünün kalmadığını açıkça ifade etmesi ve belki de daha önemli olarak bahriye nümayişinin Limni ve Bozcaada'ya doğru ilerlemesinin kesin olduğunu söylemesi II. Abdülhamid'in ikna olmasını ve Osmanlı Devleti'nin bazı tadilat kapsamında yapılan teklifleri kabul etmesini sağlamıştı.

İzzet Holo Paşa II. Abdülhamid'in büyük devletlerin taleplerini kabul etmesini farklı bir şekilde değerlendirmiştir. Buna geçmeden önce Osmanlı Devlet adamları arasında Maliye Komisyonu konusunda bir fikir birliği olmadığına altı çizilmelidir. Fransız ve İngiliz diplomatik yazışmalarında da devlet adamları arasında Büyük Güçlerin teklifleri karşısında kararlı bir duruşu veya uzlaşmayı savunan iki grubun varlığına atıf yapılmaktadır. Daha önce bahsedildiği üzere, devletlerin tavrını ayak patırtısı¹⁶² olarak niteleyen İzzet Holo Paşa, baskılar karşısında son noktaya kadar direnilmesi gerektiğini savunuyordu. Savaşla kaybedilmeyen Rumeli topraklarının, eğer bölge yabancı memurların malî kontrolü altına girerse hiçbir şey yapılmadan düşmana teslim edilmiş olacağı görüşündeydi. Günlüklerine bakılırsa İzzet Holo Paşa konu hakkında oldukça kesin ve keskin olan görüşlerini ısrarla ve zaman zaman padişahın azarlamalarına muhatap olacak derecede bir açıklıkla ifade etmişti.

İzzet Holo Paşa, baskılar karşısında birçok defa talepleri kabul etmeye meyletmemiş olan II. Abdülhamid'i, kimi zaman *ikna* kimi zaman *tehdit* ederek kararından vazgeçirdiğini iddia

161 BAO, Y.A.HUS, 496/29, 7 Şevval 1323 (5 Aralık 1905); Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, s. 264-265.

162 *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 423.

etmektedir. Devam eden baskılar karşısında II. Abdülhamid'in direnci bir süre sonra düşmüştür. Bir süre sonra devletlerin tekliflerini kabul etmeye karar vererek İzzet Holo Paşa'ya, "bundan ziyâde sebât beni mehâlîke ilkâ eder ve düvel-i müttehide donanmaları İstanbul Limanı'na gelip Zengibar Hâkimi hakkında edilen muâmele vechile sarayımı topa tutarlar. Binâenaleyh, teklifât-ı vâkı'ayı kabûlden başka çare yoktur. Sadrazam[a] benim şu irâdemi tebliğ ve hemen Encümen-i Vükelâ'yı davetle bu yolda karâr arz ettirmesini selâmla beraber ihtâr ediniz" şeklinde emir verir¹⁶³. İzzet Holo Paşa bu durumdan doğacak *vahameti* ifade etmesine rağmen padişahı vazgeçiremediğini, bunun üzerine emredildiği üzere Sadrazam'a gerekli tebligatta bulunduğunu bildirmektedir. Sadrazam ise 2 Aralık (19 Teşrinisani) Cumartesi Babiali'de *Encümen-i Vükela'yı* toplamıştır. Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa mükerrer emirlere rağmen hasta olduğu bahanesiyle toplantıya katılmamış, yapılan müzakerelerde Padişahın iradesine uygun bir karar alınamamıştı.

Encümende konu hakkında büyük devletler nezdindeki Osmanlı sefirlerinden gelen haberler değerlendirilmiş, bu ülkelere yapılan müracaatlardan henüz tam bir cevap alınamadığı ifade edilmişti. İzzet Holo Paşa bu aşamada İngiltere, Fransa ve İtalya'nın, Osmanlı Devleti'nin detaylarından yukarıda bahsedilen maliye delegeleri yerine ajan siviller atanması teklifine sıcak baktıkları, dolayısıyla malî kontrol yerine Rumeli Genel Müfettişi nezdinde bulunan Avusturyalı ve Rus ajan siviller gibi iç işlerine müdahale etmeyecek memurlar görevlendirilmesini kabul edecekleri görüşündeydi. Her ne kadar konudan haberdar olsa da bunu yeniden II. Abdülhamid'e hatırlatması üzerine, ilginç bir tepki görmüştü. Padişah, "Teklifât-ı vâkı'aya cihet-i askeriye'nin isrâfâtı ve haydutlar gibi mal sandıklarına tehâcüm ederek para nehb ü gâret yolundaki harekâtı sebebiyet vermiş idiğünden şimdi ısrar ve inada mahal yoktur. Eğer irâdâtıma muhâlif müdafaa ve taallülât devam edecek olur ise benim medhâlim olmadığını ve muhâvelatın anâsır ve vükelâ-yı devlet taraflarından ikâ olunmakta bulunduğunu sûret-i hafiyede süferâya ihbâr ederim" demişti¹⁶⁴. İzzet Holo Paşa buna rağmen padişahı vazgeçirmeye çalıştığını ancak başarılı olamadığını söylemektedir.

Yine İzzet Holo Paşa'nın günlüklerinde yazdığına göre, verilen emir üzerine Sadrazam Ferid Paşa ertesi gün Meclis-i Vükela'yı tekrar toplamış, gerekli kararı aldirmek için çabalamıştır. Manzara bir önceki toplantıdan pek de farklı değildi. Abdurrahman Paşa yine toplantıya katılmamış, Maarif Nazırı Haşim Paşa da daha önceki ret kararının savunulması gerektiği görüşünü bildirmişti. Serasker ise mazbatayı mühürlemekten kaçınmıştı. 4 Aralık'ta II. Abdülhamid'in huzuruna çağrılan İzzet Holo Paşa'dan, son Meclis-i Vükela mazbatasını mütalaa etmesi istenmiştir. İkinci katip, yaptığı değerlendirmede mazbatanın

163 *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 432.

164 İzzet Holo Paşa günlüğüne çok ağır bir ifadeyle böyle bir davranışın hiçbir Müslüman tarafından gerçekleştirilemeyeceğini yazmıştır. *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 433.

onaylanmasının Osmanlı Devleti'nin bekasına son verilmesi demek olacağını açıkça ifade eder. Bu değerlendirme karşısında II. Abdülhamid daha öncekine yakın bir cevap vererek, devletlerin düşmanlığını kendisine çekemeyeceğini belirtir. Buna karşılık İzzet Holo Paşa da sefirlerin padişaha karşı hiçbir şey yapamayacaklarını, müttefik filonun Çanakkale Boğazı'nı geçerek Şark ve Boğazlar Meselesini açmak istemeyeceklerini ifade eder¹⁶⁵. II. Abdülhamid'in mazbatayı tasdik etmesi bu görüşmeden sonra gerçekleşmişti.

Ferid Paşa'nın muteber bir ecnebi deyip ismini vermediği Adam Block tam da İzzet Holo Paşa II. Abdülhamid'in huzurundan çıktığı sırada Yıldız Sarayı'na gelmişti. İzzet Paşa'ya göre her ne kadar Block'un getirdiği haberler Sadrazam Ferid Paşa'nın takip ettiği politikaya uygun değilse de bu türden önemli bir bilgiyi saklamaktan korkmuş ve bu meseleden doğacak töhmeti padişaha atmak isterken kendisi yüklenmiş olduğundan, durumu kendisine bildirmek zorunda kalmıştı. İzzet Holo Paşa bir kez daha II. Abdülhamid'i kararından vazgeçirmek niyetiyle harekete geçer. Kendisine sadrazamın maruzatı arz edilince II. Abdülhamid, başına bir iş getirmek isteyen İngiltere sefaretinin bu haberi kasten yolladığını ve bu tertibin arkasında Said Paşa'nın olduğunu söyleyip, böyle *melanetlerle* iğfal edilemeyeceği karşılığını vermiştir. Bu şekilde II. Abdülhamid tarafından tasdik olunan mazbata Babıali'ye iade edilmişti. Aynı gece Sadrazam ve Hariciye nazırları sefirlerle yazılacak cevap üzerinde çalışmaya başlamışlardı. Bu sırada Abdülhamid'in *evhamı* artmış ve sefirlerle gerekli tebligatın derhal yapılmasını istemişti. İzzet Holo Paşa kabul cevabını almaları üzerine sefirlerin kendi aralarında yaptıkları toplantının da kendi aleyhinde olduğundan şüphelenen II. Abdülhamid'in bu nedenle *gece vakti* Necib Melhame'yi çağırarak İngiltere sefaretine gönderdiğini ve aldığı cevapla işin sona erdiğini anlayarak rahatladığını anlatmaktadır¹⁶⁶.

Sefirler krizin bu kadar hızlı çözüme ulaşacağını beklemiyorlardı. Baron Calice'in ilk izlenimi Nizamnamede çeşitli tadilat öngören Babıali'den gelen metnin kabul edilebilir olduğuydu. Boppe'a göre Sultanın boyun eğmesi (la soumission du Sultan) şüphesiz uluslararası filonun Limni'ye ulaştığı haberini almasından kaynaklanıyordu¹⁶⁷.

165 İzzet Holo Paşa konuşmanın devamında "(...) *Lakin cülûs-ı hümayûnunuzda beri türlü mihen ve mezâlîme giriftâr olan ve âbâ vü ecdâd kanlarıyla fetholunan memâlikin çoğunu işte bu makûle hayalât ve tevehhümât eseri olarak zayı eden milletin heyecanından ihtiraz etmek ve bir Kanûn-ı Esâsi ilân ettirilmesi için eylevm komşumuz olan Rusya'da hüküm-fermâ olan ihtilâlât-ı dahiliyeyi feramuş eylemek menfaât-i şahanenize muhaliftür*" dediğini yazmaktadır (*Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 434). İzzet Holo Paşa'nın II. Abdülhamid ile konuşmalarında söylediğinden bahsettiği bu ve benzeri ağır ifadeleri gerçekten padişaha söylemiş mi yoksa aklından geçirerek, günlüklerine bu şekilde yazmış mı olduğu üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir konudur.

166 *Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, I, s. 435.

167 Boppe'tan Rouvier'ye, 5 Aralık 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 256.

Gerçekten de uluslararası filo bahriye nümayişine devam ederek, Limni Adası'na asker çıkarmıştı (6 Aralık 1905)¹⁶⁸. Teklifleri Osmanlı Devleti tarafından resmen kabul edilmesine rağmen Limni Adası'nın işgaline anlam veremeyen II. Abdülhamid, biraz endişe duymuştu. Endişesi müşterek filonun Boğazlara yaklaşmış olmasından kaynaklanıyordu. Bu nedenle söz konusu filonun daha ileri gitmesine izin verilmemesi için gerekli önlemlerin alınmasını istemişti¹⁶⁹. Ayrıca sefirlerin henüz bildirmedikleri başka birtakım isteklerinin olup olmadığını sormuştu¹⁷⁰.

II. Abdülhamid Rumeli'deki üç vilayet hakkında devletler tarafından verilen karar dışında, İstanbul'daki sefirlerin yapacakları her türlü teklifin hiçbir şekilde kabul edilmemesini emretmişti. Bu sırada toplantı halinde bulunan sefirler, hükümetlerinin vereceği cevabı bekliyorlardı. Gelişmeleri Osmanlı Hariciye Nezareti'ne aktarmayı sürdüren Alman Sefiri henüz bir karar alınmadığını, sadece Limni'de bulunan işgal filusunun başındaki amirale statükonun devamı talimatı verildiğini; görüşmelere ertesi gün de devam edileceğini ifade etmişti. Babialı teklif ettiği tadilat önerisinin kabul edilmesinde Almanya sefirinin lehteki desteğine güveniyordu¹⁷¹.

Böylece, büyük devletler 15 Kasım tarihinde verdikleri notada, tekliflerinin kabul edilmemesi durumunda zorlayıcı birtakım uygulamalara başvurulacaklarına dair tehditlerini 26 Kasım'da Midilli, 6 Aralık'ta da Limni'nin işgaliyle uygulamaya koymuşlardı. Osmanlı hükümeti uzun süredir kendisine kabul ettirilmeye çalışılan şartları resmen kabul etmiş olsa da bahriye nümayişi planlandığı şekilde devam ettirilmiştir. Bununla birlikte 5 Aralık sonrasında, Maliye Komisyonu'nun çalışma usulleri, görev ve yetkilerinin belirlendiği Nizamname maddeleri üzerinde Osmanlı hükümeti ile büyük devletlerin sefirleri arasında oldukça detaylı bir müzakere süreci ve nota teatisi başlamıştı. Osmanlı Devleti, etraflıca incelenerek Meclis-i Vükela'da müzakere edilen Nizamnamenin, bağımsızlığına, hukukuna ve mevcut antlaşmalara aykırı gördüğü bazı maddelerin ve cümlelerin tadil edilmesi için yoğun bir çaba sarf etmiştir¹⁷².

168 Limni'ye çıkan askerler; telgrafhaneye memur göndererek, şifreli yazışmayı yasaklamışlardır. Akdeniz Boğaz Muhafızlığı müşterek filonun Boğaza yönelmeleri ve taarruzda bulunmaları halinde ne şekilde hareket edilmesi gerektiğini sormuştur. Müşterek donanmanın, resmî cevabın sefirlerle tebliğinden önce Midilli'den hareket geçip, Limni'ye geldiği anlaşılmıştır: BOA, YEE, 50/80; BOA, Y.PRK.UM, 77/87, Lef 5.

169 BOA, YEE, 49/88, Serkatib Tahsin imzalı 8 Şevval 1323 (6 Aralık 1905) tarihli irade.

170 Sadrazam Ferid Paşa'ya göre Limni'nin işgalinden dolayı bir endişe ve tereddüde gerek yoktur. Babialı tarafından küçük bir telaş gösterilmesi durumunda irade gereği tebliğ olunan cevabın etkisi azalacaktır, devletlerin tutumunun şiddetlenmesine sebep olacaktır. Sefirlerin konu hakkında bildirmedikleri bir talepleri kalmamıştı. Padişahın bu anlamda müsterih olması için derinleştirilen tahkikat bir saate kadar arz edilecekti. BOA, YEE, 50/80.

171 Bu arada Alman Sefiri "dostluğu icabınca elden gelen gayreti sarfata kusur etmediği"ni belirtiyordu. Büyük devletlerle birlikte hareket etmek zorunda kalan Almanya, önemli ticari ve ekonomik çıkarlarının bulunduğu Osmanlı Devleti'ni bu tavır ile gücendirdiğinin farkında olarak, telafi peşindedir. Sadaretin, konunun devamında, "ihdas-ı gavailden ictinab etmek isteyen bazı Avrupa devletlerinin ısrarı üzerine tadilat ve teklifat-ı vakıamızın mazhar-ı hüsn-i kabul olması kaviyyen memul olmakla" ifadesi Almanya'dan beklenen yardımının boyutunu gösteriyor: BOA, YEE, 50/83, 7 Aralık 1905.

172 Osmanlı Devleti'nin istediği tadilatın detaylı için: BOA, Y.A.HUS, 496/68, Lef 2, Sadrazam Ferid Paşa'nın 12 Şevval 1323 (10 Aralık 1905) tarihli arzı.

Bahriye Nümayişinin Sona Ermesi

Bahriye nümayişi ve işgallerin bir an önce sona erdirilmesini isteyen II. Abdülhamid, Nizamnamede yapılacak tadilat konusunda hızlı hareket edilmesini istiyordu. Nitekim 7 Aralık'ta Osmanlı Hariciyesi üzerinde yapılmasını talep ettiği değişikliklerin olduğu nüshayı Avusturya sefiri Baron Calice'e göndermişti¹⁷³. Sefirler bahriye nümayişinin ve bu kapsamda gerçekleştirilen işgallerin sona erdirilmesi talebine ise Nizamname dahil olmak üzere daha önce Babıali'ye sunulan tüm şartların kabul edildiğinin bildirilmesiyle son vereceklerine dair bir notayla karşılık vermişlerdi¹⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nin tashih ve tadil talep ettiği on noktanın görüşüldüğü sefirler toplantısında bazı hususlar yeniden düzenlenmiş, bazı teklifler ise tamamen reddedilmişti¹⁷⁵. Mesela İngiliz sefiri O'Connor *Nizamname* yerine önerilen *talimatlar* sözüne ve Maliye Komisyonu'nun süresinin 2 yıl ile sınırlandırılmasına karşı çıkmıştı¹⁷⁶.

Osmanlı Devleti Nizamname üzerindeki son tashihlerini 14 Aralık'taki notasıyla sefirlerle paylaşmıştı. Bu sırada Osmanlı Devleti tarafından daha önce de teklif olunan, Makedonya'daki reformların finansmanında kullanılmak üzere gümrük vergilerinde %3 artışa gidilmesi bir kez daha gündeme gelmişti¹⁷⁷. Sefirler karmaşık birtakım çıkarları ilgilendiren bu konuya cevap vermeye yetkili olmadıklarını, konu hakkında hükümetlerine başvuracaklarını söylemişlerdi¹⁷⁸. Sunulan bütün isteklerin Osmanlı hükümeti tarafından kabul edildiğini söyleyen Fransa maslahatgüzarı Boppe'a göre büyük devletler tüm taleplerini elde etmişlerdi. Bunlar; Maliye Komisyonu'nun kurulması, ajan sivillerin görev sürelerinin uzatılması, Rumeli Genel Müfettişinin görev süresinin uzatılarak yetkilerinin artırılması, Jandarma reformuyla görevli General Giorgis'in ve bu işte çalışan yabancı subayların sözleşmelerinin aynı süre için yenilenmesi ve görüşmeler neticesinde üzerinde uzlaşılan Nizamname idi. Bahriye nümayişi artık amacına ulaşmıştı. Uluslararası filonun Midilli ve Limni'de daha fazla tutulması bir otorite kaybına yol açabilirdi¹⁷⁹.

173 BOA, Y.A.HUS, 496/47, Lef 5.

174 BOA, Y.A.HUS, 496/47, Lef 4.

175 Boppe'tan Rouvier'ye, 12 Aralık 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 285-286.

176 *Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe*, nr. 158, s. 114.

177 BOA, Y.A.HUS, 497/1.

178 Osmanlı Devleti'nin Ocak 1905'te gündeme getirdiği %3 gümrük artışı konusunda en ciddi itirazı gösteren İngiltere'di. Fransızlar Ekim 1905'ten itibaren daha olumlu bir tavır içindeydiler (Rouvier'den Londra'daki Fransa sefiri Geoffray'a, 17 Kasım 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 191). Bu konuda diğer devletlerin pozisyonu ve özellikle İngiltere'nin itirazları hakkında bkz. Bayraktar, *Makedonya Sorunu*, s. 94-101.

179 Boppe'tan Rouvier'ye, 16 Aralık 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 318.

Sadrazam Ferid Paşa da istekleri kabul edilen devletlerin bahriye nümayişine son vererek, işgal ettikleri adaları tahliye etmelerinin an meselesi olduğu, programda olmasına rağmen filonun Bozcaada'ya yönelmemesinin buna işaret ettiği yorumunu yapmıştı. İngiliz sefirinin devam eden bazı itirazlarının ise Osmanlı Devleti'nin gümrük vergilerine %3 zam yapılması talebinden kaynaklandığını düşünmekteydi¹⁸⁰.

Son olarak 16 Aralık'ta Baron Calice'in konağında toplanan sefirler, Osmanlı Devleti'nin Nizamnameye dair tekliflerini değerlendirerek bazı maddelerin ifade şekillerinde değişiklikler yapmışlardır. Akabinde sefirlerin hazırladığı, Babıali'nin Büyük Güçlerin isteklerini yerine getirmiş bulunmasıyla uygulanmakta olan *tedbirlere* (mesures) son verildiğini ilan eden nota Osmanlı hariciyesine ulaştırılmıştır. Aynı gece Baron Calice, bahriye nümayişini gerçekleştiren müşterek filonun kumandanı Amiral Rippen'i durumdan haberdar etmişti¹⁸¹. Böylece beş büyük devletin ortak filosunun 22 Kasım'da Pire Limanı'nda toplanarak üç gün sonra başladığı, 26 Kasım'da Midilli ve 6 Aralık'ta Limni'nin işgal edildiği bahriye nümayişi 16 Aralık itibariyle sona ermiştir. Gerçekleştiren devletler bakımından nümayiş amacına ulaşmış, Osmanlı Devleti Makedonya'daki malî kontrol mekanizmasının kurulmasını kabul etmişti.

Sonuç

Büyük Güçlerin uzun bir süre Avusturya-Rusya ikilisinin yönlendirmesine bıraktıkları Osmanlı Makedonya'sında yapılacak reformların içeriği ve uygulama yöntemleri, özellikle İngiltere'de, baskı gruplarının yönlendirmelerinin de etkisiyle, 1904 yılı itibariyle yoğun bir şekilde sorgulanmaya başlanmıştı. Avusturya-Rusya reform projelerinin bu gruplar tarafından en çok eleştirilen yönü muhafazakar bir içeriğe sahip olmasıydı. İngiltere'nin savunduğu yeni bakış açısı ise, başarısız olan bu muhafazakar reform projelerinin yerine daha radikal uygulamaların hayata geçirilmesi gerektiğini söylüyordu. Uygulanan reformların başarısına etki ettiği tüm taraflarca kabul edilen bir husus bölgenin malî durumuydu. Avusturya ve Rusya tarafından bölgenin malî işleyişinin iyileştirilmesi adına ortaya atılan teklif, yeniden Makedonya'daki reformların hazırlanma sürecine dahil olabilmeleri adına diğer devletlerce bir fırsat olarak görülerek, çok taraflı bir finansal kontrol mekanizması önerisi olarak Osmanlı Devleti'ne yapılan bir teklife dönüştürüldü. Osmanlı Devleti Rumeli'deki üç vilayetinde uygulanmak istenilen bu malî denetim mekanizmasına en başından itibaren karşı çıkmış ve bu konuda uzun süre güçlü bir duruş sergilemiştir. Osmanlı devlet adamlarının buradaki temel argümanları uygulanmak istenilen sistemin bağımsızlık, bütünlük ve hükümlerlik haklarına zarar vereceği, ayrıca bütün bunları garanti eden başta Berlin Antlaşması olmak üzere devletin taraf olduğu hiçbir antlaşmaya uymadığıydı.

180 BOA, Y.A.HUS, 497/12.

181 Boppe'tan Rouvier'e, 16 Aralık 1905: *Documents Diplomatiques Français (1871-1914)*, 2. Série (1901-1911), s. 324-325; BOA, YEE, 50/85.

Teorik çerçevesi Soğuk Savaş döneminde Alexander L. George tarafından çizilmiş zorlayıcı diplomasinin temelinde tehdit ve sınırlı güç kullanımı yer almaktadır. Bu iki araç rakibin ikna edilmesinde, geri adım attırılmasında kullanılmaktadır. Esas olan tehdit olup, karşı tarafta bir korku, olayın daha büyük sonuçları olacağına dair bir endişe oluşturmak hedeflenmektedir. Başka bir ifadeyle, zorlayıcı diplomaside esas olan gücün kullanılması değil, kullanılabileceğinin gösterilmesi suretiyle oluşturulan tehditten yararlanarak, karşı tarafın ikna edilmesi önemlidir. George zorlayıcı diplomasinin devlet yönetiminde aslında çok uzun zamandır başvurulan bir strateji olduğuna dikkat çekmiştir.

Büyük Güçlerin Mayıs 1905'te Makedonya için bir Maliye Komisyonu kurularak, bölgenin malî işlerinin bu komisyonun kontrolüne verilmesi teklifine karşı çıkan Osmanlı Devleti'nin ikna edilmesinde takip edilen yöntem esas itibariyle bir zorlayıcı diplomasidir. Büyük Güçlerin bu süreçteki uygulamaları zorlayıcı diplomasinin George ve takipçileri tarafından ortaya konulan neredeyse bütün özelliklerini taşımaktadır. Kronolojik olarak sıralanacak olursa tekliflerini verdikleri notalarla iletmışler, notalarda isteklerin kabul edilmemesi durumunda zorlayıcı birtakım tedbirlere başvuracaklarını ifade etmişlerdi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kararlı duruşu karşısında bahsettikleri tedbir olarak bir bahriye nümayişi yapmaya karar vermişlerdi. Diğer taraftan bahriye nümayişinin gündeme geldiği Ekim 1905 sonundan itibaren diplomatik kanalların kullanılması da devam etmişti. Bu da zorlayıcı diplomasinin önemli bir bileşenidir. Zira zorlayıcı diplomasi esas itibariyle askerî değil diplomatik bir yöntemdir. Bu yüzden rakip üzerinde baskı kurmak için diplomatik enstrümanları kullanmaktadır. Verdikleri notalarda malî kontrol mekanizmasının kabul edilmemesi halinde bazı *elim* sonuçların doğabileceği tehditlerine rağmen Osmanlı Devleti'ni ikna edemeyen Büyük Güçler, daha somut bir tehdit olarak bahriye nümayişi yapılmasını gündeme getirmişlerdi. Bu tehdidin etkisi sürecin oldukça somutlaştığı 26 Kasım 1905'te beş devletin gemilerinden oluşan uluslararası filo Pire Limanı'nda toplandığında görülmüş, Osmanlı hükümeti istenilen adımı atmıştı.

Osmanlı Devleti ise maruz kaldığı diplomatik baskıyla kabul ettirilmeye çalışılan teklifin içeriğinin, tarafı olduğu başta Berlin Antlaşması olmak üzere çeşitli siyasî ve ekonomik antlaşmalara uygun olmadığına inanıyordu. Bu nedenle kendisini haklı görmekte, bu da diplomatik pozisyonuna olumlu bir katkı sağlamaktaydı. Asıl güvendiği husus dönemin uluslararası sistemi ve devletlerarasındaki ilişkilerdeki dengeydi. Kabule zorlandığı malî kontrol konusunda bir yaptırıma maruz kalmasının dönemin Büyük Güçleri arasında tam bir uzlaşma sağlanmasına bağlı olduğunu düşünen Osmanlı Devleti, diplomatik yazışmalardaki bazı ifadelerden anlaşıldığı üzere devletlerden birini veya birkaçını kazanarak, bu uzlaşmanın gerçekleşmesini önlemeye çalışmıştı. Büyük Devletlerden Almanya en başından itibaren, en azından bahriye nümayişine sıcak bakmadığını hissettirmişti. Bu diğer devletler açısından uygulanmak istenilen baskıyı zora sokan bir tavır olmakla birlikte, Almanya yine de dönemin

uluslararası ilişkiler denkleminde önemli bir belirleyici olan uyumdan (concert) kopmamak adına çok sert bir itirazda bulunmak yerine diplomatik bir çözümü sonuna kadar zorlamış ve üstlendiği arabuluculuk rolünü de en son noktaya kadar sürdürmüştü.

Osmanlı Devleti tüm çabalarına rağmen kendisini destekleyebilecek ikinci bir devlet bulamamıştır. Diplomatik yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla bir ara Fransa ve Rusya gündeme gelmiş ancak bir sonuç elde edilememiştir. Maliye Komisyonu teklifine karşı sağlam hukukî ve siyasî argümanlar ortaya koymasına rağmen, uluslararası hukuk bu dönemde Osmanlı Devleti için güçlü bir koruma sağlayamamıştır. Esasında uluslararası hukuk bu dönemde bir yönüyle Büyük Güçlerin kendi aralarındaki ilişkileri düzenleme ve birbirleriyle olan muamelelerinde bir belirleyici görevi icra ettiği için, Osmanlı Devleti'nin başvurduğu bir savunma aracı olarak söylemden öte bir etkisi olmamıştır.

Yoğun baskılar ve tehditlere rağmen Osmanlı Devleti'nin süreci uzatmasının da bir anlamı ve pratik bir yönü bulunmaktaydı. Bu yaklaşımın temelinde öncelikle devletlerin kendi aralarındaki ittifakı bozmak, ayrıca pazarlık süreci de uzadığı için hukukuna ve bağımsızlığına aykırı bulduğu ilgili maddeleri, şartları olabildiğince yumuşatmak için uygun bir ortam sağlamak yer alıyordu. Her ne kadar bazı araştırmacılar bu tavrı, işlerin son ana kadar ertelenmesi ve çaresizlik içindeki devletin ciddi yaptırımlara katlanmak zorunda kalması şeklinde basite indirgeyerek değerlendiriyorlar ise de en azından Makedonya'da kurulmak istenilen Maliye Komisyonu konusunda 1905 yılındaki gelişmeler Osmanlı hariciyesi ve merkezdeki karar alma mekanizmalarının çok yönlü olarak, yoğun bir çalışma içinde olduklarını göstermektedir. Unutmamak gerekir ki dönemin dünyasını sömürgeleştirmiş ülkelerin tamamına karşı, bağlayıcı bir uluslararası hukuk ve düzenleyici uluslararası mekanizmalar olmadan yürütülen bir mücadelede, askerî ve ekonomik olarak ciddi bir çöküş içinde bulunan Osmanlı Devleti bakımından kullanılabilir çok fazla yöntem ve seçenek bulunmamaktaydı. Bu nedenle Osmanlı devletinin karar alma mekanizmalarınca, yukarıda makalenin ilgili bölümünde değerlendirilmiş olan bir yabancıнын mütalaasında ortaya koyduğu yaklaşım benimsenmişe benziyor. Büyük Devletlerin herhangi bir hukuka dayanmayan teklifleri karşısında sürecin olabildiğince uzatılması, mukavemet gösterilmesi, sonraki olası teklifler açısından caydırıcı olabilirdi. Dolayısıyla devlet süreci olabildiğince uzatmaya çalışmıştır.

Zorlayıcı diplomasiinin izlerini fazlasıyla taşıyan 1905'teki Makedonya örneğinden hareketle, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası ilişkilerde artan kutuplaşma ve gerilimin bir sonucu olarak daha büyük çatışmalardan kaçınmak adına giderek önem verilip dikkate alınan Avrupa uyumunun toplu olarak yapılan bir zorlayıcı diplomasi girişiminde bir belirleyici olarak dikkate alınması gerektiği söylenmelidir. Bu uyum takip edilen strateji üzerinde hem süre bakımından hem de başarı oranı bakımından önemli bir etkiye sahiptir.

Netice itibariyle, Makedonya’da kurulmak istenilen Maliye Komisyonu’na karşı çıkan Osmanlı Devleti’nin ikna edilmesinde dönemin Büyük Güçleri tarafından uygulanan strateji zorlayıcı diplomasinin erken bir örneğidir. Bununla birlikte konunun birtakım diplomatik strateji ve yöntemler takip edilerek gündeme getirilmesi ve Osmanlı Devleti’ne kabul ettirilmiş olması, konunun tarafı olan Büyük Güçlerin taleplerinin haklı olduğu anlamına gelmez. Modern uluslararası sistemin ve hukukun ürettiği mekanizmaların her şeye rağmen ciddi bir belirleyici olduğu günümüz dünyasında zorlayıcı diplomaside konunun taraflarının elini güçlendiren en önemli husus hukuka uygunluktur. Bununla birlikte, makalede ele alınan dönemde kendilerini uluslararası düzenin belirleyicileri olarak gören Büyük Güçler bu tür stratejileri yaptıkları çeşitli hukuksuz girişimlere adeta bir meşruiyet kazandırma aracı olarak kullanmışlar, hukuk ve adalet kavramları konunun tamamen dışında kalmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade-Hususî (İ.HUS).

Yıldız Tasnifi

Esas Evrakı (YEE).

Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK).

Perakende Evrak, Tahrirât-ı Ecnebiyye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM).

Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK).

Perakende Evrakı Umumî (Y.PRK.UM).

Sadaret Evrakı Resmî Maruzat (Y.A.RES).

Sadaret Hususî Maruzat (Y.A.HUS).

İngiliz Milli Arşivleri (The National Archives)

Foreign Office (FO) 371-145.

Yayımlanmış Belgeler

Documents Diplomatiques Français (1871-1914), 2. Série (1901-1911), Tome VIII (29 Septembre 1905-15 Janvier 1906), Paris: Ministère des Affaires Étrangères. Commission de Publication des Documents Relatifs aux Origines de la Guerre de 1914.

Turkey. No. 1 (1906). Further Correspondence Respecting the Affairs of South-eastern Europe, 1906 [Cd. 2816], nr. 96.

Kitap ve Makaleler

- Aarbakke, Vemund, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913*, East European Monographs Distributed by Columbia University Press, New York 2003.
- Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri, I, Eski yazıdan aktaran ve yayına hazırlayan: İbrahim Küreli, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Aksu, Fuat, *Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2008.
- Altunkaya, Emin İsmail, *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2018.
- Aydın, Mahir, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul 1989, s. 209-234.
- _____, "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibinin Kaçırılması", *Osmanlı Araştırmaları*, XIII, İstanbul 1998, s. 239-258.
- _____, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- "Bahri Nümayişlerin Tarihçesi", *Tanin*, nr. 1564, 3 Ca. 1331 (10 Nisan 1913), s. 3.
- Bayraktar, Kaya, *Makedonya Sorunu ve Uluslararası Mali Komisyon (1902-1909)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011.
- Berridge, G. R. – Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave Macmillan, New York 2001 (2. Baskı).
- Beydilli, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, İstanbul 1989, s. 77-98.
- Brooks, Julian, *Managing Macedonia: British Statecraft, Intervention, and 'Proto-peacekeeping' in Ottoman Macedonia, 1902-1905*, Simon Fraser University, Faculty of Arts and Social Sciences, Department of History, Yayınlanmamış Doktora Tezi, British Columbia (Kanada) 2014.
- Dakin, Douglas, *The Unification of Greece, 1770-1923*, New York 1972.
- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Hacısalihioğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.
- Halil Halid, "İngiltere'de Balkan Komitesi ve Meslek, Mazi ve Müstakbeli", *Sırat-ı Müstakim*, nr. 99 (15 Temmuz 1326,) s. 360.
- İskifyeli, Zeynep - Özgür Tilbe, "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, IV/2, 2017, s. 27-48.
- Jönsson, Christer, "Coercive Diplomacy", *The Encyclopedia of Empire*, Online kullanım (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/9781118885154.dipl0402>)
- Julian Brooks, "A "Tranquilizing" Influence? British "Proto-Peacekeeping" in Ottoman Macedonia 1904-1905", *Peace and Change*, XXXVI/2 (2011), s. 172-190
- Kayaoğlu, Taceddin, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Kırmızı, Abdulhamit, *Avlonyalı Ferid Paşa. Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

- Kissenger, Henry, *A World Restored: Metternich, Castlereagh, and the Problem of Peace, 1812-1822*, Friedland Books 2017.
- Levy, Jack S., "Deterrence and Coercive Diplomacy: The Contributions of Alexander George", *Political Psychology*, XXIX/4 (2008), s. 537-552.
- Meyer, Cristopher, *Getting Our Way, 500 Years of Adventure and Intrigue: the Inside Story of British Diplomacy*, Weidenfeld and Nicolson, London 2009.
- Mufassal Hukuk-ı Dâvel*, Merhum Ali Şehbaz Efendi Hazretlerinin Takrir-i Âlileridi, Naşiri Mehmed Arif, İstanbul 1324.
- Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, metin ve ilaveler: Midhat Sertoğlu, İstanbul 1972.
- Otte, T. G., *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Office Policy, 1865-1914*, Cambridge University Press 2011.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, yay. haz. Gülbadi Alan, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Palabıyık, Mustafa Serdar, "The Emergence of the Idea of 'International Law' in the Ottoman Empire before the Treaty of Paris (1856)", *Middle Eastern Studies*, L/2 (2014), s. 233-251.
- Ponsonby, Arthur, "The Execution of Reforms: A Plea for A British Policy", *The Balkan Question. The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities by Various Writers*, ed. Luigi Villari, London 1905, s. 331-350.
- Samardjiev, Bozhidar, "On the Role of Public Opinion in Great Britain Regarding the Reforms in European Turkey and the Idea of Autonomy of Macedonia in British Middle East Policy (1903-1908)", *Études Balkaniques*, 2002/2, Sofia 2002, s. 15-30.
- Saygılı, Hasip, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitçileri ve Osmanlı Devleti", *Güvenlik Stratejileri*, 21, İstanbul 2015, s. 147-183.
- Shaw, Stanford J., Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press, London-New York-Melbourne 1977.
- Sowards, Steven W., *Austria's Policy of Macedonian Reform*, Columbia University Press, New York 1989.
- Stuart, Brain, *McBeth, Gunboat, Corruption, and Claims: Foreign Intervention in Venezuela, 1899-1908*, Greenwood Press, Connecticut-London 2001.
- Sur, Melda, *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta, İstanbul 2014 (8. Baskı).
- The Times*, 18 October 1905, s. 3.
- Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu. Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayınları, İstanbul 1996.
- Ünver, Metin - Murat Hülkiender, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar 1901 Hadisesi (Lorando-Tubini Meselesi)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- Yeşil, Fatih, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 391-493.
- Yosmaoğlu-Turner, İpek, *The Priest's Robe and the Rebel's Rifle: Communal Conflict and the Construction of National Identity in Ottoman Macedonia 1878-1908*, Princeton Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.

EK

Aristarki Bey'in Paris'te Journal Des Débats'da Yayınlanan Fransızca Makalesinin Tercümesi¹⁸²

Birkaç günden beri Devlet-i Aliyye aleyhinde hareket-i mütekaddimede bulunacak veya buna iştirâk edecek olan devletlerin güya canib-i Hükûmet-i Seniyyeden ihlâl edilmiş birtakım hukuku müdafaaya mecbur imiş gibi hükûmet-i müşarun-ileyhaya karşı tedâbîr-i zecriye ittihazından bahs olunuyor. Maheza Avrupa'nın bu mesleğe sülûka meyyâl gibi görüldüğü şu sırada ne sıfatla hareket ettiği ve Devlet-i Aliyye'nin kendisine isnâd olunan kabahatin hakikaten kendisine ait olup olmadığı cây-ı sualdir. Tedâbîr-i zecriye ittihazından evvel her devlete terettüb eden mes'uliyeti tayin etmek lazım gelir. Hükûmet-i Seniyye'nin şiddet-i müfritaları cihetiyle sahaif-i tevarihte bir misline tesadüf olunmayan Ayestafanos ve Berlin muahadenameleri ahkamından bir çoğunu kemal-i sıdk u ihlas ile icra etmiş olduğu halkça pek o kadar malum değildir. İmdi Hükûmet-i Seniyye fedâkârlıklar ihtiyar ettikçe, devletlerin en basit kavaid-i hakkaniyet-perverane ile uhdelerine terettüb eden vazife iktizasınca hükûmât-ı Balkaniyeyi kendilerine terettüb edip yine Berlin Muahadenamesi ahkamına tevfiikan hükûmat-ı mezkûreye bahsolunan hukuk-ı mülkiye ve saireye müteferri taahhüdâtı da ifaya icbâr etmeleri lazım gelir idi. Şurası şayan-ı teessüfdür ki düvel-i muazzama bu yolda bir şey yapmadıktan başka muahede-i mezkûrenin güya canib-i Babıali'den henüz tamamıyla icra olunmayan iki maddesinin icrası taleb(in)de ısrâr etmektedirler. Bir taraftan bu cebr ü şiddet ve diğer taraftan bu müsaade ve müsamaha-i bi'n-nefs muahadenamelerin ma'mûliyetine îras-ı halel etmiştir. Çünkü her mukavelenamenin olduğu gibi bir muahedenamenin dahi bi'l-cümle ahkâmına mürâat olunmak lazım gelir. Aksi takdirde o muahedename mefsûh olur. Binaen-aleyh Babıali badema her gûne taahhüdâttan azâde bulunduğunu beyan ve ilan etmek hakkını haizdir. İş burada da kalmamıştır, düvel-i muazzamanın ikisi, Avrupa devletlerinin vekâletini haiz bulunmaksızın yalnız bazı mesâlihi için Devlet-i Aliyye ile icra-yı müzâkerâta mezuniyet-bahş eden Berlin Muahadenamesi'nde asla musarrah olmayan Mürzsteg Programını tanzime kıyam etmişlerdir. Hükûmet-i Seniyye bu programı kabulden imtina etmiş ve imtina-ı vakiinin esbâb-ı mucibesini de şerh ü izah eylemiş olduğu halde mezkûr program tehdidât-ı şedîde tahtında olarak yine kendisine tahmil edilince bir sebab-i mücbir hükmünde bulunan bu ahvâle karşı kuyûd-ı ihtiraziye-i kat'ıyye dermiyan ederek mutavaat göstermiş ve hükûmet-i Balkaniyeden bazılarının eser-i ifşâdâtı olarak tahaddüs eden birtakım müşkilât ve mevani-i takat-berendezâne arasında mezkûr programın en büyük ve en mühim kısmını mevki-i icrâya vaz etmiş iken düvel-i muazzama ne muahedâtta ne de mezkur programda zikr olunmayan bir rakabe-i maliye tesisine kalkışmışlardır. Babıali maliye delegelerinin Selanik'e muvasalatlarından evvel bu tasavvurlarından feragat etmelerini devletlerden rica eylemiş ise de bir faide hasıl olmamıştır. İttihad-ı fikr esâsı bi'l-cümle

182 BOA, Y.A.Hus. 495/121, Lef 3.

muahedât-ı müşterekenin cümle-i ahkâmından bulunmuş ve bin sekiz yüz yetmiş senesinde İngiltere ve Berlin Konferansı'nda dahi Kont "Şuvalof" tarafından tervîç edilmiş ve Mesâil-i Şarkiyye hakkında ise daima tatbîk olunagelmiş iken bin sekiz yüz yetmiş sekiz tarihinden beri Devlet-i Aliyyece mucib-i fevâid ve muhsinât olabileceği ahvalde lâyetegayyer bir surette nazar-ı itibâra alınmamıştır. Maheza bu esası bugün birden bire hukuk ve vak' u haysiyet-i hazret-i padişahiyi muhill bir murakabe-i maliye suretinde ve gayr-i meşru ve binaen-aleyh keyfî bir mahiyette tekrar meydana çıkarıyor. Bir de Babıali buna mutavaat etmediği takdirde kendisini tedâbir-i zecriyeye maruz bırakacağı beyan olunuyor. Çünkü Avrupa devletleri nüfuz ve iktidarlarına bu derece îras-ı halel edilmesini tecvîz edemeyecektir. Yani tabir-i aherle Hükûmet-i Seniyye yalnız ahkâm-ı muahedata mürâata mecbur olduğu halde bu muahedâta muhâlif olarak kararlaştırılan bu derece elîm bir şeyin ve tarafeyn-i âkideynden yalnız biri cânibinden ihdas olunan bid'atin netayicine duçar olacaktır. Murakabe-i maliye bir ihtiyaca, bir lüzuma mübteni olsaydı yine bir dereceye kadar ma'zûr tutulabilir idi. Lakin Bank-ı Osmani'nin Fransız olan müdürü Mösyö Deffés Tan Gazetesine gönderdiği bir mektupta Bank-ı Osmani'nin Mösyö Şeyg tarafından tavsiye ve Mürsteg programında tasrîh olunan müdahalesinin suret-i muntazamada icra edildiğini ve canib-i Hükûmet-i Seniyyeden ibrâz olunan hulus-ı niyyet ve müsâraat sayesinde kaffe-i masarif-i idarenin tesviye olunduğu ve hatta fazlalar bile zuhur ettiği erkâm ile isbat eylemiştir. Fakat bu mütalaanın Devlet-i Aliyye ile olan münasebâtında Avrupa diplomasisinin mesleğince bir kaide ittihaz olunmuş gibi görünen hareket-i keyfiyeye karşı ne hükmü olabilir.

Sultan Mehmed Reşad Döneminde İstanbul'daki Bulgar Cemaati: Nüfus, Yerleşim ve Ekonomi

The Bulgarian Community in Istanbul in The Time of Sultan Mehmed Reşad: Settlement, Population and Economy

Neriman Ersoy Hacısalihoğlu*

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: N.E.H. 0000-0002-1559-9189

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Neriman Ersoy Hacısalihoğlu,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: nerersoy@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 31.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
15.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
29.06.2020

Kabul/Accepted: 20.07.2020

Atıf/Citation:

Ersoy Hacısalihoğlu, Neriman. "Sultan Mehmed Reşad Döneminde İstanbul'daki Bulgar Cemaati: Nüfus, Yerleşim ve Ekonomi." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 407-428.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.019>

ÖZ

Bulgarların İstanbul'a yerleşmesi yoğun olarak 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamasına rağmen yüzyılın ortalarına doğru İstanbul'un ekonomik hayatında önemli bir konuma ulaşmışlardır. Cemaatin sayısı ticaret, esnaflık ve abacılık gibi zanaatlar yoluyla gittikçe artmış ve İstanbul'daki Bulgarlar, Bulgar kilise hareketinin de öncüleri olmuşlardır. 1870'te Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla birlikte ayrı bir millet olma hakkı elde eden Bulgarlar diğer cemaatler gibi kendi cemaat teşkilatlarını oluşturmuşlardır. Artık Osmanlı Devleti'nin nüfus ve vergi kayıtlarında Bulgar olarak kaydedilmeye başlamışlardır.

Cemaatin nüfusunun ve ekonomik faaliyetlerinin gelişimi hakkında şimdiye kadar birkaç çalışma yapılmışsa da Osmanlı arşiv kaynakları henüz layıkıyla incelenmemiştir. Bu çalışmada Osmanlı nüfus kayıtları ve diğer belgeler değerlendirilerek İstanbul Bulgar cemaatinin 20. yüzyıl başlarındaki nüfusunun yapısı, yerleşim yerleri, meslekleri ve benzeri özellikleri daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu şekilde İstanbul Bulgar Cemaati ile ilgili hatıratlardaki veriler yerine arşivlerdeki kayıtların verdiği bilgiler ile durum daha net bir şekilde ortaya konmuş olacaktır.

Bunun yanında Bulgar cemaatinin İmparatorluk başkentinin sosyal ve ekonomik hayatındaki rolü ve konumu da değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: İstanbul, Bulgar cemaati, Bulgar Eksarhlığı, Tüccarlar, Meslekler

ABSTRACT

In the middle of the 19th century the Bulgarian community began to take on an important position in the economic life of Istanbul. The Bulgarian community increased in number through the engagement of more and more Bulgarians as merchants, shopkeepers and textile workers, and the Bulgarians in Istanbul became the protagonists of the Bulgarian Church Movement. In 1870 Sultan Abdulaziz issued the establishment of the Bulgarian Exarchate and the Bulgarians became a new Orthodox millet. They established their millet organizations and institutions and started to be registered as a separate group in the official Ottoman population registers.

Although there are a few studies about the population structure and economic activities of this community, the Ottoman archival sources have not yet been utilized properly. This study aims to present the population structure,

the settlement areas, as well as the professions and cultural organizations of the Bulgarian community in Istanbul at the beginning of the 20th century by utilizing Ottoman population registers and other archival documents. In this way, the estimated figures and information about Bulgarians in Istanbul taken from memoirs, will be corrected with more precise figures taken from archival registers and consequently a more realistic picture will be given.

Moreover, the paper also tries to evaluate the general role of the Bulgarian community in the social and economic life of the capital of the Empire.

Keywords: Istanbul, Bulgarian community, Bulgarian Exarchate, Merchants, Professions

Giriş

Sultan Mehmed Reşad dönemi (1909-1918) -literatürde daha yaygın bir ifadeyle II. Meşrutiyet Dönemi- İstanbul'daki Bulgar cemaatinin gücünün zirvesine ulaşır hızla küçülmeye başladığı bir dönem olmuştur. Jön Türk Devrimi ile birlikte başlayan yeni dönemde diğer gayrimüslim cemaatleri gibi Bulgarlar da daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Fakat “Vilâyât-ı Selâse” (Makedonya)’de yeniden başlayan çatışmalar ve Balkan ittifakını kuran Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ’ın Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarını işgal edip paylaşması İstanbul’daki Bulgar cemaatini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Balkan topraklarının kaybı ve yüz binlerce Müslümanın sığınmacı durumuna düşmesi üzerine Osmanlı hükümetinin gayrimüslim cemaatlere yönelik politikası sertleşecektir. Nitekim Bulgar Eksarhlığı’nın merkezi Balkan Savaşlarından sonra İstanbul’dan Sofya’ya taşınacaktır. Aynı süreçte İstanbul’dan Bulgaristan’a yönelik göçler de artacaktır.

İstanbul Bulgarları konusu bilimsel çalışmalarda Rumlar ve Ermeniler kadar yer bulamamıştır. Çünkü sayıları ve oynadıkları rol bakımından daha küçük bir topluluğu oluşturmuşlardır. Mevcut çalışmalar arasında en eski ve önemlisi bizzat Bulgar Eksarhlığı’nda çalışan Naço Naçov’un 1925’te yayınladığı kapsamlı makaledir¹. İstanbul Bulgarları ve eğitim hayatları hakkında en son yapılan çalışma ise Orlin Sıbev’in 2019’da yayınladığı eserdir². İstanbul’da yaşamış önemli şahsiyetlerin anıları da İstanbul’daki Bulgar cemaati ile ilgili değerli bilgiler içermektedir³. Bulgarların İstanbul ile ilgili anılarından birkaçı kısmen Türkçeye de çevrilmiştir⁴. Bunun dışında İstanbul’da yaşayan Bulgarlar arasından cemaatin tarihi hakkında yakın dönemde yazılmış eserler de bulunmaktadır⁵.

1 Naço Naçov, “Tsarigrad kato Kulturen Tsentir na Bilgarite do 1877”, *Sbornik na BAN, Klon İstoriko-Filosofski i Filosofsko-Obştestven*, (19/25), 1925, s. 1-206.

2 Orlin Sıbev, *Prosveteni na Iztok s Luçite na Zapada: Bilgarskata Uçeniçeska Koloniya v Tsarigrad (XIX-XX Vek)*, İzd. “Avangard Prima”, Sofya 2019.

3 Örneğin Simeon Radev, *Ranni Spomeni*, İzd. Bilgarski Pisatel, Sofya 1969.

4 Efrem Karanov, Mihail Macarov ve Nikola Naçov’un anılarının çevirisi: Hüseyin Mevsim, *Bulgar Gözüyle İstanbul: Karanov, Macarov, Naçov*, TTK Yay., Ankara 2011.

5 Georgi P. Kostandov, *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul: Geçmişten Günümüze Osmanlı Bakiyesi Bulgarlar Üzerine Bir Araştırma*, Kreatif, İstanbul 2011. İç kapakta ayrıca üçüncü alt başlık olarak “Bulgar Cemaatine Mensup Bir Eğitimidenciden Hatıralar, İzlenimler ve Kişisel Değerlendirmeler” ifadesi yer almaktadır.

Bu makalede İstanbul'daki Bulgar cemaatinin Sultan Mehmed Reşad dönemi (II. Meşrutiyet dönemi) İstanbul'daki nüfus yapısı, çoğunluğunun Makedonya bölgesinden olduğunu bildiğimiz Bulgarların geldikleri yerler, İstanbul'da ikamet ettikleri semtler ve mahalleler özellikle 1917 tarihli bir nüfus defteri yardımıyla incelenecektir. Bu defter Balkan Savaşları sonrası durumu görmek açısından değerlidir. Ayrıca Bulgarların meslekleri, kültür ve eğitim hayatları da ele alınmaktadır. Çalışmamızda mevcut literatür de değerlendirilerek Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Bulgaristan Merkezi Devlet Arşivi'nden temin ettiğimiz belgeler kullanılmıştır.

İstanbul'da Bulgar Cemaatinin Oluşması ve 1908'e Kadar Gelişimi

Bulgarların ilk kez İstanbul'a yerleşmesiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Yeni yayınlanan bir çalışmada Ayşe Kayapınar, Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te İstanbul'u fethettikten sonra şehirden kaçanları tekrar geri iskân etmek üzere emir verdiğini ve bunun üzerine birçok Bulgar'ın günümüz Bulgaristan coğrafyasından İstanbul'a gelip yerleştiğini belirtmektedir⁶. Dolayısıyla Bulgarların erken tarihlerden beri İstanbul'da yaşadıklarını, ama sayılarının tespitinin mümkün olmadığını söyleyebiliriz.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla beraber askeri alanda reformlar yapılmaya başlandı. Yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun askeri kıyafetlerinin Avrupa tarzında olmasına karar verildi. Ordunun üniformalarının dikimi için dikim atölyeleri ve tekstil fabrikaları kurulmaya başlandı (İstanbul'da 1827'de İplikhane-i Amire ve Dikimhane-i Amire, 1833'te Feshane-i Amire). Başkentin yün ve kumaş ihtiyacının ana tedarikçisi Balkan coğrafyasıydı. Bu nedenle bu atölye ve fabrikaların kurulduğu bölgelerden biri de Balkan Dağlarının güney etekleri oldu. Nitekim 1835/1836 yılında Balkan Dağının eteğindeki İslimye'de bir tekstil fabrikası kuruldu. Bu fabrika Doğu Balkanların en önemli tekstil üretim merkezi haline geldi. Fabrikanın sorumlu ustası Dobri Jelyazkov bir Bulgar tekstilciydi ve fabrikada ağırlıklı olarak Bulgar abacılar çalışıyordu⁷. Ardından Meriç nehrine yakınlığı nedeniyle ulaşım bakımından avantajlı olan Filibe'ye bağlı Değirmendere'de 1847-1848'de yeni bir tekstil fabrikası daha kuruldu. Bu fabrikanın kurucusu da Gümüşgerdan isimli, tanınmış bir Bulgar tüccar ailesiydi⁸. Bu fabrikaların işletilmesinde olduğu gibi

6 Ayşe Kayapınar, "XV. ve XVI. Yüzyılda Bulgaristan Coğrafyasından İstanbul'a Yapılan Sürgünler ve İskân". *Osmanlı İstanbulu V: V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2018, s. 268-269.

7 Mehmet Hacısalihoğlu, "The Rise of Sliven (İslimye) from a Balkan Village to a Province Center in the Ottoman Empire", *Turkey and Bulgaria. A Contribution to Balkan Heritage, International Balkan Annual Conference IBAC Book Series 5*, ed. Özgür Kolçak, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2017, s. 75-100; ayn. yzr., *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, Bağlam Yay., İstanbul 2008, s. 74-77.

8 Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-Nineteenth Century and the Gümüşgerdan Family", *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*, ed. Vera Costantini, Markus Köller, Brill, Leiden 2008, s. 181-199; ayn. yzr., *XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 244-246.

bölgedeki genel tekstil (aba) üretiminde de Bulgarların öncü bir rolü vardı. Osmanlı Devleti tarafından verilen siparişler, İslimye ve Filibe'de üretilen aba kumaşları, Bulgar tüccarları vasıtasıyla İstanbul'a getirilmiştir. Yalnızca üretimde değil İstanbul'daki Dikimevinde de yoğun olarak Bulgar terziler çalıştırılmıştır. Bu şekilde Bulgarların İstanbul'a göçü ve yerleşmesi hızlanmıştır. İstanbul'a gelen Bulgarların bir kısmı mevsimlik işçi statüsünde iken bir kısmı da kalıcı olarak başkente yerleşmiştir. Terziliğin yanında celeplik, bahçıvanlık gibi başka mesleklerle de İstanbul'a yerleşen Bulgarlar arasında dikkate değer bir tüccar sınıfı oluşmuştur. İstanbul'daki Bulgar cemaatinin ekonomik merkezi ise Balkapanı Han ve civarı olmuştur⁹. Zamanla İstanbul'da kendi iş yerini açan Bulgarların sayısı artmıştır.

Bu süreçte sayıları artan ve güçlenen Bulgar cemaati 19. yüzyılın ortalarına doğru Rum Patrikhanesine karşı bir mücadele başlatıp ayrı bir kilise talep etmişlerdir. Bu talebin en önemli gerekçelerinden biri ise Bulgarlar arasında Rumca bilmeyenlerin bulunması ve dolayısıyla kilisede ibadet dilinin ana dillerinde olması arzudur. Bu şekilde Bulgar kilise hareketinin milli bir hareket olduğu ve bu hareketi Bulgar milliyetçi hareketinin takip ettiği görülecektir. 1860 yılına gelindiğinde ise artık Bulgar cemaati kendisinde Rum Patrikhanesine karşı açıkça meydan okuyacak cesareti bulmuştur ve Paskalya ayininde Bulgar papaz İlarion Makariopolski Rum Patriğinin otoritesini tanımadığını ilan etmiştir. Ardından başlayan "Eksarhlık kavgası" on yıl boyunca aralıksız devam etmiş ve Rumlara karşı bu mücadelede İstanbul Bulgar cemaati hem Rum Patrikhanesine hem de Osmanlı yönetimine varlığını kabul ettirmeyi başarmıştır. İstanbul Bulgarlarının bu direnci ve gayretleri sayesinde ve Rusya'nın da diplomatik desteğiyle 1870'te Bulgar Eksarhlığı kurulmuştur¹⁰.

Padişahın fermanı ile ayrı millet olma hakkını kazanan Bulgarlar, Osmanlı kayıtlarında ilk kez ayrı olarak "millet-i Bulgar" şeklinde kaydedilmeye başlanmışlardır. Ancak bu sayede Bulgar cemaatinin nüfus verilerini Rumlardan ayrı olarak görebilmek mümkün olabilmıştır. Rum Patrikhanesi gibi Bulgar Eksarhlığı'nın da merkezi İstanbul olmuştur. Bulgar cemaati daha önce içinde bulunduğu Rum Patrikhanesini kendisine örnek almış, diğer milletler gibi din, eğitim ve ekonomi alanında faaliyetlerini arttırarak İmparatorluğun gayrimüslim cemaatlerinden biri olmayı başarmıştır.

1860'ta başlayan mücadele sürecinde bir kısım Bulgarlar Papa ile iletişime geçerek Patrikhane'den ayrılıp Papa'nın ruhani otoritesi altına girmişlerdir ve bu şekilde 1860/1861'de İstanbul'da bir Katolik Bulgar cemaati oluşmuştur. Katolik Bulgar cemaati de Osmanlı kayıtlarında ayrı bir cemaat olarak kaydedilmiştir¹¹.

9 Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bulgar Tüccarları ve Bulgar Cemaati", *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente*, ed. Yavuz Köse, çev. A. Dağlı, Kitap Yay., İstanbul 2011, s. 176-199.

10 Daha fazla bilgi için bkz. M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK Yay., İstanbul 1992.

11 Elçin Macar, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati. Doğu Ritli Katolik Rumlardan ve Bulgarlar*, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 96-102.

1877-1878 Osmanlı Rus savaşının akabinde önce Ayastefanos Antlaşmasıyla “Büyük Bulgaristan”, daha sonra ise imzalanan Berlin Antlaşmasıyla beraber Bulgaristan Prensligi ve Doğu Rumeli Vilayeti kurulacaktır. Ancak 1885 yılında Bulgaristan Prensligi, Doğu Rumeli Vilayetini ilhak ederek sınırlarını genişletmiştir¹². Bu aşamadan sonra Bulgarların ana amacı, Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan “Viâyât-ı Selâse” (Makedonya)’yi kendi topraklarına dahil etmek olmuştur. Bulgarların 1890’larda Makedonya örgütlerinin de kurulmasıyla eğitim ve kilise faaliyetleri yanında komitacılık faaliyetlerine yönelmesi üzerine bu topraklarda Sırp-Rum-Bulgar rekabeti kızışmıştır. Her ülke kendi eğitim ve dini kurumlarını yaygınlaştırma çabası içerisine girerek kendi nüfusunun diğer milletlerden fazla olduğunu iddia etmiştir¹³. Bu şekilde Balkan devletleri arasında “Makedonya sorunu” olarak bilinen mesele ortaya çıkmıştır¹⁴. Komitelerin çeteler kurarak tedhiş hareketını başlatması ve bölgeyi terörize etmesiyle birlikte sorun dünya gündemine oturmuştur¹⁵. Bu süreç 1903 yılında gerçekleşen İlinden isyanıyla doruk noktasına ulařtı¹⁶. Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarında yaşanan silahlı ayaklanmalar ve bu isyanların bastırılması sürecinde gerçekleşen çatışmalar¹⁷ nedeniyle “Vilâyât-ı Selâse”de yaşayan Bulgarların bir kısmı Bulgaristan Prensligine kaçmış, bir kısmı ise İstanbul’a göç etmiştir. Nihayet Bulgaristan’ın bağımsızlığının ilan edildiği 1908 yılında İstanbul’da ciddi sayıda Bulgar nüfus bulunmaktaydı.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra başlayan ve bu incelemenin de konusunu oluşturan yeni dönemde İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin merkezietçi politikaları diğer gayrimüslim cemaatler gibi Bulgar cemaatini de etkiledi. Buna rağmen Balkan Savaşlarına kadar Bulgarlar faaliyetlerini artırarak devam ettirdiler¹⁸. Balkan Savaşları sonrası Osmanlı Devleti’nin bu cemaate karşı tavrı ve politikası değişecektir. Nitekim 1913’e kadar genişleyen cemaat bu yıldan itibaren hızla küçülecek ve etkisini kaybetmeye başlayacaktır.

20. Yüzyılın Başlarında İstanbul’daki Bulgarların Nüfusu

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Ortodoks tebaa Rum Patrikhanesine bağlıydı ve Osmanlı belge ve defterlerinde 1870’e kadar “Millet-i Rum” adı altında kaydedilmişlerdi. Bu nedenle

12 Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, TTK Yay., Ankara 1992.

13 Makedonya’daki Bulgar okulların durumuyla ilgili bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, “Bulgar Eksarhı Yosif’in Yazışmalarında Makedonya’daki Bulgar Okulları”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar*, (Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına), ed. G. Sarıyıldız, F. Ürekli, R. Karacakaya, N. E. Hacısalihoğlu, Derin Yay., İstanbul 2015, s. 137-156.

14 Kemal Beydilli, “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı IX’dan ayrı basım (1989), s. 77-98.

15 Çete faaliyetleri için bkz. Mahir Aydın, “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, sayı IX (1989), s. 209- 234.

16 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu, Oluşumu ve 1908’e Kadar Gelişimi*, çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 192-213; Yakup Ahabab, “Amerikan ve İngiliz Basımında İlinden İsyanı (1903)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1/1 (2015), s. 119-151.

17 Gül Tokay, *Makedonya Sorunu. Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Alfa Yay., İstanbul 1996.

18 Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, s. 171-421.

1831'de yapılan kapsamlı nüfus kaydında Bulgarları ayrı bir cemaat olarak belirlemek mümkün değildir. Ancak bölge ve şahıs isimlerine bakarak bazı sınırlı tespitleri yapma imkânı olabilir. 1870 yılında Osmanlı Devleti'nin Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasına izin vermesiyle birlikte bu durum değişmiştir.

Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda İstanbul'daki Bulgar nüfusuyla ilgili çeşitli rakamlar verilmektedir. Bulgar Eksarhlığı'nda görev yapan Naço Naçov¹⁹ 21 Ocak 1863 tarihli "Bilgariya" gazetesine dayanarak İstanbul'da toplam 32.550 Bulgar bulunduğunu yazmaktadır. Bunların 8.000'i abacı, 5.000'i tüccar, 4.000'i ekmekçi, 3.500'ü bahçıvan, 2.000'i faytoncu, 2.550'si balıkçı, 600'ü mutafçı (dokumacı), 1.500'ü hizmetkâr ve aşçı, 3.000'i çiftliklerde çalışan ırgat, 1.500'ü çoban, 400'ü tütüncü ve 500'ü derici (debbağ) idi²⁰.

Naçov'un verdiği rakamların Osmanlı nüfus kayıtlarının epeyce üzerinde olduğu görülmektedir. Nitekim Kemal Karpat'ın incelediği 1881-1893 arası nüfus sayımı verilerine göre İstanbul'da 3.977 Bulgar erkek ve 400 Bulgar kadın yaşamaktaydı²¹. Aynı dönemle ilgili olup Orlin Sabev tarafından 1881-1882 sayımıyla ilgili olduğu tahmin edilen bir Osmanlı nüfus defterinde ise toplam 1.245 Bulgar erkek kayıtlıdır. İleriki yıllarda da Bulgar cemaatinin nüfusuyla ilgili veriler mevcuttur. Örneğin 1894'te 5.758, 1906/1907'de 2.290 Bulgar kayıtlıdır. Rakamlar arasındaki bu keskin farklılığın kayıt defterlerinin kapsadığı semtlerin farklı olmasıyla ilgili olduğu, yani rakamların düşük olduğu kayıtlarda İstanbul Suriçi'nin ve Eyüp semtinin dahil edilmediği anlaşılmaktadır²². Osmanlı kayıtlarına göre ise 1902 (H. 1320) yılında 3.819 ve 1905 (H. 1323)'te 3.221 Ortodoks Bulgar erkek nüfus mevcuttu²³.

Cuma-i Bala ve İliinden isyanlarını müteakip birçok Bulgar Makedonya'dan firar edecektir²⁴. Bir kısmı Bulgaristan Prensiği topraklarına firar ederken²⁵, çoğunluğu İstanbul'a

19 1898-1909 yılları arasında İstanbul'daki Bulgar Eksarhlığı'nda görevde bulunmuştur. İstanbul'daki Bulgar cemaatiyle ilgili birçok kitap yayınlamıştır.

20 Naçov, a.g.m., s. 176-179.

21 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The Univ. of Wisconsin Press, Madison 1985, s. 146.

22 Orlin Sabev, "Bulgaristan'da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbul'unun Bahçe ve Dükkanlarında Çalışan Bulgarlar", *Osmanlı İstanbulu V*, ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2018, s. 610-611.

23 BOA, YEE, no. 310 (1320), no. 319. (1323)

24 İliinden isyanı Makedonya'nın geneline yayıldı ve 30.000'e yakın isyancı Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere yönelik baskıcı bir politika takip ettiğini göstermek istedi. Bu şekilde Avrupa devletlerinin bölgeye dikkatlerini çekebileceklerini düşündü; fakat isyan bastırıldı. Bundan sonra Mürzsteg reformları uygulamaya konuldu. Adanır, a.g.e., s. 217-218.

25 İlhan Tekeli de Bulgaristan'a göç eden Bulgarların sayısının 30.000 kişi olarak vermiştir. İlhan Tekeli, "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İliinden Ayaklanması", *Cumhuriyetin Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu*, haz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, Bilgi Üniversitesi Yay., 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 76; 15 Eylül 1903 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde Varna'ya yaklaşık 2.000 kişi geldiği ve onlara yardım etmek amacıyla bir komisyonun oluşturulduğu belirtilmektedir. Bu komisyon Varna'da yaşayan vatandaşlara Makedonya bölgesinden gelen Bulgarlar için yardım çağrısında bulunmuştur. BOA, HR.SFR (04), 253/34.

göç etmiştir. Dolayısıyla bu göçle birlikte İstanbul'da yaşayan Bulgarların sayısının arttığını söylemek mümkündür. Fakat kısa süre sonra Avrupa devletleri tarafından yapılan baskılar sonucu isyancılara yönelik Osmanlı Devleti bir af çıkarmak zorunda bırakılmıştır²⁶.

Bağımsız Bulgaristan'ın kuruluşunu müteakip Osmanlı tebaası Bulgarların çoğu Bulgaristan tabiiyetine geçmiştir. 1917 tarihli nüfus defterine göre İstanbul'daki Bulgarların çoğunun Bulgaristan vatandaşı olup çalışmak amacıyla İstanbul'a geldikleri anlaşılmaktadır. 1912 Balkan savaşlarının başlaması ile siyasi sebeplerden dolayı Bulgar Eksarhı'yla beraber sadece İstanbul'dan değil Trakya bölgesinden de birçok Bulgar, Bulgaristan veya Makedonya bölgesine geri dönmüştür²⁷.

Balkan savaşları sürecinde Bulgaristan'ın ve diğer Balkan devletlerinin Müslümanlara karşı uyguladığı katliam ve tehcir politikası, İstanbul Bulgarları için olumsuz bir sürecin başlamasına da neden olmuştur. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında 1913 Mart'ta ateşkes imzalanmasının ardından yaklaşık iki aylık bir süre içinde İstanbul ve Çatalca'da yaşayan Bulgarların önemli bir kısmı göçe zorlanmış veya savaşın yarattığı olumsuz atmosfer nedeniyle İstanbul'dan göç etmiştir²⁸.

26 Ağustos 1915 tarihli bir raporda Balkan savaşları sonrası İstanbul'daki nüfusla ilgili bilgiler Metropolit tarafından aktarılmaktadır. Buna göre Balkan savaşları sonrası Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında imzalanan İstanbul Antlaşmasının akabinde İstanbul ve Çatalca'da yaşayan Bulgarların göç etmeye başladığı belirtilmiştir. Burada yaşayan Bulgar nüfusunun 2 ay içinde mal varlıklarını bırakarak gönderildikleri ve her ailenin sadece bir araba yükü ev eşyası almasına müsaade edildiği yazılmıştır. Bu esnada Bulgarlara Hükümet tarafından takip ve baskı yapıldığı, Eksarhlığın yetkililerle görüşmelerine rağmen sonucun değişmediği belirtilmiştir. Hükümette bulunan ve aynı zamanda Dahiliye Nazırlığı görevini yürüten Talat Bey ile görüşülerek Bulgarların mal varlıkları sorununun çözümü için bir komisyonun kurulması istenmiştir; fakat bu da sonuçsuz kalmıştır. Savaştan sonra Anadolu'da yaşayan Ortodoks Bulgarlar da göç etmeye başlayınca Bulgar Parlamentosu bir görevli göndererek göç edenlere yardım etmiştir. Bu tarihlerde Bulgar nüfusun sadece İstanbul, Edirne ve Kırklareli'nde kaldığı belirtilmiştir²⁹.

Mehmed Reşad döneminde İstanbul'daki Bulgarların nüfusuyla ilgili bilgileri ise Bulgar Eksahlığı'nda görevli Eksarh vekilinin yukarıda bahsetmiş olduğumuz raporundan

26 BOA, A.MTZ (04), 116/50 lef 6. Belgeye göre 40 gün içinde (30 Mart 1320) firar eden kişiler buldukları en yakın şehre gidip Osmanlı idaresini kabul ettiklerini ve bir daha isyancı olmayacaklarını bildirdikleri takdirde doğdukları evlerine geri dönebileceklerdir. Bu süre zarfında bunu yapmayanlar takip edilecekler ve yakalandıklarında yürürlükteki kanunlar uygulanacaktır.

27 Sıbev, *a.g.e.*, s. 55-56.

28 TsDA, F. 246 K, op. 2, a.e. 15, l. 1-3.

29 TsDA, F. 246 K, op. 2, a.e. 15, l. 3. Bu belgede Edirne'de yaklaşık 300, Kırklareli'de 350 aile yaşadığı yazılmıştır.

öğreniyoruz. Buna göre Balkan savaşından sonra 1915 yılında İstanbul'da 700 hane civarında Bulgar kalmıştır. Nüfusla ilgili diğer bir bilgiyi yine kendilerinin tutmuş oldukları defterden öğreniyoruz. 19 Haziran 1917 tarihli defter, rahip İkonom St. Kostov tarafından tutulmuştur. Kendi tuttuğu kayıttaki 488. sırada yer alan rahip Kostov Debreli olup Fener'de oturmakta, evli ve beş kızı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Bulgaristan vatandaşı olduğu belirtilmektedir. Bu nüfus defteri daha önce Vanya Stoyanova tarafından incelenmiş ve Bulgarların İstanbul'daki nüfusunun gelişimi bağlamında değerlendirilmiştir³⁰.

Bu defterde Ortodoks Bulgar hane reislerinin isimleri, geldikleri şehir, İstanbul'da ikamet ettikleri semt, tabiiyetleri, yaşları ve meslekleri ayrı ayrı kaydedilmiştir. Defterden İstanbul'daki Bulgarların bir kısmının Bulgaristan ve bir kısmının da Osmanlı tabiiyetine mensup oldukları anlaşılmaktadır. Evli veya bekar oldukları belirtilmiştir. Ayrıca kadınların isimleri yazılmamışsa da her hanede kaç kadının bulunduğu, kadın ve erkeklerin her hane için sayıları toplam olarak defterde kaydedilmiştir. Defterde nüfus verilerinin sonunda 1.094 erkek ve 640 kadın olmak üzere 1.737 Bulgar nüfusun toplam sayısı olarak verilmiştir. Defteri yakından incelediğimizde defterde hane/kişi sırası 497'ye kadar geliyor ise de toplam 24 numara tekrar etmekte ve 3 numara ise atlanmış olup listede yer almamaktadır. Bunların toplamına göre listede toplam 518 sıralanmış isim (hane reisi) yer almaktadır³¹.

Bunlar genelde Ortaköy, Beşiktaş, Fındıklı, Fener, Şişli, Pangaltı, Tatavla, Taksim, Kasımpaşa, Ayvansaray, Eyüp Sultan, Çukur Cuma, Galata, Pera, Kumkapı, Yedikule, Makriköy, Topkapı, Langa, Davutpaşa, Yusufpaşa, Küçük Langa, Aksaray, Şehzadebaşı, Balıkpazarı, Edirnekapı, Üsküdar, Kuzguncuk, Kadıköy, Beylerbeyi, Çengelköy, Bebek, Yeniköy, Büyükada, Heybeliada gibi yerlerde ikamet etmiştir³².

Bu nüfus kaydının detaylarına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: 1917 tarihli nüfus kaydına göre İstanbul'da hane reisi olarak kayıtlı -sayarak tespit ettiğimiz- 507 Bulgar hane reisinden (veya bekar Bulgar erkekten) 328'i (%64,6) Bulgaristan vatandaşı, 179'u ise (%35,3) Osmanlı vatandaşıdır. Buna göre bu tarihte İstanbul'da ikamet eden Bulgarların yalnızca üçte birinin Osmanlı vatandaşı olduğu, büyük çoğunluğun ise Bulgaristan'ın tabiiyetine sahip olduğu görülmektedir. Bunun da anlamı bunların çoğunluğunun asıl ikametlerinin Bulgaristan olduğu ve geçici olarak, çalışma amacıyla İstanbul'da bulduklarıdır.

30 Vanya Stoyanova, "Kim Vıprosa na Çislenostta na Tsarigradskata Bılgarska Koloniya (1913-1945)", *Sine ira et studio, İzledvaniya v Pamet na Prof. Zina Markova*, ed. Konstantin Kosev, Al. "Prof. Marin Drinov", Sofya 2010, s. 415-424. Ayrıca bkz. Orlin Sıbeve, *Prosveteni na Iztok s Liçite na Zapada: Bılgarskata Uçeniçeska Koloniya v Tsarigrad (XIX-XX Vek)*, İzd. "Avangard Prima", Sofya 2019, s. 55.

31 Tekrar eden numaralar: 134, 135, 142-148, 454; numarasız satırlar: 367 ile 368 arasında bir, 445 ile 446 arasında bir, 482 ile 483 arasında 10 satır, 483 ile 484 arasında iki satır; eksik numaralar: 161, 388, 494.

32 TsDA, F. 246 K, op. 5, a.e. 275.

Nüfus kaydında bu kişilerin geldikleri yerler şehir, köy ve kaza isimleriyle kaydedilmiştir. Söz konusu nüfus kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'daki Bulgarların çoğu Makedonya topraklarından göç etmişlerdi. İstanbul'a gelen 518 Bulgar aile reisinin geldikleri yerlere göre sayıları şöyledir³³:

Kostur (Kesriye/Kastoria/1912 Yunanistan)	150
Resen (Resne, 1912 Sırbistan)	127
Lerin (Florina/Yunanistan) ve çevresinden	82
Kaylari (Kayalar) ve Çevresinden (1912 Yunanistan/1927 Ptolemaida)	40
Debir (Debre, 1912 Sırbistan)	16
Ohrid (Ohri, 1912 Sırbistan)	12
Bitola (Manastır, 1912 Sırbistan)	12
Tetovo (Kalkandelen, 1912 Sırbistan)	6
Gostivar (1912 Sırbistan)	6
Serez (1912 Yunanistan)	5
Vırben (1912 Sırbistan)	2
Veles (Köprülü/1912 Sırbistan)	1
Prilep (Pirlepe, 1912 Sırbistan)	1
Kukuş (1912 Yunanistan)	1
Fere (Ferecik, 1912 Blg., 1920 Yunanistan)	1
Voden (Vodina, 1912 Yunanistan)	1
Gyusen (1912, Yunanistan)	1
Şalin? (İpero) (1912 Yunanistan)	1

Toplamda 465 hane reisi, yani İstanbul'daki Bulgarların %89,7'si Makedonya'nın farklı kazalarından gelmektedir. Makedonya bölgesinde Manastır vilayetine bağlı ve Manastır'ın batısında kalan kazalardan, yani Batı Makedonya'dan gelenler (440 kişi) büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Manastır'ın batısındaki kazalardan gelenlerin toplam Bulgar nüfusuna oranı %85'tir. Neden bu bölge Bulgarlarının İstanbul'a daha çok göç edip yerleştiği sorusu ayrıca önemlidir. Kesriye (Kostur)'den gelenlerin çoğunlukla sütçü (mlekar), Resne ve Kayalar'dan gelenlerin ise daha ziyade bahçıvan (gradinar) ve çiçekçi oldukları görülmektedir.

33 TSDA, F 246 K, op. 5, a.e.275, l. 2-22.

Bulgaristan	3
Koprivštitsa (Bulgaristan)	17
Kalofer (Bulgaristan)	8
Plovdiv (Filibe, 1885 Bulgaristan)	3
Sliven (İslimye) (Bulgaristan)	2
Debriştitsa (Bulgaristan)	2
Karlovo (Bulgaristan)	2
Varna (Bulgaristan)	2
Gabrovo (Bulgaristan)	1
Panagyurişte (Bulgaristan)	1
Jeravna (Bulgaristan)	1
Kadirşmkli (Kadirşik) (Bulgaristan 1934 Streltsi)	1

Toplamda Bulgaristan'dan 43 kişi (hane reisi) gelmiştir. Bu da İstanbul'daki toplam Bulgarların %8,3'üne tekabül etmektedir. Bulgaristan'dan İstanbul'a gelenlerin ise çoğunluğu genellikle Koprivštitsa (Avretalan), Kalofer, Plovdiv (Filibe) gibi daha ziyade tüccarlarıyla tanınan merkezlerdendir. Bunların ana mesleğinin abacılık olduğu görülmektedir.

İstanbul	7
Çengelköy	1
Bunarhisar (Pınarhisar)	1
Odrin (Edirne)	1

İstanbul ve Osmanlı elinde kalan Trakya topraklarından ise toplamda 10 kişi gelmektedir. İstanbul doğumlu veya İstanbullu olarak kaydedilen toplam 8 kişi bulunmaktadır. Bu da 1917'de İstanbul'da yaşayan Bulgarların yalnızca %1,5'inin aslen İstanbullu olduğunu göstermektedir. Fakat İstanbullu olarak kaydedilen bu kişilerden biri hariç tamamının Bulgaristan vatandaşı olduğu belirtilmektedir.

İstanbul'da ikamet ettikleri yerlere baktığımızda büyük çoğunluğunun Avrupa yakasında Kasımpaşa, Şişli, Eyüp Sultan, Defterdar, Ortaköy, Beşiktaş, Galata, Hendek Alayı,

34 TSDA, F 246 K, op. 5, a.e.275, l. 2-22.

35 TSDA, F 246 K, op. 5, a.e.275, l. 2-22.

Çukurcuma, Aksaray (Etmeydanı), Kumkapı, Yedikule, Bakırköy (Makriköy), Langa, Fener ve Eminönü bölgesindeki hanlar; Anadolu yakasında ise Kadıköy olduğu görölmektedir. İkamet yerlerinin detaylı listesi -sayarak tespit edebildiğimiz rakamlarla (hane reisi sıralamasına göre)- şöyledir³⁶:

Tablo 4			
1917'de Bulgarların İstanbul'da Yaşadıkları Yerler			
Yerleşim Yeri	Hane Sayısı	Yerleşim Yeri	Hane Sayısı
Ortaköy	16	Horhor cadde	1
Beşiktaş	11	Kule Bostan	1
Fındıklı	8	Arkapı (Ahırkapı?)	1
Şişli	32	Kairikale (?)	1
Tatavla	1	Kumkapu	19
Pangaltı	5	Edikule (Yedikule)	22
Taksim	2	Makriköy [Bakırköy]	12
Kalancikumu (?)	5	Tatlikoyu (Tatlı-köy?)	1
Aynalıçeşme	1	Silivrikapı	3
Kasımpaşa	88	Topkapı	1
Küçük Piyale	1	Stamiatya [Samatya]	4
Lonca	3	Dautpaşa [Davutpaşa]	5
Ayvasar [Ayvansaray]	2	Yusufopaşa	1
Tevtedar [Defterdar]	5	Küçük Vlanga [Küçük Langa]	10
Eniçeşme (Yeniçeşme)	1	Vlanga [Langa]	13
Eyüp-skele (Eyüp iskelesi)	1	Aksaray	1
Eyüb Sultan	21	Edrene kapu (Edirnekapı)	3
Balata (Balat)	4	Oca paşe (Hocapaşa)	1
Asıköy (Yassıköy)	11	Tauk pazarı (Tavukpazarı)	1
Abduramen-mahle (Abdurrahman Mah.)	1	Sirkeci	4
Barya	2	Alaca-amam (Alacahamam)	1
Tırlabaşı (Tarlabaşı)	1	Tütün-gümrük	1
Arab camesi	1	Uzunçarşı	1
Perşembe Pazarı	1	Ayazmakapı	1
Ahı-kaagam (?)	2	Balık Pazarı (Balık Pazarı)	7
Galata	26	Enikapı (Yenikapı)	1
Mumhane caddesi	1	Şesedebeşi (Şehzadebeşi)	3
Pera	1	Fener	11
Endek-galaya [Hendek Alayı]	13	Balıkliya (Balıklı)	1

36 TSDA, F 246 K, op. 5, a.e.275, l. 2-22.

Tophane	2	Uskudarı (Üsküdar)	5
Eniçarşi (Yeniçarşı)	3	Kadıköy (Kadiköy)	15
Voyvoda cadde ³⁷	1	Kuskuncuk (Kuzguncuk)	3
Sreštu Bankata (?) ³⁸	2	Feneryolu (Asya sahili)	2
Pera-bayır	1	Gyost-tepe (Göztepe)	1
Çukur-cuma	5	Renköy (Erenköy)	2
Venedik sokak	1	Belerbey (Beylerbey)	1
Tepe başe (Tepebaşı)	1	Çengelköy	2
Kule kapı	1	Bebek	1
Okçu Musa Caddesi	1	Eniköy (Yeniköy)	1
Emek-Emes-Mah. (Emekyemez Mah.)	8	Ostr. Prinkipa [Büyükada]	2
Papasköprü (Kasımpaşa)	2	Ostr. Halki [Heybeliada]	2
Çarşamba	4	Sv. Stefan [Ayastefanos/Yeşilköy]	7
Saragüzel (Stambol)	3	Stambol Kürçi Han	12
Ed-Megdan [Aksaray]	3	Vezirhan	3
Eni-Balçe-Ed-megdan	14	Ejiler(?) [Etiler?]	2

İstanbul'da Bulgarların ikamet ettikleri semt ve mahallelere ve sayılarına bakarak yapabileceğimiz ilk tespit Bulgarların şehirde getto tarzı toplu bir yerleşime sahip olmadıkları, bilakis şehrin birçok yerinde dağınık bir şekilde yaşadıklarıdır. Bunun da temel sebebi İstanbul'da yaşayan Bulgarların şehrin hizmet sınıfını oluşturmuş olmasıdır. Bahçıvanlık, çiçekçilik, sütçülük, ekmekçilik gibi geçimlerini sağladıkları işlerle şehrin farklı mahallelerine dağılmışlardır. Örneğin Kasımpaşa'da yaşayanlar ağırlıklı olarak bahçıvanlık yapmaktadır. Buna karşılık Kuzguncuk, Bebek, Çengelköy, Yeniköy, Beylerbeyi gibi Boğaz mahallelerinde yaşayanlar genelde sütçü, fırıncı, muhallebici ve bahçıvandır. Eminönü çevresindeki hanlarda kalanlar ise daha çok abacılıkla uğraşan ve bekar olarak İstanbul'da bulunan kişilerdir. Fener bölgesinde oturanlar arasında tüccar, meyhaneci, tatlıcı, asker yanında yalnızca bir kişi sütçülük yapmaktadır. Burada biraz daha cemaat halinde yaşama özellikleri görülmektedir. Fakat asıl cemaat hayatının Şişli'de olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Bulgar okul ve hastanesinin Şişli'de bulunmaktaydı. Orada yaşayanların bir kısmı Bulgar hastanesinde çalışanlardır. Ayrıca Şişli'de tüccar, öğretmen, memur, işçi, duvar ustası, usta, kuyumcu, berber, ekmekçi gibi çok farklı meslekleri icra edenler de görülmektedir. Bu çeşitlilik bize Bulgarların Şişli gibi semtlerde daha fazla cemaat halinde yaşadıklarını göstermektedir. Mesleklerle ilgili detaylar ayrıca aşağıda incelenecektir.

37 Bugünkü Bankalar caddesi için bkz Murat Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2007, s. 230.

38 Bulgarca tercümesi "Bankanın karşısında".

1923'te Lozan Antlaşmasından sonra tekrar bölgenin Türkiye'nin kontrolü altına girmesiyle Trakya'da yaşayan Bulgarların göç süreci hızlanmıştır. Buna sebep olarak, örneğin Kırklareli'nde bölge Türklerinin Bulgarlar üzerindeki baskıları ve hükümetin bunlara karşı yeterli önlemleri almaması gösterilmektedir³⁹.

1923'te kararlaştırılan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin İstanbul vilayetindeki Bulgarları da etkilediği anlaşılmaktadır. Edirne'de 36 Bulgar ve İstanbul vilayetinde yaklaşık 200 Bulgar nüfus defterlerine Rum olarak kayıtlı olduğundan bunların mübadele gereği Yunanistan'a gönderilmesi söz konusu olmuştur. Bulgar kilisesi, Bulgaristan hükümeti ve Ankara hükümetine başvurarak bunların Yunanistan'a gönderilmesini engellemeye çalışmış, bu amaçla Eksarh vekilliği bu kişilere "şehadetname" düzenlemiş ve Bulgaristan'a göç etmelerine izin verilmesini istemiştir⁴⁰.

Bu süreçte Edirne gibi yerlerde de Bulgar cemaatinin ekonomisinin bozulduğuna anlaşılmaktadır. Örneğin Edirne'de Bulgar cemaati, 1924 yılı ortalarında ekonomik durumlarının çok kötü olduğuna gerekçesiyle Bulgaristan'dan yardım talep etmiştir. Yardım talep edenler arasında esnaflar da yer almıştır⁴¹.

1930'lara gelindiğinde İstanbul'daki Bulgarlar için şartlar daha da zorlaşmıştır. 1936'da yürürlüğe giren ve yabancı uyrukluların çalışmasını yasaklayan kanundan sonra İstanbul'da ikamet eden çok sayıda Bulgaristan vatandaşı Bulgar, mesleğini icra edemediğinden Bulgaristan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Bunlar arasında terzi, abacı, bahçıvan, sütçü ve duvarcı olarak çalışanlar da vardır⁴². Göç edenler arasında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olup Bulgaristan vatandaşı Bulgarlarla evli olanlar da bulunmaktadır. Örneğin Zoya Todorova Çamova isimli kadın Türkiye vatandaşı olup kendisi gibi İstanbul'da yaşayan ama Bulgaristan vatandaşı olan kocası Save Dimitrov Vılçev'le birlikte Bulgaristan'a göç etmiştir⁴³. Zaten çoğunluğu Bulgaristan vatandaşlığını almış olan İstanbul Bulgarları bu durumdan büyük ölçüde etkilenmiştir. İstanbul'daki Bulgarların karşılaştığı bu durumun, Bulgaristan'da 1934'te askeri darbeyle yönetime gelen hükümetin Bulgaristan Türklerine karşı uygulamaya koyduğuna asimilasyon ve göç ettirme politikasından da etkilenmiş olduğuna düşünülebilir.

Bulgarların Meslekleri ve Ekonomik Durumu

İstanbul'da bulunan Bulgaristan vatandaşları bahçıvanlık, sütçülük ve satıcılık, ekmekçilik, hizmetkârlık gibi işlerde çalışan kişilerdi. Bununla birlikte tüccarlık ve abacılık gibi işlerle uğraşanlar da vardı.

39 TsDA, F. 246K, op. 2, a.e. 31, l. 251, 256-258, 275-275.

40 TsDA, F. 246K, op. 2, a.e. 31, l. 169, 174-176, 179,182, 189. Örneğin Kurfallı ve Çatalca'da bazı Bulgarların Rumlarla birlikte mübadeleye dahil edilmesi, l. 347-351.

41 TsDA, F. 246K, op. 2, a.e. 39, l. 153-157.

42 TsDA, F. 246K, op. 2, a.e. 39, l. 3-10, 16, 19, 31-40.

43 TsDA, F. 246K, op. 2, a.e. 31, l. 40.

Cemaatin en genç hane reisi olarak Galata'da ve Bulgar tabiiyetinde olan 13 yaşındaki abacı Stamo Nikolov kaydedilmiştir⁴⁴. En yaşlı hane reisi ise bahçıvan olarak Eyüp Sultan'da oturan ve Osmanlı tabiiyetinde bulunan Georgi İngilizov'dur⁴⁵.

1917 tarihli defterde kayıtlı Bulgarların 506'sının mesleki dağılımı aşağıdaki gibidir⁴⁶:

Tablo 5 1917'de İstanbul'da Yaşayan Bulgarların Meslekleri					
Meslek	Sayı	Yüzdesi (%)	Meslek	Sayı	Yüzdesi (%)
Bahçıvan	156	%30,8	Tatlıcı	2	%0,4
Sütçü	148	%29,2	Usta	2	%0,4
Abacı	28	%5,5	Zerzevatçı	2	%0,4
Tüccar	27	%5,3	Bağcı	1	%0,2
Satıcı	24	%4,9	Berber	1	%0,2
Ekmekçi	23	%4,5	Demirci	1	%0,2
Hizmetkâr	15	%2,9	Duvarcı	1	%0,2
Asker	10	%1,9	Dükkancı	1	%0,2
Çiçekçi	10	%1,9	Eskici/tamirci	1	%0,2
Meyhaneci	7	%1,3	Hamal	1	%0,2
İşçi	6	%1,1	Helvacı	1	%0,2
Ayakkabıcı	6	%0,9	Kasap	1	%0,2
Terzi	5	%0,9	Kuyumcu	1	%0,2
İşkembeci	4	%0,8	Muhallebici	1	%0,2
Fırıncı	4	%0,8	Peynirci	1	%0,2
Aşçı	3	%0,6	Rahip (papaz)	1	%0,2
Memur	3	%0,6	İkonom ⁴⁷	1	%0,2
Öğretmen	3	%0,6	Kapıcı	1	%0,2
Kahveci	3	%0,6	Toplam	506	100

Listede yer alan toplam 518 hane reisinden 506'sının mesleği belirtilmiş, 12'sinin ise belirtilmemiştir. Mesleği belirtilmeyenler genellikle kadınlardır.

44 TsDA, F.246K, op.5, a.e. 275, l. 11

45 TsDA, F. 246K, op.5, a.e. 275, l. 9

46 TSDA, F 246 K, op. 5, a.e.275, l. 2-22. Mesleklerin tespiti defterden tek tek sayılarak yapılmıştır.

47 Bulgarca sözlüğe göre idare memuru, kâhya, vekilharç gibi anlamlara gelmektedir. Bkz. Bılgarski Turski Reçnik, Der. N. Vançev vd, İzd. Na Bılgarskata Akademiya na Naukite, Sofya, 1961, s. 357. Bulgar cemaatinde ise kilisedeki ihtiyaçları temin eden ve mali hesapları tutan kişidir.

Listede de görüldüğü gibi İstanbul'da Bulgarlar arasında en yaygın meslek bahçıvanlıktır. 1881-82 yıllarına ait çalışmada da yine bahçıvanlık en yaygın meslek olarak görülmektedir⁴⁸. İncelediğimiz defterde bahçıvanlık yapan Bulgarların bazılarının bahçelerdeki küçük kulübelerde yaşadığını anlıyoruz. Bazı anılarda İstanbul'da meyve ile sebze yetiştiriciliği yapan Bulgarların bulunduğu, bahçe kiralayarak ailelerine baktıkları ve para kazandıkları anlatılmaktadır. Bahçıvanlık mesleği 19. yüzyılın ortalarında da İstanbul'a yerleşen Bulgarların ana mesleklerinden biriydi. Meşhur Bulgar diplomat ve yazar Simeon Radev'in dedesi de Resne'nin Sipot köyünden gelerek İstanbul'da bahçıvanlık yapmıştır. Simeon Radev İstanbul'da Galatasaray Lisesi'nde okumuştur⁴⁹.

Bahçıvanlık kadar yaygın bir diğer meslek sütçülüktür. Bahçıvanlık ile sütçülük Bulgarların yaklaşık üçte ikisinin geçimini sağladığı başlıca meslekler olarak dikkat çekmektedir.

Abacılık ise Bulgarların Osmanlı yetkilileriyle ilk önemli bağı kuran meslektir. Bu meslek sayesinde birçok abacı tüccarı ailesiyle birlikte burada yaşardı. Bu kesim 19. yüzyılın ortalarında Bulgar kilise mücadelesini başlatan kesimdir. Bu mesleklerin dışında dikkat çeken başka bir husus, 10 tane asker kaydedilmesidir. Bunların çoğu Bulgar tabiiyetinde olmasına rağmen Osmanlı tabiiyetinde olanlar da vardır. Ayrıca memur olarak kaydedilenlerin ikisinin Bulgar tabiiyetindeyken birinin Osmanlı tabiiyetinde olduğu görülmektedir.

1920 başlarında İstanbul'daki Bulgarların sütçülükteki konumunun zayıfladığı anlaşılmaktadır. İstanbul'daki Bulgar cemaatinin lideri Eksarh vekili 25 Ağustos 1922 tarihli raporunda İstanbul'da son zamanlarda modern teknolojiyle süt ve süt ürünleri üretimi yapan "yabancı" sütçülerin arttığını ve Bulgarların ise eski usul üretim yaptıklarını, bu nedenle işlerini kaybetmeye başladıklarını belirtmiştir. Bulgaristan'dan İstanbul'a bir uzman gönderilmesini ve modern üretim hakkında kurs açılmasını talep etmiştir⁵⁰. 1923 Şubat ayında Bulgar hükümeti Hr. Dimitrov isimli "öğretmen-sütçü"yü iki seferlik 1.5'er aylık (toplam üç ay) kurslar vermek üzere İstanbul'a göndermeye karar vermiştir⁵¹. İstanbul'un İngiliz işgali altında bulunduğu bu dönemde yabancı sütçülerin, Bulgarların sütçülük pazarına ortak olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu "yabancı" sütçüler hakkında daha fazla bilgi verilmemektedir.

Mesleklerden biri olan işkembecilik hakkında ailesi Makedonya Zagoriçeni/Kesriye-Kostur kökenli olan Georgi Pandev Kostandov'un (d. 1944) eserinde detaylı bilgiler yer almaktadır. Eserini 2011'de yayınlayan Kostandov'un büyük dedesi ve dedesi İstanbul'da Unkapanı'nda ve daha sonra Mahmutpaşa'da işkembecilik yapmaktaydı. Bu mesleğin incelikleri ve bu meslek erbabının hayatıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir⁵². 1917'de dört

48 Sıbev, *a.g.e.*, s. 75.

49 Simeon Radev, *Ranni Spomeni*, İzd. Bılgarski Pisatel, Sofya 1969, s. 9-10.

50 TsDA, F. 246K, op. 2, a.e. 31, l. 37.

51 Aynı yer, l. 37.

52 Kostandov, *İstanbullu Bulgarlar*, s. 265-279.

Bulgar işkembecinin bulunduğu İstanbul'da, 1950'lerde de yine dört Bulgar işkembecinin mevcut olduğunu belirtmektedir⁵³.

Bulgar Cemaatinin Dini, Sosyal ve Kültürel Hayatı

İstanbul Bulgar cemaatinin en önemli müessesesi, 1870'de kurulmuş olan Eksarhhanedir. Bu kurumun başında Eksarh Yosif bulunuyordu. Yalnızca Osmanlı Devleti içindeki Bulgarların değil tüm Bulgarların dini lideri konumundaydı. 1912/1913 Balkan savaşlarına kadarki süreçte Makedonya ve Edirne bölgesinde çok sayıda okul ve kilise Eksarhane'nin kontrolü altındaydı. Eksarhane'nin en yakınında ise İstanbul'daki Bulgar cemaati bulunuyordu. Eksarhlık yalnızca din işleriyle değil, İstanbul Bulgarlarının II. Meşrutiyet dönemi siyasal hayatına katılımında da liderlik yapmıştır. Aynı zamanda okulların açılması ve yönetilmesiyle de doğrudan ilgileniyordu. Ayrıca Bulgarların kültür hayatında da önemli bir yere sahipti. Bu kültürel canlılık Balkan savaşlarına kadar devam etti. Örneğin 1912 yılında, Balkan savaşlarının hemen öncesinde, Bulgar Eksarhlığı "Vesti" ve "Glas" isimli gazeteleri çıkarıyordu. Cemaatin bu gazetelere abone olması zorunlu tutulmuştu. Buna göre şehir rahipleri 20 kuruş, köy rahipleri 15 kuruş, yıllık geliri 1-20 Türk Lirası olanlar 15 kuruş, 21-36 lira arası 30 kuruş, 37-71 lira arası kazananlar 40 kuruş, 72-119 arası 60 kuruş, 120 liradan çok kazananlar 80 kuruş gazete ve vereceği ekler için abonelik bedeli ödeyecekti⁵⁴.

19. yüzyılın ortalarından itibaren devam eden Rum-Bulgar rekabeti ve husumeti II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında da devam etmiştir. Fakat Balkan savaşlarının hemen öncesinde Osmanlı'ya karşı Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında ittifak anlaşmalarının imzalanmaya başlaması Bulgar cemaatinin Rum cemaatiyle ilişkisini de etkiledi. Balkan savaşının patlak vermesinden yaklaşık iki buçuk ay önce, 30 Temmuz 1912'de Bulgar Eksarhı Yosif metropolit ve piskoposlara yazdığı talimatta, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ortodoks Hıristiyanların gerçek menfaatlerinin anlaşılması sayesinde Bulgar-Rum uzlaşması sağlandığını belirtmektedir. O zamana kadar Bulgarlar ile Rumlar arasındaki kötü ilişkiler ve husumetin hep birbirlerine zarar verdiğini ve buna her zaman üzülüğünü, bunların sona ermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Metropolitlerden ve diğer cemaat liderlerinden bu ittifaka destek olmalarını talep etmektedir⁵⁵.

1908 ile 1912 arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kontrolündeki Osmanlı hükümeti ile Bulgar Eksarhlığı arasında yaşanan gerilim (özellikle okulların denetimi konusunda yaşanan yetki mücadelesi) Eksarhane'nin bu tavrında şüphesiz etkili olmuştur⁵⁶.

53 Kostandov, *a.g.e.*, s. 278.

54 Eksarh Yosif'ten metropolitlere, 14 Mart 1912, TSDA, F. 246 K, op.3, a.e. 124, I. 26-28.

55 Eksarh Yosif'ten metropolitlere, 30 Temmuz 1912, TSDA, F. 246 K, op.3, a.e. 124, I. 50.

56 Konunun detayları için bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, "İttihadçıların 'Kültür Kavgası': Bulgar Eksarhlığı ve Okul Meselesi", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, c. I, ed. Yasin Yıldız vd., Milli Saraylar, İstanbul 2018, s. 184-203.

Balkan savaşları sonrası Bulgar Eksarhı I. Yosif, Sofya'ya taşındı ve İstanbul'daki faaliyetler Eksarhlık Meclisi ve vekili tarafından takip edildi. Bu dönemde Metropolit Veles bu vazifeyi yürütmüştür. Bulgarların durumuna dair en detaylı bilgileri Sofya'daki Eksarhlığın Meclisine gönderilmek üzere hazırlanmış bir rapordan öğreniyoruz. Buna göre Metropolit, bu göreve gelmeden önce Eksarh Yosif tarafından uyarılmıştır. Sadece “*mümkün olduğunca mevcut durumun korunması için*” çaba sarf etmesi istenmiştir. Metropolit ise bu görevi elinden geldiğince yerine getirmeye çalıştığını beyan etmiştir. 26 Ağustos 1915 tarihli bir belge, Bulgar kilisesi “Sveti Stefan”la ilgili bilgiler içermektedir. Bu kilisenin masraflarının karşılanması için ve gelir oluşturmak için toplam 9 kişilik bir idare heyetinin kurulduğu ve her ay toplandığı belirtilmiştir. Kilisenin sadece yortu günlerinde değil diğer günlerde de çok sık ziyaret edildiğinden, idare heyeti olarak Bulgar dindaşlarından serbest bir vergi toplanmaya karar verilmiştir. Toplanan paradan 110 Türk lirasının borçların kapanmasına ve kalan paranın bekçi maaşı, papaz ve kilisenin diğer giderlerine harcandığı belirtilmiştir. Eksarhlığın yanındaki Papazevinin ise açık tutulduğu, Pera ve Şişli'de yaşayan 40 civarında Bulgar ailesi tarafında düzenli olarak ziyaret edildiği ifade edilmiştir⁵⁷.

Bulgar kilisesinin kendisine ait bazı taşınmaz mülkleriyle ilgili de bilgiler vardır. Balkan savaşları sonrası Fener'deki Bulgar kilisesi, Kırklareli ve Edirne'deki iki kilise, Şişli'deki Eksarhlık binası, Ortaköy'deki eski Eksarhlık binası, onun yanındaki ev, Şişli'deki eski seminer binası, Pera'daki okul binası, Langa'daki mahalle okul mektebi binası, Feriköy'de Bulgar mezarlığı, Edirne'deki Dr. Beronov Lise binası ve Edirne'deki Metropolit binası Bulgarlara ait taşınmazlardır⁵⁸.

İstanbul'da Bulgarların yoğun olarak yaşadığı semtlerde kiliseye bağlı okullar mevcuttu. Balkan savaşından sonra İstanbul'da 3 sınıflık Pera ve Langa ile Fener'de ilk ve ortaöğretim okulları mevcuttu. Daha sonra İstanbul'un köyleri olan Terkos, İmrahor ve Tayakadın'da⁵⁹ birer okul daha açılmıştır⁶⁰. İstanbul'daki Bulgar okullarında 1913-14 yılında toplam 228 öğrenci vardı, 1914-1915'te bu sayı 295'e yükselmiştir. Aynı tarihlerde Langa okulunun binası satın alınmıştır. Bu bina için yerli halktan 250 lira toplanmış ve 800 lira da Bulgaristan Hükümeti tarafından gönderilmiştir. 1914-15 öğretim yılında İstanbul'daki Pera Bulgar okulunda 7 tane öğretmen görev yapmıştır. Tr. Zafirov okulun müdürüdür ve üç sınıfta haftalık toplam 13 saat Bulgarca derslerine girmektedir. Fener Bulgar Okulunda tek öğretmen, Langa'daki okulda ise 3 öğretmen görev yapmıştır. Bu okullarda 6 saat Türkçe dersi de yapıldığı belirtilmektedir⁶¹. Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti'nin

57 Fener'deki kilise ayinlerinin iki papaz tarafından yapıldığını, papazevi de yine faaliyette olduğu belirtilmiştir. TsDA, F. 246 K, op. 2, a.e. 15, l. 2.

58 TsDA, F. 246K, op.2, a.e. 15, l. 3.

59 Padişahların kızlarını veya şehzadelerini emziren kadınlara *dâye*, *tâye* veya *sütmine* denirdi. Bkz. M. Çağatay Uluçay, *Harem*, II, Ankara 2001, s. 138-140. Günümüzde Tayakadın, Arnavutköy'e bağlı bir köydür.

60 TsDA, F. 246 K, op. 2, a.e. 15, l. 2.

61 TsDA, F. 246 K, op.3, a.e. 241, l. 539- 540.

yabancı okullara yönelik bazı imtiyazları kaldırmış olmasına rağmen, İstanbul'daki Bulgar okullarına yönelik herhangi bir kısıtlama yapılmadığı anlaşılmaktadır⁶². Bunda şüphesiz savaşta Bulgaristan ile Osmanlı Devleti'nin müttefik olması da etkili olmuştur.

İstanbul'da bulunan Bulgar okullarındaki bütün öğretmenlerin isimleri ve onlarla ilgili kısa bilgilerin yer aldığı raporlar tutulmuştur. Bulgar Ruhban Okuluna (Seminaria) ait bir de kütüphane mevcuttur. Fakat bu dini okul Balkan savaşları döneminde kapatılmıştır ve Eksarh Yosif Bulgaristan'a gitmiştir. Bu okula devam eden birçok öğrenci daha sonra dilekçe vererek okulun tekrar açılmasını talep etmişlerdir. Bu dilekçelerde bazı öğrenciler kendi ailelerinin maddi durumuna dair bilgiler de vermiştir. Belgeler arasında mezuniyet belgeleri ve vaftiz belgeleri de bulunmaktadır.

Bulgar cemaatine ait Şişli'de Evlogi Georgiev Hastanesi adıyla 1902'de kurulmuş bir de hastane mevcuttu⁶³. Bu hastane Bulgar cemaatinin sağlık koşulları açısından da önemlidir. Belli dönemlerde hastanede ihtiyacı olanlara ücretsiz olarak muayene olma imkânı da sağlanabiliyordu. 1919 yılında Rusya'dan İstanbul'a sığınan Beyaz Ruslar için de hastanede ücretsiz muayene ve tedavi olma imkânı gündeme gelmiştir. Sofya'da bulunan "Türkiye'deki Ruslara Yardım Komitesi", Balkan savaşları döneminde Rusların hastanenin Osmanlı hükümeti tarafından kapatılmasını önlemek için yardım ettiğini hatırlatarak şimdi de yardıma muhtaç olan Ruslara hastanenin ücretsiz hizmet vermesini istemiştir⁶⁴.

Sonuç

İstanbul'un fethiyle Bulgarlar bu şehre iskân edilmeye başlamıştır. Fakat Bulgar nüfusunun en yoğun olduğu dönem 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve yeni ordunun kurulmasıyla başlar. Ordunun ihtiyacı olan elbiselerin dikimi için birçok Bulgar bu dönemde İstanbul'a gelmiştir. Bu tarihten 1912-1913 Balkan Savaşlarına kadar İstanbul'daki Bulgar cemaatinin sayı ve önem bakımından devam eden bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Fakat Balkan savaşlarıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin yaşadığı büyük kayıplar ve Müslümanların maruz kaldığı katliam ve tehcirler İstanbul'daki Bulgar cemaatini de olumsuz etkilemiştir. Bu makalede esas olarak Balkan savaşları sonrasında İstanbul'da kalan Bulgarların durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

İlk olarak 1913'e kadar genişleyen cemaatin bu yıldan itibaren hızla küçüldüğü, etkisini ve önemini kaybetmeye başladığı görülmektedir. Dünya Savaşı döneminde İstanbul'daki Bulgar cemaatinin sayısı 2.000'den biraz az bir yekûn oluşturmuştur. Büyük çoğunluğu

62 TsDA, F. 246 K, op. 2, a.e. 15, l. 2.

63 Hastanenin kuruluşuna öncülük eden Evlogi Georgiev hakkında bkz. *Daritelite: Evlogiy i Hristo Georgievi*, haz. Elka Drosneva, Izdadelstvo "Lik", Sofya 1988.

64 Eski İstanbul Rus konsolosu ve "Komitet Pomoşti Russkim v Turtse" başkanı Çarikov'un hastane başhekimine mektubu, TsDIA, F. 1458K, op. 1, a.e. 166, l. 4.

Batı Makedonya bölgesinden gelen Bulgarların İstanbul'da yaşadığı belli başlı semtler Şişli, Kasımpaşa, Galata, Fener gibi merkezler olmuştur. Meslek olarak Bulgarların yaklaşık üçte ikisi bahçıvanlık ve sütçülükle geçimlerini sağlamışlardır. Satıcılık, ekmekçilik ve hizmetkârlık meslekleri ise Bulgarlar arasında %12 civarındadır. Bu şekilde Bulgar cemaatinin çoğunlukla küçük esnaf sınıfını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında tüccarlık ve abacılık da Bulgarlar arasında önemli sayılabilecek meslekler olarak dikkat çekmektedir.

Balkan Savaşlarından sonra nüfus ve ekonomik hayatta olduğu gibi okul ve eğitim hayatında da bir daralma olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Bulgar Eksarlığı'nın kontrolündeki okullar Dünya Savaşı döneminde yabancı misyoner okulları gibi bir muameleye maruz kalmamışlardır. Bulgaristan'la Osmanlı Devleti'nin ittifak halinde olmasının da bunda önemli bir etkisi olduğu söylenebilir.

Özetle Sultan Mehmed Reşad dönemi (1909-1918) Bulgar cemaatinin gücünün zirvesine ulaşip hızla küçülmeye başladığı bir dönem olmuştur. Daha sonraki yıllarda ise cemaatin durumu daha da zayıflamış ve büyük çoğunluğu Bulgaristan'a göç etmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Eyâlât-ı Mümtaze-Bulgaristan Evrakı (A.MTZ (04))

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR (04)).

Yıldız Esas Evrakı Defterleri (YEE).

Bulgaristan Merkez Arşivi (Tsentrallen Dirjaven Arhiv) TsDIA

TsDIA, F. 246 K, op. 2, a.e. 15.

TsDIA, F. 246K, op. 2, a.e. 31.

TsDIA, F. 246K, op. 2, a.e. 39.

TSDA, F. 246 K, op.3, a.e. 124.

TsDIA, F. 246 K, op.3, a.e. 241.

TsDIA, F. 246 K, op. 5, a.e. 275.

TsDIA, F. 1458K, op. 1, a.e. 166.

Araştırma Eserler

- Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu, Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001.
- Ahbab, Yakup, "Amerikan ve İngiliz Basınında İkinden İsyanı (1903)", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, I/1 (2015), s. 119-151.
- Aydın, Mahir, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı IX (1989), s. 209- 234.
- _____, *Şarki Rumeli Vilayeti*, TTK Yay., Ankara 1992.
- Belge, Murat, *İstanbul Gezi Rehberi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2007
- Beydilli, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı IX'dan ayrı basım (1989), s. 77-98.
- Bulgarski Turski Reçnik*, Der. N. Vançev vd, İzd. na Bilgarskata Akademiya na Naukite, Sofya, 1961.
- Daritelite, *Evlogiy i Hristo Georgievi*, haz. Elka Drosneva, Izdadelstvo "Lik", Sofya 1988.
- Ersoy Hacısalihoğlu, Neriman, "Textile Trade in Bulgaria in the Mid-Nineteenth Century and the Gümüşgerdan Family", *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faroqhi*, ed. Vera Costantini, Markus Köller, Brill, Leiden 2008, s. 181-199.
- _____, "19. Yüzyıl İstanbul'unda Bulgar Tüccarları ve Bulgar Cemaati", *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente*, ed. Yavuz Köse, çev.A. Dağlı, Kitap Yay., İstanbul 2011, s. 176-199.
- _____, "Bulgar Eksarhı Yosif'in Yazışmalarında Makedonya'daki Bulgar Okulları", *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar; (Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına)*, ed. G. Sarıyıldız, F. Ürekli, R. Karacakaya, N. E. Hacısalihoğlu, Derin Yay., İstanbul 2015, s. 137-156
- _____, *XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.
- Hacısalihoğlu, Mehmet, "İttihadçıların 'Kültür Kavgası': Bulgar Eksarhlığı ve Okul Meselesi", *Sultan Mehmed Reşad ve Dönemi*, c. I, ed. Yasin Yıldız vd., Milli Saraylar, İstanbul 2018, s. 184-203.
- _____, "The Rise of Sliven (İslimye) from a Balkan Village to a Province Center in the Ottoman Empire", *Turkey and Bulgaria. A Contribution to Balkan Heritage, International Balkan Annual Conference IBAC Book Series 5*, ed. Özgür Kolçak, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 2017, s. 75-100.
- _____, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, Bağlam Yay., İstanbul 2008, s. 74-77.
- _____, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İ. Catay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008.
- Karpat, Kemal H., *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The Univ. of Wisconsin Press, Madison 1985.
- Kayapınar, Ayşe, "XV. ve XVI. Yüzyılda Bulgaristan Coğrafyasından İstanbul'a Yapılan Sürgünler ve İskân", *Osmanlı İstanbulu V: V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2018, s. 268-269.
- Kostandov, Georgi P., *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul: Geçmişten Günümüze Osmanlı Bakiyesi Bulgarlar Üzerine Bir Araştırma*, Kreatif, İstanbul 2011.

- Macar, Elçin, *İstanbul'un Yok Olmuş İki Cemaati. Doğu Ritli Katolik Rumlar ve Bulgarlar*, İletişim Yay., İstanbul 2002.
- Mevsim, Hüseyin, *Bulgar Gözüyle İstanbul: Karanov, Macarov, Naçov*, TTK Yay., Ankara 2011.
- Naçov, Naço, "Tsarigrad kato Kulturen Tsentir na Bılgarite do 1877", *Sbornik na BAN, Klon İstoriko-Filosofski i Filosofsko-Obştestven*, (19/25), 1925, s. 1-206.
- Radev, Simeon, *Ranni Spomeni*, İzd. Bılgarski Pisatel, Sofya 1969.
- Sabev, Orlin, "Bulgaristan'da Muhafaza Edilen 1299/1881-82 Tarihli Bir Nüfus Defterine Göre Osmanlı İstanbulu'nun Bahçe ve Dükkanlarında Çalışan Bulgarlar", *Osmanlı İstanbulu V: V. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Mayıs 2017*, ed. F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2018, s. 605-621.
- Sıbev, Orlin, *Prosveteni na Iztok s Lıçite na Zapada: Bılgarskata Uçeniçeska Koloniya v Tsarigrad (XIX-XX Vek)*, İzd. "Avangard Prima", Sofya 2019.
- Stoyanova, Vanya, "Kim Vıprosa na Çislenostta na Tsarigradskata Bılgarska Koloniya (1913-1945)", *Sine ira et studio, Izsledvaniya v Pamet na Prof. Zina Markova*, ed. Konstantin Kosev, Aİ. "Prof. Marin Drinov", Sofya 2010, s. 415-424.
- Şentürk, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK Yay., İstanbul 1992.
- Tekeli, İlhan, "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması", *Cumhuriyetin Harcı/Köktenci Modernitenin Doğuşu*, haz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, 3. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 67-77.
- Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu. Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Alfa Yay., İstanbul 1996.
- Uluçay, M. Çağatay, *Harem*, II, TTK Yay., Ankara 2001.

Bandırma Taş Ocakları ve Ermeniler

Quarries in Bandırma and Armenians

Recep Karacakaya*

*Prof. Dr., Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: R.K. 0000-0003-1640-7596

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Recep Karacakaya,

Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: recepkaracakaya@gmail.com

Başvuru/Submitted: 01.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

21.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

24.06.2020

Kabul/Accepted: 10.07.2020

Atıf/Citation:

Karacakaya, Recep. "Bandırma Taş Ocakları ve
Ermeniler." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*,
71 (2020): 429-443.

<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.020>

ÖZ

Bu makalede Bandırma'nın Preme Nahiyesi'ndeki Ermeni köyünde bulunan taş ocaklarının işletilmesi meselesi incelenecektir. Taş ocaklarının işletilmesiyle ilgili problemler yerel yönetimin, köylülere ait kullanım hakkını iptal ederek, bir yabancıya vermesi ile başlamıştır. Taş ocağının kullanım hakkını en son elde eden Gustave Couteaux, taş ocağından faydalanan Ermeni köylülerini resmi makamlara şikâyet etmiş ve Ermenilerin taş ocağını kullanmasını yasaklatmıştır. Bunun üzerine köyde, Ermenilerle taş ocağını işletenler arasında gerginlik oluşmuş, Ermeniler, taş ocağı çalışanlarına fiili saldırılarda bulunmuşlardır. Osmanlı Hükümeti gerekli tedbirleri alarak taraflar arasındaki sorunu çözmeye çalışmıştır.

Anahtar sözcükler: Bandırma, Taş ocakları, Ermeniler, Gustave Couteaux

ABSTRACT

In this paper the issue of operating the quarry located in the Armenian village of Preme district, Bandırma town, during the second constitutional era will be examined. Problems began when the local government abolished the permission that the Armenian villagers had for operating quarries and gave the operating right to a foreigner. Gustave Couteaux, a Belgian, was the last foreigner to hold this permission and he informed the Ottoman government about the Armenian villagers who were using his quarry. At the request of the operator the Ottoman government forbid Armenians to use the quarry. After this ban the disagreement between the Armenian villagers and the operators turned into a physical conflict. The Ottoman government then tried to solve the problem.

Keywords: Bandırma, Quarry, Armenians, Gustave Couteaux

Giriş

Osmanlı döneminde önce Bursa'ya, daha sonra Karesi Sancağı'na bağlı bir kaza konumunda olan Bandırma'da imparatorluğun çoğu yerinde olduğu gibi Müslümanlarla gayrimüslim unsurlar uzun süre bir arada yaşamışlardır. Karesi Sancağı'na Ermenilerin gelip yerleşmesi, 16. yüzyılın hemen sonu ya da 17. yüzyılın başlarıdır¹. Bu zaman dilimi içinde bölgeye gelip yerleşen Ermeniler, kısa süre içerisinde yerli Müslüman ahali ile iyi ilişkiler kurmuş, esnaflık ve ticaretle uğraşmışlar, 17. yüzyılın ikinci yarısında şehirde müstakil bir kiliseye sahip olmuşlardır².

Ermenilerin Bandırma'ya yerleşmesi ise, 17. yüzyılın ortalarında olmuştur. 1914 yılı nüfus verilerine göre, Bandırma'da 56.378 Müslüman, 5.126 Ermeni, 106 Katolik Ermeni, 42.542 Rum ve 307 Musevi yaşamakta idi³.

Taş ocaklarının bulunduğu Bandırma'nın Preme nahiyesindeki Ermeni köyünde 230 hane bulunmaktaydı ve köy ahalisinin 190 hanesi taş işiyle uğraşmaktaydı. Köyün nüfusu 1.500 kişiden ibaretti⁴.

1. Taş Ocaklarının Hukuki Statüsü

Osmanlı Devleti'nin taş ocaklarıyla ilgili yaptığı ilk düzenleme 28 Mayıs 1861 tarihli Maden Nizamnamesi'nin içinde yer almıştır. Madenlerin “mevadd-ı madeniye”⁵ ve “mevadd-ı gayr-ı madeniye”⁶ olarak sınıflandırıldığı nizamname ile maden arama ruhsatları belli bir prosedüre bağlanırken, imtiyaz alan kişilerin ödeyecekleri vergiler, maden üretilirken uyulması gereken kurallar da belirlenmiştir⁷. Bu maden nizamnamesi ile taş ocakları Mevadd-ı Gayr-ı Madeniye sınıfına dahil edilmiştir.

1 Murat Öntü, “Balıkesir'deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri”, *OTAM*, sayı 19, 2006, s. 344.

2 Öntü, a.g.m., s. 349-350.

3 *Memalik-i Osmanîyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Dersaadet 1336, s. 32, 33.

4 BOA, ŞD, 548/35-4; Anadolu çok sayıda tarihi taş ocağına sahiptir. Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde taş ocakları faaliyetlerine devam etmiştir. Taş ocaklarından çıkarılan taşlar köprü, kervansaray, cami, kilise, kümbet, şifahane, medrese gibi yapılarda hem yapı hem de süsleme taşı olarak kullanılmıştır. Yapı taşı olarak büyük öneme sahip granit taşının Türkiye'de çıkarıldığı yerlerden birisi de Kapıdağ Yarımadası'nın batısıdır. Makalenin konusu olan bu bölgedeki taş ocaklarından çıkan granitler uzun yıllar İstanbul civarında parke ve bordür taşı olarak kullanılmıştır. Bkz. Nuran Taşlıgil-Güven Şahin, “Yapı Malzemesi Olarak Kullanılan Türkiye Doğal Taşlarının İktisadi Coğrafya Odağında Analizi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 33, Ocak 2016, s. 625-626.

5 Mevadd-ı Madeniyye; gerek yeryüzünde ve gerekse yeraltında bulunan altın gümüş, kurşun, bakır, kalay, nikel, civa, çinko, manganez, krom, kükürt, kobalt, zımpara, şap, maden kömürü ve kaya tuzu olarak tanımlanmıştır.

6 Mevadd-ı Gayr-ı Madeniyye; mermer, çakmak ve alçı taşı, kireç, porselen toprağı, kum, kil, lüle yapımında kullanılan toprak ve taş çeşitleri olarak tanımlanmıştır.

7 Özkan Keskin, “Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekamülü (1861-1906)”, *OTAM*, sayı 29, Ankara 2011, s. 127-130; Nesrin Kanberoğlu, “Osmanlı Devletinin Zımpara Madenleri Hakkında Bir Tetkik (1908-1918)”, *Journal of History Studies*, c. X, Kasım 2018, s. 188.

1869 yılında yeni bir Maden Nizamnamesi hazırlanmıştır. 1869 nizamnamesi, 1861 tarihli nizamnameye göre daha kapsamlıydı ve madenlerin tanımı ve sınıflandırması yapılmıştı. Yeni nizamname ile madenler “maadin-i asliye”, “maadin-i sathiyeye” ve “taş ocakları” olmak üzere üç kısma bölünmüştür. 1869 nizamnamesiyle taş ocakları maden sayılmamış, toprak mülkiyetine sahip olan kişiler, taş ocağını işletme hakkına sahip olmuştur. Osmanlı Devleti’nin hazırladığı ve II. Meşrutiyet Döneminde kullanılan geniş ve ayrıntılı son nizamname 1906 tarihli Maden Nizamnamesi olmuştur. Bu nizamnamede madenlerin tasnifi, yabancıların maden ihalesi alabilmeleri, madeni keşfedene verilecek mucitlik hakkı gibi hükümler değişmeden kalmıştır. 1869 yılında üç kısma ayrılmış olan madenler 1906 Maden Nizamnamesi’nde de “maadin-i asliye”, “maadin-i sathiyeye” ve “taş ocakları” ismiyle üç kısım olarak yerini almıştır⁸. 1906 Maden Nizamnamesi’nde de taş ocakları ayrı bir kategori olarak değerlendirilmiştir.

2. Taş Ocaklarının İşletilmesiyle İlgili Problemlerin Ortaya Çıkmaya Başlaması

Bandırma kazasında bulunan taş ocaklarıyla ilgili problemlerin, taş ocaklarının işletme hakkının yabancılara verilmesi ile ortaya çıktığı görülmektedir. Taş ocakları Bandırma kazasına bağlı Preme Nahiyesi’ndeki Ermeni köyünde bulunmaktadır.

Köyün üzerinde bulunduğu arazi, Sultan Bayezid-i Veli vakfına aittir. Taş ocaklarının üzerinde bulunduğu arazi sonraki yıllarda Ermeni Kilisesi vakfına, vakıf mütevellisi Manuk adına verilmiştir. Köy ahalisi imal ve ihraç ettikleri taşları İstanbul, Edirne ve sair Osmanlı şehirlerine nakletmekteydiler⁹.

Ermeni köyü hududu dahilinde 7 adet taş ocağı bulunmaktadır. Bu ocaklar, Balaban, Bakraç, Eskiköy, Çınar, Demirci, Dere ve Yalı adlarındaki ocaklardır¹⁰.

Köyde ilk defa İtalyan tebaasından Karabella, Ermenilerle birlikte taş ocakları işletmeye başlamıştır. Ermeni karyesinde bulunan taş ocakları için, kilise mütevellisi Burgaz oğlu Manuk adına ilmuhaberler verilmişti. Daha sonra Bursa eski valisi Mahmud Celaleddin Paşa tarafından, köylülere verilen ilmuhaberler iptal edilmiştir. 11 Temmuz 1306/23 Temmuz 1890 tarihinde bu arazinin kimsenin uhdesinde olmadığı ve “arazi-i hâliyeden” olduğu belirtilerek taş ocaklarıyla ilgili ruhsatname İtalyan vatandaşı Tinos Karabella’ya verilmiş ve bu tarihten sonra taraflar arasında anlaşmazlıklar baş göstermeye başlamıştır.

Bu anlaşmazlıklar idari mesele olmaktan çıkmış ve hukuki bir mesele olmuş, durum mahkemeye aksetmiştir¹¹. Dava temyize kadar gitmiş, meselenin hukuk mahkemesinde yapılacak yargılamalar sonucu halledilmesi kararlaştırılmıştır.

8 Keskin, a.g.m., s. 130-136; Kanberoğlu, a.g.m., s. 188, 189.

9 BOA, ŞD, 548/35-4.

10 BOA, DH.MKT, 2280/39-1.

11 BOA, ŞD, 548/35-4-2.

Taş ocaklarının ilk yabancı işletmecisi olan Tinos Karabella, Bandırma’da işletmekte olduğu granit taş ocaklarına ahali tarafından vuku bulan müdahaleden dolayı İtalya Konsoloshanesi’ne protestoname vermiştir¹². Bu protesto üzerine, İtalyan Sefareti de tebaası olan Karabella’nın imaline ruhsat aldığı granit taş ocaklarına, ahali tarafından yapılan müdahalenin engellenmesi hususuna dair çeşitli tarihlerde takrirler vermiştir¹³.

1891 tarihinde köylüler tarafından taşların gönderilmesine güçlükler çıkarılması üzerine müdahalenin engellenmesi için vilayetten Bandırma’ya emirler verilmiştir. İşletmekte olduğu taş ocaklarına ahalinin müdahalesinden dolayı zarar ettiğini ileri süren Karabella, zararının karşılanması için 3.000 lira tazminat talebinde bulunmuş, talep incelenmek üzere Şura-yı Devlet’e gönderilmiştir. Şura-yı Devlet, yaptığı incelemeler sonucunda, bu işin anlaşma yoluyla halledilmesinin uygun olacağına karar vermiş, Karabella’nın istediği 3 maddelik tazminat talebinin 1 maddesinin tamamen ve kesinlikle reddine, diğer iki madde için 100 Osmanlı lirası ile 6.120 Frank ödenmesinin yeterli olacağına karar vermiştir¹⁴.

Karabella taş işletme işinden zarar ettiğini ileri sürerek, 13 Ağustos 1891 tarihinde taş ocağı işletme ruhsatlarını Doktor Mortman’a devretmiştir¹⁵. Doktor Mortman ise taş ocaklarını 1906 senesine kadar işletmiş, aynı yıl ocakları Belçika vatandaşı Couteaux kardeşlere devretmiştir. Bu devrin gerekçesini ortaya koyan belgelere rastlanmamıştır.

3. II. Meşrutiyet Döneminde Bandırma’daki Taş Ocaklarının Durumu

Bandırma’da Ermeni köyünde taş çıkarma meselesi, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Bu dönemde de tartışmanın tarafları Couteaux kardeşler ve Ermeni köyünde bulunan Ermeni Kilisesi Meclisi azaları olmuştur. Her iki taraf taş ocaklarından taş çıkarıp, İstanbul’a nakletmek hakkının kendilerine ait olduğunu iddia etmişler ve bundan dolayı aralarında anlaşmazlıklar çıkmıştır.

Gustave Couteaux, sürekli olarak, taş çıkarma ruhsatına sahip olduğu taş ocaklarına ahali tarafından müdahale edildiğini, bu konudaki müracaatlarının bir sonuç vermediğini, konuyla ilgili olarak hukukunun muhafaza edilmesini ilgililerden istemektedir. Genellikle Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti konuyla ilgilenmekte ve durumu Dahiliye Nezareti’ne bildirmektedir.

Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti 9 Ekim 1909 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği bir yazıda; iki gün önce köylüler tarafından, on bin taşın yetkililerin muhalefetine rağmen zorla gemilere yüklenecek İstanbul’a nakledildiğini, bu durumun önemli hadiselerin

12 BOA, HR.TO, 536/24-1.

13 BOA, HR.HMŞ.İŞO, 91/1-1.

14 BOA, ŞD, 1590/8-22.

15 BOA, ŞD, 1590/8-1; BOA, BEO, 2028/152057-1.

çıkmasıyla sonuçlanabileceğini, bu konuda mahalli yetkililerce dikkatli davranılması ve ruhsatsız taş nakliyatına meydan verilmemesi gerektiğini belirtmiştir¹⁶.

Dahiliye Nezareti de durumu aynı gün bir telgrafla Karesi Mutasarrıflığı'na iletmiş, dikkatli davranılmasını, bu meseleden dolayı olay çıkmasına ve ruhsatsız taş nakliyatına izin verilmemesini istemiştir¹⁷.

Gustave Couteaux şikayetlerine devam etmiş, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Ekim 1909 tarihli bir yazıda, taş ocaklarına köylülerce yapılan taarruz ve tecavüzden bahsederek, bunun önlenmesi için defalarca yaptığı müracaatlarının dikkate alınmadığını, açmış oldukları ocakları mahalli hükümetin koruyamadığını, hırsızlara karşı bizzat haklarını koruma konusunda kanunen izinli bulduklarını, adamlarıyla ahali arasında çıkabilecek bir çatışmanın sonucundan kesinlikle sorumlu sayılmayacaklarını son defa yazdığını belirterek, acele olarak gereğinin yapılmasını rica etmiştir¹⁸.

“Bandırma kazâsında Ermeni karyesinde bâ-ruhsat-ı resmîye i'mâl etmekte olduğumuz grafit[granit] taşı ocaklarına ahâlî-i mahalliyeye vukû' bulan ta'arruz ve tecâvüzden bahisle men'i hakkında bi'd-defe'ât vâkî' olan mürâca'ât-ı çâkerânemiz üzerine akdemce Hüdâvendigar vilâyetine iş'âr vukû' bulduğu gibi ...”.

Gustave Couteaux'nun bu yazısı üzerine Dahiliye Nezareti, aynı gün, Karesi Mutasarrıflığı'nı uyarmış, taş ocaklarına yapılan müdahalenin kesinlikle önlenmesini, mahalli memurların bu konuda tembellik ve kayıtsızlık göstermesi durumunda haklarında gereken muamelenin yapılmasını istemiştir¹⁹.

Fakat Gustave Couteaux'nun şikâyetleri bitmemiş, bu defa da avukatı Mihran Şirinyan Efendi, Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti'ne bir dilekçe vermiş, resmi ruhsat ile işletmekte oldukları taş ocaklarına köylüler tarafından müdahale edilerek kırk binden fazla taşın çalındığını bildirmiştir²⁰.

Aradan bir ay geçtikten sonra, taş ocaklarından köylüler tarafından altı bin adet taşın çalındığı ve mahalli yetkililere yapılan müracaatlardan bir sonuç alınmadığını beyan eden bir arzuhal daha, 6 Nisan 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.

Gustave Couteaux'nun Dahiliye Nezareti'ne verdiği şikâyet dilekçesinde; Bandırma Kazası'nda Ermeni köyündeki taş ocaklarına köy ahalisi tarafından yapılan tecavüz ve müdahale üzerine, bahsi geçenlerin haksızlıkları ve tecavüzlerinin önlenmesi hakkında önceden ve sonradan gerek ilgili nezarete gerek Dahiliye Nezareti'nden defalarca ve en son

16 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-2.

17 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-1.

18 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-4.

19 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-3.

20 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-7; BOA, DH.MUİ, 22-2/56-8.

olarak 7 Mart 1910 tarihinde Karesi livasına hitaben yazılan tahrirat kaza kaymakamlığına tebliğ olunmuş ise de kaymakamın gevşekliğinden dolayı hiçbir sonuç vermediği, ocakların taşlarının alenen karyeliler tarafından çalınarak sevk olunduğu, hatta iki gün evvel altı bin taşın yüklendiği iki mavnanın yola çıktığının gizlice öğrenildiği, bu konuda mahalli memurlara yapılan şikâyetlerin ve müracaatların adeta sahipsiz bir memleketde bulunmuş gibi katiyyen nazar-ı dikkate alınmadığı, bu halin büyük bir gadre sebep olduğu, ayrıca durumun Meşrutî hükümetin şan ve şerefine de yakışmadığı, bu konuda şiddetli ve etkili tedbirler alınması konusunda kaza kaymakamının mecbur edilmesi hususunda, masrafları kendisine ait olmak üzere nezaret tarafından Karesi Mutasarrıflığı'na telgraf çekilmesi isteği gibi hususlar yer almaktaydı²¹.

Ocaklardan taş kaçırma işi ile ilgili şikâyetler devam etmiş, Balaban taş ocaklarından yirmi üç bin taşın gemi ve mavnalara yüklenerek tezkiresiz olarak kaçırıldığı ileri sürülmüştür²².

Taş kaçırma işi ile ilgili olarak, durum Karesi Mutasarrıflığı'na sorulmuş, Karesi Mutasarrıflığı'ndan 16 Nisan 1910 tarihinde gelen cevapta, çalındığı iddia olunan taşların köylüler tarafından imal edildiği, bundan dolayı şikâyetçinin bir diyeceği varsa mahkemeye müracaat etmesi gerektiği bildirilmiştir²³.

Karesi Mutasarrıflığı'nın bu cevabı üzerine, Gustave Couteaux, imtiyazı kendisinde bulunan taş ocaklarından, başkalarının taş imal etme ve nakletmeye tabiatıyla yetkili olamayacaklarını beyan ederek, hukukunun muhafazasını ısrarlı bir şekilde talep etmeye devam etmiştir.

Bu gelişmeler üzerine Dahiliye Nezareti, 21 Nisan 1910 tarihinde, işin gittikçe kötüye gittiğini fark ederek, olayın sebeplerini öğrenmek istemiş, taş ocaklarının şimdiye kadar kimin uhdesinde olduğunun, tasarruf haklarında bir anlaşmazlık çıkıp çıkmadığının, imtiyaz altında bulunan bu ocaklarda ahalinin kendi kendine taş imal ve nakletmeye yetkileri olup olmadığının araştırılarak bildirilmesini Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti'nden istemiştir²⁴.

Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti, Kilise cemiyeti ile Couteaux biraderler arasında anlaşmazlığı çözmek üzere Karesi Sancağı Mutasarrıflığı ve Defter-i Hakani Nezareti ile haberleşmeye başlamıştır²⁵.

Karesi Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti'ne de konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Gustave Couteaux ile Ermeni köylüler arasında tartışma konusu olan Balaban ocakları hududu hakkında, mahallince yapılan tetkikatı içeren evrak, Liva İdare Meclisi'nce

21 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-10; BOA, DH.MUİ, 22-2/56-11.

22 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-12.

23 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-18.

24 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-16.

25 BOA, DH.MUİ, 22-2/56-20.

incelenmiş, mezkur Balaban ocağı hududu bitişiğinde olup, doksan dokuz senesinde yapılan yoklamada, kilise mütevellisi Manuk adına iki yüz guruş bedel ile kaydettirilen arazinin, sırf mezarlık olduğu ve ziraate uygun bir yer olmadığından, nizama uygun olarak tasarruf hakkının sabit olmadığına karar verilmiş, Ermeni köylülerin bu konudaki iddiaları dikkate alınmayarak, taş ocaklarına müdahalelerinin engellenmesine karar verilerek, durum Bandırma Kaymakamlığı'na bildirilmiştir.

Defter-i Hakani Nezareti'nin Liva Defter-i Hakani memurluğu da Ermeni köyünde kiliseye vakıf olarak verilen ve doksan dokuz senesinde, mütevellisi Manuk adına kaydedilen yere, senet verilmesinin kanuna uygun olmadığını ve Manuk'un araziye hiçbir sûretle tasarrufa hak ve salahiyeti bulunmadığını bildirmiş, durum Bandırma kazası kaymakamlığına 11 Mayıs 1910 tarihinde tebliğ edilmiştir²⁶.

1910 yılı Haziran ayında Orman ve Meadin Nezareti, Couteaux kardeşlerin müracaatları ve yerel birimlerden gelen bilgiler üzerine, genellikle taşçı olan karye ahalisinin imal ve ihraç ettikleri paket taşlarının İstanbul, Edirne ve diğer şehirlere nakledilmesini yasaklamıştır. Sonrasında Maden Müdürü Ziya Bey ile Hukuk Müşaviri Sınabyan Efendi tarafından düzenlenen rapora dayanarak bu ocaklarda çalışmakta olan Ermeni ahalinin taş işlemlerini yasaklamıştır²⁷.

Alınan bu kararların ardından 1910 yılı yazında Gustave Couteaux ile Ermeni köylüler arasında tartışma konusu olan taş ocaklarında fiili saldırılar başlamıştır. Taş ocaklarının bulunduğu mevkide, Couteaux kardeşlerin adamları, işçilerin kalması için kulübe inşa ederken, Ermeni köylülerin saldırısına uğramışlardır. Kulübenin inşa edildiği yerin, kiliseye ait olduğu ve kilise mütevellisi adına senedi bulunduğu iddia edilerek, köy ahalisinden beş on kişi kulübe inşasıyla meşgul olan işçilerin üzerlerine gidip taş ve toprak atmak suretiyle kovalamışlar, bu sırada işçilerden iki kişiyi yakalayarak darb etmişlerdir.

Saldırıya uğradıktan sonra kaçan Couteaux'nun adamlarından biri, yetkililere giderek olayı haber vermiş, olay yerine tahkik memuru ve yeterli miktarda kuvvet gönderilmiş, olaya karışanlar yakalanarak adli makamlara teslim edilmiştir.

Alınan tedbirlerle köylülerin saldırıları önlenmiş, köyün ihtiyar heyeti ve kilise cemiyeti de çağrılarak bu gibi saldırılarda bulunmamaları, bu konuda bir iddiaları var ise hükümete müracaat etmeleri gerektiği söylenmiş, bundan sonra da tecavüzlerde bulunmayacaklarına dair teminat alınmıştır²⁸.

26 “28 Nisan sene [1]326/11 Mayıs 1910 tarih ve seksen iki numaralı arzıya zeyldir. Bandırma Kazası'nın Ermeni karyesinde Sultan Bayezid vakfından olan mahallin kiliseye vakıf olarak doksandokuz senesinde mütevellisi Manuk nâmına yoklamada kaydıyla senedi 'tâsi muvâfık-ı kânûn olmadığından merkûmun mezkûr arzûyi hiçbir sûretle tasarrufa hak ve salâhiyeti olmadığı Defter-i Hâkânî Nezâret-i aliyyesinin livâ defter-i hâkânî me'mûrluğundan tebliğ olunan tahrîrât-ı aliyyesinde iş'âr buyurulmuş ve keyfiyet kazâ-i mezkûr kaymakamlığına tebliğ edilmiştir” BOA, DH.MUİ, 22-2/56-13.

27 BOA, ŞD, 548/35-4-2.

28 BOA, DH.MUİ, 111/60-2.

Bandırma'da taş ocaklarında saldırıya uğrayanlardan bir grup, Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri 6 Temmuz 1910 tarihli telgrafta olayın ayrıntılarını anlatmışlardır. Buna göre; işçiler taş ocağında çalışmakta iken, Kilise Meclisi Reisi Bozanet oğlu Manuk, yanında kilise cemiyeti azaları ve kalabalık bir grupta işçilerin üzerlerine hücum etmişler, katletmek derecesinde darb etmişler, köylerinde Couteaux kardeşlerin adamlarından hiçbirini yaşatmayacaklarını söylemişlerdir. Olay adı geçen köyün avukatı Sebuhan Efendi'nin İstanbul'dan köye dönmesi ile gerçekleşmiştir. Saldırıya uğrayanlar, olayın teşvik sonucu olduğunu ve Ermeni Murahhasası Rahib Karabet Efendi'nin bu işte teşvikinin olabileceğini iddia etmişler, bu olayın gerçekleşeceğinin iki gün öncesinden emarelerinin görüldüğünü, gerçekleşmeden önce, önlenmesi hususunda, Bandırma Kaymakamlığı'na müracaat edildiğini, bu tarz olaylara meydan verilmemesinin köy muhtarına hususi bir tezkire ile ayrıca bildirildiğine işaret etmişler, canlarının muhafazası için köyde daimi surette jandarma bulundurulmasını talep etmişlerdir²⁹. Saldırıya uğrayanların olaydan sonra yaptıkları müracaat üzerine, gereği yapılmış, olaylara karışanlar yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir³⁰.

Saldırıya uğrayanların köyde daimi surette jandarma bulunması talebiyle ilgili olarak Dahiliye Nezareti hemen harekete geçmiş, Karesi Mutasarrıflığı'na gönderilen 14 Temmuz 1910 tarihli yazıda, olayın gerçekleşmesinin, taş ocakları bölgesinde daimi surette jandarma bulunmamasından kaynaklandığı yolundaki şikâyetlerden bahsederek, taş ocaklarında çalışmakta olan işçilerin yeni bir saldırıya uğramaması için, orada jandarma ikamesi gerekli görüldüğü takdirde, icabının yapılmasını istemiştir³¹.

Dahiliye Nezareti, Ermeni köyündeki taş ocaklarının jandarma ile muhafazası hususunu bir taraftan Harbiye Nezareti'ne yazarken, diğer taraftan da Karesi Mutasarrıflığı'na uyarmaya devam etmiş, işçilerin ahali tarafından tekrar silah ile tehdit edilmeye başlandığı yolunda haberler alındığından, taş ocakları bölgesinin muhafaza altına alınmasını istemiştir³².

Karesi Mutasarrıflığı, Ermeni köyünde bulunan taş ocaklarında çeşitli saldırı ve taarruz fiilleri olduğundan orada bir karakol kurulmasını ve daimî surette jandarma bulundurulması için liva jandarma kumandanlığına emir verdirilmesini istemiş³³, Dahiliye Nezareti de, bu isteği Harbiye Nezareti'ne bildirerek gereğinin yapılmasını istemiştir³⁴.

29 BOA, DH.MUİ, 111/60-3.

30 BOA, DH.MUİ, 111/60-7.

31 BOA, DH.MUİ, 111/60-6.

32 Galata'da mukim Mösyo Couteaux Birâderleri Vekilinden Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine 22 Ağustos 1910 tarihli yazı, "...ahîren Ermeni köyünden aldığımız telgrafta ve mektuplar me'âllerine nazaran ahâli-i merkûme yine adamlarımızın hânelerini taşlamaya ve silah ile tehdide tasaddî etmekte bulunmakla yine bir kötü tehlikeye intizar etmekte olduklarından bu yüzden yeniden zuhûr edecek fenâliğin mes'ûliyeti hükümet-i mahalliyeye â'id ise de bunun önü alınması neye mütevakkıf hemân icrâsı ve jandarma hakkında Bâb-ı Seraskeriden karar verinceye değîn mahall-i mezkûrun taht-i muhâfazaya alınması bâbında emr ü fermân". BOA, DH.MUİ, 111/60-8; BOA, DH.MUİ, 111/60-9.

33 BOA, DH.MUİ, 111/60-10; Bandırma körfezindeki Ermeni köyüne karakol yapılmasıyla ilgili olarak çalışmalar yapılmış, inşaatla ilgili olarak 1 Haziran 1904 tarihinde padişah iradesi çıkmıştı. BOA, İ.AS, 51/25-2.

34 BOA, DH.MUİ, 111/60-11.

Bandırma’da Ermeni köyündeki taş ocakları ile ilgili mücadele ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. 9 Kasım 1913 tarihinde Şura-yı Devlet/Maliye ve Nafia dairelerinde alınan bir karar konunun çözümlendiği yolundaki düşünceleri kuvvetlendirmektedir.

Buna göre; Şura-yı Devlet/Maliye ve Nafia dairelerinde yapılan incelemelerden sonra, Bandırma kazası dahilinde Ermeni köyündeki taş ocaklarının bulunduğu arazinin kilise vakfından olduğu, mütevellisi Manuk adına bedel-i misliyle kaydedildiği ve geçici ilmuhaberinin verildiği, kimsenin uhdesinde olmadığı zannedilerek, orada taş ocakları açmak üzere Maden İdaresi’nce 23 Temmuz 1890 tarihinde Karabella’ya ruhsatname verildiği, bu ruhsatnamenin, ondan Mösyö Mortman’a, son olarak da Couteaux kardeşlere devrolunduğu, verilen ruhsatnamenin tarihinin köylülere verilen geçici ilmuhaberlerin tarihinden 1, yoklama defterine nisbetle 7 sene sonra olmasından dolayı, Couteaux kardeşlerin bu yerlerdeki tasarruf hukuklarına dair iddia ve taarruzlarına iltifat edilemeyeceği, bu konuda iddiası bulunanların mahkeme-i aidesine müracaat ederek, dava açmakta serbest buldukları, arazi-i mezkurenin Manuk vereseşi adına intikal muamelesinden başka kanunen yapılacak bir muamele olmadığı sonucuna varılmıştır³⁵.

4. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Bandırma’daki Taş Ocaklarının Durumu

Bandırma’da Müslümanlarla Ermeniler uzun süre bir arada yaşamışlar, fakat Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde bu ilişkiler bozulmaya başlamış, Türklerle Ermeniler arasındaki güven duygusu ortadan kalkmıştır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirdiği sevk ve iskandan Bandırma Ermenileri de etkilenmiş, nüfusun büyük bir kısmı ülkenin başka coğrafyalarına sevk ve iskân edilmiştir. Karesi liva merkezindeki Ermenilerin sevkleri ilk olarak 1915 yılı Ağustos ayı başlarında gündeme gelmiş, sadece Katolik Ermeniler bu sevkten istisna tutulmuştur. Bandırma Ermenilerinin sevkine hemen başlanılmamış, Karesi ve civarı Ermenileri naklolunduktan sonra Bandırma Ermenilerinin sevkine başlanılmış ve bunların büyük bir kısmı sevk ve iskâna tâbi tutulmuştur.

Karesi Livası dahilindeki sevk ve iskân uygulaması başladığında, Bandırma kazasında yaşayan Ermeni nüfusu toplam 5.232 kişiden ibarettir. Erdek’te 1.094, Bandırma’da 4.032’si Grogeryen, 106’sı Katolik olmak üzere toplam 4.138 Ermeni yaşamaktaydı.

Karesi livasındaki Ermenilerin ihracı ve kendilerinin belirlenen mıntıkalara sevkleri ilk olarak 5 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti’nden vilayetlere gönderilen bir telgrafla gündeme gelmiştir. Sevk ve iskân uygulaması bittiğinde Bandırma dahilinde toplam 721

35 BOA, BEO, 4234/317478-2.

Ermeni kalmış, bunların 421'i asker ailesi, 113'ü Katolik ve Protestan, 39'u özel emir üzerine yerinde bırakılanlar, 148 tanesi oradaki yerli ve yabancı Ermenilerdir³⁶.

Ermenilerin sevk ve iskâna tâbi tutulması Bandırma Ermeni köyünü ve taş ocaklarının durumunu da etkilemiştir. Sevk ve iskân öncesi Osmanlı tebaasından Ermeni murahhası Karabet adına açılmasına izin verilen bu ocaklar Değirmenyanı, Eskibağlar, Tabakalar, Eskiköy ve Altanar mevkilerinde bulunuyordu. Başta ruhsat sahibi Karabet olmak üzere taş ocaklarından istifade edenler sevk ve iskân kanunu gereğince sevk ve iskâna tâbi tutularak Bandırma'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ahalinin sevk ve iskâna tâbi tutulmasından sonra taş ocakları boş kalmış ve işletilememiştir.

Şehremaneti, İstanbul vilayetinin önemli noktalarının ve caddelerinin acilen tamir edilmesi ve yenilenmesi gereken kaldırımları için, parke taşı ihtiyacını Bandırma'da taş ocağı işleterek karşılamak istemiştir. Emanet parke taşları yüzünden senelerden beri karşı karşıya kaldığı zorlukların, birkaç ocağın müstakil olarak işlettilmesi suretiyle giderilebileceğini, bunun için de bu ocakların, ruhsatının ve işletmeciliğinin Şehremaneti'ne verilmesini istemiştir³⁷.

Bunun için kanuni mevzuatın uygun olduğunu belirtmiş, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne başvurarak işi çözmek istemiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti ise granit ocaklarının sahipli arazi olduğunu belirtmiş, nezaretin doğrudan tasarruf edemeyeceğini, bu arazilerin öncelikli olarak mahalli Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonu marifetiyle Şehremaneti'ne devredilmesinin uygun olacağını bildirmiştir³⁸. Şehremaneti, ocakları hemen işletmek isterse, aylık olarak belirlenecek kira bedeli karşılığında ocakları çalıştırmaya başlayacaktı³⁹. Karasi Muhasebeciliği ve Meclis idaresi, granit taş ocağından çıkarılacak her bir taş başına yarım para ödenmesini istemiş⁴⁰, Şehremaneti de bu teklifi kabul etmiş⁴¹, böylece taş ocakları belirtilen şartlarda Maliye Nezareti vasıtasıyla Şehremaneti'ne kiralanmıştır⁴².

Mütareke döneminde de taş ocaklarıyla ilgili yazışmalar devam etmiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, İstanbul İtilaf Devletleri'nin kontrolüne girmiş, İstanbul'da İtilaf devletleri yüksek komiserlikleri kurulmuştu. Bu komiserliklerden biri de İtalya Fevkalade Komiserliği idi.

İtalya vatandaşı olup Roma'da ikamet eden Dominique Corpi ve Belçikalı Couteaux kardeşler, Bandırma'da müştereken işlettikleri taş ocaklarının savaş zamanında zarar gördüğünü iddia etmişler, konuyla ilgili bir dilekçeyi İtalya Fevkalade Komiserliği'ne

36 BOA, DH.EUM.2.Şb, 74/34.

37 BOA, DH.UMVM, 79/30-1.

38 BOA, DH.UMVM, 79/30-3.

39 BOA, DH.UMVM, 79/30-5.

40 BOA, DH.UMVM, 79/30-9.

41 BOA, DH.UMVM, 79/30-11.

42 BOA, DH.UMVM, 79/30-13.

vermişler, bunun üzerine bir komisyon oluşturulmuş, bu komisyona Hikmet Bey adında bir Türk mimar da katılmış ve Bandırma'ya gönderilerek, taş ocakları ve işletmedeki alet ve edavatın, mevcut iki evin durumu ve uğradığı hasarlar tespit edilmiştir⁴³. Tespit edilen hasarlarla ilgili olarak ne gibi bir işlem yapıldığına dair bilgiye rastlanmamıştır.

İtalya Fevkalade Komiserliği, 23 Haziran 1921 tarihinde verdiği bir taktirde de, Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1915 senesinin Mart ve Nisan aylarında, Dominique Corpi ve Belçikalı Couteaux kardeşlerin işlettikleri ocaklardan Levazimat-ı Umumiye-i Askeriyye İdaresi'nin Sevkiyat Müdürlüğü tarafından, ücreti ödenmeksizin 324.773 adet kaldırım taşına el konulduğunu ve bu taşların İstanbul'a gönderildiğini, bu taşlardan 40.000 adedinin halen kullanılmadığını ve kullanılmayan bu taşların ilgili kişilere iadesini istemiştir⁴⁴. Aradan üç ay geçtikten sonra, 12 Eylül 1921 tarihinde yeni bir taktir veren İtalya Fevkalade Komiserliği, taşların halen daha iade edilmediğini, 20 gün içinde iade edilmezse, zorla alınacağını Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir⁴⁵. Maliye Nezareti bu taşların iadesinin kanunen mümkün olmadığına dair görüşünü 29 Eylül 1921 tarihide açıklamış⁴⁶, buna rağmen Meclis-i Vükela mezkûr taşların iadesinin zaruri olduğu yolunda karar almıştır⁴⁷. Bu karar üzerine elde kalan taşlardan 21.600 adedinin adı geçenlere teslim edilmesi, ellerinde bulunan Tekalif-i Harbiyye mazbatasından verilen taşların adedinin düşülerek, mazbatanın düzenlenmesi, taşların teslim edildiğine dair tasdikli bir makbuz senedi alınması 7 Aralık 1921 tarihinde yetkililerden istenmiştir⁴⁸.

5. Milli Mücadele Sonrasında Bandırma'daki Taş Ocaklarının Durumu

1923 yılı başlarında, önceki imtiyaz sahibi Belçikalı Couteaux, ocakları yeniden işletebilmek için girişimlerde bulunmuş, mühendis ve fen müdürü Dominique Corpi ve idare müdürü Raffaele Bernieri'nin Bandırma'ya gitmesine izin verilmesine dair bir yazı göndermiştir⁴⁹. Sonrasında ise İtalya Fevkalade Komiserliği 3 Ocak 1923 tarihinde bir taktir vermiş, Erdek ve Bandırma kazaları dahilindeki taş ocaklarının işlerini yapan, Mösyö Raffaele ile Joseph, Achille, Antonio isimlerindeki üç çocuğu olan Bernieri ailesinin, taş ocaklarını işletmek için gerekli tedarikatta bulunmak ve evvelce madenden çıkarılan granit kaldırım taşlarını Dersaadet'e nakletmek üzere Erdek ve Bandırma'ya gitmesine izin verilmesini talep etmiştir⁵⁰.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekaleti önce, İtalya tebaasından Dominique Corpi ile diğerlerinin işçi sıfatıyla orada bulduklarını, isterlerse Bandırma'ya

43 BOA, HR.SYS, 2576/2-6, 7.

44 BOA, HR.SYS, 2576/2-11.

45 BOA, HR.SYS, 2576/2-15.

46 BOA, HR.SYS, 2576/2- 20.

47 BOA, HR.SYS, 2576/2- 23.

48 BOA, HR.SYS, 2576/2- 25.

49 BOA, HR.İM, 40/5-9.

50 BOA, HR.İM, 40/5-2.

gitmelerinde mahzur olmadığını bildirmiştir⁵¹. Fakat Hariciye Vekaleti, iki gün sonra yeni bir yazı göndererek, Dominique Corpi ile diğerlerinin, Bandırma'ya gitmeleri için verdiği izni iptal etmiştir. Hariciye Vekaleti, buna gerekçe olarak, Dominique Corpi'ye, 1917 yılında mülga Ticaret ve Ziraat Nezareti'nce, granit ocağını 5 sene müddetle işletme hakkı verildiğini, fakat 7 Haziran 1921 tarihinde neşredilen kanun gereğince, 16 Mart 1920 tarihinden sonra İstanbul hükümetleri tarafından alınan kararların yok sayıldığını, bundan dolayı ocaklar üzerinde hiçbir hukuki hakkı olmayan kişilerin oralara gitmelerine gerek kalmadığını göstermiştir⁵².

Sonuç

Bandırma kazasına bağlı Preme Nahiyesi'ndeki Ermeni köyünde bulunan taş ocaklarının işletilmesi konusu, Osmanlı bürokrasini uğraştıran bir mesele olarak gündeme gelmiştir. Bandırma kazasında Ermeni köyünde bulunan taş ocaklarıyla ilgili sıkıntıların, taş ocaklarının işletme hakkının yabancılara verilmesinden itibaren belgelere yansıdığı görülmektedir. Taş ocaklarıyla ilgili işletme ruhsatlarının yabancılara verilmesinden sonra taraflar arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Her iki taraf da taş ocaklarından taş çıkartıp İstanbul'a nakletmişler, bu taşların kendilerine ait olduğunu iddia etmişler ve bundan dolayı aralarında kavga çıkmıştır. 1910 yılı Haziran ayında Orman Nezareti'nin, taş işiyle uğraşan köy ahalisinin imal ve ihraç ettikleri taşları İstanbul, Edirne ve diğer Osmanlı şehirlerine naklini yasaklamasıyla birlikte mücadele daha da kızışmıştır. Köyün Ermeni ahalisi taş ocaklarına müdahale etmiş, taşların gönderilmesine engel olmuş, daha sonrasında iş fiili saldırılara kadar varmıştır. Bu saldırıların önlenmesi ve asayişin sağlanabilmesi için köye bir karakol kurulması için girişimlerde bulunulmuştur. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise Ermenilerin Bandırma'dan sevklerinden sonra, taş ocakları Şehremaneti'ne kiralanmıştır. Milli Mücadele sonrası ise Büyük Millet Meclisi Hükümeti, 16 Mart 1920 tarihinden sonra İstanbul hükümetleri tarafından kabul edilen kararları yok saydığından, hiçbir yabancıya taş ocaklarını işletme imtiyazı vermemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

---

51 BOA, HR.İM, 40/5-7.

52 BOA, HR.İM, 40/5-8.

Kaynakça/References

Arşiv Vesikaları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osman Arşivi (BOA)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti

Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUİ.)

Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM.)

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb.)

Hariciye Nezareti

Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO.)

Siyasi İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.)

Siyasi Kalemi (HR.SYS.)

Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)

İrade-Askeri (İ.AS.)

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

Araştırma Eserler

Kanberoglu, Nesrin, “Osmanlı Devletinin Zımpara Madenleri Hakkında Bir Tetkik (1908-1918)”, *Journal of History Studies*, c. X, Kasım 2018, s. 185-205.

Keskin, Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekamülü (1861-1906)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 29, Ankara 2011, s. 125-147.

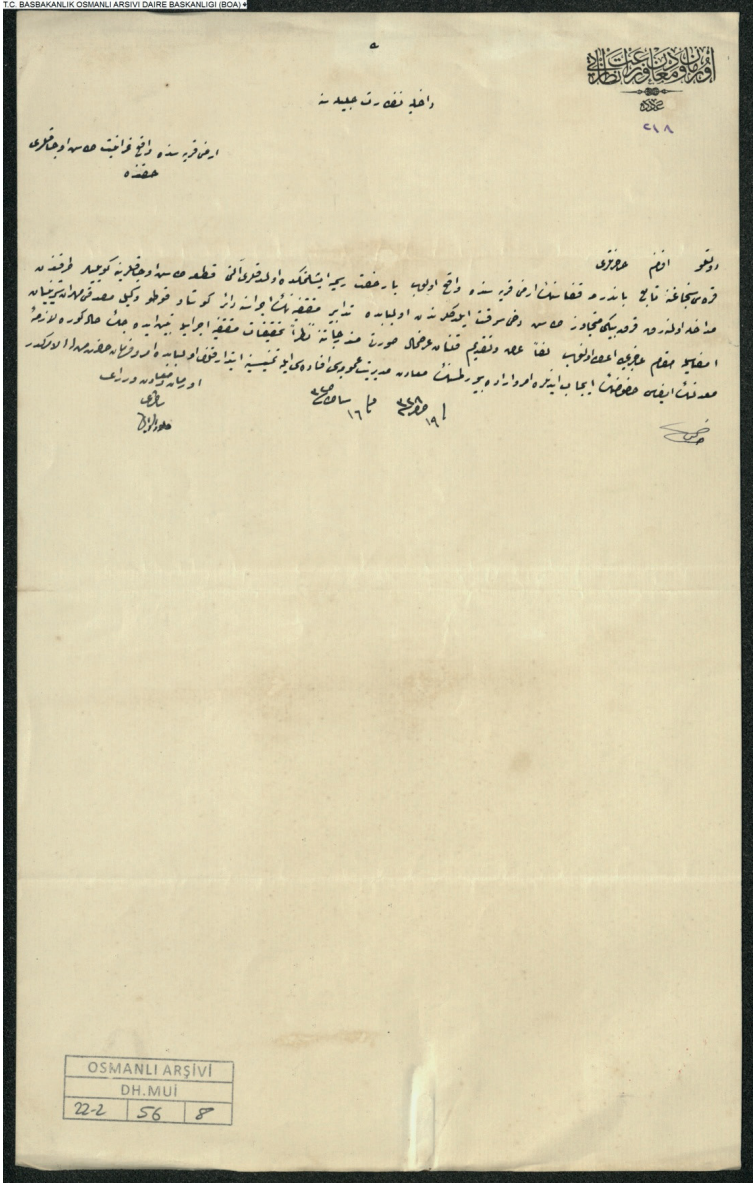
Memalik-i Osmaniyye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği, Dersaadet 1336.

Öntüç, Murat, “Balıkesir’deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri”, *OTAM*, sayı 19, Ankara 2006, s. 344-366.

Taşlıgil, Nuran - Güven Şahin, “Yapı Malzemesi Olarak Kullanılan Türkiye Doğal Taşlarının İktisadi Coğrafya Odağında Analizi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı 33, Ocak 2016, s. 607-640.

Ek

Orman ve Me'âdin ve Zirâ'at Nezâreti

Aded

218

Ermeni karyesinde vâki' granit taş ocakları hakkında.

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü efendim hazretleri

Karesi Sancağı'na tâbi' Bandırma Kazâsı'nın Ermeni karyesinde vâki' olup bâ-ruhsat-ı resmîye işletmekte oldukları altı kıt'a taş ocaklarına köylüler tarafından müdâhale olunarak kırkbinî mütecâviz taş dahi sirkat eylediklerinden ol-bâbda tedâbîr-i mukteziyenin icrâsına dâ'ir Gustav Koto vekîl-i musaddakı Mihran Şirinyan imzâsıyla makâm-ı âcîziye i'tâ olunup leffen arz ve takdîm kılınan arzuhal sûreti mündericâtına nazaran tahkîkât-ı mukteziye icrâsıyla tebeyyün edecek hâle göre lâzime-i ma'deletin ifâsı husûsunun îcâb edenlere emir ve irâde buyurulmasının Me'âdin Müdüriyet-i Umûmiyyesi ifâdesi ile temennîsine ibtidâr kılındı. Ol-bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 19 Safer sene [1]328 ve Fî 16 Şubat sene [1]325

Orman ve Me'âdin ve Zirâ'at

Nâzırı

İmza

Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar

Discussions About the Invitation of The Ottoman Empire and Presentation Memorandums in The Paris Peace Conference

Mustafa Budak*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.B. 0000-0002-4061-9487

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Budak,
İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mustafa.budak@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 16.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
16.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.06.2020

Kabul/Accepted: 15.07.2020

Atıf/Citation:

Budak, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 445-472.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.021>

ÖZ

Paris Barış Konferansı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletlerinin yeni uluslararası düzen kurmaya çalıştıkları bir konferans idi. Hiç şüphesiz, konferansın ana gündemi, Versay Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin geleceği idi. Buna Osmanlı Devleti, üç farklı muhtırayla cevap vermiştir.

Bu makalenin amacı, Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na resmen hangi şartlar altında katıldığını ve nasıl bir tavır gösterdiğini ortaya koymaktır. Bu çalışmanın ana kaynakları, devrin gazeteleri ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri olacaktır.

Anahtar sözcükler: Paris Barış Konferansı, Osmanlı Devleti, Damat Ferit Paşa, Ahmet Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Clemenceau, İzmir, 23 Haziran Muhtırası

ABSTRACT

The Paris Peace Conference was a conference where The Allied Powers tried to establish a new international order. Without doubt, the main agenda of the conference was the future of the Ottoman Empire after the Treaty of Versailles. The Ottoman Empire responded with three memorandums to this process.

This paper's aim is to verify under which conditions the Ottoman Empire officially participated in the Paris Peace Conference and how it showed its position. The main sources of this paper are the newspapers of the period and documents of the Ottoman Archives of The Presidency of the State Archives, Presidency of The Republic of Turkey.

Keywords: The Paris Peace Conference, The Ottoman Empire, Damad Ferid Pasha, Ahmed Tevfik Pasha, Mustafa Kemal Pasha, Clemenceau, İzmir, The Memorandum of June 23

Giriş

18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı, I. Dünya Savaşı sonrası galip devletlerin (İngiltere, Fransa, İtalya, ABD ve Japonya vs.) mağlup devletlere (Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan) ayrı ayrı barış antlaşmaları dikte ettirmeyi amaçladığı uluslararası bir platformdu. Bu konferansın Paris'te yapılması sebepsiz değildi. Çünkü, 1919 yılında dünyanın başkenti Paris idi. Bundan dolayı, konferansın ilk altı ay içinde Paris, dünyanın hem hükümet merkezi hem temyiz mahkemesi ve hem parlamentosu olurken; tüm imparatorlukların korkularının, söz konusu imparatorluklarda yaşayan toplulukların da bağımsızlık ümitlerinin odağı haline gelmişti. Bunun anlamı, Paris'te I. Dünya Savaşı sonrasında yeni uluslararası düzenin kurulacak olmasıydı¹. Aynı zamanda Paris Barış Konferansı, Türkler açısından 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan antlaşması ile sona eren bir barış sürecinin de adı idi. Bu konferansın uluslararası meşruiyet ilkeleri, ABD başkanı W. Wilson'un 8 Ocak 1918'de, açıkladığı on dört maddelik ilkeleri -Wilson ilkeleri- idi. Esasında bu ilkeler, adil bir uluslararası düzen tasavvurunu savunan Amerikan idealizminin parlak bir ifadesi idi. Bir başka deyişle, ABD'de 19. yüzyılda gelişen ve Başkan Wilson'un aralarında bulunduğu ilerlemecilik/progressivism adlı siyasi felsefeye ait prensiplerin (serbest ticaret, açık diplomasi, demokrasi ve self-determinasyon) dış politikaya uyarlama isteğinden ibaretti². Özellikle, açık diplomasi ve self-determinasyon ilkeleri ön plana çıkmıştı. Wilson, açık diplomasi ilkesi ile devletlerarası sorunların devletler üstü bir kurum nezdinde görüşülerek çözülmesini isterken self-determinasyon ilkesi ile de insan topluluklarının çoğunluk halinde buldukları topraklarda kendi kendilerini yönetme hakkını savunmaktaydı. Bu amaçla, ilkin Şubat 1919'da Milletler Cemiyeti kurulmuş ve bu cemiyetin gözetiminde manda sisteminin uygulanması kararlaştırılmıştı. Henry Kissinger'e göre Milletler Cemiyeti düşüncesi, özünde bir Amerikan kavramıydı. Wilson'un amacı, denizlerin bütün dünya milletleri tarafından serbestçe kullanılması güvencesinin bozulmamasını sağlayacak, savaşlara engel olacak toprak bütünlüğü ile siyasi bağımsızlığa dayanan bir evrensel uluslar birliği (devletler-üstü bir yapı) kurmaktı³. Her ne kadar bu düşünce idealist bir nitelik taşımaktaysa da ABD egemenliğinde bir uluslararası düzeni amaçlamaktaydı. Ne var ki Wilson, Paris'te siyasi gerçeklerin hiç de düşündüğü gibi olmadığını anladı.

- 1 Margaret MacMillan, *Paris 1919 -1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2001, s. 1-2.
- 2 İhsan Kaymaz, "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIII/67-68-69, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 151-153; Levent Ürer'e göre Wilson, ilan ettiği 14 ilke ile dünyaya "ideal bir gelecek tasarımı" sunmayı ve bu tasarımın ise "dünya sathında yaygın bir demokrasi geleneğinin sürdürülebilir bir barışın önkoşulu olduğu" inancını vurgulamayı amaçlamıştı. Oysa, sonraki siyasi gelişmeler gösterdi ki, Wilson'un amacı, idealist, barışçı olarak tanımlansa da esas itibarıyla ABD için yeni pazarlar oluşturulması için ekonomik açıdan sınırların değerlerinin düşürülmesiydi. Bu yaklaşım ise "yayılmada liberalizm" idi. Geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Levent Ürer, "Woodrow Wilson'un Ideal Dünya Tasarımının Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesine Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 28 (Mart 2003), s. 4-9.
- 3 Henry Kissinger, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s. 208.

Çünkü Avrupalı devletler, eski diplomasi metotları içinde siyaset yapmaktan vazgeçecek gibi görünmüyorlardı. Daha da önemlisi, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeni, Rum, Kürt, Arap ve Yahudi gibi toplulukların siyasi projelerinin birbirleriyle çakıştıklarını, bu toplulukların Paris'e gelerek yoğun bir propaganda faaliyetlerine giriştiklerini gördü. Sonunda, 28 Haziran 1919'da imzalanan Versay Antlaşması'ndan sonra Paris'ten ayrıldı. Bunun anlamı, Paris Barış Konferansı'nda siyasi güç, İngiltere ve Fransa gibi iki Avrupalı devlete kalmıştı. İtalya ise onların gölgesindeydi.

Konferansa Sunulan Yunan, Ermeni, Kürt, Arap ve Yahudi Talepleri

İlgi çekicidir ki, Paris Barış Konferansı başladığında, Mondros Mütarekesi'nden beri İtilaf Devletleri tarafından toprakları işgal edilmiş olan Osmanlı Devleti dışında herkes Paris'te vardı. Öyle ki, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum, Ermeni, Kürt, Arap ve Yahudi topluluklarının temsilcileri de kendi siyasi proje ve talepleriyle savaşın galibi devletleri etkilemek ve taleplerini kabul ettirmek için Paris'te yoğun siyasi faaliyet içindeydiler. Ayrıca, Yunanistan başbakanı Venizelos da Paris'e gelmiş ve Yunan taleplerini kabul ettirmeye çalışmakta idi.

Bu siyasi şartlarda toplanan Büyük Beşler (İngiltere, ABD, Fransa, İtalya ve Japonya), 28 Ocak 1919 tarihli toplantıda, savaş mağlubu devletlerin topraklarının nasıl paylaşılacağı ve bu arada, Osmanlı Devleti topraklarının nasıl taksim edileceği üzerinde görüştüler. Bu bağlamda, kurulması planlanan manda idareleri üzerinde durdular. Bu genel toplantıdan sonra asıl en ciddi toplantı, manda idarelerinin ele alındığı 1 Şubat tarihli Onlar Konseyi toplantısı idi. Bu toplantıya, ABD başkanı Wilson'un "belli devletlerin Osmanlı Devleti topraklarının belli yerlerinin işgal edilmesi" önerisi damga vurdu. Bu istek, hem kendi açıkladığı ilkelerin 12. maddesine aykırı idi ve hem de "işgal edilmeli dediği topraklar"ın büyük kısmı, İtilaf Devletleri tarafından Mondros'tan sonra işgal edilmişti. Bunda, konferans öncesinde Ermeniler ile Yunan hükümeti tarafından kendisine gönderilen telgraf ve muhtıraların etkisi büyüktü⁴.

Bu konuda Yunanlılar çok aktif idiler. Henüz konferans başlamadan önce Kasım 1918'den beri Yunan talepleri üzerinde hummalı bir çalışma içinde olan Yunan hükümeti, hazırladıkları muhtırayı 30 Aralık 1918'de, Paris Barış Konferansı Sekreteryası'na sundu. Buna göre, Kuzey Epir, bütün Trakya, Batı Anadolu, Oniki Ada ve Kıbrıs, Yunanistan'a verilmeliydi. Ancak Yunan başbakanı Elefterios Venizelos, büyük devletlerin İstanbul'u Yunanistan'a vermeyeceklerini düşündüğünden İstanbul'un İzmit ve Çanakkale sancaklarını da içine alacak şekilde uluslararası bir statüye kavuşturulmasını talep etmişti⁵. Nitekim Venizelos, bu

4 İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies, Şerafettin Turan Özel Sayısı*, VI/3, April 2014, s. 219.

5 Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 133-134.

Yunan taleplerini, 3 Şubat 1919'da konferansa katılarak dile getirdi. Amerikan belgelerinde yer alan Yunan istekleri, Yunan resmî belgelerinde yazılı Yunan isteklerinden biraz farklıydı. Amerikan belgelerine göre Yunanlılar, Balkan savaşlarından sonra Bulgaristan'a bırakılan toprakların büyük kısmını da istiyorlardı. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan çıkartılarak başkenti Konya ya da Bursa olacak küçük bir devlete dönüşmesini talep ediyorlardı. Bununla yetinmeyen Yunanistan, konferansın 4 Şubat tarihli toplantısında "Türklerin Avrupa'dan tamamen kovulmasını" istemişti⁶.

Ermeniler ise Paris'e iki farklı heyetle gelmişlerdi. Birincisi, Bogos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği Ermeni Milli Birliği heyeti idi. Diğeri ise Taşnak lideri ve Ermeni Milli Meclisi Başkanı Avedis Aharonian başkanlığında Erivan'dan gelen heyet idi. Ancak, bu iki heyet arasında fikir birliği bulunmuyordu. Erivan heyeti, Erivan, Gümrü ve Kars'ın da içinde bulunduğu büyük Ermenistan adına Doğu Anadolu'dan altı vilayet (Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum) ile Karadeniz'e (Trabzon vilayeti) bir çıkış noktası isterken Bogos Nubar Paşa ise ek olarak Akdeniz'e çıkışı sağlayacak Çukurova (Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket/Osmaniye, Adana ve Antakya)'nın da Büyük Ermenistan topraklarına katılmasını talep ediyordu. Sonunda her iki heyet, Bogos Nubar Paşa'nın istekleri içinde anlaşmaya vardılar ve 12 Şubat 1919 tarihli ortak bir muhtırayı 26 Şubat'ta konferansa sundular⁷.

Hiç şüphesiz bu Ermeni taleplerinin en büyük savunucusu ABD başkanı W. Wilson idi. Oysa, İngiltere başbakanı Lloyd George bile söz konusu Ermeni isteklerini fazla aşırı bulmuştu. Buna rağmen İngiliz başbakanı, Dörtler Konseyi'nin 14 Mayıs 1919 tarihli toplantısında, ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya arasında belirlenecek sınırlar içinde Ermenistan'ın bir manda yönetimine alınmasını teklif etti. Bu tekliften cesaret alan Erivan'daki Ermeni hükümeti, 28 Mayıs 1919'da Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilan etti⁸.

Ermeniler dışında Paris'e gelerek bağımsızlık veya özerklik talebinde bulunan Osmanlı topluluklarından biri de Kürtler idi. Kürtler, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Wilson ilkelerine güvenerek özerklik ve bağımsızlık taleplerini Şeyh Abdülkadir başkanlığında bir heyetle, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bildirdiler. Bu heyet, 2 Ocak 1919'da Kürt taleplerini içeren bir muhtırayı aynı komiserliğe sundular. Nihai olarak "İngiliz mandasında Kürtlere özerklik" içeren bu muhtıraya göre, Kürtler, Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul'da çoğunluk, Sivas, Ankara, Konya ve Halep ve Adana vilayetlerinde "kısımî çoğunluk" halinde yaşamaktadırlar. Bundan dolayı Kürtlere "sınırları belirlenmiş bir ülke verilmeli"dir. Oysa İngilizler, daha ziyade Ermeni taleplerine duyarlı

6 Köse, a.g.m., s. 220.

7 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasus (1917-1921)*, New York 1951, s. 253-257; Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu ve Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 206-207; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 21-24.

8 Sonyel, a.g.e., s. 25.

idiler. İngilizlerin endişesi, Kürtlerin Ermeni davasına kurban edildiklerini fark ederek Türklerle birleşmeleri idi⁹. O yüzden İngilizler, Kürtlere karşı bir “oyalama siyaseti” izliyorlardı.

Yine de Kürtler, her fırsatta kendi bağımsızlık ya da özerklik taleplerini dile getirmekten geri durmuyorlardı. Nitekim İstanbul’daki Kürt siyasi temsilcileri, İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde girişimlerde bulunurken, Osmanlı Devleti’nin Stockholm eski büyükelçisi Şerif Paşa, “Kürt Heyeti Başkanı” sıfatıyla 22 Mart 1919 tarihli “Kürtlerin İddialarına İlişkin” bir muhtırayı Paris Barış Konferansı’na sundu. Buna göre Kürdistan’ın sınırları kuzeyde Ziven’in kuzeyinden batıya Erzurum ve Erzincan’dan başlayarak güneyde Erbil, Kerkük, Süleymaniye ve Sinna hattına, doğuda ise Başkale ve Vezirkale’den İran’a kadar uzanmaktaydı. İlgi çekicidir ki, bu muhtırada, Kürdistan üzerindeki Ermeni iddiaları da protesto edilmişti¹⁰.

Konferansın 6 Şubat tarihli toplantısında gündem Arap istekleriydi. Bilindiği gibi, I. Dünya Savaşı başladığında bu isteklerin savunucusu Şerif Hüseyin idi. Sykes-Picot gizli anlaşması öncesinde (21 Ekim 1915) Mac Mahon ile görüşen Şerif Hüseyin, Torosların güneyinde kalan topraklarda Büyük Arap Krallığı ya da Arap Devletleri Federasyonu kurulmasını talep etmişti. Hatta Şerif Hüseyin İngilizlerden söz bile almıştı. Ne var ki, Sykes-Picot gizli anlaşmasında, Akka’dan itibaren bütün kıyı bölgesi -Beyrut dahil- ile Adana ve Mersin’e kadar topraklar, dolaylı ve doğrudan yönetim şeklinde Fransızlara verilmiş, Bağdat-Basra arasındaki bölge ile onun kuzeybatısındaki yerler ise aynı şekilde İngilizlere bırakılmıştı. Onun dışında kalan topraklarda bir Arap Krallığı kurulabilecekti. Bu, Şerif Hüseyin’in ilk hayal kırıklığı idi. Oğul Emir Faysal ise Paris Barış Konferansı başlamadan önce, 1 Ocak 1919’da konferansa sunduğu bir muhtırada, Suriye’de Osmanlı karşıtı isyandan dolayı ödül olarak İskenderun’dan İran’a doğru uzanan çizginin alt kısmını, güneyde Hind Okyanusu’na inen toprakların birleşik Arap Krallığı şeklinde babasının himayesine verilmesini istemişti. Bir başka deyişle Faysal, önemli kısmı Türkçe konuşan insanların yaşadığı 37. paralelin aşağısında kalan topraklarını (bütün Yemen, Necd dahil) Arap yarımadasını bütün olarak talep etmişti. Bu muhtıradaki taleplerin Arapların yaşadıkları topraklar olmasına rağmen Filistin’i içermemesi dikkat çekiciydi. Çünkü, Emir Faysal, Yahudi lideri Weizmann ile anlaşarak Paris’e gelmişti. İşte yukarıda sözünü ettiğimiz 6 Şubat 1919 tarihli toplantıya

9 Bu muhtıranın verilmesinden yaklaşık dört ay sonra, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde görevli baştercüman Andrew Ryan, 27 Nisan 1919 tarihinde Damad Ferit Paşa ile görüşmesini 21 Mayıs 1919 tarihli yazısıyla Londra’ya endişelerini bildirmişti: “En önemli Kürt önderlerinden bazılarının Türklerle olan bağlarını kesinlikle koparmalarını sağlamak kolay olacaktır, yeter ki çıkarlarının Ermeni çıkarlarına kurban edildiği korkusundan kurtarılınsınlar. Öte yandan, eğer İngiliz hükümetinden sempati görmezlerse her yerde olay çıkarabilirler ya da Türk imparatorluğunu kurtarma savaşına katılabilirler.”, Sonyel, a.g.e., s. 29.

10 Şerif Paşa’nın projesinin tam metni için bkz. Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Genişletilmiş 4. Baskı, Doz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 235-243; İngiliz belgelerinden bir anlatı için bkz. Sonyel, a.g.e., s. 26-30.

Emir Faysal da katılmış ve bu talep ve görüşlerini, bir kez daha dile getirmişti. Siyonistler ise bundan üç gün önce, 3 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na müracaat ederek kendilerine söz verilen Filistin'de milli vatan sözünün tutulmasını ve Filistin'e Yahudi göçüne izin verilmesini istemişlerdi¹¹.

Konferansa Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Tavrı: 12 Şubat 1919 Muhtırası

Barış konferansı başladığında, ilgili devletler ile talepkâr siyasi temsilcilerin -devlet veya toplum temsilcileri- çoğu Paris'teydi; sadece Osmanlı Devleti bulunmuyordu. Her ne kadar Osmanlı Devleti, konferansın başında davet edilmemişse de her an çağrılacakmış gibi teyakkuz halindeydi. Aslında bu hal, Mondros mütarekesinden sonra kurulan bütün hükümetler için de geçerli olmuş ve mütarekeden sonra başlayan İtilaf Devletleri işgallerine karşı pek tepki vermeme şekline dönüşmüştü. Nitekim Ahmet İzzet Paşa, 31 Ekim 1918'de 9. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği emirnamede, “milletin şeref ve namusuna hanel getirmeyecek şartlar”da barış yapılmasını, mevcut siyasi vaziyetin birlikte çalışarak Osmanlı Devleti lehine çevirmenin çarelerini bulmak gerektiğini bildirmişti. Açıkçası Ahmet İzzet Paşa, İtilaf Devletleri'ne karşı “uysal ve uyumlu tavır” göstermeyi “çare” olarak dile getiriyordu¹²:

“Sulh müzâkeresine girinceye kadar düşmanlarımızın öteden beri bir cihan sulhu için ilan ettikleri esâslar haricine çıkmayarak bunlardan bize mülâyim gelecek kısımları şimdiden mevki'-i fi'ile koymak ve bir tarafa mücâvir hükümetlerle anâsır-ı ecnebiyyeyi devr-i hükümetimizden hoşnud bırakmak sûretiyle i'timâdları ve sâ'ir sulhde lehimize hareketlerimizi mümkün olduğu kadar kazanmaktır.”

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nden itibaren barışa yönelik bir siyaset geliştirmeye çalışmıştı. Nitekim 11 Kasım 1918'de kurulan Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin de asıl amacı, devlet ve milletin şeref ve haysiyetine uygun bir barış yapılmasını sağlamaktı¹³. Aslında Osmanlı Devleti, barış konferansına yönelik çalışmalarına Kasım 1918 sonlarında başlamıştı. Bu çerçevede ilk girişim, Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşad Hikmet Bey'in başkanlığında bir komisyonun kurulmasıydı. Çalışmalarını gizlilik içinde yürüten bu komisyon, genel olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına odaklanmış; İngilizler Irak'dan çekilirken Bağdat, Basra ve Musul gibi vilayetlerde de çeşitli Arap, Türk ve Kürt idaresinin kurulması üzerinde durmuştu. Muhtemeldir ki, bu yönetimler özerk olacaktı. Sonunda komisyon, 25 maddelik Osmanlı Devleti'nin barış şartlarını kararlaştırdı.

11 Amir Faysal's Memorandum to the Supreme Council at The Paris Peace Conference 1 January 1919'dan naklen, İsmail Köse, *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 73-74; Köse, a.g.m., s. 221.

12 Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, Küre Yayınları, İstanbul 2002, s. 23-24.

13 Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 202-203; Ali Servet Öncü, “Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Meclis-i Mebusan'daki Müzakereleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı 49, 2013, s. 265.

Söz konusu şartların en önemlileri şunlardı¹⁴:

- İstanbul ve Boğazlar ile Anadolu ve Rumeli vilayetleri Osmanlı idaresinde kalacaktır.
- Gümülcine ile Dedeagaç Bulgarlar'dan alınıp Osmanlı ülkesine ilhak edilecektir.
- Batum, Kars ve Ardahan Osmanlı Devleti'ne bağlanacaktır.
- Irak, İngilizler tarafından tahliye edilecek, Musul, Bağdat ve Basra'da muhtelif bir Arap, Türk ve Kürt idaresi kurulacaktır.
- Bağdat demiryolu hattı İngiliz idaresine verilecektir.
- Osmanlı Devleti Mısır ve Süveyş'ten feragat ile Akabe'ye çekilecektir.
- Yemen tahliye edilecektir.
- Hicaz'ın istiklali tasdik olunacaktır.
- Kapitülasyonlar lağv edilecektir.
- Askerî kuvvetin miktarı 50 (elli) bin nefere tenzil edilecektir.
- İstanbul serbest liman olacaktır.
- Şimendifer, maden ve liman gibi nafia işleri Amerika, Fransız, İngiliz, Belçika sermayedarlarına verilecektir.
- Gümrükler için ayrıca antlaşmalar yapılacaktır.
- Ermenistan yeterli arazi üzerinde kurulacaktır.
- Filistin'de bir Musevi-Arap hükümeti kurulacaktır.
- Kıbrıs, İngiltere'ye terkedilecektir. Nezaretlerde bir İngiliz, Amerikan müşaviri ile Hey'et-i Vükelâ'da bir İngiliz umum müşaviri bulunacaktır.

Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin bu çalışmaları komisyonlar çerçevesinde kaldı. Fakat hükümet, Paris Barış Konferansı başladıktan iki hafta sonra, 30 Ocak 1919'da İstihzârât-ı Sulhiyye Komisyonu'nu kurdu. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa başkanlığında kurulmuş olan bu komisyon, nezaretlerde müsteşarlar başkanlığında kurulmuş çeşitli komisyonların çalışmalarından da yararlanarak Osmanlı Devleti'nin barış şartlarını hazırladı¹⁵.

Ancak, Paris Konferansı'nda işler, Osmanlı Devleti'nin beklentilerinin dışında gelişme göstermekteydi. Öyle ki İtilaf Devletleri, savaşın mağlubu Almanya ve Osmanlı Devleti'ne karşı birer “dikte antlaşma”nın hazırlıkları içindeydi. Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum, Ermeni, Kürt ve Arap gibi toplumların temsilcileri de özerklik ve bağımsızlık için Paris'e gelmişlerdi. En önemlisi, İtilaf Devletleri, Ocak 1919'da savaş içinde Ermenilere karşı eylemlerin sorumlusu gördükleri sivil ve askeri kişiler ile mütarekenin uygulanmasına karşı çıkan üst düzey komutanların tutuklanmasını istemişti¹⁶. İşte bu gelişmelerin yaşandığı

14 Bünyamin Kocaoğlu, “Mütareke ile Musalaha Arasında Türkiye: Mütareke Hükümetleri ve İstanbul Basınının Sulh Meselesine Bakışları”, *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Millî Mücadele*, ed. Osman Köse, Mavi Yayıncılık, Samsun İlk Adım Belediyesi, İstanbul 2008, s. 193.

15 Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa başkanlığında kurulan bu komisyonun üyeleri şunlardı: Erkan-ı Harp miralay İsmet Bey (İnönü), Meclis-i Ayan Reisi Çürüksulu Mahmut Paşa, Ayan üyesi Damad Ferit Paşa, Eski Nazır Osman Nizami Bey, Hariciye eski Nazırı Safa Bey, Urbanizade Cemil Molla, Bank-i Osmanî Meclis-i İdare üyesi Hamit Bey ile Maliye Nezareti Muhasebat-ı Umumiye-i Maliye Müdür-i Umumisi Berberyan. Kocaoğlu, a.g.m., s. 194; Çetin, a.g.e., s. 231-233; Necati Çavdar, “Tevfik Paşa Hükümetinin Sulh Hazırlıkları”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I (2011), s. 23.

16 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 29 vd.

bir süreçte, devrin sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, 12 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı için hazırlanan bir muhtırayı İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine sundu. Aslı Fransızca olan bu muhtıra, Paris Barış Konferansı sürecine Osmanlı Devleti'nin gösterdiği ilk tepki idi. Daha doğrusu, Osmanlı Devleti'nin barış tekliflerini içermekteydi. İncelendiğinde görülecektir ki muhtıra, amaç olarak “adaletin tesisi” şeklinde Osmanlı kadim yönetim anlayışına uygun bir dil kullanmasına rağmen ele aldığı sorunlar ile bu sorunlara çözüm önerilerini modern bir paradigma içinde sunması bakımından dikkat çekmekteydi¹⁷. Her şeyden önce muhtıra, devrin uluslararası meşruiyet kaynağı olan Wilson ilkelerine dayanılarak hazırlanmıştı. Bundan dolayı muhtırada, “Türklerin hakimiyeti ve güvenliği tam olarak temin” edildikten sonra Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyen toplulukların (Rumlar, Ermeniler, Araplar ve Yahudiler) geleceklerinin belirlenmesinin Wilson'un self determinasyon ilkesinden hareketle mümkün olabileceği vurgulanmıştı. Muhtırada bu mesele, “taşra vilayetleri meselesi” olarak ele alınmış ve özellikle Arap vilayetleri için “hilafete endeksli idari otonom/özerklik” önerisinde bulunulmuştu. Muhtıraya göre, yıllar içindeki şiddet ve mezalim sonucunda Müslüman Türklerin göç etmesiyle bazı adalarda Rumlar çoğunluk halinde kalmıştı. Buna karşılık, Trakya ve Anadolu'da Türklerin nüfusu diğerlerine nazaran fazlaydı. Ermeniler ise Doğu vilayetleri dahil Osmanlı coğrafyasının hiçbir yerinde çoğunluk halinde değillerdi. Bundan dolayı Doğu vilayetlerini içine alacak bir “Büyük Ermenistan” mümkün gözüküyordu. Ayrıca muhtırada dikkati çeken bir görüş de I. Dünya Savaşı döneminde, Ermeni çeteler tarafından bir milyondan fazla sivil Müslümanın katledilmesi idi. Muhtıraya göre, Osmanlı hükümeti, tehcir sürecinde yaşanan olayların gerçek yüzünün ortaya çıkmasında ısrarlıydı¹⁸. Bu amaçla, Osmanlı hükümeti, 13 Şubat 1919'da İspanya, İsviçre, Danimarka, Hollanda ve İsveç gibi savaşa girmemiş, tarafsız hükümetler temsilcilerinden oluşacak bir yargıçlar heyetinin görevlendirilmesini teklif etti¹⁹. Ne yazık ki bu teklif, yaklaşık üç ay sonra, 6 Mayıs 1919'da ilgili devletlerce reddedildi²⁰.

Görüldüğü gibi Tevfik Paşa hükümetinin bu girişimi İtilaf Devletlerince engellenmişti. Yusuf Hikmet Bayur'a göre söz konusu girişim “yersiz ve yanlış” idi. Çünkü bu muhtıra, zamanın ruhunu anlamayan ve devrin şartlarını kavrayamayan bir padişah ile onun hükümetinin bir ürünüydü²¹. Aksine bu muhtıra, savaş sonrası devrin uluslararası gidişatını

17 Mustafa Budak, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeninin Kurulmasına Osmanlı Devleti'nin Bakışı”, *Modernite ve Dünya Düzen(ler)i*, der. Mesut Özcan-Muzaffer Şenel, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 163-165.

18 “Hükümet-i Osmaniyye'nin Sulh Konferansına Teklifâtını Hâvi Muhtıra”, *İkdam*, nr. 7924, 3 Mart 1335 (1919), s. 1-2; Muhtıranın bir değerlendirmesi için bkz. M. Budak, a.g.m., s. 163-165; Çavdar, a.g.m., s. 28-29.

19 İlgili ülkelere gönderilen notaların metni için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 452.

20 İlgili çekicidir ki, adı geçen devletlerin red gerekçeleri, ülke çıkarlarını ilgilendirmedeği ya da üye vermelerinin mümkün olmadığı şeklindeydi. İlgili devletlerin cevabı notalarının metni için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, s. 481-484.

21 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I*, Güven Basımevi, Ankara 1963, s. 261-263.

anlayan -güçü eksik- bir siyasi aklın eseri idi ve bunun delili ise yukarıda belirttiğimiz üzere Wilson ilkelerine dayanmasıydı. Özellikle, Ermeni meselesinde İtilaf Devletlerine “hodri meydan” diyordu. Nitekim bu girişimden İtilaf Devletleri rahatsız olmuş ve ilgili devletleri uyarak soruşturma komisyonuna üye vermemelerini sağlamışlardı.

Osmanlı Devleti’nin Barış Konferansı’na Davet Edilmesi

Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı’na katılması için Üçler Konseyi’nin Mayıs 1919’da önemli iki siyasi karar alması gerekmektedir. Bunlardan birincisi, İzmir’in Yunanistan tarafından işgaliydi²². Üçler Konseyi, 6 Mayıs’ta işgal kararını almış ve bu karar Fiyume meselesinde Yugoslavya’nın desteklenmesi üzerine konseyden çekilen İtalya’nın 6 Mayıs’taki gönülsüz onayından sonra kesinlik kazanmıştı. Bunun sonucunda Yunan ordusu, 15 Mayıs’ta İzmir’i işgale başlamıştı²³. İkincisi ise, 14 Mayıs 1919’da ABD manda idaresinde, aralarında kararlaştırılacak sınırlar içinde Büyük Ermenistan’ın kurulması kararıydı²⁴.

Ne var ki, 1919 yılı Mayıs ayında olup biten olaylar bundan ibaret değildi. En önemlisi, 15 Mayıs 1919’da İzmir’in Yunan ordusunca işgali ile söz konusu işgalin bütün ülkede oluşturduğu büyük tepkiler idi. Bu tepkinin en büyüğü, 23 Mayıs’ta yapılan 200.000 kişinin katıldığı Sultanahmet Mitingi idi²⁵. O sıralarda, Paris’teki Dörtler Konseyi, Osmanlı Devleti’nin geleceği meselesini gündemlerine almışlardı. Tabiatıyla İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti’nin geleceği derken, “taksimi”ni düşünmekteydiler. Paris’te barış görüşmelerini gözlemci sıfatıyla izlemekte olan Hindistan Müslümanlarını temsil eden delegeler bu kararı öğrenince, Osmanlı Devleti’nin parçalanmasını şiddetle protesto ettiler. Onlara göre bu taksim kararı, Hindistan Müslümanları üzerinde olumsuz bir etki yapacak ve bu da İngiltere Hükümeti’nin yüksek çıkarlarına uygun olmayacaktı. Kendileri için bu kararın yok hükmünde olduğu hususunun Dörtler Konseyi’ne bildirilmesini ve durumdan Osmanlı hükümetinin haberdar edilmesini istediler²⁶. Hiç şüphesiz Hindistan Müslümanlarının bu tepkisi, hilafet temelli idi ve söz konusu tepkiye, “İngiltere’nin çıkarlarına aykırı olduğunu düşündüğü için” Britanya’nın Hindistan Bakanı Montegu da katılmaktaydı²⁷.

22 Andrew Ryan’a göre bu işgal kararı talihsiz bir karardı. Aynı zamanda, Türklerin Müttefiklerle iş birliğine dayalı yeni politikalarına da ilk büyük darbe idi. Muhtemeldir ki, Ryan’ın kastettiği Türkler, Padişah ile Damat Ferit Paşa ve hükümeti idi. Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenççiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 114.

23 “Osmanlı İmparatorluğunun Mukadderatı Müzakere Ediliyor”, *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919, s. 1; Ayrıca bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I-Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s. 265-270; Engin Berber, *Sancılı Yıllar 1918-1922*, Ayraç Yayınevi, s. 209-214.

24 Sonyel, *a.g.e.*, s. 25.

25 23 Mayıs’ta yapılan bu Sultanahmet mitinginde, Halide Edip Adıvar ve Mehmet Emin Yurdakul da heyecanlı konuşmalar yapmıştı. Kemal Anıburnu, *Milli Mücadele’de İstanbul Mitingleri*, Ankara 1975, s. 39-51.

26 Akşin, *a.g.e.*, s. 364.

27 “Hindistan Müslümanlarının Hilafete Merbutiyeti”, *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919.

Bu gelişmeler yaşanırken İstanbul'da önemli siyasi girişimler oluyordu. En önemli ilk gelişme, 20 Mayıs 1919'da Damat Ferit Paşa'nın Paris Barış Konferansı'na telgrafla yaptığı başvuruydu. Hemen belirtelim ki bu başvuruda, İzmir'in Yunanlılarca işgali ve Müslüman halka yapılan vahşiyane muamelenin Osmanlı kamuoyunda yarattığı nefret ve tepki dile getirilmekteydi. İkinci olarak bu işgal, Osmanlı Devleti'nin kesin parçalanmasının bir habercisi gibi görülmekteydi. Bundan dolayı söz konusu telgrafta, hilafet hukuku sebebiyle Arap topraklarının Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına karşı çıkılmakta, "Arabistan sınırından Karadeniz'e kadar uzanan bütün Anadolu kıt'ası ile Rumeli'nde Balkan dağlarının sınırladığı Trakya kıt'ası, Edirne dahil olmak üzere" Osmanlı Devleti'nde kalması ve ayrıca, bütün Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğusundaki Türk vilayetleri dahi dahil olduğu halde, sadece Ermenistan'da geniş bir özerk idare olmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmasının Paris Barış Konferansı kararıyla hemen ilan edilmesi istenmekteydi. İlgî çekicidir ki, Sadrazam Damat Ferit Paşa bu isteklerini, "Bugün Türk milletinde rû-nümûn olan galeyân-ı efkârı teskin etmek ve her dürlü ihtimâlâtın önüne geçebilmek için" şeklinde dile getirmekteydi²⁸. Bu başvuru, 22 Mayıs'ta, Fransa Başbakanı Clemenceau nezdinde tekrarlanmıştı. Buna Fransızların cevabı ise, konferansta Osmanlı Devleti'ne ilişkin henüz bir karar verilmediği şeklindeydi²⁹.

İkinci önemli siyasi gelişme, Meclis-i Mebusan'ın yokluğunda ne yapılacağı sorunuydu. Zaten, az da olsa basında bu mesele tartışılmaktaydı. Gazeteci Mehmet Asım, İzmir'in işgalinin Meclis-i Mebusan'ın yokluğunun ne demek olduğunu acı bir şekilde gösterdiği düşüncesindeydi. Ona göre barışın imzalanması, Meclis-i Mebusan'a bağlıydı³⁰. Hatta Mehmet Asım, hükümete düşen asıl görevin "Meclis-i Milli'yi toplamak" olduğunu yazıyordu³¹. Diğer bir yazısında Wilson ilkeleri ile emperyalizm arasında bir ilişki kurarak barış beklerken emperyalizm adına İzmir'in işgal edildiğini belirten M. Asım şu can alıcı soruyu sormadan da edememişti³²:

28 Sadrazam bunu İzmir ve çevresinin Yunan işgalinden çıkması için Paris Konferansı'ndan istemektedir. "Sadrazam Paşa'nın Sulh Konferansı'na Müracaatı", *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919; 20 Mayıs 1919 akşamı, Osmanlı Ayan Meclisi adına Rıza Tevfik Bey ile Çürüksulu Mahmut Paşa aracılığıyla İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine bir muhtıra vererek İzmir'in işgalini protesto etmişlerdir. Bu muhtırada aynen şu görüşler savunulmuştur: "*Efendiler, vatan-ı azizimizin azay-ı hayatiyesinden biriyle fekk-i irtibat etmeğümüz kat'iyen kani'iz ki, bu hengame-i girûdar geçüb de zihinler sekinet bulduktan sonra bütün memleketlerin efkar-ı umumiyesini hayrette bırakacaktır.*", Geniş bilgi için bkz. "Ayanın Protestosu", *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919.

29 Akşın, *a.g.e.*, I, s. 365.

30 M. Asım, "Söz Milletindir", *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919.

31 M. Asım, "Söz Milletindir", *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919.

32 M. Asım, "Ne Görüyoruz, Ne İhtiyarız", *Vakit*, nr. 567, 26 Mayıs 1919, s. 1; M. Asım, bir başka yazısında, Wilson ilkeleri çerçevesinde yapılacak bir barıştan dünyanın en eski milleti olan Türklerin de yararlanacağı ümit edilirken Türk İzmir'in Yunanistan tarafından işgal edildiğini ve böylece Türklerin siyasi bağımsızlığının Yunanlıların eline verildiğini belirterek sert cümlelerle tepki göstermişti. "Hukuksuzluk Karşısında", *Vakit*, nr. 580, 8 Haziran 1335, s. 1.

“Anadolu’nun halis Türklerle meskun olan diğer bir takım aksam da keyfe-mâ-yeşâ işgal edilmeye başlanmıştır. Acaba bu vaziyet, karşısında sorulan suallere Paris Sulh Konferansı’nı teşkil eden Düvel-i Mu’azzama mümessilleri ne cevap verecektir?”

Sonunda, 26 Mayıs 1919’da Birinci Saltanat Şurası’nın toplanmasına karar verildi³³. Padişah’ın da katıldığı bu Şura’da, Amerikan ve İngiliz himayesi dahil çeşitli görüşler dile getirilmiş ve sonunda milli şura kurulması, Osmanlı Devleti ile milletin haklarını koruyacak bir heyetin Paris’e gönderilmesi yönünde tavsiye kararı çıkmıştı³⁴. Zaten İtilaf Devletleri de Osmanlı Hükümeti’ni Paris’e çağırma hazırlanıyordu. Sonunda Dörtler Konseyi, 30 Mayıs 1919’da Osmanlı Devleti’ni Paris Barış Konferansı’na davet etti³⁵. Bu davet mektubu, 31 Mayıs’ta Fransız Yüksek Komiseri Defrance tarafından Damad Ferid Paşa’ya iletildi. Bu mektubu alan Damad Ferid Paşa da deyim yerindeyse “müjde”yi 1 Haziran 1919’da Padişah’a bildirdi³⁶. Söz konusu davet, aynı gün bir resmî tebliğ ile kamuoyuna duyuruldu. Bu bildirisinde hükümet, Aydın vilayeti ve Karesi Mutasarrıflığı gibi Türk çoğunlukta olan yerlerin haksız işgallerini Paris Konferansı nezdinde kaldırmaya çalıştıklarını açıklıyor ve millete sükûnet tavsiye ediyordu³⁷.

Hiç şüphesiz bu davet, İstanbul’da hükümet çevrelerinde büyük sevinç yaratmıştı. Öyle ki, Ali Fuad Türkgeldi’ye göre bu davet, “mevcudiyet-i siyasiyemizin resmen tasdiki” idi³⁸. Diğer taraftan konferans daveti, Osmanlı gazetelerinde gâh itiyatlı, gâh ümitli ve gâh da hayal kırıklığı gibi karmaşık duygularla karşılanmıştı. Bazı gazeteler, söz konusu davetin gerçekte bir anlam taşımadığının farkındaydılar. Vakit gazetesi başyazarı Mehmet Asım Bey (Us)’e göre Paris Barış Konferansı, Osmanlı hükümetini barış şartlarını müzakere için davet etmeyi gerekli görmüyordu. Konferans kendi kendine şartları belirleyip kabul edecek ve bu şartları Osmanlı Hükümeti’ne bildirecekti. Asıl sorun, buna karşı ne yapılmalıydı³⁹. Öyle ki mesele, gazetelerde, “Hükümet-i Osmaniyye’nin inkisâmı” çerçevesinde ele alınmaktaydı.

33 Mithat Sertoğlu’na göre bu Şura’ya toplam 131 kişi katılmıştı. Mithat Sertoğlu, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sayı 22, Temmuz 1969, s. 30-31; Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken (Mondros Mütarekesi’nden Sivas Kongresi’ne) I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 93-94.

34 Bu amaçla, Ayandan Abdurrahman Şeref Efendi, Maliye Nazırı Tevfik Bey ile Evkaf Nazırı Hamdi Efendi’den oluşan bir Milli Şura Komisyonu kurulmuşsa da yeni seçimlere gidileceği gerekçesi Damad Ferit Paşa tarafından engellendi. M. Sertoğlu, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II”, *BTTD*, sayı 23, Ağustos 1969, s. 49-56; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 109-117.

35 Laurance Evans, *Türkiye’nin Paylaşılması*, Türkçesi Tevfik Alanay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s. 189-190.

36 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 223.

37 “Tebliğ-i Resmî” *Alemdar*, 2 Haziran 1335/1919; “Hükümetimizin Sulh Konferansı’na Daveti”, *İkdam*, nr. 574, 2 Haziran 1335/1919; “Tebliğ-i Resmî”, *Alemdar*, 2 Haziran 1335/1919 Pazartesi; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 119-120; Can Erdem, bir arşiv belgesine dayanarak bu genelge tarihini 2 Haziran olarak yazmaktadır. BOA, DH.İ.U.M, E/53-10’dan naklen Can Erdem, *Damad Ferid Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 81.

38 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 23-24.

39 M. Asım, “Söz Milletindir”, *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919, s. 1.

Mesela, Hindistan Müslümanlarının hilafet açısından “Osmanlı Devleti'nin inkisâmı”nı İngiltere nezdinde yaptıkları şiddetle protestolara yer verilmekte ve ABD'nin İstanbul dahil Osmanlı Devleti himayesi meselesi üzerinde durulmaktaydı.

Bundan dolayı İkdâm gazetesi başyazısında “her ihtimale karşı mukadderatımızdan ne fazla ümitvâr ve ne de me'yus olalım yalnız hakkımızı, mevcudiyetimizi müdâfa'adan bir an hâli olmayalım” şeklinde mutedil bir dil kullanılmaktaydı⁴⁰. İleri gazetesi başyazısında da konferansa Osmanlı Devleti'nin daveti, “imtihan zamanı” olarak görülmekteydi. Ne var ki, devletin hakları ciddiyetle, maharetle savunulmazsa dostların desteğinden yararlanamamak tehlikesi mevcuttu. Bundan dolayı murahhas heyetinin “hukuk-ı milleti tamamen müdafa'aya kâdir zevatdan ve muhterem şahsiyetler meyanından intihab edilmesi” teklif edilmişti⁴¹ Ahmet Selahaddin Bey ise, Osmanlı Hükümeti'ne yapılan konferans tebligatını şu sözlerle değerlendirmekteydi⁴²:

“Mukadderat-ı cihani ta'yine çalışan hey'et-i âliye nezdinde-mağlûb ve binâ'en-aleyh maznun mevki'inde bulunan bir millet hakkında-bilâ-istimâ hüküm vermemek ve hubb-ı adalet-perverisinin hakkıyla takdir edildiğine delalet edebileceği cihetle ümitbahş görünmektedir.”

Diğer taraftan Ahmet Selahattin Bey, barış konferansının devlet için “son fırsat” olduğu görüşündeydi. Ona göre, en büyük cinayet olan mağlubiyeti Osmanlı Devleti kabullenmeli ve cezasını çekmelidir. Ancak, A. Selahattin Bey'e göre, kesinlikle kaçırılmaması gereken bir husus ise halihazırda “ferman-ferma bir düstur” olan milliyet esası idi ve barış da buna bağlıydı⁴³:

“Türk milleti ekseriyet bulunduğu yerlerde müstakil ve Cemiyet-i Akvam hissiyatına yaldızlı vekaletlerden azâde bir hayat-ı siyasiye ister. Tıpkı Polanya, Ceh-İslovakya, Yugoslavya... gibi cezay-ı mağlubiyet olarak bu müdhiş zayi' üzerine bir istiklalini zâyî" etmek istemez. Bize bu gayeyi te'min etmeyen sulh bir sulh değildir.”

Bundan sonra İstanbul ve Anadolu'da Paris'e gidecek Osmanlı Heyeti'nin hangi nitelikte, kimlerden oluşacağı ve bu kimselerin hangi esaslar içinde savunma yapması gerektiği hususlarında tartışmaların yapıldığını görmekteyiz. O sıralarda Havza'da bulunan 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 3 Haziran 1919'da çeşitli kolordu komutanları ile mülki amirlere telgraflar göndermek suretiyle Paris'e devlet ve milletin tam istiklalini korumak amacıyla milletin vicdanının sesi olabilecek kimselerden bir heyetin seçilmesi gerektiğini bildirmiş ve bu konuda Padişah ve hükümetin telgraflarla uyarılmasını istemişti⁴⁴. Bunun üzerine Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, 4 ve

40 “Osmanlı İmparatorluğunun Mukadderatı Müzakere Ediliyor”, *İkdâm*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919.

41 Muharriri M., “Son Gayret”, *İleri*, 4 Haziran 1335/1919.

42 A. Selahaddin, “Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Milli”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919.

43 A. Selahaddin, “Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Milli”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919.

44 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, I, s. 28-29.

7 Haziran tarihlerinde Sadaret'e gönderdiği telgraflarla, bölgenin kesinlikle çoğunluk halinde bulunmayan Ermenilere muhtariyet verilmesinin "hukuk-ı İslamiyye'nin iptalini kabul" anlamına geleceğini ve bunu ise kabul etmeyeceklerini bildirmişti. Ayrıca, Kazım Karabekir de 6 Haziran'da yayımlandığı bir genelgede Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerini tekrarlamıştı⁴⁵. Aynı şekilde, 7 Haziran'da Sivas vilayetinden Sadaret'e gönderilen bir telgraf ise benzer görüşleri dile getirerek Şurâ-yı Saltanat'ta Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Ermenistan'a geniş muhtariyete ilişkin verdiği beyanatın Vilâyât-ı Şarkiye halkını heyecana getirdiği ve vilayetteki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin birbirleriyle haberleşerek hükümet nezdinde protestolarda bulduklarını dile getirmişti. Hatta İtilaf Devletlerinden birinin himayesinin kabulüne dair istekler karşısında barış konferansına gidecek kişilerin "istiklal-i tam noktasında müdafaa-i hukuk edilmesi için" başvuracaklarından söz edilmişti. Anlaşılan o ki, gelen farklı haberler karşısında Sivas vilayeti, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin ne tarz siyaset izleyeceğini bilememekteydi⁴⁶. Diğer taraftan ise 5 Haziran'da İstanbul Üniversitesi'nde toplanan gençler, Türk çoğunluğun yaşadıkları topraklarda tam istiklalin Paris Barış Konferansı'nda savunulması, himaye ve vesayet gibi istiklali tehdit eden yönetim tarzlarının reddedilmesi yönünde kararlar almışlar ve bunu da Sadaret'e bildirmişlerdi⁴⁷.

Bu tartışmalara gazetesine yazdığı başyazılarla katılan Mehmet Asım, Paris'e gidecek heyetin bir "müdafaa-i hukuk heyeti" olması görüşünü savunmaktaydı. Çünkü bu heyet, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını koruyacaktı⁴⁸:

"Şu halde Paris'e giden heyet devletimizin, milletimizin müdafaa-i hukuku için elzem olan her dürlü vesâit-i maddiye ve ma'nevîye ile mücehhez olarak hareket etmeli, hiçbir noksanı olmamalı, gözü arkada kalmamalıdır. Dört harb senesi içinde düşmanlarımız Avrupa efkâr-ı umûmiyesini mütemadiyen Türklük ve Müslümanlık aleyhinde tahrik etmişlerdir. Venizelos gibi en desis bir siyâset avukatı bin dürlü ihtirâzât ile aleyhimize çalışmaktadır. Ermeniler de harb seneleri zarfında cereyan eden vekâyi' pek yanlış bir sûrette neşretmişler, Türklük ve Müslümanlık aleyhine birçok tertibât hazırlamışlardır. Bütün bu muhâcemelere karşı göğüs gerecek olan murahhaslarımız en güzide mütehasşslarımızdan istifâde etmelidir."

Bununla yetinmeyen M. Asım, bu geniş analiz yazısında, Paris'e gidecek Osmanlı barış heyetinin millet ve hilafet gibi iki önemli mesele karşısında bulunacaklarını belirttiikten sonra millet adına barış konferansından beklentilerini sıralamıştı⁴⁹:

"İbtida, Vilson prensibleri mucibince Türklerin ekseriyet teşkil ettikleri her taraftan sağlam bir Osmanlı hakimiyeti te'sisini istiyoruz. Anadolu (İzmir ile Beraber) İstanbul, Trakya Türk memleketidir ve Türk olarak kalmalıdır. Birinci gayemiz bu da'vâyı

45 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Genişletilmiş Yeni Baskı, Merk Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 44.

46 Sivas vilayetinden gelen telgraf, BOA, DH.KMS, 53-1/47.

47 Ömer Sami Çoşar, *Günü Gününe İstiklal Harbi Gazetesi*, İstanbul 1969, nr. 21, 7 Haziran 1919, s. 1.

48 M. Asım, "Müdafaa-i Hukuk Heyeti", *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

49 M. Asım, "Müdafaa-i Hukuk Heyeti", *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

kazanmaktadır. Sâniyen, hilafet mes'elesi pek mühimdir. Sulhdan sonra da Padişahımız Müslümanların halifesi olacaktır. Padişahlarımızın hilafet üzerinde bir hakk-ı tarihîleri vardır. Bugün dünyanın her tarafında hatta, düşman olan devletlerin müstemlekelerinde bulunan Müslümanlar bile Padişahımızı halifeleri olarak tanımaktadır. Hilafet sıfatını ha'iz olan Saltanat-ı Osmaniyye üzerinde manda te'sisi mevzû'bahs olursa pek büyük bir ehemmiyet kesbedecektir. Binâen-aleyh gerek Türklüğün vahdet-i siyasiyyesi ve istiklâli, Gerek hilâfet-i İslamiyye'nin haysiyetine muhâfaza etmek için vukû'bulacak müdâfa'âtda hey'eti tenvir etmek üzere hiç olmazsa ikişer kişiden mürekkeb birer hey'et-i mütehassısa ve ilmîyenin de murahhaslarımıza ilâvesi lâzım gelir”

Oysa İkdâm gazetesi, Osmanlı Devleti'nin Paris'e davet edilmesini “bircümle mehâfilde ve Türk efkâr-ı umumîyyesinde pek derin bir hüsn-i tesir hâsıl etmiş idi” diyerek değerlendirmiş ve fakat, barış heyetinin niteliği hususunda bazı tereddütlerini dile getirmişti. Bu bağlamda gazete, kamuoyunda yapılan tartışmalara bakarak, söz konusu heyetin bir “barış heyetinden ziyade bir müdafaa-i hukuk heyeti” olacağını yazmıştı. Hatta buna delil olarak, Sadrazamın 15 gün önce barış konferansına gönderdiği telgrafta “Bizim dahi sözümlerimiz ve müdafaatımız istimâ' olunmaksızın sulh konferansınca bizim hakkımızda bir karar vermemesini talep etmiş idi” şeklindeki sözlerini göstermişti⁵⁰. İfade edelim ki, İkdâm gazetesi haksız sayılmazdı. O sıralarda, Evkaf Nazırı Hamdi Bey'in Vakit gazetesine verdiği bir mülakat, İkdâm gazetesini doğrulamaktaydı. Hamdi Bey'e göre, Osmanlı barış heyetinin konferanstaki konumu bir “misyon-ı politik”tir. Bir başka deyişle, söz konusu heyet, bütün meselelerle ilgili olarak ayrıntılara girmeyecek ve sadece, Osmanlı Devleti'nin görüş ve taleplerini iletenecekti⁵¹. Anlaşılan o ki, İkdâm gazetesi, bu barış heyetini Mehmet Asım gibi bir “müdafaa-i hukuk heyeti” görmüş ve fakat, ondan farklı bir şekilde, Sadrazamın sözlerinden hareketle “sadece dinlenecek bir heyet” olarak değerlendirmişti.

Bundan başka, Akşam gazetesine mülakat veren Avrupa işleriyle ilgili bir kişi de Paris'e gidecek heyet meselesine değinmiş ve seçilen heyet üyeleri hakkında” mazileri lekesiz, hamiyet-i vataniyyeleri müsellemler, efkâr ve tecârüb-i siyasiyyeleri her türlü münakaşanın fevkinde olmak lazımdır” demektedir⁵².

Bu tartışmalarda temel endişe, milli duyarlılıkları zayıf kimselerin adı geçen heyette yer almalarıydı. O günün gazetelerinde “Murahhaslarımız” denilerek farklı isimlerden bahsedilmekteydi. Mesela, İleri gazetesi, Damat Ferit Paşa'nın dışında eski sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Maliye Nazırı Tevfik Bey, Osman Nizami Paşa, Hariciye Nezareti Müsteşarı Keçecizade Fuat Paşa, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdür-i Umumisi Reşid Bey sulh murahhaslığına, Matbuat-ı Umumiye Müdür-i sabıkı Ercümen Ekrem ve Bern sefaretine

50 “Heyet-i Murahhasamız”, *İkdâm*, nr. 8019, 6 Haziran 1335/1919.

51 Bunu Evkaf Nazırı Hamdi Bey, o günkü dille şöyle ifade ediyordu: “Konferansa, yalnız bizim metâlibâtımızı istima edecektir.”, “Heyet-i Murahhasamızın Sulh Konferansı'nda Vaziyeti-Hareket Günü”, *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

52 “Heyet-i Murahhasamız”, *İkdâm*, nr. 8019, 6 Haziran 1335/1919.

tayin olunan Reşat Halis, Bab-ı Âlî Hukuk Müşaviri Münir Beğler, müşavirliğine, Sofya Sefareti Müsteşarı Ragıp Raif Bey, Heyet-i Kitabet Riyasetine, Sofya Sefareti katiplerinden Haydar, Hariciye İstişare Odası Muavinlerinden Salahaddin, Hariciye Mühimme Kalemî Hulefasından Rifat ve Kalem-i Mahsus Memuru Reşat Nuri Beyler de katiplikle memur edildiklerini yazmaktaydı⁵³. Buna karşılık Vakit gazetesinin barış heyeti ise biraz farklıydı. Vakit gazetesine göre, Damat Ferit ile Ahmet Tevfik Paşalar murahhas, Maliye Nazırı Tevfik, Dahiliye Nazırı Ali Kemal ile Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Beyler, birinci derece müşavirler, Erkan-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisi Cevat Paşa, Askeri işler için müşavir, Bank-ı Osmanî İdare Meclisi azası Hamit Bey ise Mali işleri için müşavir olacaklardı⁵⁴.

Buna karşılık, İstanbul’da gayrimüslimlerin neşrettikleri gazeteler, “Paris’e gidecek Osmanlı heyeti” meselesinde biraz alaycı bir tavır içindeydiler. Vakit gazetesinin “karşı gazeteler” diye tanımladığı bu gazetelerden Beyoğlu’nda Rumlar tarafından yayımlanan *Spektatos Durian* gazetesi, Alman murahhaslarının beyhude yere yürütüldükleri bir zamanda Türkiye gibi bir memleket murahhaslarının böyle bir davetten ne derece yararlanabilecekleri sorusunu sormakta ve bu murahhasların ne söyleyeceklerinin kendilerince de bilindiğini belirtmekteydi. Aynı şekilde, Ermeni *Rönesans* gazetesi ise Paris için Türk heyetinden ümit etmenin bugüne kadar olup biten olayları unutmak anlamına geleceğini yazmaktaydı. Gazeteye göre, 1914’ten beri cereyan eden olaylar Türk heyeti için siyaset ancak, “tebdil-i vaziyet ettirmeyecek, izale edemeyecek fakat, üzerinde işleyebilecek bir vasıta” olabilecekti. Bunun anlamı, Türk heyetinin, gazetenin birinci kısım dediği Irak, Ermenistan, Suriye ve Filistin gibi Şark meselesine dahil işlerin halledildiği; Türk heyetinin ikinci kısım olarak örnek verdiği Türk vilayetleri ile İstanbul meselesini müzakere edebileceğidir⁵⁵. Aynı şekilde, Fransız *Le Journal Durian* gazetesinde yer alan bir yazıda, biraz da Osmanlı heyetinin Paris’e davet edilmesinde Fransa’ya pay çıkararak, daha önceden barış konferansı kararlarının Osmanlı hükümetine “sadece tebliği” ile yetinileceği söylenirken halihazırda Türklerin kendi görüşlerini savunma amacıyla davet edildiği ve bunun da Türkler için “kıymetdar bir şeref ve muvaffakiyet” olduğu ileri sürülmekteydi⁵⁶.

Bu tartışmalar ortamında Osmanlı hükümeti, 3 Haziran 1919’da Paris barış konferansına gidecek resmi heyet üyelerini belirledi. Buna göre, Sadrazam Damat Ferit Paşa, eski Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey, Osmanlı barış heyetinin esas delegeleri olarak görevlendirildi⁵⁷. Bu heyet, 6 Haziran’da, Dolmabahçe Sarayı’nda fevkalade toplanan hükümet ile bir araya geldi ve barış konferansı nezdinde yapılacak savunmanın

53 “Murahhaslarımız”, *İleri*, Nr. 506-124, 3 Haziran 1335/1919.

54 “Sulh Murahhaslarımız Cumartesi Gidiyor”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919; Asıl heyet üyeleri İkdam gazetesinde de aynı isimler idi. “Sulh Murahhaslarımız Takarrur Eyledi”, *İkdam*, nr. 8018, 5 Haziran 1335.

55 “Karşı Gazetelerin Mütalaatı”, *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

56 “Bir İzah”, *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

57 *Takvim-i Vekayi*, nr. 3573, 13 Ramazan 1337’den naklen Erdem, a.g.t., s. 81.

esasları gözden geçirildi ve ardından da Damat Ferit Paşa, Sultan Vahdeddin tarafından kabul edildikten sonra Fransa'nın tahsis ettiği Demokrasi zırhlısı ile Tulon'a doğru yola çıktı⁵⁸.

Hemen belirtelim ki, Dolmabahçe Sarayı'ndaki görüşmede hem Padişah ve hem de Sadrazam, Osmanlı Devleti için barış konferansından ve heyetin başarılı olacağından bir hayli ümitliydi. Padişah, gidecek heyeti “sevgili vatanımızın mukadderatı sizin ellerinizde” diyerek başarılar dilerken Sadrazam Damat Ferit Paşa ise çoğu zaman olduğu gibi isim vermeden İttihatçıları suçlayarak konferanstan az zararla çıkacakları hususunda ümitvar konuşmuştu. Ne var ki, Sadrazamın konuşması, ülkenin hukukunu İtilaf Devletlerinin koruyacağına dair boş ümitler içeren cinstendi⁵⁹:

“Biz memleketimiz gayet vâhim şerâit altında bulunduğu halde azimet ediyoruz. Ma-mafih, Türkiye hukukunun mukadderat-ı cihanı ellerinde tutanlar tarafından vikâye edileceğine ümitvâruz. Osmanlı milleti kabahatli değildir. Çünkü, gözlerini kin ve ihtirâs bürümüş olan birkaç cahil kendilerini Almanya'nın kucağına atdılar. Sulh konferansı bu cihetleri nazar-ı i'tibâre almalıdır. Biz konferansa gitmekle beraber büyük fedâkârlıklar ihtiyâr edeceğimizi de biliyoruz. Bu fedâkârlıkları sevgili vatanımız için daha az ba'is-i mazarrat kılmaya çalışacağız.”

Sadrazam Paşa bu düşüncelerle Paris'e doğru yola çıkarken, hastalığı dolayısıyla seyahatini ertelemiş olan Tevfik Paşa ise, ondan sekiz gün sonra, 14 Haziran Cuma günü Ceres adlı bir İngiliz zırhlısıyla Marsilya'ya doğru hareket etti. Maiyetinde, Padişah yaverlerinden oğlu Binbaşı Ali Nuri Bey'in dışında Londra sefaretî Müsteşarı Ragıp Raif Bey, Hariciye Nezareti Umur-ı İdariye Müdür-i Umumisi Şevki Bey ile iki müşavir de vardı. Ayrıca, beraberinde 8 sandık erzak ve vesika bulunuyordu⁶⁰.

Aynı günlerde, Fransız gazeteleri ise “Osmanlı sulhu” hakkında haberler ve yorumlar yazmaya başlamışlardı. Fransız gazetelerinin genel görüşü, Sadrazam ve heyetinin Paris'e müzakere etmek için değil, “sulh konferansına fikir ve reylerini istimzaç edilmek” üzere gelecekleri idi. Mesela, *Eksplisatör (Explicateur)* gazetesi, Paris'e gelecek Türk heyetinin “bir heyet-i Murahhasa olmayub bir heyet-i mütehassısadır. Osmanlı İmparatorluğu ile akdedilecek muahede henüz mevzu'bahs olmamaktadır” demektedir. *L'Action Française* gazetesi de aynı görüşteydi⁶¹. Anlaşıyor ki, Paris'teki genel hava, Osmanlı heyetinin bir

58 “Murahhaslarımız Bugün Beşte Gidiyor”, *İkdam*, nr. 8019, 6 Haziran 1335/1919; “Murahhaslarımız Dün Tulon'a Gittiler”, *İkdam*, nr. 8020, 7 Haziran 1335/1919; “Heyet-i Murahhasanın Azimet”, *İleri*, 7 Haziran 1335/1919.

59 “Beyanat-ı Şahane”, *İkdam*, nr. 8021, 8 Haziran 1335/1919.

60 Bu gazetelerde verilen bilgilere göre Tevfik Paşa heyetinin 13 veya 14 Haziran'da hareket edeceğini tahminen yazmaktaydılar. “Murahhaslarımız Bugün Beşte Gidiyor”, *İkdam*, nr. 8019, 6 Haziran 1335; “Murahhaslarımız ve Sulh Murahhaslarımızın Vaziyeti”, *Vakit*, nr. 580, 8 Haziran 1335/1919, Pazar. Ancak, İbnülemin Mahmut İnal ile Tayyib Gökbilgin 14 Haziran tarihini vermektedir. Biz de bu tarihi esas aldık. İbnülemin Mahmut İnal, *Son Sadrazamlar IV*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 2044; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 121.

61 “Fransız Gazetelerinin Mütalaatı”, *Vakit*, 8 Haziran 1335/1919.

mütehassıs heyeti olduğu ve İtilaf Devletlerinin ve ABD'nin Türkiye hakkında üç-dört aydan evvel bir karar vermeyecekleri şeklindeydi⁶².

Sonunda, Tevfik Paşa ve maiyeti dışında⁶³ daha önceden Paris'e ulaşmış olan Damat Ferit Paşa başkanlığındaki Osmanlı Heyeti, 17 Haziran 1919 tarihinde öğleden sonra, Fransız Dışışleri Bakanlığı'nda Onlar Konseyi tarafından kabul edildi⁶⁴. 18 Haziran 1919 tarihli *Journal De Duba* gazetesine göre Osmanlı heyeti, öğleden önce, saat 11'de kabul edilmişti. Fransa Başbakanı Clemenceau başkanlığında toplanan Onlar Konseyi, Osmanlı heyetini ayakta saygı ile karşıladı. Daha sonra, Damat Ferit Paşa, kendi muhtirasını "usûl-i kıra'eti pek de vâzih" olmayan bir Fransızca ile okudu ve ardından muhtırayı Onlar Konseyi'ne sundu⁶⁵. Bu sunumdan sonra Konsey, on dakika kadar bir müzakerede bulundu ve sonunda konsey başkanı Clemenceau, Damat Ferit Paşa'ya alacakları kararı kendilerine bildireceklerini söyledi⁶⁶. Her ne kadar Osmanlı heyeti, aldığı yetkiden dolayı kendini bir "heyet-i Murahhasa" olarak görmüş ve bu şekilde itimadnameleri kabul edilmişse de⁶⁷, Onlar Konseyi'nin tavrından da anlaşıldığı üzere Osmanlı heyetinin sunumu, bir çeşit "heyet-i mütehassısa" sunumu olarak görüldü. Gerçekten Paris'ten İstanbul'a gelen bir telgraf, bu hususu doğrular nitelikteydi. Telgrafa göre, ikmal edildiği takdirde Osmanlı heyetinin barış antlaşmasını imzaya yetkili olmadığı ve sadece verecekleri izahların dinleneceği bildirildi. Ancak Osmanlı Hariciye Nezareti, hâlen aksini savunmaktaydı⁶⁸.

İşte Osmanlı barış heyeti, bu şartlarda, Paris'te Onlar Konseyi'nin karşısına çıktı. Beklendiği gibi Damat Ferit Paşa sadece "dinlendi" ve kendisine teşekkür edildi. Konsey adına başkan sıfatıyla Fransa Başbakanı Clemenceau, yaklaşık bir hafta sonra, 25 Haziran'da, 17 Haziran tarihli Osmanlı muhtirasına bir notayla cevap verdi⁶⁹. 29 Haziran'da verilen ikinci bir notayla

62 "Mukadderatımız ve Sulh Murahhaslarımızın Vaziyeti", *Vakit*, 8 Haziran 1335/1919.

63 Tevfik Paşa ve maiyeti, 18 Haziran'da Paris'e ulaştılar. "Murahhaslarımız Hakkında Mühim ve Hususi Haberler", *İkdam*, nr. 8032, 19 Haziran 11335/1919; "Tevfik Paşa Hazretlerinin Muvasalatı", *İkdam*, nr. 8033, 20 Haziran 1335/1919.

64 Fransız Monitör Oriental gazetesinden iktibasen "Sulh Murahhaslarımız Onlar Meclisi'ne Kabul Ediliyor", *İkdam*, nr. 8031, 18 Haziran 1335/1919.

65 "Heyet-i Murahhasamız Paris'de/Yeni Gelen Avrupa Gazetelerinin Verdiği Malumat", *İleri*, nr. 147-529, 26 Haziran 1335/1919; Tevfik Paşa'ya göre, 17 Haziran muhtırası "Kötü bir Fransızca" ile yazılmış ve aceleyle getirilmişti. Akşın, *a.g.e.*, s. 399.

66 "Nafia Nazırı Ferid Paşa'nın Beyanâtı", *İkdam*, nr. 8037, 24 Haziran 1335/1919.

67 "Sulh Murahhaslarımız Onlar Meclisi'ne Kabul Ediliyor", *İkdam*, nr. 8031, 18 Haziran 1335/1919.

68 "Murahhaslarımızın Dörtler Meclisine Kabulü", *İkdam*, nr. 8033, 20 Haziran 1335/1919.

69 Clemenceau, 25 Haziran 1919 tarihli muhtırasının tercümesi için bkz. "Konferansa Verilen Muhtıralar Etrafında", *İleri*, nr. 175/557, 27 Temmuz 1335/1919. Bununla birlikte İleri gazetesi, Haziran sonlarında Paris'ten aldıkları haberlerde notanın sunum tarihi için farklı tarihler vermekteydi. Mesela, Paris'ten 27 Haziran'da aldığı habere göre cevabî notanın verildiği yazılıydı. "Muhtıramıza Cevap Verdiler", *İleri*, nr. 150-532, 29 Haziran 1335/1919; Ertesi günkü nüshasında ise Paris'ten 28 Haziran'da aldığı habere dayanarak "Düvel-i Müttefike ve Müştereke 17 Haziran tarihli Osmanlı notasına cevaben dün akşam (27 Haziran) Mont Klein Şatosu'nda Osmanlı Hey'et-i Murahhasası'na bir nota tevdi' etmişlerdir" şeklinde yazdı. "Muhtıramıza Verilen Cevap Etrafında", *İleri*, nr. 151-533, 30 Haziran 1335/1919.

da mevcut durumun daha ayrıntılı araştırılması gerektiği belirtilerek Osmanlı heyetinin daha fazla Paris'te kalmasının faydasız olduğu bildirildi⁷⁰. Bunun anlamı, bir Osmanlı gazetesine göre, Osmanlı Devleti'nin geleceğinin tayininin, belirsiz bir zamana bırakılmasıydı⁷¹. Bir süre daha Paris'te kalan Osmanlı heyeti, 4 Temmuz'da Paris'ten ayrılarak Lozan'a geçti. Orada da iki gün kaldıktan sonra Şark Ekspresi (Şark Sürat Katarı) ile Bükreş'e geçen heyet, Rusçuk üzerinden, özel bir tren ile İstanbul'a hareket etti⁷². 15 Temmuz sabahı İstanbul'a gelen heyet, Dolmabahçe Sarayı'nda üst düzey devlet protokolünün katıldığı askeri bir törenle karşılandı⁷³.

Davetten Sonra Barış Konferansı'na Osmanlı Devleti'nin Sunduğu İki Muhtıra

Aslında, Osmanlı barış heyetinin iki grup halinde Paris'e gelmeleri, "Osmanlı barış tavrı"nın hayalcilikten gerçekçiliğe uzanan bir düzlemde gerçekleşeceğini göstermişti⁷⁴. Damat Ferit Paşa, İngiliz dostluğuna güvenen, savaş sonrası yeni uluslararası şartları idrak edemeyen hayalperest bir kişi idi⁷⁵ ve konuşması ile muhtırası da bunun eseri idi.

70 Dikkat çekicidir ki, Clemenceau'un Osmanlı Heyeti'nin Paris'te kalmaması gerektiğini şu cümleler ile ifade etmekteydi: "*Binâ'en-aleyh her ne kadar Paris Konferansı sulhun sür'atle ve suret-i kat'iyede te'sisine pek hahişger ve devre-i hazıra-i meşkükiyetin idâmesinden tevellüd edebilecek mehâzîri bihakkin mukadder ise de vaz'iyet hakkında icrâ olunan tedkikât-i amîka konferans azâsına bu bâbda bir müddet imhâlin gayr-i kabil-i ictinâb olduğu kanâ'atini vermişdir. Ahvâl-i mesrûdeye binâ'en Meclis, Hükümet-i Seniyye'nin Fransa'ya i'zâmına müsa'ade taleb etmiş olduğu Hey'et-i Murahhassa-ı Osmaniyye'nin Paris'de daha ziyade temdid-i ikametinden hiçbir fa'idede tahassul edemeyeceğini zan ve tahmin etmektedir.*" Clemenceau'nun 29 Haziran 1919 tarihli notanın tercümesi için bkz. "Konferansa Verilen Muhtıralar Etrafında". *İleri*, nr. 175/557, 27 Temmuz 1335/1919; O günlerde ajanslardan gelen haberlere göre "heyet-i murahhassamızın Paris'de temdid-i ikameti bi-lûzûm imiş...", "Sadrazam Paşa'ya Mösyö Klemanso'nun Bir Mektubu", *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919; Aynı tarihli *İkdam*'da yayımlanan "Sulh Konferansı'nda Murahhaslarımız" başlıklı bir başka değerlendirme yazısında, Paris'teki bazı çevrelerin bu cevabi notanın verilisinde, Osmanlı heyetinin ayakta karşılandığından söz ederek bunun heyete "yol verilme" anlamını taşıdığı üzerinde durulmuş ve bunun doğru olmadığı ifade edilmiştir. Sulh Konferansında Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı heyetinin Paris'ten ayrılmasının Clemenceau tarafından istenmesini bir "aşğılanma" olarak görmüştü. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 37-38. Aynı şekilde, İngiliz baştercüman A. Ryan da Damad Ferit Paşa Heyeti'nin Paris'te pek iyi karşılanmadığı ve bundan dolayı heyetin hayal kırıklığına uğradığı düşüncesindeydi. Ryan, *a.g.e.*, s. 115. Bundan sonra bu niteleme (pek iyi karşılanmama ve aşğılanma hali) Türk Millî Mücadele Tarihi literatüründe kabul görmüştür.

71 Gazete bunu "*mukadderatımızın ta'yini gayr-i mu'ayyen bir zamana ta'lik olundu*" şeklinde vermişti. Bkz. *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919.

72 *İleri*, nr. 157-539, 8 Temmuz 1335/1919.

73 Heyetin geliş tarzıyla ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Mesela, 8 Temmuz'da heyetin Rusçuk'tan özel trenle İstanbul'a doğru hareket ettiğini yazmış olan *İleri* gazetesi, bir hafta sonra, heyetin Köstence'den İstanbul'a üç Fransız torpidosuyla 15 Temmuz sabahı saat 9.15'te Dolmabahçe Sarayı önlerine geldiklerini ve istimbotta karaya çıktıklarını yazmıştı. "Hey'et-i Murahhassa'nın Muvasalatı", *İleri*, nr. 165-547, 16 Temmuz 1335/1919; *Alemdar* gazetesi ise Osmanlı heyetinin 3 ya da 4 Temmuz günü Paris'ten ayrılacağını haber vermektedir. "Hey'et-i Murahhassamızın Avdeti", *Alemdar*, 4 Temmuz 1335/1919.

74 Sina Akşin'e göre Damad Ferit Paşa ile A. Tevfik Paşa'nın ayrı ayrı Paris'e gelmelerinin gerçek sebebi İngiltere ve Fransa'ya karşı izlenen denge siyasetiydi. Akşin, *a.g.e.*, s. 372.

75 Damad Ferit Paşa'nın bu hayalperestliği, Mondros mütarekesi heyet başkanlığı söz konusu olduğunda da tezahür etmişti. Öyle ki, devrin sadrazamı Ahmet İzzet Paşa'ya hitaben "*Devletin tamamıyet-i mülkiyyesi*

Zaten yaptığı konuşmayı Paris'e geldiğinde, Ahmet Tevfik Paşa'nın yokluğunda alalecele hazırlamıştı⁷⁶. Buna karşılık, Ahmet Tevfik Paşa "Osmanlı devlet aklı"nı temsil ediyor; altı aydır nezaretlerde yapılan çalışmaların hasılası olan bir başka muhtırayı taşıyordu. Bu muhtıra, I. Dünya Savaşı sonrasında yeni real politliğini kavramış bir zihniyetin ürünüydü.

a. 17 Haziran 1919 Muhtırası

Paris'te, Osmanlı barış heyetinin sunduğu ilk muhtıra, 17 Haziran 1919 tarihli idi. Damat Ferit Paşa, 17 Haziran'da, Onlar Meclisi'nde kısa bir takdim konuşması ile söz konusu muhtırayı sundu⁷⁷. Damat Ferit Paşa'nın heyetteki Tevfik ve Rıza Tevfik beylerle bile göstermediği⁷⁸ muhtıra "Hükümet-i Osmaniye'nin tamamîyet-i mülkiyye ve istiklalini müdafaa"yı amaçlayan "Osmanlı Devleti'nin barış şartları"nı içermekteydi⁷⁹. Damat Ferit Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinden Osmanlı Padişahı ile milleti değil "ihtilalci komite" dediği İttihatçılar ile Almanlar sorumluydu. Hatta, Damat Ferit Paşa, İzmir'in işgalinin büyük facialara sebep olduğuna değindikten sonra devrin real-politiğine aykırı bir şekilde, Osmanlı Devleti'nin "1914 sınırları"nı istemişti. Bunu da "statuto antebellum" olarak ifade etmişti⁸⁰:

"...Trakya'da Müslüman ahalisi bir ekseriyet-i azîme teşkil eden kısmın iâdesi ve Edirne'nin müdâfa'asını temin eyleyecek hududun tayini cümle-i temenniyâtandır; zira, ancak bu suretle payitaht-ı Osmanî emin bir suretle müdafaa edilebilir."

üzerine mütareke akdini kabul ettiremezsem hemen bir sefine-i harbîyye isteyip doğruca Londra'ya azimet ve İngiltere kralı ile mülakat ederek ben senin babanın kadim dostu idim; arzularımın kabulünü senden beklerim diyerek teklifatımızı kabul ettiririm" demiş ve Sadrazamın aklını başından almıştı. Zaten Sadrazam, önceden onun için "bu adam mecnun" demişti. Türk geldi, a.g.e., s. 153-154; Kendi hatıratında A. İzzet Paşa, mütareke konusunda Padişah ile konuşurken onun baş delegeliğinden söz edilince "Bu zat uzun zamandır devlet memuriyetinde bulunmamış ve âdeta deli gibidir. Böylesine önemli bir görev ve devletin hayati meseleleri kendisine havale edilemez" demişti. A. İzzet Paşa, a.g.e., s. 23-24.

- 76 Bunun sebebi, Nurten Çetin'e göre, Tevfik Paşa Paris'e gelmeden önce yapacağı girişimlerle kendince bir zafer kazanmak idi. Çetin, a.g.e., s. 335.
- 77 Ne var ki Osman Olcay, muhtıralar konusunda farklı tarih ve muhtıra metinleri vermektedir. Ona göre, Damat Ferit Paşa, muhtırasını 11 Haziran'da sunmuş ve İtilaf Devletleri 23 Haziran'da cevabî notayı vermişlerdir. Oysa, dönemin Fransız ve Türk gazeteleri, Damat Ferit Paşa'nın ilk muhtırasını 17 Haziran'da verdikleri hususunda hemfikir idiler. Kanaatimizce, Osman Olcay'ın Sadrazamın sunduğunu belirttiği ve kitabında tercümesini verdiği metin, Osmanlı barış heyetinin ikinci kez sunduğu 23 Haziran 1919 tarihli metindir. Ayrıca Olcay, Osmanlı heyeti ve sunduğu muhtıranın, Onlar Konseyi'nce pek de olumlu karşılanmadığını, sert sözlerle cevap verildiğini yazmaktadır. Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. LXIII-LXXI.
- 78 Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim (Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim)*, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 370.
- 79 "Murahaslarımız Dörtler Meclisinde", *İkdam*, nr. 8034, 21 Haziran 1335/1919.
- 80 Muhtıra metni için bkz. *Alemdar*, nr. 194/1504, 7 Temmuz 1335/1919; *İleri*, nr. 156/538, Temmuz 1335/1919; A. İzzet Paşa, a.g.e., s. 313-314; Genel bir özeti ve değerlendirmesi için bkz. Cemil Bilsel, *Lozan I*, Tıpkı basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s. 224-225.

Bu talebin Wilson prensiplerine uygun olduğunu belirten Damat Ferit Paşa, aksi takdirde, yeniden Osmanlı Devleti parçalanırsa, Doğu'da esas dengenin bozulacağı uyarısında bulundu. Ona göre, Torosların ikiye ayırdığı Akdeniz'den Arabistan'a kadar olan coğrafyada Türkçe'den başka dil konuşulmasına rağmen “bu memalik, milliyet esasından daha amik hissiyattan dolayı lâ-yenfek bir surette İstanbul'a merbuttur. Toros'un her iki tarafında aynı gaye-i âmal, aynı efkâr, aynı menâfi-i maneviye ve maddiye bunları o rütbe mecz etmiştir ki, bunların teşkil etmiş olduğu kesif kütlenin tecezzisi Şark'ın sulh ve müsâlemetini külliyan ihlal edebilir.” idi. Bir başka deyişle, Osmanlı Sadrazamı, Doğu'nun barış anahtarı olarak Akdeniz'den Arabistan'a kadar olan coğrafyada yaşayan insanlar arasından etkili olan milliyet esasından daha derin hisleri göstermekte ve bunu da amaç birliği aynı fikir ile maddi ve manevi çıkarlar” şeklinde ifade etmekteydi⁸¹.

Kabul edelim ki, Damat Ferit Paşa'nın muhtırasında “hiçbir şey olmamış” bir tarzda “Osmanlı talepleri” sıralanmıştı. Bu talepler, konferans çevrelerinde, “Alman-Avusturya notalarından ziyade hayret-i mucib” olarak değerlendirilmişti⁸². Buna karşılık söz konusu talepler, Fransız gazetelerince, “zemin ve zamana uymayan metalib” olarak yorumlanmıştı. Mesela, *Matin* gazetesi, Osmanlı heyetinin savaştan önceki statükoda ısrar ettiğini ve hemen hemen Kıbrıs ve Mısır'ı İngiltere ile yeniden müzakere etmek istediğini yazarken, *Poti Jurnal (Petit Journal)*, başlangıçta barışçı bir tutum içinde olan Osmanlı heyetinin daha sonra sunduğu muhtıradaki taleplerinin, savaştan önceki Osmanlı Devleti'nin “yeniden tesisine matuf” olduğu görüşündeydi. Gazeteye göre, Osmanlı murahhas heyeti, bu barış programını yeniden gözden geçirmeliydi. Çünkü Türkiye, mağlup devletlerden biriydi ve bunu unutmamalıydı. Aynı şekilde, *New York Herald* gazetesi de 17 Haziran muhtırasını “harikulade ve hayali bulmakda” idi. Buna örnek olarak da Filistin'de Türkiye tarafından tayin edilmiş yarı özerk bir hükümet isteğini vermektedir. En önemlisi gazete, Dörtler KONSEYİ'nin bu Osmanlı muhtırasını (notasını) dikkate almayacağı iddiasında bulundu⁸³.

Diğer taraftan, *Tan gazetesi*, Osmanlı heyetinin halâ eski tarz müzakereden hareketle “evvela tamamîyet-i mülkiyyeyi ortaya sürdüğü ve sonra pazarlığa girişmek istediği”ni düşünüyor ve hatta, Şark meselesinin çözülememesinin sorumluluğunu da bu tarz davranan Osmanlı murahhas heyetine yüklüyordu⁸⁴. Fransız *Liberte* gazetesine göre söz konusu muhtıra, ilk başta Jön Türkleri Osmanlı milleti ve Padişahının arzusu dışında, Almanlarla gizli anlaşma yaparak Türkiye'yi I. Dünya Savaşı'na sokmakla suçlamış ve hatta, İttihat ve Terakki Komitesi ile Bolşevizm arasında bir kıyaslama yapmıştı⁸⁵.

81 Muhtıra metni için bkz. A. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 315; Erdem, *a.g.t.*, s. 85-89; Muhtıranın analizi için bkz. Bilsel, *a.g.e.*, s. 226; Akşin, *a.g.e.*, s. 396-399; Çetin, *a.g.e.*, s. 335-336. Bu yorumlar genellikle, Damat Ferit Paşa'nın muhtırasının “zamanın ruhuna uymayan talepler” olduğu şeklindedir.

82 “Paris'de Heyet-i Murahhasımızdan-Gelen Telgraflar”, *İleri*, nr. 149/531, 28 Haziran 1335/1919.

83 “Paris'den Heyet-i Murahhasımızdan-Gelen Telgraflar”, *İleri*, nr. 149-531, 28 Haziran 1335/1919.

84 Muharriri M, “Murahhaslarımız Avdet Etti”, *İleri*, 165/547, 16 Temmuz 1335/1919.

85 “Osmanlı Murahhasları Onlar Meclisinde”, *İkdam*, nr. 8034, 21 Haziran 1335/1919.

1 Temmuz tarihli *L'Action Française* gazetesi ise Türklerin muhtırasının, halihazırda çözümlenmesi mümkün olmayan uluslararası birtakım sorunları dile getirdiğini öne sürüyordu⁸⁶. Öte yandan, *Journal Duba*, “Türk meselesi” başlıklı bir makalede, Osmanlı heyetinin Onlar Konseyi’nin huzuruna çıkması ve bir muhtıra vermesini -gazete bunu Türkiye ile sulh konferansı arasında teâti edilen muhaberat-ı siyasiye diye tanımlıyor- “diplomatça bir temrin” olarak yorumlamaktaydı. Gazete, Türklerin kendilerini “mağdur” mevkiinde göstermek ve savaş sorumluluğunu bazı istisnai durumlara atmak istedikleri düşüncesindeydi ve bu yüzden İtilaf Devletlerinin cevabını haklı bulmaktaydı⁸⁷.

Ne var ki, İtilaf Devletlerinin bu cevabı, Osmanlı Devleti için aşağılayıcı bir içeriği sahipti. Söz konusu tutum, Paris’teki konferans çevreleri için de geçerliydi. Bunun sebebi, artık Türkiye’nin “verilecek hükmü bekleyen bir suçlu” olarak görülmesiydi⁸⁸. Bu aşağılayıcı tavırdan dolayı Türk tarihçiler, Damat Ferit Paşa’nın sunduğu 17 Haziran muhtırası ile Paris’teki performansı hakkında pek olumlu düşünmemektedirler. Cemil Bilsel’e göre, Damat Ferit Paşa’nın savaş sorumluluğunu İttihat ve Terakki liderlerinin üzerine atma ve böylece Türk milletini sorumluluktan kurtarma isteği “çok mahirane değil çocukça”dır. Ayrıca, böyle bir iddiada bulunmak en ilkel Devletler Hukuku ve Esas Hukuk teorilerinden habersiz olmak anlamına gelmektedir. Çünkü, sorumluluk hükümete değil devlete aittir⁸⁹. Yuluğ Tekin Kurat’a göre, Damat Ferit Paşa, konferansta, hükümet tarafından hazırlanmış metni okumak yerine kendi yazdığı kısa bir konuşma yapmıştı⁹⁰. Selahattin Tansel ise bu konuşma ve ardından sunulan 17 Haziran muhtırasının Onlar Konseyi üyelerinin bazılarını kızdırdığını ve bazılarını da güldürdüğünü yazmaktadır⁹¹. Bu durum, Tansel’e göre hem hükümet ve hem de Türk milleti için hakaret idi⁹². Diplomat Osman Olcay, kaleme aldığı dökümanter eserinde, muhtıralar arasında ayırım yapmadan ve daha ziyade 17 Haziran 1919 tarihli muhtıra için geçerli olabilecek bir şekilde “zayıf, gerçekçilikten uzak, duygusal, biçimsel olarak kötü kaleme alınmış, sorunların ağırlığı açısından yanlış değerlendirmelere açık” belge olarak değerlendirmektedir⁹³. Sina Akşin ise Damat Ferit’in konferans sürecinde “hayret verici bir acelecilik” gösterdiği fikrindedir⁹⁴. Can Erdem, yazdığı doktora tezinde, bu muhtıranın, her şeyden İttihatçıların sorumlu oldukları temeline dayandırıldığı düşüncesindedir. Bu yüzden

86 “Avrupa Gazeteleri Ne Diyor?”, İleri, nr. 158/540, 9 Temmuz 1335/1919.

87 “Duba Gazetesi Bizim İçin Ne Diyor”, *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919.

88 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 2. Baskı, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 195.

89 Bilsel, *a.g.e.*, s. 227-228.

90 Y. T. Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması*, Ankara 1976, s. 40; Her ne kadar Y. Tekin Kurat, Damat Ferit Paşa’nın kısa bir konuşma yaptığını yazmışsa da konuşmasında yer aldığını belirttiği konuların, diğer kaynakların 17 Haziran’da ayrıca verildiğini yazdığı muhtıradaki değinilen konularla aynı olduğu görülecektir.

91 Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar I*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 260.

92 Tansel, *a.g.e.*, s. 262.

93 Olcay, *a.g.e.*, s. LXXI.

94 Akşin, *a.g.e.*, s. 399.

ciddi tutarsızlıklar taşıyan söz konusu muhtıra ile Onlar Konseyi'ni ikna edebilmek güç idi⁹⁵. Ahmet Tevfik Paşa hakkında bir doktora tezi hazırlamış olan Nurten Çetin için 17 Haziran muhtırası, Damat Ferit Paşa'nın hazırladığı ve konseye sunduğu ilk muhtıra idi. Ne var ki, bu muhtıra, konsey tarafından kabul görmemiş ve muhtıradaki talepler saçma ve aşırı bulunmuştu⁹⁶.

Sonunda Onlar Konseyi, Osmanlı Barış Heyeti'nin sunduğu 17 Haziran tarihli muhtıraya 25 Haziran 1919'da⁹⁷ bir notayla cevap verdi. Konsey Başkanı Clemenceau imzasını taşıyan bu cevabî notada, Osmanlı Devleti'nin hiçbir ihtilaf bulunmadığı halde İtilaf Devletleriyle Almanya'nın tahriki yüzünden savaştığından dolayı bu savaşta gerçekleşen “katliam ve ceraim” den halihazırdaki Osmanlı Hükümeti ile Türk milletinin sorumlu tutulamayacağı şeklindeki görüşün reddedildiği belirtildi. Her ne kadar notada, mevcut hükümetin, seleflerinin işlediği suçları kınaması takdir edilmekle beraber bir milletin, başında bulunan hükümetinin dış politika ve askeri işlerinden hissedar olmasının tabii ve mantıklı olduğu vurgulandı. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü fikrinin İtilaf Devletleriyle savaşmış bir devlet ve millet için mümkün olmadığı da dile getirildi. En önemlisi, Müslüman memleketlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının dünyadaki dini dengeyi (cihan muvazene-i diniyye) bozacağı düşüncesinin de doğru olmadığı ifade edildi. Çünkü savaş içindeki gelişmeler, bunu doğrulamamaktaydı ve üstelik, savaştan önce olduğu gibi Müslüman olan millet ve devletler, halihazırda dinlerini korumaktaydılar. Dahası Türklerin yabancı ırkları idare etme kabiliyetinden yoksun olduklarına da işaret edildi⁹⁸.

Görüldüğü gibi Konsey, 17 Haziran muhtırasında dile getirilen Osmanlı taleplerini ağır bir dille reddetmişti. Hatta, Türk milletinin yönetme kabiliyetinden yoksun bir millet olduğunu söyleyerek ağır, hakaret içeren ifadeler kullanmıştı. Tabiatıyla bunda, I. Dünya Savaşı sonrasının real-politiğini kavramamış bir zihniyetin rolü vardı. Daha açık deyimle, hiç savaş olmamış gibi davranarak Osmanlı Devleti için 1914 sınırlarını isteme, savaşın sorumluluğunu İttihatçılara yükleme gibi kolaycı tavırlar, Paris'teki İtilaf Devletleri temsilcilerini kızdırmış ve onlar da ağır suçlamalarda bulunmaktan çekinmemişlerdi. Muhtemeldir ki, Damat Ferit Paşa, ortaya çıkan tepkileri görünce bir “devlet belgesi” olan 23 Haziran muhtırasını Onlar Konseyi'ne sunmak zorunda kaldı.

95 Erdem, *a.g.t.*, s. 85.

96 Çetin, *a.g.e.*, s. 338-339.

97 Ancak Can Erdem, heyet üyesi Mehmet Tevfik Bey'in anılarına (*II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları II*, İstanbul 1991) dayanarak 17 Haziran muhtırasına 19 Haziran'da cevap verildiği düşüncesindedir. Erdem, *a.g.t.*, s. 94.

98 Muhtıra metni için bkz. “Konferansa Verilen Muhtıralar Etrafında”, *İleri*, nr.175/557, 27 Temmuz 1335/1919; Görülüyor ki, cevabî notanın tercümesinin tam metni, takdimden bir ay sonra gazetelerde yayımlanmıştı. Oysa o günlerde, özet de olsa cevabî muhtıranın içeriğinden gazeteler bahsetmekteydi. “Murahhaslarımıza Konferans Reisinin Cevabı”, *İkdam*, nr. 8042, 29 Haziran 1335; “Muhtramıza Cevab”, *Alemdar*; nr. 189/1499, 30 Haziran 1335/1919; “Sadrazam Paşa'ya Mösyö Klemanso'nun Bir Mektubu”, *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919; Yeni Türk harfleriyle cevabî notanın tam metni için bkz. A. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 316-319 (Ek 23).

b. 23 Haziran 1919 Muhtırası

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi 23 Haziran muhtırası, İstihzârât-ı Sulhiyye Komisyonu çalışmaları çerçevesinde hazırlanmıştı. *İkdam* gazetesine göre, 23 Haziran muhtırası, Türkiye'nin mukadderatı hakkında bir muhtıra idi⁹⁹. “Müdafaa-name” adı verilen bu muhtıranın yazarı olarak Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey¹⁰⁰ ve eski Nafia Nazırı ve *İfham* gazetesi başyazarı Ferid Bey'in¹⁰¹ adları zikredilmekteydi. Can Erdem'e göre, söz konusu muhtıra, Damat Ferit Paşa ile birlikte Ahmet Tefvik Paşa, Rıza Tefvik Bey, Mehmet Tefvik Bey ile Ahmet Reşid Paşa tarafından yazılmıştı¹⁰². Aslında, İstihzârât-ı Sulhiyye Komisyonu çalışmaları çerçevesinde hazırlanan ve Meclis-i Vükela tarafından onaylanan 11 maddelik bu muhtıra¹⁰³, I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzenin Wilson prensiplerinden hareketle kurulacağı anlayışı çerçevesinde hazırlanmış olan Osmanlı Devleti'nin barış şartlarıydı. En önemlisi bu muhtıra, Mondros-Lozan süreci içinde ilk defa ve çok açık bir şekilde yeni Türkiye'nin sınırlarını belirlemiş ve bunu da “*Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan aksamı üzerinde hukuk hakimiyetinin sağlam bir sûrette te'mini, Türklerle meskûn olan aksâm-ı memalikin vahdet-i milliyeye ve istiklâl-i siyasisinin suret-i mutlakada muhafazasıyla kabil olabileceği aşıkardır. Binâ'en-aleyh işbu istiklâl-i tam ve tamamiyet-i mülkiyye şeraitini dahilinde müstakil bir Türk vatanı te'sisi lâbûddur*” gerekçesine dayandırmıştı. Nitekim bu sınırlar, batıda Gümölcine, kuzeyde Karadeniz, Kuzeydoğu'da Batum'un kuzeyinde Poti, doğuda İran sınırı, güneyde ise Akdeniz'deki İbn-i Hani Burnu'ndan başlamak üzere Halep'i içine alarak Deyrizor ve Miyadin'den geçtikten sonra Musul, Kerkük ve Süleymaniye livalarını içine almaktaydı. Bunun bir başka anlamı, söz konusu güney sınırların Osmanlı Devleti'nin Halep ve Musul vilayetlerini kapsaması ve Arapları dışarıda bırakmasıydı. Ayrıca, Adalar Denizi'nin Osmanlı sahillerine yakın bütün adaları korumak amacıyla ileride esasları belirlenecek metotla bir nüfus mübadelesi yapıldıktan sonra adaların da Türk vatanına iadesi talep edilmişti ki bu husus, Mondros-Lozan sürecinde ilk ve son kez dile getirilmişti (üçüncü madde). Hatta, Ermenilerin tarihte hiçbir zaman Doğu Anadolu'da çoğunluk halinde bulunmadıklarından dolayı bu toprakların Ermenistan'a bırakılmasının mümkün olmadığı belirtildikten sonra Doğu Anadolu'daki Ermeniler için bir mübadele önerisi de sunulmuş ve bu önerinin Rumlar için de geçerli olduğu ifade edilerek Avrupa yönündeki Müslüman halk ile nüfus değişimi yapılabileceğinden bahsedilmişti (dördüncü madde). Diğer taraftan, Arap vilayetlerine hilafet açısından sadece idari bir özerklik verilebileceği üzerinde durulurken

99 “Türkiye'nin Amâl-i mekasıdı”, *İkdam*, 28 Haziran 1335/1919.

100 “İkinci Muhtıramız”, *İleri*, nr. 157-539, 8 Temmuz 1335/1919.

101 “Türk Sulhuna Aid: Bir Vesika-i Siyasiye”, *İfham*, nr. 84, 25 Teşrin-i evvel 1335/1919.

102 Erdem, *a.g.t.*, s. 89.

103 Bu hususta yazının başında şunlar yazılmıştı: “*Hükümet tarafından teşkil edilen bir komisyonun muhtelif şubelere de ayrılarak takarrub eden Türk sulhuna dair bugünlerde istihzârâta bulunduğu ve sulh konferansına serd edilecek esâât-ı ta'vin ve tesbiti ve buna aid vesâikin telfiki ile meşgul olduğu ma'lumdur.*”. “Türk Sulhuna Aid: Bir Vesika-i Siyasiye”, *İfham*, nr. 84, 25 Teşrin-i evvel 1335/1919.

(beşinci madde), Türkiye'nin siyasi, iktisadi ve mali bağımsızlığı için kapitülasyonların kaldırılmasının zorunluluğu (sekizinci madde) ile “hissesine düşecek borçları”nı namuskârâne ödeyemeye hazır olduğu kaydedilmişti (dokuzuncu madde). Son olarak da Wilson prensiplerinin 12. maddesi gereğince, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının deniz trafiğine açılmasının İstanbul'un güvenliği sağlanmak şartıyla ilgili devletlerin alacakları karara göre mümkün olabileceğinden bahsedilmişti (onuncu madde)¹⁰⁴.

Hemen belirtelim ki, muhtıra, ele aldığı konular ve çözümleri itibariyle Misak-ı Milli beyannamesinin öncülü niteliğindedir. Hatta, bazı maddeleri büyük benzerlik veya aynılık göstermektedir¹⁰⁵. En önemlisi, Misak-ı Milli'de kriter olarak belirtilen “yeni Türkiye'nin sınırları”nın 23 Haziran muhtırasında açık bir şekilde yer almasıydı. Bununla beraber, muhtırada dikkati çeken bir husus da I. Dünya Savaşı'na girilmesi ile Ermeni tehciri sebeplerinden dolayı İttihatçıların yargılanmasının istenmesiydi. Devrin şartları dikkate alındığında, bu talebi dile getirmek bir çeşit zorunluluk idi.

Ne yazık ki, 23 Haziran muhtırası pek bilinmemektedir. Sadece, Osmanlı barış heyeti ile Paris'e giden Damat Ferit Paşa'nın sadece bir muhtıra -o da 17 Haziran muhtırası- sunduğu ve hakarete uğrayarak İstanbul'a döndüğü üzerinde durulmuştur. Nitekim Atatürk de aynı fikirdedir. Ona göre, Damat Ferit Paşa “Avrupa'dan bir şey becermeden” ve onuru kırılmış bir halde İstanbul'a dönmüştü. Bununla yetinmeyen Atatürk, 16 Ağustos 1919'da, Damat Ferit Paşa'ya gönderdiği telgrafta, bu başarısızlığın nedeni olarak Ferit Paşa hükümetinin millete dayanmamasını göstermiş ve bundan dolayıdır ki, İngilizlerin, bu tarz bir hükümetle iş yapmanın gereksizliğini anladıklarını dile getirmişti¹⁰⁶. 23 Haziran muhtırasını “yok sayan” bu anlayış, Yuluğ Tekin Kurat¹⁰⁷, Sina Akşin¹⁰⁸, Ali Satan¹⁰⁹, Mustafa Budak¹¹⁰, Can Erdem¹¹¹ ve Nurten Çetin¹¹² gibi tarihçiler dışında genellikle Türk tarihçiliğine egemen olmuştur. Oysa 23 Haziran muhtırası, o günlerde konferans çevrelerinde iyi tesir bırakmıştı¹¹³. Çünkü bu muhtıra, Damat Ferit Paşa'nın yaptığı gibi “ceffel kalem” hazırlanmamış; uzmanların iki aylık çalışmaları sonucunda kaleme alınmıştı. En önemlisi, devrin real-politiğini kavramış bir zihniyetin Wilson ilkeleri çerçevesinde hazırladığı bir belge olup “yeni Türk vatanının sınırları”nı çizmişti¹¹⁴.

104 Bu muhtıranın yeni Türk harfleriyle tam metni ve analizi için bkz. Budak, *a.g.e.*, s. 75-84; Muhtıranın farklı metni için bkz. Erdem, *a.g.t.*, s. 89-93.

105 Budak, *a.g.e.*, s. 88-89.

106 Atatürk, *a.g.e.*, s. 74-75.

107 Kurat, *a.g.e.*, s. 38-39.

108 Akşin, *a.g.e.*, s. 399-401.

109 Ali Satan, *100 Soruda Milli Mücadele*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 118.

110 Budak, *a.g.e.*, s. 75-86.

111 Erdem, *a.g.t.*, s. 27-30.

112 Çetin, *a.g.e.*, s.341-342.

113 “İkinci Muhtıramız”, *İleri*, nr. 157-539; 8 Temmuz 1335/1919.

114 Budak, *a.g.e.*, s. 77-78.

Sonuç

Paris Barış Konferansı, İtilaf Devletlerinin I. Dünya Savaşı mağlubu devletlere dikte edecekleri barış antlaşması şartlarını belirledikleri siyasi bir platformdu. Almanlara dikte ettirilen Versay Antlaşması'ndan sonra konferansın ana gündemi Osmanlı Devleti'nin geleceği olmuştur. Öyle ki, söz konusu konferans başladığında İtilaf Devletleri, ABD ve Japonya'nın devlet veya hükümet başkanları ile dışişleri bakanları dışında Yunanistan başbakanı da Paris'teydi. Özellikle Venizelos, Kuzey Epir, Batı Trakya, Doğu Trakya, Batı Anadolu ile Kıbrıs'ın Yunanistan'ı verilmesini talep etmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum, Ermeni, Kürt ve Yahudi gibi toplulukların siyasi temsilcileri de özerklik ya da bağımsızlık projelerini İtilaf Devletlerine kabul ettirmek için Paris'e gelmişlerdir. Hal böyle iken Osmanlı Devleti, bu konferansa altı ay sonra davet edildi. Bu davet, İzmir'in işgalinin oluşturduğu karmaşık bir süreç içinde gerçekleşmiştir.

Artık gündem, bu konferansa katılacak Osmanlı heyetinin devlet ve milletin çıkarlarını gözetecek isimlerden oluşturulmasıydı. Bu amaçla, M. Kemal Paşa başta olmak üzere Kâzım Karabekir ve ülkede kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İstanbul'daki hükümete telgraflar göndererek bir kamuoyu baskısı oluşturmaya çalışmışlardır. Hatta, Yıldız Sarayı'nda 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurası'nda bazı üyeler milli meclis ve yeni hükümetin kurulmasını istemişlerdir.

Dönemin gazetelerine bakıldığında, Osmanlı heyeti Paris'e "sadece Osmanlı talepleri"ni dinlemek üzere çağırılmıştır. Bundan dolayı söz konusu heyetin bir murahhas heyeti olmayıp bir mütehassıs heyeti olduğu vurgulanmıştır.

Osmanlı Devleti, Paris Barış Konferansı başladığı altı yedi aylık süreçte, paylaşım projelerine karşılık siyasi tavrını, "Osmanlı Devleti'nin barış şartları" olarak üç muhtırayla ortaya koymuştur. Tevfik Paşa'nın sadaretinde yayımladığı 12 Şubat 1919 muhtırası ile Osmanlı Devleti, özellikle Ermeni tehciriyle ilgili iddiaları reddetmiş ve hatta, tarafsız devlet temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun kurulmasını istemişse de bu talep kabul görmemiştir. Damat Ferit Paşa'nın 17 Haziran muhtırası ise I. Dünya Savaşı sonrası uluslararası gelişmelerden habersiz bir bakış açısı içinde "olmayacak talepler" içermesi bakımından dikkat çekicidir. Zaten, Onlar Konseyi'nin cevabî notası bu taleplerin kabul edilemezliğini "zamanın ruhu"na uygun bulmadığından dolayı aşağılayıcı bir üsluba sahiptir.

Her şeyden önce, 23 Haziran muhtırası, özellikle 17 Haziran muhtırasından hem zihniyet ve hem de talepleri bakımından oldukça farklıdır. Çünkü 23 Haziran muhtırası, I. Dünya Savaşı sonrası kurulması düşünülen yeni uluslararası düzenin hangi ilkeler içinde şekilleneceğini kavramış gerçekçi bir devlet aklının ürünüdür. Evveleminde söz konusu muhtıranın yazar veya yazarları, devrin meşruiyet ilkeleri olacağı düşünülen Wilson ilkelerine bakarak imparatorluk yapıları yerine ulus-devletlerin kurulacağını anlamış gözükmediler. Bundan dolayıdır

ki, 23 Haziran muhtırası, Mondros Mütarakesi sonrası gelişmeleri dikkate aldığımızda, ilk defa bu kadar açık bir şekilde ‘yeni Türk vatanının sınırları’ni çizmiştir. Tabiatıyla bu sınırlar “Osmanlı Devleti’nin barış şartları/ talepleri” içinde dile getirilmiştir. Daha açık bir ifadeyle 23 Haziran 1919 muhtırası, o devirde Osmanlı Devleti’nin barış şartları anlamına gelmektedir. En önemlisi bu muhtıra, Mondros-Lozan sürecindeki gelişmelere bakıldığında hem kronoloji hem de “barış şartları” anlamında bir öncül konumundadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Paris Barış Konferansı’na Osmanlı Devleti’nin heyet halinde katılarak farklı talepleri içeren iki farklı muhtıra sunması ve özellikle 17 Haziran muhtırasına Onlar Konseyi’nin aşağılayıcı cevap vermesi, olumsuz bir tarih algısı oluşturmuşsa da bu algının en büyük sebebi, Damat Ferit Paşa’dır. Ancak bu algı, Paris Barış Konferansı’na katılan Osmanlı barış heyetinin faaliyetleri ile sundukları muhtıraların bilimsel olarak incelenmesine siyasal-psikolojik ve hatta ideolojik engel teşkil etmemelidir. Bu zihni engeller kalktığı takdirde, hem devrin şartları içinde 12 Şubat, 17 Haziran ve 23 Haziran muhtıraları hakkında daha bilimsel çerçevede karşılaştırmalı analizlerinin yapılması mümkün olacak ve hem de yapılan analizlerin sonuçlarının kabulü kolaylaşacaktır. Çünkü bu muhtıralar, hem Paris Barış Konferansı sürecindeki Osmanlı Devleti’nin resmi tavrını göstermesi ve hem de Milli Mücadele döneminin dış politika gelişmelerini, İstanbul ve Ankara hükümetlerinin ayrı konum ve yaklaşımlarını göz ardı etmeden bir bütün olarak anlaşılması açısından bir başlangıç referansı niteliği taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezâreti (DH)

İdâre-i Umumiye Belgeleri (İ.U.M)

Kalem-i Mahsus (KMS)

Hatırat ve Araştırma Eserler

A. Selahaddin, “Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Milli”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919, s. 1.

- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I-Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.
- Arıburnu, Kemal, *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri*, Ankara 1975.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I*, Güven Basımevi, Ankara 1963.
- Berber, Engin, *Sancılı Yıllar 1918-1922 (Mütareke ve Yunan İşgal Döneminde İzmir Sancağı)*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Bilsel, Cemil, *Lozan I*, Tıpkıbasım, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.
- Budak, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeninin Kurulmasına Osmanlı Devleti'nin Bakışı", *Modernite ve Dünya Düzen(ler)i*, der. Mesut Özcan-Muzaffer Şenel, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 157-178.
- _____, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, Birinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2002.
- Çavdar, Necati, "Tevfik Paşa Hükümetinin Sulh Hazırlıkları ve Paris Sulh Konferansı'na Sunduğu Ermeni Meselesine Dair Bir Çözüm Önerisi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, Tokat, (2011), s. 19-33.
- Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- Çoşar, Ömer Sami, *Günü Gününe İstiklal Harbi Gazetesi*, İstanbul 1969.
- Erdem, Can, *Damad Ferid Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.
- Evans, Laurance, *Türkiye'nin Paylaşılması*, Türkçesi Tevfik Alanay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.
- Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken (Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresi'ne) I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar IV*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 2. Baskı, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- Kaymaz, İhsan, "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIII/67-68-69, Ankara, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 145-174.
- Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle For Transcaucasus (1917-1921)*, New York 1951.
- Kissinger, Henry, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- Kocaoğlu, Bünyamin, "Mütareke İle Musalaha Arasında Türkiye: Mütareke Hükümetleri ve İstanbul Basınının Sulh Meselesine Bakışları", *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, ed. Osman Köse, Mavi Yayıncılık, Samsun İlk Adım Belediyesi, İstanbul 2008, s. 191-204.
- Köse, İsmail, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies, Şerafettin Turan Özel Sayısı*, VI/3, April 2014, s. 217-238
- _____, *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- M. Asım, "Müdafaa-i Hukuk Heyeti", *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919, s. 1.

- _____, “Ne Görüyoruz, Ne İşıtıyoruz”, *Vakit*, nr. 567, 26 Mayıs 1919, s. 1.
- _____, “Söz Milletindir”, *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919, s. 1.
- MacMillan, Margaret, *Paris 1919 -1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi-*, çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2001.
- Muharriri M, “Murahhaslarımız Avdet Etti”, *İleri*, 165/547, 16 Temmuz 1335/1919, s. 1.
- _____, “Son Gayret”, *İleri*, 4 Haziran 1335/1919, s. 1.
- Olcay, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.
- Öke, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu ve Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Öncü, Ali Servet, “Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Meclis-i Mebusan'daki Müzakereleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 49, Ankara, 2013, s. 265.-280.
- Ryan, Sir Andrew, *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenççiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Satan, Ali, *100 Soruda Milli Mücadele*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- Sertoğlu, Mithat, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sayı 22, Temmuz 1969, s. 28-29.
- _____, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sayı 23, Ağustos 1969, s. 49-58.
- Simavi, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim (Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim)*, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.
- Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1973.
- Şimşir, Bilal, *Malta Sürgünleri*, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
- Tansel, Salahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Ürer, Levent, “Woodrow Wilson'un İdeal Dünya Tasarımının Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesine Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 28, Mart 2003, s. 1-22.
- Yıldız, Hasan, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Genişletilmiş 4. Baskı, Doz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Gazeteler

Alemdar

İşham

İkdam

İleri

Takvim-i Vekayi

Vakit

Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) Delegelerine Dair Bazı Tespitler*

Determinations About the Delegates of The Sivas Congress (4-11 September 1919)

Fatih M. Sancaktar**

*Bu çalışma 2016 yılında Büyük Millet Meclisi Başkanlığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı için hazırlanan Sivas Kongresi Müzesi adlı proje kapsamında Sivas Kongresi delegelerine dair yapılan bir çalışmanın ve Milli Mücadelenin 100. Yılı Sempozyumunda (27 Kasım 2019-İstanbul Aydın Üniversitesi) sunulan tebliğin genişletilmiş ve yenilenmiş halidir.

**Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.M.S. 0000-0002-5501-4982

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fatih M. Sancaktar,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: fatih sancaktar@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 10.06.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
06.07.2020

Kabul/Accepted: 12.07.2020

Atıf/Citation:

Sancaktar, Fatih M. "Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) Delegelerine Dair Bazı Tespitler." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 473-496.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.022>

öz

Tam İstiklal görüşünü savunular açısından, Milli Mücadele tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri Sivas Kongresi'dir. 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan bu kongrede alınan kararlar, yeni Türk devletine giden sürecin ve Anadolu Hareketi'nin karakter ve şeklini belirlemiştir. Sivas Kongresi'nde alınan kararlarla Anadolu Hareketi, artık bütün ülke için ve temsil ettiği millet adına çaba sarf edecekti. Ancak böylesine önemli özelliğe sahip Sivas Kongresi delegelerine dair yazılan hatıra ve telif eserlerde, birtakım sorunların olduğu bilinmektedir. Bu sorunlar genel olarak kongreyi katılan delegelerin isimleri, sayısı ve temsil ettikleri şehirleri şeklinde sıralamak mümkündür. Bu çalışma, farklı bir yaklaşım üzerinden hareketle, Sivas Kongresi delegelerine dair ifade edilen sorunları daha belirgin şekilde ortaya koyma ve bir nebze de olsa açıklık getirme amacı taşımaktadır. Bu yüzden çalışma yöntem olarak, belirlenen bazı kriterler çerçevesinde doğrudan doğruya kongre tutanak ve belgelerini inceleme esasını benimsemiştir.

Anahtar sözcükler: Sivas Kongresi, Delegeler, Anadolu Hareketi

ABSTRACT

From the point of view of defenders of full independence, one of the most important turning points in the history of the National Struggle was the Sivas Congress. The decisions taken at this Congress, which was convened between 4-11 September 1919, determined the character and shape of the process leading to the New Turkish State and the Anatolian Movement. In the light of the decisions made at the Sivas Congress, the Anatolian movement would make efforts on behalf of the whole country and of the nation it represents. However, it is known that there are some mistakes in the memoirs and copyrighted works written about the Sivas Congress delegates. These issues are mainly regarding the names and number of delegates attending the convention and the cities they represent. This study aims to explain the issues expressed about the delegates of the Sivas Congress in a more specific way and to clarify them to some extent. Therefore, this study is based on a direct examination of the minutes and documents of the Congress within the framework of certain criteria.

Keywords: The Sivas Congress, Delegates, The Anatolian Movement

Giriş

Milli Mücadele süreci, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nden itibaren anbean gün gün takip edilmeli, gelişmeler ulusal ve uluslararası durumlar dikkate alınarak, kendi bağlamı içinde değerlendirilmelidir. Bu manada I. Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi'nin getirdiği sorunların çözümüne dair *Mandacı, Himayeci ve Bölgesel Kurtuluş*¹ reçetelerinin muarızı olarak ortaya çıkan *Tam İstiklal* görüşü de kendi gerçekliği içinde var olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna giden zaman dilimi içinde, Tam İstiklal görüşünün, bir başka ifade ile Milli Mücadele'nin önemli dönüm noktaları öne çıkmaktadır. Ancak bu dönüm noktalarındaki gelişmeler, sadece yeni Türk devletinin ortaya çıkmasını değil, aynı zamanda şekillenmesini ve ruh kazanmasını da biçimlendirmiştir. 4-11 Eylül 1919 tarihlerin arasında toplanan Sivas Kongresi, bu açıdan da değerlendirilmelidir. Bu noktada Sivas Kongresi, I. TBMM'nin açılmasıyla Tam İstiklal düşüncesi ve taraftarlarının genel kabul göreceği döneme kadar, en önemli adımlarından biri olmuştur. Nitekim Sivas Kongresi, niteliği, temsil edilen şehirler ve alınan kararlar açısından Osmanlı coğrafyasında yeni bir iktidar merkezi olma yolunda önemli bir adım idi. Bu yüzden Türkiye'nin geleceğine dair alınan genel kararların yanı sıra toplanma şekli, şartları ve katılımcıların özellikleri, Sivas Kongresi'ni çok önemli ve değerli kılmıştır. Yine Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından Anadolu coğrafyasının birçok yerinde toplanan kongreleri ve direniş hareketlerini, yapılarını birleştirme amacı taşıması, Sivas Kongresi'nin bütünleyici ve toparlayıcı özelliğinden kaynaklanmaktaydı. Bu bütünleyici tavır, Milli Mücadele Hareketi'nin lider kadrosunun amaç ve hareket tarzından kaynaklanmıştır. Bu noktada böyle bir politika ve örgütlenme şeklini benimseyen delegelerin cesaret ve basiretleri unutulmamalıdır.

Yukarıda ifade edilen bu özelliklere istinaden Sivas Kongresi farklı yönleriyle birçok hatıradan doğrudan veya dolaylı şekilde konu edildiği gibi, önemli bilimsel araştırma ve çalışmaların da öznesi olmuştur. Bu çalışmada bahsi geçen hatıraların ve araştırmaların öne çıkanları kullanılmıştır. Ancak böylesine önem taşıyan Sivas Kongresi'ne dair birçok hatıra yayınlanmış ve araştırma yapılmış olmasına rağmen, delegelerin isimleri, temsil yerleri gibi hususlarda bazı yönlerden ciddi sorunlar, hata, çelişki, farklılık ve eksiklikleri vardır. Bu durum kongreye katılanlar veya dönemi yaşayanlarca kaleme alınan hatıralarda da mevcuttur. Özellikle kongre delegelerinin isimlerindeki ve temsil edilen şehir adlarındaki farklılıklar, çoğu kez ilk anda göze çarpmaktadır. Bu meyanda bu farklılıkların, hata ve eksikliklerin, günümüze kadar yapılan çalışmalarla karşılaştırılarak ortaya çıkarılması, Sivas Kongresi'nin anlaşılmasına ve kongreye dair soruları cevaplamaya imkân sunacaktır.

1 Mustafâ Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, MEB, İstanbul 1993, s. 2-7, 11-12; Mandacı, Himayeci ve Bölgesel Kurtuluş görüşlerine dair geniş bilgi için bkz. Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY, İstanbul 1998.

Bu yüzden bu çalışmada, delegelerle ilgili daha doğru bilgiler elde etmek için öncelikle bazı kriterler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu noktada tutanak ve belgeler, temel dayanak noktası, karşılaştırmalarda ilk ölçüt olmuştur. Özellikle Sivas Kongresi orijinal tutanak ve belgelerinin yayınlaması, bu çalışmanın ilk el kaynaklardan ortaya konulmasına önemli katkı sağlamıştır. Bu yönüyle çalışma Sivas Kongresi orijinal tutanaklarını kullanarak kendi içinde bir tutarlılık yakalanmayı amaçlamıştır². Bu meyanda Sivas İl Kültür Müdürlüğü'nce hazırlanan Orijinal Kongre tutanakları içeren *4 Eylül 1919 Sivas Kongresi, Tutanak ve Belgeleri* adlı CD ve bütün Sivas Kongresi tutanaklarını karşılaştırarak basılı hale getiren Recep Toparlı'nın *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*³ isimli çalışmalar incelenmiştir.

Bu eserlerde delegelere dair bilgiler, Sivas Kongresi'nde konuşma yapanlar, takrir verenler, ismi geçenler şeklinde sınıflandırılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra bu tespitler dikkate alınarak hatıralar ve telif eserlerle karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Kaynaklar arasında tereddüde neden olan delege adları ve temsil yerlerine öncelik verilerek karşılaştırmalı çizelgeler ortaya konulmuştur. Dolayısıyla dönemin hatıraları ve Sivas Kongresi ile ilgili yapılan telif çalışmaları da bu yönüyle çalışmaya kaynaklık etmiştir. Böylece tutanaklar dikkate alınarak yukarıda ifade edilen kriterler üzerinden kongre delegelerinin tespitini ve kongre esnasında konuşmalara ve önergelere katkısını belirtmeye çalışılacaktır. Bu noktada çalışmanın temel amacı ve problemi, Sivas Kongresi ile ilgili hatıra, doküman ve çalışmaları karşılaştırarak, belirli kriterler çerçevesinde kongre delegelerine dair birtakım hususları tespit edebilmektir. Bu yüzden Sivas Kongresi süreci, faaliyetleri ve kararları doğrudan doğruya bu çalışmanın konusu değildir.

A. Sivas Kongresi Yolunda

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasından çok kısa bir süre sonra Merzifon, Amasya ve Havza'daki bazı şikâyetlerin incelenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması için "karargâhını" Havza'ya taşımıştır⁴. Mustafa Kemal Paşa 25 Mayıs 1919'da

2 Sivas Kongresi tutanaklarının Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Sivas Atatürk Kongre ve Etnografya Müzesi nüshaları bulunmaktadır. Recep Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sivas Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sivas 2014, s. IX-X.

3 *4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri*, Sivas 2009, haz. Kadir Pürlü, Sivas İl Kültür Müdürlüğü. Bu CD'de Osmanlı Türkçesiyle Sivas Kongresi'ne dair tutanaklar, belgeler, fotoğraflar bulunmaktadır. Ayrıca tutanakların ve belgelerin Latin harfli yazımları da kaydedilmiştir. Recep Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, CÜSAM, Sivas 2014. Bu çalışmada Sivas Kongresi'ne dair bütün tutanaklar ve belgeler, Osmanlı ve Latin harfli halleri karşılaştırılarak ortaya konulmuştur. Sivas Kongresi'ne dair oldukça önemli katkı sağlayacak bir çalışmadır. Birbirine benzeyen her iki çalışma, bu araştırmada yoğun bir şekilde karşılaştırılmaları olarak kullanılmıştır. Bu çalışmanın dipnotlarında kongre tutanaklarından kaynak verildiğinde, her iki çalışma da esas alınmış ve *Sivas Kongresi Tutanakları* şeklinde gösterilmiştir. Ayrıca Recep Toparlı'nın Sivas Kongresi ile ilgili Latin harfli çalışmaları da bulunmaktadır. *Sivas Kongresi Tutanakları*, haz. Recep Toparlı, Sivas Vilayet Kitaplığı, Sivas 2015; *Sivas Kongresi Belgeleri*, haz. Recep Toparlı, Sivas Vilayet Kitaplığı, Sivas 2015. Sivas Kongresi'ne dair ilk tutanaklar Uluğ İğdemir tarafından sadeleştirilerek, Türk Tarih Kurumu'ndaki kopya kongre tutanakları üzerinden yapılmıştır. Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1999.

4 Dokuzuncu Ordu Kıta'atı Müfettişi Fahr-i Yaver-i Hazreti- Şehriyârî Mirliva Mustafa Kemal'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen 24 Mayıs 1919 tarihli telgraf, BOA, DH.ŞFR, 631/106-1, lef 1.

Havza'ya varmıştır. Havza'da yetkisi dâhilindeki vilayetler ve sancaklardaki askeri ve idari birimlere 28 Mayıs 1919'da telgrafla bir genelge yayınlamıştır. Bu telgrafta Osmanlı Devleti için İzmir ve Manisa işgallerinin ortaya çıkardığı tehlikenin “ref” ve izalesini bütün medeni milletlerle büyük devletler”den beklendiğine dair “tezâhürat-ı milliye”yi gösteren protesto mitingleri düzenlemesi istenmiştir. Mustafa Kemal Paşa birçok kurum ve resmi hüviyete sahip kişilere telgraf çekmiştir⁵.

Mustafa Kemal Paşa 12 Haziran 1919'da Amasya'ya gelmiş ve şehrin önde gelenleri ve halk ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu girişimlerin ardından 22 Haziran 1919'da *Amasya Tamimi* yayımlanmıştır⁶. Böylece Sivas'ta “milli” ve “umumi” bir kongrenin “serian” yapılması düşüncesi daha Milli Hareket'in başlangıç evresinde, Erzurum Kongresi (23 Temmuz - 7 Ağustos 1919) gerçekleşmeden önce, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından bu genelge ile ilan edilmişti⁷. Osmanlı mülkî ve askerî makamlara gönderilen 4 maddelik bu genelgeye göre, vatanın bütünlüğü ve ülkenin istiklali “tehlike altında idi ve İtilaf Devletlerinin etkisi ve kontrolü altındaki “hükümet-i merkeziye”, yani İstanbul sorumluluklarını ve görevlerini yerine getirememekteydi. Bu yüzden “Anadolu'nun bi'l-vücut en emin mahalli” Sivas'ta, “milletin istiklalini” kendi eline alacağı ve “sada-yı hukukunu” dünyaya duyuracağı millî bir kongrenin hızlı bir şekilde toplanması kararı alınmıştı. Sivas'taki bu kongreye bütün Osmanlı Vilayetlerindeki sancakları temsilen⁸ ve “fırka ihtilafı” gözetmeksizin “muktedir ve milletin itimadına” sahip “üç kadar zat” delege gönderilecekti. Ayrıca 10 Temmuz 1919'da toplanması planlanan Erzurum Kongresi üyelerinin uygun gördükleri bir zamanda Sivas Kongresi'ne katılacağı duyurulmuştur⁹. Bu genelgenin ve kelimelerin kaleme alındığı süreç dikkate alındığında, Sivas'ta bir kongre toplanması ile ilgili karar, milletin iradesini dikkate alan bir yaklaşımla, Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı Devleti'ne önerilecek sulha bir itiraz ve reva görülen işgallerin kabul edilemeyeceğine dair bir başkaldırı idi.

Amasya Tamimi ve Sivas'ta milletin temsilcilerinin bir araya geleceği genel kongrenin toplanmasına dair ortaya konulan irade, İtilaf Devletleri yetkililerini ve Damat Ferit Paşa Hükümeti'ni harekete geçirmiştir. Önce Mustafa Kemal Paşa ikna edilerek İstanbul'a geri dönmesini sağlamak istenmiş, daha sonra ise askerlik mesleğinden azletme yolu

5 *Milli Egemenlik Belgeleri*, TBMM Yayınları, Ankara 2015, s. 6-7; Mustafa Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s. 22, 26-29.

6 Amasya Tamimi duyurulmadan önce Refet Bey (Bele), Mersinli Cemal Paşa, Kazım Karabekir gibi kişilerle görüşmeler, fikir teatisi yapılmıştır. Tamim'de Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Ali Fuat (Cebesoy), Hüseyin Rauf (Orbay), Hüseyin (Gerde), Kazım (Dirik)'in imzaları bulunmaktadır. *Milli Egemenlik Belgeleri*, s. 10, 12. Ayrıca bkz. Osman Akandere, “Milli Mücadelenin Başlarında Mustafa Kemal Paşa'nın Sine-i Millet Düşüncesi ile Askerlikten İstifa Öncesi ve Sonrası Kendisine Gösterilen Bağlılıklar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 11, Konya 2002, s. 262-263.

7 Sivas Kongresi'nin 21 Haziran 1919 tarihinde toplanmasına dair karar için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *a.g.e.*, III (Vesikalar), s. 947.

8 Osmanlı Meclis-i Mebusanı için milletvekiliği seçim bölgesi de Sancak (Liva) idi. Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *OTAM*, sayı 30, Ankara 2011, s. 29.

9 *Milli Egemenlik Belgeleri*, s. 9-12.

izlenmiştir¹⁰. Mustafa Kemal Paşa, Tokat, Sivas, Erzincan üzerinden daha önce kongre kararı alınan Erzurum’a Rauf Bey ile birlikte hareket etmiştir. 3 Temmuz 1919’da Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet Erzurum’a varmıştır¹¹. Bu noktada Damat Ferit Paşa Hükümeti, Anadolu’daki hareketlenmeler üzerindeki baskısını artırmak istemiştir. Bu yüzden Damat Ferit Paşa Hükümeti, Erzurum’a varan Mustafa Kemal Paşa’yı 8 Temmuz 1919’da askerlikten azletme kararı almıştır. Bu kararın ardından Mustafa Kemal Paşa ise “silk-i askeriyeden” istifa etmiştir¹².

Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, *Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti* ve *Kars Milli Şurası*’nın girişimleriyle daha önceden alınan karar çerçevesinde Erzurum Kongresi, gecikmeli de olsa 23 Temmuz 1919’da toplanmıştır. Erzurum Kongresi’ne Erzurum (24), Trabzon (17), Sivas (11), Bitlis (3), Van (2) vilayetlerinden olmak üzere toplam 57 delege katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa önce kongre delegesi ve daha sonra kongre başkanı seçilmiştir¹³. Kongre boyunca yapılan tartışmaların ardından alınan kararlar ve toplanma gerekçesi 10 maddelik bir beyanname ile 7 Ağustos 1919’da ilan edilmiştir. Trabzon vilayeti, Canik Sancağı ve Vilâyât-ı Şarkıye’nin (Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis) birbirinden ve “câmia-i Osmaniyeden” ayrılmaz bir bütün olduğu, “Osmanlı vatanının” bütünlüğü, saltanat ve hilafet için Kuvva-i Milliye’nin “amil ve irade-i milliyeyi hâkim” kılma temeli üzerine çalışılacağı vurgulanmıştır. Kongre kararlarını takibi ve yürütülmesi için icra makamı hüviyetini taşıyan Heyet-i Temsiliye oluşturulmuş ve Mustafa Kemal Paşa bu yeni heyetin başkanı seçilmiştir¹⁴.

- 10 İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe’dan Hariciye Nezaretine gönderilen 8 Haziran 1919 tarihli yazı, BOA, HR. SYS, 2608/6, lef 1; 23 Haziran 1919 tarihli Meclis-i Vükela Mazbatası, BOA, MV, 216/54; Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır, Ankara, Erzurum, Sivas, Trabzon, Van, Kastamonu, Bitlis, Mamuretülaziz Vilayetleriyle Erzincan ve Canik Mutasarrıflıklarına gönderilen 23 Haziran 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 100/174; Hariciye Nezaretinden Sadarete gönderilen 26 Haziran 1919 tarihli yazı, BOA, BEO, 4581/343541-15, lef 1.
- 11 Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 26 Haziran 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 635/88-1, lef 1, 2; Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 20 Temmuz 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 638/37-1; Erzincan Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 30 Temmuz 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 636/24-1, lef 1; Mustafa Bostancı, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 4, Nevşehir 2015, s. 187.
- 12 8 Temmuz 1919 tarihli Meclis-i Vükela Mazbatası, BOA, MV, 251/34, lef 2; Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 9 Temmuz 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 101/19-36; Dâhiliye Nezaretinden Sivas, Bitlis, Van, Erzurum Vilayetlerine gönderilen 19 Temmuz 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 101/19-106, lef 1; Dâhiliye Nezaretinden Sivas Vilayetine gönderilen 29 Haziran 1919 tarihi şifre, BOA, DH.ŞFR, 100/203, lef 1; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, I, TTK, Ankara 1988, s. 14-15, 36-41.
- 13 Erzurum Kongresi’ne katılan üye sayısı çalışmalarda farklı verilmektedir. Üye sayısı 53, 54 ve 57 şeklinde gösterilmektedir. Erzurum Vilayeti (Erzurum Merkez, Bayburt, Hınıs, İspir, Kığı, Narman, Hasankale, Tercan, Tortum, Yusufeli, Doğubeyazıt, Diyadin, Karaköse, Erzincan Kuruçay, Pülümür, Refahiye, Eleşkirt), Trabzon Vilayeti (Trabzon Merkez, Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Maçka, Rize, Of, Sürmene, Akçaabat, Vakfıkebir, Giresun, Tirebolu, Ordu), Sivas Vilayeti (Sivas Merkez, Amasya, Tokat, Suşehri, Sara, Mesudiye, Reşadiye, Şebinkarahisar, Alucra, Koyulhisar), Bitlis Vilayeti (Bitlis Merkez, Siirt) ve Van Vilayeti temsilcileri idi. Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968; Selami Kılıç “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, *Atatürk Dergisi*, II, sayı 1, Erzurum 1997, s. 91.
- 14 *Milli Egemenlik Belgeleri*, s. 15-22; 24 Ağustos 1919’da Erzurum Valiliğine sunulan yazıda Mustafa Kemal, Rauf Bey, Raif Efendi, İzzet Bey, Servet Bey, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey, Sadullah Efendi, Hacı Musa Bey Heyet-i Temsiliye üyeleridir. Mustafa Bostancı, a.g.m., s. 195.

Kongreden sonra Mustafa Kemal Paşa bir müddet daha Erzurum'da kalmıştır. Ardından 9 arkadaşı ile birlikte Erzurum Kongresi kararlarını uygulamak ve daha geniş bir kongre yapmak üzere 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan Sivas'a hareket etmiştir. 2 Eylül 1919'da Sivas'a varan Mustafa Kemal Paşa, Vali Reşit Paşa, Kolordu Kumandanı Selahattin Bey ile asker, öğrenci, sivil halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Ardından Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları kongre binası olarak kullanılacak Mekteb-i Sultanî'ye geçmişlerdir¹⁵.

Sivas Kongresi 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, ilk gün bir açılış konuşması yapmıştır. Tam İstiklal yerine Mandacı, taraftarlarının ifadesiyle *Müzaheretçi*¹⁶ politika takip edenlerin her ne kadar kongre sürecinde ağırlığı ciddi anlamda hissedilse de Sivas Kongresi'nin toplanma amacı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından itibaren takip ettiği yol, bu açılış konuşmasındaki kendi ifadelerinde açık bir şekilde ortadadır. Buna göre genel anlamda her milletin kendi kaderini tayin etme hakkı şeklinde formüle edilen Wilson Prensipleri İlkeleri, bir başka ifade ile bu vaatler üzerine dayanılarak yapılan ve Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasındaki silah bırakma şartlarını belirleyen Mondros Mütarekesi ve sonraki süreç beklentileri karşılamamıştır. Zira Mondros Mütarekesi sonrası adaletli bir sulh uygulaması ortaya konulmadığı gibi, her geçen gün kötüye giden bir süreç başlamıştı. Nitekim İtilaf Güçlerinin Mütareke ahkâmına aykırı işgalleri ve gayrimüslim unsurların, Yunanistan'ın Osmanlı coğrafyasını parçalamaya hususunda takındıkları kabul edilemez ve hukuk dışı hareketler giderek artmaktaydı. Mondros Mütarekesi hükümleri Osmanlı Devleti aleyhine kötüye kullanılmaktaydı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın kongre açılış konuşmasında vurguladığı bir başka hususun üzerinde önemle durulmalıdır. Bu önemli husus, Osmanlı Devleti'nin “kalpgâhı” İstanbul'un İşgal Güçlerinin kontrolü altına girmesiydi. Bu işgale “hükümet-i merkeziye” tarihte bir örneği görülmemiş bir şekilde zayıflık göstererek “tahammül” ederken, millet “mevcudiyetini ispat ve fiili tecavüzlere karşı namus ve istiklalini bilfiil müdafaa” etmişti¹⁷. Dolayısıyla İstanbul acizlik içinde, ülkesi lehine kararlar veremez bir hale gelmiş, millet ise “çare-i halâsı” kendisinde görmüştür.

15 Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Eylül 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 645/63-1, lef 1; *Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul t.y., s. 135-136; Mazhar Müfit Kansu, *a.g.e.*, I, s. 193-207.

16 *Manda* kavramı yerine *Müzaheret* ve benzeri ibareler için bkz. Fatih M. Sancar, “Türkçe İstanbul Gazetesinin Osmanlı Devleti Üzerinde kurulacak Bir Himaye İdaresine Örnek Bulma Çabası”, *İlkadım'dan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, ed. Osman Köse, İstanbul 2008, s. 184.

17 Mustafa Kemal Atatürk, *a.g.e.*, III (Vesikalar), s. 945-947; İşgal Güçlerinin ve Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetleri ve Mondros Mütarekesine aykırı uygulamalar için bkz. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, ATAM, Ankara 2014, s. 170-260, 281-376; Fatih M. Sancar, “Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi ve İtilaf Güçlerinin Çatalca ve İstanbul Boğazı'ndaki Osmanlı Askeri Mühimmatını İmha veya Satma Girişimlerine Osmanlı Devleti'nin Engel Olma Çabası”, *İmparatorluklar Çağında Veda*, ed. Süleyman Beyoğlu, Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Ötügen, İstanbul 2018, s. 255-283; Selçuk Ural, “İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 44, Ankara 2009, s. 713-742.

Bu yüzden Sivas Kongresi kararlarında, İtilaf Güçlerine ve yereldeki destekçilerine karşı müdafaa ve mukavemet, gerekirse işgallere karşılık verilmesi ve direnme açık bir şekilde görülmektedir. Yine Sivas Kongresi'nde İstanbul Hükümeti'nin ülke aleyhine takındığı politikaların kabul görmeyeceği, vatan ve millet lehine kararlar alacak, bütün ülkeyi kuşatacak ve direnişçi milli unsurları bir araya toplayacak genel bir organizasyonun, teşkilatın kurulması ve mücadele ilkesinin belirlenmesi ve uygulanması yönünde kararlar alınmıştır. Bu yapılar Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti ve bir icra organı olana Heyet-i Temsiliye idi¹⁸. Bu noktalardan hareketle Sivas Kongresi kararları, Milli Mücadele'nin bir programı ve uygulanma şeklini belirleyen bir temel metin olmasının yanı sıra, Anadolu Hareketi'nin kabul görmesinde, iktidar merkezi haline gelmesinde ve Kurtuluş Savaşı'nın başarısında önemli bir adımdı.

Sivas Kongresi'nde *Manda, İttihatçılık*, kongre delegelerine ait *Yemin Metni, Beyanname* gibi oldukça önemli konular gündemi gelmiştir. Kongrede İsmail Fazıl Paşa, Bekir Sami, Vasıf ve özellikle kaleme alan İsmail Hami Beyler tarafından bir muhtıra şeklinde hazırlanan Manda fikri uzun süren tartışmaların ardından kabul görmemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey gibi birçok delege, kimi siyasilerin Amerikalılarla yaptıkları görüşmelerin resmi bir hüviyet taşımadığı vurgusunu özellikle yapmışlardır. Hoca Raif Efendi, Refet Bey, Ahmet Nuri Bey gibi şahsiyetler ise 'Manda yönetiminin' "istiklali" korumanın önünde ciddi bir engel oluşturacağını, direniş için yola çıkan Milli Harekete zarar vereceğini vurgulamışlardır¹⁹.

Diğer taraftan Sivas Kongresi ve Anadolu Hareketi'nin bir İttihatçı girişim olduğuna dair iddialar, İstanbul kaynaklı bir şekilde yayılmıştır. Bunun üzerine delegeler kongrenin firkalar üstü bir oluşum olduğunun üzerinde durmuşlardır. Bu noktadan hareketle delegeler İttihatçılık ve herhangi fırka fikriyatı takip edilmeyeceğini açık bir şekilde dile getirmişlerdir. Kongredeki yemin metni, bu tartışmalar dikkate alınarak hazırlanmıştır²⁰. 11 Eylül 1919'da 7. ve 8. maddeleri Erzurum Kongresi kararlarıyla "aynen" olan ve Sivas Kongresindeki tartışmalarının sonucunu gösteren "Umumi Kongre Beyannamesidir" adı altında 10 maddelik bir bildiri yayınlanmıştır. Kongre kararlarını takip edecek bir icra organı olan ve başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı yeni bir Heyet-i Temsiliye, Erzurum Kongresi'ne göre genişletilerek oluşturulmuştur. Milli hareketin bir elden ve daha güçlü bir şekilde sürdürülebilmesi için bütün Müdafaa-i Hukuk ve direniş yapıları Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti altında toplanmıştır²¹.

18 *Sivas Kongresi Belgeleri*, haz. Recep Toparlı, Sivas Vilayet Kitaplığı, Sivas 2015, s. 12-20.

19 İsmail Fazıl Paşa, Bekir Sami Bey, İsmail Hami Bey tarafından hazırlanan Manda önerisine dair geniş metin, 8 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nin 4. Oturumunun gündemini uzun süre meşgul etmiştir.

20 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 56-68.

21 *Milli Egemenlik Belgeleri*, s. 26-29.

B. Sivas Kongresi Delegeleri ve Temsil

1. Sivas Kongresi'ne Katılan Delegeler

Yukarıda ifade edildiği üzere Erzurum'dan hareket eden Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum Heyet-i Temsiliyesi, halk, Vali ve Kolordu Kumandanının bulunduğu bir kalabalık tarafından karşılanmıştı. Sivas'ta kongre için bazı ön hazırlıklar yapılmıştı²². 4 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşmasıyla başlayan ilk oturumda kongre başkanı ve başkanlık divanı oluşturulmuştur²³. Kongrenin ilk oturumunda bazı çalışma grupları kurulmasına karar verilmiştir. Evvela Sivas Kongresi'ne katılan delegelerin “murahhaslık vesikalarını” kontrol etmekle görevli bir Tedkik-i Vesaik Encümeni oluşturulmuştur. Bu encümen Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Raif Efendi olmak üzere üç kişiden müteşekkildi²⁴. Ancak bu komisyonun faaliyetine ve belgelerde delegelere dair tutanağa ve bütüncül bir çizelgeye rastlanılamamıştır²⁵.

Dolayısıyla Sivas Kongresi üyeleri ve temsil bölgeleri ile ilgili resmi hüviyet taşıyan bir evrak ve belgeden şimdilik bahsetmek mümkün olamamaktadır. Bu yüzden bu araştırmanın ortaya çıkardığı sonuç, temelde tutanak ve belgelerin sunmuş olduğu dağılık verilerin bir araya getirilmesiyle sınırlıdır. Bu noktada çalışma, kongreye katılmış veya bölgelerinden seçilmiş olduğu halde, isimleri tutanak ve belgelere yansımayan delegelerin de bulunabileceğini ihtimal dışı tutmamaktadır. Nitekim tutanaklar ve belgeler dikkatlice incelendiğinde tespit edilenden daha fazla delegenin olabileceğini düşündüren ibarelere de rastlanmaktadır. Kongre genel kuruluna sunulan takrirlerde, önergelerde temsil ettiği şehri gözükmesine rağmen isim yazılmayan²⁶, “ve daha sair imzalar”²⁷, “bu dahi”²⁸ gibi ibareler görülmektedir. Bu durum katılımcı sayısını tespitinde zorluk çıkarmakta veya tespit ettiğimiz

22 İsmail Fazıl Paşa Heyeti-i Temsiliye Sivas'a gelmeden önce bir hazırlık komisyonu oluşturduklarını ve çalışmalarına başladıklarını ifade etmektedir. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 48. Sivas Kongresi'nin toplanmasında, delegelerin yerleştirilmesinde, kongre binasının ve salonunun hazırlanmasında 3. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey ile Vali Reşit Paşa'nın önemli katkıları olmuştur. Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Y., İstanbul 2000, s. 190-191.

23 Sivas Kongresi Divan Heyeti şu şekilde oluşmuştu: Başkan Mustafa Kemal Paşa, Başkan Yardımcıları Rauf Bey ve Bekir Sami Bey, kâtipler ise İsmail Hami Bey ile Mehmet Şükri Bey. Bekir Sami Bey'in ikinci başkan yardımcılığından çekilmesi üzerine oylamada en çok üçüncü oy alan İsmail Fazıl Paşa getirilmiştir. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 1-2.

24 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 13-14.

25 Ankara Vilayetinden İstanbul'a gönderilen bir yazıda Sivas'ta toplanan “Teşkilat-ı Milliye Kongresinin” başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın seçildiği ve 80 delegesinin bulunduğu ifade edilmiştir. Kongrenin toplanma amacı, Mondros Mütarekesi'nden itibaren menfaati sağlanamayan “milletin efkârına müracaat ve maddi-manevi müzaheretinin istihsalı” idi. Ankara Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 7 Eylül 1919 tarihli şifre, BOA, DH.KMS, 53-3/12, lef 3-4. İsmail Fazıl Paşa, “Vilayat-ı Şarkıye” delegeleri Sivas'a gelmeden önce “takriben 25 kişi” olduklarını ifade etmektedir. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 48.

26 *Karesi* ibaresinin altında herhangi bir delege ismi bulunmamaktadır. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 133.

27 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 54.

28 “Bu dahi” ifadesinin altında herhangi bir delege ismi bulunmamaktadır. Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, s. 502.

isimlerden farklı kişilerin de katıldığı izlenimini ortaya çıkarmaktadır. Diğer taraftan kongre tutanaklarının da sağlıklı tutulmadığı anlaşılmaktadır. Bu meyanda Kongre başkanının seçimindeki oylamaya dair delegeler ve divan heyeti arasında yaşananlar gösterilebilir. Divan Kâtibi olan İsmail Hami Bey, kongre zabıtlarını kaleme alan kâtiplerin tutanakları “gayr-ı muntazam ve noksan” tuttuklarını ifade etmiştir²⁹.

Bununla birlikte kaynak olarak kullandığımız orijinal tutanak ve belgelerdeki isimler, delegelerin kesin ve daha doğru tespitine imkân sağlamıştır. Bu meyanda Sivas Kongresi tutanaklarının, isimleri ve bazen temsil yerlerinin yazılı bir şekilde tutulması, adeta Osmanlı Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerini andırmaktadır³⁰. Ayrıca tutanaklarda benzer isimlerin karışmasını önlemek için bazı hususlara dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sivas Kongresi’nde Mehmet Şükri Bey adında iki kişi bulunmaktadır. Bu iki kişinin isminin yanına temsil ettiği şehirlerin adları yazılarak karışıklık önlenmeye çalışılmıştır. Böylece delegelerin tespitinde kolaylık sağlanmıştır³¹. Yine ikinci adları Hami olan delegelerin yazımında, bu farklılıkların da dikkate alındığı görülmektedir. Bu iki delege İsmail Hami ve Halid Hami Beyler idi. Tutanaklarda Halid Hami Bey, İsmail Hami Bey’den ayırt edilebilecek bir surette, Halid Bey veya Halid Hami Bey şeklinde kaydedilmiştir. Özellikle Kongreye verilen önerelerde delegelerin isimlerini ve şehirlerini tespit etmek ve farklılıkları görmek daha fazla mümkün olabilmektedir³².

Kongre tutanak ve belgelerinin incelenmesiyle ve yukarıdaki kriterler dikkate alınarak yeni bir delege tablosu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İlk olarak bazı hatıralar ve telif eserler incelenmiştir. Bu çalışmalardan bir delege tablosu oluşturulmuştur. Hatıraları kaleme alanlar Sivas Kongresi esnasında Sivas’ta bulunan ve delegelik veya askeri ve sivil idari görevlerde bulunanlardır. Telif eserler ise bugüne kadar Sivas Kongresi delegelerine dair çeşitli istatistik bilgileri veren çalışmalardır. Bu çalışmalarda elde edilen isimler, aile adı/lakabı ve unvanlar birlikte listelenmiştir. Bu noktada bazı delegelerin aile adları arasında birtakım farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu durum bazı delegelerin tespitinde zorluk çıkarmaktadır. Ancak farklılıkların bazen yazım hatasından da kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

29 Sivas Kongresi’nde Kongre Başkanı seçiminde kaç oy kullanıldığı ve seçildiğine dair zabıtlarda kayıt yoktur. Bu yüzden 5 Eylül 1919 tarihli oturumda, delegeler konunun açıklanmasını istemişlerdir. Ancak kâtipler tutanakları “gayr-ı muntazam ve noksan” kaydetmelerinden dolayı oylama sonuçları belli değildir. Kesin sayı belli olmamakla birlikte delegeler “ittifak-ı ara” ile kongre başkanının seçildiği noktadaki yaklaşımı benimsemişlerdir. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 31-32.

30 Kongre müzakerelerinin bir yasama meclisi faaliyeti şeklinde devam etmesi karşısında İsmail Hami Bey, “fazla zaman kaybediyoruz. Biz Mebusan usulünü takip ediyoruz! Fakat zaman naziktir; bu işe tahammülü yoktur...” diyecektir. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 36.

31 Mehmed Şükri Bey (Denizli) ve Mehmed Şükri Bey (Karahisar) için bkz. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 37, 47.

32 İsmail Hami Bey ve Halid Hami Bey için bkz. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 2, 6, 14, 54.

Öncelikle 5 hatıra ve 3 telif eser dikkate alındığında aşağıdaki tablo (Tablo 1) ortaya çıkmaktadır. Delege isimleri bu çalışmalarda geçtiği şekilde alınmıştır. Bu tabloya göre delege sayısı en fazla 51 kişi olarak gözükmetedir. Bu çalışmalarda ilk 24 delegeden sonra bir ortak kanaat bulunmamaktadır. İlk 24'ten sonraki 13 delege, bu çalışmalarda 1 ila 4 eksikle gözükmetedir. 35. delegeden sonra çalışmaların ortak fikirde buluşma oranları ciddi bir şekilde düşmetedir. Tablo 1'deki hatıra ve telif eserler üzerinden ve karşılaştırarak hareket edildiğinde Sivas Kongresi'ne katılan delegelerin tam sayısını tespit etmenin oldukça zor olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1
5 Hatıra ve 3 Telif Eser Dikkate Alınarak Hazırlanan Delegelere Dair Tablo

SAYI	İSİM	Mehmet Arif Bey ³³	Mazhar Müfid Kansu ³⁴	Selahattin Köseoğlu ³⁵	Yusuf Başkaya ³⁶	Vehbi Cem Aşkun ³⁷	Mahmut Goloğlu ³⁸	Ahmet Necip Günaydın ³⁹	Hikmet Denizli ⁴⁰
1	Mustafa Kemal Paşa	X	X	X	X	X	X	X	X
2	Rauf Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
3	Bekir Sami Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
4	Emir İsmail Hami Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
5	Koçzade Mehmed Şükrî Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
6	İsmail Fazıl Paşa	X	X	X	X	X	X	X	X
7	Ahmed Nuri Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
8	Hoca Raif Efendi	X	X	X	X	X	X	X	X
9	Hüsrev Sami Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
10	Siyahizade Halil İbrahim Efendi	X	X	X	X	X	X	X	X
11	Bayraktarzade Hüseyin Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
12	Macid Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
13	Miralay Vasıf Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
14	Mazhar Müfid Bey	X	X	X	X	X	X	X	X

33 Miralay Mehmet Arif Bey, *Anadolu İhtilali -Milli Mücadele Anıları- (1919-1923)*, haz. Bülent Demirbaş, Arba, İstanbul 1987, s. 30-31.

34 Kansu, *a.g.e.*, I, s. 251-252.

35 *İkinci Grup'un Kurucularından Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, haz. Ahmet Demirel, İletişim, İstanbul 2017, s. 152-153.

36 Yusuf Başağazade'nin listesi için Mahmut Goloğlu'nun eseri kullanılmıştır. Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969, s. 230-231.

37 Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, İstanbul 1963, s. 148-149.

38 Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 68-74.

39 Ahmet Necip Günaydın, *Milli Mücadelede Sivas-108 Gün (2 Eylül-18 Aralık 1919)*, 3. Baskı, Sivas Vilayet Kitaplığı, Sivas 2019, s. 89-96. Günaydın'ın kaleme aldığı bu eser, çalışmamızda kongre delegelerinin sayısını dair tespitlerimize en yakın araştırmadır.

40 Hikmet Denizli, *Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri*, Kültür Bakanlığı Y., Ankara 1996, s. 66-73.

15	Başağazade/Büyükkağa Yusuf Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
16	Boşnakzade Süleyman Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
17	Halid Hami Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
18	Hikmet Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
19	İbrahim Süreyye Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
20	Osman Nuri Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
21	Ratibzade Mustafa Efendi	X	X	X	X	X	X	X	X
22	Sami Zeki Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
23	Mehmet Tevfik Bey	X	X	X	X	X	X	X	X
24	Şeyh Fevzi Efendi	X	X	X	X	X	X	X	X
25	Delâlzade Hacı Osman Efendi	X	X	-	X	X	X	X	X
26	Abdurrahman Dursun/ Tosun Bey	-	X	X	X	X	X	X	X
27	Kesrizade Salih Sıdkî Bey	X	X	-	X	X	X	X	X
28	Küçükkağazade Necip Ali Bey	-	X	X	X	X	X	X	X
29	Refet Bey	-	X	X	X	X	X	X	X
30	Ömer Mümtaz Bey	X	X	X	-	X	X	X	X
31	Hakkı Behiç Bey	X	X	X	-	X	X	X	-
32	Yusuf Bahri Bey	-	-	X	X	X	X	X	X
33	Kalaçzade Ahmet Hilmi	-	-	X	-	X	X	X	X
34	Katibzade Nuh Naci	-	-	X	-	X	X	X	X
35	Dalamanlı/Dalhanlı Ağazade Mehmed Şükri	X	-	-	-	-	X	X	X
36	İmamzade Ömer Mümtaz Bey	-	-	X	-	-	-	X	X
37	Tatlızade Nuri Efendi	-	-	-	-	-	X	X	X
38	Rüstem Bey	-	-	X	-	-	-	-	X
39	Necati Bey	-	-	X	-	-	-	-	-
40	Raif Bey	-	-	-	X	-	-	-	-
41	Hasan Efendi	-	-	-	-	-	-	X	-
42	İhsan Hamit	-	-	-	-	-	-	X	X
43	Rauf Bey	X	-	-	-	-	-	-	-
44	Selahattin Bey (3. Kolordu Komutanı)	-	-	X	-	-	-	-	-
45	İzzet Bey	-	-	-	-	-	-	-	X
46	Servet Bey	-	-	-	-	-	-	-	X
47	Yusuf Bey	-	-	-	-	-	-	-	X
48	Sadullah Ef.	-	-	-	-	-	-	-	X
49	Hacı Musa Ef.	-	-	-	-	-	-	-	X
50	Bekir Bey	-	-	X	-	-	X	X	X
51	Asaf Bey	-	-	-	-	-	X	X	X

Diğer taraftan tutanaklar ve belgeleri esas alarak ve birtakım kriterler üzerinden hazırladığımız Tablo 2 bazı farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Bu tabloda Sivas Kongresi tutanaklar ve belgelerinde konuşan, takrir veren ve adı geçenlerin isimleri tespit ve kaydedilmiştir. Tespit edilen bu isimlerin, konuşma yaptığı, takrir verdiği ve adı geçtiği oturumlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca delege isimleri tutanak ve belgelerde geçtiği şekilde kaydedilmiştir. Burada delege isim ve sayısının tespitinde, tutanaklarda adeta Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerindeki

gibi şehir adlarının belirtilmesi, bir kolaylık sağlamıştır. Nitekim bu husus, aynı adı taşıyan Denizli ve Afyonkarahisar temsilcileri Mehmed Şükri Beyleri ayırma imkânı sağlamıştır.

Bunun yanı sıra kongre oturumlarındaki gündemler verilerek delegelerin faaliyetlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Doğal olarak delegelerin böylesine önemli bir kongre sırasındaki faaliyetleri ifade ettiğimiz kriterler ve gündemler çerçevesinde tam olarak gösterilemez. Nitekim hem kongreye dair bilgi, belge ve tutanaklardaki sorunlar göz ardı edilemez hem de delegelerin kongre esnasındaki faaliyetlerinin tümü kayıt altına alınamaz. Bununla birlikte gündem ve delege ilişkisinin ortaya konulması, kongrenin genel bir değerlendirilmesi için fikir verecektir.

Tablo 2 ve tutanaklar incelendiğinde Mustafa Kemal Paşa ve İsmail Hami Bey'in sıkça konuştuğu görülecektir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanı ve İ. Hami Bey'in kâtip olarak gündem konusu üzerinde fikir beyan etmelerinin yanı sıra bazen yönetmek, sunulan takrirleri, gündemleri okumak için söz aldıkları dikkate alınmalıdır. Diğer taraftan kongrede söz alan delegeler, ilk oturumdan itibaren bellidir ve sıkça uzun konuşmalar yapmışlardır. Bu durumun tersine kongreye sunulan takrirlerde imzaları olan delegelerin önemli bir kısmı hiç konuşmamışlar veya çok az konuşmuşlardır. Bununla birlikte kongreye verilen takrirler, delege isimleri ve temsil ettikleri şehirleri tespit etmeye imkân vermiştir.

Tablo 2'deki ilk 35 delegeyi, kongre tutanakları ve belgelerinde kesinlikle tespit etmek mümkündür. Ancak hatıra ve telif eserler üzerine kurulu Tablo 1'deki ilk 35 delegeden farklılıklar göstermektedir. Hatta 35 ve daha fazla delege gösteren eserlerden ayrıldığı bazı noktalar olduğu ifade edilebilir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey ile Hasan Efendi adlı bir şahıs tutanaklarda konuşma yapanlar arasında bulunmaktadır. Selahattin Bey, sadece kendi hatıratında delege olarak gösterilmektedir. Selahattin Bey'in hatıratına göre bazı ordu komutanları da kongre "azası" olarak sayılmıştır⁴¹. Kanaatimizce Selahattin Bey, Sivas Kongresi delegesi olarak kabul edilmelidir. Zira kongre tutanak ve belgelerinde, belirlediğimiz konuşma veya adı geçme kriterine uymaktadır. Selahattin Bey, 6. Oturumda Sivas Kongresi adına padişaha gönderilecek yazıya dair gündemde, görüşlerini ve tekliflerini birden fazla söz alarak ifade etmiştir. Kongre delegelerince hiçbir itiraz veya yasaklamaya maruz kalmamıştır⁴². Oysaki kongredeki konuşmaları kayıt altına almakla görevli olan zabıt kâtipi Salahaddin Bey, delege olmadığı halde 5. Oturumda söz almak istemiştir. Delegeler, kendisine kongrede konuşmaya yetkili olmadığı uyarısını yapmışlardır⁴³. Diğer

41 3. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey'e göre, kendisi dâhil 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Bey (Cebesoy), 13. Kolordu Kumandanı Cevdet Paşa Sivas Kongresi delegeleri arasında idi. Bunlar arasında Sivas merkezindeki 3. Kolordu kumandanı olarak kendisi toplantılara katılmakta ve diğerleri izinli sayılmaktaydı. *Salâhattin Kösoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, s. 153.

42 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 121-125.

43 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 116/86; Mehmet Arif Bey'e göre delege olmadıkları halde birçok kimse kongrede hazır bulunmaktaydı. Mehmet Arif Bey, *a.g.e.*, s. 31.

taftan Selâhattin Bey'in delegeliğini izah edecek bir başka olay, yine kongre tutanaklarında karşımıza çıkmaktadır. Mustafa Kemal Paşa tarafından Refet Bey (Bele), Erzurum Heyet-i Temsiliyesi üyesi sıfatıyla kongre delegesi olarak tanıtılmıştır⁴⁴. 4 farklı oturumda uzun uzun konuşmalar yapan Refet Bey'in delegeliğine itiraz edilmemiştir. Hâlbuki Refet Bey, Erzurum'da Heyet-i Temsiliye üyesi olarak seçilmemiş, hatta kongre üyesi olmamıştır⁴⁵.

Hasan Efendi, sadece birinci oturumda ve bir kez söz almıştır. Bu delege hakkında tutanak ve belgelerde başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Aynı oturumda birkaç kez konuşma yapan ve Osmanlı Türkçesi ile yazımları yakın olan Hüseyin adlı bir delege daha bulunmaktadır. Ancak bütün tutanak nüshalarında Hasan Efendi'yi, Hüseyin Bey şeklinde okumak mümkün olmadığı gibi, Hasan ismi Efendi ibaresiyle birlikte yazılmıştır⁴⁶.

Hatıra ve telif eserlerde sıkça geçen Ömer Mümtaz Bey ismi karışıklığa neden olmaktadır. Zira Ankara ve Kayseri delegesi olarak iki Ömer Mümtaz Bey'den bahsedilmektedir. Sivas Kongresi'nde hiçbir oturuma katılmayan bu iki farklı kişiyi doğru tespit edenler olduğu gibi, Ömer Muhtar veya Mümtaz şeklinde, hatta tek bir kişi olarak kaydedildiği de görülmektedir⁴⁷. Aslında bu karışıklığa belgelerde de sebep olacak yazımlara rastlanmaktadır. 6 Eylül 1919 tarihli 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Bey'in kongreye gönderdiği belgede Eski Mebus Ömer Muhtar Bey'in Mazhar Müfit Bey'le birlikte ikinci Ankara delegesi olarak seçildiği ve yola çıktığı belirtilmiştir⁴⁸. Diğer taraftan her iki Ömer Mümtaz Bey de 1914-1918 Meclis-i Mebusan'ında Kayseri ve Ankara mebusları olarak bulunmuşlardır⁴⁹. Ankara'yı temsilen Sivas'a giden Ömer Mümtaz Bey, oturumlara katılmadığı halde, Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir. İmamzade lakabıyla tanınan Ömer Mümtaz Bey, Kayseri'yi temsilen Kalaçzade Ahmet Hilmi Efendi, Katıbzade Nuh Naci Efendi ile birlikte Sivas'a gelmiştir. Ancak Kayseri temsilcileri Sivas'a ulaştıklarında kongre tamamlanmıştı⁵⁰. Dolayısıyla Sivas Kongresi sonrasındaki faaliyetlere katılabilmişlerdir. Bir başka rastlanan isim, Tatlızade Nuri Efendi'dir. Fakat Nuri Efendi, Sivas'ta bulunmasına rağmen hastalığı nedeniyle oturumlara katılamamıştır. Bu yüzden tutanak ve belgelerde bu isim görünmemektedir⁵¹.

44 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 50.

45 Kansu, s. 78-80, 112.

46 Hasan Efendi, Sivas'tan bazı kimselerin kongreye dinleyici olarak girmesi talebine dair oturum esnasında söz almıştır. "Biz cemiyet-i inkılabîyeyiz. Bit-tabî'kimse giremez. Yalnız kongrenin hitamında mukarreratımızı dinleyebilirler" şeklindeki ifadeyle Sivas Kongresi'nin önem ve amacını vurgulamıştır. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 28; Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, s. 57, 294, 401.

47 Kansu, a.g.e., s. 251, 284; Mehmet Arif Bey, a.g.e., s. 32; Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 72-74; *Salâhattin Kösoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, s. 152-153; Aşkun, a.g.e., s. 148-149; Cebesoy, a.g.e., s. 186, 197-198.

48 Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, s. 506-507. Ömer Mümtaz Bey şeklindeki yazımlar için bkz. Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, s. 266, 458-459, 500.

49 *MM Zabıt Ceridesi*, D. 3, İçtima Senesi 1, 1, 1. Oturum (1 Kanun-ı Evvel 1914), s. 2, 4, 7-8; Sibel Yazıcı, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2018, s. 21.

50 *Salâhattin Kösoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, s. 153.

51 Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 72.

Sayı	İSİM	Tutanaklarda/Belgelerde			İçtima/Konuşma Yapan Delege Sayısı	Kongre Gündemi ⁵²
		İçtimalarda Konuşma Yapanlar	İçtimalarda Takrir Verenler	İçtimalarda Adı Geçenler		
1	Mustafa Kemal Paşa	Bütün İçtimalar (1-8)			1/15	4 Eylül 1919 ✓ Yemin metni üzerine tartışmalar ✓ Tedkik-i Vesaik Encümeni ✓ Teklif Encümeni (7 Kişilik) ✓ Padişaha yazılacak Bayram Mesajının hazırlanması ✓ Halka hitaben bir Beyanname hazırlanması
2	Emir İsmail Hami Bey	Bütün İçtimalar (1-8)	4			
3	Ferik İsmail Fazıl Paşa	Bütün İçtimalar (1-8)	4			
4	Rauf Bey	1, 2, 3, 5, 6, 7, 8				
5	Mehmed Şükrî Bey (Karahisar-ı Sahib)	1, 2, 3, 4, 5, 6, 8	3		2/13	5 Eylül 1919 ✓ Yemin Metni ve yemin edilmesi ✓ Padişaha yazılacak Bayram Mesajının hazırlanması ✓ Halka hitaben bir Beyanname hazırlanması ✓ Vasıf Bey'in Teklif Encümenine girmesi ✓ Manda Konusunu içeren Muhtıra ✓ Ve Erzurum Kongresi Beyannamesinin Encümene gönderilmesi
6	Ahmed Nuri Bey	1, 2, 3, 4, 5, 6, 8	8			
7	Mazhar Müfid Bey	2, 3, 4, 5, 6, 7, 8	7, 3			
8	Bekir Sami Bey	1, 2, 4, 5, 6, 8	4, 7			
9	Osman Nuri Bey	1, 4, 5, 6, 7, 8	7, 8			
10	Hoca Raif Efendi	1, 2, 3, 4, 6, 7	7		3/21	7 Eylül 1919 ✓ Kongreye gönderilen tebrik telgraflarının okunması ve cevap yazılması ✓ Erzurum Kongresi Beyannamesi ✓ Sivas Belediyesine Bayramlaşma için bir heyet gönderilmesi
11	Hüsrev Sami Bey	1, 2, 3, 4, 6, 8				
12	Refet Bey	3, 4, 5, 6				
13	Hüseyin Bey	1, 7, 8	3, 8			
14	Macid Bey	2, 4, 5	8		4/13	8 Eylül 1919 ✓ Tebrik telgrafları ve cevap yazılması ✓ Teklif Encümeninden gelen Manda içerikli Muhtıranın okunması, tartışmalar ve geri çekilmesi
15	Mehmed Şükrî (Denizli)	2, 6, 7	3, 8			
16	Halid Hami Bey	1, 5	3, 8			
17	Halil İbrahim Efendi	1, 8	3			

52 Sivas Kongresi'nin devam ettiği 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasındaki zaman dilimi içinde, toplam 8 oturum yapılmıştır. Kurban Bayramının birinci gününe denk gelen 6 Eylül Cumartesi toplantı yapılmamış, 10 Eylül'de ise 2 oturum (6. ve 7. İçtimalar) birden gerçekleştirilmiştir.

18	Miralay Vasıf Bey	2, 4	3		5/12	9 Eylül 1919 ✓ Erzurum Kongresi Beyannamesi üzerine görüşmeler ✓ Amerikan Kongresine bir heyet gönderilmesi için davet yapılması ✓ Tebrik telgrafları ve cevap yazılması ✓ Ali Fuat Paşa'nın Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Güçlerinin Başkomutanlığına atanması ✓ Batı bölgelerde Sivas Kongresi aleyhine yapılan girişimler ve önlenmesine dair tedbirler ✓ Mebus seçimlerinin en kısa sürede yapılmasına dair çaba sarf edilmesi
19	İbrahim Süreyya Bey	7	7, 3			
20	Yusuf Bey	7	3, 8			
21	Hikmet Bey	7	3			
22	Abdurrahman Tosun B.	1				
23	3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey	6			6/14	10 Eylül 1919 ✓ Padişaha yazılacak telgraf üzerine görüşmeler
24	Hasan Efendi	1				
25	Bahri Bey		3, 8			
26	Salih Sıdkî Bey		3, 8			
27	Süleyman Bey		3, 8		7/13	10 Eylül 1919 ✓ Amerikan Kongresine yazılacak davet mektubu ✓ Millete hitaben yazılacak beyanname ✓ Bütçe oluşturulmasına dair görüşmeler
28	Ratıbzade Mustafa Ef.		3, 8			
29	Sami Zeki Bey		3			
30	Mehmet Tevfik Bey		3			
31	Necip Ali Bey		8			
32	Osman Efendi		8		8/26	11 Eylül 1919 ✓ Yeni Heyet-i Temsiliye Üyelerinin seçilmesi ✓ Bütçe tartışmaları ✓ İrade-i milliye gazetesinin çıkarılması ✓ Dört kişilik bir delege heyetinin Ulu Cami'de konuşma yapması
33	Hakkı Behiç Bey		8			
34	Şeyh Fevzi Efendi			8 ⁵³		
35	Ömer Mümtaz Bey			8 ⁵⁴		
36	Ömer Mümtaz Bey	-	-	-		
37	Kalaçzade Ahmet Hilmi	-	-	-		
38	Katıbzade Nuh Naci	-	-	-		
39	Tatlızade Nuri Ef.	-	-	-		

53 Tutanaklarda Mustafa Kemal Paşa, Şeyh Fevzi Efendi'ye "Refet Bey kardeşimizle Şeyh Efendi Hazretleri de söylemezler mi?" şeklinde hitap etmiştir. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 107.

54 Makale metninde izah edildiği üzere belgede *Muhtar* şeklinde yazılmasına rağmen doğrusu *Mümtaz*'dir.

Tablo 2’de delegelerin sayısının yanı sıra isimleri, aile adları ve unvanlarının tespitinde, sadece tutanak ve belgelerde geçtiği yerlerdeki yazım dikkate alınmıştır. Ayrıca delegelerin kongre esnasındaki faaliyetleri ve etkinliklerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bu meyanda sadece istatistiki bilgilere, sayılara kesinlik ve anlamlılık hususunda itiraz edilebilir. Ancak bu eleştirinin bir nebze önünü almak adına Sivas Kongresi’ndeki toplantı gündemi, kimlerin ve kaç kişinin konuştuğu veya önerge verdiğiğine dair bilgiler ortaya konularak, tabloların daha anlamlı olmasına çalışılmıştır.

Diğer taraftan tutanak ve belgelerden hareket ederek ortaya çıkarılan Tablo 2’deki delegelerin ve sayılarının, takribi bir doğruluğa ulaştığı kanaatine varılabilir. Nitekim kongrenin 3. oturumunda Erzurum Kongresi Beyannamesine dair müzakereler esnasındaki bir oylamada, “ekseriyet” sayısının verilmesi önemlidir. Yapılan bu oylamada ekseriyetin 19 kişiyle oluştuğu ifade edilmiştir⁵⁵. Yine kongrenin ilk oturum olmasına rağmen Mustafa Kemal Paşa’nın 26 mevcut delegeden 23’ünün oyunu alarak başkan seçilmesi⁵⁶, kongreye katılan en fazla delege sayısı hakkında bir fikir vermektedir.

2. Sivas Kongresi Delegeleri ve Temsil Yerleri

Amasya Tamimi ile her sancağı temsilen “üç kadar” kişinin seçilerek gönderilmesi istenmişti. Bu sayıda delegenin seçimi, Anadolu ve Rumeli’deki Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarınca yapılacaktı. Bu meyanda Sivas’ta bir araya gelecek delegeler, halkın örgütleri olan Müdafaa-i Hukuk Gruplarının genel bir kongresini yapmış olacaktı⁵⁷. Ancak arzulanan sayıda delege ve temsil edilen şehir sayısına ulaşıldığını söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte delege sayısının, katılımın tasarlanandan altında olmasının birçok sebebi vardı. Öncelikle İtilaf Güçleri ve Damat Ferit Paşa Hükümeti, kongrenin yapılmasını engellemek için her türlü çaba içinde olmuştur. Valiler ve Kolordu Kumandanları vasıtasıyla kongrenin engellenmesi için çaba sarf etmişlerdir. Özellikle Elazığ Valisi Ali Galip kongreyi engellemek, hatta basarak Mustafa Kemal Paşa’yı tutuklamak istemiştir⁵⁸. Ayrıca kongrenin yapıldığı zaman ve şartlar olağanüstü idi. Nitekim güvenlik ve ulaşım sorunlarının yaşandığı yollarda seyahat zorluğu, delegelerin kongreye katılımını etkilemiştir⁵⁹. Bu yüzden böyle bir dönemde ve engellemelere rağmen toplanılması önemli bir başarıdır.

55 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 68-69.

56 *Salâhattin Kösoğlu’nun Milli Mücadele Hatıraları*, s. 154.

57 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 7-8.

58 Dâhiliye Nezaretinden Sivas Vilayetine gönderilen 18 Ağustos 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 102/183-1; Sivas Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 20 Ağustos 1919 tarihli şifre, BOA, DH.ŞFR, 642/122-1, lef 1. *Sivas Valisi Reşit Paşa’nın Hatıraları*, s. 41-47, 139-157; Mehmet Arif Bey, *a.g.e.*, s. 31. Sivas Kongresi oturumlarında birçok delege, İstanbul hükümeti ve İtilaf Güçleri baskısı nedeniyle kendi seçimlerinin gizli ve zorluklar altında yapıldığını anlatmışlardır. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 24-25, 28.

59 Sivas Kongresi delegelerinin önemli bir kısım Ankara üzerinden Sivas’a geçmişlerdir. Cebesoy, *a.g.e.*, s. 186-187.

Diğer taraftan Sivas Kongresi, Erzurum Kongresi'nden farklı olarak bütün bölgeleri temsilen ve karar almak için toplanmıştı. Bu noktada temsil hususuna tutanaklarda, sadece delege ismi ve şehir sayısı üzerinden yaklaşmak hatalı olacaktır. Zira tutanaklardan oluşturulan Tablo 3 dikkate alındığında, Sivas Kongresi'nde Orta ve Batı Anadolu ağırlıklı şehirlerin temsil edildiği biçiminde bir izlenimle karşılaşılabılır. Ancak bu izlenimin, tutanaklardaki konuşmalar incelendiğinde doğru olmadığı görülecektir. Zira çoğu zaman Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum Heyet-i Temsiliyesi üyeleri, kendilerini Karadeniz dâhil, bütün Doğu Anadolu adına Erzurum Kongresi ve kararları uyarınca hareket edenler olarak tavsif etmişlerdir. Nitekim Sivas Kongresi öncesi hazırlıklarını sürdüren “takriben yirmi beş kişilik” heyetin içinden biri olan İsmail Fazıl Paşa, Erzurum'dan gelenleri “Vilayât-ı Şarkıye Delegeleri” olarak isimlendirmiştir⁶⁰. Benzer şekilde Erzurum Kongresi kararlarıyla ilgili görüşmelerdeki değişiklik teklifleri esnasında, Heyet-i Temsiliye üyesi olan Raif Efendi'nin Erzurum Kongresi kararlarının muhafazası noktasında direnmesi ve “Vilayât-ı Şarkıye Heyet-i Temsiliyesi buraya gelmiştir, burada Vilayât-ı Şarkıye nokta-i nazarını müdafaa edecektir” şeklindeki ifadeleri, temsil meselesine önemli katkı sağlamaktadır⁶¹. Yine Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye üye sayısının artırılmasına dair tartışmalarda “zaten Vilayât-ı Şarkıye mümessilleri kuyud-ı mevcudeye nazaran intihab edilmişlerdir”⁶² şeklindeki sözleri de temsilen genelliğini teyit etmektedir. Ayrıca Sivas Kongresi, kendi kararlarını içeren beyannamesini hazırlarken Erzurum Kongresi Beyannamesini esas alması, diğer bölgelerin de temsil yönüne işaret etmektedir.

Tutanak ve belgelerle hatıra ve telif eserlerin verdiği delegelerin temsil ettiği şehirlere dair bilgilerde de ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Üstelik tutanaklarda delegelerin bazıları birden fazla şehrin temsilcisi olarak gözükmektedir. Bu durumun neden kaynaklandığı üzerinde durulmalı ve tartışılmalıdır. Bu minvalde Osmanlı seçim kanununa göre Meclis-i Mebusan seçimlerinde birden fazla sancaktan adaylar gösterebildiği bilinmektedir. Ancak seçilerek mebus sıfatını alan aday, seçildiği şehirlerden birini tercih etmek zorunda idi. Tutanaklarda Denizli delegesi olarak görünen Mazhar Müfit Bey, ayrıca Ankara ve Aydın; Miralay Vasıf Bey, Antep ve Afyonkarahisar'ı da temsil etmekteydi⁶³. Bu husus, kongreye katılımın zorluğundan kaynaklanan sorunları çözüme şekli olarak değerlendirilebilir.

Delegelerin temsil durumlarıyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir husus daha vardır. Aslında bütün çalışmalarda bu durum mevcut olmasına rağmen üzerinde durulmamıştır. Delegelerin hemen hepsi şehirlerin temsilcisi olarak gözükmektedir. Zaten yukarıda ifade

60 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 48.

61 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 63.

62 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 71.

63 Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, s. 506. Mazhar Müfit Kansu tutanak ve belgelerde Denizli, Aydın, Ankara temsilcisi olarak görünmektedir. Ancak kendi hatıratında belirttiği ve valilik yaptığı bölgede bulunan Hakkâri şehrine rastlanılmamıştır. Kansu, *a.g.e.*, I, s. 252.

edildiği üzere Amasya Tamimi'ne göre delegeler sancaklardan seçilerek Sivas'a geleceklerdi. Ancak bütün kaynaklarda ve tutanaklarda adı bulunan Hikmet Bey, *Tıbbiye* temsilcisi olarak gösterilmektedir⁶⁴. Bu durum bir istisna şeklinde değerlendirilmemelidir. Nitekim bu çalışmada delege listesine alınan 3. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey, *Askeriye* temsilcisi kategorisinde sayılmaktadır. Dolayısıyla bu iki örnek, şehirlerin dışında bazı meslek gruplarının da Sivas Kongresi'nde temsil edildiğine dair tartışmalara kapı araladığı kanaatindeyiz.

Tablo 3
Sivas Kongresi Delegelerinin Temsil ve Mesleki Durumları

Sayı	İSİM	Tutanak ve Belgelere Şehir/Temsil	Diğer Kaynaklarda Şehir/Temsil	Meslek/Görev ⁶⁵
1	Mustafa Kemal Paşa	Erzurum ⁶⁶	Erzurum Heyeti-i Temsiliye	Müstafi Ordu Müfettişi
2	Hoca Raif Efendi	Erzurum	Erzurum Heyeti-i Temsiliye	Ulema
3	Rauf Bey	Sivas ⁶⁷	Heyeti-i Temsiliye	Eski Bahriye nazırı
4	Bekir Sami Bey	Sivas	Tokat Heyeti-i Temsiliye	Eski Beyrut Valisi
5	İsmail Fazıl Paşa	İstanbul	İstanbul	Eski Ferik
6	Osman Nuri Bey	Bursa	Bursa	Avukat
7	Ahmed Nuri Bey	Bursa	Bursa	Eski Bursa Belediye Başkanı
8	Hakkı Behiç Bey	Bursa	Eskişehir, Denizli	Muharrir
9	Halil İbrahim Ef.	Eskişehir	Eskişehir	Taşocakları Sahibi
10	Hüseyin Bey	Eskişehir	Eskişehir	---
11	Hüsrev Sami Bey	Eskişehir	Eskişehir	Eski Ankara Mebusu/Topçu Yüzbaşı/Tüccar
12	Mehmed Şükrî Bey	Karahisar-ı Sahip ⁶⁸	Afyonkarahisar	Tüccar/İkaz Gazetesi Sahibi
13	Salih Sıdkî Bey	Karahisar-ı Sahib	Afyonkarahisar	
14	Miralay Vâsıf Bey	Ayıntab, Karahisar-ı Sahib	İstanbul, Gaziantep	Emekli Erkan-ı Harbiye Miralayı
15	Mazhar Müfid Bey	Denizli, Aydın, Ankara	Hakkâri	Eski Bitlis Valisi
16	Yusuf Bey	Denizli	Denizli	Ziraatçı
17	Mehmed Şükrî Bey	Denizli	Denizli	---
18	Necip Ali Bey	Denizli	Denizli	Hukuk Talebesi
19	İbrahim Süreyya Bey	Alaşehir, Karesi	Karesi	Eski Karesi Mutasarrıfı
20	Macid Bey	Alaşehir	Alaşehir	Tüccar
21	Abdurrahman Tosun B.	Çorum	Çorum	İdadi Muallimi

64 *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 68.

65 Delegelerin meslekleri ve görevlerine dair bilgiler çoğunlukla hatıra ve telif eserlerden derlenmiştir.

66 Mustafa Kemal Paşa ve Hoca Raif Efendi'nin temsil ettiği şehir doğrudan doğruya Erzurum yazmamakla birlikte konuşmalarında doğu bölgelerinin temsilcisi olduklarını sıkça ifade etmişlerdir. Buna istinaden temsil ettikleri şehir olarak Erzurum yazılmıştır.

67 Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Bekir Sami Bey'e bir dilekçe vererek, kongre müzakerelerine dinleyici olarak girmek istemişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Sivas "halkının mümessillerinin" Rauf Bey ve Bekir Sami Bey olduğunu ifade etmiştir. *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 26-28.

68 Tutanaklarda Afyonkarahisar, bazen Karahisar, Karahisar-ı Sahib şeklinde de yazılmıştır.

22	Mehmet Tevfik Bey	Çorum	Çorum	İhtiyat Zabiti
23	Osman Efendi	Nevşehir	Nevşehir	---
24	Ratibzade Mustafa Ef.	Niğde	Niğde	Tüccar
25	Halid Hami Bey	Bor	Bor, Niğde	Bor Mal Müdürü
26	Sami Zeki Bey	Kastamonu	Kastamonu	Emekli Binbaşı
27	Bahri Bey	Yozgat	Yozgat	Tüccar/Zürra
28	Süleyman Bey	Samsun	Samsun, Canik	Tüccar
29	Hikmet Bey	Tıbbiye	Tıbbiye	Tıp Fakültesi Öğrencisi
30	Ömer Mümtaz Bey	Ankara	Ankara	Eski Ankara Mebusu/ Mutasarrıf
31	Selahattin Bey	Askeriye ⁶⁹	---	3. Kolordu Kumandanı
32	Emir İsmail Hami Bey	---	İstanbul	Muharir (Memleket ve İrade-i Milliyeye)
33	Şeyh Fevzi Efendi	---	Erzincan Heyeti-i Temsiliye	Nakşibendi Tarikatı Şeyhi
34	Refet Bey	---	Ankara, Canik	Kolordu Kumandanı
35	Hasan Efendi	---	---	---
36	Ömer Mümtaz Bey	---	Kayseri	Eski Kayseri Mebusu
37	Kalaçzade Ahmet Hilmi	---	Kayseri	Eski Kayseri Mebusu/ Mutasarrıf
38	Katibzade Nuh Naci	---	Kayseri	Tüccar
39	Tatlızade Nuri Ef.	---	Kastamonu	---

Sonuç

Sivas Kongresi ve kararlarının başarısı, sadece Anadolu'daki işgallere karşı gelen direniş hareketlerini belli bir program ve teşkilatlanma ile tek bir yönetim merkezi altında birleştirmesiyle öne çıkmamıştır. Aynı zamanda İstanbul'un dışında yeni bir iktidar merkezi olma özelliği de göstermiştir. Bu özelliğini ise yüzyılın ve Osmanlı Devleti'nin en son geldiği siyasi tarihin ve tecrübenin meşruiyetine dayandırmıştır. Nitekim Sivas Kongresi delegeleri, tutanaklarda sıkça karşılaştığı üzere milletin temsilcileri olarak millet adına yola çıktıklarını ifade etmişlerdir. Bu yüzden siyaseten mücadele metodunu benimseyen İstanbul merkezli iktidar, Sivas Kongresi'nin toplanmasını engellemek, dağıtmak ve lider kadrosunu ve delegelerini tutuklamak için her türlü vasıtaya tevessül etmiştir.

Sivas Kongresi'nin kazandığı bu görüntü, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tarihi açısından kongre delegelerini çok önemli ve değerli kılmaktadır. Nitekim Sivas Kongresi, Türkiye Cumhuriyeti tarihine dair çalışmalarda sıkça ve üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Doğrudan doğruya Sivas Kongresi ve delegeleri üzerine yapılan bu tür çalışmalarda çoğu kez hatıralar kullanılmıştır. Ancak hatıralar, delegelerin tespiti açısından birbirinden farklı, hatta çelişkili, sorunlu noktaları içinde barındırmaktadır. Bu yüzden Sivas Kongresi

69 Bu sınıflandırma çalışma sonucu ulaşılan bilgiler çerçevesinde belirlenmiştir.

delegelerinin kimler ve kaç kişi olduğuna, hangi bölgeleri temsil ettiğine dair hususlar, bilimsel çalışmaların konusu ve tartışması halindedir. Aslında bu tartışmaların yanına oturumlarda konuşulan ve karara bağlanan noktalarda, millet adına hareket eden delegelerin katılımı da önemli olmalıdır.

Bu noktalardan hareketle bu çalışmanın içeriğinin oluşturulmasında, kongre esnasında konuşma, önerge verme ve adı geçme ölçütleri çerçevesinde Sivas Kongresi'nin Osmanlı Türkçesi ile kayıt altına alınmış orijinal tutanak ve belgeleri dikkate alınmıştır. Bunun yanı sıra çalışmanın içeriğini anlaşılır kılarak gerekçesiyle bazı tablolar oluşturularak, üzerinde durulması gerektiğine dair ifade ettiğimiz noktalara bir nebze katkı sağlanmak istenmiştir. Bununla birlikte varılan sonuç; farklı soru ve yaklaşımlar, mevcut ve muhtemel yeni kaynaklar üzerinden hareketle geliştirilmelidir.

Diğer taraftan orijinal tutanaklar kendi içinde de bazı sorunları barındırmaktadır. Bu manada tutanakların genelinde, oturumlarda veya bütün kongre boyunca katılan delege ve toplantı yeter sayısına dair oldukça açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte tutanaklarda konuşmacı ve önerge sahiplerinin gerek isimlerinin ve gerek temsil şehirlerinin kaydedilmesi genel bir değerlendirme ve istatistik vermeye imkân tanımaktadır. Özellikle dönemin hatıraları ve telif eserlerdeki eksik ve hataları görmeye fırsat vermektedir. Bu meyanda bazı çalışma ve hatıralarda 30'u bulmayan delege sayısı, konuşma, takrir verme ve adı geçme ölçütleri çerçevesinde net bir şekilde 35'e çıkarılabilmektedir. Örneğin 3. Kolordu Kumandanı Salahattin Bey'i ve hakkında bilgi bulunmayan Hasan Efendi'yi, birçok çalışmanın aksine eklemek mümkün olmuştur.

Benzer şekilde birkaç kişi haricinde delegelerin temsil yerine dair orijinal tutanak ve belgeler çerçevesinde kesin bilgiye ulaşılmıştır. Bu noktada, ayrıca şehir dışında yeni bir temsil tasnifinin de üzerinde durulması gerektiği tartışmaya açılmıştır. Bu araştırma istatistiki bilgilerin dışında, aslında çalışmaların içeriğinin de çok önemli olduğunu bir kez daha göstermiştir. Zira bu çalışma metninin içinde gösterilen istatistiki bilgilerden elde edilen sayıların yanı sıra başka hususlar da ortaya konulmuştur. Bu meyanda Sivas Kongresi'nin temsil gücünün Erzurum Kongresi ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Nitekim Erzurum Kongresi'nde seçilen ve Anadolu Hareketi'nin yürütme organı hüviyetini taşıyan Heyet-i Temsiliye üyeleri, kendilerinin Erzurum Kongresi'ni, dolayısıyla çok daha geniş bir coğrafyayı temsil ettiklerini mütemadiyen zikretmişlerdir. Bu noktada unutulmaması gereken husus, genelliğe vurgu yapan "Vilayât-ı Şarkîye" ifadesinin yanı sıra, bu bölge delegelerinin kendi şehirlerinin temsilcisi olduklarıdır. Nitekim Heyet-i Temsiliye üyesi olan Rauf Bey ve Bekir Sami Bey'in, tutanaklarda Mustafa Kemal Paşa tarafından Sivas şehrini temsil ettiği, ayrıca vurgulanmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti

Kalem-i Mahsus (DH.KMS)

Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS)

Meclis-i Vükela (MV)

Resmi Yayınlar

MM Zabıt Ceridesi

Hatra ve Araştırmalar

4 Eylül 1919 Sivas Kongresi Tutanak ve Belgeleri, (Yoğun CD) Haz. Kadir Pürlü, Sivas İl Kültür Müdürlüğü, Sivas 2009.

Akandere, Osman, "Milli Mücadelenin Başlarında Mustafa Kemal Paşa Sine-i Millet Düşüncesi ile Askerlikte İstifa Öncesi ve Sonrası Kendisine Gösterilen Bağlılıklar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, Konya 2002, s. 247-309.

Aşkun, Vehbi Cem, *Sivas Kongresi*, İstanbul 1963.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, I, III, MEB, İstanbul 1993.

Bostancı, Mustafa, "Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (2015), s. 184-203.

Bozkurt, Abdurrahman, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, ATAM, Ankara 2014.

Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Y., İstanbul 2000.

Denizli, Hikmet, *Sivas Kongresi Delegeleri ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri*, Kültür Bakanlığı Y., Ankara 1996.

Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968.

_____, *Sivas Kongresi*, Başnur Matbaası, Ankara 1969.

Günaydın, Ahmet Necip, *Milli Mücadelede Sivas-108 Gün (2 Eylül-18 Aralık 1919)*, 3. Baskı, Sivas Vilayet Kitaplığı, Sivas 2019.

İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, 3. Baskı, TTK, Ankara 1999.

İkinci Grup'un Kurucularından Salâhaddin Kösöğlü'nün Milli Mücadele Hatıraları, haz. Ahmet Demirel, İletişim, İstanbul 2017.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I*, TTK, Ankara 1988.

Kılıç, Selami, "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi", *Atatürk Dergisi*, II, sayı 1, Erzurum 1997, s. 77-97.

Kılıç, Selda, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *OTAM* sayı 30 (2011), s. 27-40.

Milli Egemenlik Belgeleri, TBMM Yayınları, Ankara 2015.

Miralay Mehmet Arif Bey, *Anadolu İhtilali - Milli Mücadele Anıları- (1919-1923)*, yay. haz. Bülent Demirbaş, Arba, İstanbul 1987.

Sancaktar, Fatih M., "Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi ve İtilaf Güçlerinin Çatalca ve İstanbul Boğazı'ndaki Osmanlı Askeri Mühimmatını İmha veya Satma Girişimlerine Osmanlı Devleti'nin Engel Olma Çabası", *İmparatorluklar Çağına Veda*, ed. Süleyman Beyoğlu, Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Ötügen, İstanbul 2018, s. 255-283.

_____, "Türkçe İstanbul Gazetesinin Osmanlı Devleti Üzerinde kurulacak Bir Himaye İdaresine Örnek Bulma Çabası", *İlkadım'dan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, ed. Osman Köse, İstanbul 2008, s. 181-190.

Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları, İstanbul t.y.

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY, İstanbul 1998.

Toparlı, Recep, *Sivas Kongresi Belgeleri*, Sivas Vilayet Kitaplığı, Sivas 2015.

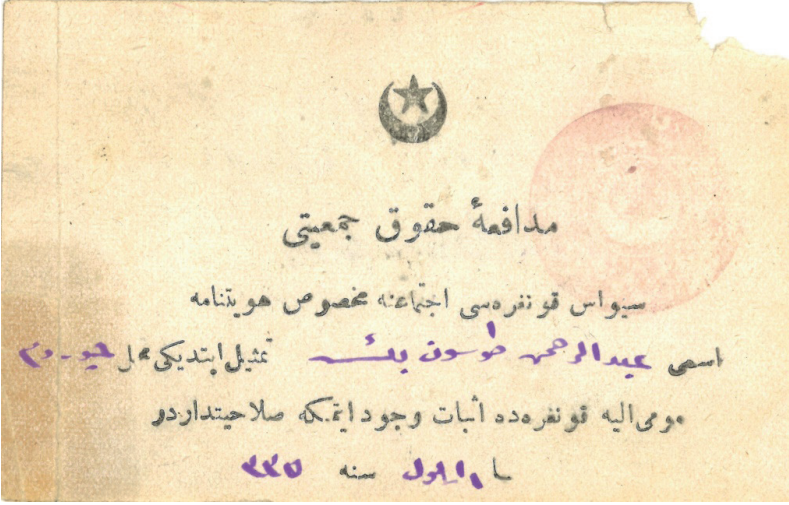
_____, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sivas Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sivas 2014.

_____, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Sivas Vilayet Kitaplığı, Sivas 2015.

Ural, Selçuk, "İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 44, Güz 2009, s. 713-742.

Yazıcı, Sibel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar 2018.

Ek 1

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
Sivas Kongresi İçtimana Mahsus Hüviyetname
İsmi *Abdurrahman Tosun Bey* Temsil Ettiği Mahal *Çorum*
Mumaileyh Kongrede İsbat-ı Vücut Etmeğe Salahiyetdardır
Fi 1 Eylül Sene 1335

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi

Ek 2

Sivas Kongresi Günlerinde Heyet-i Temsiliye Üyeleri

TANIM

Tarih Dergisi (Turk J Hist), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çift-kör hakemli açık erişimli bilimsel yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda iki sayı olarak yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

AMAÇ

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili her konuyu kapsayan nitelikli makaleler yayınlayarak, literatüre katkıda bulunmayı amaçlar.

KAPSAM

Tarih Dergisi (Turk J Hist); ulusal, bölgesel tarih ve dünya tarihiyle ilgili araştırma makalesi ve çeviri makaleler yayınlamaktadır. Dergide aynı zamanda eleştiri ve değerlendirme yazılarına da yer verilmektedir.

POLİTİKALAR

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir. Dergi, yayın politikası gereği lisansüstü eğitim sürecindeki öğrencilerin yazılarını değerlendirme ve yayın sürecine almaz.

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayın için son kararı verir.

Makale yayınlanmak üzere dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Açık Erişim İlkesi

Tarih Dergisi'nin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir.

Tarih Dergisi makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar, Tarih Dergisi'nde yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) olarak lisanslıdır. Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

ETİK

Yayın Etiği Beyanı

Tarih Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Tarih Dergisi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, “yöntem” bölümünde katılımcılardan “bilgilendirilmiş onam” alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını **Telif Hakkı Anlaşması Formunda** imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür/ bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler.

Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin gizli bilgi olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

HAKEM SÜRECİ

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Dil

Dergide Türkçe ve İngilizce makaleler yayınlanır. Gönderilen makalelerde makale dilinde öz, İngilizce öz olmalıdır.

Yazıların Hazırlanması ve Gönderimi

Makaleler sadece <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> adresinde yer alan derginin online makale yükleme ve değerlendirme sistemi üzerinden gönderilebilir. Diğer mecralardan gönderilen makaleler değerlendirilmeye alınmayacaktır.

Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak Editoryal Ofis tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmamış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

Yazarların; **Telif Hakkı Anlaşması Formu'nu** ilk gönderim sırasında online makale sistemine yüklemeleri gerekmektedir.

Tarih Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Times New Roman yazı karakterinde 11 punto olarak yazılmalıdır.

Türkçe hazırlanan makalelerde TDK yazım kılavuzu esas alınır.

Kapak sayfası: Gönderilen tüm makalelerle birlikte ayrı bir kapak sayfası da gönderilmelidir. Bu sayfa;

- Makalenin başlığını ve 50 karakteri geçmeyen kısa başlığını,
- Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,
- Yazarların ORCID numaralarını
- Finansal destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,
- Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil), faks numarası ve e-posta adresini,
- Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ama yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri
- Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

Özet: Özgün araştırma makalelerinde 80 kelimeyi aşmayan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet bölümü alt başlık içermeyecek şekilde hazırlanmalıdır.

İngilizce genişletilmiş özet: Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 1.000 kelimelik İngilizce geniş özet hazırlanıp sisteme yüklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumların kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Araştırma makaleleri en az 3 en fazla 6 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler İngilizce ve Türkçe olarak hazırlanıp ilgili özeti altına yazılmalıdır.

Makale Türleri

Araştırma Makalesi: Ana metin, araştırmanın konusuna uygun şekilde alt başlıklara ayrılmalıdır. Alt başlıklar konusunda yazarlar serbest bırakılmışlardır.

Çeviri: Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da online makale sistemine yüklenmelidir.

Tablolar

Tablolar ana dosyaya eklenmeli, kaynak listesi sonrasında sunulmalı, ana metin içerisindeki geçiş sıralarına uygun olarak numaralandırılmazdır. Tabloların üzerinde tanımlayıcı bir başlık yer almalı ve tablo içerisinde geçen kısaltmaların açıkları tablo altına tanımlanmalıdır. Tablolar Microsoft Office Word dosyası içinde “Tablo Ekle” komutu kullanılarak hazırlanmalı ve kolay okunabilir şekilde düzenlenmelidir. Tablolarda sunulan veriler ana metinde sunulan verilerin tekrarı olmamalı; ana metindeki verileri destekleyici nitelikte olmalıdır

Resim ve Resim Altyazıları

Resimler, grafikler ve fotoğraflar (TIFF ya da JPEG formatında) ayrı dosyalar halinde sisteme yüklenmelidir. Görseller bir Word dosyası dokümanı ya da ana doküman içerisinde sunulmamalıdır. Alt birimlere ayrılan görseller olduğunda, alt birimler tek bir görsel içerisinde verilmemelidir. Her bir alt birim sisteme ayrı bir dosya olarak yüklenmelidir. Resimler alt birimleri belli etme amacıyla etiketlenmelidir (a, b, c vb.). Resimlerde altyazıları desteklemek için kalın ve ince oklar, ok başları, yıldızlar, asteriksler ve benzer işaretler kullanılabilir. Makalenin geri kalanında olduğu gibi resimler de kör olmalıdır. Bu sebeple, resimlerde yer alan kişi ve kurum bilgileri de körleştirilmelidir. Görsellerin minimum çözünürlüğü 300DPI olmalıdır. Değerlendirme sürecindeki aksaklıkları önlemek için gönderilen bütün görsellerin çözünürlüğü net ve boyutu büyük (minimum boyutlar 100x100 mm) olmalıdır. Resim altyazıları ana metnin sonunda yer almalıdır.

Makale içerisinde geçen tüm kısaltmalar, ana metin ve özetinde ayrı ayrı olmak üzere ilk kez kullanıldıkları yerde tanımlanarak kısaltma tanımının ardından parantez içerisinde verilmelidir.

Tüm kaynaklar, tablolar ve resimlere ana metin içinde uygun olan yerlerde sırayla numara verilerek atf yapılmalıdır.

Revizyonlar

Yazarlar makalelerinin revizyon dosyalarını gönderirken, hakemlerin istediği düzeltmeleri ve hakemlerin sorularına yanıtlarını ana metin içerisinde renklendirerek belirtmelidir. Revize makaleler karar mektubunu takip eden 30 gün içerisinde dergiye gönderilmelidir. Makalenin revize versiyonu belirtilen süre içerisinde yüklenmezse, revizyon seçeneği iptal olabilir. Yazarların revizyon için ek süreye ihtiyaç duymaları durumunda uzatma taleplerini ilk 30 gün sona ermeden dergiye iletmeleri gerekmektedir.

Yayına kabul edilen makaleler dil bilgisi, noktalama ve biçim açısından kontrol edilir. Yayın süreci tamamlanan makaleler, yayın planına dahil edildikleri sayıyla birlikte yayınlanmadan önce erken çevrimiçi formatında dergi web sitesinde yayına alınır. Kabul edilen makalelerin baskıya hazır PDF dosyaları sorumlu yazarlara iletilir ve yayın onaylarının 2 gün içerisinde dergiye iletilmesi istenir.

Referans Stili ve Formatı

Yayınlar atıf yapılırken en son, en güncel yayınlar tercih edilmelidir. Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Referanslar dip not sistemine uygun olarak belirtilmelidir. Metin içi referansları ve kaynakça bölümü için dikkat edilmesi gereken detaylar aşağıda belirtilmiştir.

Metin içi referanslar üst simge ile 1'den başlayarak gösterilmelidir. Dipnotlar, Times New Roman yazı karakterinde, 9 punto tek aralık yazılmalıdır. Tüm noktalama işaretlerinden sonra bir boşluk bırakılmalı ve tüm dipnotların sonuna, mutlaka nokta konulmalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde yazar ismi ve kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra sadece yazar soyadı ve a.g.e., a.g.m., veya a.g.t. gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltılarak verilmelidir. Dipnotlarda makale, kitap içinde bölüm veya ansiklopedi maddesinin tamamına yönelik bir atıf mevcutsa, başlangıç ve bitiş sayfaları gösterilmelidir.

Örnekler:**Kitap:**

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, s. 115. Sonraki atıflarda: Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 123 ya da Kütükoğlu, s. 123.

Bir yazarın birden fazla yayınına atıf yapılacak ise, ilk atıfta tam künye verilmeli; daha sonra yine kullanılacaksa nasıl kısaltılacağı parantez içerisinde gösterilmelidir:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 98 (Terzi, *Hazine-i Hassa*).

Eserin cildine işaret etmek için (cilt ya da c. yazılmadan) sadece Romen rakamıyla cilt sayısı yazılmalıdır:

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârîh*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Çeviri eserler:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 51.

Ansiklopedi maddeleri:

Feridun M. Emecen, “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Bir yazarın iki ayrı çalışması aynı dipnotta peş peşe gösterilecekse:

Mustafa Akdağ, *Celali İsyancıları, 1550-1603*, Anlara 1963, s. 110; keza büyük kaçgunluk için bk. ayn. yzr. ya da ayn.mlf., “Celâlî İsyancılarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (Ankara 1964), 1-50.

Birden çok yazarlı bir eser kullanılacaksa:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 25. Aynı eser daha sonraki kullanımlarda sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Anhegger-İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

Makale:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.
Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.
Mücteba İlgürel, “Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, sayı 28-29 (1975), s. 164.

Sempozyum Tebliğleri:

İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 145.

Birden çok yazarlı bir makale:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad'ın Edirne Câmî-i Şerîf ve Dârü'l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, sayı 56 (2012/2), İstanbul 2013, s. 10. Aynı makalenin daha sonraki kullanımlarında sadece yazar soyadlarına yer verilmelidir: Orbay-Oruç, *a.g.m.*, s. 15.

Çeviri yazıları:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, çev. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, sayı 53 (2011/1), İstanbul 2012, s. 295-349.

Aynı soyadlı iki yazarın makalelerinin gösterilmesi:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.
Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 251.
Daha sonraki kullanımlarda:
M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 160 ya da B. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 250.

Tez atflarında; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 146.

Arşiv Belgelerinin Kullanımı:

Arşiv belgeleri dipnotta kullanılırken öncelikle arşivin adı, sonra tasnifin adı, dosya ve evrak numarasına sırasıyla yer verilecektir. Tasnif için arşivlerin kullandıkları kısaltmalar kullanılabilir. Kaynakçada bunların açılımı yapılmalıdır.

Mesela:

BOA, A.MKT, nr. 145/629.

Arşivden defter tasnifinden bir bilgi kullanılacaksa:

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.

BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Kaynakça:

Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 11 punto yazılmalıdır. Sadece dipnotlarda kullanılan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Birden çok yazarlı bir esere yer verilecekse:

Anhegger, Robert -Halil İnalçık, *Kânünnâme-i Sultânî Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler*, TTK Yay., Ankara 2000.

Sadece editör veya yayına hazırlayanlar var ise bu isimler kitap adından sonra yer almalıdır:

Osmanlı Uygurluğu, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 20093.

Kitap içinde bölüm olarak geçen makaleler:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Çeviri eserler:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Kitabın kaçınıcı baskısı olduğunu belirtmek üzere basım tarihinin üzerine üst simge şeklinde basım sayısı yazılmalıdır:

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014².

Kaynakçada yer alan makalelerde makalenin başlangıç ve bitiş sayfalarına yer verilmelidir:

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Bellekten*, LXXVI/275 (2012), 147-165.

Sempozyum Tebliğleri:

Bostan, İdris, “Kuyûd-ı Mühimmat Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi Bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, 30-31 Mayıs 1994*, İstanbul 1995, s. 143-163.

Ansiklopedi maddeleri:

Emecen, Feridun M., “Başmukataa Kalemî”, *DİA*, V, 135.

Kaynakçada teze yer verirken; tezi yapan, tez adı (italik), kurum ismi sırasıyla verilmelidir:

Arşiv Belgelerinin Gösterilmesi:

Kaynakçada dipnotlarda kullanılan arşiv tasnifleri açık bir şekilde yazılır, kısaltma kullanıldıysa bunlar parantez içinde belirtilir. Farklı arşivlerden kaynak çalışması var ise bu arşivler tasniflenir. Kullanılan arşiv belgelerinin numaralarına dipnotlarda yer verildiğinden kaynakçada sadece belge tasniflerine yer verilmelidir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)

Şura-yı Devlet (ŞD.)

Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Bahriye Nezareti (BN.)

Makale dipnotlarında kullanılacak kısaltmalar

Türkçe makaleler için:

çev. : çeviren

trc. : tercüme eden

yay. : yayınlayan

haz. : hazırlayan

sad. : sadeleştiren

nşr. : neşreden

ed. : editör

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale ya da madde

a.g.t. : adı geçen tez

ayn.yzr. : aynı yazar

ayn.mlf. : aynı müellif

Yabancı Dildeki makaleler için:

id. : aynı yazar

ibid., loc.cit, op.cit. : aynı yerde

a.g.e., s. 27; a.g.m., s. 28; a.g.t., s. 29 şeklinde kullanılmalıdır.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- ✓ Makalenin türünün belirtilmiş olduğu
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi varsa, bunun belirtildiği
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Referansların derginin benimsediği sistemin kurallarına uygun olarak düzenlendiği
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu
- Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
  - ✓ Makalenin kategorisi
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi), e-posta adresleri
  - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
  - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
  - ✓ Finansal destek (varsa belirtiniz)
  - ✓ Çıkar çatışması (varsa belirtiniz)
  - ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- Makale ana metni
  - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
  - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
  - ✓ Öz: 100-150 kelime
  - ✓ Anahtar Kelimeler: 3-6 adet makale dilinde ve 3-6 adet İngilizce
  - ✓ Makale ana metin bölümleri
  - ✓ Kaynaklar
  - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

DESCRIPTION

Turkish Journal of History (Turk J Hist) is an international, scientific, open access periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal is the official publication of İstanbul University Faculty of Letters and published biannually on June and December. The publication languages of the journal are Turkish and English.

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history. The journal publishes original articles and translations.

AIM

Turkish Journal of History (Turk J Hist) aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level on all fields of history.

SCOPE

Turkish Journal of History (Turk J Hist) publishes research articles and translations on national, regional and world history. The journal also includes book reviews and critiques.

POLICIES***Publication Policy***

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the journal. The journal gives priority to original research papers submitted for publication.

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Short presentations that took place in scientific meetings can be referred if indicated in the article. The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

Open Access Statement

Turkish Journal of History is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author.

The articles in Turkish Journal of History are open access articles licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>)

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with Turkish Journal of History (Turk J Hist) retain the copyright to their work, licensing it under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

ETHICS

Publication Ethics and Malpractice Statement

Turkish Journal of History is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Turkish Journal of History adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author's Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/ conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-

decision and it must be indicated in the **Copyright Agreement Form**. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

PEER REVIEW PROCESS

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

Articles in Turkish and English are published. Submitted manuscript must include an abstract both in the article language and in English.

Manuscript Organization and Submission

Manuscripts can only be submitted through the journal's DergiPark submission system, available at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih> manuscripts submitted via any other medium will not be evaluated.

Manuscripts submitted to the journal will first go through a technical evaluation process where the editorial office staff will ensure that the manuscript has been prepared and submitted in accordance with the journal's guidelines. Submissions that do not conform to the journal's guidelines will be returned to the submitting author with technical correction requests.

All manuscripts submitted to the Turkish Journal of History must be written in Times New Roman font style in 10 font size using MS Word or MS Word compatible program, and must be in A4 size. Authors are required to submit the following:

- **Copyright Agreement Form**
- **Title Page**

A separate title page should be submitted with all submissions and this page should include:

- The full title of the manuscript as well as a short title (running head) of no more than 50 characters,
- Name(s), affiliations, and highest academic degree(s) and ORCID ID(s) of the author(s),
- Grant information and detailed information on the other sources of support,
- Name, address, telephone (including the mobile phone number) and fax numbers, and email address of the corresponding author,
- Acknowledgment of the individuals who contributed to the preparation of the manuscript but who do not fulfill the authorship criteria.

Abstract: An abstract should be submitted with all research articles. The abstract should be unstructured and a maximum of 80 words in length.

Keywords: Each submission must be accompanied by a minimum of three to a maximum of six keywords for subject indexing at the end of the abstract. The keywords should be listed in full without abbreviations.

Manuscript Types

Research Articles: This is the most important type of article since it provides new information based on original research. The main text of original articles should be structured in accordance with the context of the article.

Translations: This type of manuscript should be submitted with a file that contains the original text with its full bibliographic information. A formal consent letter from the author of the original text is also required.

Tables

Tables should be included in the main document, presented after the reference list, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text. A descriptive title must be placed above the tables. Abbreviations used in the tables should be defined below the tables by footnotes (even if they are defined within the main text). Tables should be created using the “insert table” command of the word processing software and they should be arranged clearly to provide easy reading. Data presented in the tables should not be a repetition of the data presented within the main text but should be supporting the main text.

Figures and Figure Legends

Figures, graphics, and photographs should be submitted as separate files (in TIFF or JPEG format) through the submission system. The files should not be embedded in a Word document or the main document. When there are figure subunits, the subunits should not be merged to form a single image. Each subunit should be submitted separately through the submission system. Images should not be labeled (a, b, c, etc.) to indicate figure subunits. Thick and thin arrows, arrowheads, stars, asterisks, and similar marks can be used on the images to support figure legends. Like the rest of the submission, the figures too should be blind. Any information within the images that may indicate an individual or institution should be blinded. The minimum resolution of each submitted figure should be 300 DPI. To prevent delays in the evaluation process, all submitted figures should be clear in resolution and large in size (minimum dimensions: 100 × 100 mm). Figure legends should be listed at the end of the main document.

All acronyms and abbreviations used in the manuscript should be defined at first use, both in the abstract and in the main text. The abbreviation should be provided in parentheses following the definition.

All references, tables, and figures should be referred to within the main text, and they should be numbered consecutively in the order they are referred to within the main text.

Limitations, drawbacks, and the shortcomings of original articles should be mentioned in the Discussion section before the conclusion paragraph.

Revisions

When submitting a revised version of a paper, changes made according to the reviewers' comments should be highlighted in the revised document. Revised manuscripts must be submitted within 30 days from the date of the decision letter. If the revised version of the manuscript is not submitted within the allocated time, the revision option may be canceled. If the submitting author(s) believe that additional time is required, they should request this extension before the initial 30-day period is over.

Accepted manuscripts are copy-edited for grammar, punctuation, and format. Once the publication process of a manuscript is completed, it is published online on the journal's webpage as an ahead-of-

print publication before it is included in its scheduled issue. A PDF proof of the accepted manuscript is sent to the corresponding author and their publication approval is requested within 2 days of their receipt of the proof.

References

While citing publications, preference should be given to the latest, most up-to-date publications. Authors are responsible for the accuracy of references. References should be prepared according the detailed information and examples provided below.

In-text references should be stated in superscripts and numbered starting from 1 as footnotes. Footnotes should be written in Times New Roman style, type size 9 with one space. All footnotes should be end with a full stop. While stating references in footnotes, the title of books and journals should be in italic whereas the title of articles should be plain text font in quotation marks. In the footnotes, the author name and source must be given exactly in the first place, then only the author's surname and abbreviation *ibid* should be written. When citing different publications of the same author, last name of the author and the abbreviated title of the book or the article should be provided after the first citation of the second work. In books with multiple authors, all authors must be written in the first citation and only the surnames of the authors should be given in the following citations of the same book. While citing an article, book section or an encyclopedia item, start and end pages should be provided.

Examples:

Books with a Single Author: Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010, p. 115.

For following citations:

Kütükoğlu, *ibid.*, p. 123 or Kütükoğlu, p. 123.

Different publications of the same author:

Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 98 (Terzi, Hazine-i Hassa).

If the same book will be cited again, the abbreviated title of it should be provided in the parenthesis as shown in the example.

To indicate the volume of the book, only the volume should be written in Roman numerals.

Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâcü 't-tevârih*, I, İstanbul 1279, 25.

Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi Târih-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, III, İstanbul 2010, 138.

Book Translations:

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, p. 51.

Encyclopedia items:

Feridun M. Emecen, “*Başmukataa Kalemi*”, *DİA*, V, 135.

Books with multiple authors:

Robert Anhegger-Halil İnalçık, *Kānūnnāme-i Sultānī Ber Müceb-i ‘Örf-i ‘Osmānī, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknāme ve Kānūnnāmeler*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 25.

For following citations of the same book:

Anhegger-İnalçık, *ibid*, p. 36.

Editor(s) or compiler(s) as authors:

Osmanlı Uygurluğu, eds. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yay., I-II, Ankara 2009.

Book section:

Terzi, Arzu, “II. Abdülhamid’in Emlakı ve Irak Petrolleri”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2014, s. 181-188.

Journal Article:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), p.149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

Mücteba İlgürel, “Şer‘iyye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru”, *Tarih Dergisi*, issue 28-29 (1975), p. 164.

Journal article with multiple authors:

Kayhan Orbay-Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne Cāmi‘-i Şerif ve Dârü’l-hadîs Vakfı (1592-1607)”, *Tarih Dergisi*, issue 56 (2012/2), İstanbul 2013, p. 10. For the following citations of the same book: Orbay-Oruç, *ibid*, p. 15.

Journal Translations:

Géza Dávid, “XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin Bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri”, tran. Özgür Kolçak, *Tarih Dergisi*, issue 53 (2011/1), İstanbul 2012, pp. 295-349.

Articles of the authors with the same surname:

Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlıdan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, LXXVI/275 (2012), 149.

Bekir Kütükoğlu, “Ahmed Cevdet Paşa, Ma‘rûzât”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, issue 10-11, İstanbul 1983, p. 251.

For the following citations of the same authors:

M. S. Kütükoğlu, *ibid*, p. 160 or B. Kütükoğlu, *ibid*, p. 250.

Thesis:

Sinem Serin, *Yıldız Çini/Porselen Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: In the footnotes; the name of the archive, the title of the classification, file and the document number should be stated respectively. Abbreviated classifications of the archives may be written in the footnote, however the full title of the classification should be given in the bibliography.

- BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 9146, s. 200.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 120, s. 103, h. 250.

Bibliography

All sources that are cited in the footnotes should be stated in alphabetically by the surnames of the authors under Bibliography heading.

Mübahat S. Kütükoğlu, *Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yay., Ankara 2010.

Hoca Sa‘deddin Efendi, *Tâcü’l-tevârih*, I-II, İstanbul 1279-80.

Translated texts:

Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, tran. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

*The edition number of the book should be indicated as superscript.

Terzi, Arzu, *Sultan Abdülhamid’in Mirası, Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul 20142.

Thesis: Sinem Serin, Yıldız Çini/Porselen Fabrikası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Unpublished Master Thesis, İstanbul 2009, p. 146.

Archive Documents: Archive classifications that are stated in footnotes should be written in full in bibliography, abbreviations should be stated in parenthesis. When references are used from different archives, these archives should be classified. Since the document numbers of the archives are stated in the footnotes, only the document classifications should be stated in bibliography section.

- **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**
- Cevdet Bahriye Evrakı (C.BH.)
- Şura-yı Devlet (ŞD.)
- **Deniz Tarihi Arşivi (DTA)**
- Bahriye Nezareti (BN.)

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- ✓ Confirm that the category of the manuscript is specified.
- ✓ Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Confirm that disclosure of any commercial or financial involvement is provided.
- ✓ Confirm that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- ✓ Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in with Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previous published material if used in the present manuscript
- Title page
  - ✓ The category of the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
  - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
  - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, and phone number
  - ✓ ORCIDs of all authors.
  - ✓ Grant support (if exists)
  - ✓ Conflict of interest (if exists)
  - ✓ Acknowledgement (if exists)
- Main Manuscript Document
  - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript
  - ✓ The title of the manuscript both in the language of the article and in English
  - ✓ Abstract (100-150 words)
  - ✓ Key words: 3-6 words
  - ✓ Body text sections
  - ✓ References
  - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, explanation, captions)

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Turkish Journal of History
Dergi Adı: Tarih Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, Short communication, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, Kısa bildiri, v.b.)	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum
Address	Posta adresi
E-mail	E-posta
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights; to use, free of charge, all parts of this article for the author's future works in books, lectures, classroom teaching or oral presentations, the right to reproduce the article for their own purposes provided the copies are not offered for sale.
All materials related to manuscripts, accepted or rejected, including photographs, original figures etc., will be kept by İSTANBUL UNIVERSITY for one year following the editor's decision. These materials will then be destroyed.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanımı dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, yazar(lar)ın gelecekte kitaplarında veya diğer çalışmalarında makalenin tümünü ücret demeksiz kullanma hakkı makaleyi satmamak koşuluyla kendi amaçları için çoğaltma hakkı gibi fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Yayımlanan veya yayıma kabul edilmeyen makalelerle ilgili dokümanlar (fotoğraf, orijinal şekil vb.) karar tarihinden başlamak üzere bir yıl süreyle İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nce saklanır ve bu sürenin sonunda imha edilir.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya yapılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
		...../...../.....